Digitaliseret af | Digitised by

DET KGL. BIBLIOTEK
Royal Danish Library

Forfatter(e) | Author(s):	Christensen, Villads.; af Villads Christensen.
Titel | Title:	København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid, 1840-1857
Udgivet år og sted | Publication time and place:	København : G.E.C. Gad, 1912
Fysiske størrelse | Physical extent:	658 s.

DK

Værket kan være ophavsretligt beskyttet, og så må du kun bruge PDF-filen til personlig brug. Hvis ophavsmanden er død for mere end 70 år siden, er værket fri af ophavsret (public domain), og så kan du bruge værket frit. Hvis der er flere ophavsmænd, gælder den længstlevendes dødsår. Husk altid at kreditere ophavsmanden.

UK

The work may be copyrighted in which case the PDF file may only be used for personal use. If the author died more than 70 years ago, the work becomes public domain and can then be freely used. If there are several authors, the year of death of the longest living person applies. Always remember to credit the author

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

130018785952

KØBENHAVN

1840—1857

32, -86, -8°

KØBENHAVN

I KRISTIAN DEN OTTENDES OG FREDERIK DEN SYVENDES TID

1840–1857

AF

Dr. VILLADS CHRISTENSEN
Arkivar ved Københavns Raadstuearkiv.

G. E. C. GADS FORLAG — KØBENHAVN
1912

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE (AXEL SIMMELKIÆR)

DET KONGELIGE BIBLIOTEK
KØBENHAVN
1972.K.2405

Denne Bog er fremkommet efter Opfordring af Komiteen for det hvidtske Legat, den samme Komité, som i sin Tid fremkaldte de to Værker af Marcus Rubin: Københavns og Danmarks Historie 1807—14 og Frederik VI.s Tid 1814—39. Tidsmæssigt danner den saaledes for Københavns Vedkommende en Fortsættelse af disse to Bind. En Redegørelse for Legatet er efter Komiteens Ønske vedføjet dette Skrift.

Min Stilling ved Københavns Raadstuearkiv har gjort det naturligt for mig i første Række at bygge min Skildring paa dette — Byens eget — Arkiv, der vel næppe nogen Sinde vilde blive udnyttet til et saadant Arbejde, hvis ikke jeg gjorde det nu. Jeg har derfor gennemgaaet hele Arkivet for Tidsrummet 1840—57 og blandt de uhyre Masser af ubetydelige Smaasager søgt at fremdrage dem, der havde mere almindelig Interesse. Alle de utrykte Dokumenter, til hvilke der henvises i det følgende, findes altsaa i Raadstuearkivet, for saa vidt ikke andet udtrykkelig er bemærket. Foruden Arkivstoffet har jeg benyttet samtidige Aviser og den trykte Literatur uden dog at have lagt an paa at gengive alt det Stof, der allerede foreligger bearbejdet og let tilgængeligt i vel kendte Værker (Teaterhistorien, Studenterforeningens Historie osv.). Og jeg har holdt mig fjernt fra at ville gøre Byens Historie til det samme som Landets Historie. Men idet jeg har

holdt mig strengt til København, har jeg forsøgt at komme Samtiden saa nær ind paa Livet som muligt og at faa fat netop paa det, som man i disse Aar i København interesserede sig for og beskæftigede sig med.

De fire første Kapitler af Bogen indeholder nærmest en Skildring af Byen, som den var i 1840 og i mange Henseender vedblev at være til 1857. De fem sidste Kapitler omhandler Periodens Begivenheder og Reformer.

Komiteens Medlemmer, som har gennemlæst Bogen i Manuskript, bringer jeg min Tak for mange nyttige Vink.

København i September 1912.

INDHOLD.

Side

Indledning 1

I. Byens Udseende.

Adgangen til Byen. Porte og Bomme 5
Gader og Pladser 21
Langs Havnen 47
Havnen 66
Kristianshavn 76
De udenbys Jorder 87
Mellem Fæstningen og Søerne 98
Vesterbro 102
Nørrebro 108
Østerbro 123

II. De hygiejniske Forhold.

Boligforhold 127
Renovationsvæsenet 138
Vandforsyningen 159
Brolægning og Vandafledning 170
Badeanstalter 184
Sundhedstilstanden 187

III. Stadens Styrelse.

Kommunalbestyrelsen 191
Magistraten 204
Administrationen 210
Politiet, Fængsler og Straffe 218
Vægtere, Gadebelysning og Brandvæsen 225
Byens Proviantering og Torvehandelen 236
Kommunens Pengevæsen 243

IV. Befolkningens Livsforhold.

Skolevæsenet 250
Laugsvæsen 261
Priviligerede Laug 288
Kirkelige Forhold 299
Fattigvæsen og Godgørenhed 314
Begravelsesvæsen 332

Side

V. Nytiden nærmer sig.

Nye Virksomheder 343
Jernbanen 360
Handelens Opsving 367
Selskabelighed og Forlystelser 372
Træk af det daglige Liv 395
Dyrtiden 1847 406

VI. Det politiske Gennembrud.

Kommunens politiske Optræden 418
Pressen og Censuren 433
Begyndende Arbejderbevægelse 445
Regeringsforandringen 450
Foraaret 1848 458
Løfter og Forventninger 464
Rigsdagsvalg og Reaktion 485

VII. Byens Udvidelse.

Portene aabnes 496
Demarkationslinien flyttes 502
Forstædernes Bebyggelse 506
Fæstningens Nedlæggelse 518

VIII. Koleraen og dens Virkninger.

Koleraen 1853 527
Barakkerne og Lægeforeningens Boliger 537
Byggelov og sanitære Reformer 544
Kloaksagen strander 552
Anlæg af Vand- og Gasværker 564

IX. Det nye Samfund.

Arbejderforhold 572
Dyrtid 581
Bankvæsen og Pengekrise 595
Næringsfriheden 602
Skattevæsenet 617
Den nye Kommunallov 625

Register 635

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

INDLEDNING.

Skulde man i et enkelt Udtryk samle det, som kendetegnede Fyrrernes København og gav den Tids By sit ejendommelige Præg, maatte man nævne den Ring af Volde, som spændte sit stramme Bælte omkring den. Det var Voldene, der gjorde det gamle København saa forskelligt fra den By, vi kender; det var dem, der tvang den til at blive inden for de Rammer, som allerede havde omsluttet den i Aarhundreder. Voldene var Hegnet om den gamle Tid; med deres Fald begyndte den nye.

Malerisk tog de sig ud med de grønne Skrænter og Træernes bølgende Kroner, med en Mølle paa hver Bastion og med Stadsgravens Vand om deres Fod. Fra Spadserestien oppe paa Bastionerne tegnede alle Byens Taarne sig i Silhuet mod Himlen, medens til den anden Side Blikket kunde vandre frit hen over det vide, aabne Forterræn. Stod man f. Eks. ved Nørreport, hvor Volden naaede sin største Højde, havde man hele Landskabet mellem Svanemøllebugten og Kallebodstrand liggende udbredt foran sig, — aabent mod Nord helt ud til Fortunen og til Bernstorff Slot, men lukket mod Vest af et Højdedrag, hvor Bispebjerg Mølle og Frederiksberg Slot stod øverst paa Bakkekammen. Langs Voldenes Fod og de vandfyldte Grave slyngede Kirsebærgangen og mange lønlige Stier sig gennem et Vildnis, hvor Plante- og Dyrelivet fik Lov at skøtte sig selv; og idylliske Smaaøer, der

senere fik Navne som Capri eller Tivoliøen, hævede sig som svømmende Skove over Vandfladen. Hinsides Graven laa det afspærrede Glaci, hvor Trævækst og Underskov bredte sig frodigt; længere ude kom Kirkegaarde, Stubmøller og Gartnerier, saa de tre Søers blinkende Flader mellem træbevoksede Stier, og uden for dem de store Haver og Parker omkring Lystgaardene i de landlige Forstæder, — et bølgende Grønt saa langt Øjet kunde række.

Eftertiden har ikke faret nænsomt frem mod Voldenes Naturskønheder og historiske Minder: Ikke en eneste af vore gamle Byporte fik Lov at staa, og knap en Stump af de gamle Volde er bleven levnet. Kun Digteren sang dem et smukt Farvel, da de forsvandt:

— Det gør mig ondt for de Skove af Siv,
Som dernede suse,
Det gør mig ondt for det Fugleliv,
Som Buskene huse,
For de stejle Skrænter, de prægtige Træer
Og de stille Bænke,
Og de gammeldags Folk, som hvilede der
Og holdt af at tænke.[1])

Men det var disse Volde, som paatvang Hovedstaden sit provinsielle Smaastadspræg, og som slog Bom for ethvert Forsøg paa at gøre den til en moderne By. De umuliggjorde dens Udvidelse, de hæmmede dens Forbindelse med Omverdenen, de spærrede den friske Luft ude fra de overfyldte Smaalejligheder i de beklumrede Gader. Først da Fæstningen sprængtes, kunde Grundvolden lægges under det nye København; derfor maatte Voldene bort, saa snart den Tid kom, da København ikke længer vilde nøjes med at være Danmarks største Provinsby, men stræbte efter en Plads blandt Europas Storstæder.

[1]) H. V. Kaalund: Da de rev Voldene ned.

Fæstningen faldt ikke en Time før den var nødt dertil. Inde i Byen var hver Kvadratalen Grund udnyttet langt ud over det forsvarlige, og Trykket inden fra blev omsider saa stærkt, at Voldene ikke kunde modstaa det: saa sprængtes de, og pludseligt og voldsomt skyllede Byen sine Huse ud gennem Breschen og hen over de hidtil afspærrede Bymarker. Snart var de grønne Vænger og Alleer forvandlede til Husrækker og Brosten.

København havde just ved Aarhundredskiftet naaet det første 100,000 i Indbyggerantal. Men saa langsomt foregik Befolkningens Vækst i disse Aar, at den i 1840 kun var naaet til 120,819 Indbyggere, altsaa en gennemsnitlig Forøgelse af kun 500 Mennesker om Aaret. I 1850 var Tallet vokset til 129,695, altsaa en Forøgelse af ca. 9000 Mennesker i ti Aar. Men i det følgende Femaar voksede Befolkningen med ca. 2800 Mennesker om Aaret, saa den i 1855 talte 143,591. I 1860 var Indbyggertallet 155,143; og i den følgende Tid, da de nye Udvidelsesmuligheder først ret kunde virke, voksede Byen saa stærkt, at den i 20 Aar (1860—80) kunde øge sit Folketal med 75,000 Mennesker, — mere end det var vokset i det foregaaende Hundredeaar.

Det Tidsrum, i hvilket Bruddet med det gamle og Forberedelsen til det nye fandt Sted, indrammes af bestemte Aarstal i Byens Forfatningshistorie. Aarene 1840—1857 havde deres egen Styrelsesform, forskellig baade fra den foregaaende og den efterfølgende, staaende midt mellem begge. Den gamle Tid, da Kommunen styredes af den kongevalgte Magistrat og de 32 Mænd, der i 180 Aar havde suppleret sig sélv, var udløbet med den sidste Dag i Aaret 1839. Den nye Forfatning, under hvilken vi endnu lever, traadte i Kraft d. 1. Januar 1858. Det korte Tidsrum, som ligger derimellem, er Overgangstiden. Disse 18 Aar spænder fra den helt gamle By, som den stod endnu i 1840, til et godt Stykke ind i den nye. De

rækker fra Tranlamperne til Gasbelysningen, fra Laugstvangen til Næringsfriheden, fra Enevælden til Folkestyret, — men først og sidst fra den befæstede Residensstad til den aabne By for Handel og Industri.

Voldene gav ikke blot Byen dens ydre Karakter, de prægede ogsaa dens Indbyggeres Livsvilkaar. Derfor vil vi træffe dem i alle de følgende Skildringer, de vil danne Baggrunden, hvor der tales om Boligforhold og Sundhedsvæsen, om Fattigvæsen eller Forlystelser, om sociale Tilstande og Politik. Fæstningens Nedlæggelse er Begivenheden i Københavns Historie i disse Aar, den nødvendige Forudsætning for, at en ny stor Fremgang kunde begynde. Symbolet paa det endelige Gennembrud efter de 18 Aars Stræben og Kamp er Byportenes Nedrivelse i 1857.

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

I. BYENS UDSEENDE.

Adgangen til Byen. — Porte og Bomme.

København var en Fæstning, — det fik dens Indbyggere daglig at mærke. Al Passage til og fra Byen maatte foregaa gennem de mørke og snævre Porte, tre mod Sællandssiden og en ud mod Amager. De holdtes lukkede nogle Timer hver Nat, fra Kl. 12 til hen ad Morgenstunden, hvilket om Sommeren betød tidligst Kl. $3^1/_2$, om Vinteren Kl. 7, Foraar og Efteraar forskellige Tidspunkter der imellem. For de tre Portes Vedkommende blev Lukningen udført bogstaveligt; den fjerde, Nørreport, lukkedes ikke, og gennem den kunde man for Betaling faa Lov at slippe ind eller ud. Seks Nætter om Aaret, i den saakaldte Kildetid, stod alle Portene aabne hele Natten; men der maatte dog betales for Passagen igennem dem ligesom ellers ved Nørreport.

I Vintermaanederne, naar Portene først aabnedes Kl. 7, kunde man paa Torvedagene, hver Onsdag og Lørdag, se det ejendommelige Syn af de lange Rækker af Bøndervogne, der med Dagens Forraad af Torvevarer holdt uden for Portene og ventede paa, at Konsumtionskontoret skulde lukke op. Det gjaldt om at møde i god Tid, — det kunde endda vare længe nok, inden man blev ekspederet ved Acciseboden og Bommen og slap ind i Byen. Nærmest Porten var der kun en enkelt Række af Vogne, længere ude blev Rækken dobbelt og paa sine

Steder tredobbelt, og medens den forreste Vogn holdt inde i Ravelinen, kunde den sidste holde uden for Søerne, langt ude paa Nørre- eller Vesterbro. Ved Østerport var Tilstrømningen altid mindre. Naar endelig Vagtklokken ringede, og der blev lukket op for Byen, begyndte Vognene deres langsomme Defilering forbi Konsumtionsbetjente, Bomforpagtere og Skildvagter, gennem Raveliner og over Fæstningsbroer og ind gennem det hvælvede Portrum. Det varede ofte et Par Timer, inden de sidste Vogne i det lange Tog var sluppet ind. Byens Borgerrepræsentanter fremkom i 1840 med et beskedent Ønske om, at Portene ogsaa om Vinteren maatte aabnes senest Kl. 6 om Morgenen, da Portspærringen i det hele var byrdefuld og hæmmende for al Handel og Samkvem, og Opholdet uden for Portene i de kolde Vintermorgener var ubehageligt for de torvesøgende Bønder. Men Politimester *Brœstrup* satte sig derimod: Der var ikke saa tidlig paa Dagen nogen Brug for de Varer, som Bønderne bragte til Torvs, og Portenes tidligere Aabning vilde kun føre til, at Torvehandelen om Vinteren kom til at begynde, inden det var bleven lyst. Dette vilde give forøget Anledning til Tyverier fra Vognene, til falske Penges Anbringelse og til flere lignende Uordener, som Politiet paa Grund af Mørket vilde have Vanskelighed ved at hindre [1]). Det nyttede ikke, at Borgerrepræsentanterne med gode Grunde imødegik dette noget søgte Forsvar for det bestaaende; Magistraten gav Politidirektøren Medhold, og Spørgsmaalet blev henlagt.

Portspærringen i de tidlige Morgentimer var dog ikke blot en Hindring for de Bønder og andre, der vilde ind i Byen. Den var lige saa trykkende for dem, der gerne vilde ud. Det gjaldt især Arbejdere, der boede i Byen, men havde deres Fortjeneste ved Fabrikker uden for Vol-

---

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 347, 1841 Nr. 138.

dene. I 1844 indgav Fabrikant Drewsen paa Nørrebro og Jernstøber Heegaard paa Blaagaardsvejen en Klage til Magistraten over, at deres Arbejdere i Vintermaanederne ikke kunde komme ud til deres Arbejdspladser om Morgenen uden at betale 2 Skilling for Passage gennem Nørreport, hvilket var en temmelig følelig Udgift for Arbejdere, hvis hele Dagløn var 2 à 3 Mark [1]). Senere blev saadanne Klager ret almindelige, men det varede endnu længe, inden man begyndte at tage noget Hensyn til dem.

Vejen gennem Fæstningsværkerne var for Bonden, der skulde til Torvs, ikke blot trang og besværlig; den var ogsaa bekostelig, og Byen aabnede sig kun for ham, naar han havde betalt sin Entré. Maaske han allerede paa sin lange Nattekørsel ad Landevejene havde passeret mere end een Landevejsbom, hvor han havde maattet betale det offentlige sin Tribut, — i hvert Fald var han sikker paa at blive standset uden for Hovedstaden. Ved hver af Adgangene til Byen laa Acciseboden eller Konsumtionskontoret, og uden for dette maatte enhver belæsset Vogn — naar det forlangtes ogsaa enhver ridende eller gaaende — gøre holdt. Konsumtionen var en Afgift, der fra gammel Tid maatte erlægges af snart sagt alt, hvad der af indenlandske Produkter kunde indføres til Købstaden: Af Brød og Mel, Gryn, Kartofler, Smør, Mælk og Ost, Kød og Flæsk, Hornkvæg, Høns, Faar og Lam, Frugt, Vildt og Fisk, Brændevin og Øl, Halm, Hø og Havre, Huder og Skind, Tømmer, Kalk og Mursten, Tørv og Brænde, Voks, Lys, Trækul o. m. m. Da et Par Mænd fandt paa at grave Sand i Valby Bakke, krævede Skatteforpagterne Afgift af dem, førend Sandet kunde faa Lov at komme ind i København, og baade en Højesteretsdom og et kongeligt Reskript maatte udfærdiges i denne Anledning [1]).

---

[1]) 2. Sekr. 1844 Nr. 2903, 3298.
[2]) Reskript 1. Maj 1854.

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

Konsumtionsafgiften var en Statsskat, i hvilken dog Kommunen var interesseret med en Tiendedel. Opkrævningen besørgedes af Toldvæsenet, der ved hver Byport var repræsenteret af en Konsumtionsskriver, der udstedte et Bevis for, hvilke konsumtionspligtige Varer der var angivet og betalt Afgift af, og af en Række underordnede Betjente, som derefter undersøgte Vognens Indhold for at forvisse sig om, at dette stemmede med det paa Konsumtionssedlen anførte.

Konsumtionskontorerne laa i nogen Afstand foran Fæstningsportene: ved Trommesalen paa Vesterbro, straks inden for Peblingebroen over til Nørrebro og ved Hjørnet af Sortedamssøen paa Østerbro. Inde i selve Ravelinen, umiddelbart foran Porten og i Nærheden af Bommanden og Skildvagten, laa derimod det Skur, i hvilket Konsumtionsbetjentene holdt til, og uden for dette maatte alle Bønder og Fragtmænd aflæsse og atter paalæsse deres Vognlæs.

Af Brænde betaltes i København en særlig Afgift foruden den regelmæssige Accise. Denne Afgift, 11 Skilling af hvert Læs, der førtes gennem Portene, 32 Skilling af hver Favn, der kom søværts, tilfaldt Frue Kirke, der dog i de senere Aar af det indkomne Beløb maatte afgive 4000 Rdlr. aarlig til Hjælp til Opførelsen af Thorvaldsens Museum. Konsumtionsbetjentene besørgede ogsaa Opkrævningen af denne Afgift.

Naar man da omsider var sluppet forbi Acciseboden og Konsumtionsbetjentene, var der kun faa Skridt til den næste Spærring, Byens *Bom*. Denne var ved alle Indgangene anbragt i selve Ravelinen, det befæstede Udenværk foran Porten. Her skulde atter betales. Om Dagen opkrævedes den saakaldte *Skillingstold* eller *Bropenge*, det var 2 Skilling af enhver belæsset Vogn, der kørte ind i Byen, hvad enten Varerne var acciseplig tige eller ikke. Navnet Bropenge havde Afgiften deraf, at de 2

Skilling skulde være Godtgørelse for Sliddet paa Broplankerne over Fæstningsgravene. Denne Afgift faldt bort om Aftenen, men saa traadte andre og dyrere Takster i dens Sted. Om Vinteren Kl. 4, om Sommeren Kl. 8, Foraar og Efteraar til forskellige Klokkeslet derimellem indtraadte Betalingen af de saakaldte *Port-* eller *Passagepenge,* der tilfaldt Kommunen. De betaltes med 19 Skilling for en lukket Vogn, 10 Skilling for en aaben Vogn og 6 Skilling for en Rytter. Dette varede indtil Kl. 12 Nat. Saa lukkedes Portene, og al Færdsel gennem de tre af Byens Porte blev standset. Kun Nørreport holdtes endnu paa Klem, og gennem den kunde Fodgængere samt Rejsende til Hest og til Vogns, men ingen Bøndervogne, Arbejds- eller Fragtvogne, faa Lov at slippe ind. Fodgængerne, der hidtil havde været afgiftsfri, maatte efter Kl. 12 Nat betale 2 Skilling for at komme ud eller ind gennem Nørreport, og af Køretøjerne betaltes dobbelte Portpenge. Disse Afgifter faldt atter bort om Morgenen, naar Portene aabnedes, og Skillingstolden igen tog fat. Søn- og Helligdage vedblev dog Bestemmelsen om Port- og Passagepenge at gælde hele Dagen.

Fritagne for disse Afgifter var: Alle kongelige Vogne samt kongelige og fyrstelige Personer med Følge til Hest; Generaler og Generalstabsofficerer med deres Ordonnanser og Rideknægte; Kurerer og Stafetter, kørende og ridende Poster, Vogne, der kørte med Vildt, Fisk, Frugt og Brænde til Kongehusets Hofetater, eller med Havre, Hø og Halm til Staldetaten og til de militære; alle militære Transporter, alle Husarofficerer i Uniform og Vogne i Fadeburseller Kongerejser. Endvidere Sprøjter med Karrer og Sluffer i Ildebrandstilfælde, Ligvogne, Dag- og Natterenovationsvogne og Skydebrødrene, naar de paa Fugleskydningsdagene kørte i Procession med Fuglekongen. Endelig udstedtes Tegn til fri Passage enkeltvis til særlig begunstigede Personer, til fremmede Gesandter, højtstaa-

ende Embedsmænd o. a. Der var ialt udstedt ca. 600 saadanne Fritegn, som skulde forevises de ved Portene posterede Bomforpagtere eller deres Betjente; de gjaldt ikke til Passagen gennem Nørreport efter Kl. 12 Nat [1]).

At al denne Vidtløftighed og Besværlighed var en utaalelig Plage for alle Parter, siger sig selv, og ude ved Portene var der evindeligt Kævl om disse Bompenge. Et staaende Emne for Ordstrid mellem Bommændene og Publikum var Spørgsmaalet om, hvad Klokken var slaget. Lige siden 1736 gjaldt den Bestemmelse, at *Vagtklokkens Ringning* om Eftermiddagen skulde angive det Tidspunkt, da Passagepengene traadte i Kraft, og at den *militære Appel* ved Midnat betegnede Indtrædelsen af de forhøjede Passagepenge ved Nørreport. Men disse Signaler kunde ikke høres i nogen synderlig Afstand, og de, der skulde betale, men intet havde hørt, paastod altid, at det endnu ikke havde ringet. Desuden gaves disse Signaler ej heller med nogen streng Nøjagtighed og ikke altid til samme Tid ved alle Portene osv. Man forsøgte en Tid at indføre en kraftigere Ringning, men det hjalp naturligvis ikke: der var stadig nogle, som intet havde hørt. Efter lange Forhandlinger blev det da vedtaget at opstille et *autoriseret Ur* ved hver af Stadens fire Porte. Kommunen bevilgede de ca. 1000 Rdlr., som disse Ure vilde koste, Kongen gav sin Tilladelse til, at de maatte træde i Stedet for Vagtklokken, og fra 1. Oktober 1842 blev da de fire nye Ure tagne i Brug. Det var saakaldte bornholmske Prøveure uden Slagværk. De stod inden for Vinduet i Bomhuset, og om Aftenen blev deres Skive belyst af en Lygte. Hofurmager Fr. Jürgensen og siden hans Søn, Urban Jürgensen, havde Tilsynet med dem som med Stadens andre offentlige Ure. De oppebar derfor et Honorar af 100 Rdlr., af hvilke Staten og Kommunen betalte hver

---

[1]) 2. Sekr. 1847 Nr. 2657.

Halvdelen. — Men heller ikke Foranstaltningen med Porture var altid tilstrækkelig til at forhindre Uenighed mellem de interesserede Parter. Det kom til Politiforhør i Anledning af, at Brandmajor Kellermann paastod at være afkrævet Bompenge 1 Minut før Klokken var 6: Urene slog først, medens han parlamenterede med Bommanden om Klokkeslættet. Denne holdt paa, at Bomuret var 1 Minut over 6, og at det ikke vedkom ham, hvornaar Byens Ure behagede at slaa [1]).

Vanskeligere var det dog med dem, som i Kraft af deres Ærinde og Stilling eller med et personligt Fritegn i Lommen var fritagne for at betale Passagepenge. De var tidt uforskammede over for Bombetjenten, forlangte, at han skulde kende dem, og blev fornærmede, naar han slog Bommen ned foran dem og ikke vilde lade dem passere, før de havde legitimeret sig. Snart er det en kongelig Estafette, der i Vesterport er bleven afkrævet 6 Skilling, og som Bommanden har taget Stigbøjlen fra, da han ikke vilde betale. Snart er det en Stabsofficer, Betjenten ikke har villet respektere, skønt han var i Uniform, dog ikke med Hue, men med Hat, hvori rød Fjeder med gul Top. Betjenten svarer, at »det aldrig er bleven forlangt ved slige Lejligheder, at man skulde kende dem paa Hatten, og noget Passagetegn vilde den nævnte Herre ikke fremvise« [2]).

Det var derfor ofte en vanskelig Sag for Betjentene at afgøre, hvem der maatte passere uden Afgift, og hvem der skulde betale. Kongelige Jagtbetjente havde fri Passage, og en Dag indfandt sig da ved Nørreports Bom en lille Bondedreng, ca. 8 Aar gammel, som trak et Jagtskilt op af Lommen og krævede fri Passage. Portbetjenten vilde ikke respektere dette, og Drengen maatte betale 6

---

[1]) 2. Sekr. 1851 Nr. 2188.
[2]) 2. Sekr. 1843 Nr. 419.

Skilling for at komme ind og lige saa meget for igen at komme ud af Porten. Men det viste sig senere, at Drengen for saa vidt virkelig var »Jagtbetjent«, som han var sendt til Byen i et Ærinde for en Skovrider, der for Tilfældet havde udstyret Drengen med et Skilt, og de 12 Skilling blev derefter betalt tilbage [1]).

Saaledes var der bestandig Vanskeligheder med disse Porttegn. Var Tegnet personligt, eller gjaldt det for Vognen uden Hensyn til, hvem der sad i den? Dette Spørgsmaal blev brændende, da den russiske Gesandt Baron Ungern-Sternbergs Vogn blev standset af Bommanden i Vesterport. Kusken forklarede ved Forhøret i Kriminalretten, at han havde kørt i sit sædvanlige Livré, perlefarvet med Sølvsnore om Hatten og hvid Kokarde, samt med sin Herres Vaaben og Krone paa Vogndøren; i Vognen befandt sig Ministerens tre Børn med Guvernante og Barnepige. Bomforpagteren havde spurgt, om Ministeren selv var i Vognen, og da dette ikke var Tilfældet, havde han erklæret, at Tegnet til fri Passage ikke gjaldt, og da Kusken ikke vilde betale Portpengene, havde Bomforpagteren konfiskeret Tegnet. Denne vanskelige Affære satte baade Justits- og Udenrigsministeriet i Bevægelse [2]).

Fra begge Sider har der været en god Vilje til at yppe Kiv; thi Forholdet mellem Portbetjentene og Publikum var en bestandig Krigstilstand. En Mand klagede over, at der var bleven krævet Betaling af ham for en tom Vogn, der var bunden bag efter den Vogn, han selv kørte. Bommanden henholdt sig til, at hans Kontrakt hjemlede ham Ret til Passagepenge af enhver V o g n, der passerede Bommen i Spærretiden, og fik Medhold i denne Fortolkning [3]). Mindre heldigt gik det den samme Bomforpagter, da han forbød en Vogn fra Løjtegaard paa

---

[1]) 2. Sekr. 1852 Nr. 129.
[2]) 2. Sekr. 1850 Nr. 1133.
[3]) 2. Sekr. 1844 Nr. 2446.

Amager at køre lige til Bommen, sætte sine Passagerer af dèr og saa køre tilbage. Bomforpagteren afkrævede Kusken 20 Skilling i Portpenge og forlangte, at han skulde køre ind gennem Porten og først vende inde i Torvegade. Alle tre Bomforpagtere indsendte i Anledning heraf en Skrivelse om, at det ofte hændte, at kørende og ridende kom tæt hen til Bommen og standsede dèr, »formodentlig for at drive Gæk med os«, og at mange af de Vogne, der i Sommermaanederne kørte Skovgæster hjem fra Dyrehaven, holdt ude i Ravelinerne og satte Passagererne af lige for Næsen af Bomforpagterne. Disse udbad sig Tilladelse til ogsaa i saadanne Tilfælde at kræve Bompenge, men det blev dog nægtet af Magistraten.

Jævnligt forsøgte Vogne i stærk Fart at køre forbi Bomhuset uden at betale. Blev de standsede — og der var foruden Bommanden baade Konsumtionsbetjente og Skildvagter til at passe paa —, var Bøden herfor en Rigsdaler. Vrede Kuske yndede at kaste Pengene til Bommanden hen ad Gaden; men fik man Køretøjet standset, maatte Kusken selv staa af Vognen og samle Pengene op.

De allerfleste Genvordigheder havde Bomforpagterne dog med de Fodgængere, der passerede Porten om Natten efter Kl. 12. Der var gennem alle Befolkningslag en indædt Uvilje imod at betale de to Skilling, en saadan Nattevandring kostede, og mangen anset og velstaaende Mand, som boede uden for Byen, forlod hellere et godt Selskab i Utide, end han betalte disse »ærgerlige 2 Skilling«. Hos Folk af de lavere Samfundslag gav Ærgrelsen sig ofte saadanne Udslag, at det, som en Bomforpagter skriver, uden offentlig Assistance var ligefrem farligt at afkræve de forbipasserende Pengene.

Saa indviklet var dette System med de forskellige Arter af Afgifter, der betaltes til forskellige Tider af Døgnet, at Autoriteterne selv løb sur i dem. Det viste sig, da Landmand *Jerichau* fra Fredensborg i 1849 fik Be-

villing til at udføre Natterenovation fra København. De almindelige Renovationsvogne var afgiftsfri, og det havde været Indenrigsministeriets Hensigt ligeledes at tilstaa Jerichau Fritagelse for Portpenge. Men ved en Fejltagelse blev der i Bevillingen i Stedet for Portpenge skrevet *Bropenge* — en Afgift, der slet ikke vedrørte Jerichaus Vogne. Bomforpagteren ved Nørreport, der vidste bedre Besked end Ministeriet, afkrævede ham altsaa den sædvanlige Betaling. Jerichau klagede og henviste til sin Bevilling; men Bomforpagterens fornyede Gennemlæsning af denne førte ingenlunde til det forønskede Resultat. Tværtimod! Medens Jerichau hidtil havde betalt efter Taksten for almindelige Arbejdsvogne, kom Bomforpagter Borup nu til det Resultat, at hans Vogne burde betale som Wienervogne eller Omnibusser, og han forhøjede derfor Betalingen til det dobbelte. Nu blandede Magistraten sig i Sagen med en Forespørgsel til Borup; men denne havde sine Sager i Orden og sit Svar paa rede Haand:

»Den kgl. Resolution af 21. Juli 1819 bestemmer, at enhver Karet, Chaise, Jagt- eller anden Vogn med Dæksel paa betaler 19 Sk. Jeg maa derfor paa det bestemteste antage, at enhver Vogn med Dæksel, hvad enten denne Dæksel er af Træ, Læder eller andre Materialier, ikke kan fratage mig mine Rettigheder. Da nu saaledes Hr. Jerichaus Latrinvogne ifølge hans Bevilling ikke kan kaldes Stadens Arbejdsvogne, men privat Entreprise, og som bemeldte store Umnibusser er forsynede med Dæksel, vedkommer det mig ikke hvad samme føre med sig, ligesaalidt, som naar Umnibusser, Wienervogne eller andre tillukkede Vogne føre Flyttegods eller andre Materialier ind eller ud af Stadens Porte« [1]).

Jerichau gik saa til Ministeriet, som gerne vilde, men ikke kunde hjælpe ham, og som tilsidst maatte indrømme,

---

[1]) 2. Sekr. 1851 Nr. 50.

at det ikke rigtig vidste Besked med disse Afgifter. Heller ikke Magistraten følte sig sikker i denne Sag, og den spurgte derfor Jerichau om, hvad det var for en Afgift, der afkrævedes ham i Porten. Jerichau svarede: »Denne Afgift afkræves mig under Navn af *Bompenge* (den nævnes i Portplakaten *Portpenge)* og opkræves med 20 Skilling af hver Vogn, som passerer Bommen, før Portene aabnes.« Om denne Oplysning, der gav to Navne for den samme Ting, gjorde Sagen klarere, faar staa hen; i hvert Fald kunde Autoriteterne ingen Vegne komme med Bomforpagteren, og Jerichau løste da selv Spørgsmaalet praktisk ved at lade sine belæssede Vogne holde inden for Porten, indtil Bommen aabnedes om Morgenen. Dette varede, indtil Kontrakten med Bomforpagter Borup var udløbet; da den fornyedes for de næste tre Aar, blev der sørget for Passagefrihed for Jerichaus Vogne.

Nogen Ensartethed i Brugen af de forskellige Benævnelser blev aldrig opnaaet. I 1851 tumlede Ministeriet med en Afgift, som det kaldte *Passagepenge;* men i Skrivelser om samme Sag betegnedes denne samme Afgift ogsaa som Portskilling, Skillingstold eller Portpenge.

Bommene — almindelige Landevejsbomme, der kunde slaas ned tværs over Kørebanen — var til Vansir for Adgangene til Staden, og efterhaanden som en ny Betragtningsmaade arbejdede sig frem i alle Forhold, begyndte man ogsaa fra det æstetiske Synspunkt at klage over dem. Bommen ved Vesterport maatte tages bort i Anledning af Frederik VI's Begravelse i 1840, da den var for snæver til, at Ligvognen kunde passere igennem den; men saa snart Vognen var kommen tilbage fra Roskilde, blev Bommen sat op igen. I 1848 var den atter nedtaget paa Grund af Ingeniørarbejder i Ravelinen, og da den skulde sættes op igen, protesterede Kæmneren imod dette, fordi Bommen vilde skæmme den nu saa smukke Avenue til Staden. Men Bomforpagterne forlangte den, da de ellers

ikke kunde faa Pengene ind. Nogle Aar senere opstod det samme Spørgsmaal ved Nørreport, hvor Passagen ligeledes var bleven udvidet og forskønnet. Her var det Ingeniørkorpset, som af æstetiske Grunde fraraadede Genanbringelsen af den gamle Bom og i Stedet foreslog en Jernkætting over Gaden imellem to Lygtepæle. Bomforpagterne modsatte sig ogsaa dette, men Kæden blev dog nu anbragt trods deres Protest.

Oppebørselen af alle disse Portafgifter var i Reglen bortforpagtet. I Forpagtningsafgift betaltes aarlig ca. 20,000 Rdlr. eller lidt mere for Skillingstolden og Portpengene, og 1000 Rdlr. for de særlige Passagepenge, der betaltes i Nørreport efter Kl. 12. Forpagterne dannede et sluttet Selskab, der havde gjort denne Forretning til sin Næringsvej, og som forstod at holde alle Konkurrenter ude. Da ingen andre end Forpagterne selv vidste, hvor meget Forretningen egentlig indbragte, turde ingen for Alvor byde sammen med dem ved de offentlige Auktioner. Men i 1849 brød Kommunen selv Bomforpagternes Ring. I Stedet for at bortauktionere det hele under ét besluttede den at dele Forpagtningen i 4 Lodder og sætte disse til Auktion enkeltvis samt selv beholde et eller flere af Lodderne, hvis antagelige Bud ikke kunde opnaas. Ved Auktionen blev kun ét Lod bortforpagtet (for 6100 Rdlr.), og Kommunen var forberedt paa selv at overtage de tre. Men siden indkom dog flere Andragender om at faa Part i Forretningen, saa Kommunen kun beholdt ét Lod [1]). For at Lodderne kunde blive lige store, fordeltes Opkrævningen saaledes, at hvert Lod havde en af Portene i en Maaned, hvorefter der skiftedes ved hver Maaneds Begyndelse.

Kørsel gennem Portene med Heste og Vogne var saaledes en baade besværlig og bekostelig Historie, som man

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1849 S. 56—57.

ikke uden Nødvendighed udsatte sig for. Og for Fodgængere var denne Passage altid en Ubehagelighed, til Tider et Vovestykke og næsten aldrig helt farefri. Portene var nemlig alt for snævre til at optage den vældige Færdsel, der gik igennem dem, og Forholdene blev stedse værre, efterhaanden som Trafikken voksede ved Forstædernes tiltagende Bebyggelse. Især efter at i Fyrrerne Omnibusser og store Diligencer var komne i Brug, blev Tilstanden helt utaalelig, og Ulykkestilfælde indtraf ikke sjældent. Datidens Aviser og Tidsskrifter vidner til Overflod om de Følelser, som Befolkningen nærede over for Fæstningens og Portenes Spændetrøje.

»Naar man ser de Strømme af Mennesker, som, Tusinder efter Tusinder, ofte bølge over Broerne ved Vesterport, medens de mægtige Omnibusser og Postvogne foruden Mangfoldigheden af mindre Befordringsmidler bane sig Vej gennem den levende Masse, der ængstelig maa trykke sig til Siderne for ikke at blive knust under Hjulene eller traadt af Hestenes Hove; naar man ser, hvorledes Folk samle sig uden for Porthvælvingen, der dundrer af den døvende Vognlarm, for at passe paa det belejlige Øjeblik, da de kunne styrte sig i det aabne Fristed bag en indrullende Vogn, og hvorledes de da i vild Tummel, med truende Hestetrav bag efter sig, vælte igennem det dunkle Rum og slæbe grædende Børn eller aandeløse Oldinge med sig paa Farten, ikke at glemme hine smaa, spinkle, tohjulede Børnevogne, som nu er med overalt; naar man da ser, hvorledes de, som ere slupne igennem denne Nød, ofte maa staa og længe vente med Bekymring paa deres Slægtninger og Venner, som de ere blevne adskilte fra i Trængselen . . .« osv.

Denne Skildring er fra 1842; den slutter med at udtale, at der vel næppe bliver gjort nogen Forandring, før engang en Statistiker opstiller »en Beregning over, hvor

BIBLIOTHECA REGIA

mange Procent af de Passerendes Arme, Ben eller Børn der vare ofrede for Fæstningsværkernes Skyld« [1]).

»Fædrelandet« skriver i 1845, at Vesterport er saa smal, at to Mennesker ikke kan gaa jævnsides, naar en Vogn paa samme Tid kører derigennem. Og ikke desto mindre befares den hele Dagen af Vogne, medens den samtidig »i en halv Dag passeres 2 Gange af over 10,000 Mennesker«.

I en senere Artikkel fra 1847 skildrer Bladet Indgangen til København:

»Man forsøge om muligt at sætte sig ind i deres Sted, der første Gang føres forbi disse Toldhuse, disse uforlignelige Bomhuse, disse Vagt- og Sprøjtehuse, disse i alle Kroge besudlede Porte, gennem al denne Tranghed, hvor Mennesker og Kvæg, kørende og gaaende, Omnibusser og Ammer med Børn paa Armene og Livet i Hænderne presses og stuves igennem den ene snævre Aabning, for at slippe ud og ind; og al denne Styghed og Usselhed danner Indgangen til et Riges Hovedstad, en kongelig Residensstad!«

Eller Bladet skriver: »Vi vilde ønske, Hs. Majt. vilde befale sin Generalstab, sit Ingeniørkorpses Officerer, samt hvad Hs. Majt. iøvrigt har af militære Raadgivere i denne Retning, tilligemed Generaltoldkammerets Deputerede og Kommitterede, at de hver af denne Maaneds raakolde, fugtige Morgener skulde køre hver sit Læs Tørv eller Melk ind igennem en af de ovennævnte Porte; saa ere vi overbeviste om, at Dhrr. inden 8 Dage vilde have forandret deres Mening om det herskende Afspærringssystems Priselighed; at de første vilde være lige saa ivrige til at foreslaa Københavns nærværende Fæstningsværkers Nedrivelse, eller i alt Fald Passagernes Udvidelse, og de sidste lige saa

---

[1]) Dansk Folkeblad 1842, Nr. 32—33. — Paa et Maleri af Heinr. Hansen (gengivet i »Københavns Raadhus« S. 14) ses Vesterport, som en Omnibus just kører igennem; den fylder næsten helt det snævre Portrum.

hidsige paa at fremme Konsumtionens Afløsning, som de nu paa begge Sider synes koldsindige og sendrægtige til at sætte det fornuftige og billige i Værk.«

Det manglede ikke paa Forslag til Indførelse af en bedre Ordning af disse Forhold. I 1843 indgav Kommunalbestyrelsen et Andragende til Kongen om, at Nørre- og Vesterport maatte blive udvidede. Forslaget blev ganske afvist; men der kom dog det Resultat ud af Henvendelsen, at Kongen i 1844 paabød, at der midlertidig skulde anlægges en Bipassage for Fodgængere paa en Pontonbro over Fæstningsgraven ved Vesterport. I dette og det følgende Aar laa denne Pontonbro fra midt i April til midt i Oktober: Den blev udlagt og atter afbrudt af Militæret, men gjorde næppe nogen synderlig Gavn.

Tanken om en Udvidelse af Vesterport blev taget op igen i 1845 af Arkitekt Herholdt, der foreslog at lægge Tunneler gennem Volden paa begge Sider af Porten; men heller ikke dette førte til noget. Og lige saa lidt Held havde Kunstakademiet, da det i 1846 udsatte som en af Opgaverne for de Neuhausenske Præmier: »Projekt til en Udvidelse og Forskønnelse af Vesterport her i Staden, hvorved tillige tages Hensyn til de foran samme liggende Pladse udenfor og indenfor Volden, saavel som til Broen og de dermed i Forbindelse staaende smaa Bygninger for Told- og Konsumtions-Opsynet m. m.« Opgaven blev ikke besvaret.

Krigsbegivenhederne i 1848 hidførte en lille Lempelse i de bestaaende Forhold. Den 6. April bekendtgjorde Københavns Guvernør, Landgreve Wilhelm af Hessen, at Vesterport indtil videre, af Hensyn til de med Jernbanen ankommende eller afgaaende Kurerer, skulde staa aaben hele Natten. Borgerrepræsentanterne foreslog i den første Frihedsrus helt at nedbryde Porten, men dette kunde Krigsministeriet dog ikke tillade.

Saaledes vedblev alle de skumle og snævre Porte at

staa, og Befolkningens Misfornøjelse med dem voksede efterhaanden til et virkeligt Had. Dette er Forklaringen paa den tilsyneladende Vandalisme, der blev øvet, da alle Byens Porte saa skaanselsløst ryddedes bort. Den Glæde at se dem jævnede med Jorden, da endelig Tiden dertil var kommen, vilde Hovedstaden ikke nægte sig. Portenes Fald var for Befolkningen Symbolet paa den nye Tids Indtog, det haandgribelige Vidnesbyrd om en vunden Sejr, — en lille ublodig Gentagelse af Bastillens Ødelæggelse i den franske Revolution.

Disse Følelser hos Hovedstadens Befolkning er forstaaelige nok, — alt for længe havde den lidt under Ulemperne ved at være indespærret i en gammeldags Fæstning. Men Tiden gik, og Fæstningen faldt, og de overstandne Genvordigheder blev hurtig glemte. Tilbage i Erindringen blev et helt andet Billede af Voldene: Indtrykket af det skønne, landskabelige Skue, som disse vidtstrakte Anlæg frembød, og som Datiden visselig ikke var ufølsom for, selv om den til daglig mest beskæftigede sig med Ulemperne ved dem. Vi vil lade en af de gamle, som selv har set Københavns Volde og Grave, skildre, hvorledes de stod for ham i Erindringens Lys [1]). Han tænker sig staaende paa Broen uden for Nørreport, hvorfra han har Udsigt ned over Fæstningens Grav:

»De terrasseformede Volde paa den ene Side og de ligeoverfor liggende Glacier paa den anden vare dækkede af en rig Vegetation, der strakte sig lige ned til Vandet. Italiensk Poppel, Hængepil, Ask, Kastanie, Lind, Hvidtjørn og Røn omkransede og overskyggede dens Vande med deres løvrige Kroner, og i den stille Aften, naar Larmen fra den store Stad lidt efter lidt døde hen, og Fuldmaanen sejlede højt paa Himlen, spejlende sig i den blanke Flade, mens Nattergalen slog sin Trille i Bu-

---

[1]) Boghandler Wroblewski i »Museum« 1895, I, S. 14.

skene i Kirsebærgangen, og kun et enligt Lys i Møllen oppe paa Bastionen røbede Menneskers Nærhed — ja, saa kunde man tro sig tryllet bort, langt bort fra den store Hovedstad med de 150,000 Mennesker, og helt ind i Eventyrlandet. Stilhed hvilede over hele Landskabet og forhøjedes yderligere ved, at en Fisk »slog« i Graven, ved en fjern Hundegøen, ved den ensformige Tuden fra Vægterne paa Blegdammene, eller ved »Afløsningens« taktfaste Marsch over Broen; naar saa Lyden heraf forstummede, hensank atter det hele i en dyb, drømmende Ro, indtil en svag Lysstribe i Øst forkyndte den gryende Dag og med den en enkelt Morgenvandrer, en Arbejdsmand med sit Værktøj eller en forsinket Natteravn, saa atter en, saa flere og flere, og derefter de lange Vognrækker fra Landet med alskens Fødevarer til den store Mave indenfor Voldene, Sædevarer, Brændsel og Furage, der meldte Dagens Komme. — Der var en Poesi udbredt over det Hele, som yderligere forhøjedes ved det ukendte, hemmelighedsfulde, der hvilede over Fæstningens Terræn, hvor al Passage var forment udenfor de slagne Veje, en Poesi, som den, der nu færdes i de brede, gasbelyste Gader, ikke har Anelse om.«

Gader og Pladser.

Den fornemste Adgang til Byen var ad Vesterport. Fra Roskilde og Køge kom man ind ad den brede, men slet vedligeholdte, skyggeløse og snavsede Vesterbrogade med dens Møller og Reberbaner, Gæstgivergaarde og Slagterboder. Ved Trommesalen — der, hvor nu Gl. Kongevej svinger ud til Vesterbrogade, — begyndte de to prægtige Lindealleer, der i en Halvbue paa hver Side af

Frihedsstøtten førte frem til Fæstningsgraven, og saa havde man det vanskelige Stykke tilbage, Passagen gennem selve Fæstningsværkerne.

Vejen gik først over en Bro, der i skæv Retning førte fra det faste Land ud til den saakaldte Ravelin, en lille Ø midt i Stadsgraven. Her laa Bomhuset med Bommen og den Bygning, i hvilken Konsumtionsbetjentene holdt til. Mellem Mure med Skydeskaar førte Vejen saa ud til nok en Bro, der atter laa skævt for den første, og for Enden af den aabnede sig det lange, mørke, hvælvede Portrum, der kunde lukkes med vældige, sømbeslagne Portfløje.

Det var ikke noget festligt Indtryk, man modtog af Hovedstaden, naar man endelig havde overvundet alle Forhindringer og var kommen indenfor Vesterport. Til venstre havde man en slet vedligeholdt og stærkt tilsudlet Vagtbygning og et Sprøjtehus, til højre en Vejerbod paa det daarlig brolagte Halmtorv. Da Sansen for større Renlighed og Orden begyndte at vaagne, var denne Plads indenfor Vesterport en af dem, som Opmærksomheden først vendte sig imod: den kunde og burde se lidt bedre ud; thi de høje Huse lige indenfor Porten var efter Datidens Smag helt nette, og »Philosophgangen«, som strakte sig fra Porten ned til Langebro, var en smuk og skyggefuld Allé. Men det Skur, der stod paa Halmtorvet, var et fuldendt Eksempel paa, »hvorledes en Vejerbod paa et saadant Sted ikke maatte se ud«, og Vagthusets Façade var »et smudsigt Plankeværk og nogle væmmelige Latriner«. Yderligere anvendtes Pladsen til Opstilling af gamle Arbejdsvogne, og om Sommeren hang her Skørter og Lagener paa Tørresnore og flagrede for Vinden [1]).

---

[1]) »Fædrelandet« 26. April 1845 og H. N. Clausen i »Dansk Folkeblad« 1841 Nr. 62. — Vejerboden paa Halmtorvet kunde »Fædrel.« aldrig glemme; det kommer tilbage til den igen i 1852 (11. Maj) i et Angreb paa Kommunalbestyrelsen, der »stil-

Foruden de nævnte Bygninger stod der i 1840 indenfor Vesterport endnu et lille Hus, som utvivlsomt ej heller har pyntet paa Pladsen, men hvis Historie er lærerig som en Illustration til den Langsomhed og Langmodighed, hvormed Byen i hine Enevældens Dage blev styret.

Da det efter Branden i 1795 gjaldt om i en Fart at skaffe midlertidige Boliger til de brandlidte, havde en af disse, en Gæstgiver fra Vestergade, faaet kongelig Tilladelse til af Materialier fra sin nedbrændte Gaard at opføre en Hytte paa et det offentlige tilhørende Jordstykke ved Vesterports Sprøjtehus. Da Gæstgiveren var død, tog hans Søn, en Tømmersvend, Huset i Besiddelse, og da ogsaa han døde, forblev hans Enke fremdeles boende der. I 1823 gav Magistraten Ordre til, at Huset skulde fjernes; men Enken bad om, at det maatte blive staaende, og hendes Bønner viste sig kraftigere end Magistratens Befalinger. I 1828 maa Magistraten have indset sin Magtesløshed; thi den vedtog da, at Huset kunde blive staaende, saa længe Enken levede. Hun døde i 1840 uden Børn, men hun havde en Plejesøn, der var Former paa den kongelige Porcelænsfabrik. Han tog Huset i Besiddelse og indrettede sig paa at blive boende i det. Det stod der ogsaa endnu i 1841; men kort efter maa det dog vistnok være forsvundet [1]).

Pladsen ved Vesterport nævnes stadig som en af de mest forsømte i Byen; men heller ikke indenfor de andre Porte var der synderlig ryddeligt. I 1845 indgav en Mand et Andragende til Magistraten om Tilladelse til at opføre et Beboelseshus indenfor Nørreport »paa den Plads, hvor Sprøjtehuset og Møllestenene nu staa«. Til Støtte for sit Andragende anførte han, at man derved vilde blive fri for »det Vanzir af et Sprøjtehus«, — og saa for øvrigt den

---

ler dette Skur hen til Parade allerforrest og midt paa Pladsen, som om det kunde være en Monumentalbygning«.

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 4363.

Klage over Mangel paa Plads, som vi i det følgende vil møde saa ofte:

»Da der er stor Mangel her i Byen paa Huslejlighed saavel for de højere Stænder som for Middelstanden, og Byggepladse inden for Byens Volde ikke er at erholde, saa har jeg i Betragtning deraf udtænkt at lade den omtalte Bygning indrette til Beboelse for galante Familier. Den skal i alle Henseender, ifald den høje Magistrat naadigst vil tage min Ansøgning i Betragtning, blive opført med Smag og Elegance, vorde en Prydelse for Pladsen selv, den eneste i sit Slags og derfor ogsaa attraaet beboet af mange.« [1]) — Andragendet blev selvfølgelig afslaaet.

I Gaderne indenfor Vesterport vrimlede det med Gæstgivergaarde af gammeldags Tilsnit og med gammeldags Navne: Paa Halmtorvet laa Knapsteds Gaard; paa Vestergade Prinsen, Farvergaarden, Vinkanden, Gardergaarden, Skibet, Tre Hjorter, Garvergaarden, Rosen, Sælland og Kronen; i Studiestræde Hvide Lam, Hvide Svane og Tre Roser; paa Nørregade Den forgyldte Nøgle lige overfor Dyrkøb og Holland længere oppe i Gaden. En lignende Samling laa indenfor den anden Hovedadgang til Byen, Nørreport. Her var Gl. Avlsgaard, Ny Holland, Tvermosegaard, Solen i Pustervig og Tre Kroner i Tornebuskegade. Alle disse var beregnede paa Bønderne, der kom kørende til Torvs. For dem, der kom søværts til Byen, var der sørget ved talrige Gæstgiversteder omkring Nyhavn. Disses Navne viste, at de var beregnede paa Folk, der kom længere borte fra: de hed Stadt Lybæk, Stadt Flensborg, Stadt Malmø, Stadt Svendborg, Stadt Aalborg o. s. v.

Inde i Byen traf man mange gamle Gadenavne, som nu er forsvundne, om end Gaderne selv er de samme som dengang. I Kvarteret omkring Ulfeldts Plads laa Tugt-

---

[1]) 2. Sekr. 1845 Nr. 1119.

husporten og Trompetergangen, Store og Lille Helliggejststræde og Kokkegade. I Nærheden af Gammeltorv Klædeboderne og Vandmøllestræde; ved Nikolaj Taarn Hvælvingen, Sct. Jørgens Gade, Halmstræde, Skvaldergade, Nellikegade, Størrestræde og Reverentsgade; bag Trinitatis Kirkegaard Springgade og Slippen og i den nye østlige Bydel Akademigade og Blankogade foruden en Mængde Gadenavne i Nyboder, som nu ikke kendes mere. Ved Volden for Enden af Nørregade laa Skidentorvet; Stokhuslængen var et Stykke af Østervoldgade, og Pladsen øst derfor hed Grønland.

De Steder i Byen, hvor større Forandringer er sket siden da, vil senere blive omtalte; men i det hele vilde en Nutidsvandrer finde Gaderne i den gamle By temmelig uforandrede. Maaske vilde han dog faa et Indtryk af større Snæverhed og mindre Plads i Gaderne. Der fandtes endnu dengang adskillige smalle Gyder og Stræder, som senere er forsvundne; Peder Madsens Gang og Pistolstræde stod endnu urørte, og bag Hovedvagten gik Prammandens Gang. Andre Gader blev i Tidens Løb lidt udvidede i Henhold til et kommunalt Program, der gik helt tilbage til 1754, og som der stadig siden var arbejdet paa. I det nævnte Aar bemyndigede nemlig Kongen Magistraten til at forlange Husene i de smalleste Gader rykket tilbage, hver Gang en Ombygning blev foretaget [1]). Adskillige af de Gader, der nævnes i Reskriptet af 1754, var allerede forsvundne i 1840, saaledes Lille Færgestræde og Fyrens Gang; men overfor de fleste af dem anvendtes endnu stadig den gamle Bestemmelse. I 1855 maatte saaledes en Ejendom i Kristen Bernikows Stræde, der skulde genopføres efter en Ildebrand, afgive Jord til Gadens Ud-

[1] Reskript 26. April 1754.

videlse i Henhold til Reskriptet af 1754. Og Aaret efter blev Halmstræde udvidet paa samme Maade, da Hjørneejendommen mod Østergade ved en Ombygning blev rykket tilbage. I 1844 var Gaasegade bleven udvidet; men her havde Kommunen selv maattet købe Hjørnehuset ud mod Farvergade for at faa det nedrevet. Udvidelsen kræved dog ikke synderlig store Ofre; Huset kostede Kommunen 2800 Rdlr., og da det atter solgtes til Nedrivning og med Forpligtelse til at afgive det forlangte Jordstykke til Gadeudvidelse, fik Kommunen de 1500 Rdlr. tilbage. Lille Fiolstræde fik en noget større Bredde, da Universitets-Biblioteket i 1857 opførtes paa nogle nedbrudte Huses Plads. — Den almindelige Gadebredde var i hin Tid 12—20 Alen. Byens bredeste Gade, Amaliegade, var 33 Alen bred, en af de smalleste, Peder Madsens Gang, 5 Alen. Til Sammenligning kan anføres, at den nye Del af Frederiksborggade er 40 Alen bred.

Hvad der bidrog til at øge Indtrykket af Gadernes Snæverhed, var de dengang brugelige *Karnapper* eller udbuede Vinduer, der brugtes til Butiksudstillinger og derfor især fandtes paa Østergade og de andre Hovedgader. Men de bekæmpedes af Autoriteterne, og deres Antal var derfor svindende. Der skulde efter en Bestemmelse fra 1811 betales en Afgift af 8 Rdlr. aarlig af hvert saadant Vindue. Pengene — henved 300 Rdlr. — tilfaldt Kunstakademiet. I 1840 ansøgte de Handlende om at blive fri for denne Afgift. Men Kunstakademiet, der som særlig interesseret blev spurgt til Raads, fraraadede dette, da Fritagelsen utvivlsomt vilde have til Følge, at saadanne Vinduer blev »endnu hyppigere end hidtil, til Vanzir for Gaderne og til Hinder for disses øvrige Beboere« [1]).

Karnapafgiften vedblev da ogsaa at bestaa, indtil Karnapperne helt bortfaldt efter Byggeloven af 1856.

---

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 1639, 3346.

Butikkerne havde endnu et tarveligt Udseende, og Forretningerne gjorde som Regel ikke anden Reklame for deres Varer end den, der kunde læses ud af Fremstillingen paa det malede Udhængsskilt. Udstillinger i Vinduerne var næsten ukendte. Det er vel bekendt, hvilken Opsigt det vakte, da Modehandlerinde Louise Rasmussen i sit Vindue udstillede en paaklædt Dukke i Legemsstørrelse som Skilt; og da Beauvais aabnede sin Viktualiekælder paa Østergade, maatte der hver Aften rekvireres Politi for at holde Gaden ryddelig; saa stor var Tilstrømningen for at se det pyntede Udstillingsvindue [1]).

Der var saaledes ikke meget at se efter paa en Tur gennem Gaderne, og da tilmed Brolægning, Belysning og Gadefejning lod meget tilbage at ønske, var det ikke almindeligt, at man spadserede paa Gaden for sin Fornøjelse. Dette vanskeliggjordes forøvrigt ogsaa ved, at det endnu var ret almindeligt at besørge Savskæring og Brændehugning ude paa Gaden, ligesom man endnu efter 1850 kunde se Kobbersmede, Bødkere og Hjulmagere besørge deres Arbejde ude paa Fortovet, naar Pladsen inde i Værkstedet blev for snæver. — Paa de store Pladser fik Græsset Lov til at vokse frit. I 1851 maatte Indenrigsministeriet kraftigt paaminde Magistraten om at lade luge paa Amalienborg Plads, da Græsset nu var opvokset saa højt, at det i høj Grad vansirede Pladsen.

Ethvert Forsøg paa at forskønne Byen, at pynte paa dens Butikker og live en Smule op i dens snavsede Gader var sikkert paa at vække Opmærksomhed. Da Jernstøber *Lunde* lod male sit Hus i Lille Helliggejststræde og dèr indrettede et Udsalg af støbte Jernvarer, fik han en Anmeldelse i Pressen, som var det en Kunstudstilling, der aabnede: »Det var indlysende, at den

---

[1]) J. Plenge: Livet i Kjøbenhavn for en Menneskealder siden. Kbhvn. 1873. S. 19.

pompejanske Stil, som allerede med Held har været anvendt til indvendig Hus-Dekoration paa nogle Steder (med den bedste Effect paa Løveapoteket) og ligeledes udvendigt paa 3 eller 4 Huse, ikke var uden Forandring anvendelig i en Beliggenhed som den, hvor Hr. Lundes Butik skulde indrettes: en mørk Stil passede ikke til en snæver Gade og til et Hus, som skulde fremhæves af sin Dunkelhed. Han anbragte altsaa de brogede Borter og mangefarvede Støbejernsfriser ikke paa en mørkerød, men paa en lys orange Grund, og Virkningen er bleven den allerheldigste . . . Butikken er i disse Dage bleven aabnet og fremstiller det skønneste Sortiment af Kakkelovne og andre Sager af Støbejern, man endnu har set i København.« [1])

En Komité til Hovedstadens Forskønnelse sammentraadte i 1841. Dens Ophavsmand var Professor *H. N. Clausen*, der med sit aabne Blik for Skønhed og med sine Indtryk fra aarelange Rejser i Udlandet stødtes af Smudset og Urenligheden i det gammeldags København. Nogle Artikler af ham i »Dansk Folkeblad« i 1841 gav Anledning til, at Komiteen blev dannet. Den blev sammensat efter alle Regler: Overpræsidenten, Formanden for Borgerrepræsentationen, Chefen for Ingeniørkorpset, en Repræsentant for Kunstakademiet, to Universitetsprofessorer og en Præst. Komiteen afstedkom en Uendelighed af Skriverier, men udrettede kun lidt, skønt Mænd som Professor *Hetsch* og Slotsgartner *Rothe* var utrættelige i at arbejde for dens Formaal. Dels laa Skylden for det magre Resultat i den store Mængde af Autoriteter, som ved enhver Lejlighed skulde adspørges, og som med Skinsyge vaagede over deres Myndighed; dels var Overpræsident *Kierulff* ikke den rette Mand til at staa i Spidsen for en saadan Forening. »Skønt han ikke var uvillig til at sætte

[1]) Fædrelandet 29. Sept. 1843.

nye Sager i Bevægelse, var det dog kendeligt, at han med ganske anden Tilfredsstillelse udførte Begravelsesakten«, siger Professor Clausen [1]). Det var særlig Beplantningen, Komiteen tog sig af, og som Resultat af dens Bestræbelser fremkom Alleerne paa Sct. Annæ Plads og Anlæg af Spadserestier paa Esplanaden og paa Voldenes Bastioner. Komiteen foreslog ogsaa allerede i 1842 at indrette det Haveanlæg omkring Statuen paa Kongens Nytorv, som dog først mange Aar senere blev bragt til Udførelse. Lige saa lidt Held havde den med sit Forslag om at plante Alleer langs Kanalerne — de vilde forhindre Sneudkastningen om Vinteren, blev der indvendt — og med sine store Planer om Anlæg af Promenader rundt om Byen med Hvilepladser og Pavilloner og skyggefulde Beplantninger. Der var endnu ingen rigtig Interesse for disse Ting, og baade Myndighederne og Befolkningen har vistnok følt Foreningens mange Forslag som en Plage, — det er betegnende, at en Mand som Tscherning omtaler Foreningen som »Stadens Forskønnelsesdæmoner« [2]). Efter faa Aars Virksomhed gik da Foreningen igen fra hinanden.

I 1851 stiftedes en »kvindelig Forening til Hovedstadens Forskønnelse med Værker af Billedhuggerkonsten«. Den fik indsamlet henved 1800 Rdlr., som den skænkede til Monumentet for Oehlenschläger. Dermed standsede ogsaa dennes Virksomhed.

Helt uden Resultat forblev de store Projekter, der i Aktieselskabernes gyldne Tid i Fyrrerne udkastedes til Opførelse af nye, storstadsagtige Bygninger til Pryd for Byen og til Berigelse for Aktionærerne. I 1846 indbød Xylograf Flinch til Aktietegning paa Anlæg af en *Passage* mellem Østergade og Grønnegade. Passagen skulde indrettes med Butikker og Restaurationslokaler baade i Stuen

---

[1]) Optegnelser om mit Levnets og min Tids Historie, S. 242.
[2]) Til Athenæums Medlemmer, S. 2.

og paa første Sal, og det hele skulde overdækkes med Glas. I den udsendte Indbydelse til Aktietegning motiverede han sin Plan netop med Henvisning til de daarlige Butiksforhold i København. Selv paa Østergade, »dette Hovedsæde for det merkantile Detailudsalg«, hvor man dog efter Evne havde forsøgt at følge med Tiden, var Butikkerne mørke og upraktiske, Husene gamle og daarligt indrettede og Gaden »malpropre og uhyggelig« næsten hele Aaret rundt. Foretagendet var kalkuleret til 362,000 Rdlr., og dette store Beløb blev tegnet paa nogle faa Dage. Men Tilliden til det har dog næppe været stor, og da Magistraten afslog Flinchs Begæring om at faa *Eneret* paa et saadant Anlæg, vedtoges det paa et Aktionærmøde at lade Sagen falde. Senere dukkede Planen op igen i endnu mere storartet Skikkelse. Man vilde købe Hotel d'Angleterre paa Kongens Nytorv, en Gaard paa Østergade og nogle Smaasteder i Ny Adelgade og paa dette store Areal opføre et nyt moderne Hotel med Passage og Rotunda, alt kalkuleret til 700,000 Rdlr. Men heller ikke denne Plan kom længere end til Papiret.

Hvad der i disse Aar blev udført til varig Gavn og Pryd for Byen, skyldtes da ikke det private Initiativ, men enten Kommunalbestyrelsen eller Staten. En Redegørelse for disse Byggearbejder og Anlæg vil tillige blive en Skildring af, paa hvilke Punkter Datidens København især afveg fra den By, som den nulevende Slægt har kendt.

Et af de mest gammeldags Steder i Byen var i 1840 vistnok *Ulfeldts Plads*. Her stod endnu den sørgelige Skamstøtte fra Enevældens første Tid. Den var omgivet af smudsige Boder og Skur, fra hvilke der dreves Handel med gamle Klæder, Jernkram og deslige, alt af den allerlaveste Slags. Midt imellem dem fandtes Slagterboder og Grøntudsalg.

Da de første Rørelser af en ny Tids Aand begyndte

at vise sig i København, varede det ikke længe, før de ogsaa paa dette Sted gav sig Udslag. Kristian VIII og Byens Borgere mødtes her i Forstaaelse af, at dette Fortidsminde var Nutiden uværdigt og Pladsens hele Udseende en Skam for Byen.

Fra 32 Beboere af Ulfeldts Plads indkom i 1841 en Ansøgning til Kongen om, »at den Støtte, der nu i saa lang Tid har vanziret Ulfeldts Plads, maa under vor oplyste og faderligsindede Konges Regering vorde nedtagen«. Baade Kancelliet og Kommunalbestyrelsen anbefalede Beboernes Andragende, — kun den gamle og gammeldags tænkende Borgmester Schæffer forsøgte et Forsvar for Skamstøtten og stemte for dens Bibeholdelse [1]). Ved et kgl. Reskript af 31. Juli 1841 blev Tilladelsen til Støttens Nedtagelse givet, »idet Vi gerne se Mindet om en mod Fædrelandet begaaet Udaad fjernet«, og samtidig blev Pladsens Navn forandret til *Graabrødretorv*.

I Reskriptet blev det tillige paalagt Kommunalbestyrelsen at foranstalte de Skur og Boder fjernede, som opfyldte Torvet, og Magistraten opsagde da straks alle Lejerne af dem — 13 Slagtere og 16 Marskandisere og Grønthandlere — til Fraflytning. For at skaffe disse Folk Plads havde man ved Nikolaj Taarn opsagt 22 Amagere, Høkere og Kallunsmænd, men det forslog altsaa ikke, — der var 7 tilbage, som vilde blive hjemløse. Magistraten var her som altid stemt for at vise Langmodighed og se Tiden an; men Borgerrepræsentanterne stod fast paa, at Pladsen skulde ryddeliggøres straks. Dette blev ogsaa gennemført; til Paaske Flyttedag 1842 var Pladsen ryddet, og de 7 husvilde Handelsmænd skaffede man Plads i Lærredsboderne ved Helliggejstes Kirke.

I et Par Aar laa nu Torvet tomt og stille hen, — en mærkelig Modsætning til det brogede og støjende Han-

---

[1]) Historiske Meddelelser om København. III, S. 16.

delsliv, som tidligere havde udfoldet sig dernede. Grundejere og Beboere omkring Torvet begyndte allerede at længes tilbage mod de gamle Tider. I 1844 indgav de en Klage over, at Kældere og Stuelejligheder i de omliggende Huse var bleven mindre indbringende, siden Boderne var komne bort; og for at imødekomme dem blev det da bestemt, at Graabrødretorv skulde anvises til Frugt- og Blomstertorv for dem, der til Fods eller paa Hjulbøre bragte deres Varer til Byen. Denne Ordning varede i nogle Aar; men Torvet benyttedes næsten slet ikke, og Planen om paa den Maade at skabe Liv og Virksomhed paa den stille Plads var altsaa mislykket. I 1852 blev det da besluttet at gøre Torvet til et Kødtorv. Der blev, med en Bekostning af 18,000 Rdlr., opført en Bygning til 20 Slagterbutikker midt paa Pladsen, og saaledes fik Graabrødretorv det Udseende, som det beholdt indtil for faa Aar siden.

En lignende Forskønnelse og Omdannelse, der ogsaa resulterede i nye Slagterboder, fandt Sted paa *Nikolaj Kirkeplads*.

I 1840 strakte den forrige Kirkegaard sig endnu helt op til Husrækken i Holmensgade. Nikolajgade eksisterede ikke, kun en Fodsti gik her tværs over Pladsen og delte den i to Dele. Gravene var forlængst forsvundne, men en Del Træer og Buske fra Kirkegaardens Tid voksede endnu dernede. Den aabne, ubrolagte Plads brugtes til alt forefaldende. Brandvæsenet holdt sine Øvelser paa den, og Byens Borgere fik Lov at afbenytte den til forskelligt Brug. Snart er det en Tømmermester, der faar Tilladelse til at benytte Pladsen i 2—3 Maaneder til at afbinde en Bygning, snart er det en Husejer, der faar Lov til at henlægge Bygningsmaterialier paa den. Brolægnings- og Vejvæsenet havde Oplag paa Kirkepladsen, og en Opsynsmand boede i et lille Hus mellem Stendyngerne. Men ho-

vedsagelig var det dog Udsalgsboder, der opfyldte den gamle Kirkegaardsplads. Nærmest Vagttaarnet fandtes især Slagterbutikker — fritstaaende, tarvelige Træskure med et udstaaende Skraatag, der tillige tjente som Lukke for Butikken, naar det var slaaet ned. Disse Boder stod med Aabningen udad mod Lille Kongensgade, Hvælvingen og Vingaardsstræde, og inde bag dem blev der Plads til nogle »Amagere, Høkere og Kallunsmænd«. I den anden Ende af Pladsen, mellem Kirkestien og Baghusene til Holmensgade, var der mest aabne Stadepladser for Handlende med gamle Klæder, Jernkram og andre tarvelige Varer. Her havde ogsaa de Handelsmænd, der blev fordrevne fra Graabrødretorv, faaet anvist Plads, og enkelte Slagterbutikker fandtes midt i disse uhyggelige Omgivelser. I det hele gjorde Pladsen et frastødende Indtryk; Slagterboderne stod uden nogen Orden imellem hverandre, og da Butikkerne var smaa, hang Kødet næsten altid ude paa Gaden, udsat for Sol og Regn og lidet indbydende for Køberne at se. — Der var i 1840 i alt 82 Boder og Stader paa Pladsen.

Allerede mange Gange havde det været under Overvejelse at skaffe en bedre Ordning af Forholdene paa denne Plads. Men altid var Planerne strandede, snart af Hensyn til de dødes Fred paa den gamle Kirkegaard, snart af Mangel paa Penge. Sidst havde de 32 Mænd ved en Skrivelse til Magistraten i 1837 sat Sagen i Bevægelse. De foreslog Opførelse af murede Slagterbutikker paa Pladsen, og da det nu var 40 Aar siden, noget Lig var bleven jordet paa Kirkegaarden, formente de, at Hensynet til Gravfreden maatte være faldet bort. Magistraten og Kancelliet anbefalede denne Plan, og ved kgl. Resolution af 9. April 1838 blev det bestemt, at Slagterbutikkerne skulde opføres, »dog at det i Henseende til Behandlingen af Pladsen som forhenværende Kirkegaard iagttages, at Pladsen, forinden den Udgravning fandt Sted, der maatte udfordres

for at lægge Fundamenterne, omhyggelig blev indhegnet og bevogtet saaledes, at ingen Uvedkommende dertil erholdt Adgang, samt at de Ligkister, der nødvendig maatte bortryddes, henflyttedes til Assistenskirkegaard, og de Afdødes Ben samledes og nedgravedes paa det Sted, hvor Kirkens Skib har staaet«.[1])

Men heller ikke denne Gang blev det til noget. Thi nu var Slagterlauget misfornøjet med de projekterede Boder, og da et nyt Udkast blev udarbejdet i Overensstemmelse med Laugets Ønsker, viste det en saa stor Udgift — 55,000 Rdlr. —, at Kommunalbestyrelsen ikke turde indlade sig derpaa. Alle Byens disponible Pengemidler var netop da beslaglagte til Opførelsen af Thorvaldsens Museum.

Medens Planen om Slagterboderne saaledes var gaaet i Staa, indkom i 1844 et helt nyt Forslag om Pladsens Anvendelse. Det var *Industriforeningen,* der ønskede sig Pladsen overladt. Foreningen tilbød, hvis den kunde faa Grunden gratis, at opføre en mægtig, monumental Bygning, der i Stueetagen skulde rumme en Basar og 31 Slagterbutikker, men dernæst indeholde Koncertsal, Restauration og Kafé, Lokaler for Industriforeningen og Athenæum m. m. Men Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse udtalte sig imod Planen, og Borgerrepræsentationen havde ingen Tro til, at Foreningen evnede at føre dette efter Tidens Forhold kolossale Foretagende igennem; Tilbudet blev derfor afvist.

Man genoptog altsaa Arbejdet med den gamle Plan om faste Slagterboder paa Torvet. Men imidlertid var man bleven betænkelig ved, som tidligere forudsat, at opføre Boderne af Mur. Murværket vilde fylde saa meget paa Grunden, at der ikke blev Plads nok til de 70 Butikker, man havde planlagt. Træ maatte ikke bruges af

---

[1]) Koll. Tid. 1845 S. 517 f.

Hensyn til Brandfaren, og saa fremkom da Forslag om at opføre Boderne af Jern. Arkitekt Hagemann udarbejdede en Plan, hvorefter der paa den Maade kunde blive Plads til 74 Butikker, 60 med to Rum, 14 med et. Hver Butik skulde have Kælder og Vandindlæg. De skulde staa paa den Del af Kirkepladsen, der laa nærmest Taarnet, og inde i Midten skulde der være Plads til et lille Grøntorv. Bekostningen ved det hele vilde blive ca. 70,000 Rdlr. Denne Plan bifaldtes efterhaanden af alle Autoriteter: Kommunalbestyrelsen, Brandkommissionen, Akademiet for de skønne Kunster og Stadsfysikus, og ved Reskript af 2. April 1845 blev den endelig fastslaaet. Pengene skulde tages af »Stadens forhenværende ekstraordinære Fond eller det nu saakaldte Reservefond«, der ejede over 100,000 Rdlr. Slagterne skulde være *pligtige* til at have Kødudsalg i den nye Bygning og svare den Leje deraf, som Kommunen fordrede. Da der ingen Kødtakst mere eksisterer, siger Autoriteterne, vil det staa i Slagternes Magt at vælte de mulig forøgede Udgifter over paa Forbrugerne! Lejesummen blev fastsat til 80 Rdlr. for de større Butikker og 40 Rdlr. for de mindre. Desuden skulde betales en Indfæstning, som blev fastsat ved offentlig Auktion. Lejemaalet varede 5 eller 10 Aar ad Gangen. For den aarlige Leje skulde stilles Kaution.

Butikkerne blev derefter opførte i Aarene 1845—46 af Jernplader støbte paa Frederiksværk. Der blev i alt 68 større og 10 mindre Butikker. De fundne Ben blev ikke nedgravede paa Kirkepladsen, men alle udførte til Assistenskirkegaarden. Det hele kostede 92,000 Rdlr., altsaa 22,000 Rdlr. mere end beregnet [1]).

Nu stod der da kun tilbage at faa Slagterne til at flytte ind i de nye Butikker, hvilket viste sig at være ikke saa helt let. Slagterlauget vilde fremdeles have et Ord med

---

[1]) 2. Sekr. 1846 Nr. 1666.

i Sagen. Det forlangte Butikkerne bortlejede for Interessenternes og deres Enkers Levetid og ikke paa Aaremaal, og de nægtede at stille Kaution. Men Magistraten mente ikke, den behøvede at tage Hensyn hertil. Auktionen over Butikkerne blev berammet til den 23. Juni 1845, og i Konditionerne blev det fastsat, at Lejemaalene gjaldt for 5 Aar. Auktionen fik da det bedrøvelige Udfald, at alle Slagterne holdt sig borte, og ikke et eneste Bud blev gjort. Saa maatte Magistraten give efter. En ny Auktion blev berammet, og i de nye Konditioner blev der lovet, at den, der fik Hammerslag, skulde beholde Butikken for sin og Enkes Levetid, men derimod selv kunne sige op med et halvt Aars Varsel; og Kravet om Kaution faldt bort, naar Lejen blev betalt forud for et Halvaar ad Gangen. Paa disse Betingelser blev alle Boderne bortlejede, og Kommunen havde endda gjort en helt god Forretning. Den fik af Boderne en aarlig Lejeindtægt af 7000 Rdlr.

Tilbage var saa Pladsen mellem Kirkestien og Holmensgade, og alle Planer gik nu ud paa at faa den anvendt saaledes, at derved kunde indvindes de 22,000 Rdlr., hvormed Slagterbutikkerne havde overskredet Bevillingen. Til en Begyndelse blev de Marskandisere, som havde Stader paa denne Del af Pladsen, opsagte til April Flyttedag 1845. De klagede ynkeligt. I Bønskrifter til Magistraten fremhævede de, hvorledes de for saa kort Tid siden var bleven forjagede fra Ulfeldts Plads og havde faaet deres nye Stader anvist her; hvis de nu atter skulde jages bort herfra, bad de om i hvert Fald at faa anvist en ny Plads, hvor de kunde være. Men Kæmneren svarede, at han vidste ingen Plads at anvise dem, og deres eget Forslag om at faa Nørretorv overladt, blev der ikke taget Hensyn til. De maatte uden Naade fortrække [1]).

Saaledes fik man de gamle Beboere bort; men hvad

---

[1]) 2. Sekr. 1845 Nr. 256, 551, 980.

der skulde følge efter, var man endnu langt fra enig om. Politidirektøren og Stadsfysikus foreslog, at ogsaa denne Del af Kirkegaardspladsen skulde benyttes til *Slagterboder,* hvorved man kunde opnaa at faa *alt* Kødudsalg i Byen samlet paa ét Sted [1]). Komiteen for Pladsens Anvendelse vilde opføre to *Kommuneskoler* dernede, en for Drenge og en for Piger; i Bygningernes Stueetage kunde der da tillige indrettes Slagterboder. Men Skoledirektionen modsatte sig denne Plan paa Grund af Nærheden ved Slagterboderne og ved den smalle Del af Holmensgade. Derimod ønskede *Teknisk Institut* at faa Skolelokaler i den Bygning, der engang maatte blive rejst paa Pladsen, og *Bespisningsanstalten,* der manglede Plads til sin Virksomhed, bragte sig ligeledes i Erindring. Endelig ønskede Skuespiller Th. Overskou at købe Pladsen til Opførelse af et nyt *Teater.*

Overskou havde i 1846 faaet kgl. Bevilling til Oprettelse af et Folketeater. Han bød nu 22,000 Rdlr. for Pladsen i Vingaardsstræde og stillede endvidere Kommunen følgende Fordele i Udsigt, hvis den gik ind paa hans Plan:

1) Teatret og Pladsen deromkring vilde blive belyst med Gas, hvorved Kommunen kunde vinde Erfaring angaaende dette Belysningsmiddel, og de omliggende Butikker kunde faa Gas indlagt, hvis de maatte ønske det.

2) En smuk og rummelig Plads vilde vindes mellem Teatret og Slagterboderne.

3) De gamle Smaahuse i Holmensgade vilde formentlig derved blive fortrængte.

Husejere og Næringsdrivende i Øster Kvarter anbefalede Overskous Andragende. Men Komiteen havde ingen Tro til, at Overskou kunde rejse de fornødne Pengemidler, og vilde derfor ikke have med Planen at gøre.

---

[1]) Kødudsalg i private Huse var paa den Tid forbudt; det blev først tilladt ved Sundhedsvedtægten af 1860.

Det eneste, der kom ud af disse Forhandlinger, var, at Kommunen maatte betale Overskou 150 Rdlr. i Erstatning for Tegningerne til det nye Teater, hvilke Magistraten havde forlagt og ikke var i Stand til at finde igen [1]).

Saaledes strandede alle Planer om en offentlig Anvendelse af Pladsen, og Magistraten faldt da tilbage paa den Udvej, som altid er den nemmeste og bekvemmeste, om end ikke den bedste: at bortsælge Arealet til *Byggegrunde.* Pladsen blev udstykket i otte Parceller; de syv kunde sælges straks; den ottende, der stødte op til Hjørneejendommen ud mod Lille Kongensgade, skulde foreløbig holdes tilbage, indtil Kommunen kunde erhverve denne Ejendom og lægge den sammen med Parcellen. De Penge, der kunde faas for Grunden, skulde anvendes til Dækning af de 22,000 Rdlr.s Overskridelse paa Opførelsen af Slagterbutikkerne; og hvis der kom mere ind, skulde det bruges til Indretning af otte Grøntbutikker ved Nikolaj Taarn, hvortil beregnedes at ville medgaa 3000 Rdlr.

Ved Auktionen den 9. Februar 1848 solgtes da de syv Grunde under ét til Grosserer H. P. Lorentzen. Arealet udgjorde i alt 3650 Kvadratalen, og Prisen var 9 Rdlr. 5 Mk. 6 Sk. pr. Kvadratalen, — der blev saaledes rigelige Penge til Grøntbutikkerne. Tværs over Pladsen opførte Lorentzen i de følgende Aar den Række af høje Beboelseshuse, som fik Navnet *Nikolajgade,* efter at Bygherrens Ønske om at faa Gaden kaldt Lorentzensgade var bleven afvist i Borgerrepræsentationen [2]).

Saaledes var nu ethvert Spor af den gamle Nikolaj Kirkegaard forsvundet, og nogle Aar senere udslettedes ligeledes, hvad der endnu var tilbage af *Vor Frue Kir-*

---

[1]) 2. Sekr. 1846 Nr. 2723, 1848 Nr. 428.

[2]) Borgerrepr. Forh. 1849 S. 91.

kegaard. Omgivelserne her var bleven saa grundigt forstyrrede ved Bombardementet 1807 og den derefter følgende Genopbyggelse af Kirken, Metropolitanskolen og Universitetet, at der kun var svage Spor tilbage af, at her engang havde været en Begravelsesplads. Pladsen mellem Kirken og Universitetet var opfyldt af Jordbunker og Grus og henlaa, som Professor Clausen siger, om Sommeren som en Flyvesandsstrækning, om Vinteren som et Morads. Kun ved Siderne var der smalle Fortove langs Kirken og Universitetet, og Vognfærdselen gik lige hen over Pladsen.

Konsistorium og Præsterne ved Frue Kirke havde allerede i Trediverne andraget om at faa Pladsen afspærret, men baade Politimesteren og Kancelliet satte sig derimod. Siden fremkom Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse med Forslag til dens Ordning. Langs Kirkens Sider skulde der plantes en dobbelt Række af Pyramidepopler med en enkelt Række rundt om Koret, alt i den udtrykkelige Hensigt at skjule Kirken, om hvis Grimhed der paa den Tid kun herskede én Mening. Og for at skaffe Ro og Stilhed mellem de to Bygninger skulde her indrettes et Anlæg, til hvilket Professor Hetsch havde gjort Udkast, og i hvilket det var Meningen at opstille Runestene [1]). Men baade det gamle Kancelli og senere de nye Ministerier holdt paa, at Pladsen skulde brolægges, og Planen om Anlæget maatte derfor opgives. Derimod udvirkede Kirken og Universitetet til sidst, at Pladsen blev spærret for Vognfærdsel. For at opnaa dette afstod Kirken sin Ejendomsret over Pladsen til Kommunen og forpligtede sig til, ligesom Universitetet, at yde et Tilskud til den første Brolægning. I 1853 var endelig alle disse Forhold ordnede, og Pladsen blev brolagt i sin nuværende Skikkelse. Tre Aar efter fik den sin første monumentale

---

[1]) 2. Sekr. 1853 Nr. 1383.

Prydelse, idet Professor Schouws Buste blev opstillet paa Pladsen, dog ikke som nu foran Universitetet, men ved Pladsens østlige Ende foran Metropolitanskolen [1]).

Trinitatis Kirke havde endnu sin Kirkegaard fra Købmagergade til Springgade med en Kirkegang langs hen igennem den. Den kongelige Porcelænsfabrik stod tæt op ad den paa den sydlige Side. Omkring de andre Kirker — Helliggejstes, Holmens, Garnisons og de to Kirker paa Kristianshavn — ses jo de gamle Kirkegaarde til Dels endnu. De benyttedes stadig som Begravelsespladser, skønt man siden 1826 havde søgt at indskrænke Benyttelsen af dem ved at kræve en særlig Afgift af hver ny Grav inden for Voldene. Pengene gik til Frue Kirke, som derved opnaaede en god Indtægt; thi lige til det sidste begravedes endnu aarlig et Par Hundrede Lig paa de indenbys Kirkegaarde. Men efter 1848 krævede Sundhedsautoriteterne og den offentlige Mening med stigende Styrke, at disse Begravelser skulde aldeles forbydes og de gamle Kirkegaarde indrettes til Anlæg eller bortsælges til Byggegrunde, og i 1851 blev det da ved kgl. Resolution bestemt, at alle Begravelser inden for Københavns Volde skulde ophøre fra 1. Maj 1851. For de to kristianshavnske Kirkers Vedkommende blev der dog givet Henstand indtil videre, da man endnu ikke havde noget passende Sted at henvise dem til.

Nogen Ærbødighed for disse midt i Byen liggende Begravelsespladser havde Befolkningen aldeles ikke. Som et Vidnesbyrd om, hvorledes de benyttedes, hidsættes en Skrivelse til Magistraten fra Værgerne for *Helliggejstes Kirke,* Urmager Jürgensen og Urtekræmmer Sielle. Den er fra 1839.

»Kirken har nu bekostet et nyt Stakitværk omkring alle Kirkegaardene, ligesom omkring Kirken. Lærredsboderne ere

[1]) Reskr. 12. Maj 1853 og 25. Nov. 1856.

paa den Side, der vender ud til Gaden, afpudsede og forsynet med en passende Oliefarve, og Kirkens ydre Omgivende er i det Hele taget sat i fuldkommen Stand, har nu et meget renligt Udseende, saaledes som det sømmer sig for Guds Hus...

Vi ere nu ogsaa betænkte paa successive at afskaffe den Uskik at benytte Kirkegaarden til Tørreplads for Linned og Sengeklæder; men da saadant har fundet Sted i umindelige Tider, maa denne Foranstaltning ske med tilbørlig Varsomhed, for ikke at opvække Misnøje hos Nogen. Naar Kirkegangene kunde være lukkede, vilde man i disse til visse Tider kunne anvise Sognets Beboere Plads til at tørre deres Vadsk, i Lighed med hvad der finder Sted ved Holmens Kirke; men ogsaa dette vilde være forbunden med Vanskelighed, især naar man vilde frygte for, hvad derom en kort Tid i de offentlige Blade vilde blive skrevet, hvilke Udfald imidlertid vi som Kirkens Værger ville imødegaa med megen Rolighed; men hvad vi derimod hverken med Rolighed eller Ligegyldighed kunne se paa, er, at da Kirkegangene stedse er aabne fra Morgen til Aften, disse ere en Tumleplads for kaade Skolebørn og andre, der, som Tilfældet nylig har været, ej engang give Tid, til det omtalte nye og bekostelige Arbejde blev fuldendt, for atter at ødelægge det, men have endog detruieret Malerarbejdet lige som det var fuldendt, forinden det blev tørt, kaste med Stene og slaa Kirkens Vinduer ind, ligesom man hver Morgen træffer paa Mennesker, der paa den usømmeligste Maade benytter Kirkegaarden, og paa en Maade, der ikke egner sig til at nævnes. Vel have vi paa det strengeste paalagt Fogeden hermed at have Indseende, men vi maa imidlertid erkende, at da denne bor i Byen, kan han ej stedse være nærværende paa Kirkegaarden, hvorfor vi tillade os at foreslaa for høje Magistrat, at Kirkefogeden maatte paalægges for Fremtiden at tage Bopæl paa selve Kirkegaarden for der stedse at kunne være nærværende. Vel indse vi, at den Bolig, ham dér kunde anvises, vel ikke vilde være synderlig tiltrækkende; men i Betragtning af at den heller ikke medfører nogen Udgift for ham, vil denne liden Besparelse for en saadan Mand sikkert opveje Ubekvemmelighed, og hertil ville et Par af Lærredsboderne, naar derpaa anbragtes Vinduer ud mod Kirkegaarden til 2 Sider, saaledes at han derfra kunde have Udsigt i tvende Retninger, synes at være saare passende, idet de Intet koste Kirken, da de staa ledige og ere tillukkede til Gaden.«[1])

[1]) 1. Sekr. 1839 Nr. 1735.

I Henhold til denne Indstilling bestemte Magistraten, at et Par af Boderne indtil videre skulde indrettes til Bolig for »den ved Kirken ansatte saakaldte Foged«, og at den Uskik at benytte Kirkegaarden til Tørring af Klæder o. a. skulde afskaffes.

De *Lærredsboder,* som Kirkeværgerne omtaler, laa paa Kirkens Grund ud imod Niels Hemmingsensgade — en Række ensartede enetages Smaahuse med spidse Gavle. For at faa mere Indtægt af dem foreslog Værgerne i 1842 ogsaa at leje dem ud til Kødudsalg. Magistraten holdt ikke rigtig af det. Men da en Del Slagtere blev hjemløse ved Ulfeldtpladsens Omdannelse, maatte den til sidst tage imod dem. I nogle Aar havde de da Kødudsalg i Boderne paa Kirkegaarden, men da de nye Butikker ved Nikolaj Taarn var færdige, blev de opsagte til Fraflytning til Mikkelsdag 1846 [1]).

Et ejendommeligt, malerisk Skue frembød den ufuldendte *Marmorkirke* og Pladsen omkring den. Pladsen var som en stor Gaard, lukket med en Port ud mod Bredgade, omgivet af Baghuse og forfaldne Haver, overgroet med Ukrudt og opfyldt af Smuds. Og midt i alt dette et Kaos af Marmorblokke. »Hist og her ligge skønne doriske og korinthiske Kapitæler; paa et andet Sted hele Kolonner af glimrende Marmor og i en vis Afstand lange Rækker Marmorstykker, der ligesom vente paa Billedhuggerens Mejsel. Det første Syn af disse Spor af umaadelig Rigdom og vidunderlig Kunst midt imellem Fattigdommens Smuds og usle Hytter fører Tanken tilbage til Asiens og Afrikas sørgelige Egne.« [2])

Midt paa Pladsen stod den vældige Ruin, saaledes som den nu havde staaet i snart hundrede Aar. Da Men-

---

[1]) 1. Sekr. 1842 Nr. 117, 1846 Nr. 497.

[2]) [Pontin]: Kjøbenhavn og Kjøbenhavnerne, bedømte af en Svensker. Kbhvn. 1847, S. 41 f.

neskene forlod den, havde Naturen taget den i Besiddelse. Fugle byggede Reder i alle Sprækker og Revner, Blomster og Græs fæstede Rod paa hvert Fremspring, Mosset klædte de haarde Sten. Marmorkirken fik sin egen Flora, selv store Buske og Træer voksede ud af dens Sider og oppe paa dens Tinder. Den klatrende Natskygge havde Overtaget; fra den øverste Murkant til langt ned ad Siderne strakte den sine Grene ud af hver Revne mellem Sandstensblokkene; men ogsaa Stikkelsbærbuske og Hyld havde fundet Vej derop, og øverst oppe paa Tinderne svajede en hel lille Skov af Ahorn, Ask og Elm — Træer paa 4—5 Alens Højde [1]). »Nu vokser Græsset i Taget,« siger Pontin, »og Marmorformerne er bedækkede med Mos. Den er dog endnu i sit Forfald den mest storartede Bygning, København ejer.«

Ingen tog sig af Ruinen eller dens Omgivelser. De nærmeste Grundejere, hvis Baghuse vendte ud til Pladsen, benyttede den, hvor de kunde komme til, og skød deres egne Ejendommes Grænser ind over den offentlige Plads. Saaledes havde en Fru Warming, Ejer af Gaarden Nr. 260 i Store Kongensgade, indtaget et Stykke af den i 18. Aarhundrede paatænkte *Prinsessegade,* der skulde udgøre en Del af Kirkepladsen; og da det offentlige ved Proces søgte at skaffe sig sin Ejendom tilbage, vandt hun Sagen i 1841 [2]).

Medens Ruinen var overladt til sig selv, tumledes der dog idelig med Planer om, hvad der kunde gøres ud af den, og særlig var Professor *Hetsch* utrættelig i Arbejdet for dens Fuldførelse. I 1833 vandt han en af Kunstforeningen udsat Præmie med et Udkast til at indrette Ruinen til et Museum for Thorvaldsens Værker. Da det senere blev vedtaget at bygge et særligt Museum til disse,

---

[1]) H. Mortensen: Marmorkirkens Flora. (Botanisk Tidsskrift 1879—80).

[2]) Schlegel: Samling af Højesteretsdomme II, 502.

foreslog Hetsch at gøre Bygningen færdig efter dens oprindelige Bestemmelse, at bortsælge Byggegrundene omkring den og at anlægge en Forbindelsesgade mellem Bredgade og Store Kongensgade. »Forbindelsesgaden burde indrettes med Buegange til Spadsereture ligesom den ved Kristiansborg, hvis stærke Afbenyttelse viser, at man her i vort urolige Klima stærkt paaskønner saadanne.« [1])

Andre Forslag gik ud paa at indrette Ruinen til Koncertlokale eller paa helt at rive den ned. I 1849 ønskede Grosserer H. P. Lorentzen at købe hele Pladsen til Byggegrunde. Ruinen skulde nedrives; paa Pladsen skulde opføres »elegante og fortrinlige Ejendomme« og midt i Anlæget rejses en »Konstitutionssøjle« med indvendig Opgang og Galleri foroven som Vendômesøjlen i Paris og med en Krigsinvalid som Opsynsmand [2]). — Kunstakademiet og Regeringen modsatte sig dog baade den Gang og senere alle Planer om Bygningens Nedrivelse. Men Lorentzens Henvendelse havde givet Stødet til, at de styrendes Opmærksomhed blev henledet paa den forsømte Plads. Finansminister Sponneck lod Bygningsinspektør Nebelong udarbejde en Plan til dens Anvendelse. Ministeren meddeler, at hans Formaal er, dels at skaffe Statskassen en Indtægt, dels at hjælpe noget paa den i København herskende Mangel paa Boliger. Det var derfor hans Hensigt at faa Pladsen bebygget, og en Plan til dens Udparcellering var allerede udarbejdet. Men Ruinen skulde »for det første« forblive urørt med en passende Plads uden om samme, medens den forlængede Frederiksgade skulde føres rundt om den og ud til Store Kongensgade [3]). Gentagne Skrivelser fra Finansministeren til Magistraten i 1851 viser, at han har været ret ivrig for denne Plan, og da Magistraten holdt igen, væsentlig fordi den

---

[1]) »Fædrelandet« 9. Febr. 1847.

[2]) F. C. Schiøtt i »Fra Arkiv og Museum« I, 48.

[3]) 2. Sekr. 1851 Nr. 1107.

trykkede sig ved Udgiften til Brolægning af den projekterede nye Gade, truede Grev Sponneck med i hvert Fald at bortsælge de Parceller, der havde Façade mod Bredgade og saaledes ingen ny Brolægning behøvede. Denne Trusel bevirkede, at Kommunalbestyrelsen tilbød selv at afkøbe Staten hele Pladsen tilligemed Kirkeruinen, der i saa Fald skulde nedrives; hvis Bygningen ikke kunde følge med, vilde Kommunen derimod ikke købe. Under Forhandlingerne herom gik Spørgsmaalet i Staa, og Pladsen blev i 1852 bortlejet.

Grev Sponneck har næppe selv interesseret sig synderligt for Ruinens Bevarelse, men han har ikke turdet gaa imod Kunstakademiet, der bestandig traadte i Skranken til dens Forsvar. Den nye Tids Mænd haanede paa det kraftigste Ruinens Forsvarere. I 1855 skrev »Fædrelandet«, at naar Kunstakademiet bestandig modsatte sig enhver fornuftig Anvendelse af Pladsen, var det kun, fordi det bevarede en Tradition om, at Thorvaldsen engang skulde have sagt, at Ruinen tog sig godt ud, som den laa derinde mellem de gamle Gavle. Og i 1856 skriver samme Blad: »Naar man for Alvor kan beklage Nørreports Nedrivelse, saa vil man naturligvis ogsaa holde ikke blot paa Voldenes Naturskønheder, men ogsaa paa Vejerbodens Ærværdighed, ja paa Tranlygternes rembrandtske Skygger. Kunsten vil komme og skælde os ud for Barbarer og Spidsborgere, om vi ikke lade alt det gamle staa, som det er. Men Marmorkirkeruinen kan ikke ses uden Sorg; det er et sygeligt Liebhaveri at ville bevare den.«

Foruden de arkitektoniske Hensyn, som Akademiet gjorde gældende, fremførtes i Regelen endnu et Argument for Ruinens Bevarelse: det nemlig, at det vilde være en baade vanskelig og bekostelig Sag at faa den fjernet, det vilde blive dyrt at rive Ruinen ned. Denne Betragtning blev der gjort en brat Ende paa, da den engelske Ingeniør *John Aird*, der var kommen til København for at an-

lægge de nye Gas- og Vandværker, i 1856 tilbød ikke blot at nedrive det hele, ryddeliggøre Pladsen og planere Grunden, men yderligere at betale 10,000 Rdlr. samt bygge en Marmorfontæne i Pladsens Midte. Alt dette vilde han paatage sig at besørge i Løbet af et Aar, — hvis han til Gengæld maatte beholde Materialierne, som han da vilde anvende til sine nye Værker. Fra Kommunens Side blev denne Plan modtaget med Bifald. Baade Magistraten, Borgerrepræsentanterne og Komiteen for Vand- og Gasværkernes Anlæg anbefalede at modtage hans Tilbud.

Den smarte Englænders Plan blev dog ikke bragt til Udførelse, — trods alle Smædeord vedblev Kunstakademiet og derfor ogsaa Regeringen at holde sin Haand over den maleriske og ærværdige Kirkeruin, og alle Angreb paa den blev afslaaede. Men ej heller fik Professor Hetsch noget Held af den Plan, som han ufortrødent arbejdede videre paa: at faa Kirken fuldført efter dens oprindelige Bestemmelse. Han havde skrevet derom i 1847, han fremsatte en ny Plan i 1852, og i 1855 udstillede han paa Charlottenborg Tegninger til Pladsens Anvendelse og til en ny Marmorkirke paa de gamle Fundamenter og opført af de gamle Materialier. Men der skulde jo endnu hengaa en Aarrække, inden der blev begyndt paa at virkeliggøre denne Plan, og saaledes blev da Ruinen staaende urørt hele denne Periode ud og langt op mod vor egen Tid.

Naar Finansministeren havde villet sælge Marmorkirkepladsen for at hjælpe paa Boligtrangen i København, var dette en Plan, som svarede godt til Tidens Forhold. Der var Mangel paa Boliger for Folk af alle Samfundsklasser. Mest følte det naturligvis af Smaafolk, der dengang som altid var de fleste; men ogsaa større Lejligheder for de mere velhavende var der Mangel paa, og det var just saadanne, Grev Sponneck vilde have indrettet

omkring Marmorkirken. Delvis blev dette Savn dog afhjulpet ved samtidige Byggeforetagender i Nyboder.

I *Nyboders* lave Husrækker blev der i disse Aar gjort det første Indhug. Marineministeriet begyndte at sælge væk af Grundene. I 1852 blev en Karré, omfattende hele Kattegade og Pindsvinegade, den ene Side af Nygade og den ene Side af Bryggerlængen, bortsolgt ved Auktion. Grundene betaltes gennemsnitlig med $7^1/_2$ Rdlr. pr. Kvadratalen, hvad der paa den Tid var en god Pris. Til April Flyttedag 1853 maatte alle Beboerne (45 Mænd, 76 Koner, 140 Børn og 19 enkelte Personer) rømme disse Huse, som derpaa blev nedrevne [1]). Blandt Køberne var den før omtalte Grosserer Lorentzen, den Tids største Bygningsentreprenør. Han bebyggede hele Pindsvinegade med høje Huse, der i mange Aar ragede besynderligt op mellem de lave, gule Huslænger, og ved en kongelig Bevilling fik han Tilladelse til at opkalde Gaden efter sig selv, saa Pindsvinegade blev til Lorentzensgade. Den vilde sikkert ogsaa, siger de misfornøjede Grundejere i Vognmagergade og Aabenraa, »have haft Mangel paa Beboere af dens elegante Lejligheder, om den havde bibeholdt det ingenlunde smukke Navn Pindsvinegade« [2]).

Dette første Indhug i det gamle Nyboder blev siden fulgt af mange andre, og nye store Bygninger som Frimurerlogen og Sct. Paulskirken rejste sig over de lave Huse.

Langs Havnen.

Pletvis skete der saaledes en Del Forandringer omkring i den gamle By; men det eneste Sted, hvor de var

---

[1]) 2. Sekr. 1853 Nr. 238, 3287.

[2]) Historiske Meddelelser om Kbhvn. III, S. 12, 14 f.

store nok til helt at forandre en Bydels Karakter, var Strækningen langs Havnen fra Langebro ud til Toldboden. Her saa det i Fyrrerne ganske anderledes ud end i vor Tid.

Der blev dengang ofte klaget over, at man i København ikke mærkede noget til, at Byen var en Søstad [1]). Mod Syd spærrede Tømmerpladserne langs Kallebodstrand, mod Nord Classens private Have langs Øresund. Langelinie var aflukket ligesom Kastelsvolden, og Adgang tilstedtes kun mod Betaling. Og i hele den indre By, mellem Langebro og Toldboden, var der saa godt som ikke et Sted, hvor man kunde komme ned til Vandet, undtagen ved at gaa ud paa en af Broerne over Havnen. Den hele Kyststrækning var afspærret enten af det offentlige eller af private Ejere.

Fra Filosofgangen kunde man saaledes komme lige frem over Langebro samt til højre hen til Rysenstens Badeanstalt. Men ellers er det først en senere Tids Opfyldninger, der her har skaffet Passage langs Vandet. Nede ved Broen laa et Par uhyggelige Bygninger, som nu er forsvundne, til den ene Side »Druknehuset«, til den anden »Blaataarn«. *Druknehuset* bevogtedes af en Madam Simonsen, der for 25 Rdlr. om Aaret besørgede Opsynet med denne triste Bygning i hele det lange Tidsrum fra 1810 til 1854. *Blaataarn,* der laa lige overfor, tæt op til Kongens Bryghus, tilhørte Staten og benyttedes af Københavns Amt som Ting- og Arresthus. Da en ny Bygning til dette Brug var bleven opført paa Blegdamsvejen, solgte Finansministeriet i 1850 Blaataarn ved Auktion for 7150 Rdlr. Om Fordelingen af disse Penge opstod der megen Strid. Statskassen vilde beholde Pengene; men Amtet paastod, at det i 1803 havde bekostet over

---

[1]) Saaledes i Orla Lehmanns Efterladte Skrifter I, 207. — H. N. Clausen i »Dansk Folkeblad« 1841 Nr. 63

5000 Rdlr. paa en Tilbygning, hvilken Sum det nu forlangte tilbagebetalt; og Kommunen krævede Godtgørelse for et Areal af 470 Kvadratalen, som den ved samme Lejlighed havde afgivet til den nævnte Tilbygning. Det lykkedes dog ikke Kommunen at godtgøre, at den i 1803 virkelig havde været Ejer af det paagældende Grundstykke, og den fik derfor ikke noget af Pengene [1]).

Den nye Ejer, Kancelliraad Wolff, lod Taarnet nedrive og en 4-Etages Bygning »med Lejligheder for Familier af Embedsklassen« opføre paa Grunden. For at faa den nye Huslinie i Flugt med Gaden købte han 20 Kvadratalen af Gadens Grund for en Pris af 5 Rdlr. pr. Kvadratalen [2]).

Paa *Slotsholmen* gik Tøjhusets og Provianthusets Grunde helt ned til Havnens Bolværk; den nuværende Kristiansgade eksisterede ikke, og bag Tøjhuset laa en Plads, der med en Benævnelse fra Kristian IV's Tid endnu kaldtes for Søbatteriet. Hvor nu det kgl. Biblioteks nye Bygning ligger, var Indløbet til den af Kristian IV gravede Havn, der indtog det meste af Gaardspladsen mellem Tøjhuset og Provianthuset. Den benyttedes endnu paa den Tid af de Smaaskuder, der kom sejlende med Brænde til Kongens Vedhave eller med Proviant til Holmens Folk, der hver Fredag fik deres Naturalforplejning udleveret i Proviantgaarden.

Slotsholmsgade var ikke anlagt, — dens Plads optoges hovedsagelig af den saakaldte *Børsgrav*, en stinkende Kanal med stillestaaende Vand, der kun brugtes til Anlægsplads for nogle Smaabaade. For Enden af Kanalen laa Slotsholmens Vagt, og nærmere oppe ved Børstrappen

---

[1]) 2. Sekr. 1856 Nr. 2340.

[2]) 2. Sekr. 1851 Nr. 293. — I en Artikel af Knud Bokkenheuser i Illustr. Tid. 1908—09 S. 77 siges, at den gamle skæve Bygning, som staar inde i Gaarden bag Nr. 131 i Vestervoldgade, er en Rest af Blaataarn.

stod den gamle Nationalbank, der over en muret Hvælving havde Forbindelse med Børsbygningen. Mellem Børsen og Kanalen gik en smal Passage for Fodgængere. For at faa denne ført helt ned til Knippelsbro — rundt om den Husrække, der kaldtes Nybørs eller de seks Søstre — købte Kommunen i 1838 Gaarden Nr. 70 yderst ved Knippelsbro, og i 1843 blev Passagen ud til Broen aabnet [1]). — Fra den anden Side af Børsgraven var der derimod ingen Forbindelse med Broen. Her gik en Gade, som hed »Bag Børsen«, langs med Ministeriebygningen og ned til Havnen, hvor den endte blindt.

Al Færdselen til Knippelsbro gik derfor ad Gaden mellem Børsen og Havnen, den nu saakaldte Børsgade, som dengang ikke havde noget Navn, men blot kaldtes »ved Børsen« eller Nybørs. For Enden af Gaden laa Knippelsbro, altsaa paa den samme Plads, hvortil den nu igen er flyttet tilbage. Denne stærkt befærdede Gade langs Børsen generedes betydelig af de Finlapperskibe, som havde deres Liggeplads i Graven derudenfor. Lastede med Træ kom disse Skuder hvert Foraar i stort Tal til København og blev liggende ved Børsen Sommeren over. De lod deres Ladninger ligge fra Skibene ind over Bolværket og helt ud paa Fortovet, medens Skibenes Bovspryd derovenover ragede midt ud i Gaden. Alle var enige om, at Finlapperne her var til megen Hinder for Passagen og deres store Træladninger en Brandfare for Byen; men ingen kunde anvise dem en bedre Plads. Man hjalp sig saa med i 1843 at rykke Bolværket i Graven længere ud, hvorved Gaden blev gjort 12 Alen bredere.

Den største Forandring, der i disse Aar skete paa Slotsholmen, var Opførelsen af *Thorvaldsens Museum* i Aarene 1839—48. Da den store Kunstner havde tilbudt sin Fødeby alle sine Arbejder paa Betingelse af, at de

---

[1]) 2. Sekr. 1843 Nr. 3217.

samledes i et eget Museum, havde en Komité i 1837 begyndt at indsamle Bidrag til Opførelse af en værdig Bygning, og der naaedes ad denne Vej den betydelige Sum af omtrent 70,000 Rdlr. I 1838 bragte Fregatten »Rota« Thorvaldsen hjem til Danmark, og Aaret efter paabegyndtes Opførelsen af Museet efter Professor Bindesbølls Tegninger. Da Bygningen var færdig i 1848, havde den kostet ca. 258,800 Rdlr.; Kommunen havde heraf udredet ca. 179,000 Rdlr., som den dog til Dels skulde faa tilbage igen gennem Brændeafgiften og paa anden Maade. Grunden, der tilhørte Staten, blev i 1844 skænket Københavns Kommune, der ligeledes er Ejer af Bygningen og ved Thorvaldsens Testamente blev indsat som Arving til alle Kunstværkerne i Museet.

Den 17. September 1848 — Tiaarsdagen for Thorvaldsens festlige Modtagelse paa Københavns Toldbod — holdtes den højtidelige Skiftesamling i Museet, hvor Kommunen overtog Museet fra Bygningskomiteen, og hvor Eksekutorerne af Thorvaldsens Testamente overleverede Staden København de i Museet beroende Kunstgenstande og Samlinger som »dens fulde og uigenkaldelige Ejendom«. Dagen efter, den 18. September, aabnedes Museet for Publikum, efter at Thorvaldsens Lig tidlig om Morgenen i al Stilhed var nedsænket i den murede Grav i Museets Gaard.

Pladsen foran Museet blev beplantet, og for at danne en værdig Adgang blev den brøstfældige Stormbro ombygget og udvidet i Aarene 1851—52. Fra den Tid hørte Pladsen ved Bindesbølls originale og stemningsfulde Bygning med de grønne Plæner foran og Slotskirkens Kuppel over dens Tag til de mest ejendommelige Udsigter, vor Hovedstad ejer.

Grosserer Joseph Owen indgav i 1845, endnu før Museet var fuldført, en Ansøgning til Magistraten om at leje Kælderen under Forhallen til Vinoplag. Der kunde

efter Ansøgerens Mening næppe være noget stødende heri, da jo »Museet kommer til at gemme flere af den store Mesters Præstationer af den Gud og hans Attributer, der næppe vilde se foragtelig ned paa det Rige, der frembragte hans Guddom«. Kommissionen for Museets Opførelse havde ingen principielle Indvendinger mod et saadant Lejemaal, men Sagen kom dog ikke i Orden, da det ønskede Lokale ikke fandtes egnet til Øjemedet [1]).

Pladsen lige over for Museet, som nu kaldes Gammelstrand, men dengang som oftest *Fisketorvet*, harmonerede dog ingenlunde godt med det stille Anlæg omkring Museet og langs Slottets svære Mure, og det blev snart øjensynligt, at ogsaa denne Plads maatte omordnes. Herovre laa det gamle *Vejerhus*, der i 1581 var bleven bygget af Kristoffer Valkendorf. Det var et højt og solidt grundmuret Pakhus, som kun ved en Gades Bredde var adskilt fra Assistenshuset. Alle var enige om at finde det grimt, og det skæmmedes yderligere af sine Omgivelser. Disse bestod af en Del Slagterboder og Grøntbutikker, et Sprøjtehus og et andet Skur til Opbevaring af Brandredskaber, et Lokum m. m. Endvidere brugtes Pladsen uden Tilladelse til Aflæsning af Murgrus og andet Bygningsaffald, og et Par store Sandkister, der i høj Grad skæmmede Pladsen, fandtes her ligesom paa flere Steder rundt om ved Kanalerne.

Midt paa Fisketorvet laa et Hus tværs over Pladsen; det var i sin Tid opført af en Høker Seith, der i 1823 ved kgl. Resolution havde faaet Tilladelse til at bygge paa dette mærkelige Sted. Nu tilhørte Huset en Værtshusholder Hansen, der med stor Nærsomhed havde forstaaet at udvide Ejendommen. Fra Huset og ned til Kanalen havdē han opført et Træskur, hvorved en Del af Bolværket var bleven indtaget til hans Gaardsplads. Her

---

[1]) 2. Sekr. 1845 Nr. 1758.

stod en gammel Kran eller Vippe, som oprindelig tilhørte Kommunen; men Hansen havde ladet den reparere og tog nu Indtægten af den, naar den benyttedes af de Baadførere, der lagde til ved Bolværket.

Efter at Thorvaldsens Museum var bygget, begyndte man for Alvor at føle sig beskæmmet ved det uordentlige Skue, som Pladsen lige over for frembød. Det blev i 1849 besluttet i Borgerrepræsentationen, at Hansens Hus skulde nedrives. For at gøre ham mere villig til at sælge skulde man opsige ham Benyttelsen af den offentlige Plads, han brugte til Huset, og først derefter forhandle med ham om Prisen. Det nyttede dog intet; Hansen vilde aldeles ikke sælge. Det blev da besluttet at undersøge, med hvad Ret han havde opført det før nævnte Træskur paa Torvet, og dette lader til at have hjulpet noget: Hansen vilde nu overlade Kommunen sit Hus, naar den vilde betale det med en Sum, der svarede til 1200 Rdlr. aarlig Indtægt. Dette Forlangende fandt Kommunen alt for ublu, og Forhandlingerne gik i Staa.

Med de øvrige Skur og Boder kunde man gøre kortere Proces. Brandvæsenet flyttede sine Sager hen til Nikolaj Taarn, Slagterne og de andre Lejere blev opsagte til Fraflytning og alle Boderne derefter solgte ved Auktion. I 1850 kunde Kæmneren meddele, at nu var alt bortryddet undtagen Vejerhuset og Værtshusholder Hansens Hus [1]).

Vejerhusets Grimhed og forfaldne Tilstand traadte tydeligere frem nu, da Omgivelserne var borte. Skulde Huset blive staaende, maatte det underkastes en Hovedreparation, og Bygningsinspektør Nebelong havde opgivet, at det vilde koste 15—16,000 Rdlr. at restaurere det i dets oprindelige Stil. Værre var det dog, at Bygningen nu ikke længer formaaede at opfylde sin Bestemmelse

---

[1]). 2. Sekr. 1849 Nr. 1359.

som Vejerhus. I 1852 indkom en Klage herover fra Maskinbygger *Lundberg:* Naar man kom med svære Genstande, som skulde vejes, f. Eks. en Dampkedel eller en Maskine, som ikke kunde skilles, kunde den for det første ikke komme ind ad Vejerbodens Port, for det andet ikke bringes paa Vægten. Selv var han flere Gange bleven afvist af disse Grunde. Han henstillede derfor til Kommunen enten at indrette en brugbar offentlig Vejerbod eller at tillade Anlæg af en privat.

Stadens Vejer attesterede, at der ikke med Vejerhusets Redskaber kunde vejes mere end 8—10 Skippund, medens Lundbergs Dampmaskiner vejede indtil 20 Skippund. Han turde ej heller overlaste Vægtene, da de var de samme, som havde været benyttede i 200 Aar. Vejermesteren havde derfor i slige Tilfælde henvist Lundberg og andre til Gammelholm, hvor der fandtes en Vægt til saadanne meget svære Genstande; men efter hvad han erfarede, havde nu Kommandør Gandil afvist disse private Henvendelser med den Bemærkning, at de henhørte under Stadens Vejerhus [1]).

Aaret efter indkom en lignende Klage fra Kobbersmed *Kemp:* Han havde ikke kunnet faa en Kedel vejet paa Vejerboden; den vejede kun $3^1/_2$ Skpd., men den kunde ikke komme ind gennem Porten, hvorfor han efter at have faaet Kedlen næsten spoleret maatte køre med den til Vejerboden paa Halmtorvet. Vejermesteren attesterede igen og beklagede: der manglede kun et Par Tommer i, at Kedlen kunde gaa gennem Døren, men da Kanten blev ramponeret straks ved det første Forsøg, turde han ikke forsøge yderligere [2]).

Under disse Omstændigheder var den gamle Vejerbod dødsdømt, og i 1854 blev det vedtaget, at den skulde

---

[1]) 2. Sekr. 1852 Nr. 1836.

[2]) 2. Sekr. 1853 Nr. 2493.

fjernes. Sagen trak endnu i Langdrag paa Grund af Forhandlinger om, hvilken Ordning der skulde sættes i Stedet for den gamle; men endelig i 1857 blev det afgjort, at Vejerboden skulde nedlægges og nedbrydes, og saa forsvandt da Valkendorfs gamle Hus. Den sidste Anvendelse, der blev gjort af det, var, at den engelske Entreprenør John Aird her havde Oplag af sine Rør, Gasfittingsapparater og lignende [1]). Samtidig nedlagdes Embedet som Maaler og Vejer, der var bleven oprettet i 1848, og som havde samlet paa een Haand de ældre Bestillinger som Vejermester, Kornskriver og Kul- og Saltmaaler. Den offentlige Vejning skulde fremtidig udføres af Justermesteren.

Nu traf det sig tillige saadan, at Værtshusholder Hansen døde i Foraaret 1857. Hans Enke var villigere til at sælge, og Huset blev da erhvervet af Kommunen for en rimelig Pris og straks nedrevet [2]). Saaledes fremkom det aabne Torv, der nu strækker sig fra Højbro ned til Assistenshuset. Det blev straks taget i Brug af Fiskerkonerne, der tidligere sad hen ad Fortunstræde til. Projekter om at opføre en overdækket Fiskehal til dem paa Torvet fremkom allerede i 1857, men kunde lige saa lidt da som senere føres igennem.

Fra Holmens Kirke til Nyhavns Kanal strakte sig Flaadens Værfter, det gamle Bremerholm, senere kaldet Holmen og omsider *Gammelholm*, efter at ogsaa et »Nyholm« var kommet til. Paa dette Terræn, som omfatter 37 Tdr. Land, er ethvert Spor af den gamle Tingenes Tilstand udslettet; Kanalerne er kastede til, alle de gamle Bygninger er jævnede med Jorden, og Gammelholmskvarterets døde og stive Husrækker breder sig over den minde-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1856 S. 97.

[2]) Flyveposten 5. Sept. 1857.

rige Plads, af hvilken ikke ét synligt Minde er ladet tilbage.

»Holmens Kanal« svarede dengang til sit Navn. Den skar sig ind bag Holmens Kirke og fulgte den nuværende Gade op mod Kongens Nytorv, hvor den bag det gamle kongelige Teater og den militære Højskole drejede mod Øst, omtrent hvor nu Teaterporten og Heibergsgade gaar, for derpaa langs med nuværende Peder Skrams Gade at gaa ned til Havnen. Denne Kanal dannede dog kun paa et kortere Stykke Holmens Grænse. Langs *Størrestræde* — Gaden fra Holmens Bro til hen mod Niels Juels Statue — var Gammelholm indhegnet af en Mur, og gennem en Port paa denne Mur, lige ud for Holmensgade, var Indgangen til Holmens Værfter. Hvor Muren slap, dannede Kanalen Skel op mod Kongens Nytorv, og over det tjærede Plankeværk, der indhegnede Kanalen, saa man ovre paa den anden Side den 763 Fod lange Magasinbygning, der, følgende Kanalens Bøjning, strakte sig op mod Teatret. Midterpartiet af denne lange Bygning var en tre-etages Pavillon, der hævede sig op over de lange lige Tagrygninger. Denne Pavillon, der rummede Marinens Arkiv og Orlogsværftets Modelsamling, blev alene staaende, da alt det andet forsvandt, og er først bleven nedrevet i den seneste Tid. Det var Studenterforeningens Bygning. Muren i Størrestræde og den lange Magasinbygning lukkede for alt, hvad der laa bag ved, og Vagten inden for Holmens Port lod ingen uvedkommende komme ind. Men alle Holmens Arbejdere passerede hver Dag gennem denne Port til og fra deres Arbejde i Værkstederne derinde. Her var de store Smedier, i hvilke den første Dampmaskine i Danmark var bleven opstillet og taget i Brug i 1790. Her var Embedsboliger for Værftchefen og Ekvipagemesteren, Kontorer og Materialhuse og den saakaldte »gamle Dok«, der var paabegyndt i 1680, men aldrig kom til at svare til sit Navn og sin

Bestemmelse, da Dæmninger og Sluseporte ikke kunde holde Vandet ude; den blev derfor kun et Havnebassin for Smaafartøjer. Den mægtige Reberbane, der havde en Længde af 1146 Fod, strakte sig fra Kongens Nytorv til Bolværket ved Havnen, midt mellem nuværende Tordenskjoldsgade og Peder Skrams Gade. Nærmere Nyhavn laa Marinens Mastegrav, et stort Bassin med to Indløbskanaler fra Havnen; og allerlængst borte var Masteværftet, der kun ved en Mur var adskilt fra Gaden langs Nyhavns Kanal. — Foruden alle disse Anlæg og Bygninger fandtes der Lysthaver og Køkkenhaver derinde. I Værftchefens Have stod »Danmarks ældste Morbærtræ«, en gammel Kæmpe, hvis Grene maatte understøttes af Pæle, men som dog hvert Aar bar modne Bær. Og det blev almindelig troet, at der endnu var saa megen ubenyttet Plads derinde, at Ekvipagemesteren dèr kunde holde Køer paa Græs; det indskrænkede sig dog maaske til en enkelt Ko eller til en Ged, der græssede paa Skraaningen langs Kanalen [1]).

Tæt ud til Mastegraven laa den kongelige *Mønt* omtrent paa samme Sted, hvor den nuværende nyere Bygning ligger, og bag ved denne strakte den *botaniske Have* sig op til Charlottenborg. Ogsaa dens Terræn havde i sin Tid udgjort en Del af Gammelholm.

Marinen havde imidlertid for længst skaffet sig andre og større Arealer til sine Værksteder og Oplag paa den Række af Øer, der efterhaanden var dannet mellem Orlogshavnen og Kristianshavns Vold, og det var ingen Nødvendighed for den ogsaa at beholde Gammelholm, hvis Beliggenhed midt i Byen efterhaanden havde forringet dens Betydning som Orlogsværft. Allerede længe havde der været Tale om at fraflytte Gammelholm, og i Trediverne havde et Par Kommissioner været nedsatte i den

---

[1]) H. Degenkolv: Gammelholm i ældre Tid.

Anledning uden dog at naa noget Resultat. Professor Hetsch offentliggjorde i 1844 en Plan til Holmens Anvendelse, hvorved han bibeholdt Mastegraven og Hovedmagasinet og udvidede Botanisk Have; men der kom intet ud deraf. I 1851 saa det ud til, at Kommunen ved en lidt energisk Optræden kunde have erhvervet det hele Areal til Bebyggelse; men Energien var ikke til Stede, — ej heller maaske den rette Lyst hos Borgerrepræsentationens Grundejere til at paaføre sig selv en ny og følelig Konkurrence. Derefter tilbød et Aktieselskab at afkøbe Staten det hele; men nu vilde Marineministeriet ikke sælge, og saaledes gik Aarene, uden at nogen Forandring blev gjort. Først i 1858 blev det ved Lov bestemt, at Orlogsværfterne skulde sammendrages paa Nyholm, og i Løbet af det næste Aarti blev efterhaanden Pladsen ryddet og Kanalerne fyldte.

Fra Nyhavn til Sct. Annæ Plads gik den smalle *Kvæsthusgade,* der sammen med Kvæsthuset tilhørte Militæretaten. Da der begyndte at blive Mangel paa Anlægsplads for Dampskibe i Havnen, blev Gaden erhvervet af Havnevæsenet, der lod Bolværkerne rykke 15 Alen ud, saa der fremkom en helt bred og bekvem Kajgade, der i Forbindelse med den nye Kvæsthusbro blev Midtpunktet for den voksende Dampskibstrafik.

Sct. Annæ Plads henlaa i en meget forsømt Tilstand, slet brolagt, med dybe Rendestensgrøfter og uden Beplantning. Brolægningsvæsenet benyttede den til Stenoplag (»det danske Schweiz«), Bedemændene havde deres Ligvogne staaende i et uhyggeligt Skur ved Enden af Garnisons Kirke, en Slagter havde Udsalgsbod midt paa Pladsen, og yderst ude var der et Slæbested, som tilhørte Kommunen, men var bortforpagtet. Den yderste Del af Pladsen var kun halvt saa bred som den øvrige; den gik som en Gade langs med Kvæsthuset, medens den saakaldte

Sct. Annæ Grav indtog den øvrige Del af Pladsens Bredde. Hinsides Sct. Annæ Grav laa en Tømmer- eller Mastegrav; der tilhørte Jacob Holm & Sønner, som paa den Tid var Ejere af den saakaldte Larsens Plads.

Da Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse var stiftet, henvendte den straks sin Opmærksomhed paa Sct. Annæ Plads. I 1842 androg den paa at faa Stenoplagene flyttede, og i 1843 indgav den et Forslag om Beplantning af Pladsen. Et indhegnet Anlæg med Græsplæne og Blomster skulde strække sig fra Bredgade til Toldbodgade. Paa begge Sider af Anlæget skulde der være Køreveje, og i Midten tænktes anbragt en smuk Solskive eller en Statue. Sct. Annæ Grav skulde opfyldes, hvorved Pladsen kunde forlænges i sin hele Bredde lige ud til Havnen; men denne Del af Planen maatte vente, indtil det omfattende Spørgsmaal om en Anlægsplads for Dampskibe var bleven løst.

Alle disse Planer strandede i mange Aar paa Modstand fra den Slagterenke, der havde Stade paa Pladsen lige ud for Amaliegade. Hendes Mand, Slagtersvend Niels Svendsen af Vesterbro, havde faaet kgl. Bevilling paa denne Stadeplads i 1794, og her holdt hun altsaa trolig ud endnu. Da hun i 1845 blev opsagt til Fraflytning, gjorde hun Fordring paa at faa anvist et andet Stade der i Nærheden; hun foreslog enten Trekanten mellem de tvende Strandstræder eller Krogen ved Garnisons Kirke; men helst vilde hun have et af Ligvognsskurene. Magistraten mente dog, at selv om hun kunde faa et saadant overladt af Bedemændene, syntes det ikke passende at indrette dette til Kødudsalg. Men ved Drøftelsen af Madam Svendsens forskellige Planer kom Autoriteterne til nærmere at tage denne Krog ved Ligvognsskuret i Øjesyn, og samtidig med, at Indenrigsministeriet afslog Madam Svendsens Andragende, udtalte det, at den nævnte Krog var saa uskøn og stødende, at den burde forandres. Magistraten foreslog da at beplante den og indhegne den

med et lavt Rækværk, og dette sidste var allerede iværksat, da der fra Kirkens Patronat fremkom Paastand paa, at Pladsen tilhørte Kirken. Hermed begyndte da den langvarige Strid om Ejendomsretten til dette Jordstykke, som først for nylig har fundet sin Afslutning. Brolægningsdirektøren og Stadskonduktøren hævdede enstemmig, at det var en offentlig Plads. Patronatet blev ved sit, og Indenrigsministeriet turde ikke udtale nogen Mening om Spørgsmaalet, men opfordrede til Undersøgelse. Indtil videre gik Kommunen ind paa, at det nye Hegn og den fremtidige Hegnspligt overgik til Kirken, og Beplantningen med Lindetræer uden for Hegnet blev derpaa udført efter den oprindelige Plan [1]).

Til Madam Svendsen blev der ikke nogen Plads. Hendes gamle Butik var allerede revet ned, og da hun trods mange Ansøgninger ikke kunde faa nogen anden Plads, som passede hende, bad hun nu om at maatte genopføre Butikken paa det gamle Sted, — det var dog dèr, hun allerhelst vilde være. Dette kunde man dog ikke gaa ind paa, og det ordnedes da til sidst saaledes, at hun købte sig et Hus paa Sct. Annæ Plads og af Indenrigsministeriet fik Tilladelse til her at holde Kødudsalg, hvad der ellers var forbudt i private Huse.

Saaledes kunde da omsider Beplantningen af Sct. Annæ Plads føres til Ende. I 1852 var Arbejdet udført, om end i en betydelig enklere Skikkelse end oprindelig paatænkt. Det besynderlige var her indtruffet, at Bekostningen havde været henved 6000 Rdlr. mindre, end den i Forvejen var beregnet til. Det kostede i alt 45,722 Rdlr.

Det lille Slæbested ved Enden af Sct. Annæ Plads havde paa denne Tid overlevet sig selv. Der var Mangel paa Bolværksplads i denne Del af Havnen, og Dampskibenes stadig voksende Tal krævede Plads. Jacob Holm &

---

[1]) 2. Sekr. 1850 Nr. 491.

Sønner fik i 1845 Tilladelse til at indrette et Anlægssted for Dampskibe ved Larsens Plads og for Enden af Frederiksgade; ved Kvæsthusgade, mellem Nyhavn og Sct. Annæ Plads, laa ligeledes saa mange Dampskibe, som der kunde komme til; men det omtales i 1848, at her ej heller var Plads til flere. Og saa maatte da Slæbestedet for Enden af Sct. Annæ Plads tages i Brug. Den første *Kvæsthusbro* blev bygget her i 1848—50 [1]), men noget fyldestgørende Anlæg var ikke muligt, før Sct. Annæ Grav blev tilkastet og den tilstødende Tømmer- eller Mastegrav erhvervet fra Jacob Holm & Sønner. Der forhandledes med dem allerede i 1849, men først i 1855 fik man et rimeligt Tilbud: Graven kunde nu købes for 20,000 Rdlr., og Anlægget blev da besluttet. Den lange Dampskibsbro blev bygget i Forlængelse af Kvæsthusgadens Bolværker, og her samledes efterhaanden hele den indenrigske Dampskibsfart, medens den udenrigske beholdt Pladsen ved Toldboden. Sct. Annæ Kanal blev tilkastet, og Reguleringen af dette Havneparti blev saaledes endelig bragt til en tilfredsstillende Afslutning.

Anlægget havde kostet ca. 86,000 Rdlr. foruden de 20,000 for Købet af Mastegraven. En Del af det Terræn, der blev indvundet ved Opfyldningen, var uden Betydning for Havnevæsenet og blev derfor lagt sammen med Sct. Annæ Plads. Kommunen, som saaledes blev Ejer af dette Areal, betalte derfor 1500 Rdlr. til Havnekassen samt paatog sig at brolægge hele det opfyldte Areal [2]).

Pladsen fik dog aldrig det pyntelige Udseende, som man kan skønne, at Samtiden havde ventet af den, — og heri delte den jo kun Skæbne med hele Sct. Annæ Plads, der langt fra kom til at svare til det Billede, Forskønnelsesforeningen havde udkastet. Der var Tale om at op-

---

[1]) Grove: Kbhvns. Havn, S. 45.

[2]) 2. Sekr. 1856 Nr. 928.

føre en Pavillon ude ved Bolværket med Restauration og Musiklokale og Venteværelse for rejsende; en Løjtnant Saxtorph søgte flere Gange om Bevilling til at anlægge en saadan; men der var ingen Stemning for den hos Autoriteterne, vistnok ej heller nogen Trang til den [1]).

Fra Sct. Annæ Plads helt ud til Toldboden strakte sig den lange Bolværks- og Pakhusplads med Skibsværft, der efter en tidligere Ejer vedblev at kaldes Larsens Plads, undertiden ogsaa Holms Plads, efter at den i 1844 var bleven købt af Grosserérfirmaet Jacob Holm & Sønner. Frederiksgade gik tværs over den helt ud til Vandet og delte saaledes Pladsen i to Dele. De nye Ejere ansøgte i 1844 om Tilladelse til at afspærre Gaden med et Stakit, men det blev nægtet. Derimod var tidligere *Ny Toldbodgade,* der oprindelig havde strakt sig i lige Linie helt ud til Esplanaden, bleven afspærret og dens Grund inddraget til Brug for de tilstødende Grundejere. For hver Ende af Gaden var anbragt Porte, som blev lukkede om Natten.

Saaledes havde Forholdene været i mange Aar, og ingen havde klaget derover, førend *Kasinos* Direktion i 1847 henledede Opmærksomheden derpaa. Dette nye Etablissement var indrettet med Adgange saavel fra Ny Toldbodgade som fra Amaliegade, og Politiet havde paabudt, at Kørsel med Vogne skulde ske til Porten i Ny Toldbodgade. Kasinos Bestyrelse anmodede derfor Magistraten om at sørge for, at denne Gade — eller i hvert Fald Strækningen fra Sct. Annæ Plads til Frederiksgade — blev gjort farbar, idet den nu ikke blot var afspærret, men desuden den største Del af Aaret aldeles ufremkommelig. Magistraten fandt dette Forlangende i sin Orden; den erklærede sig villig til at lade Gaden aabne, til at lade den brolægge og belyse og forsyne med Vægtere — og til at ligne

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1856 S. 50, 103.

de derved foraarsagede Udgifter paa de tilstødende Grundes Ejere. Meddelelsen herom bragte Røre blandt Grundejerne. Grosserer *Jacob Holm* henholdt sig til den Passus i Skødet fra 1844, at Pladsen var »afspærret fra al Kommunikation med Publiko«, og for at give sit Samtykke til Gadens Aabning forlangte han, at der for det offentliges Regning blev opført et forsvarligt Hegn mellem hans Plads og Gaden, samt at der blev tilsikret ham Frihed for enhver Skat og Afgift, der maatte blive en Følge af Passagens Omdannelse til offentlig Gade. Grosserer *Rée,* der af Finanskassen havde købt det forrige Korntørringsmagasin paa Hjørnet af Sct. Annæ Plads og Ny Toldbodgade, lukkede demonstrativt Porten ud mod Sct. Annæ Plads, naar der holdtes Kasinomaskerader, og forbød Deltagerne i disse al Gennemkørsel. Men Magistraten stod fast paa, at det var en offentlig Gade. Den lod Gaden brolægge uden Hensyn til Protesterne; men da den derefter præsenterede Grundejerne Regningen, kom det til Proces.

Paa samme Maade gik det i den anden Ende af Ny Toldbodgade. Kasinos Eksempel havde smittet. Det Classenske Fideikommis og Almindelig Hospital, der hidtil stiltiende havde fundet sig i det bestaaende, forlangte nu fri Ind- og Udkørsel gennem den nordre Del af Gaden. De havde utvivlsomt Ret dertil, men al Passage gennem Gaden var umuliggjort derved, at deres Genboer, særlig Grossererne *Suhr* og *Sommer,* brugte Gaden til Kuloplagsplads. Magistraten sendte Fideikommis'ets Klage til Grosserer Suhr, der temmelig overlegent svarede, at Fideikommis'et kunde henvende sig direkte til ham, da denne Sag ikke vedkom Magistraten. Lige saa afvisende stillede Grosserer Sommer, der ejede »Blaa Pakhus«, sig over for Almindelig Hospital.

Men da man nu kom til at se rigtig efter, viste det sig, at Kuloplagene paa Gadens Grund endda ikke var det værste. Midtvejs i Gaden var der opført en Grundmur

omkring Suhrs Plads. Guidekasernen i Amaliegade, som blev opført i Fyrrerne, stod $4^1/_2$ Alen ud paa den aflukkede Gade; da der blev klaget derover, svarede Militæretaten, at Tilværelsen af denne Gade var den ubekendt, og i hvert Fald kunde det skete ikke nu redresseres. Og endelig havde Toldboden sat en ny Bygning tværs over Gaden. Særlig af Hensyn til denne sidste maatte man opgive Tanken om at føre Gaden igennem efter den lige Linie, hvor den oprindelig gik, og nøjes med at foreslaa, at den i en Vinkel førtes forbi Guidekasernen og ud til Amaliegade.

Da ingen Ordning kunde opnaas med det gode, skred man til Proces, og Magistraten vandt over det hele. I 1857 blev Grosserерne Suhr, Sommer og Holm & Sønner hver for sig tilpligtet inden 6 Maaneder at ryddeliggøre og fratræde de indtagne Stykker af Gaden under en daglig Mulkt for hver af 5 Rdlr. Dommen blev stadfæstet ved Højesteret i 1861, og endelig kunde da Ny Toldbodgade føres igennem, — om end med det beklagelige Knæk ude ved Toldboden.

Til det gamle København, som ved denne Lejlighed — sidst i Tresserne — forsvandt, hørte de saakaldte *smaa Huse* ved Toldboden eller »det lille København«. Det var en Samling Rønner, der var bleven opførte efter Branden i 1795 for at skaffe midlertidigt Husly til Fattigfolk. Skønt de saaledes kun var bestemte til Afhjælpning af en øjeblikkelig Nødstilstand, havde de faaet Lov til at staa, og i 1820 blev de købte af Fattigvæsenet, der brugte dem til Fattighuse. De ni smaa enetages Bindingsværks Længer frembød et saadant Skue af Elendighed og Forfald, at man efter samtidiges Vidnesbyrd maatte søge helt ned til Italiens smudsigste Flækker for at finde et Sidestykke til dem. De afgav Bolig til 118 Familier og en Portner.

»De smaa Huse« var vel nok de værste, men ingenlunde de eneste, der skæmmede dette Kvarter af Byen. Atter og atter klages der over det Billede af Smuds og Uryddelighed, som mødte den rejsende, der ankom til København fra Søsiden, — næsten endnu værre, end naar han kom ind fra Landsiden gennem Vesterport. Selve Toldboden og Toldbodvejen var belemret med uordentlige, forfaldne Bygninger, deriblandt den gamle Toldbodvagt og Traktørstedet *Toldbodvinhus* med tilhørende 6 Træboder, der lejedes ud til Butikker. Værre var dog den tarvelige, men vidt bekendte *Brokkensbod*. Begge disse Traktørsteder tilhørte Staten; Toldvæsenet havde fra gammel Tid været Ejer af Vinhuset, og Brokkensbod var bleven købt af Statskassen, for at den i et belejligt Øjeblik kunde nedrives.

Dette Tidspunkt mentes at være kommet i 1847, da Anlæget af en ny Landingstrappe ved Toldboden var bleven paabegyndt. Professor Hetsch udarbejdede et Forslag til Ordning af Omgivelserne derude og til et ret storartet Bygningsanlæg, der blev bifaldet af Kongen, og hvis Iværksættelse blev paabegyndt. Toldbodvagten, Vinhuset og Brokkensbod skulde nedrives og en toetages Hovedbygning opføres til Brug for Toldvæsenet, Havnekaptajnen og Søretten. Der skulde ogsaa indrettes Aftrædelsesværelser for de kongelige Herskaber, naar de modtog Gæster paa Toldboden, og oppe paa Taget en Udkigsaltan for Lodserne. Endvidere skulde der opføres en særlig Bygning for Postvæsenet og uden for Jerngitret en Pavillon med en tidssvarende Restauration. Foran Porten indrettedes en rund Holdeplads til Vogne, og omkring denne skulde der opføres Butikker i to Halvcirkler. Det hele skulde koste 170,000 Rdlr. og være færdigt i Løbet af tre Aar.

Men da de tre Aar var gaaede, havde man lige netop naaet at faa begyndt paa Arbejdet, og kort efter gik det ganske i Staa. Vi havde jo i Mellemtiden faaet en Rigs-

dag, og under Behandlingen af Finansloven for 1852—53 nægtede pludselig Rigsdagen at bevilge det for dette Aar opførte Beløb af 16,300 Rdlr. til Arbejdets videre Fremme. Da var det søndre Butiksparti og en Pavillon paa den nordre Side opført; men Hovedbygningen var der endnu ikke begyndt paa, og Fortsættelsen og Afslutningen af Arbejdet var nu skudt ud i en uvis Fremtid. Finansministeriet blev saa ærgerligt herover, at det helst slet ikke vilde have mere med Sagen at gøre, og forespurgte i 1852, om ikke Kommunen vilde købe det hele eller i hvert Fald den nordre Pavillon med den tilhørende Byggegrund og med Forpligtelse til at bygge denne Side færdig. Men Kommunen lod sig ikke lokke, hverken af de gunstige Betalingsvilkaar eller af Udsigten til saa meget des hurtigere at slippe af med Brokkensbod, der ikke kunde undværes, før de nye Bygninger var helt færdige [1]). Staten maatte da selv fortsætte med Byggeriet, som Tid og Lejlighed tillod det. Brokkensbod blev dog nedrevet i 1854, og i 1857 var man endelig færdig med Bygningerne uden for Jerngitteret. Men Hovedbygningen inde paa Toldbodpladsen manglede endnu ligesom den saa længe og saa haardt tiltrængte nye Toldbodtrappe.

Havnen.

Der var i 1840 kun ringe Liv i Københavns Havn, og der var saa vist ej heller gjort meget for at trække Skibe hertil. Indsejlingsforholdene var vanskelige, Bolværkspladsen daarlig, Havnedybden for ringe og kun Skibsafgifterne store. Alene disse sidste kunde næsten skræmme Skibene bort. Der skulde betales Bolværks-

---

[1]) 2. Sekr. 1851 Nr. 2978. Kommunens trykte Regnskab 1852 S. 58.

penge, Pælepenge, Broaabningspenge, Havnelejepenge og endelig den byrdefulde Accise. Gammeldags Reglementer og forældede Indretninger bidrog yderligere til at hemme det i Fyrrerne vaagnende Liv i Københavns Havn.

Allerede Adgangen til den var vanskelig. Over Toldbodbroen vedligeholdtes stadig Forbindelse mellem Byen og Nyholm; Broen skulde derfor som Regel være lukket og maatte med stor Vidtløftighed aabnes, hver Gang Skibe skulde ud eller ind. Men selv om den stod aaben, var Indløbet smalt, og navnlig de brede Hjuldampere havde Vanskelighed ved at komme igennem.

Havnens Dybde inde ved Bolværket var op til Aarhundredets Midte 14 Fod, medens Indløbet af Hensyn til Krigsskibene var 22 Fod dybt. Der udførtes et ihærdigt Opmudringsarbejde for at holde denne Dybde; thi Havnen forurenedes stadig ved de mange Afløb fra Byens Gader og Gaarde, som mundede ud i den, ligesom man brugte om Vinteren at læsse den sammenkørte Sne af i Kanalerne. Tilladelsen hertil gjaldt egentlig kun for ren, nyfalden Sne, men den blev jævnlig misbrugt, da det var saa nemt paa denne Maade at skaffe sig af ogsaa med den gamle, sammenfejede Sne og den ophuggede Is fra Gaderne. Opmudringen bekostedes af Staten, og Kommunen betalte kun et Tilskud dertil af 800 Rdlr. aarlig. Det var for billigt sluppet, og i 1840 blev en Kommission nedsat til at finde et andet Grundlag for Udgifternes Fordeling. Den delte da Havnen i Orlogshavnen, som alene vedkom Staten, Handelshavnen, der skulde vedligeholdes af Byen, og en Fælleshavn, til hvilken begge skulde bidrage, og i Forhold hertil blev de samlede Udgifter fordelte med syv Tiendedele til Staten og tre Tiendedele til Kommunen. Staten besørgede fremdeles Opmudringsarbejdet udført. I 1847 var det vedtaget at anskaffe en Dampmuddermaskine, som skulde koste 65,000 Rdlr. Men paa Grund af Krigen blev Anskaffelsen stillet i Bero.

Hvad der omsider tvang Autoriteterne til at tage sig lidt kraftigere af det forsømte Havnevæsen, var *Dampskibsfartens* voksende Betydning.

Det havde varet længe, inden de københavnske Skibsredere lærte at tage Dampen i deres Tjeneste. 20 Aar efter, at »Caledonia« havde vist sig i Havnen, var endnu kun et eneste Dampskib hjemmehørende her. De andre Dampere, som anløb København, hørte hjemme andetsteds. I 1840 etableredes en tysk Linie til Stettin og for svensk Regning en Forbindelse med Stockholm, som dog ikke betalte sig. Aaret efter kom et Dampskib i Gang fra København til Flensborg og Aarhus, tillige anløbende flere Stationer paa de sydlige Øer. Men ogsaa dette var paa udenbys Hænder. I 1842 begyndte »Hamlet«, der hørte hjemme i Helsingør, sine Farter op langs Kysten, hvor der skabtes en betydelig Persontrafik og tjentes gode Penge, og København fik Dampskibsforbindelse med Kiel og Aalborg. Men bestandig var det Folk uden for Københavns, som her gik i Spidsen. I 1845, da et i København hjemmehørende Skib var strandet, og et andet blev solgt, var der en Tid, hvor ikke et eneste større Dampskib hørte hjemme her. Alligevel var Dampskibstrafikken paa Hovedstaden ret betydelig; ude ved »Røde Pæl«, hvor Damperne skulde stoppe op, laa ofte 6—8 ad Gangen, og daglig kom og gik Dampskibe til indenrigske og udenrigske Pladser.

Men det var saare langt fra, at Havnevæsenet og de andre interesserede Myndigheder gjorde noget for at lette Dampskibene deres Besøg i Danmarks Hovedstad, — tværtimod var der lagt dem omtrent saa mange Hindringer i Vejen som muligt. Der var først alle Besværlighederne ved Indsejlingen, som de jo rigtignok maatte dele med Sejlskibene. Men dernæst ramtes Dampskibene paa deres allerømmeste Punkt ved det absolutte Forbud imod at have Ild eller Lys om Bord paa Skibe i Havnen. Dampskibe,

som skulde inden for Toldbodbommen, maatte altsaa slukke Ilden under Kedlerne og lade sig slæbe det sidste Stykke Vej, — det betød jo i Praksis, at de helst ikke kom der. Selv det med saa mange Forhaabninger imødesete Dampskib, der i 1841 bragte den mecklenborgske Prinsesse, som skulde blive Prins Frederiks Gemalinde, maatte holde sit Indtog i Havnen paa denne Maade, møjsommelig henslæbt til Landingsstedet med Ilden slukt under Kedlerne. Allerede i 1840 androg Grosserersocietetet om, at dette Forbud, som særlig var motiveret af Hensynet til en mulig Brandfare for Orlogsskibene i Flaadens Leje, maatte blive hævet; men Admiralitetet satte sig derimod. Det gjorde mere Indtryk, da Orlogskaptajn *Zahrtmann* — den senere Marineminister i Martsministeriet — i 1841 traadte frem som Talsmand for et mere moderne Syn paa Københavns Havneforhold. I et til Kongen indgivet Andragende foreslog han helt at lukke Havnen op ved at fjerne Flydebroen ved Toldboden og lade Forbindelsen med Refshaleøen besørge ved Færger; Havneindløbet skulde dernæst gøres saa bredt, at ogsaa Dampskibe bekvemt kunde gaa derigennem, og endelig skulde disse have Tilladelse til at gaa ind i Havnen med Ild under Kedlerne. Trods Modstand fra Autoriteterne trængte Zahrtmanns Anskuelser igennem, og ved Plakat af 3. April 1843 blev det tilladt Dampskibe at gaa gennem Bommen og ind i den indre Havn. — Omtrent fra samme Tid blev det Reglen, at Flydebroen over Havneindløbet stod aaben hele Dagen undtagen lige i den Tid, da Holmens Arbejdere passerede frem og tilbage over den. Dette skete dog flere Gange daglig og varede hver Gang en halv Time, saa Ulemperne ved denne Ordning var endda følelige nok.

Forbudet mod Ild og Lys ombord paa Skibene vedblev at staa ved Magt endnu i nogle Aar. Men Skipperne klagede stadig over, at det fordyrede deres Ophold i Havnen, da Mandskabets Spise maatte koges i Land, og de

endog undertiden var nødte til at indkvartere Mandskabet paa Landjorden eller dog at indrømme det større Frihed til at forlade Skibet, end de ellers vilde gøre. Ved Plakat af 3. Februar 1847 blev da omsider ogsaa disse gamle Forbud ophævede. Det tillodes Skibene at have Ild i Kabyssen til Kl. 6 Eftermiddag og Lys i Lanternen til Kl. 10 Aften. Tilladelsen gjaldt dog ikke de Skibe, som havde Last af let antændelige Varer. Et *Havnepoliti* blev samtidig indrettet til at paase Overholdelsen af disse Bestemmelser [1]).

Men det hjalp jo ikke meget, at Dampskibene havde faaet Lov til at komme ind i Havnen, naar man ikke samtidig skaffede dem en Plads, hvor de kunde lægge til. Det kunde synes underligt, at der ikke var Plads i den rummelige Havn paa en Tid, da der netop klagedes over Skibsfartens Stilstand eller Tilbagegang, og det hedder da ogsaa i en Bladartikel fra disse Dage:

»Ikke Plads i Københavns Havn? — Det tro vi ikke, saalænge Synslinien uhindret gaar fra den ene Ende af Havnen til den anden, og det i alle Retninger. Plads er der desværre til flere Dampbaade end dem, som endnu i mange Aar komme til at fare paa København; Plads kan der findes, uden at dertil just hører stor Opfindelsesaand, til tre Gange den Skibsfart, som nu haves.« [2])

Men Sagen var jo den, at der paa de fleste Steder ved Bolværkerne ikke var tilstrækkelig Dybde til større Skibe, og Dampskibene var allerede nu i Reglen større og mere dybtgaaende end Fortidens Fartøjer. Desuden var de bedste Bolværker og Anlægspladser i privat Eje. Da der i 1851 var 19 Dampskibe i regelmæssig Fart paa København, kunde Havnevæsenet kun skaffe Plads til 12; de 6 mindste kunde lægge til ved Kvæsthusbroen, 6 større ved

---

[1]) Koll. Tid. 1847 S. 127.

[2]) Fædrelandet 12. Maj 1842.

Toldboden, men de 7 største maatte fremdeles som forhen blive liggende ude paa Strømmen og lade Landsætningen foregaa i Baade. Denne Besværlighed blev yderligere byrdefuld og kostbar derved, at *Færgeretten* i Havnen og dermed ogsaa al Forbindelse mellem Skibene og Landjorden var givet i Entreprise til en enkelt meget foretagsom Mand, nemlig Havnekaptajn *Eskildsen,* hvis første Privilegium gik helt tilbage til 1811 [1]). Eskildsen var en mægtig Mand, der med Strenghed vaagede over sin Eneret til at landsætte Passagerer, og det ser næsten ud til, at han har fortolket denne Ret saaledes, at Passagererne overhovedet ikke maatte forlade Skibet ad anden Vej end ved Hjælp af hans Baade. I hvert Fald nævnes det i Datidens Aviser, at man ude i Havnen kunde se det Særsyn, at et Dampskib, som havde baade Passagerer og Heste om Bord, laa ude paa Strømmen for besværligt at landsætte Passagererne ved Hjælp af Eskildsens Baade og derefter sejlede lige ind til Broen for at udskibe Hestene. — Foreningen af denne private Færgeforretning med Embedsstillingen som Havnekaptajn har muligvis ikke været til Gavn for Embedet, — saaledes fremstiller i hvert Fald Bladene ganske ugenert Forholdet, naar de, hvad ret hyppigt skete, beskæftigede sig med Eskildsen og hans Privilegium. Saaledes skriver »Fædrelandet« i 1852:

»En Krøsus i Indtægter, en Stormogul i Magt — Københavns Havnekaptejn. Vor allernaadigste Konge gav i 1848 Afkald paa sin Enevoldsmagt, men ingen Folkevillie har været i Stand til at indskrænke Havnekaptejnens uindskrænkede, uansvarlige Myndighed over Havn og Rhed. Man antager, at denne Overlevering fra »de gode gamle Tider« af Guds Naade er Enehersker over det københavnske Farvand, dets Lods- og Færgevæsen, og naar man i England synger »Britannia rule the waves«, kan man her passende sætte Eskildsen istedetfor Britannia. Enhver Anke over hans Regering er ham ligegyldigere, end om han høster én Kartoffel mindre, saa lige-

[1]) Borgerrepr. Forh. 1844 S. 169. — Dep. Tid. 1857 S. 1088,

gyldig, som det er ham, om det ene Fartøj løber paa det andet, eller om Havn og Rhed bliver ufremkommelige. Han er i en vis Henseende en mild Hersker; enhver Skipper kan gøre og lade, hvad ham lyster, lægge sit Skib paa langs eller paa tværs, hvorsomhelst, og stoppe Bommen. Der er kun ét Punkt, hvori Havnekaptejnen forlanger sig respekteret, det er Færgemonopolets Opretholdelse uden ringeste Forkleinelse.«[1])

Saa længe Eskildsen levede, var der altsaa ikke Haab om nogen Forandring, og da han døde i Maj 1856, gik Privilegiet over paa hans Arvinger, som endnu drev Færgevæsenet i nogen Tid; men omsider kunde det jo ikke opretholdes længer. Ved Lov af 14. December 1857 blev Færgeretten givet fri og kunde nu fremtidig udøves af enhver, der opfyldte de af Havnevæsenet stillede Fordringer.

Men Mangelen paa tilstrækkelig Anlægsplads for Dampskibene vedblev at være lige følelig. Hovedadgangen til Byen fra Søsiden var Anlægspladsen ved Nordre Toldbod, en gammel Trætrappe, som allerede i mange Aar havde trængt til Fornyelse, og om hvilken der aldrig siges andet end ondt: »En Hønsetrappe, ikke meget bekvemmere end Falderebstrappen paa et Skib,« kalder Professor Clausen den. »En vippende Flyde- og Baadebro, der bedre passede sig for Skovshoved eller Humlebæk,« hedder det i »Fædrelandet«. Allerede i 1806 havde det været paatænkt at forny denne Trappe, men der blev ikke Raad til det. I 1834 fremkom et nyt Forslag fra Havnebygmesteren om helt at fjerne Træbroen og erstatte den med en Stentrappe. Samtidig skulde hele Toldbodpladsen reguleres og »Hukket« under Toldbodbatteriet opmudres for at give Plads til en Baadehavn, ligesom der maaske her kunde skaffes en Plads, hvor »Dampskibet« kunde lægge til. Men der var mange Autoriteter, som skulde udtale sig om denne Plan, og da man i 1841 i det væsentlige var bleven enig

---

[1]) Fædrelandet 20. Sept. 1852.

om den, var det allerede for sent: Dampskibsfarten havde i disse Aar udviklet sig saa stærkt, at Planen var forældet, inden der var begyndt paa dens Udførelse. Dampskibene kunde nu ikke længer rummes i »Hukket«. En ny Plan maatte da udarbejdes, og endelig blev det ved kgl. Resolution af 21. September 1844 fastslaaet, at en Landingstrappe af Sten skulde opføres ved Toldboden. I Foraaret 1846 blev der taget fat paa Arbejdet, som skred frem med sædvanlig Langsomhed. Treaarskrigen bragte det til helt at gaa i Staa, og endnu i mange Aar derefter maatte man benytte den gamle Flydebro, ved hvilken Dampskibspassagererne blev landsatte i de eskildsenske Baade.

At der igen blev taget fat paa Arbejderne ved Toldbodtrappen, skyldtes et Andragende til Borgerrepræsentationen, som dennes Medlem, Brygger *J. C. Jacobsen,* indgav i 1851. Han mindede om, at Forsamlingen allerede i 1844 havde udtalt sig for Toldbodtrappens fuldstændige Ombygning og for en saadan Udvidelse af Havneindløbet, at Indsejlingen kunde ske med saa lidet Ophold som muligt. Og siden den Tid var Dampskibsfarten tiltaget saaledes, at Trangen til en friere Passage og til passende Anløbssteder betydeligt var forøget. »Af de 19 Dampskibe, som nu stadigt fare paa København, søgte 6 af de mindre at hjælpe sig med det indskrænkede Bolværk ved Kvæsthusgaden, hvor der næppe var Plads til 3; de kgl. Postdampskibe og et Par tyske havde faaet Plads ved Toldboden, hvor det paa Grund af Toldbodbroens Længde og Indløbets Snæverhed var saa ubekvemt at komme til og fra Bolværket, at man ofte brugte lige saa lang Tid dertil som til at sejle 1—2 Mile; og de øvrige Dampskibe, 7 til 8 i Tallet, maatte endnu ligesom i gamle Dage blive liggende uden for Toldboden og modtage eller landsætte Passagerer ved Hjælp af Baade.« Brygger Jacobsen anmodede derfor Repræsentantskabet om at foretage de fornødne Skridt for at bevirke, at de af For-

samlingen i 1844 paapegede Foranstaltninger til Dampskibsfartens Fremme snarest muligt maatte komme til Udførelse [1]).

En ny Plan til Toldbodkajernes Ordning blev da udarbejdet af Vandbygningsinspektør Carlsen; ogsaa dens Vej var trang: Krigsministeriet gjorde Indvendinger imod den af fortifikatoriske Hensyn, og den maatte atter ændres [2]). Først i 1856 kunde man begynde paa det endelige Arbejde, og i 1860 var det tilendebragt. Da var der anlagt en Kaj med Landingstrapper af Sten samt en Baadehavn.

Over Havnen førte de samme Broer som nu. Den vigtigste af dem var den gamle *Knippelsbro,* Kristian IV's Vindebro fra 1620, der stadig spændte sit vældige Tømmerværk over den 300 Fod brede Strøm, som da den første Gang blev opført. Sejglivet trods evindelige Klager over den, smuk i sin Ærværdighed og populær som enhver gammel Kending var den Befolkningens Kælebarn, der let fik Tilgivelse for de mange Forsinkelser, den var Skyld i baade til Lands og til Vands. Efter den sidste Ombygning i 1816 var dens Bredde paa den faste Bro 24 Fod, deraf 18 Fod til Kørebanen og et Fortov paa hver Side af 3 Fods Bredde. Paa Klapperne var Bredden kun $13^1/_2$ Fod; her kunde altsaa ikke to Vogne passere hinanden, ja, selv for Fodgængere var Situationen ikke uden Fare, naar de mødte en belæsset Vogn midt paa Klapperne. Og et saadant Møde undgik man næppe, — dertil var Færdselen over Broen alt for uhyre. I 1848 foretog Vandbygningsinspektør Carlsen en Optælling af de Fodgængere, der passerede Broen. I de første Morgentimer fra Kl. 6 til 9 passerede gennemsnitlig 12—1500 Mennesker i Timen. Færdselen tiltog op ad Dagen og var stær-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 29. Sept. 1851.
[2]) Borgerrepr. Forh. 28. Jan. 1856.

kest hen ad Aften, da 20—2200 Mennesker passerede Broen i hver Time. I 1857 foretoges saadanne Tællinger paa ny, nu tillige omfattende Køretøjer. Det viste sig, at Fodgængertrafikken var omtrent den samme som i 1848; der gik i alt ca. 24,000 Fodgængere over Broen hver Dag, desuden 2800 med Heste forspændte Køretøjer og 3—400 Trækvogne. Det var af forspændte Køretøjer ca. 200 i Timen og paa de mest befærdede Tider af Dagen indtil 270.

Og denne stedse rindende Strøm blev nu flere Gange daglig afbrudt ved, at Broklapperne aabnedes. I alt passerede gennemsnitlig et Par Tusinde Skibe aarlig gennem Knippelsbro, og det varede hver Gang 10 til 15 Minutter at faa et Skib halet igennem. Medens det stod paa, samledes Fodgængere i Hundredevis paa begge Sider af Broklapperne, og Vognene holdt i Række langt op i Børsgade.

Men var denne Ordning byrdefuld for Trafikken over Broen, var ej heller de Skibe, som skulde passere igennem den, ret vel tjente dermed. Broaabningen var 32 (i 1858 kun 30) Fod vid, hvorved alle større Sejlskibe og alle Hjuldampere var helt afskaarne fra at komme der igennem. Tilmed var der altid stærk Strøm i Gennemsejlingen, da de store nedsænkede Stenkister, hvorpaa Broen hvilede, indsnævrede Løbet alt for meget; og endelig var Broen saa svag, at det ved opslaaede Plakater var forbudt at køre over den med større Læs end ni Skippund, hvilket var betydelig mindre end et almindeligt Vognlæs. — Saaledes klagedes der over den fra alle Sider, og i 1857 indsendte en Række ansete Borgere — J. Adolph, C. A. Broberg, A. Hage, H. P. Hansen, L. Holm, H. Kayser m. fl. — en Adresse til Kommunalbestyrelsen om at faa en ny Bro; men den gamle Knippelsbro blev liggende endnu i adskillige Aar, og da den endelig var fjernet, mindedes den dog af alle med Venlighed, og dens gode Egen-

skaber traadte stærkere frem ved Sammenligning med den ny [1]).

Passagen over Knippelsbro var afgiftsfri, — kun de to Kommuner paa Amager, Taarnby og Store Magleby, betalte 150 Rdlr. aarlig for Benyttelse af den. Derimod skulde der betales Bompenge for Passagen over *Langebro*, ved hvilken der derfor fandtes baade Bom og Bomhus. Naar der klagedes over Langebro, var det næsten altid Bompengene, det var galt med, — her som ved Landevejsbommene og i Portene. Langebro blev ombygget i 1851. Udgifterne til dens Vedligeholdelse fordeltes efter et Reskript fra 1817 med en Trediedel til hver mellem Kommunen, Havnevæsenet og Landmilitæretaten.

Havnen endte ved Langebro. Rigtignok var ogsaa denne Bro forsynet med Klapper; men Vanddybden i Kallebodstrand var ringe, og desuden spærredes Passagen her af de saakaldte *Estakader*, et Pæleværk, der gik tværs over Strømmen uden om Rysenstens Bastion og den lige overfor liggende »Køkkenkurv« paa Amager. Imellem Langebro og Estakaderne laa et fredeligt Indvand, der brugtes til Badeplads dels af Gæsterne paa den meget besøgte Badeanstalt Rysensten, dels af den ikke-betalende Ungdom [2]). Her blev ogsaa drevet Rusefiskeri, til hvilken Virksomhed der krævedes en Tilladelse, som i Reglen blev givet gamle veltjente Sømænd [3]).

Kristianshavn.

Det gammeldags Kristianshavn, der er blevet sig selv lig under Aarhundreders Omskiftelser, havde ogsaa i Fyr-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 8. Juni 1857. — Betænkning om Opførelse af en ny Bro mellem Kbhvn. og Krhavn. 1858 (trykt).

[2]) F. Hendriksen: Fra Kjøbenhavn i sidste Halvdel af nittende Aarhundrede, S. 23.

[3]) Borgerrepr. Forh. 1843 S. 156.

rerne væsentlig det samme Præg som nu. Ud mod Havnen laa det ene Skibsværft ved Siden af det andet. Her havde *Jacob Holm* sit Skibsbyggeri, hvor han for L. N. Hvidt byggede det første danske Dampskib; det hed Frederik VI og løb i regelmæssig Fart mellem København og Kiel, indtil det strandede i 1845. Bag ved Holms Plads laa det militære Laboratorium, — et Naboskab, som let kunde blevet skæbnesvangert for hele Byen, da Holms Plads den 20. Juni 1843 hjemsøgtes af den største Ildebrand, som København i disse Aar var Vidne til. I Laboratoriet var der et Forraad af 8000 Pund Krudt foruden fyldte Bomber, Granater og Patroner. Brandvæsenets Virksomhed maatte fra første Færd koncentreres om at spærre Ilden Vej til Laboratoriet, hvilket ogsaa lykkedes, medens derimod alle Bygningerne paa Holms Plads nedbrændte [1]). — De saakaldte *Holms Huse* var den Række lave Arbejderboliger, der endnu ses langs Volden i Langebrogade; i Modsætning til Tidens andre Smaalejligheder roses de stærkt for deres Nethed og deres sunde og luftige Beliggenhed.

Paa *Wilders Plads,* der i 1839 var bleven solgt af Asiatisk Kompagi til Handelshuset Zinn & Søn med flere, var der ligeledes Skibsværft. Ejerne af dette søgte i 1844 at indrette sig en saa moderne Ting som en Flydedok, men inden de skred til Anlæget, ønskede de Eneret paa denne Indretning for femten Aar. Magistraten, som skulde udtale sig herom, vidste øjensynlig ikke, hvad en Flydedok var; men efter at den havde faaet Besked fra sin sædvanlige Tilflugt, Polyteknisk Læreanstalt, og fra Fabrikdirektøren, blev det ansøgte nægtet. — Uden for Wilders Plads kom Flaadens store Værfter paa Nyholm.

Ogsaa længere inde paa Kristianshavn ragede Fa-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 7. Sept. 1843. — Ildebranden 20. Juni 1843 (trykt).

briksskorstene i Vejret, og Luften genlød af Hammerslag. I 1846 anlagde *Baumgarten* og *Burmeister* deres Maskinfabrik i Overgaden neden Vandet, hvorfra senere det store Skibsbyggeri paa Refshaleøen voksede frem. Ogsaa det oprindelige Anlæg i Overgaden udvidede sig stærkt i Aarenes Løb, — Udvidelsen skete til en Begyndelse derved, at Fabrikken bredte sig ud over Gaden indtil Kanalens Bolværk. Allerede i Fyrrerne benyttede Firmaet Gaden fra Lille Sofiegade til Laboratoriet, men først i 1855 ordnedes Forholdet endelig ved, at Gaden blev overladt det af Kommunalbestyrelsen. Da Firmaet var blevet Ejer af Grundene paa begge Sider af Lille Sofiegade, søgte det ogsaa at faa Raadighed over denne Gade; men det gik dog først i Orden i 1868, da Kommunen solgte Lille Sofiegade til Burmeister & Wain for 6000 Rdlr.

Allerede tidligere var den modsatte Ende af Overgaden neden Vandet bleven paa samme Maade afspærret af Ankersmed Caspersen; og i det hele taget var Kristianshavns Gader stærkt efterstræbte af den voksende Industri. Jernstøber Løwener søgte om Tilladelse til at afspærre en Del af Dronningensgade, og Interessenterne i Lille Mølle vilde spærre en Vej langs Volden; men begge disse Andragender blev dog afslaaede.

Kristianshavns største Pryd var da som nu *Vor Frelsers Kirke* med sit ejendommelige Spir. Men det var en kostbar Pynt, og Kirken var forfalden og slet vedligeholdt, altid trængende til Reparation. I 1845 var Tilstanden saadan, at Tyve om Natten kunde afbrække og bortføre Kobberet paa Kirkens Tag. Det var særlig Taarn og Spir, som trængte til Reparation. Men Kommunen, som var Patron for Kirken, trykkede sig ved at udrede Pengene dertil, da den med god Grund hævdede, at Taarn og Spir var uden Betydning for Gudstjenesten og væsentlig kun gjorde Nytte som Sømærke. I 1849 indsaa endelig alle Parter, at det ikke kunde nytte at forhandle længer om,

hvem der skulde betale, — der maatte i hvert Fald tages fat straks. Finansministeriet lovede da at betale Halvdelen af de 16,000 Rdlr., som Overslaget lød paa, naar Kommunen foreløbig vilde lægge Pengene ud og vente med Betalingen, indtil Krigen var endt, og Staten igen fik bedre Raad. Derpaa blev der begyndt paa Arbejdet; men Reparationen viste sig at koste 25,000 Rdlr., og Staten holdt paa, at den ikke vilde betale mere end de 8000 Rdlr., som den fra først af havde lovet. Det blev dyrt for Kommunen, som desforuden havde anvendt 19,000 Rdlr. paa selve Kirken. Og saa var endda en Istandsættelse af Orglet tilbage. Kirkens Orgel var et af de fortrinligste i Landet, men det var som alt det øvrige i en saa maadelig Forfatning, at det ikke mere kunde bruges. Det blev nu undersøgt af Professor Hartmann, der erklærede, at en Istandsættelse vilde koste ca. 4000 Rdlr., men at Orglet var saa værdifuldt, at det fortjente denne Bekostning. Pengene blev da skaffede til Veje af forskellige Legatmidler og Orglet istandsat.

Paaskedag 1853 aabnedes Kirken paa ny efter den langvarige Restaurering. Sognepræsten Visby og Kirkeværgen Ankersmed Caspersen fik af Kommunen bevilget de fornødne Pengemidler til Afholdelse af en højtidelig Aabningsfest med Kantate og Basunmusik.

Omkring de to Kirker paa Kristianshavn laa endnu de gamle *Kirkegaarde*. Desuden havde Vor Frelsers Kirke en nyere Begravelsesplads, Rolighed kaldet, i Sct. Annæ Gade tæt op mod Volden og en Frijordskirkegaard for Fattigfolk ude paa Amager. Da det i 1851 blev forbudt at begrave flere Lig inden for Voldene, skulde dette Forbud ogsaa have omfattet Kristianshavn; men foreløbig blev det her stillet i Bero. Thi vel blev der anvist Vor Frelsers Kirke, ligesom Byens andre Kirker, en Andel i Assistenskirkegaarden paa Nørrebro; men Kristianshav-

nernes Protest mod at benytte en saa fjerntliggende Begravelsesplads var jo vel berettiget, og en Anvisning paa at benytte Assistenskirkegaarden paa Amager strandede paa den tilfældige Omstændighed, at den fine Ligvogn ikke kunde komme gennem den lave Amagerport, — kun Nr. 2 og de ringere Vogne kunde passere Porten. Dette Argument har Autoriteterne dog sat sig ud over; Amagerport blev staaende til 1857, men allerede den 1. August 1853 blev yderligere Begravelser inden for Kristianshavns Volde forbudt. Baade den oprindelige Begravelsesplads omkring Kirken og »Rolighed« blev derfor nedlagte, medens Frijordskirkegaarden uden for Amager Port blev udvidet og saaledes indrettet, at den ogsaa kunde afgive Plads for betalte Gravsteder.

Lige over for denne Kirkegaard, paa den modsatte Side af Amagerbrogade, laa *Slavekirkegaarden*, der benyttedes til Begravelsesplads for Fangerne i Børnehuset og for dem, der blev henrettede paa Amager Fælled. I 1857 begyndte Arbejdet for at faa den flyttet. Tidsaanden krævede ikke længer med den tidligere Strenghed, at Forbrydere og Straffefanger skulde have deres egen Kirkegaard, — baade i Viborg og Horsens begravede man de afdøde Tugthusfanger i en særlig Afdeling af de almindelige Kirkegaarde. Det var dog først, da de omliggende Lodder paa Amager begyndte at blive bebyggede, og Sundhedsvæsenet klagede over, at Slavekirkegaarden var sundhedsskadelig for Omgivelserne, at denne Begravelsesplads blev nedlagt [1]). Nu er et Forstadsteater bygget paa dens Grund.

Bag Vor Frelsers Kirke laa et omtrent ubebygget Terræn, som i 18. Aarhundrede var fremkommet ved Opfyldning med Renovation. Da de nye Renovationskuler uden

---

[1]) 1. Sekr. 1857 Nr. 2271.

for Amagerport blev tagne i Brug i 1777, ophørte man med at føre Natterenovationen ud paa denne Plads. Derimod beholdtes en Del af den til Losseplads for Dagrenovation og benyttedes som saadan endnu i 1857, medens andre Dele af det store Terræn blev solgte og søgt anvendte paa forskellig Maade. Et Jordstykke syd for Baadsmandsstræde blev købt af den kongelige Porcelænsfabrik, som indrettede en Filialbygning derude, og en Del af Grunden nord for Baadsmandsstræde gik i 1779 over til Søkvæsthuset. Siden 1808 havde det borgerlige Infanteri haft Øvelsesplads og Eksercerhus paa dette Terræn.

Eksercerhuset var en gammel Bygning fra 1704, som stadig trængte til Reparation. I 1843 gjorde Kæmneren opmærksom paa, at der paa Bygningens Loft henlaa en Mængde gamle, svære Isningsredskaber, som ved deres Vægt ødelagde Bygningen, og han anmodede derfor om, at de maatte blive flyttede et andet Sted hen eller solgte. De var bestemte til Isning i Stadsgraven, men havde ikke været brugte siden den engelske Krig.

Denne Skrivelse gav Anledning til, at man undersøgte disse gamle Sager nøjere. De sværeste Stykker var to Isbrydningsmaskiner og en Isplov til to Heste. Endvidere fandtes 238 Issave, 798 Isøkser, 106 Baadshager, 126 Isbrækkere, 3 Jerndykkere, 42 Ishager, 6 Isragere, 12 Isriver, 54 Trækøller og 6 Isslæder [1]). Alle disse Ting var ophobede paa et Loft, der havde givet sig flere Tommer under den svære Vægt og næppe længer kunde vedblive at bære den. Men Stadshauptmanden modsatte sig, at noget deraf blev solgt; kun den svære Isplov, der formedelst sin Størrelse og Vægt dog ikke kunde anvendes, maatte man skille sig af med. Det øvrige søgte man at faa de militære Autoriteter til at tage; men hverken Fæstningens Materialgaard eller Arsenalet vilde have det, og i 1844

---

[1]) 2. Sekr. 1856 Nr. 2617.

maatte Kommunen da opføre et særligt Hus paa den borgerlige Eksercerplads til Opbevaring af disse Redskaber.

Men heller ikke denne Ordning fik Lov til at vare længe; thi snart maatte det borgerlige Infanteri helt rømme Pladsen. Dets gode Dage var forbi, da en Forening med Pastor Visby som Formand i 1851 begyndte at opføre en Række Arbejderboliger paa en Del af Søkvæsthusets Grund langs med Eksercerpladsen og med Vinduer ud mod denne. Kæmneren protesterede mod det hele Anlæg: det vilde være til megen Gêne for Borgerne at eksercere, hvor saa mange Personer kunde se paa dem; uden at Kommunen var bleven spurgt, var der allerede opført et Plankeværk paa Eksercerpladsens Grund, og det maatte antages, at der ogsaa skulde anlægges en Vej over den langs de nye Huse. Da Pastor Visby blev spurgt, erkendte han, at Foreningen havde været uberettiget til at opføre Plankeværket, men bad om, at det nu maatte blive staaende; og en Gade i Forlængelse af Prinsensgade vilde han ogsaa gerne have anlagt. Men det var for sent, han nu kom i Tanker om at ansøge Kommunalbestyrelsen derom. Hans Ansøgning blev afslaaet, og det nyttede ikke, at Finansministeriet, der selv var interesseret i Gadeanlæg paa denne Del af Kristianshavn, støttede ham og anbefalede hans Andragende om en Kørevej hen over Pladsen. Pastor Visby havde faaet de kommunale Myndigheder imod sig ved sin noget overilede Fremgangsmaade, og han maatte nu opgive det allerede paabegyndte Byggeforetagende og se sig om efter en anden Plads til sine Arbejderboliger [1]).

Men det var en Pyrrhussejr, Kommunen her havde vundet over Pastor Visby og Finansministeriet. Thi disse Forhandlinger gav Anledning til, at Ministeriet nu lod undersøge, hvem der egentlig havde Ejendomsretten til denne Eksercerplads. Resultatet blev, at Pladsen tilhørte

---

[1]) 2. Sekr. 1851 Nr. 1803, 2944.

Staten, og dette maatte Kommunen indrømme, idet den dog til en Begyndelse hævdede, at Staten var forpligtet til at anvise Borgervæbningen en anden Eksercerplads, hvis den fratog Byen den hidtil brugte. Men ogsaa denne Fordring frafaldt Kommunen, da Ministeriet forlangte den prøvet ved Domstolene, og i 1854 indrømmede da Kommunalbestyrelsen, at Staten havde ubetinget Ret til at disponere over Eksercerpladsen uden noget Vederlag til Byen.

Regeringen benyttede sig meget energisk af denne Indrømmelse. Den opsagde Borgervæbningen til Rømning af Pladsen inden Udgangen af 1856 og bekendtgjorde samtidig, at det hele Areal vilde blive udstykket i 37 Parceller og bortsolgt til Bebyggelse.

Stadshauptmanden var meget ulykkelig over den Vending, Sagerne havde taget. Han havde ingen andre Steder at gaa hen med sine Folk, og trods Opsigelsen vedblev han endnu i 1857 at eksercere med dem paa den gamle Plads. Fra Regeringen kom den ene skarpe Skrivelse efter den anden for at faa ham bort. Den 6. Juli forlangte Finansministeriet, at Væbningen uopholdelig skulde ophøre med sine Øvelser paa Kristianshavn; men endnu i Begyndelsen af August færdedes Væbningsmændene derude. Saa henvendte Finansministeriet sig til Justitsministeriet med Anmodning om at faa dem fjernede, at faa Porten ind til Pladsen aflaaset og Nøglerne afleverede. Det hjalp, og den 6. August meldte Væbningen, at nu var Øvelserne ophørte. Samtidig indsendtes en Fortegnelse over, hvad der fandtes paa Pladsen, Væbningen tilhørende. Det var en Skydevold, som havde kostet 660 Rdlr., nogle Flagstænger og Skur, 12 Bænke, 53 Elmetræer, 1 Ahorn, 8 Kastanietræer, 28 Frugttræer og nogle Buske. Plankeværket uden om Pladsen var bekostet af Kommunen, ligesom det i 1844 opførte Skur til Isningsredskaberne.

Disse Redskaber var jo nu for anden Gang bleven

husvilde, og paa ny forsøgte Kommunalbestyrelsen at faa Tilladelse til at sælge dem ved Auktion. Men det blev nægtet nu som sidst, og Justitsministeriet benyttede Lejligheden til at indskærpe, at ikke blot skulde Redskaberne fremdeles holdes rede til Anvendelse, men Borgervæbningen havde nu som før den Pligt at besørge Isningsarbejdet, naar det blev forlangt. Med Hensyn til Opbevaringen af alt det gamle Jern maatte Regeringen dog denne Gang selv gøre Udvej, da den forlangte Pladsen ryddet; og det ordnedes da saaledes, at det hele blev afleveret paa den militære Materialgaard. Skydevolden paa Eksercerpladsen fik Lov til at blive liggende et Aar endnu, og det øvrige Inventar solgtes ved Auktion for 285 Rdlr.

I de samme Aar skilte Staten sig af med den store Grund mellem Baadsmandsstræde og Sct. Annæ Gade, som tilhørte *Porcelænsfabrikken*. Her laa en gammeldags Bygning midt i en Have, hvor en Administrator boede, og hvor der var Oplag af ildfast Ler m. m.[1]) For at faa Købere til disse Grunde var det af Interesse for Staten at faa en Gade anlagt derover. Indenrigsministeren forespurgte i 1853, om Kommunen vilde købe et Stykke af Grunden til Forlængelse af Amagergade. Men det vilde Kommunen aldeles ikke. Saa spurgte Ministeriet, om Kommunen vilde anlægge Gaden, naar den fik Grunden gratis. Men heller ikke dette Tilbud blev modtaget, ja, Borgerrepræsentationen fraraadede overhovedet at bebygge denne Grund, da den ikke egnede sig dertil. Den var opfyldt med en Blanding af Dagrenovation og Natterenovation, og der fandtes paa sine Steder Lig i Bunden, da der her i ældre Tider havde været Begravelsespladser for Fattiglemmer og Børnehusfanger. Sundhedskommissionen sluttede sig hertil og forlangte, at Grunden i hvert Fald skulde udgraves indtil den faste Bund, før den maatte bebygges.

---

[1]) Bergsøe: De forbistrede Drenge, S. 204.

Der blev altsaa ingen Gade anlagt hverken dengang eller senere; men Staten udstykkede alligevel Grunden, saa godt det lod sig gøre, og solgte Parcellerne bort.

Uden for Amagerport laa den ilde ansete Forstad *Amagerbro* med Renovationskuler og Rettersted. Sogneforstanderskabet i Taarnby klagede til Magistraten over den i 1842. Der var hverken Lygter eller Vægtere paa den Del af Byens Grund, der strakte sig fra Amagerport til Sundbyerne; derimod fandtes her adskillige Værtshuse, der søgtes af de laveste Befolkningsklasser fra Kristianshavn og jævnlig gav Anledning til betydelige Ekscesser. Det var saaledes ikke helt farefrit at passere denne Strækning, og den eneste Beskyttelse for den vejfarende, nemlig Skildvagten uden for Barrièren, var nu bleven inddraget som Følge af det nye Militærreglement. Sogneforstanderskabet henstillede derfor til Københavns Politi at drage Omsorg for de vejfarendes Sikkerhed paa denne Del af Stadens Grund [1]).

Bræstrup mente dog ikke, at de foreslaaede Foranstaltninger var nødvendige: »Tidligere var der vel paa Amagerbro adskillige faste Danseboder, som jævnligen besøgtes af de simpleste Klasser, hvorved ikke sjældent om Aftenen og om Natten endog temmelig betydelige Uordener foranledigedes paa Broen; men efter at disse Danseboder i den senere Tid er ophævede, er ogsaa hine Uordener saa at sige ophørte eller dog bleven sjældne.«

Dette Standpunkt var dog iøjnefaldende svagt, og det kunde ikke i Længden opretholdes. I 1845 befaledes det da ogsaa ved kgl. Resolution, at der skulde ansættes to Vægtere og anbringes tolv nye Lygter paa Amagerbro [2]).

Fra Renovationskulen tæt uden for Amagerport og

---

[1]) 2. Sekr. 1842 Nr. 3435.

[2]) Koll. Tid. 1845, S. 881.

ned til Sundet strakte sig de saakaldte *Flader*, et sumpet Terræn paa $38^1/_2$ Td. Land, til Dels overskyllet af Vand og benyttet til Afløb fra Renovationskulerne. Dette uappetitlige Terræn, der endnu i vore Dage ikke bruges til andet end til Losseplads for Dagrenovation, forsøgte Amagerne i Fyrrerne med stor Ihærdighed at fravriste Københavns Kommune. De paastod, at Fladerne i Følge en Landvæsenskommissions »Eragtning« i 1784 var bleven forbeholdte hele Amagerland til fælles Brug som — Grusgrave! Men Amagerne kunde aldeles intet bevise af deres Paastande, og Fladerne tilkendtes København ved en Højesteretsdom i 1849 [1]). Kommunen begyndte derefter at arbejde paa deres Tørlægning. En Mølle til Udpumpning af Vandet blev bygget og Dæmninger anlagte, og det var Meningen, at Terrænet ved Paafyldning skulde forhøjes en eller to Fod. Men først i vore Dage er man kommen saa vidt med dette Arbejde, at der har kunnet blive Tale om en Anvendelse af Fladerne til Parkanlæg.

De mange *Kanaler* paa Kristianshavn voldte Grundejerne megen Bekymring, og de vidste ikke selv ret, hvorledes de skulde stille sig til dem. Snart kommer der et Andragende om, at Broerne over dem — Wilders Bro, Snorrebroen og Børnehusbroen — maa blive forandrede til Vindebroer, saa Skibe kan passere igennem dem; snart foreslaas det helt at tilkaste Kanalerne og saa igen en anden Gang at uddybe dem. Interesserne var modstridende, og Magistraten havde derfor ikke vanskeligt ved at finde s i t Standpunkt: alle disse Andragender blev afslaaede, og alt forblev ved det gamle.

---

[1]) 2. Sekr. 1847 Nr. 3384. — Schlegel I, 300.

De udenbys Jorder.

Vor Vandring gennem den gamle By har været som et Besøg paa kendte Steder, — Byen var dog den samme som den, vi selv har set, og de Forandringer, der er skete siden Fyrrerne, har næppe været flere eller større end dem, enhver Tid vil føre med sig. Men naar vi nu gaar uden for Portene, vil vi være som i et fremmed Land. Herude er de Forandringer foregaaede, som sætter Skel i Byens Historie. Københavns nærmeste Omegn er siden Fyrrerne ændret saaledes, at næppe en Plet er til at kende igen.

Hen over det hele Landskab foran Voldene svajede dengang Træernes grønne Kroner. Classens Have, Kirkegaardene og Blaagaard dannede hele Parker; hver nok saa beskeden Bygning havde sin rigelige Haveplads, og langs alle Veje og Stier var der plantet Alleer. *Poppeltræerne* var de fremherskende. De stod langs Farimagsvejen, rundt om Søerne, ud ad Nørrebrogade og Fælledvejen, langs Jagtvejen og Nørre Allé og ud ad Strandvejen. Poplerne stod meget tæt, med 8—10 Alens Mellemrum, og var allerede i Fyrrerne gamle og store Træer. Befolkningen var ikke videre glad for dem. Møllerne klagede over, at de tog Vinden fra deres Vejrmøller, — ude paa Nørrebro var en Mølle allerede i 1840 af den Grund bleven forandret til en Hestemølle. Postvognene generedes stadig i Alleerne af de nedhængende Grene, og paa Nørrebrogade og Fælledvej var Beboerne utilfredse med, at Træerne tog Lys og Luft bort fra Husene. I 1844 blev det ved en Kancelliplakat bestemt, at hvert andet af Træerne skulde borttages, og hvor der blev plantet paa ny, lod man et Mellemrum af 15—20 Alen aabent mellem Træerne. Samtidig ankede Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse over, at Poppeltræerne indtog alt for betydelige Strækninger omkring Hovedstaden: De var hverken smukke

eller skyggefulde; ved deres sildige Udspring og tidlige Løvfald, ved deres aabne Grenemasse og urolige Løv egnede de sig ikke til Alleer, og de burde derfor lidt efter lidt erstattes af andre mere skyggegivende Træer. Denne Anvisning blev fulgt i de kommende Aar; Farimagsvejen blev beplantet med Lindetræer, Kærlighedsstierne og Jagtvejen med Elmetræer, som i det hele blev det Træ, man foretrak i den følgende Tid [1]).

Vedligeholdelsen af Vejene paa de udenbys Grunde var indtil 1844 underlagt Kæmneren, der bortliciterede deres Istandsættelse til Byens Stenslagere og Harthuggere. I dette Aar gik den over til det forenede Brolægnings- og Vejvæsen — maaske som et Slags Løfte om, at de træbeplantede Veje efterhaanden skulde forandres til brolagte Gader. Hermed gik det dog meget smaat. I 1850 blev Fortovene i Forstæderne for første Gang ordentlig brolagte og Bestemmelse taget om deres fremtidige Vedligeholdelse. Men med Kørebanerne blev der endnu ingen Forandring gjort.

Bebyggelsen uden for Portene var sparsom og tarvelig. Lige saa tæt Befolkningen var sammenstuvet inden for Voldene, lige saa overdaadigt kunde den svælge i Plads og Luft og Lys uden for dem. Store Arealer laa helt tomme hen, og kun foran paa Nørre- og Vesterbro fandtes mere sammenhængende Bebyggelser. Det var atter Fæstningen, som her havde bestemt Udviklingen; medens den inde i Byen trængte Befolkningen sammen paa det mindst mulige Rum, krævede den fri Udsigt og aaben Plads derudenfor. Derfor kunde Bebyggelsen i Forstæderne saa længe bevare sit landlige Præg, og derfor var Overgangen saa voldsom, naar man passerede ind eller ud ad Fæstningens Porte.

Københavns og Frederiksbergs Jorder indtil Falko-

---

[1]) 2. Sekr. 1856 Nr. 3233.

neralleen og Jagtvejen udgjorde det saakaldte *Demarkationsterræn*, der var underlagt Militærets særlige Herredømme. Inden for Demarkationslinien maatte der kun bygges af Bindingsværk og kun i én Etage. I Tidens Løb var denne Bestemmelse rigtignok ofte bleven overtraadt, og der fandtes baade grundmurede og toetages Bygninger derude; men des mere følte det som en Vilkaarlighed, naar de militære Myndigheder til andre Tider søgte at gennemføre Bestemmelserne i deres fulde Strenghed. Dernæst hvilede den Forpligtelse paa Ejendommene, at alle Bygninger i Krigstilfælde kunde nedrives eller afbrændes uden nogen Erstatning til Ejerne. Og selv om ingen ventede, at Københavns forældede Fæstning nogen Sinde skulde komme til at gøre Tjeneste i en Krig, virkede dog denne Bestemmelse hemmende paa al Byggelyst uden for Portene. Husene kunde ikke blive assurerede i Stadens almindelige Brandkasse, og det var næsten umuligt at laane Penge paa Ejendomme, hvis Grund i Reglen tilhørte Kommunen, og hvis Bygningers Skæbne var afhængig af Krig eller Fred. Udlaan af offentlige Midler til Ejendomme uden for Portene var ligefrem forbudt. Alle Fæstere og Grundejere paa Demarkationsterrænet ventede derfor med Længsel paa det Tidspunkt, da Københavns Befæstning kunde blive nedlagt og de derved have Udsigt til at slippe for alle disse trykkende Baand. En af de mere naive iblandt dem, Brændevinsbrænder Wium paa Nørrebro, søgte selv at hjælpe Sagen paa Gled ved i 1846 at fremsætte en Plan til en ny Befæstningslinie omkring København. Han foreslog Anlæg af en Række Batterier fra Flaskekroen ved Kallebodstrand, langs Damhussøen, forbi Bispeengen til Lygten, langs med Lersøen til Tre Flasker og ud mod Stranden, »omtrent saaledes, at den ene Kanonkugle i Mag kunde forsvare den anden«. Derved kunde de gamle Fæstningsværker nedlægges, Demarkationsforpligtelsen hæves og — Grundejerne i de udenbys

Kvarterer faa Adgang til at skaffe sig Laan af offentlige Midler [1]).

Dette sidste Punkt var for Wium Hovedsagen, og heri mødtes han med alle de udenbys Grundejere. I 1850 tilstillede disse i Fællesskab Regeringen et Andragende, der uden at indlade sig paa Spørgsmaalet om Fæstningen ønskede Ophævelse af Forbudet mod Laan af offentlige Midler og af Bestemmelsen om, at deres Huse i Krigstilfælde kunde nedrives uden Erstatning. Kommunalbestyrelsen anbefalede kraftigt deres Andragende; men Tiden var endnu ikke inde til at sætte dette Forlangende igennem.

At Kommunen, der selv var største Grundejer i de udenbys Kvarterer, gjorde fælles Sag med sine Fæstere i denne Aktion, er jo rimeligt. Militærmyndighederne var deres fælles Fjende, og det var i begge Parters Interesse, at Fæstningens døde Haand blev draget bort fra de vidtstrakte Arealer uden for Portene. Men beklageligt og fordærveligt var det, at den samme Kommunalbestyrelse ogsaa var tilbøjelig til at bøje sig for Fæsternes Ønsker, hvor det drejede sig om selve *Ejendomsretten* til Byens Jorder, — et Punkt, hvor de to Parters Interesser dog maatte være i absolut Modstrid med hinanden.

Hele det store Terræn fra Fæstningens Volde til Bymarkens yderste Grænser havde oprindelig været Stadens Ejendom og var det i de fleste Tilfælde endnu. Men denne værdifulde Besiddelse var i Aarenes Løb bleven vanskøttet, og da den Tid kom, hvor Jorderne steg stærkt i Værdi, og Kommunen skulde høste Fordelen af Byens Vækst og dens Borgeres Arbejde, var dens Styrelse ikke i Stand til at holde paa, hvad der med Rette tilkom den, — eller maaske ikke dybtskuende nok til at forstaa, hvad det egentlig drejede sig om. Vanskelighederne hidrørte fra, at Bygningerne overalt var Fæsternes Ejendom, medens Grun-

---

[1]) Overpræsident Kierulffs Papirer Nr. 3.

den tilhørte Kommunen. I og for sig var dette Forhold jo klart nok. Men da Bygningsejerne i Reglen kun svarede en meget ringe Fæsteafgift, og Fornyelse af Fæstekontrakten, naar en Bygning gik i Arv eller blev solgt, altid var opnaaet uden Vanskelighed og paa de gamle Betingelser, var Fæsterne bleven tilbøjelige til at betragte sig selv som Ejere og deres Fæsteafgift som en uforanderlig Jordskyld i Lighed med Skatter og andre faste Afgifter. Den stigende Jordværdi, der gav sig Udslag i højere Priser, naar Bygningerne blev solgte, vilde Fæsterne bestandig tilegne sig; og naar Kommunen søgte at gøre sin Ret gældende ved at forlange Fæsteafgiften forhøjet, blev dette af Fæsterne fremstillet som en Krænkelse af al Retfærdighed.

Administrationens Fejlgreb paa dette Punkt var af gammel Dato. Alt for længe havde den ladet Fæsterne optræde, som om de var Ejere af Byjorden. De havde efter Forgodtbefindende solgt bort af deres Fæstejord, — et Eksempel herpaa er Ejendommen Nr. 6 paa Nørrebro, Hjørnet af Fælledvejen, der i 1787 bortfæstedes til Vognmand Salling og endnu i 1840 tilhørte hans Enke. Salling havde udparcelleret Jordlodden og solgt bort af den til Byggegrunde, og det ses ikke, at Magistraten har lagt nogen Hindring i Vejen herfor førend i 1840, da Enken vilde fortsætte yderligere paa denne Vej, men blev standset af Kæmneren [1]). — I andre Tilfælde havde Magistraten virkelig bortsolgt Grundene, men dog bestandig i Skøderne forbeholdt sig Tilbagekøbsret. Dette var saaledes Tilfældet med Store Ravnsborg; men naar Tiden saa kom, hvor denne Tilbagekøbsret kunde faa Betydning, blev den ikke benyttet, — da Ravnsborg blev udstykket til Byggegrunde, opgav Kommunen frivillig den Forkøbsret, som Skøderne hjemlede den.

---

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 16.

Hvor Kommunen ikke helt vilde forære sin Ret bort, var det dog kun Ubetydeligheder, der kunde reddes af den gamle Ejendomsret. Da »Rosenengen« paa Østerbro skulde udparcelleres, maatte Fæsteren af den, Tutein, først affinde sig med Kommunen, hvis Forkøbsret omhyggelig var reserveret i alle Fæstebreve og Skøder. Han tilbød at betale 3 Mk. aarlig pr. Td. Land, i alt $8^1/_2$ Rdlr. Borgerrepræsentationen fik dog sat igennem, at der blev betalt 1000 Rdlr. en Gang for alle for de 17 Tdr. Land, som det her drejede sig om [1]).

Maaske var det i det hele taget for sent nu at ville gøre sin Ret gældendė, og Kommunen kunde nok blive tilbøjelig til at nøjes med, hvad den kunde faa; thi naar den gik til Domstolene, risikerede den at tabe sin Sag. Saaledes gik det med Reberbanerne paa Vesterbro.

De to Jordlodder Nr. 68 og 69 uden for Vesterport var i 1771 givne i Fæste til Rebslagerlauget til Anvendelse som Reberbaner. Men Lauget havde for længst ladet disse Jordstykker gaa over paa andre Hænder, og de brugtes ikke mere efter deres oprindelige Bestemmelse. Paa Nr. 68 var der Køkkenhave. Vejen mellem de to Lodder blev benyttet til Kartofler, og paa Nr. 69 var der baade Have, Hønsegaard, Svinesti og Tømmeroplag. Magistraten paastod derfor, at Rebslagerlauget havde misligholdt Fæstekontrakten, og forlangte, at Lauget skulde fratræde og ryddeliggøre Jordlodderne til 1. Maj 1852. Det kom til Proces, og Magistraten tabte Sagen. Det lykkedes den ikke at faa Fæsterne bort, og da Kommunen nu selv havde anden Brug for Pladsen, maatte den købe sin egen Jord tilbage for 5000 Rdlr. [2])

Antallet af Byens Fæstere var ved Aarhundredets Midte 56. Den største af dem var Kammerherre Classen,

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1857 S. 487. — 2. Sekr. 1856 Nr. 1839.

[2]) Overretsdom 27. Aug. 1855. — 2. Sekr. 1855 Nr. 3655.

der paa Østerbro endnu havde 207,000 Kvadratalen af Stadens Jord i Fæste, skønt han allerede havde bortsolgt flere Tønder Land. Uden for Amagerport havde Fabrikant Holmblad 70,000 Kvadratalen i Fæste, uden for Vesterport havde Møller Svane 74,000 Kvadratalen. Blandt Stadens Fæstere var Døvstummeinstituttet, Blindeinstituttet og Vesterbros Teater, endvidere mange Gartnere, Slagtere, Rebslagere og Møllere samt en Del fornemme Folk, der havde Lystgaarde paa Stadens Grund [1]).

Byens dygtige og energiske Kæmner, Grosserer *Borgen,* var den, der klarest saa, hvor hele den Styremaade bar hen, som Magistraten i saa mange Aar havde fulgt, og han forsøgte, men uden Held, at standse Kommunalbestyrelsen paa det Skraaplan, den var inde paa. Da den sællandske Jernbane blev anlagt, eksproprieredes en Del af Kommunens Grunde til Anlæget, og Betalingen derfor — 10,346 Rdlr. — indgik i Stadens Kasse. Kæmneren gjorde da i 1847 opmærksom paa, at det ikke vilde være forsvarligt at lade dette Beløb forsvinde mellem de løbende Indtægter for det enkelte Aar, men at det burde sikres Staden som en fast og urokkelig fremtidig Værdi:

»Den aarlige Formindskelse i Jordebogsintraderne, som fremtidig opstaar ved de Grund-Arealer, der ere afgivne til Jernbanen, bør vindiceres for Kommunen paa saadan Maade, at ingen fremtidige Begivenheder kunne formindske eller tilintetgøre disse Indtægter. En simpel Anbringelse af Kapitalerne i let realisable Statspapirer vil ikke i den Henseende give tilstrækkelig Garanti. Jeg tillader mig at antyde, at den Værdi, som til enhver Tid synes at have den største Sikkerhed for Kommunens Formue, er Grundstykker, som ej ere benyttede til forgængelige Anvendelser, saasom Bygninger eller Hauger, men

---

[1]) Forklaring over Kbhvns. Fæstegrunde 31. Jan. 1851. Ved 2. Sekr. 1852 Nr. 895.

blot som Marker, der kunne bortlejes til Græsning eller anden Dyrkning. Af den Beskaffenhed vare de nu afgivne Grundstykker, og de bør efter mit Skøn æqvivaleres med lignende, hvorved Jordebogsintraderne kunne blive uforkrænkede. Jeg antager nemlig det Princip som grundfæstet, at Kommunen *aldrig vil bortsælge dens udenbys Grunde som dens eneste urokkelige Værdi i Tidernes Løb.*« [1])

Men Kæmneren stod ene med denne Opfattelse. Borgerrepræsentationen skrev til Magistraten, at den *ikke* kunde tiltræde Kæmnerens Forslag om Indkøb af Markjorder for de fra Jernbaneselskabet modtagne Penge, ligesom den *ej heller* kunde billige det Princip, at Kommunen aldrig bør bortsælge sine udenbys Jorder. — Der blev snart Lejlighed til i Praksis at vise dette Standpunkt.

Da Kæmneren ikke kunde faa Salget af Jorden forhindret, søgte han i det mindste at skaffe Byen en nogenlunde ordentlig Indtægt af den. Fæsteafgifterne, som der ikke havde været rørt ved siden 1819, var nu gennemgaaende alt for lave, og Kæmneren foreslog derfor en Nyordning i 1847: Jorderne skulde inddeles i 3 Klasser efter deres *Beliggenhed,* og den nuværende lave Afgift kunde da bibeholdes for Jorderne af 3. Klasse, medens den forhøjedes for 1. og 2. Klasse. Øjeblikkelig indløb fra samtlige Fæstere en Protest herimod til Magistraten: Den af Kæmneren foreslaaede Forhøjelse af Afgiften var saa voldsom, paastod de, at den vilde gøre ikke blot Grundene, men ogsaa Bygningerne omtrent værdiløse. Efter Fæsternes Paastand var Jordernes Værdi i Virkeligheden højst ringe. For en saa fortrinlig beliggende Ejendom som Hjørnet af Nørrebro og Nørre-Allégade var der betalt 1 Rdlr. pr. Kvadratalen; men dette var enestaaende; der betaltes ellers kun 1, $1^1/_2$ eller 2 Mk. pr. Kvadratalen for Bygge-

---

[1]) 2. Sekr. 1847 Nr. 2948.

grunde, ja helt ned til 5 Skilling: »Allerønskeligst vilde det vistnok være, om det hele lidet lykkelige Forhold af en saa mislig Ret til vore Ejendommes Grunde kunde vorde aldeles hævet, saaledes at Kommunen en Gang for alle udløstes ved en perpetueret aarlig Grundrente til Stadens Kasse, der stod i et passende Forhold til Grundenes virkelige Værdi for Staden.«

Naar Grundejerne paastod, at en Pris af 1 Rdlr. pr. Kvadratalen var noget helt usædvanligt uden for Portene, var dette dog næppe rigtigt. I 1846 blev denne Pris betalt for Jorder ved Blaagaard, og da Læge Hjaltelin i det samme Aar forhandlede med Kommunen om Købet af Sortedamsagrene — den Plads, hvor nu Kommunehospitalet ligger —, gik han ind paa at betale denne Grund med 1 Rdlr. pr. Kvadratalen, skønt det her drejede sig om et saa betydeligt Jordstykke som 53,600 Kvadratalen. Og den Komité, der forhandlede med Hjaltelin, og som utvivlsomt har haft Kæmneren til Raadgiver, synes endda at have ment, at dette var et billigt Tilbud. Den gjorde nemlig i sin Indstilling opmærksom paa, »at Erfaringen fra en ældre Tid har lært, at den Købesum, der til en Tid synes god og antagelig, i en senere Periode under Pengenes forandrede Værdier findes at være aldeles ubetydelig, hvilket med Føje maa gøre Kommunalbestyrelsen betænkelig ved at afhænde sine faste Ejendomme« [1]). Og den fremhævede yderligere, at en ny og stærk Prisstigning kunde forventes i den nærmeste Fremtid, hvis det Andragende maatte blive bevilget, som netop da var indgivet til Regeringen fra en stor Mængde Ejere af udenbys Grunde om Ophævelsen af de Baand og Indskrænkninger, der nu paahvilede disse med Hensyn til Stadens Fortifikationsvæsen. Heri havde Komitéen naturligvis ganske Ret, og da disse Indskrænkninger virkelig bortfaldt nogle

---

[1]) 2. Sekr. 1846 Nr. 902.

Aar senere, betaltes snart Grundene ude i Forstæderne med flere Rigsdaler pr. Kvadratalen.

Men Kæmneren fik ingen Støtte i sin Kamp for Bevarelsen af Byens Jordværdier. Magistraten var mest tilbøjelig til at holde med Fæsterne og altid villig til at laane Øre til deres Klager, ligesom deres Forslag om helt at udkøbe Kommunen af Jorden, saa alle Fæsterne blev Selvejere, passede Magistraten helt godt. De private var her som saa ofte klogere end de, der skal varetage de offentlige Interesser; Fæsterne havde meget vel forstaaet, at nu, da Byen og særlig Forstæderne stod over for en mægtig Opgangstid, var det just Øjeblikket for dem til at købe. Og de kortsynede Autoriteter arbejdede dem lige i Hænderne.

Kæmneren forsvarede dog kraftigt sine Forslag og fik til en Begyndelse Støtte hos Borgerrepræsentationen, der sluttede sig til Planen om Byjordernes Inddeling i de tre Klasser. Alligevel blev det ikke dette Resultat, som kom ud deraf. En ny Komité blev nedsat, og da denne afgav sin Betænkning i 1852, er det helt andre Tanker, der fremsættes. Man faar af Betænkningen det Indtryk, at Sagen paa Forhaand betragtes som tabt for Kommunen, — i hvert Fald sporer man ikke nogen kraftig Vilje til at værne om Byens Ret. Komiteen fremstiller ganske vist Forholdet, som det virkelig var, og gør opmærksom paa, at de stedfindende Ulemper vilde »kunne afhjælpes, naar det bragtes til almindelig Kundskab, at den nu fastsatte Fæsteafgift kun var gældende for den nærværende Livsfæster, men at det derimod stod Kommunen som Ejer af Grunden ved indtrædende Fæsteforandring frit for at forøge den til et saadant Beløb, som efter de forandrede Konjunkturer fandtes passende«. Men alligevel tilraader Komiteen ikke at anvende dette simple Middel. Dens Forslag gaar ud paa, at Kommunen skulde stræbe efter at faa *Fæsteforholdet afløst af et Ejendomsforhold* og ved alle

Midler opmuntre Fæsterne til at købe deres Ejendomme. Og dette ukloge Standpunkt — der maaske kan undskyldes ved Tidens almindelige Sværmeri for Selveje, men som i Virkeligheden ofrede Byens ældgamle Ret til sine Jorder og de Rigdomme, som de i Løbet af faa Aar vilde komme til at repræsentere, for en ussel Vinding i Øjeblikket og for en magelig og behagelig Fred med de misfornøjede Fæstere, — blev tiltraadt af begge Kommunalbestyrelsens Afdelinger [1]).

Resultatet af Komitéens Virksomhed blev da Udstedelsen af en Raadstueplakat af 14. Maj 1852, »hvorved til Efterretning for alle Vedkommende bekendtgøres, at Kommunalbestyrelsen paa nærmere forventende Approbation er villig til efter derom indkommende Begæring at overdrage de af Stadens udenbys Grunde, der besiddes i Livsfæste, til vedkommende Fæstere som fuldkommen Ejendom imod en i hvert enkelt Tilfælde efter de concrete Forhold lempet, passende Købesum, men at for Fremtiden i Reglen ingen yderligere Udparcellering eller Bebyggelse af disse Fæstegrunde vil blive tilstedet, ligesom ogsaa Fæsteafgifternes Størrelse, naar Fæstet vorder ledigt, vil blive reguleret efter den Norm, der af Kommunalbestyrelsen til enhver Tid derom er vedtagen.«

Hermed var altsaa det skæbnesvangre Skridt taget og det Jordsalg indledet, som i Løbet af de følgende Aar skilte Hovedstaden af med dens værdifuldeste Eje. Den hele Sag var endt lige stik imod de Indstillinger fra Kæmneren, hvormed den i 1847 var begyndt.

Paa dette Tidspunkt var Demarkationsforpligtelsen allerede hævet for den Del af Byens Jorder, som laa uden for Søerne. Staten havde ikke betinget sig nogen som helst Andel i de nye Værdier, som ved denne Lovændring blev skabte. Kommunen skyndte sig ved Bortsalg af Fæ-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 26. April 1852.

stegrundene at give Slip paa sin Part. Den hele store Værdistigning faldt som en moden Frugt i nogle faa Grundejeres Skød.

Jagtretten paa Stadens Grunde tilhørte fra gammel Tid Kongen; men i 1851 blev det ved Lov bestemt, at Grundejerne selv kunde tilkøbe sig denne Ret. Den første, der benyttede sig af Tilbudet, var Konferensraad Kirstein, Ejer af Gaarden Nøjsomhed paa Østerbro, der erhvervede Jagtret paa sin egen Grund for en Betaling af 10 Rdlr. en Gang for alle. Kommunen ønskede derimod ikke at erhverve Jagtretten paa sine Grunde, da den ikke mente, der kunde vindes noget derved; og Domænedirektionen bortforpagtede da denne Ret til lysthavende. En af dem, der stadig meldte sig, var Raadstuearkivaren C. M. Winther, der Aar efter Aar lejede Jagten paa Fladerne, Kløvermarken og det øvrige Terræn uden for Kristianshavns Vold. Adskillige Skrivelser vidner om, at Arkivaren har været meget nidkær i at haandhæve sine Rettigheder. Enhver, som blev antruffen med en Bøsse derude, afkrævede han paa Stedet den lovbefalede Mulkt, 4 Rdlr., og de, som ikke straks betalte, blev overgivne til Kriminalretten.

Mellem Fæstningen og Søerne.

Noget af den Romantik, der hvilede over Voldene og Stadsgravene, kunde strække sig helt ud over de grønne Vænger, der fyldte Rummet mellem Fæstningsgraven og Søerne. Nærmest Fæstningen, paa det saakaldte *Glaci*, blev den opretholdt af Militæretaten ved strenge Forbud mod at færdes uden for de afstukne Veje og Stier. Forbudene maatte idelig indskærpes; thi herude førte Mili-

tæret en bestandig Kamp mod de tvivlsomme Eksistenser, der søgte en lille, men ulovlig Indtægt ved at *grave efter Ben* paa Glaciet. Yderst ude langs de tre Søer gik en træbeplantet Spadseresti med vekslende idylliske Navne: Venskabsstien, Kærlighedsstien, Ægteskabsstien. Og midt igennem Terrænet, fra Trommesalen til Østerbro, løb den lange Farimagsvej, snart i Bugter og Slyng, snart lige ud med skarpe Knæk, forbi Accisevænget og Sortedamsagrene og hen mellem landlige Haver.

Langs denne Vej laa de faa Bebyggelser, som fandtes herude, — en 30-40 Huse i alt paa det hele Terræn. Nede ved Vesterbro havde Kongens Klub et Sommerlokale, hvis Have var berømt for sin Nattergalesang. For Enden af Gamle Kongevej laa Gaarden Glaciholm og ved Vester Farimagsvej endvidere J. P. Lundes Jernstøberi, Deichmanns Chokoladefabrik og nogle Gartnerhaver. Ud for Nørreport overskar Farimagsvejen den brede Landevej, der allerede her kaldtes Nørrebro, og som, indhegnet af dybe Grøfter og tætte Tjørnehækker, løb tværs over Glaciet til Peblingebroen. Her laa Gæstgivergaarden »Tre Hjorter« og Tømmerhandler Kellermanns store Ejendom. Længere mod Øst kom et Par Stubmøller og Ejendommen Rørholm.

Langs Øster Farimagsvej var Omgivelserne dog i det hele mindre hyggelige. Naar Holmens Kirkegaard undtages, var der kun gjort lidet for at holde denne Strækning i sømmelig Stand, og uindhegnede Fattigkirkegaarde vekslede med Lossepladser og Svinestier. Den her oplagrede Renovation blev nemlig gjort frugtbringende ved at anvendes til — Svineopdræt. Ingeniørkorpset klagede til Magistraten over denne lige saa uskønne som uhygiejniske Anvendelse af Terrænet; Kæmneren indrømmede (i 1849), at Klagen var grundet, »og det lidet Hensyn, der af vedkommende Grundbesiddere tages til det offentlige, er beklageligt«. Men det var Ejendomsgrunde, og Magi-

straten kunde derfor intet gøre derved. I 1852 blev der klaget til Politidirektøren derover, men han var her yderst lemfældig og tog de bestaaende Forhold i Forsvar: Jordbunden var bleven forhøjet og jævnet ved denne Anvendelse, god Havejord var fremstaaet i Byens Nærhed, Svineholdet i Forbindelse med Opsamling af Klude og andet Affald i Renovationen havde skaffet en Del Mennesker deres Udkomme, og af Hensyn til alle disse Fordele havde Politiet taalt og mente fremdeles at burde taale disse Anlæg [1]). De forsvandt da ogsaa først, da Kommunehospitalet blev bygget.

Til de uhyggeligste Steder ved Øster Farimagsvej hørte den gamle *Koppekirkegaard,* der laa til højre for Alleen uden for Nørreport, bag ved Acciseboden og Tre Hjorter. Fattigvæsenet benyttede den indtil 1841 til Begravelsesplads for Koppepatienter, men efter den Tid laa den hen, øde og forsømt. Græsset paa den blev i nogle Aar bortlejet for 10 à 16 Rdlr. aarlig og med Forpligtelse for Lejeren til at skaane Grave og Monumenter samt til ikke at bortskuffe Jorden fra Kisterne, der stod tæt under Overfladen, mange Steder ikke et Spadestik dybt. Siden, da ingen lysthavende til Græsningen meldte sig, laa den som en aaben Tumleplads for Mennesker og Dyr, uden Indhegning eller nogen Slags Tilsyn. Tømmermester Kellermann, der i 1854 ønskede at leje Pladsen af Kommunen, giver følgende Skildring af den:

»Det vil være Deres Velbaarenhed bekendt, at den saakaldte Fattigvæsenets Kirkegaard ved Østre Farimagsvej i flere Aar henlaa som et Vildnis, der tjente til Opholdssted for Lazaroner, som her begik de største Uordener, ja vel ogsaa stundom benyttedes til Opbevaringssted for Tyvekoster. Vel har man nu ryddet de Trær og Buske, som vare plantede ved de afdødes Grave, der tjente

---

[1]) 2. Sekr. 1849 Nr. 1209, 1852 Nr. 2457.

hine til Skjulested, men da dette Terræn henligger uden mindste Hegn, saa afgiver det endnu ofte Lejlighed for saadanne Personer, hvis Foretagender fra Moralitetens Standpunkt ere uhyggelige for den, der som jeg med sin Hauge grænser lige op her til, hvilket hidrører fra, at det er blottet for Hegn ud til Farimagsvejen.« [1])

Kellermann ønsker derfor at leje Kirkegaarden af Kommunen; han tilbyder at sætte forsvarligt Hegn omkring den og forpligter sig til hverken at grave eller plante paa Jorden. Magistraten modtog hans Tilbud, og den hele Plads, lidt over en halv Tønde Land, blev bortfæstet til ham for ti Aar paa de nævnte Betingelser og mod en aarlig Afgift af 10 Rdlr. — Kirkegaarden forsvandt ved Kommunehospitalets Anlæg. Dens Grund skæres nu af den yderste Ende af Gothersgades Forlængelse.

Da denne Kirkegaard var nedlagt, fik Fattigvæsenet anvist en anden paa den modsatte Side af Farimagsvejen, grænsende op til Søetatens Kirkegaard. Den blev taget i Brug i 1842. Den brugtes indtil 1858, da ogsaa den var opfyldt. Tilbage havde Fattigvæsenet da kun Kirkegaarden paa Østerbro mellem Garnisons Kirkegaard og Fæstningens Glaci. Den stod i Uhygge ikke tilbage for den gamle Koppekirkegaard, om man kan tro følgende Beskrivelse i »Fædrelandet« fra 1858:

»Hvis det ikke næsten var latterligt at tale om de døde, naar der drages saa lidt Omsorg for de levende, vilde vi bede Læseren om engang at gaa ind paa *de Fattiges Kirkegaard* udenfor Østerport; noget uhyggeligere kan selv den dristigste Fantasi næppe tænke sig. Her findes hverken Vej eller Sti; Brændenælder, Tidsler og andet Ukrud staar i den frodigste Vækst om Sommeren, og Kvinder af Samfundets Bærme benytte fortrinsvis dette Sted som Tumleplads for deres Uterlighed . . .«

---

[1]) 2. Sekr. 1854 Nr. 935.

Saa stærkt blandet var Idyllen langs de gamle Fæstningsgrave og de grønne Stier.

Vesterbro.

Vesterbro var den ældste af Forstæderne; den havde allerede i 1795 faaet sit eget Apotek, noget, som Nørrebro først opnaaede i 1844, og som Østerbro forgæves ansøgte om i 1853. Der boede i 1840 i alt 1711 Mennesker i »Udenbys Vester Kvarter«. Kun den forreste Del af Broen, fra Farimagsvejen til Værnedamsvejen, havde en nogenlunde sammenhængende Bebyggelse; længere ude var der saa aabent, at man fra Gaden mellem Frihedsstøtten og Skydebanen kunde se Frederiksberg Slot ligge frit paa sin Bakketop:

»Vi drage herud forbi Søjlen saa slank,
Borgen paa Bakken vi skuer,«

sang Skydebrødrene i en af deres Sange ved Festen paa Kongens Fødselsdag i 1842.

Vejen var skyggeløs og aaben, saa snart man var kommen ud af Alleen nærmest Vesterport, og en Tur ud ad Vesterbro var ingenlunde regnet for nogen Fornøjelse. »Ubehagelighederne ved at passere Vesterbro er noksom bekendte,« skriver Beboerne derude i et Andragende til Magistraten i 1852: I Blæst er der en ubehagelig Træk, i Solskin intetsteds Skygge. De foreslaar derfor, at der plantes Træer paa begge Sider af Kørebanen fra Acciseboden til Frederiksberg Allé. Træerne vilde foruden at gøre Nytte tillige blive en haardt tiltrængt Forskønnelse for Broen. »At Gaden, hvis Bygninger for Størstedelen er uanselige, og hvis Bredde er aldeles uforholdsmæssig til dens Bygningers Højde, ikke i og for sig frem-

byder noget smukt Skue, derom turde man vel være saa temmelig enig.« [1])

Men Borgerrepræsentationen forkastede Forslaget med den Motivering, at Manglen paa Skygge vilde afhjælpes, naar det søndre Fortov, som nu ganske vist var impassabelt, blev istandsat, saa man kunde bevæge sig langs den søndre Husrække.

Uden for Glaciet havde man paa venstre Haand den saakaldte *Dronningens Enghave*, der strakte sig fra Alleen ned mod Kallebodstrand. En Del af dette Terræn blev senere inddraget under Tivoli, og her anlagdes ligeledes Københavns første Banegaard. Der var den Mærkelighed ved dette Jordstykke, at det ikke hørte til Københavns Kommune, men til Frederiksberg-Hvidovre Sogne, — en gammel Ordning, der skrev sig fra et Magelæg, Kristian IV havde foretaget i 1621. Saa længe der ingen Mennesker boede derude, havde dette Forhold ikke vakt synderlig Opmærksomhed; men da Jernbaneanlægget havde foranlediget en Del Bebyggelse, begyndte Kommunerne at strides om, hvem af dem der var berettiget til at kræve Skat af de nye Beboere [2]). Rentekamret afgjorde i 1846 Spørgsmaalet til Landkommunernes Fordel, og i København begyndte man derefter at interessere sig for at faa Enghaven indlemmet i Byen. I 1848 blev den ved en kgl. Resolution henlagt under København, hvad Justits- og Politivæsenet angik; men først en Snes Aar senere fik Kommunen Bemyndigelse til at søge Arealet helt inddraget under København. — Lidt længere ude i Vesterbros Allé laa Gartner Hintzes store Have, paa hvis Grund nu Helgolandsgade og Colbjørnsensgade er byggede.

Bag ved Enghaven, helt nede ved Kallebodstrand, laa *Tømmerpladserne*, tretten i Tal. De tilhørte dels Sta-

---

[1]) 2. Sekr. 1852 Nr. 355.

[2]) 2. Sekr. 1845 Nr. 3428.

ten, dels Kommunen og lejedes ud til Byens Tømmerhandlere. Uden for dem laa Ejendommen *Enighedsværn*, der i Frederik VI's Tid tilhørte det borgerlige Skydeselskab. Her var Skydebaner og Selskabslokaler, og adskillige af Tidens talrige Foreninger havde her deres Mødested. Men Skydeselskabet gik fallit i 1840, og Ejendommen blev stillet til Auktion. Den købtes for 8000 Rdlr. af Birkedommeren i Søndre Birk, Justitsraad Frederiksen. Det var en stor Ejendom, Bygningerne alene var assurerede for 13,000 Rdlr. [1])

Vest for Enighedsværn og det dertil hørende store Vænge begyndte *Reberbanerne*, der i lange smalle Strimler løb fra Vesterbrogade ned mod Stranden. Da flere Skydeselskaber var bleven husvilde ved Salget af Enighedsværn, forsøgte Ejeren af en af disse Baner at afhjælpe Savnet ved at lade sin Jord indrette til Skydebane. Politiet var i den Anledning ude at tage Forholdene i Øjesyn, og i sin Beretning herom tegner Politidirektøren et lille Billede af de landlige Forhold, som herskede herude. Selve den omhandlede Jordlod, Matr.-Nr. 65 og 66 paa Vesterbro, var indrettet til Have. Den var kun ved en liden Grøft og en Række Stikkelsbærbuske adskilt fra Naboen Slagtermester Svendsens Jordlod, der brugtes som Mark. Indgangen til denne Mark var aaben ud mod Vesterbrogade, og om Sommeren var der derfor stor Frekvens over Marken af Folk, som gik ned for at spadsere ved Stranden eller benyttede denne Adgang til Badning. Politidirektøren mente derfor, at det vilde være for farligt at lade Folk holde Skydeøvelser umiddelbart paa den anden Side af Stikkelsbærbuskene [2]).

Uden for Reberbanerne kom den store *Vesterfælled*. Den benyttedes næsten aldrig af Militæret, der havde

---

[1]) 2. Afd. 1873 Nr. 1292.

[2]) 2. Sekr. 1843 Nr. 3734.

Øvelsespladser nok i de store Fælleder mellem Nørre- og Østerbro, og i 1848 stillede Krigsministeriet derfor i Udsigt, at den helt kunde afgives til Kommunen. Det kom da paa Tale i Borgerrepræsentationen, om man skulde forsøge at faa den bortsolgt til Bebyggelse; men man enes snart om, at et saadant Forsøg foreløbig vilde være unyttigt, da Vejen, som førte ned til den, var ufremkommelig, og hele Fælleden henlaa i en saadan Tilstand, at dens Nærhed endog virkede nedtrykkende paa alle de omliggende Grundes Værdi. Den eneste Bebyggelse herude var det saakaldte »Gamle Pesthus«, der senere fik et nyt Navn og blev kaldet Belvedere. Desuden fandtes her Stadens *Planteskole,* et Areal paa en Tønde Land, hvor Kommunen opelskede de Poppeltræer, der senere som en tvivlsom Pryd blev plantede langs alle Veje i Byens Omegn. Foruden Poppelplanterne indeholdt den Tjørn, Elm, Lind og Ask. Paa Vesterfælled fandtes endvidere tre-fire Vandhuller, der i Ildebrandstilfælde skulde benyttes af Vesterbros Beboere som Branddamme [1]).

Paa højre Side af Vesterbrogade, paa Jernbanens nuværende Grund, laa den før nævnte store Ejendom *Glacisholm* samt *Acciseboden* og *Trommesalen,* hvor Kvægtorvet holdtes. Saa begyndte den sammenhængende Bebyggelse af lave Bindingsværkshuse, der væsentlig benyttedes til Slagterier, Stalde og Smaabeværtninger. Forretninger var her ingen af, — det var noget helt nyt, da der i 1843 blev oprettet en saakaldet »Bondebazar« paa Vesterbro, det vil sige et Udsalg af Landbrugsmaskiner og Redskaber, beregnet paa de torvesøgende Bønder. Gadelygter fandtes kun paa den forreste Del af Broen. I 1849 ansøgte kgl. Skuespiller Hansen og flere Beboere af det yderste Vesterbro om at faa Lygter helt ud til »Sorte Hest«. Men det blev nægtet med den gode Motivering,

---

[1]) 2. Sekr. 1843 Nr. 1904.

at der var adskillige langt stærkere bebyggede Veje, f. Eks. Blegdamsvejen, som heller ingen Lygter havde.

Trods disse Ufuldkommenheder var der dog stor Frekvens ud ad Vesterbro. Thi denne Forstad havde fra gammel Tid Privilegium paa at være det Sted, hvor man tog hen for at more sig. Her laa de to Forstadsteatre, Pettolettis og Prices, her laa »Rosenlund« paa Værnedamsvejen, »Alleenberg« i Frederiksberg Allé, senere jo Tivoli og Alhambra. Her var Skydebanens fornemme Bygning med de store Selskabslokaler og den gode Mad, og her var talrige mindre Beværtningssteder, Bjørnsdal, Blaa Stud, og hvad de nu alle sammen hed, helt ud til den ensomt liggende Slotskro ved Roskilde Landevej. Og saa var Vesterbro først og sidst det nødvendige Gennemgangsled for at komme ud til Byens mest yndede Promenade, Frederiksberg Allé og Slottets Have.

Indgangen til Alleen lukkedes dengang af en Jernport, den samme, som nu er anbragt ved den forreste Indgang til Søndermarken. Gennem den var kun Adgang for Fodgængere og lettere Køretøjer, og Alleen kunde derfor bevare Præget af at være den fornemme Promenade. Færdselen igennem den var efter Tidens Forhold uhyre stor. Da man ved Jernbanens Anlæg anstillede Beregninger over, hvorvidt en Station ved Valby kunde betale sig, kom man ogsaa ind paa at udregne, hvor stort Besøget i Frederiksberg Have var, og en Komité anstillede da i 1844 følgende Betragtninger:

Det er alle bekendt, at den nordre Spadseregang i Frederiksberg Allé næsten hver Søn- og Helligdag samt Onsdag og Fredag Eftermiddag i den smukke Aarstid er saa godt som helt opfyldt med Spadserende fra Kl. 3 à 4 til Kl. henved 11. Denne Gang er omtrent 1300 Alen lang, 10 Alen bred, altsaa 13,000 Kvadratalen i Fladeindhold. Antager man nu ikkun én Person paa hver 9 Kvadratalen, bliver Antallet af de Personer, der paa en Gang opholde sig i denne ene Gang omtrent 1450; men Ingen bliver staaende der, alle passere blot denne Allé,

hvortil i langsomt Spadsereskridt omtrent udfordres 1/2 Time. En Eftermiddag fra Kl. 3 1/2 til 10 1/2 har 14 Halvtimer, altsaa 14 Gange 1450 = 19,300, hvilket giver et Individantal af omtrent 10,000, da de fleste Personer komme 2 Gange, baade frem og tilbage....

Nu er det en bekendt Sag, at de fornemmere Klasser næsten aldrig spadsere paa Frederiksberg paa de ovennævnte Eftermiddage, men derimod hyppig gøre Morgen- og Formiddagsture derud eller vælge de andre Aftener i Ugen, saa at der næsten ikke gaar nogen Dag eller Time hen i nogenlunde smukt Vejr, uden at Haven eller Omegnen er besøgt. Men regnes af Sommerens omtrent 130 Dage ikkun de 50 sóm skikkede til Spadseren, saa vil man dog let finde, at 500,000 Personer aarlig besøge Frederiksberg, og Passagerantallet for et Befordringsmiddel for dem alle, frem og tilbage, vilde være omtrent en Million.

I sidstafvigte Sommer, da 9 Omnibusser i omtrent 100 Dage hver halve Time kørte ud eller ind med i Gennemsnit 10 Passagerer hver Gang, blev ved disse befordret over 140,000 Passagerer, og enhver, der i den Tid jævnlig besøgte Frederiksberg eller boede der, vil vist erindre, hvor ofte man forgæves søgte Plads i disse Vogne....

Støttet paa disse Betragtninger har Komiteen antaget, at paa Foraarets og Sommerens 5 Helligdage og 24 Søndage i Gennemsnit kan ventes, at 4000 Individer ville benytte Jernbanen som Befordring frem og tilbage, eller tilsammen 232,000.

I Fastelavnsugen regnes for 3 Dage det samme Antal, eller tilsammen 24,000.

Paa 30 Onsdage og Fredage omtrent Halvdelen imod om Søndagen, eller ialt 120,000.

Paa de andre Sommerdage ikkun c. 200 i Gennemsnit og for 150 Vinterdage ikkun 25 Passagerer i Gennemsnit frem og tilbage tilsammen c. 67,500 — ialt 443,500.[1])

Saa stærk var Færdselen i Frederiksberg Allé, at Ministeriet i 1849 truede med at anbringe en Bom og lade opkræve en Afgift af kørende og ridende gennem Alleen, da Vedligeholdelsesomkostningerne nu var voksede til det dobbelte mod tidligere. For at undgaa dette tilbød Kø-

[1]) Indbydelse til Aktietegning, udstedt af Industriforeningen 16. April 1844 (Fædrelandet 18. April).

benhavns Kommune at betale 300 Rdlr. aarlig til Alleens Vedligeholdelse [1]).

Jernbanens Anlæg bag om Husrækken forandrede ikke synderligt i Vesterbros Udseende. Derimod gav Gasværkets Anlæg i Halvtredserne Stødet til gennemgribende Forandringer, som sluttelig gjorde det af med de gamle Tilstande. *Gasværksvejen* blev anlagt fra Hovedgaden ned til Værket, og da Bebyggelsen nu voksede rask, blev der Trang til et særligt Torv paa Vesterbro. Der var først Tale om hertil at anvende Pladsen foran Jernporten, hvor de fire Gader støder sammen. Paa denne Plads stod et Portnerhus, som tilhørte det offentlige og uden Skade kunde nedrives, og Ejeren af Hjørnegrunden mellem Alleen og Vesterbrogade tilbød gratis at overlade den yderste Spids af Trekanten til det paatænkte Torv. Men denne Plan maatte opgives, da Pladsen dog vilde blive for lille. I 1857 blev det da bestemt at lægge Torvet ved Hjørnet af Gasværksvejen, og samtidig vedtoges Anlæget af en ny Gade mellem Jernbanen og Vesterbros Hovedgade. Det blev den senere Istedgade, og gennem disse Anlæg begyndte Vesterbro at antage sit nuværende Udseende.

Nørrebro.

Nørrebro var den største af Byens Forstæder og den mest forsømte, det urolige Hjørne, hvor der altid var noget at klage over, noget at rette paa, og hvor det dog aldrig vilde blive helt godt. Nørre- og Østerbro dannede tilsammen det store Udenbys Klædebo Kvarter, der i 1840 havde 3309 Indbyggere. Men dette Tal voksede i Løbet af Fyrrerne og navnlig Halvtredserne med mange Tusinde.

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1849 S. 18. — Trykt Regnskab 1849 S. 56.

Det første Hus, man stødte paa, naar man kom over Peblingebroen, var det saakaldte *Stenhuggerhus,* der laa til venstre for Broen. Det var en lille forfalden Hytte, der dannede et værdigt Sidestykke til »Druknehuset« ved Siden af, et Skur, der tilhørte »Selskabet for Druknedes og andre Skindødes Redning«. I Stenhuggerhuset boede en gammel Mand, Knud Mikkelsen, der havde Opsyn med Redningsapparaterne i Skuret og skulde passe paa, at ingen Urenlighed kastedes i Søen. Da der blev Tale om Bebyggelse af Forstæderne, var det første Skridt jo at fjerne Stenhuggerhuset og Skuret. Men Knud Mikkelsen vilde ikke flytte, og en Opsigelse fra Kommunen brød han sig ikke om. Magistraten var lemfældig som sædvanlig; den gjorde Knud Mikkelsen opmærksom paa, at Huset stod paa Kommunens Jord, og at han kun var Fæster, ikke Ejer, af Grunden, hvilket alt sammen stod tydelig nok i det Fæstebrev, der i sin Tid var blevet ham meddelt. Men Knud svarede, at han kunde hverken læse eller skrive og ikke kendte noget til, hvad der stod i Papirerne. Kommunen maatte da anlægge Sag imod ham og fik ham ved en Overretsdom forpligtet til under en daglig Mulkt af 1 Rdlr. at rive Huset ned. Denne Dom er af 8. November 1858, og paa den Tid stod Huset der altsaa endnu [1]).

Selve Nørrebrogade var en træbeplantet Vej, — en af dem, paa hvilke man i 1841 maatte lade hvert andet Træ borthugge paa begge Sider af Gaden. Kun paa den nordre Side fandtes et Fortov, som dog afbrødes omtrent ved Fælledvejen af det saakaldte *Barrièrehus,* der fra Husrækken sprang frem i Gaden. Dette Hus tilhørte Kommunen og havde i sin Tid været benyttet til Bolig for Opsynsmanden ved Bommene paa Stadens Fælleder. Nu var det udlejet til en gammel Enke, der nødig vilde flytte, og Magistraten lod da Huset staa for hendes Skyld, skønt

---

[1]) Museum l. c. S. 4, 30. — 2. Sekr. 1854 Nr. 2538, 1857 Nr. 2274.

det var til Hinder for Passagen og til Vansir for hele Gaden. Først i 1847, da Enken selv bestemte sig til at flytte, blev Huset solgt til Nedrivning. Det betaltes med 830 Rdlr., medens Magistraten kun havde krævet 12 Rdlr. af Enken i aarlig Leje [1]).

Paa den søndre Side af Gaden fandtes intet Fortov. Her var kun faa Bebyggelser, da Vejen gik langs Blaagaards og Solitudes store Haver og langs Assistens Kirkegaard.

Blaagaard var den største Ejendom paa Nørrebro; den strakte sig lige fra Nørrebrogade til Ladegaardsaaen og fra Peblingesøen til nuværende Griffenfeldtsgade. Den oprindelige Hovedbygning var nedrevet, men endnu henstod paa det udstrakte Terræn en Del ret herskabelige Bygninger og Pavilloner fra »Slottet«s Tid, alle med det blaa Tag af glasserede Sten, som havde givet Gaarden sit Navn; og ud mod Nørrebrogade stod de to svære Stenpiller, kronede af en Gesims og en mægtig Stenkugle, som i sin Tid havde dannet Indkørslen til den herskabelige Bolig. Omkring Pavillonerne laa store Haver, — en af disse, tilhørende Krigsassessor Koop, var vel kendt som Samlingsstedet for adskillige af den Tids selskabelige Foreninger. Men ogsaa Vænger og Fiskeparker, ja hele Kornmarker, fandtes inden for Blaagaards Porte. Terrænet ud imod Peblingesøen laa hen som uopdyrket Land, et Stykke forvildet Natur tæt uden for Hovedstaden. Vildanden rugede i Sivene; Hare, Væsel og Maar færdedes i Haver og Vænger, ja, en veritabel Rævegrav fandtes inde paa Blaagaards Marker [2]). Og midt i Vildnisset, ud mod Søen, stod som en forglemt Levning fra Slottets fornemme Dage et forvitret Stenpostament med en hovedløs Krop af en Sfinx.

---

[1]) 2. Sekr. 1843 Nr. 2867, 3923. — 1847 Nr. 1265.

[2]) Museum l. e. S. 39.

Det hedder i en Beskrivelse af Blaagaard fra 1853:

»Man behøver ikke at være ret gammel for at mindes den Tid, da de saakaldte Blaagaards-Jorder afgave en god Jagtbane, hvor man kunde forlyste sig med at skyde Ræve, Harer, Vagtelkonger og andet Fuglevildt, — en Tid, da man uden at frygte for Forstyrrelse kunde tage sig et Bad i en derværende lille Sø, og da man endelig ikke kunde gaa over Markerne uden Fare for at synke i Sumpe og Moradser . . . Naar man fra Nørrebros Hovedgade gik et lille Bøsseskud ind paa disse Jorder, modtog man et Indtryk, som om man befandt sig mange Mile fra Civilisation. Dette var unægtelig pikant, naar man betænker, at man befandt sig faa Hundrede Alen fra Hovedstadens Volde.« [1]) — Dette var i Frederik VI's Tid. Senere, da der blev bygget en Del derude, opstod en hel lille Koloni paa Blaagaard, hvis Forhold i kommunal Henseende var ret ejendommelige: Grundene hørte til det privilegerede Hartkorn, og Beboerne gjorde derfor Fordring paa Jagtret som en af det gamle Blaagaards Herligheder; Vejene var private, og Beboerne var altsaa fri for Vej-, Vægter- og Lygteskat. Da de ej heller havde Vand fra Søerne, svarede de ingen Vandskat. De styrede selv deres fælles Anliggender, holdt Generalforsamlinger og valgte sig en Formand.

Blaagaardsvej og Korsvej gennemskar den store Have, og langs disse Veje laa adskillige nyere Anlæg. Her var Heegaards Jernstøberi, et Par Lysestøberier og en Voksdugsfabrik, og paa Hjørnet af Blaagaardsvej og Nørrebrogade laa Peter Hansens store og vidt bekendte Blomstergartneri, hvor den første »Victoria regia« blomstrede i Danmark i 1854 [2]). Ved Blaagaardsvej laa ogsaa Ulrichsens Stiftelse, der blev nedrevet i 1902.

---

[1]) Blaagaards Mysterier, 1853, S. 5.

[2]) Museum l. c. S. 39.

Uden for Blaagaard laa *Solitude,* ligeledes en stor, herskabelig Ejendom med Marker og Enge, der strakte sig helt ned til Ladegaardsaaen. Den tilhørte i Fyrrerne Kaptajn Bangert og blev efter hans Død udstykket af Arvingerne. En Gartner benyttede en Del af Jorderne ned mod Aaen til Dyrkning af Rabarber, og Navnet Rabarberlandet blev hængende ved dette Kvarter, efter at det var blevet bebygget. Parcelvejen, senere Griffenfeldtsgade, førte hen over Solitudes Jorder og ned til »Parcelbroen« over Ladegaardsaaen. — Mellem Solitude og Kirkegaarden laa Beværtningen »Lille Ravnsborg«, der havde sin væsentligste Søgning fra de forfrosne Sørgeskarer, der vendte hjem fra Begravelserne paa »Assistens«.

Paa den modsatte Side af Nørrebrogade laa *Store Ravnsborg,* en Ejendom paa over 5 Tdr. Land, med en gammel Hovedbygning og store Gartnerier. Hele Ejendommen blev paa et heldigt Tidspunkt købt af »Den bestandig borgerlige Forening«, der havde sit Klublokale her, indtil de stigende Grundpriser satte den i Stand til at udstykke det hele i Byggegrunde til stor Fordel for Foreningens Medlemmer. Hvor Ravnsborgs Have endte, begyndte *Blegdammene,* der i Nummerorden fra Nr. 1 til 23 strakte sig helt ud til Østerbro. Det var smaa grønne Jordpletter, hver med en lille Dam, der fik Vand ledet ind fra Sortedamssøen, og her laa de lange hvide Lærredsstykker paa Bleg, bevogtede om Natten af Vægtere, der tudede i Kohorn for at skræmme Tyvene bort [1]). Enkelte af disse Blegdamme, var allerede tidligere tagne i Brug som Byggepladser, saaledes til Feilbergs Voksfabrik og den saakaldte Manchesterfabrik. Men en gennemført Bebyggelse af dem begyndte først i Halvtredserne, da Sct. Hans Gade blev anlagt hen over første Blegdam. Paa anden Blegdam opførtes Ting- og Arresthuset i 1847—48,

---

[1]) Museum l. c. S. 5.

paa tolvte Dam laa Blegdamsvejens Skole. — Paa en af Blegdammene boede Bager Købke, hvis Søn, Maleren C. S. Købke, herfra har hentet Motivet til flere af sine stemningsfulde Billeder, der for bestandig har bevaret Mindet om den stille Skønhed, der kunde hvile over Søerne, saa længe de endnu ikke var bleven »regulerede« til deres nuværende kunstige Form. Disse Billeder er en Kilde til Forstædernes Historie, der taler et andet Sprog end de Arkivdokumenter, som ellers her er benyttede.

Dosseringen langs Sortedamssøen forbi Ravnsborgs Have og Blegdammene tilhørte Vandvæsenet. Der gik en Fodsti hen ad den, men den var ved begge Ender lukket med en aflaaset Laage. Beboerne paa Blegdammene kunde mod et Depositum af fem Mark faa en Nøgle til Laagerne udleveret hos Vandvæsenet, og hvem der ingen Nøgle havde, kunde mod en lille Drikkeskilling faa Manden i Stenhuggerhuset til at lukke Laagen op. Men efterhaanden som Bebyggelsen paa Nørrebro blev tættere, blev Misfornøjelsen med dette Afspærringssystem stedse stærkere, og ofte fandtes Laagerne om Morgenen voldelig opbrudte. Da Sct. Hans Gade blev anlagt 1851—53, blev det umuligt at opretholde Afspærringen, eftersom denne Gade derved blev lukket for den ene Ende; Laagerne blev da omsider fjernede, og Dosseringen blev til en offentlig Gangsti [1]).

Paa den anden Side Blegdammene førte Blegdamsvejen ud til Østerbro. Den henlaa i en forsømt Tilstand uden Lygter eller Vægtere og forpestet af Stanken fra den dybe og brede Blegdamsgrøft.

Fælledvejen var temmelig vel bebygget; paa Hjørnet laa Kaptajn Grams Have, der var et stærkt besøgt Traktørsted, hvor blandt andre Christian Winther, der en Tid lang boede paa Nørrebro, var en jævnlig Gæst. Mindre

---

[1]) 2. Sekr. 1856 Nr. 3336.

vel anset var Danseboden »Det gamle Testamente«, der laa ved Jødevejen, den nuværende Møllegade.

Jødevejen førte ned til *den mosaiske Kirkegaard.* I Forhold til sin Størrelse krævede den jødiske Menighed en stor Begravelsesplads, da den jødiske Religion ikke tillod nogensinde at opgrave den Jord, hvori et Lig engang var blevet nedlagt. Gang paa Gang blev derfor denne Kirkegaard udvidet, og Kommunalbestyrelsen, som ikke ønskede at faa Begravelserne alt for tæt ind paa de allerede dengang bebyggede Grunde, søgte forgæves at værge sig herimod. Menighedens Udholdenhed var større end Sundhedspolitiets Paapasselighed, og det ene Jordstykke efter det andet blev inddraget under Kirkegaarden. Et Tilbud om at overlade den mosaiske Menighed en Begravelsesplads paa Assistens Kirkegaard vilde Menigheden ikke modtage [1]).

Den store *Assistens Kirkegaard* paa Nørrebro, henved 30 Tdr. Land i Areal, var Stadens vigtigste Begravelsesplads. Alle Byens Sognekirker havde Andel i den; men den Besynderlighed raadede fra gammel Tid, at kun en enkelt Kirkeværge, første Værge ved Helliggejstes Kirke, havde Opsynet med den og Ansvaret for den. Det var en Byrde for Kirken, der maatte staa i Forskud for alle Udgifter ved dens Pasning og Drift og først efterhaanden kunde faa disse Udlæg refunderede fra de andre Kirker. Og det var en saa stor Byrde for Kirkeværgen, at det ofte var vanskeligt at faa Borgere til at paatage sig dette Hverv. Særlig efter 1852, da Kirkegaarden skulde udvides paa Grund af Forbudet mod Ligs Begravelse inde i Byen, blev Stillingen saa byrdefuld, at Kirkeværgen bad om helt at fritages for dette Arbejde, til hvilket der nu burde ansættes

---

[1]) P. Knudsen: Undersøgelser af 30 Brønde paa Kbhvns. Nørrebro 1859, S. 28 f. — 2. Sekr. 1849 Nr. 3237.

en lønnet Inspektør. Dette blev dog først gjort ved hele Begravelsesvæsenets Omordning i 1860 [1]).

Det Præg af fri Natur, der trods den store Bys Nærhed vedblev at hvile over Nørrebro, og som særlig er omtalt ved Blaagaards Have, fandtes ogsaa paa Assistens Kirkegaard. Det er betegnende, at Krybskytter gjorde Jagt derinde efter Harer og Agerhøns. Over dette Forhold indkom i 1848 en Klage fra Distriktsjæger Fonseca i Valby, der selvfølgelig ikke klagede, fordi denne Sport var usømmelig paa Kirkegaarden, men fordi »Kongens Vildtbane derved tilføjes ikke ringe Skade«. Der blev holdt Forhør i den Anledning, men da Fonseca imidlertid var draget i Krigen med det ridende frivillige Jægerkorps, kunde han ikke afhøres, og Sagen blev ikke nærmere oplyst [2]).

Ogsaa andre og værre Uordener gik i Svang derinde, uden at Kirkeværgen og de to, senere tre, Gravere, som var ansatte ved Kirkegaarden, var i Stand til at hindre dem. Det hedder saaledes i en Klage fra Graverne i 1851:

»Det er næppe tænkeligt, at der nogensinde har herskет større og flere Uordener paa Kirkegaarden end for Øjeblikket, da Graverne eller deres Folk næsten dagligen attraperer Individer, som gør sig skyldige i enten denne eller hin Forseelse. For ikke at omtale utallige Tilfælde, hvor Folk gribes, berøvende de forskellige Gravsteder deres Prydelser eller sidde spisende og drikkende paa de skønneste Steder paa Kirkegaardene, henkastende Levningerne hist og her, tillade vi os kun at anføre et Par enkelte Tilfælde, som ville være tilstrækkelige til at give en Idee om Gravernes Stilling, naar de, overholdende den givne Instruks, søge at afværge stedfindende Uordener.« Uordenerne skyldes især Folk, der under Paaskud af at holde Gravsteder ved lige gør sig skyldige i Tyverier.

---

[1]) »Begravelsessagen« ved 1. Afd. 1871 Nr. 1161.

[2]) 1. Sekr. 1848 Nr. 736.

Graverne staar magtesløse over for dem og udsætter sig selv for Overlast, naar de vil træde op imod dem. De beder derfor om, at de til Ordenens Overholdelse maa forsynes med et Politiskilt.

Der blev dog ikke taget noget Hensyn til Gravernes Besværinger, og at Forholdet ikke har bedret sig, fremgaar af en ny Klage fra dem i 1858: »En anden Uorden, som finder Sted paa Kirkegaarden, kan heller ikke lades upaatalt, den nemlig, at Kirkegaarden kun paa en Trediedel er omgivet med Mur, medens den øvrige Del saa at sige ligger aaben for alle og enhver. Dette foranlediger, at en Mængde Individer af den laveste Klasse (f. Eks. Ladegaardslemmer), saavel Mænd som Kvinder, Søn- og Festdage indfinde sig paa Kirkegaarden, hvor de nedtræde alt, hvad der møder dem paa deres Vandring til de mest bevoksede Steder, hvor de mere uforstyrret kunne tilfredsstille deres sanselige Tilbøjeligheder, der ofte udarte til Skandale og til dyb Bekymring for den Nedbøjede, der ogsaa søger didhen i Haabet om der at kunne være ene med sin Kummer.«

Graverne foreslaar derfor ligesom i 1851, at Kirkegaarden bliver forsvarlig indhegnet, at Graverne faar Eneret paa Vedligeholdelse af Gravsteder, og at der tildeles dem Politimyndighed paa Kirkegaarden.

Ogsaa i en anden Henseende voldte den store Begravelsesplads Bekymring; det var med Hensyn til Vanskeligheden ved at faa den drænet og dens skadelige Indflydelse paa Sundhedstilstanden i dens Omegn. Kirkegaarden var lavtliggende og fugtig, og da et fast Lerlag under den forhindrede Vandet i at synke, stod det ofte højt i Gravene eller oversvømmede hele Strækninger af Kirkegaarden. Polyteknisk Læreanstalt blev taget paa Raad om, hvad derved var at gøre, og Jordbundsforholdene blev da undersøgte ved Boringer af Professor Forchhammer og cand. polyt. Julius Thomsen. De kom til det

Resultat, at Vandet fra Kirkegaarden let kunde skaffes bort ved paa passende Steder at bore Huller gennem Lerlaget ned til det underliggende Sandlag. Men de ansaa det for uforsvarligt at gribe til dette Middel; thi det vilde bevirke, at Kirkegaardsvandet gennem det vandførende Sand vilde spredes ud over hele det lavere liggende Terræn syd og sydvest for Kirkegaarden og der forurene Brøndene. Kemiske Undersøgelser havde allerede vist, at Vandet i de lavere liggende Brønde indeholdt Kulbrinte og organiske Stoffer, som derimod ikke fandtes paa det højere liggende Terræn nord og nordøst for Kirkegaarden. Og dette vilde blive meget værre, hvis de nævnte Boringer blev foretagne. Det eneste forsvarlige Middel var at aflede Kirkegaardsvandet til en underjordisk Kloak, der førtes under Ladegaardsaaen og helt ud til Stranden. En saadan Kloak vilde koste 15,000 Rdlr.; men indtil den var udført, maatte man hellere lade alt blive, som det var [1]).

Da denne Erklæring var afgivet i 1854, forespurgte Konsistorium som Værge for Frue og Trinitatis Kirker, om Magistraten paa sine Kirkers Vegne vilde deltage i Udgifterne ved en saadan Vandafledning. Men der kom aldrig noget Svar paa denne Henvendelse. I 1859 var endnu alt ved det gamle. Da var der Tale om en ny Udvidelse af Kirkegaarden; men Stadsingeniøren August Colding modsatte sig dette af de samme Grunde, som Thomsen og Forchhammer havde anført. Hvis ikke den foreslaaede Vandafledning blev udført, skriver han, maatte man hellere nedlægge hele Kirkegaarden og flytte Byens Begravelsesplads hen paa et andet Sted.

Paa den Tid (i December 1858) omfattede Assistens Kirkegaard i alt et Areal af 537,790 Kvadratalen, af hvilke kun 13,220 Kvadratalen endnu ikke var tagne i Brug.

---

[1]) 2. Sekr. 1854 Nr. 1048.

De største Lodder var Trinitatis Kirkes med 119,200 og Frue Kirkes med 112,180 Kvadratalen. Frijord var 120,460 Kvadratalen. De andre Parthavere var Helliggejstes, Vartov, Reformert, Katolsk, Petri, Frederiks og Vor Frelsers Kirker [1]).

Her som saa ofte ellers taler Arkivdokumenterne kun om en enkelt Side af Fortidens Indretninger, — om de Brøst ved dem, som der førtes Klage over, og om de Mangler, som trængte til at afhjælpes. Vi faar ikke gennem dem at vide, at Assistens Kirkegaard var en af de skønneste Pletter i Københavns Nærhed. Men andre fortæller os derom, saaledes den svenske Digter Nicander:

»For at nyde en tavs og rolig Fest vandrede jeg en Aften ud af Nørreport til den saa kaldede Assistence-Kirkegaard, som sikkert er en af de skønneste Kirkegaarde i Europa. Løvfulde Træer, skyggefulde Gange, aabne og lyse Steder, Monumenter, som beskygges af løvfulde Træer, Popler og Taarepile, Urner og Kors, som omslynges af Rosenranker, Vellugt, Fuglesang, gøre Dødens Bolig til et lidet Paradis. Nogle kunne maaske sige, at Stedet er mere en Have end en Kirkegaard.« [2])

Det yderste Stykke af Nørrebro, fra Kirkegaarden og ud til Lygten, bar Navn af Lygtevejen. Herude laa Gaardene Ventegodt, Petersminde og Petersdal og saa endelig Traktørstedet Lygten ved Bymarkens Grænse.

Fladt og trøstesløst strakte sig de store *Fælleder* — 293 Tdr. Land — fra Nørre- til Østerbro. De triste Fladers Ensformighed afbrødes kun af melankolske Vandhuller, hvis folkelige Navne var det eneste oplivende i det store Øde. Gaaseparken laa tæt ved Blegdamsvejen, Holger Danskes Briller ved Nørre Allé, — det gamle Navn

---

[1]) 1. Sekr. 1857 Nr. 2829.

[2]) Nicander: Assistence-Kirkegaarden (Dansk Oversættelse 1853).

paa et tredie Vandhul, Kammerpotten, var dog nok paa denne Tid gaaet i Glemme. Fællederne som de øvrige Bygrunde tilhørte Kommunen; men efterhaanden havde Militæret ganske taget Magten over dem. Troppeøvelser og Revuer afholdtes stadig derude, Eleverne ved den militære Højskole øvedes her i Fortifikations- og Minearbejder, og Stadens Sandgrave brugtes til Skydeøvelser. Byens Kreaturer skulde endnu som i gamle Dage søge deres Føde paa Fælleden om Sommeren. Men alt som Jordbunden blev mere og mere sammentrampet af Soldaternes Støvlehæle, visnede Græsset bort, og det blev en stedse tarveligere Føde, som de firføddede kunde hente sig derude.

Militærets Herredømme over det store Terræn havde udviklet sig gradvis i Løbet af et Hundrede Aar. I 1737 og de følgende Aar udstedte Kongerne det ene Paabud efter det andet, sigtende til at reservere Fællederne mere og mere til militære Øvelser og Skansearbejder, medens samtidig Stadens Ret til disse Arealer blev skudt i Baggrunden. Saa længe Frederik VI levede, kunde ingen tænke paa at røre ved hans kære Militærvæsen. Men efter hans Død vovede Borgerrepræsentanterne at forlange det Spørgsmaal undersøgt, med hvilke Rettigheder og Forpligtelser Staden ejede disse Fælleder. Resultatet blev en historisk Oversigt [1]), og andet kom der ikke ud deraf, — hverken den Gang eller senere.

I 1847 blev Sagen dog draget frem paa ny. Fællederne var da bleven endnu mere ufrugtbare siden sidst; der voksede snart ikke mere Græs paa dem, kun Mos, og Kreaturerne gik og halvsultede. Og dog vidste man, at Jordbunden var god nok, i sin Tid boniteret fra 17 til 22. Byens Indtægt af det store Terræn var ca. 1370 Rdlr., medens det, hvis det blev opdyrket, kunde give over 2000

---

[1]) Trykt i Borgerrepr. Forh. 5. Jan. 1843.

Tdr. Byg i aarlig Lejeafgift. Kommunalbestyrelsen tænkte naturligvis ikke paa Muligheden af at faa Militæret fjernet fra Fællederne; men den fandt, at de militære maatte kunne nøjes med noget mindre end de henved 300 Tdr. Land; og i saa Fald kunde maaske mindre Stykker af Fælleden midlertidig undværes fra Øvelserne og da opdyrkes og tilsaaes med Kløver, saa der efterhaanden igen kunde komme Græs over hele Fælleden. I Forbindelse med denne Plan indhentede man en Betænkning fra Slotsgartner Rothe, der giver udførlig Besked om Forholdene derude.

Jordbunden paa Fællederne, skriver han, er af en saadan Frugtbarhed, at Gartnerne, som stræber at forskaffe deres Planter den størst mulige Næring, finder Fælledjorden af en saa ualmindelig Frugtbarhed, at den ofte endog maa blandes med mindre næringsholdige Jordarter for ikke at bringe Træer og Planter i for stærk Vækst paa Frugtansættelsens Bekostning. Den af Fællederne undertiden afgravede Agerkrumme kan siges med hvert Aarti at være bleven frugtbarere, ja, saa fortrinlig er den, at Rosenborg Slotshaves udmærkede Frembringelser af Taffelfrugter og til Dels Blomster næsten kunde siges at være begrundet paa Brugen af Jord fra Byens Fælleder. Manglen paa Græs maa altsaa tilskrives andre Aarsager og da navnlig den aarlig tiltagende Brug af Fællederne som Plads for Vaabenøvelser m. v.

»Naar alle Troppesamlinger, som i Aarets Løb finder Sted paa Fællederne, sammenlægges, og alle de Samlinger af Mennesker som Tilskuere ved Vaabenøvelser, ved Vædderidt m. m. lægges dertil, skal det vist næppe kunne siges, at færre end et Hundrede Tusinde Mennesker og maaske ti Tusinde Heste bevæge sig henover de Græsstrækninger, af hvilke det forlanges, at de tillige skulle afgive Føde for nogle Hundrede Kreaturer. Dertil kommer, at disse Græsvæksten ødelæggende Masser ikke bevæge sig derover alene, naar Jorden er noget tør, Planterne sejge, Væksten mindre frodig; men de strømme

derover Vinter og Sommer, i tørt og vaadt Vejr, og især i sidstnævnte udtvære de Jorden om Græsplanterne, sønderslide Planterne i deres Hjerte, og Hestene skrabe ofte hele Skiver af Grønsværet af, hvorved al Vækst tilintetgøres. Hvilket Areal bliver ikke aarligt ødelagt af Telte, Tribuner, Marketenderier, Cirkus og meget mere, idet der ikke alene nedtrampes og afslides, men der afbrændes og ved Paagydninger forgiftes store Pletter, der atter behøve mange Aars Hvile for at frembringe nyt Græs! Dertil kommer endnu, at naar der er Troppesamlinger eller andre Aarsager til Folketilløb, sammentrænges de græssende Kreaturer til enkelte Dele af Fællederne, der saaledes afædes i en langt større Grad end forud er betænkt, og end Græsvækst kan taale. Det ses saaledes ikke sjeldent, at næsten det hele Kreaturhold er samlet paa den mindre Nørrefælled, medens de andre to Fælleder ere overdækkede med Kørende, Ridende og Gaaende, der ødelægge mere, end Kreaturene vilde afæde i ti Gange saa lang Tid« ....[1])

I Henhold til disse kraftige Udtalelser nedsatte Borgerrepræsentationen en Komité til at forhandle med Krigsministeriet om efterhaanden at forskaffe Græsset paa Fællederne den haardt tiltrængte Hviletid. Dens Hverv var snart til Ende. Krigsministeriet svarede omgaaende, at det ikke kunde undvære nogen som helst Del af Fællederne, og at det ikke kunde samtykke i den paatænkte Opdyrkning. Dermed var Spørgsmaalet igen skrinlagt for en Aarrække.

Men Græsset blev stadig sparsommere, og da man Aar efter Aar slap det samme Antal Kreaturer derud om Sommeren, blev disses Tilværelse stadig ynkeligere. I 1857 maatte Politiet tage sig af dem. Politidirektør Bræstrup skrev i Slutningen af Juni til Magistraten, at der i flere Uger ikke havde været tilstrækkelig Føde til de til Græsning paa Fællederne indbrændte Kreaturer, og at der i de sidste ti—tolv Dage paa Grund af den vedvarende Tørke saa godt som intet Foder havde været at afgnave, saa Kreaturerne maatte antages at sulte. Kreaturernes

[1]) Skrivelse af 17. Marts 1847 ved 2. Sekr. 1857 Nr. 2486.

Antal, der var ca. 1100, blev derefter noget formindsket, og kort efter faldt der Regn; men alligevel maatte Politidirektøren i Midten af Juli paa ny tilskrive Magistraten, at der snarest muligt maatte tilsikres Kreaturerne tilstrækkelig Føde, da denne ikke kunde tilvejebringes paa Fællederne [1]). — Borgerrepræsentanterne stillede da paa ny det samme Forslag som i 1848 om sukcessiv Opdyrkning af Fællederne, og de modtog ligeledes det samme Svar som sidst: Militæretaten kunde ikke gaa ind paa nogen som helst Forandring i de bestaaende Forhold og navnlig ikke paa nogen Indskrænkning af Brugsretten til det hele Areal.

Militæret var dog i disse Aar ikke ene om at ødelægge Græsvæksten paa Fællederne. Selskabet til Hesteavlens Fremme havde første Gang i 1832 faaet Tilladelse til at afholde *Væddeløb* paa Fælleden paa en Bane, som var helt indhegnet med Plankeværk. Et Andragende om Gentagelse i 1833 var blevet afslaaet af Magistraten, der hævdede, at man just af Hensyn til Græsvæksten ikke burde tillade noget saadant hvert Aar. Selskabet kom da ej heller igen med en Ansøgning før i 1840, da det kunde henvise til, at der netop var særlige Omstændigheder til Stede, idet en Mængde fremmede kunde antages at komme til Byen i Anledning af Kristian VIII's Kroning. Da Magistraten endda tøvede med at give sin Tilladelse, begyndte Selskabet at true: Man udbad sig, at Sagen maatte blive forelagt Hans Majestæt Kongen, da man havde Grund til at tro, at den ansøgte Tilladelse i saa Fald vilde blive givet. Efter denne Meddelelse skyndte Magistraten sig at give Tilladelsen.

Selskabet undlod ikke at forfølge sin Sejr. Da Væddeløbet var afholdt d. 21. og 22. Juni 1840, indgav det et Andragende om *hvert Aar* mellem 1. og 10. Juni at faa

---

[1]) 2. Sekr. 1857 Nr. 2021.

Blegdamsfælleden overladt til Hestevæddeløb. En saadan Tilladelse en Gang for alle opnaaede det rigtignok ikke, men Resultatet blev dog, at der indtil 1847 hvert Aar afholdtes Væddeløb paa Fælleden. Magistraten var stadig uvillig stemt af Hensyn til Græsningen, hvorimod Borgerrepræsentationen begunstigede Væddeløbene, fordi de bragte Penge til Byen. Desuden var denne Sport stedse velset i de allerhøjeste Kredse, og Prins Ferdinand fungerede flere Gange som Dommer ved Væddeløbene [1]).

Hinsides Nørrefælled, ud mod Lersøen, strakte sig den store *Raadmandsmark* med Kløvermarken og Brudesengen. Herude laa *Tagenshus* nær ved Stadens Sandgrave og et ensomt Landsted, som en ejendommelig Fremtid var forbeholdt. Det købtes i 1855 for 21,000 Rdlr. af Biskop Grundtvig, der paa sin 70-aarige Fødselsdag havde faaet en Kapital stillet til Raadighed til Oprettelse af en Højskole. Gaarden i Raadmandsmarken blev nu kaldet *Marielyst* efter Grundtvigs anden Hustru, og Højskolen aabnedes her d. 3. November 1856. Forstander var C. J. Brandt med Jeppe Tang og Morten Eskesen som Medhjælpere [2]).

Længst ude ad den Kant laa Store Vibenshus og Ejendommen Venners Minde ved Jagtvejen.

Østerbro.

Østerbro var kun svagt bebygget og var den af Forstæderne, som sidst kom med i Byens Udvikling; derfor blev den ej heller saa vanskøttet som Nørre- og Vester-

---

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 683, 4234.

[2]) F. Rønning: C. J. Brandt, S. 112. — Borgerrepr. Forh. 1857 S. 65. — 2. Sekr. 1857 Nr. 1064.

bro. Uden for Østerport og Kastellet laa endnu store Parker og Vænger: Glaci-Vænget, Classens Vænge, Classens Have og Rosenengen. Ved Citadelsvejen laa Døvstummeinstituttet, der fra 1858 fik en Nabo i Blindeinstituttet, samt et Bomhus til at passe paa dem, der vilde køre gennem Kastellet i Stedet for gennem Østerport. Inde i Classens Have laa Vekselmægler Aggersborgs straatakte Villa paa en Holm ude i en lille Sø; ved Stranden laa Becks og Møens Badehuse, og paa langt fremspringende Pynter ud i Sundet laa Gamle og Nye Kalkbrænderi. I Nærheden af Kalkbrænderierne laa det hyggelige Forlystelsessted, der er kendt under Navnet »De fattiges Dyrehave«. En sammenhængende Bebyggelse fandtes kun for Enden af Sortedamssø og videre hen til Østerbros Triangel. Blandt Bygningerne for Enden af Søen vilde man særlig lægge Mærke til det høje, hvide Hus, hvis Bjælkeværk sagdes at stamme fra Struensees Skafot, og til Grosserer Tuteins smukke Ejendom *Rosendal.* Til Rosendal hørte *Rosenengen,* en Park paa 24 Tdr. Land, der senere blev kaldet Rosenvænget.. Det var først, da denne store Ejendom i 1857 blev købt af Kaptajn Waagepetersen, der lod den udstykke til Byggegrunde, at det gamle Østerbro begyndte at forsvinde. Ogsaa Kammerherre Classen ønskede at faa sin store Have udstykket, saa snart Demarkationsliniens Flytning i 1852 havde skaffet Mulighed for Bebyggelse. Men det var saa uheldigt, at den nye Linie kom til at gaa tværs over hans Jorder, og han forlangte den derfor flyttet yderligere hundrede Alen tilbage til Fordel for sin Ejendom. Forhandlingerne herom førte til Proces, og saaledes fik Classens Have endnu Lov til at ligge urørt i mange Aar [1]). — Længere ude laa Grosserer Melchiors Landsted *Rolighed,* hvor H. C. Andersen havde et Hjem i mange Aar, og Gaarden *Nøjsomhed,* der endnu mindes i en Gades Navn.

[1]) Borgerrepr. Forh. 1852 S. 45.

Af alle disse Parker, Haver og grønne Vænger er nu intet tilbage, intet andet end de otte smukke Lindetræer, der staar paa Melchiorsplads, og som blev plantede af Harthugger Krause, der i disse Aar ejede det gamle Kalkbrænderi [1]).

Lidt uden for Trianglen hørte Bebyggelsen op, og den aabne Vej gik nu mellem Østerfælled paa den ene Side og Slagtervangen paa den anden. Slagtervangen indtog hele Strækningen mellem Strandvejen og Sundet ud til Svanemøllen. Kommunen havde straks efter Demarkationsliniens Flytning bestemt denne Vang til Udstykning og Bortsalg. Et Forsøg blev gjort med en Auktion over nogle af Lodderne allerede i 1854, men der kom intet Bud, og Magistraten maatte endnu i nogle Aar have Taalmodighed, inden den kunde faa disse Jorder afhændede.

Ligeoverfor, paa den anden Side af Strandvejen, laa de store Marker, Bryggervangen og Vognmandsmarken. De tilhørte Byen, men af Vognmandsmarken havde Kommunekassen rigtignok forholdsvis liden Glæde; thi hele det store Areal, 147 Tdr. Land, var engang i Fortiden bleven bortfæstet til det store Vognmandslaug for en aarlig Afgift af 4 Rdlr. 1 Mark og paa en saadan Maade, at denne Afgift ikke kunde forhøjes. Fire Rigsdaler og en Mark af et Areal, der ved fri Bortleje kunde indbringe mellem to og tre Tusinde Rigsdaler om Aaret! Og ingen Udsigt til at blive løst fra denne Kontrakt, saa længe Vognmandslauget eksisterede! For Folk, som i Forvejen var Modstandere af Laugsvæsenet, var her jo en fristende Lejlighed til at vise sin Kærlighed til Friheden, og allerede i 1844 foreslog da Borgerrepræsentationen at ophæve Vognmandslauget, hvorved disse Jorder vilde falde tilbage til Byen. Det strandede dog den Gang; Postvæsenet modsatte sig Laugets Ophævelse, indtil man

---

[1]) Kr. E. Jørgensen: Østerbro før og nu.

havde faaet tilstrækkelig Erfaring for, at særlig Persontrafikken kunde besørges tilfredsstillende paa anden Maade. Men da nogle Aar senere den sællandske Jernbane havde leveret dette Bevis, var Laugets Skæbne beseglet, og Byen fik omsider sine Jorder igen.

Langs Strandvejen laa de enkelte Steder, hvis Navne har været vel kendte til denne Dag. *Lille Vibenshus* tilhørte en Familie Meyer, der her i flere Generationer havde drevet Beværtning. Da Jeremias Meyer i 1853 ansøgte om Bevilling til at fortsætte Forretningen, kunde han meddele, at baade hans Fader og hans Bedstefader havde drevet Beværtning i Lille Vibenshus, og saaledes var det gaaet »vistnok gennem flere Hundrede Aar«. Intet Under, at han fik Bevillingen [1]).

Længere ude ad Strandvejen laa Stedet Kildevæld og Svanemøllen, af hvilke i hvert Fald Navnene endnu er tilbage. Jokumsdal søgte i 1851 Navneforandring til Johannedal, hvortil Magistraten svarede, at til en saadan Navneforandring behøvedes ingen Bevilling. Yderst ude paa Byens Grund laa Vilhelmsdal, Gamle Vartov, Norges Minde, Tuborg, Store Mariendal og Slukefter.

---

[1]) 2. Sekr. 1853 Nr. 3382.

II.

DE HYGIEJNISKE FORHOLD.

Boligforhold.

Inden for Voldenes Ramme levede Hovedstadens Befolkning sammenstuvet paa det mindst mulige Rum. Byens Omkreds var den samme som den, Kristian IV havde afstukket to Hundrede Aar tidligere, og siden da var Befolkningen vokset til det seksdobbelte. Det er navnlig i Halvtredserne, at Tilvæksten finder Sted, og det er i disse Aar, at Kravet om mere Plads bliver uimodstaaeligt; men allerede i Fyrrerne var Byen i Virkeligheden overbefolket.

For Grundejerne var det gyldne Dage. Alle ubebyggede Tomter blev tagne i Brug, Gaardsrum og aaben Plads indskrænket til det mindst mulige, nye Etager sat paa gamle Huse. — Alt, hvad der kunde indrettes til Beboelse, var man sikker paa at faa lejet ud. De faa Indskrænkninger, som Lovgivningen lagde i Vejen for en rent uforsvarlig Udnyttelse af Byggegrundene, kom man ud over. Det var i Virkeligheden kun den ene, at der var sat en Grænse for Bygningernes Højde. I Gader, som var under 18 Alen brede, maatte der bygges til 21 Alens Højde, i de bredere Gader indtil 24 Alen, alt foruden Taget [1]). De øvrige Byggeforskrifter indeholdt kun Foranstaltninger mod Brandfare samt en Bestemmelse om, at nye Hjørnehuse ikke maatte opføres med spidse

[1]) Plakat 4. Juli 1795 og 11. Jan. 1810.

Vinkler, men at Hjørnerne i saa Fald skulde brydes. Forøvrigt kunde Bygherren udnytte sin Grund, som han vilde. Der krævedes ikke noget bestemt Areal udlagt til Gaardsplads, ikke noget Hensyn taget til Adgang for Luft og Lys, og angaaende Etagehøjden i Lejlighederne hedder det udtrykkelig i Forordningen om Bygningernes Højde: »hvilken Højde Vedkommende for Resten kan efter Godtbefindende anvende til saa mange Etagers Indretning, som ske kan.« Selv i de smalle Gader paa 12—13 Alens Bredde var der derfor Huse med seks Beboelseslag over hinanden.

Da Husene saaledes var fyldte, begyndte Husejerne at søge om Dispensation fra Bestemmelserne om Husenes Højde. Og i Reglen fik de den ønskede Tilladelse til at sætte en Etage mere paa trods Protesterne fra de Autoriteter, der skulde vaage over Byens Sundhedstilstand: Sundhedskollegiet og Stadsfysikus.

Da der ikke maatte bygges uden for Byen, var der jo heller ikke anden Udvej end at forhøje Husene og formindske Lejlighederne inde i Byen. Folk skulde jo have Plads at bo paa, og Nøden, som bryder alle Love, brød ogsaa Sundhedsautoriteternes berettigede Modstand mod den forøgede Sammenstuvning i Husene og Formindskelsen af Byens ubebyggede Areal.

I begge disse Henseender virkede tilmed forældede og daarlige Lovbestemmelser i samme Retning som Grundejerinteresserne og den voksende Befolknings Tryk.

Der var gennem Lovgivningen ligefrem sat Præmie paa at bebygge hidtil ubebygget Plads, idet der var tilstaaet slige Nybygninger Afgiftsfrihed i en Aarrække. Bestemmelserne herom skrev sig fra Tiden efter den store Ildebrand og Københavns Bombardement, da det gjaldt om at faa Byen genrejst efter Ødelæggelserne. Og med den Sejglivethed, som det bestaaende altid har, var disse Lovbestemmelser vedblevet at gælde, skønt de for længst

havde opfyldt deres Hensigt og nu kun yderligere opmuntrede det slette Byggeri, som allerede i Forvejen trivedes alt for godt.

Men dernæst gjaldt den endnu mere forkastelige Bestemmelse, at Beboelseslejligheder paa 64 Kvadratalen og derunder var fritagne for Bygningsafgift [1]). Ogsaa den gav jo Byggespekulanterne udtrykkelig Anvisning paa at sammenhobe Folk i saa smaa Rum som muligt, og hvad Resultatet maatte blive, siger sig selv: »Lejligheder« paa 64 Kvadratalen eller otte Alen i Firkant, med Frihed for Bygherren til at gøre Etagerne saa lave, som han ønskede! En saa ublufærdig Spekulation i Fattigfolks Nød blev saa langt fra hindret, men tværtimod befordret af de gældende Love. Og den naturlige Konkurrence mellem Grundejerne, som her vilde have været den eneste Regulator, var paa Forhaand udelukket, da Fæstningen hindrede Byens Udvidelse. De københavnske Grundejere sad i disse Aar inde med et godt og sikkert Monopol.

Og det var ingenlunde obskure Grundspekulanter alene, som tjente Penge paa disse Bestemmelser. Ogsaa Folk med ansete Stillinger og Navne rakte Haanden ud efter denne Gevinst, der tilmed ved Nødens Størrelse kunde besmykkes med Skin af at være et filantropisk Foretagende. I 1845 søgte Arkitekt Hagemann, Oberstløjtnant Kvist og Grosserer Zinn »for at afhjælpe den her i Staden i de senere Aar stedse tiltagende Mangel paa *Huslejlighed for Arbejdsklassen* og den mindre formuende Borgerstand« at faa dannet et Aktieselskab til Opførelse af et Bygningskompleks for ca. 200 Familier. Bygningerne skulde ligge i Prinsensgade og Dronningensgade paa Kristianshavn; de skulde være paa fem Etager og Lejlighederne ikke over 64 Kvadratalen, — altsaa rene Fattigkaserner. Men Kommunens Embeds-

---

[1]) Forordn. 1. Okt. 1802 § 31.

mænd — Kæmneren og Stadskonduktøren — modarbejdede Planen ud fra den Betragtning, at man hellere skulde stræbe efter at faa Bestemmelsen om Skattefrihed for de 64 Kvadratalen ophævet end støtte dem, der spekulerede i saadanne ganske smaa Lejligheder, og Foretagendet blev derfor opgivet [1]).

Af en noget anden Art var et Byggeforetagende, som den virksomme Præst paa Kristianshavn *C. H. Visby* stod i Spidsen for. Han fik samlet en Aktiekapital paa ca. 50,000 Rdlr., der skulde anvendes til Opførelse af Arbejderboliger paa Kristianshavn og forrentes med 4 pCt. Selskabet var dog som foran omtalt uheldigt med sit første Forsøg, da det havde forsømt at sikre sig Anlæg af Vej eller Gade hen til de nye Huse, der skulde ligge i Søkvæsthusets Have. Bygningerne maatte da flyttes hen i Overgaden oven Vandet, hvor to Huse var færdige og tagne i Brug i 1852. De var beregnede paa de bedre stillede Arbejdere, og det var Meningen, at Lejerne efter 30 Aars Forløb selv skulde blive Ejere af dem. Men der rettedes den Indvending imod dem, at Lejlighederne var for dyre, saa at de usle Tagkammerbeboere, som trængte haardest til Hjælp, aldrig vilde faa nogen Nytte af dem.

Det var ogsaa først i disse Aar, det blev rigtig almindeligt at bruge *Kældere* til Beboelse. Saadanne Beboelseskældere indrettedes nu i alle nye Ejendomme, og selv i gamle Huse omdannedes tidligere Lagerrum og lignende til Beboelse. Stadsfysikus Hoppe og Sundhedskollegiet protesterede herimod i 1849: det skulde i hvert Fald forbydes i den lavest liggende Del af Byen! Kommissionen angaaende skadelige Næringsveje vilde have Beboelseskældere forbudt i hele den indre By; men Borgerrepræsentanterne modsatte sig et saadant Indgreb i Grundejernes Raadighedsret, og Sagen blev standset.

---

[1]) 2. Sekr. 1845 Nr. 2398.

At skaffe Lejerne bedre og billigere Boliger var jo i det hele taget ikke en Opgave, der særlig laa for Grundejerne i Borgerrepræsentationen, og alle Bestræbelser i denne Retning blev snarere hemmede end fremmede af Forsamlingen. I 1850 indgav Oldgeseller og Ladesvende ved de forskellige Haandværkslaug et Andragende til Forsamlingen om at hjælpe lidt paa Bolignøden ved at fremme Konkurrencen mellem dem, der vilde bygge. Men Forsamlingen svarede, at den vidste intet Middel at foreslaa. Og da senere — efter Koleraen — Lægeforeningen begyndte at bygge Arbejderboliger i stor Stil, var et saa fremragende Medlem af Forsamlingen som Etatsraad Algreen-Ussing en Modstander af disse Planer og betegnede den hele Bevægelse som en »Udflytningsmani«.

Allerede i Fyrrerne var der næsten intet ubenyttet Rum mere tilbage inde i Byen, og Byggevirksomheden var omtrent gaaet i Staa. Det hørte til Rodemestrenes Pligter hvert Fjerdingaar at indgive Beretning om, hvad der var bygget i deres Kvarterer. Disse Beretninger lyder i Reglen paa, at der intet er bygget; eller hvis der er foretaget noget, er det en Stald eller et Brændeskur, der er indrettet til Beboelse, en Etage, der er bygget paa et ældre Hus, eller nye Sidehuse og Mellembygninger, der er opførte paa den tidligere Gaardsplads. Fra de udenbys Kvarterer, hvor der jo ikke maatte bygges af Grundmur, høres kun om Bræddeskur og Halvtag.

Rigtig Rede paa, hvorledes det var fat med Beboelsesforholdene i København, fik man først, da der i 1851 blev nedsat en Kommission til Forbedring af de hygiejniske Forhold. Denne indsamlede det fornødne statistiske Materiale og kunde derefter i sine Indberetninger fastslaa:

1) at København maatte anses for at være *overbebygget*, da den var endog tættere bebygget end Paris, der dog i denne Henseende stod langt under London;

2) at Befolkningen i København var saa tæt sam-

mentrængt, at den baade i Almindelighed og især sammenlignet med de to saa stærkt befolkede Stæder maatte anses for *overbefolket;* og

3) at denne Tilstand forværrede sig mere og mere; thi til Trods for den stærke Tilvækst i Bygningernes Antal oversteges denne dog forholdsvis af Befolkningens Tiltagen, saa at København efterhaanden var bleven ikke blot tættere bebygget og tættere befolket i det hele, end tidligere var Tilfældet, men desuden hvert enkelt Hus blevet mere og mere overfyldt med Beboere. Hvis der ikke toges bestemte Forholdsregler derimod, forudsagde Kommissionen, at al fri Plads og alle Gaardsrum yderligere vilde indskrænkes, Bygningernes Højde og Overfyldning med Mennesker tiltage, Luft og Lys holdes mere og mere ude, Urenligheden og Luftens Fordærvelse forøges og Følgerne deraf, Epidemiernes lettere Opkomst og Udbredelse o. s. v., ikke udeblive.

Det var, siger Kommissionen, ingen Sjældenhed, at Beboernes Antal i en enkelt Lejlighed, især hvor Fremleje fandt Sted, var saa stort, at der kun var 50 Kubikfod Luft til hver at leve og aande i, ja, der var endog anført Eksempel (Adelgade Nr. 292, nu Gadenummer 37) paa, at enkelte Værelser til sine Tider af Aaret havde været saa overfyldte, at Beboerne om Natten havde maattet stuve sig sammen i siddende Stillinger af Mangel paa Plads til at ligge ned. I Gaardsrummene var der ofte næppe Plads til Privetet, og enkelte Steder stod Bygningerne saa tæt, at der aldeles ingen Gaardsplads var, saa at Privetet maatte være inde i Huset. Da Bygningernes indre Konstruktion, Gaardspladsens Størrelse o. s. v. ikke var underkastet nogen Kontrol, saa' man i den senere Tid hyppigt, hvorledes store og rummelige Gaarde blev købte til Nedrivning og flere smallere, højere og dybere Huse rejste i Stedet for med smaa Gaardsrum og uden Hensyn til, om der kom Sol og fri Luft eller ikke til de

mange nye Etager i For-, Mellem-, Side- og Bagbygninger ne eller til Kælderne, der nu mere og mere udlejedes til Beboelse, enten de var fugtige eller ej [1]).

Det ovenfor nævnte Hus i Adelgade var efter Mandtallerne beboet af Fattigfolk og Almisselemmer, men maa vel tillige have været benyttet til Logishus. Af saadanne fandtes mange, og i de laveste af dem, hvor Forbrydere og Vagabonder havde deres Tilhold, var Forholdene særlig slemme. Et af dem, »Tordenskyen« paa Kristianshavn, er skildret af Vilhelm Bergsøe i »Fra Piazza del Popolo«, og Forfatteren hævder, at Skildringen er fuldstændig korrekt: som gammel Kristianshavner havde han haft Lejlighed til personlig at lære det at kende. Og dog hørte ikke »Tordenskyen« til de værste, lige saa lidt som det bekendte »Pjaltenborg« i Aabenraa. Bergsøe nævner andre, hvis Navn alene er tilstrækkeligt til at karakterisere Stedet. Det var saadanne Lokaliteter som »Helvede«, »Pølen«, »Bolle Bandsats Hus«, »Luseklubben«, »Lokumet«, »Krybud«, »Knaldhytten«, »Slaveporten« eller »Rakkerens Hule« [2]).

Der var allerede dengang Gader i København med 4—5000 Indbyggere, og Befolkningstætheden var i visse Kvarterer op til atten Mennesker paa hundrede Kvadratalen. Tættest befolket var Kvarteret ved Klerkegade, hvor der i flere af Husene kun var givet hver af Beboerne mellem tre og fire Kvadratalen Areal. Adskillige andre Gader kom tæt op mod dette Kvarter, saasom Søndervoldstræde, Diderik Badskærs Gang, Lille Brøndstræde, Peder Madsens Gang og Kokkegaden ved Nyboder.

Det kan da ikke forundre, at den Tids Aktstykker og trykte Skrifter er fyldte med Beskrivelser af de utaalelige Tilstande. Den saakaldte »Damekomité« (en Velgø-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 15. Sept. 1851.

[2]) V. Bergsøe: Krigen og Koleraen S. 152.

renhedsforening) nævner i sine Aarsberetninger fra disse Aar, at Hønsehuse og Brændeskure bliver gjorte om til Boliger for Mennesker, og saa stærk var Boligtrangen, at Kælderen og Stueetagen i nye Huse ofte var bortlejede og beboede, inden de øverste Etager endnu var færdige. Politidirektøren, der ved hver Flyttedag skulde skaffe de husvilde Familier Tag over Hovedet, klagede til Magistraten over, at det blev værre Aar for Aar. Han havde baade Vartovs Loft og Eksercerhuset paa Kristianshavn fulde af husvilde, og han anmodede indtrængende Kommunalbestyrelsen om at sørge for, at der blev bygget og skaffet Husrum i Byen.

Ejerne af de udenbys Grunde, der jo kun med Misundelse kunde se paa det Guld, der ved Befolkningens Forøgelse voksede frem af Jorden inden for Voldene, men som de selv var udelukkede fra at faa Del i, gjorde, hvad de kunde; for at stille deres indenbys Kolleger i den rette Belysning. I et Andragende til Rigsdagen i 1852 om Ophævelse af Forbudene mod at bygge paa Demarkationsterrænet kunde de med fuld Sandhed hævde, at disse Forbud »baade gør det umuligt at forøge Boligernes Antal i et til Befolkningsforøgelsen svarende Forhold og nøder den større Mængde af Lejere til at indskrænke sig til et bestandig snævrere Rum, uden at dog Lejen for dette mindre Rum under Trykket af den store Konkurrence paa samme Tid bliver mindre i Forhold«. De oplyser endvidere, at i København havde hvert Menneske paa den Tid i Gennemsnit 50 Kvadratalen af Byens Fladeindhold, medens der i Paris var 83, i Brüssel 100 og i London 277 Kvadratalen pr. Individ.

Det var dog ikke dem, men Folk med videre Syn og mere Almensans, der førte den egentlige Kamp mod de forældede Forhold, og hvem Æren tilkommer for den endelige Sejr. En af de mest utrættelige Forkæmpere for en bedre Hygiejne i Hovedstaden var Dr. med. *E. Horne-*

mann. I Skrifter og Bladartikler fremdrog han Gang efter Gang de skandaløse Boligforhold, under hvilke Byens Befolkning levede:

»Der findes i vor Hovedstad,« skriver han i 1853, »Logishuse for Nattegæster, hvor disse for et Par Skilling stuves sammen i usle Rum, hvor Mangel paa Plads nøder de sovende til mere at sidde end at ligge. Da den ekstraordinære Sundhedskommission næstforrige Aar anmodede Københavns Distriktslæger om at opgive de sletteste og mest usunde Boliger i deres respektive Distrikter samt om dertil at føje, hvad der efter deres Formening kunde rettes derved, var Svaret fra mange, at hele Gaden, det enkelte Hus eller den paapegede Række af Huse i den Grad var ussel, sammenbygget, forfalden, overfyldt og uden Lys og Luft, at der ikke kunde være Tale om andet end at nedrive det hele . . . De større og luftige Gaarde forsvinde mere og mere, Etager bygges overalt til, fugtige Kældere, Lofter, Pakhuse og Stalde indrettes til smaa Beboelseslejligheder, gamle Kirkegaarde udgraves til Grunde for 6 Etagers Huse.«

Aaret efter udgav Professor *Wilkens* et Forslag til en Udvidelse af København, og det kan mærkes paa den stadig bitrere Argumentation, hvorledes Nøden vokser Aar for Aar, hvorledes Raabet lyder stedse højere, og Tilstanden næsten ikke længer er til at taale. Der findes nu ikke mindre end 26 store Fattigkaserner i København, i hvilke der bor fra 20 til 45 Mennesker paa 100 Kvadratalen, skriver han. »Og denne stærke Sammenpakning paa enkelte Punkter er naturligvis en Følge af Stadens Overbefolkning og den desaarsag stigende Husleje; eller mon det skulde være af Lyst til Selskabelighed, at flere Familier have pakket sig sammen i eet Værelse, adskilte ved Kridtstreger, som de maa banke Børnene til ikke at overskride? mon det skulde være landligt Sværmeri for Møddinglugt, der har drevet andre op under et Lokumstag? Nej, det

er først, naar hver Kvadratalen er blevet en Genstand af Værdi, at en saadan Sammenstuvning af Mennesker som Kvæg, ikke det levende, men det slagtede og saltede, som af Negere i et Slaveskib, kan trives i det Store som en rigelig lønnende Industri.«

Længe var dog disse Advarsler talte for døve Øren, og først den store Koleraepidemi formaaede at ruske Myndighederne og Befolkningen op [1]).

Befolkningen selv havde lige saa lidt Forstaaelse af Hygiejnens Betydning som Myndighederne. Det snævre Rum inden for Voldene delte den gerne med sine talrige *Husdyr*. Kreaturhold var tilladt, og Tilladelsen blev rigelig benyttet. Det er kun faa Aar siden, at en gammel Mand kunde skrive: »Jeg har oplevet i Regnegade at se en Ko gaa op ad Trappen til Gaden, gennem Gadedør og Gang og ind i Husets Gaardsrum, hvor dens Stald fandtes, maaske endda med Beboelse for Mennesker ovenover.« [2]) Denne Ko er bleven taalt, fordi den ikke boede til Gaden, — hvor dette var Tilfældet, gjorde Politiet Indsigelse. Brændevinsbrænder Cadovius paa Rosengaarden havde i 1850 indrettet en Kostald til tyve Køer i Forhuset ud til Gaden. Afløbet fra Stalden var ført ud til Gadens

---

[1]) Ved disse Skildringer af Boligforholdene i Kbhvn. maa det dog ikke glemmes, at Forholdene dengang ikke var bedre andre Steder. Ja selv i vore Dage er Boligforholdene i mange Storbyer næppe bedre, end de var i Kbhvn. for 50—60 Aar siden. Den 1. Dec. 1910 blev der optaget en Beboelsesstatistik i Berlin. Der taltes den Dag i alt 524.000 Lejligheder, af hvilke 257.000 eller omtrent Halvdelen bestod af kun 1 Værelse. I 120.000 Lejligheder boede der 5 Personer i hvert Værelse, i 18.571 Lejligheder 6, i 8.393 Lejligheder 7, i 3.485 Lejligheder 8, i 1281 Lejligheder 9, i 428 Lejligheder 10, i 126 Lejligheder 11 og i 34 Lejligheder 12 eller flere Personer i hvert Værelse. (Redaktør H. P. Hanssen i »Hejmdal« 20. Marts 1912.)

[2]) Wroblewsky i Museum 1895, I. S. 43.

Rendesten, og Staldvinduerne vendte samme Vej. Da Politiet forbød et saadant Etablissement midt i Gaden, ansøgte Cadovius hos Justitsministeriet om Tilladelse til at lade alt blive, som det var. Skønt han ogsaa her fik Afslag, foretog han sig intet; der blev da anlagt Sag imod ham, og omsider blev han dømt til at fjerne Staldvinduerne ud mod Gaden og forlægge Afløbet andetsteds-hen. Hvad der saa blev af det, vides ikke.

Et andet Husdyr, som dengang var til endnu større Plage i Byen end nu om Stunder, var *Hundene*. Allerede i det 18. Aarhundrede havde Lægen Tode og senere Callisen klaget over Hundenes Mængde og deres skadelige Indflydelse paa Byens Hygiejne. Siden den Tid var deres Antal i Byen stadig tiltaget, og Mængden af dem paa offentlig Gade var alle fremmede paafaldende. Befolkningen selv var ufornuftig nok til at fylde op i de smaa Lejligheder med disse Dyr: »Man træffer hyppigt i de tættest befolkede Gader og Huse, i smaa indknebne Værelser, fattige Familier, der foruden 5—6 Børn tillige have et Par Hunde, som gøre deres til at forøge Urenligheden og fordærve Luften.« [1]) Hundetegn var indført allerede i 1815, og Afgiften var 2 Rdlr. aarlig; først i 1856 forhøjedes den til 5 Rdlr. Men mangfoldige Hunde fristede Tilværelsen uden Tegn, og saakaldte herreløse Hunde fandtes i stort Tal. Da man i 1852 frygtede for Hundegalskab, sendte Politiet Skemaer rundt til Husejerne, paa hvilke herreløse (!) Hunde skulde angives. »Den firbenede Proletar« var saaledes et velkendt Fænomen:

. . . . den har intet Tegn til sin Hals;
for Hundefangerens Vogn tilfals
den flakker omkring i Staden;
dog Pudlen er snild, den hytter sig nok,
thi hvergang den ser en mistænkelig Stok,
den smutter om Hjørnet af Gaden.[2])

[1]) Fædrelandet 22. Aug. 1855.

[1]) Kaalund: Et Foraar, 1858.

Det farligste Sted for Hundene at komme var paa Volden; thi her var en Voldskytte ansat til at skyde enhver Hund, som blev antruffet deroppe, — et Myrderi, som der ofte blev protesteret imod, særlig naar det gik ud over en Hund, for hvilken Skatten redelig var betalt.

Uden for Portene, hvor *Svinehold* var tilladt, havde Beboerne denne Plage mere. En Politirapport fra 1853 i Anledning af Svinehold i et Hus paa Vesterbro (Nr. 36) beretter, »at den paagældende Svinesti ligger i en Afstand af ikkun 2 Alen fra et af 9 Familier beboet Baghus, og at der paa den imellem dette og Forhuset værende Gaardsplads, der ogsaa paa de to andre Sider støder til Bygninger og ikkun er ca. 200 Kvadratalen stor, desuden findes et Slagterhus, et Lokum og en Møgkasse, alt i en Afstand af ikke over 4 Alen fra Baghuset.«

Der fandtes i 1840 i København 2777 Heste, ca. 1450 Køer og 739 Svin.

Renovationsvæsenet.

Det siger sig selv, at i en saa tæt bebygget og overbefolket By kunde der ikke tages synderligt Hensyn til Sundheden og Renligheden. Det maatte hermed gaa, som det kunde, og det gik da ogsaa vitterligt daarligere og daarligere fra Aar til Aar. København er en meget skiden By, siger Dr. Hornemann rent ud i et Skrift fra 1847, og enhver, der fra Landet kommer ind gennem dens Porte, bliver straks slaaet af dens slette Luft [1]). »Jeg beder enhver,« skriver han ved en anden Lejlighed, »der muligen ikke skulde kende disse Mangler i hele deres Udstrækning, om at besøge nogle af vore værste Smaagader (f. Eks. paa

---

[1]) E. Hornemann: Om adskillige Mangler ved den offentlige Renlighed, S. 24—25.

Kristianshavn) og vove sig ind i de fattige og smudsige Huse og Gaardsrum eller spadsere langs vore aabne Kloaker og indaande den ved Sommerens og Solstraalernes Varme fordampende Slam, for ej at tale om Nattens giftige Dunster, som man nu endogsaa om Dagen kan spore paa hele den lange Vej gennem Byen, som den natlige Kørsel for Øjeblikket er henvist til.« [1]) Og han foreslog, som en Reform, der straks kunde indføres, at Gaderne blev fejede hver Dag tidlig om Morgenen og Urenligheden derefter straks bortkørt.

At Gaderne skulde fejes hver Dag, var ikke noget nyt Krav, — dette som saa meget andet havde allerede været paabudt i det 18. Aarhundrede ved en Række Anordninger, der maaske ingen Sinde var bleven efterlevede, men dog heller aldrig ophævede. I 1777 var det blevet anordnet, at Gaderne skulde fejes hver Dag til et bestemt Klokkeslæt, Rendestenene samtidig udrenses til Bunds og Gadeskarnet udføres senest en Time derefter; i 1779, at Renovationsvognene skulde køre langsomt, i Fodgang og paa højre Side af Gaden; i 1788, at Priveter skulde renses »ved mindste Ulejlighed af ond Lugt«; i 1789, at nybrolagte Gader hver Morgen skulde bestænkes med Vand, og at Afledning af al Urenlighed til Rendestenene var forbudt. Men intet af alt dette blev overholdt, og det krævede aarelang Kamp blot at hæve Byens Renovationsvæsen til det samme Standpunkt, som allerede i 18. Aarhundrede var bleven foreskrevet.

I Fyrrerne blev Byens Gader fejede to Gange om Ugen. Kun paa disse to Dage indfandt Skraldevognene [2]) sig for at køre Fejeskarnet og Husaffaldet ud paa Lossepladserne til Føde for Svinene. Det første Fremskridt var, at det i 1850 blev vedtaget, at Gader og Rendestene her-

---

[1]) Fædrelandet 21. Juli 1848.

[2]) Skralden, hvormed Kusken meldte sin Ankomst, var bleven indført ved Plakat 17. Juni 1806.

efter skulde fejes tre Gange om Ugen, ja, der var enkelte smaa Gadestrækninger og nogle Torve, som skulde fejes fire Gange. Ude i Forstæderne var man længere tilbage. Her fejedes Gaden en Gang om Maaneden, hvilket i 1850 forandredes til en Gang om Ugen. Men i 1852 blev det bestemt, at ogsaa herude skulde Gaderne fejes tre Gange ugentlig ligesom i den gamle By.

Herved blev det. Endnu i 1857 kunde man læse følgende Beskrivelse af Gadefejningen i København: »Denne vigtige Ordens- og Sundhedsforanstaltning udføres saaledes, at Gaderne renses kun tre Gange om Ugen; at Rensningen ofte foretages højt op paa Dagen til Hindring for Passagen og Forstyrrelse af god Orden; at den foretages ved privat Foranstaltning under Husværternes illusoriske Ansvar, oftest ved de af Værterne dertil forpligtede Kælderfolk; at den kontrolleres af slet lønnede Politibetjente eller Kommissærer, der aabenlyst for al Verden tage imod Haandpenge af dem, hvis Pligtopfyldelse de ere beskikkede til at have Opsyn med.« — Naar saa Fejningen omsider er besørget, kommer »de saakaldte Skraldevogne, der under Middagssolens varme Belysning skride majestætisk gennem Gaderne, ofte spærrende Passagen og udgydende under Vindenes Ægide deres Overflødighedsartikler over de Vejfarendes Hoveder, medens en Skare af trinde Ungmøer, opskræmmede ved Skraldens Lyd, storme frem med Bøtter og Fjerdinger« [1]).

Men netop i Efteraaret 1857, da dette blev skrevet, stod Kommunalbestyrelsen lige foran det sidste Skridt, som endnu var at tage med Hensyn til Gadernes Renholdelse, nemlig Indførelse af Fejning hver Dag. Borgerrepræsentationen var — ud paa Efteraaret, da Sommeren for denne Gang var forbi — gaaet ind paa, at Gaderne skulde fejes daglig i de fem Sommermaaneder; men Sund-

---

[1]) Fædrelandet 15. Okt. 1857.

hedskommissionen og Ministeriet forlangte daglig Fejning hele Aaret rundt, og til sidst maatte da Kommunalbestyrelsen bøje sig. I November Maaned 1857 begyndte man at feje Gaderne hver Søgnedag, og Anordningen af 1777 var saaledes endelig bragt saa nogenlunde til Udførelse.

Men de *aabne Rendestene*, der førte Byens Snavs gennem alle Gader, vedblev bestandig at være en Plage for Befolkningen. Naar Garverne oppe ved Nørreport udskyllede deres Kar, hvad der foregik fire—fem Gange om Dagen, lod de det stinkende Vand, som havde været brugt dertil, løbe ud i Rendestenen. Det løb saa ad Frederiksborggade, over Kultorvet og gennem Købmagergade, indtil det endelig naaede ned til Kanalen efter at have fyldt det hele Strøg med Stank. Og som det gik i dette Tilfælde, gik det i utallige andre. Længden af samtlige Rendestene og Udløbsrender i Byen var 139,500 Alen (over 11 Mil) med et Fladeindhold af over en halv Tønde Land. Og dette Areal var, selv om Sommeren, altid halvfyldt med stinkende Vand og Mudder, der langsomt sivede ned i Jorden eller bortdunstede efter en Gang imellem at være fejet op paa Gaden. Det mindste Fald, som Rendestenene efter Forskrifterne maatte have, var en Linie pr. Alen (!), og i adskillige Gader var det endogsaa mindre. Det vil altsaa sige, at Rendestenenes Indhold har været omtrent stillestaaende. — Kun 24,000 Alen af den hele Rendestenslængde var overdækket.

Foruden i Rendestenene havde Byen ogsaa i de saakaldte *Kælder sumpe* en Række faste Arnesteder for Smitstof og Stank. Paa en Tid, da der ingen Dræning fandtes under Husene, stod Grundvandet højt i den lavtliggende By, og Kælderne vilde staa helt under Vand, hvis ikke der under dem var udgravet et endnu dybere Hul, Sumpen, i hvilket Vandet kunde samle sig, og hvorfra det jævnlig maatte oppumpes. Men det var langt fra rent Vand, som samledes her; thi Grunden under Byen var saa gennem-

sivet af Urenlighed fra Latringruber, fra Rendestenenes stillestaaende Slam, fra Kirkegaardene o. s. v., at det gav en slem Stank, hver Gang Kælderpumpen blev rørt. »Jeg har«, siger Dr. Hornemann, »paa flere Steder fundet Kælderen, Porten og Trappegangen helt op i Huset fyldt med den afskyeligste Stank fra disse Sumpe, især saalænge Pumpningen varer; og blandt de Ulemper, de iøvrigt medføre, skal jeg blot nævne den, at der næsten overalt, hvor de findes, tillige viser sig en egen Art nøgne Snegle, der ofte i stor Mængde udbrede sig i de lavere Dele af Bygningen og overdrage Træværket, Fødemidlerne og hvad de ellers søge til, med den Slim, de afsondre.«

Det tyder heller ikke godt for den offentlige Renlighed, at man endnu saa langt ned i Tiden havde en kommunal Bestillingsmand, hvis Hverv var at bortskaffe *Aadsler* fra Stadens Grunde, Gader og Veje. Denne Stilling, der lønnedes med 100 Rdlr., indehavdes siden 1824 af Ole Tønnesen, der døde 1847. Hans Søn, Skomagersvend Jokum Tønnesen, blev hans Efterfølger, og han sad endnu i Embedet i 1856, da han, følgende Tidens Skik, ansøgte om Lønningsforhøjelse.

En enkelt Gang blev København Genstand for en Storvask, som der ikke længe var set Mage til, og som man da heller ikke forsøgte mer end den ene Gang. Det var i 1851. Professor *Hummel*, der var Medlem af den hygiejniske Kommission, fandt paa at foreslaa, at i de fem Sommermaaneder Maj—September skulde alle Gaardsrum, Gader og Rendestene hver Morgen underkastes en kraftig *Skylning*. Alle Pumper skulde røres i omtrent en halv Time, og de Gaarde, som ikke selv havde Pumpe, skulde skylles med Vand, der hentedes fra de offentlige Pumper.

Denne Plan var dog for storslaaet; Vandvæsenet nærede Betænkeligheder ved at afgive de 8500 Tdr. Vand, som efter Overslaget vilde forbruges hver Dag til dette

Foretagende. Og Borgerrepræsentanterne var ganske bestemte paa, at de ikke vilde bevilge de 13,800 Rdlr., som Foretagendet skulde koste. I dette Spørgsmaal var liberale og konservative, Etatsraad Hvidt og Etatsraad Ussing, ganske enige. Med sædvanlig Frygt for at gaa Grundejerne for nær fremhævede Forsamlingen, at hverken Kommunalbestyrelsen eller Politidirektøren kunde være berettiget til at paalægge Hus- og Gaardejerne til bestemte Tider at lade foretage visse Handlinger i deres Huse eller til derfor at fastsætte bestemte Straffe. De mente heller ikke, at en saadan Udskylning vilde nytte synderligt, da kun de færreste Rendestene var brolagte med flade Sten i Bunden, og mellem de toppede Sten vilde Mudderet fremdeles sætte sig fast. Og i hvert Fald var en *daglig* Skylning af Rendestenene alt for overdreven.

Man indskrænkede sig da til at vedtage, at Pumpningen skulde iværksættes med Stadens *offentlige* Pumper, og at der blev rettet en *Henstilling* til Ejerne af private Pumper om samtidig at lade disse røre [1]).

Saaledes reduceret blev Forslaget bragt i Udførelse for den tilbageværende Del af Sommeren 1851. Vandinspektør Colding ledede Arbejdet, og alle Byens offentlige Pumper arbejdede flittigt hver Morgen. De første Dage var der idel Glæde og Tilfredshed over det storstilede Foretagende; men længe før Skylningen var ophørt, havde Glæden forvandlet sig til Misfornøjelse: Rendestenene havde aldrig lugtet værre end nu, og det var den almindelige Mening, at der ingen Sommer havde været saa daarlig Luft i København som i 1851, da Rendestenene blev skyllede. Vandinspektør Colding, der senere indgav en Beretning om denne »Udrenselsesfest«, som han kalder det, skriver herom:

»Hvad jeg først maa sige, er det, at en betydelig

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 6. Juni 1851.

Mængde Snavs, og det stinkende Snavs -– derom er nok alle enige -– blev sammenfejet og bortkørt fra Staden foruden den Mængde, som med Vandet skylledes bort. Det er imidlertid ogsaa vist, at Fejningen foranledigede megen Stank under selve Arbejdet . . . Saalænge Fejningen varede, hørte jeg udelukkende kun godt om Arbejdet, og jeg var meget fornøjet derover, da ogsaa jeg var overbevist om Gavnligheden af Foretagendet; men senere er det, ligesom om man havde glemt det gode ved Sagen og kun erindrede sig den afskyelige Stank, som navnlig Fejningen af visse Rendestene foranledigede . . . At Renfejningen af Rendestenene skulde have skadet istedetfor at gavne, og at man hellere skulde ladet Snavset ligge urørt i Rendestenen end fejet det bort, det vilde dog være en ganske besynderlig Paastand; thi da maatte det jo ogsaa være skadeligt, naar en Husejer lader Rendestenen feje og skylle ren, hvilket dog næppe nogen for Alvor vil paastaa. Var det saa, da var der virkelig ingen Grund til at klage over, at Gadekommissærerne ikke sørger for, at der fejes rent; thi da burde de jo blot passe paa, at alt Snavs blev liggende i Fred og Ro.« [1])

Colding tager lidt humoristisk paa Sagen. Han har selv været en Tilhænger af Skylningen, men Beretningen var ham afkrævet af Overpræsident Lange, der var en Modstander af den og netop skulde bruge Coldings Oplysninger til at afværge en Gentagelse af Forsøget. I den Henseende passede det ham godt, at Colding blandt andet oplyste, at paa Kristianshavn havde Skylningen maattet opgives af Mangel paa Vand, og at Udgifterne ved Foretagendet havde været 90 Rdlr. daglig eller 540 Rdlr. ugentlig.

Men de Autoriteter, som havde hittet paa det, var vel tilfredse med Resultatet; og da næste Sommer kom, fore-

---

[1]) 2. Sekr. 1852 Nr. 2265.

slog den hygiejniske Kommission, at en Udskylning igen skulde foretages ligesom sidst. Kommunalbestyrelsen satte sig heftigt til Modværge: Foranstaltningen havde kostet mange Penge, og det var tvivlsomt, om den havde stiftet nogen Nytte. Megen Stank havde den afstedkommet, og Rendestenene saa dog omtrent ud som før. For øvrigt var disse Rendestene næppe saa sundhedsfarlige, som man beskyldte dem for; thi selv om Vandet i dem ikke havde noget stærkt Løb, kunde det dog ikke siges at være ganske stillestaaende. Og i hvert Fald paa Kristianshavn var man nødt til at lade være med at skylle, da man ikke dèr havde Vand nok [1]). Det hjalp ikke, at ogsaa Justitsministeriet senere hen paa Sommeren anbefalede en Gentagelse af den store Rendestensskylning under Henvisning til Sommerens vedvarende Varme og Tørhed, eller at Bladene indtrængende advarede mod at lege med Faren. »Naar alle vi andre«, skriver Fædrelandet d. 12. Juli, »hver Time paa Dagen i en vestindisk Varme lide under den utaalelige Stank, der saa godt som fra alle Kanter omgiver København i denne Tid, fra Syd og Vest iblandt andet udgaaende fra Masser af forraadnet Tang, en Stank, der næsten gør det til en Tortur at besøge Rysenstens-Badene; fra Nord og Øst iblandt andet fra Garverierne, gamle forraadnede Spækhøker-Oplag, stillestaaende Rendestene, Fiskebløderier, Sumpe, Svovlstikfabrikker, Latrinudtømmelser og alle andre Uhumskheds- og Pestilentze-Magasiner, hvoraf København flyder over: — saa skulde man synes, at Byens Bestyrelse og Politi ikke behøvede af Efterretninger om Koleras Hærjen i Kalisch at mindes om Nødvendigheden af at foretage noget imod de saa ekstraordinære Omstændigheder . . . Den Sundhedskommission, som Indenrigsministeriet fik nedsat af sagkyndige Mænd, har for længere Tid siden som et simpelt Middel til dog lidet

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 5. Juli og 2. Aug. 1852.

at forbedre Luften andraget paa Skylning af Rendestenene. Bybestyrelsen lader Sagen hvile i flere Uger, og endelig erklærer den, at den tror ikke, at Lugten af stinkende Rendestene er skadelig for Sundheden; desuden lugtede det saa slemt, da de bleve skyllede ifjor, hvilket noksom godtgør, at de ikke trænge til at skylles« o. s. v.

Denne Rendestensskylning havde for øvrigt henledet Opmærksomheden paa, at der fandtes Steder i Staden, som slet ikke kunde skylles, da der intet Afløb fandtes fra dem. Dette gjaldt saaledes Kanalen i Kongens Have, nogle Grøfter bag Frelsers Kirke paa Kristianshavn og Grøften i Esplanaden bag ved Husarkasernen. Kanalen i Kongens Have var den værste; den stank saaledes, at det mentes at kunne blive farligt for Byens Sundhedstilstand. Ved Undersøgelse viste det sig, at den havde et alentykt Lag ildelugtende Mudder paa Bunden. For at faa den renset maatte man pumpe Vandet fra den ud i Kronprinsessegade, som derefter gennemskylledes fra den Brandpumpe, der stod i Gaden. Et Antal Slaver fra Fæstningen besørgede derpaa Mudderet fjernet. Af Hensyn til Stanken kunde der kun arbejdes paa dette Værk i de allertidligste Morgentimer.

Den samme Kommission, som iværksatte den store Rendestensskylning, henledede ogsaa Kommunalbestyrelsens Opmærksomhed paa den Mængde Uddunstninger, der strømmede ud fra Porte, Gadekroge og andre lidt afsides Steder. Politidirektøren og Sundhedskommissionen, som ogsaa udtalte sig i denne Sag, giver meget drastiske Beskrivelser af, hvorledes det i saa Henseende gik til paa Gader og Torve, og deres Skildringer passer godt ind i det Billede af Svineri og forpestet Luft, som alle Vegne møder os i Datidens København. Allerede Professor Clausen havde i sine Artikler i Dansk Folkeblad henledet Opmærksomheden paa den »Udskæmmelse og Besudling«, som København paa den Maade var Genstand for:

Private Folk søger vel at barrikadere sig mod disse Antastelser ved Bøjler, Brædder, Stænger og Hager. Men alle offentlige Bygninger er prisgivne: »Man begynde med at tage Porten til den kongelige Residensstad udenfra i Øjesyn, derfra at lægge Vejen forbi Raadhuset, gennem det kongelige Slots Buegange, langs Slottet, der hvor ingen Skildvagter ere posterede, at gaa omkring Theaterbygningen, forbi Charlottenborg, det Moltkeske Palais og de tilstødende Bygninger paa det nye Asfalt-Fortog, dernæst at tage Vejen tilbage forbi Trinitatis Kirke, rundt om Frue Kirke og langs Universitetsbygningen. Alle disse Steder og saa godt som alle offentlige Bygninger, for saa vidt som de ere tilgængelige, vil man finde benyttede som lige saa mange *Kloaker* . . . Om nogen Tid vil man næppe finde det troligt, at selve Indkørselen ved Kolonnaden til de kongelige Palaier paa Amalienborg, dengang Kongens og Dronningens Bolig, har været anvist Livvagtens Mandskab til Kommoditet, som paa den ugenerteste Maade fremviste dette Skue til hver Time paa Dagen for Ud- og Ind-Passerende; alligevel er det ganske faa Aar siden, at dette Arrangement er blevet forandret.« [1])

Den hygiejniske Kommission foreslog nu, at der indrettedes offentlige *Urinkroge,* der jævnlig skylledes rene.

Forsigtigt og tøvende gik Borgerrepræsentanterne ind paa Tanken. I 1852 blev de to første Smaahuse opstillede, det ene ved Bolværket lige over for Slotskirken og Thorvaldsens Museum, det andet paa den sydlige Side af Børstrappen ved Banken. De var af Træ; en Snedker havde lavet dem. De var ganske smaa, en Alen i Kvadrat, og svarede saaledes vist godt nok til det Navn, hvormed de i Begyndelsen officielt benævnedes, nemlig Urinskabe [2]).

Men den rette Forestilling om Urenligheden i Byen

---

[1]) Dansk Folkeblad 1842—43, Nr. 54.

[2]) Borgerrepr. Forh. 20. Sept. 1852.

og om dens forpestede Atmosfære faar vi dog først, naar vi vender os til den Del af Renovationsvæsenet, som virkede om Natten. Byens *Latriner* var endnu for den langt overvejende Dels Vedkommende indrettede efter det gamle Grubesystem. Latrinindholdet samledes i store Kældere eller Fordybninger i Jorden, der kunde rumme flere Læs, saa de kun behøvede at tømmes en eller to Gange om Aaret. Gruberne skulde efter Anordningerne være murede; ikke des mindre var de ofte meget utætte, saa Grundvandet trængte ind i dem og skyllede deres opløste Indhold ud i de omgivende Jordlag, hvor det ofte kom i nær Forbindelse med Vandledningernes utætte og halvraadne Trærender. Grubernes samlede Fladeindhold ansloges til at være over 100,000 Kvadratfod eller et Par Tønder Land. »De, der endnu erindre Gruberne, fortælle, at disse vare saa fulde, at naar man traadte paa de Lemme, der dannede Gulvet, trængte det øverste, flydende Lag op gennem Huller og Sprækker, og at Stanken var saa gennemtrængende, at den endnu længe efter hang i Klæderne; naar Udførsel skulde ske, maatte man omhyggeligt passe paa to Ting: at lukke alle Vinduer og om Aftenen smøre et forsvarligt Fad Smørrebrød, der med Øl og Brændevin stilledes ud til Natmændene.« [1])

Grubernes Tømning besørgedes af de saakaldte Natførere, en snævrere Kreds inden for Sandagerne eller det lille Vognmandslaug. Oprindelig var de 11 i Tallet, men i Tyverne havde Byens Skarpretter, Oswald, faaet en Part med, saa der blev 12, hvilket Tal ikke senere blev overskredet. Et Renovationskontor blev indrettet, hvor den Husejer kunde henvende sig, der ønskede sin Grube tømt, og fra dette Kontor besørgedes saa Tilsigelsen til Natførerne efter Tur. Der var givet detaillerede Bestemmelser

---

[1]) Kr. Carøe: Kbhvns. Natterenovation 1800—1870 (Særtryk af Tidsskrift for Sundhedspleje).

for disse Natføreres Virksomhed: Deres Vogne, beregnede til fire Tønder, skulde være tætte, forsynede med tætsluttende Dæksel og med paamalet Nummer; de maatte, som paabudt i 1779, kun køre i langsom Fodgang og altid paa højre Side af Gaden, og Udførselen maatte kun foregaa om Natten. Men ingen af disse Forskrifter blev overholdt. Uafladelig klages over, at deres Vogne var utætte og ofte helt manglede Laag, og i en Politirapport fra 1854 hedder det, at Natførerne paa Gaden pisker paa Hestene og kører i Galop, saa de spilder Indholdet ud af Vognene. Den Opgave at tømme Gruberne tog de sig ogsaa let nok. Det blev konstateret i 1853, at mange Gruber aldrig blev helt tømte, men kun det øverste Lag bortført. Dette Lag øste de op af Gruberne i Øsebøtter af Træ, og da der til dette Brug blev indført Jernskovle, som kunde gaa til Bunds, protesterede de mod at bruge dem. Husejerne holdt i Reglen med Natførerne; thi det kostede 10—25 Rdlr. — foruden Stanken — at faa en Grube helt tømt. Det var mest fristende i Øjeblikket at spare paa Udgiften og indskrænke sig til at tage lidt ovenaf. De privilegerede Natførere havde nok at bestille endda, ja kunde efterhaanden slet ikke overkomme Arbejdet. I 1854 laa der 7000 Læs i Byens Gruber og ventede paa dem.

Natførerne var ikke fine Folk, — det er betegnende, at Skarpretteren uden videre indlemmes i deres Laug, — men antagelig har Forretningen været lønnende, thi fra de Vognmænd, som stod uden for de privilegeredes Ring, gøres der stadig Forsøg paa at faa Del i Fortjenesten. I 1843 indgav femten Vognmænd et Andragende herom til Magistraten; de klagede over, hvor lidt de selv havde at fortjene, medens det var dem bekendt, at de enkelte, som havde Ret til Renovationskørselen, havde en aarlig Bruttoindtægt af 1600 Rdlr. hver. De femten tilbyder nu, hvis de maa faa Del i Entreprisen, at anskaffe Vogne, der rummer seks i Stedet for som nu kun fire Tønder, og

udkøre dem for den samme Betaling, som hidtil er ydet. Derved vilde ikke alene det hele Laug vorde hjulpen, men ogsaa Borgerne i Staden forskaanede for en stor Udgift. — Men der var intet at gøre over for de tolv Natføreres Eneret. I 1840 fik Lauget Dom over Ejeren af Gaarden Petersdal paa Amager, der efter Kontrakt havde paataget sig at bortføre Natterenovationen fra Fattigvæsenets Stiftelser, Raadhuset og Arresterne ud til sin egen Gaard og for en billigere Betaling end Natførernes Takst. Skønt det saaledes var selve Kommunalbestyrelsen, han havde kontraheret med, blev han dog kendt uberettiget til at give sig af med dette Arbejde. Ikke bedre gik det to Vognmænd, der havde paataget sig at udføre Natterenovationen fra nogle militære Kaserner; dette blev dem i 1847 ved Højesteretsdom forbudt.

Natførernes Betaling var efter en af Magistraten i 1827 fastsat Takst 80 Skilling pr. Læs i København og 64 Skilling paa Kristianshavn. Men hertil kom Skriverpenge, Drikkepenge o. s. v., saa at et Læs i Virkeligheden kostede 1 Rdlr. i København og 5 Mark paa Kristianshavn. Der udførtes aarlig ca. 24,000 Læs, hvilket altsaa kostede Husejerne ca. 24,000 Rdlr. Ejerne maatte selv føre den ubehagelige Kontrol med, at Natførerne tog fuldt Læs.

Al Natterenovationen førtes ad samme Vej, over Knippelsbro, gennem Kristianshavn og ud til *Renovationskulerne* paa Amager. Kulerne laa lige til venstre for Landevejen, tæt uden for Fæstningsgraven, omtrent ved Begyndelsen af nuværende Kløvermarksvej. Det Syn, som disse Kuler frembød, var et saadant, at »de, som ikke selv havde set dem, næppe kunde gøre sig noget Begreb derom« [1]). De var bleven indrettede i 1777 og havde siden den Tid været i uophørlig Brug, som de var det endnu i 1851, da Kommissionen til de hygiejniske Forholds For-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 19. Juli 1852.

bedring henvendte sin Opmærksomhed paa dem. Kommissionens Formand, Politidirektør Bræstrup, giver i en Skrivelse til Justitsministeriet følgende Skildring af Pladsen:

»Det hele uhyggelige Anlæg bestaar af trende Kuler eller Fordybninger i Jorden, omgivne af en Jordvold, i hvilke Ekskrementerne udøses og forblive henliggende. Naar de ere fulde, eller i alt Fald hvert Efteraar, udlades gennem Aabninger i Volden en Del af Indholdet, som da løber ud over de nærliggende saakaldte Flader. Da dette Terræn ligger 1 à 2 Fod under daglig Vande, umuliggøres som oftest alt Afløb til Stranden. Som Følge heraf opnaaes heller ikke den formodede Hensigt med Ekskrementernes Udløb paa disse Flader, som maa antages at være, at de efter nogen Tids Henliggen her skulde kunne bortkøres i tør Stand; derimod vil næsten til enhver Tid det her opsamlede befindes i aldeles flydende og gærende Tilstand.«

Det var Meningen, at Indholdet af Kulerne efterhaanden skulde sælges som Gødning; men da det ikke maatte føres tilbage gennem Byen, var det kun Amagerne, der kunde melde sig som Købere. Denne Entreprise var bortforpagtet af Kommunen. I en Aarrække var det Borgerrepræsentant Grosserer Owen, der var Forpagter af Kulerne og i Forbindelse med dem havde anlagt en Fabrik til Renovationens Forvandling til Patentgødning. Tidligere solgtes et Læs for tolv Skilling, og Køberen maatte da selv lade Renovationen udtrække af Kulen.

For at slippe for Natførerlaugets Eneherredømme og dets opskruede Priser havde Borgerrepræsentationen allerede i 1841 foreslaaet, at Udførselen af Renovationen og Salget af den fra Kulerne paa Amager bortliciteredes under ét. Men da Natførerlaugets Eneret netop paa den Tid blev fastslaaet ved Dom, var der foreløbig intet at gøre. I 1843 foreslog et Udvalg i Forsamlingen Ophævelse af Natførerlaugets Eneret med den træffende Motivering, at

denne ikke kunde betegnes som en Laugsrettighed til Betryggelse af en Industrigrens Opkomst og Udvikling. Og samtidig bragtes forskellige andre Foranstaltninger i Forslag til Fjernelse af de værste Ulemper ved Systemet. De Husejere, der vilde indføre transportable Tønder i Stedet for Gruber, skulde have Tilladelse til at lade disse udføre ved hvem som helst. Udførselen skulde tillades gennem alle Stadens Porte for at undgaa den lange Kørsel med Renovationsvognene gennem hele Byen til Amager, og samtidig skulde Taksten nedsættes. Men heller ikke disse Bestræbelser førte til noget. Kancelliet viste sig uvilligt til at gøre nogen Forandring i de hidtil gældende Bestemmelser, »hvilke det formentligt maa tilskrives, at Staden uden Tvivl staar meget højt i Sammenligning med andre Landes store Byer i Henseende til Renlighed«![1])

Det er forstaaeligt, at Grundejerne saa vidt muligt søgte at blive fri for at have noget med Latringruberne og Natførerne at bestille. Der var bestandig Folk, som prøvede paa at skaffe sig af med deres Latringødning paa alle mulige andre tilladelige eller utilladelige Maader. Fristende var det at give Latrinerne Afløb til Gadens Rendesten eller til Kældersumpen; det var forbudt, men blev alligevel praktiseret i stor Udstrækning. Endnu i 1857 kæmpede Politiet ved Husundersøgelser, Politiplakater og Trusler om Straffe forgæves mod denne Uskik. Boede man i Nærheden af en Kanal eller en Grav, skaffede man sine Latriner Afløb til denne, og her gik selve Autoriteterne i Spidsen. Den lukkede Grav omkring Rosenborg Slot var saaledes efterhaanden bleven til en hel Renovationskule, idet alle Latrinerne i Garderkasernen havde direkte Afløb til den, ligesom den optog alt Spildevand fra Kasernen og fra Kommandantboligens Kostald[2]). Den stillestaaende Hol-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 3. Aug. 1848.

[2]) Carøe, l. c. S. 18.

mens Kanal modtog Afløbet fra alle Latrinerne langs den, fra det kongelige Teater gennem Gammelholm til Kanalens Munding. Paa samme Maade benyttedes Gamle Dok, Nyhavn, Børsgraven og Stadsgraven. I Hotel »Løven« i Nyhavn havde Ejeren indrettet sig et formeligt Vandklosetsystem: Under Ejendommen havde han anbragt en muret Rende ud til Kanalen, gennem hvilken Vandet fra en Ferskvandsopstander bestandig strømmede, naar han lod Hanen staa aaben, og ad denne Rende befordredes da al Hotellets Latringødning ud i Nyhavns Kanal. Da Systemet blev opdaget, fik han en Mulkt paa 50 Rdlr., og Renden blev tilstoppet.

I de udenbys Kvarterer tog man sig Sagen mere let. Enhver Grøft maatte gøre Tjeneste som Kloak, eller, som »En Røst fra Blaagaardsbyen« paa Nørrebro skriver i 1855: »Vi skændes ikke som Hovedstadens agtbare Borgere om Tønde- og Grubesystem; thi hvor intet af disse gør sig gældende, behjælper man sig med det allerældste System og gør ugenert Gaden eller Landevejen til sin Møddingplads.« —

Da den hygiejniske Kommission i 1851 tog sig for at undersøge disse Forhold, gjorde den andre overraskende Opdagelser. I mer end 400 Ejendomme fandtes Privetet anbragt under Trapper inde i Huset, under Svaler eller under beboede Lejligheder, og det ikke blot i ældre, men til Dels ogsaa i ganske nye Bygninger. Ikke sjældent anbragtes det inde under Sidehus- og Baghuslejlighederne, hvorved al Ventilation udelukkedes, og den varme stinkende Luft efterhaanden banede sig Vej op i Værelserne ovenover, endog gennem gibsede Lofter. Desuden var Priveterne alt for smaa og faa i Forhold til den tætte Befolkning i Husene; der burde, mener Kommissionen, være mindst ét Privetsæde for hver tyve Beboere over ti Aars Alderen. Fordringen synes os ikke urimelig. Det er en Selvfølge, at Kommissionen foretrækker transpor-

table Tønder for de store Gruber; og den glemmer ikke »den Stank, som er forbundet med Grubernes Udtømning, idet Urenlighederne først øses op af Gruben og bæres ud til Vognen og derpaa hældes ned i denne«, eller Vognenes Utæthed, »hvilket bedst ses paa de Gader, gennem hvilke det største Antal af disse Vogne har sin Flugt«.

Det eneste Sted, hvor man ikke synes at have været generet af Renovationsvæsenets Stank, var mærkeligt nok ude paa Amager.

Da der blev Tale om, at der ogsaa skulde indrettes en Renovationskule uden for Nørreport, og at Husejerne skulde have Tilladelse til at afhænde deres Natterenovation til hvem, de vilde, protesterede Formanden for Taarnby Sogneraad i en Skrivelse til Københavns Kommunalbestyrelse; og særlig vendte han sig imod den Paastand, at de store Renovationsoplag ude paa Amager skulde være skadelige for Beboernes Sundhed:

»At det ikke tidligere har været anset for skadeligt for Sundhedstilstanden, at Amagerne hjemkørte og henlagde endog flere Hundrede Læs Natrenovation ved deres Gaarde eller paa deres Jorder, er endnu i alt for frisk Minde hos enhver Amager, til at det bør betvivles, ligesom der heller aldrig har været gjort Indsigelse derimod fra Politiets Side; hvorledes skulde ogsaa, ifald det modsatte havde været Tilfældet, Grosserer Owen kunne erholde Tilladelse til at opkøre flere Tusinde Læs Natrenovation og henlægge det paa en Plads, som er beliggende næsten midt i Sundbyøster og kun meget kort fjærnet fra Hovedlandevejen?«

Alligevel maatte Amager omsider dele Behageligheder ved Renovationsoplagene med Byens andre Forstæder, særlig med Nørrebro. Der havde allerede længe været gjort Forsøg i det smaa med Indførelse af transportable Tønder i Stedet for Gruberne; men dette System havde ikke vundet nogen synderlig Udbredelse, og Udførselen af

Tønderne var lige saa vel som Tømningen af Gruberne i Hænderne paa Natførerlauget.

Den Mand, som først fik Tøndesystemet indarbejdet i København i nogen større Udstrækning, var en Landmand *Jerichau* fra Fredensborg. Han ansøgte i 1848 Indenrigsministeriet om Tilladelse til at udføre Latringødning fra København, og med Rette kunde han begynde sin Ansøgning med de Ord: »Den uendelige Stank, de store Gødningsbeholdninger foranlediger, har længe været Genstand for Klage.« Han tilbød nu at indsætte transportable Tønder i Priveterne og at skifte dem to Gange om Ugen. Gødningen vilde han afsætte til Landmænd paa Sælland; derfor ønskede han Tilladelse til Udførsel gennem Nørreport og til at have Oplag ude i Forstæderne. En »Forening for Natterenovationens Forbedring«, som paa den Tid var bleven stiftet, anbefalede Jerichaus Forslag, og Borgerrepræsentanterne viste deres Interesse for Opgaven ved at bevilge Jerichau en Understøttelse af 300 Rdlr. Han fik da Bevillingen d. 26. Juli 1849. Den gjaldt for tre Aar og gav ham Tilladelse til at udføre Renovationen gennem alle Stadens Porte, til at være fri for »Bropenge« [1]) og til at have Oplagspladser uden for Søerne efter Politiets nærmere Anvisning. Om Betalingen maatte han selv akkordere med Husejerne, og Kørselen skulde være tilendebragt om Sommeren Kl. 9, om Vinteren Kl. 10 [2]).

Jerichau anskaffede det fornødne Materiel — foreløbig dog ikke Tønder, men firkantede Kasser — og indrettede sin Oplagsplads paa en Jordlod ved Nørreallé i Nærheden af de gamle Sandgrave. I Løbet af den treaarige Periode fik han sit Tøndesystem indført i omtrent 400 Huse foruden i Frederiks Hospital og Fødselsstiftel-

---

[1]) Se foran S. 14.

[2]) 2. Sekr. 1850 Nr. 2680.

sen, saa Stadsfysikus i 1852 kunde erklære, at Jerichau havde forbedret de hygiejniske Forhold for ca. 18,000 Mennesker. Men rigtignok var der endnu omtrent 3000 Ejendomme tilbage, som benyttede det gamle Grubesystem. Da Jerichau i 1852 søgte om Forlængelse af sin Bevilling, fik han en Konkurrent i en Urtekræmmer *Mygind,* der en Tid havde arbejdet sammen med Jerichau, men siden var bleven uenig med ham. Autoriteterne valgte da at give Bevillingen til dem begge. Mygind tog snart Luven fra Jerichau; allerede i 1853 kunde han meddele, at han havde Entreprise for 700 Ejendomme, og at der stadig meldte sig flere. Men samtidig havde rigtignok hans Oplagsplads ved Nørreallé givet Anledning til nye højlydte Klager. De begyndte straks i 1850 og gentoges uafladeligt, snart af Beboerne paa Nørrebro, snart af de militære, der holdt Øvelse paa Fælleden. De Forholdsregler, der skulde tages ved at bestrø Gødningen med Bark eller Melkalk, blev kun daarligt udførte og viste sig utilstrækkelige. Oplagspladsen var paa alle Sider omgivet af et fire Alen højt Plankeværk; men de flydende Dele af Renovationen løb ud under Plankeværket og bredte sig helt hen til Nørreallé og de tilstødende Ejendomme, eller de flød ned i Sandgravene og blev henstaaende i Hullerne dèr, hvorved Stanken fra disse blev endnu mere utaalelig end fra selve Oplagene.

Beboerne klagede baade til Magistraten og til Justitsministeriet. I 1854 hedder det, at Forholdene er ubeskrivelige i deres Væmmelighed, og at man endogsaa helt ude paa Jagtvejen undertiden ikke kan aabne Vinduerne i flere Dage.

Til sidst kunde Autoriteterne ikke længer undgaa at tage Hensyn til de bestandig gentagne Klager, og da Bevillingerne for Jerichau og Mygind igen skulde fornyes i 1855, blev det gjort til Betingelse, at de flyttede deres Oplag andensteds hen. Forskellige Pladser blev bragte i

Forslag; Jerichau søgte forgæves at faa den tørlagte Lersø overladt; Stadsfysikus foreslog Marken mellem Lundehuset og Strandvejen. Men det endte med, at baade Jerichau og Mygind fik overladt Pladser i Raadmandsmarken, hvor Renovationsoplagene derefter i en lang Aarrække forblev.

Ogsaa de ældre Renovationskuler paa Amager var paa den Tid bleven saa generende for Byen, at de ikke længer kunde taales. I 1852 blev det i Kommunalbestyrelsen bragt i Forslag at flytte dem længere bort, yderst ud paa Kløvermarken ved det gamle Krudttaarn. Aaret efter tilbød Fabrikør *Holmblad,* hvis Ejendom grænsede op til Kulerne, paa egen Bekostning at indrette nye Kuler og tømme de gamle ved at bortsælge deres Indhold. I en noget ændret Form blev dette Tilbud modtaget og i 1854 bragt til Udførelse. D. 6. September ophørte Brugen af de gamle Kuler, og Natførerlauget maatte for første Gang køre den betydelig længere Vej ud til de nye. Det var bleven bestemt, at deres Vogne nu skulde være dobbelt saa store som før — til otte Tønder i Stedet for til fire —, og at de derfor skulde have dobbelt Betaling, 1 Rdlr. 4 Mk. pr. Læs.

Om de gamle Kuler indgav Kæmneren i 1855 en Beretning til Magistraten. Efter at de var tømte for deres Indhold, havde han bestræbt sig for at faa dem opfyldte med Dagrenovation og havde derfor henvist de Vogne, der tidligere aflæssede Dagrenovationen ved den borgerlige Eksercerplads paa Kristianshavn, til for Fremtiden at benytte disse Gruber. Han foreslog at opbryde og fjerne den hidtilværende Natterenovationsbro, paa hvilken Vognene forhen opkørtes for at udlosse Gødningen. Denne Bro var et meget solidt Anlæg, der i sin Tid maatte være udført med stor Bekostning; »saa vidt den nu var tilsyne«, var den opført af hugne Granitsten med Plankegulv ovenpaa og et Jerngitter. Naar selve Gruberne var fyldte,

maatte ogsaa »Fladerne«, der til Dels stod under Vand, forhøjes med paakørt Dagrenovation og et Dige opføres mellem dem og Fæstningens Glaci for at afværge deres fornyede Oversvømmelse af Saltvandet.

Men denne Kæmnerens Beretning om de gamle Grubers Tilstand har været alt for forhastet. Thi endnu i 1857 klagedes over, at Gruberne langt fra var tømte, endsige paa ny opfyldte. Nogle af dem var løbet fulde af Vand, der stod i de halvtømte Huller og stank værre end Gødningen; fra andre var Gødningen kørt op paa de omliggende Marker for at tørres i Luften. Kæmneren oplyste dog, at omtrent seks Tønder Land af de gamle Kuler var bleven opfyldt, medens de Gruber og Huller, som endnu var tilbage, kun udgjorde ca. to Tønder Land. Han foreslog nu, at det hele Terræn bortforpagtedes, og at Forpagteren fik den sædvanlige Tilladelse til at holde Svin paa Pladsen. Bortforpagtningen blev vedtaget, men Tilladelsen til Svinehold i de gamle Renovationskuler vilde Kommunalbestyrelsen dog ikke give.

Samtidig bortsolgtes efter Kæmnerens Forslag det Hus, hvori Opsynsmanden ved den nedlagte Renovationskule havde boet. Opsynsmanden var jo nu flyttet ud til de nye Kuler, og det gamle Hus havde derefter været bortlejet til Fabrikør Holmblad, som dog nu ikke længer var Liebhaver. Huset, Matr.-Nr. 16, staar endnu ude ved Begyndelsen af Kløvermarksvejen og angiver, hvor Indkørselen til Renovationspladsen var. Huset ved Siden af, Nr. 15, var Bopæl for Markmanden ved Kristianshavns Fælled.

De seks nye Kuler ude ved Krudttaarnet vakte ikke nogen synderlig Tilfredshed. Trods den større Afstand mærkedes endnu Lugten fra dem over visse Dele af Byen, hvad der til Dels kom af, at de fra Begyndelsen var meget slet indrettede. De havde en stor Overflade, men kun ringe Dybde, saa de i meget kort Tid alle var fyldte, og i

1857 maatte de seks Kuler helt nedlægges og forlades. En ny, større og dybere blev da gravet. Ved at omgive den med en Vold gjorde man den saa stor, at den kunde rumme fire Maaneders Udførsel, og blev den endda overfyldt, kunde man lade en Del af dens Indhold løbe i Søen.

Herved blev det, og ud over det, som saaledes var naaet, kom man ikke i en Aarrække. Det er et af de mørke Punkter i dette Tidsrums Historie, at man ikke, da Lejligheden var der, fik dette vigtige Spørgsmaal løst til Bunds. Det store Kloaksystem, som var planlagt sammen med Nedlægningen af Vand- og Gasrør, blev opgivet i Forsagthed og Indførelsen af Vandklosetter derved skudt et halvt Aarhundrede ud.

Tøndesystemet var ganske vist et Fremskridt fra de gammeldags Gruber i Gaardene, men ogsaa det havde dog sine store Ulemper og Ubehageligheder, og desuden blev Grubesystemet jo ingenlunde afskaffet. I 1854 var der endnu 2355 Latringruber mod 809 Latrinindretninger, og kun langsomt trængte Jerichaus og Myginds Tønder det gamle System tilbage. De to Systemer bestod jævnsides endnu i tredive Aar, og den sidste Latringrube i København blev først nedlagt i 1885 [1]).

Vandforsyningen.

Byens Drikkevand hidførtes paa den gammelkendte Maade gennem lange i Jorden nedlagte Trærender. Renderne laa i en Dybde af indtil 22 Fod under Gaderne. De var derfor vanskelige at komme til, og Reparationer paa dem var dog meget hyppige. Vandet kom dels fra Emdrup Sø: det var det dyre saakaldte *Springvand,* dels fra

[1]). Carøe S. 8.

de tre Søer paa Stadens Grund: det almindelige *Pumpevand*. Forskellen mellem de to Forsyningsmaader var dog ikke saa stor, som Navnene kunde tyde paa. Ingen af de to Slags Vand kunde, som Vandet fra Nutidens Vandværker, stige op i Husenes Etager. Der var just saa meget Tryk paa Springvandet, at det selv kunde løbe ud gennem en Tud et Stykke fra Jordoverfladen, medens Pumpevandet maatte løftes op gennem en paa Rendetræet anbragt Pumpe. I begge Tilfælde maatte Vandet bæres op i Husene, og den store Vandtønde var derfor et nødvendigt Tilbehør til ethvert Køkken. Springvandet var stedseløbende. Det overskydende Spildevand fra Opstanderen kunde købes for en Trediedels Pris, det løb jo ellers ud i Rendestenene og gjorde om Vinteren Gaderne glatte. Springvandet maatte ikke underbores, det vil sige, Opstanderen skulde have sit Udløb i den bestemte Højde, hvor Vandmesteren havde sat det.

Der var fem Springvands- og fjorten Pumpevands-Hovedrender fra Søerne ind til Byen. Med Arme og Biarme udgjorde den samlede Længde af Rendetræerne ca. $10^1/_2$ Mil, deraf ca. $4^1/_2$ Mil Springvandsrender og ca. 6 Mil Pumpevandsrender. Pumpevand fandtes i 1848 i 2202 Ejendomme, Springvand kun i 217. Endvidere betalte 99 Ejendomme for »Springvandsspildevand«, og 372 havde ikke Vandindlæg, men betalte en Afgift for at forsyne sig fra de offentlige Pumper [1]). En Portion Springvand kostede paa Grund af de lange Ledninger fra Emdrup Sø det tredobbelte af en Portion Pumpevand. Det samlede Vandforbrug var ca. 20 Millioner Tdr. aarlig eller 56,000 Tdr. daglig.

Hvem der vilde have Vand indledet i sin Gaard, maatte, som det hed, »stikke paa Ledningen« og tage Vandet, som det var. Godt var det intetsteds i Byen, men de

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1848 S. 105.

Husejere, som laa nærmest ved Enden af en Hovedarm, fik dog altid det ringeste. I den inderste Ende af Trærenderne var Vandet næsten altid stillestaaende og som Følge deraf til Dels udrikkeligt. Dette var saaledes Tilfældet med Stadens Materialgaard i Hestemøllestræde, der havde den inderste Biarm paa en Hovedledning og derfor bestandig klagede over Vandet [1]).

For øvrigt var Klagerne hyppige nok over hele Byen. Skønt der aarlig anvendtes 40—50,000 Rdlr. paa Vandvæsenet og nedlagdes ca. 2000 Alen nye Rendetræer hvert Aar, var det bestandig i daarlig Stand. I tørre Somre kunde Vandtilførslen til Dels svigte. Særlig den saakaldte Østre Ledning var utilstrækkelig, og det fornemme Kvarter omkring Bredgade og Amaliegade ligesom selve Kongens Slot manglede ofte Vand. Et eller andet Sted var Renderne gerne raadne eller halvraadne; hyppigt laa de lige op ad utætte Latringruber, ja, der var endog et Eksempel paa, at de gik tværs igennem saadanne [2]). Vandet indeholdt en Mængde vegetabilske Urenligheder, og det hørte ikke til Sjældenhederne, at døde Fisk blev oppumpede sammen med Vandet. Aal kunde slet ikke holdes ude af Renderne. Vilhelm Bergsøe mindes i sine Erindringer Pumpen i Borgerdydskolens Gaard paa Kristianshavn. Skolens Drikkevand, siger han, kunde meget godt bruges til Demonstration i Naturhistorie, særlig for de lavere Dyrs Vedkommende. Der var Myggelarver og lignende Smaadyr i Overflod; man kunde ogsaa være saa heldig at pumpe en Igle, en Salamander eller et Par smaa Haletudser op; men naar en fingertyk Aal var sluppen ind i Pumpens Hjerte, maatte Vandkigeren tilkaldes og Pumpen skilles ad [3]). Til de øvrige Ulemper ved dette Drikkevand kom den, at det om Sommeren altid var halvlun-

---

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 1842.

[2]) Sommer: Københavns Drikkevand.

[3]) Krigen og Koleraen S. 188.

kent, 16—18 Grader ude i Søerne. Hvem der overhovedet vilde drikke Vandvæsenets Vand, maatte anskaffe sig baade Filtrerapparat og Vandkøler, og saa kunde man i den varme Tid dog aldrig faa Vandet køligere end mellem 14 og 17 Grader. »Den bekendte lunkne Aalesuppe« var et yndet Kælenavn for det københavnske Drikkevand. Der blev flere Gange gjort Forsøg med Rør af Jern eller Ler, og særlig Jernstøber Lunde var ivrig i Kampen mod de gammeldags Trærender; men nogen nævneværdig Forbedring skete dog ikke, før det nye Vandværk blev anlagt.

I 1842 var der særlig megen Urenlighed i Pumpevandet, og mange raadne Fisk blev pumpet op. Da der samtidig var megen ondartet Sygdom i Byen, begyndte man at ængstes for det daarlige Vand; og den Maade, hvorpaa Vandkommissionen søgte at berolige Folk, er særdeles karakteristisk:

»Hvad de befundne Mangler ved Vandet angaar, maa det bemærkes, at de Tilfælde, hvori en væmmelig Smag og Lugt af raadne Fisk har vist sig, have været aldeles lokale. Naar en Fisk trænger ind i Renderne, vil den vistnok sjeldent blive i Hovedrenden, og ikke let dø der, da den stedse deri faar friskt Vand; men om den endog døde og gik i Forraadnelse deri, vilde Forraadnelsens Produkter saaledes opspædes i den store Vandmængde, som gaar igennem Renden, at ingen paafaldende Lugt og Smag derved kunde frembringes. Det er i Biarmene, at Fiskene let omkomme, især naar de drages op i Pompens Dele og derpaa falde ned igen, enten døde eller Døden nær. De raadner da i Biarmens eller endog Pompens indespærrede Rum, hvor de kunne meddele Vandet en afskyelig Lugt og Smag. Iøvrigt vil enhver indse, at disse Vandets væmmelige Egenskaber tjene som Advarsel mod Brugen deraf.« [1])

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 19. Febr. 1844.

Det er altsaa Autoriteternes Raad til Godtfolk: Man skal lade være at drikke Vandet, naar det lugter alt for galt! Det kunde synes, som om dette Raad var overflødigt, især da de Tyfussygdomme, der i Fyrrerne næsten hvert Aar hjemsøgte København, lige saa eftertrykkeligt som Vandkommissionen mindede Befolkningen om Faren ved Nydelse af det forurenede Drikkevand. Men naar Vandrendernes Brøstfældighed varede i Aarevis, og intet andet Vand kunde faas, maa man holde Befolkningen til gode, at den tog det, som det var. I fire Aar, 1840—44, klagedes der over slet Lugt ved Vandet i Bredgadekvarteret, og i 1842 rasede en Tyfusepidemi, Amaliegadefeberen, i dette Kvarter, uden at der blev gjort noget ved Vandrenderne. Først i 1844 fandt man paa at tage de gamle Render op, og man opdagede da hændelsesvis et Hul af fire Tommers Diameter, der førte fra den underliggende Vandrende til den overliggende Kloak, der blandt andet modtog Afløbet fra Frederiks Hospitals Lighus. »Man kan derfor ikke undre sig over, at det ildelugtende og ildesmagende Vand var blevet sporet baade foran Kommunicationsstedet og bagved samme, endog helt ned forbi katholsk Kirke, saa at man tydeligen havde lugtet Stanken ved Udskylning af Renden bagved Stedet.« [1])

Allerede ude fra Reservoirerne var Vandet urent. Man havde endnu ikke begyndt at bore efter det friske Kildevand, men nøjedes med det Overfladevand, der gennem de forskellige Tilløb samledes i Vandvæsenets Søer, — Vand fra Engdrag og Marker, der ved Regnskyl og Tøbrud førte alle Uhumskhederne fra Gødning, Grøfter og Pøle med sig ned i Søerne. Gennem aabne Grøfter og Kanaler førtes Vandet til Lersøen og Damhussøen, hvorfra det gennem Lygteaaen og Grøndalsaaen naaede ind til Peblingesøen. Og trods alle Forbud fra Vandvæsenets Side

---

[1]) Hornemann l. c. S. 26.

var det her umuligt at holde Urenlighed borte fra Vandet. Det nævnes f. Eks., at man finder Halmviske, der har Form af at have ligget i Skotøj, flydende i Søerne. Værst var Vandet i Sct. Jørgens Sø, fra hvilken Vesterbro fik sin Vandforsyning. Vandet i denne Sø var i stille Vejr grønligt paa Grund af den frodige Planteverden deri; i uroligt Vejr kom det tykke Lag Mudder paa Søens Bund op til Overfladen, og saa var Vandets Farve graa. Vandmester Jens Sørensen erklærede i Sommeren 1847, at Vandet paa Vesterbro var »stinkende og ubrugeligt«.

Man undgik da ogsaa saa vidt muligt at benytte Vandet fra Renderne som Drikkevand og tyede hellere til de offentlige Brøndpumper, af hvilke der endnu fandtes 4—500 i Byen. Det var dog langt fra, at Vandet i alle Byens Brønde var godt. I 1852 foranstaltede Kommissionen til de hygiejniske Forholds Forbedring ikke mindre end 50 offentlige og private Brønde tilkastede, fordi Vandet i dem var sundhedsskadeligt; og ved en Undersøgelse, som Vandkommissionen lod foretage i 1847, fandtes kun fire offentlige og seksten private Brønde, som kunde faa Attest for at indeholde godt Drikkevand [1]). Den berømteste af dem var Pumpen paa Hjørnet af Gothersgade og Volden, der allerede for længst havde erhvervet sig Ry som en formelig Sundhedsbrønd og i saa Henseende endogsaa overgik den meget søgte Brønd ved Kristiansborg Slot. Omkring de Vandposter, som indeholdt drikkeligt Vand, udfoldede der sig i Sommertiden et broget Folkeliv. Paa særlig varme Dage var der en saadan Sammenstimlen omkring dem, at Tjenestepiger og Bude, der sendtes efter Vand, maatte vente i Timevis paa at komme til. Dette gav i 1846 en foretagsom Mand Ideen til at grundlægge sig en Forretning og samtidig gøre sig

[1]) Kommunens trykte Regnskab 1847 S. 48. — Cand. F. Johnstrups Redegørelse for Undersøgelsen i Dansk Tidsskrift 1847 S. 497.

fortjent af sine Medborgere. Han skriver i en Ansøgning til Magistraten [1]), at »den daglige Erfaring har vist, at der gives mange Familier her i Staden, der efter Lægernes Anbefaling bruger Vandkur for Helbredens Skyld og desaarsag lader ved deres Tjenestefolk hente Vand fra Posten, som staar ved Nørrevold, lige for Gothersgaden«. Herved forsømmer Tjenestefolkene imidlertid deres Arbejde, og ofte henter de Vandet paa et andet og nærmere Sted i Stedet for at hente det, hvor det er dem befalet, og anvender saa Tiden til at besøge en eller anden god Ven, hvilket tit kan være »til stor Skade for dem selv, at de mangen Gang kommer i en eller anden Omstændighed og spilder deres Fremtids Vel«. Derfor ansøger han altsaa »den høje og velvise Magistrat om, at det maatte tillades mig at køre af dette Vand til de Familier, som ønsker det, for en saare liden Godtgørelse for ikke at forsinke deres Tjenestefolk fra deres Arbejde. Og at det af den høje Øvrighed tillades mig at tage Vandet af den Post, som staar ved Nørrevold, lige for Gothersgaden, da Lægerne har erklæret, at det Vand, som der forefindes, er ikke alene frisk og velsmagende, men endog gavnligt for Sundheden, og tillige at Familierne, som ønske det, faar det til en bestemt Tid, samt at de kan være forsikret om, at det Vand, der leveres dem, er fra det anførte Sted.«

Myndighederne tog højtideligt og alvorligt paa dette egennyttige Projekt: Brandkommissionen vilde finde det betænkeligt af Hensyn til de mange, som kun kan nyde Vandet i Glas- eller Dunkevis, at tillade en enkelt Mand at tage det hele. Vandkommissionen troede at burde henlede Opmærksomheden paa, at bemeldte Brøndpost undertiden pumpes læns, og at det derfor muligt vilde være nødvendigt at gøre nogen Indskrænkning i Vandets Bortførelse i større Kvantiteter o. s. v.

---

[1]) 2. Sekr. 1846 Nr. 410.

Hvor stærkt Savnet af godt Drikkevand har været i den Tids København, ses ogsaa af de Forsøg, der stadig blev gjorte paa at faa fersk Vand tilført fra andre Steder. I 1843 fik en Mand Tilladelse af Rentekammeret til at hente Vand fra Kirsten Pils Kilde til København. Vandet maatte kun tages mellem Kl. 5 og 7 om Morgenen. Tilladelsen er næppe bleven benyttet, eller Foretagendet er hurtigt gaaet i Staa igen; thi i 1851 kommer paa ny det Forslag frem at hente Drikkevand til København fra Kirsten Pils Kilde. Og saa snart Jernbanen til Roskilde var kommen i Stand, meldte sig ogsaa Tanken om at hente Drikkevand fra denne Bys berømte Kilder. En Ansøgning herom til Magistraten fra 1847 viser, at man dengang behandlede denne sjældne Vædske, som om det var en kostelig Vin.

P. M.!

Da Maglekilde i Roskilde giver det behageligste og for Sundheden bedste Drikkevand, saa har jeg fattet den Idé, og tror at det vil være hensigtsmæssigt, at indføre nævnte Vand i Hovedstaden som Drikkevand for sammes høje Herskaber og til Kontorer samt til enhver, der maatte ønske samme.

Maaden for sammes Indførelse har jeg nemlig tænkt mig saaledes, at lade dertil indrettede Tønder fylde af nævnte Vand hver Nat eller tidlig om Morgenen, og derefter forsegle Spundsene, og med Jernbanens første Tog fra Roskilde til København transportere samme, og efter Ankomsten at indlægge dem i en dertil indrettet Iskælder, for i Sommerens Hede at kunne præsentere det lige saa koldt som det kommer af Kilden, og derefter aftappe Vandet paa Flasker, som ligeledes forsegles, og da imod Billetter at udlevere lige saa mange Flasker Vand som man medbringer Billetter. Ligesom ogsaa paa flere Steder i Byen og paa Broerne at opvarte enhver, som maatte ønske sig et godt Glas Vand.

Dette Projekt kom siden til Forhandling i Borgerrepræsentationen, og af Beretningen herom fremgaar det, at Vandet skulde tages af Helligkors Kilde ved Roskilde, at det skulde sælges i København for 1 Skilling pr. Flaske,

og at Ansøgeren havde tænkt sig, at der paa seks af Stadens offentlige Pladser skulde indrettes Beholdere til Opbevaring af det kølige Vand. Han havde allerede af Justitsministeriet faaet Tilladelse til at indføre Vandet samt til at anbringe Vandbeholdere og Udsalg paa Vandkunsten, uden for Banken og ved Rundetaarn [1]).

Til de helt vilde Projekter hørte Løjtnant Saxtorphs Plan om at indlede Vandet fra Kilderne ved Roskilde til København gennem Rør af Guttaperka [2]).

Vandvæsenets egne Bestræbelser gik i en anden Retning. I Samarbejde med Videnskabsmænd havde Vandkommissionen allerede længe arbejdet paa at forøge og forbedre Byens Tilførsel af Drikkevand ved *artesiske Boringer*. Det første af disse Forsøg blev begyndt i 1831 med en Brøndboring paa Nyholm, der lededes af en af Videnskabernes Selskab nedsat Komité. Efter fire Aars regelmæssigt Arbejde var man i 1834 naaet ned til 267 Fod. Saa gik et Bor fast i Borehullet, og hele Aaret 1835 gik med Ekstraboring i den Anledning. Fra 1836 gik det atter nedad, og i 1845 var man kommen til 600 Fods Dybde, da atter en Mejsel og nogle Borestænger blev siddende i Borehullet, og Arbejdet paa ny gik i Staa.

Paa dette Tidspunkt henvendte Brøndborings-Komiteen sig til Kommunen med Anmodning om Tilskud til forøget Boring, da det jo var i høj Grad i Kommunens Interesse, om der kunde findes godt og rigeligt Vand ved artesiske Boringer inden for Stadens Volde.

Den Indvending rejste sig dog herimod, at paa Grund af den store Dybde, der allerede var naaet, vilde Vandet, hvis man nogen Sinde fandt det, allerede nu have samme

---

[1]) 2. Sekr. 1847 Nr. 2982; Borgerrepr. Forh. 17. Febr. 1848. Kommunens Regnskab 1848 S. 51. En Afbildning af den Udsalgsbod, som blev indrettet ved Rundetaarn, findes i »Hist. Medd. om Kbhvn.« 3 Bd. S. 539.

[2]) 2. Sekr. 1850 Nr. 2856.

Varmegrad som Pumpevandet paa en Sommerdag, og skulde man endnu dybere ned, vilde det blive stadig varmere. Dog bevilgede Kommunalbestyrelsen paa Vandkommissionens Forslag et Beløb af 1000 Rdlr. aarlig til fortsatte Boringer, og Statskassen gav for et Aar et lignende Tilskud. Arbejdet blev altsaa fortsat, men nogen Nytte for Vandvæsenet kom der ikke ud deraf [1]).

Derimod lovede Vandmester Jens Sørensens Boringer vest for Byen et godt Resultat. Ved Roskilde Kro, et Par Mil fra København, fandt han rige Kildevæld, der ansloges til at give lige saa meget Vand som Maglekilde ved Roskilde, og i 1846 indgav han en Ansøgning til Kongen om Eneret til herfra at forsyne København med Kildevand gennem en Rørledning. Dette Projekt blev ikke til noget, men Boringerne blev nu fortsatte paa Vandkommissionens Foranstaltning og under Ledelse af Professor Forchhammer, Jernstøber Lunde og Lektor Hummel. De udstraktes over hele Damhussøens Opland, og efterhaanden som man vandt Klarhed over Grønsandslagets Udstrækning og Beliggenhed, kunde Boringerne udføres efter forudlagt Beregning. I 1847 havde man en artesisk Brønd ved Taastrup-Valby, der gav 12,000 Tdr. Vand i Døgnet, og en anden ved Brøndbyøster, der gav 3000 Tdr. Senere samledes Boringerne især om Byen Harrestrup, og i 1851 var man naaet saa vidt, at der fra Kilderne her flød 20,000 Tdr. frisk Vand daglig ned til Damhussøen og derfra videre til København. Man gjorde Regning paa at kunne drive Forsyningen fra de kunstige Kilder op til 50,000 Tdr. i Døgnet, hvilket formentlig vilde være Halvdelen af Byens fremtidige Vandforbrug.

Paa samme Tid havde Vandvæsenet faaet en anden Mangel delvis afhjulpet, den nemlig, at Vandbeholdningerne var for smaa. Hovedbassinet var Damhussøen, og

---

[1]) 2. Sekr. 1845 Nr. 2736.

denne havde allerede ofte vist sig for lille til Byens Behov. Medens man Foraar og Efteraar maatte lukke de store Vandmasser, som Søen ikke kunde rumme, ud gennem Slusen under Roskilde Landevej, var Søen tit nær ved at løbe helt tør i varme Somre. Dette skete saaledes baade i 1846 og 1847, og der vilde i disse Somre være indtraadt Vandmangel, hvis man ikke havde haft en Reserve i Lersøen, der dog var baade daarlig og dyr at vedligeholde. Men Lersøen var uden Betydning for det Drikkevand, der nu efterhaanden fremskaffedes ved artesiske Boringer, og som alt sammen strømmede til Damhussøen. Denne maatte altsaa udvides, og her bragte Krigsbegivenhederne i 1848 Vandvæsenet en uventet og kærkommen Hjælp.

I de første Maaneder efter Krigens Udbrud tænkte man sig for Alvor Muligheden af en Landgang paa Sælland med paafølgende Bombardement af København efter Mønstret fra 1807. Ingeniørkorpset var derfor i travl Virksomhed med at træffe Foranstaltninger til Sikring herimod, og et Led i disse var Anlæget af en Oversvømmelse foran Byen. Blandt andet skulde et Bassin paa ti Tønder Land udgraves ved Damhussøen; og hvad Vandkommissionen ikke kunde gøre, det formaaede Krigsbestyrelsen: den fik det paagældende Areal eksproprieret og lod Bassinet udgrave. Vandkommissionen betegnede det med Rette som en heldig Omstændighed, at dette Arbejde blev udført, og Kommissionen gik ind paa at betale Ekspropriationsomkostningerne imod, at det udgravede Bassin indgik som et Led i Byens Vandforsyning [1]).

Samtidig med, at man prøvede sig frem med Boringer, havde man ogsaa forsøgt et andet Middel til at skaffe mere Vand, nemlig Nedlæggelse af *Drænrør* i Jorden. Forsøg blev gjort paa nogle Tønder Land ved

---

[1]). Borgerrepr. Forh. 17. Aug. 1848.

Damhussøen og ved Islehus; men Dræningerne gav kun lidet Vand, i tørre Somre slet intet, og dette Forsøg maatte derfor opgives. — Des mere Held havde man med Boringerne, der stadig blev fortsatte. I 1854 kunde Harrestrup Aa ikke længer optage det Vand, der strømmede til den fra de nye Kilder, og det blev nødvendigt at anlægge et nyt Løb udelukkende til Kildevandet ved Siden af Aaen. Tilmed viste det nye Vand sig ikke saa lidt bedre end det gamle. I 100,000 Dele Vand fra Peblingesøen fandtes 22 Dele Mineralsalte, i det artesiske Vand $36^{1}/_{4}$. Men den berømte Sundhedsbrønd ved Nørrevold hævdede dog overlegent sit gamle Ry: ved de samme Undersøgelser viste den sig at indeholde ikke mindre end $76^{4}/_{5}$ Dele Mineralsalte [1]).

Ved disse Anlæg var Hovedstaden saaledes bleven befriet for den Udsigt til Vandmangel, der tidligere stadig truede. Men de aabne Vandløb og de gamle Trærender havde den fremdeles, og en helt tilfredsstillende Løsning af dette vigtige Spørgsmaal naaedes først ved Anlæget af det nye Vandværk.

Brolægning og Vandafledning.

Gadernes Brolægning var ikke god. Stenene var spidse, ikke terningformede, og de var satte i løst Sand, hvor de let forskød sig, saa Jorden og Sandet idelig traadte frem mellem Stenene. Men denne Brolægning havde den Fordel, at den var let at bryde op, og det var en Egenskab, man satte Pris paa dengang, da Vandvæsenets Trærender under Gaderne evig og altid var i Uorden. I 1841 fremsatte Borgerrepræsentant Urmager *Kyhl* et Forslag om

---

[1]) 2. Sekr. 1852 Nr. 621.

et helt nyt System for Gadernes Brolægning. Han vilde bruge større, firkantet tildannede Sten, der lagdes paa et fast Underlag af Grus og Skærver og sammenbandtes med Asfalt i Fugerne. Man vilde paa den Maade faa en fast, jævn og stærk Brolægning; men Tiden var endnu ikke inde til en saadan, og Planen blev forkastet netop under Henvisning til, at den kostbare Undergrund jo maatte opbrydes hver Gang, en Vandrende trængte til Reparation [1]).

Den daarlige Brolægning følte dog som en Plage for Befolkningen, og der udfoldedes i disse Aar ihærdige Bestræbelser for at faa i hvert Fald Fortovene belagt med et andet Materiale end Gadens sædvanlige Brosten. Det var *Asfalten*, der spøgede. Enkelte private Husejere fik Tilladelse til at benytte den paa deres eget Fortov. Fredens Mølles Fabrikker var utrættelige i at give Tilbud paa Asfaltbelægning af Byens Fortove, og Begæringer om Eneret til Fremstilling af Asfalt efter nye Metoder indkom stadig. Men Kommunalbestyrelsen holdt igen; den frygtede for, at det vilde blive for dyrt, og at Asfalten ikke vilde kunne modstaa Vinterens Indvirkning. Derimod begyndte man midt i Fyrrerne at belægge Fortovene i de mest befærdede Gader med *Fliser* i Stedet for med de sædvanlige Brosten. Ogsaa *Træbrolægning* var paa Tale; af Hensyn til den stærke Vognlarm foreslog Skoledirektionen den anvendt uden for den nye Kommuneskole i Suhmsgade. — Det er dog et Vidnesbyrd om Teknikkens gammeldags Standpunkt, at man endnu vedblev at lade Fortovsfliserne tilhugge af Stenhuggere ude paa Gaden i Stedet for at faa dem efter opgivne Maal fra Oplagspladserne.

Et stort Stykke Brolægningsarbejde blev, rigtignok efter mange Kvaler, ført til Ende i disse Aar, nemlig Bro-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1841 S. 103, 117.

lægningen af *Kongens Nytorv*. Torvet havde været brolagt tidligere; men Brolægningen, som altid havde været daarlig, var efterhaanden kommen helt i Forfald; det store Torv var ganske uden Vandafløb, og det var derfor en bekendt Sag, at der altid var fugtigt paa Kongens Nytorv:

»Nu ser man kun af Jorden
En lille sølet Egn.
Det er vist Kongens Nytorv,
Hvor der er faldet Regn,«

synger Luftskipperne i »Mer end Perler og Guld« [1]). Brolægningsvæsenets første Forsøg — i Frederik VI's Tid — paa at binde an med den store Opgave faldt ikke heldigt ud. Det Arbejde, som allerede var udført, maatte gøres om igen, og i Aarevis laa de sammenslæbte Brosten i store Dynger paa Torvet. Borgmester *Schæffer,* der stod i Spidsen for Brolægningsvæsenet, og hvis stadige Konflikter med de øvrige Magistratsmedlemmer forhalede enhver Sag, han havde med at gøre, fik Skylden for det endeløse Roderi, og de optaarnede Stendynger paa Torvet kaldtes af Folkevittigheden for »Schæfferhøj«. Men endelig i Aarene 1840—41 blev Arbejdet ført til Ende. Da havde Torvets Brolægning kostet over 42,000 Rdlr.

Statuen midt paa Torvet blev omgivet af en Indhegning, der blev overskaaret af to flisebelagte Spadsereveje i Retning fra Østergade til Bredgade. Der var ingen Beplantning omkring den, og Statuen synede temmelig lidt paa det store Torv. Det blev derfor en af Forskønnelsesforeningens første Opgaver at foreslaa et lille Anlæg omkring Hesten. Overpræsident *Lange* interesserede sig meget for denne Plan og bragte den jævnlig paa Bane i Kommunalbestyrelsen, og endelig fik han i 1855 Forsamlingen med sig. Indhegningen blev beplantet under Slots-

[1]) Opført første Gang 1849.

gartner Rothes Ledelse, Spadserestierne over Statuepladsen faldt bort, og Færdselen maatte finde sig i at gaa uden om Jernrækværket. I 1856 var det færdigt, og Anlæget havde da kostet ca. 4900 Rdlr. [1]) — Den utrættelige Løjtnant Saxtorph, der havde faaet Afslag paa sit Andragende om at anlægge en Pavillon paa Sct. Annæ Plads, meldte sig ogsaa nu med et Tilbud om at anlægge et Etablissement »for Musik, Konversation og Forfriskning« paa Kongens Nytorv; men dette blev ligeledes afslaaet.

Efterhaanden kom der bedre Skik paa den københavnske Brolægning, især efter at cand. polyt. *Lindberg* i 1847 var bleven Brolægningsinspektør. Stenene blev nu mere regelmæssigt tildannede, og de nedlagdes paa skraa over Gaden, hvorved et Vognhjul næsten altid vil komme til at hvile paa fire Sten ad Gangen. Rendestenene blev fladere, og hvor de fandtes i Midten af Gaden — som det endnu i 1850 var Tilfældet med Mikkelbryggersgade og flere Smaagader —, flyttedes de ind til Fortovet.

Selv *Vanding* af Gaderne begyndte man at forsøge. Efter at Strandvejens Vanding til almindelig Tilfredshed havde staaet sin Prøve i 1843, vedtog Kommunen i 1845 at lade ogsaa Østerbrogade fra Lille Vibenshus ind til Østerport vande af Vejvæsenet og paa offentlig Bekostning. En entreprenant Mand, Kukkenbager Dethmer i Skindergade, førte paa egen Regning Systemet ind i Byens Gader.

»Efter truffen Overenskomst med højvelbaarne Hr. Kammerherre v. Berner, som Hofchef hos hendes kgl. Højhed Prinsesse Juliane Sofie, har jeg paataget mig fra 1. Maj til ultimo September at besørge Vandingen af Gaden og Fortouget udfor Højstsammes Palaier i Store Kongensgade,« begynder han sin Skrivelse derom til Magistraten i 1845 [2]). Men hvorvel Prinsessens Hofchef utvivl-

[1]) 2. Sekr. 1855 Nr. 1342. Kommunens Regnskab 1856 S. 64.
[2]) 2. Sekr. 1845 Nr. 1253.

somt har været hans kæreste Kunde, drejede det sig dog om langt mere; ved at læse videre i Skrivelsen ser man, at han allerede havde Akkord om Gadevanding med de fleste Grundejere paa Kongens Nytorv, i Gothersgade indtil Kronprinsessegade, paa Østergade, Købmagergade, Højbroplads, Amagertorv og flere Steder. Betalingen var 1 Skilling daglig for ti Alen Façade, og han vandede tre Gange daglig fra 1. Maj til 30. September.

En Sag, som i disse Aar gav Brolægningsmyndighederne meget at bestille, var Striden om brede eller smalle *Hjulfælge*. Vognmændene i København og Bønderne, der kom agende til Bys paa deres Pindevogne, var lige enige om at lade deres Køretøjer rulle paa ganske smalle Fælge, skønt de skar dybt ned i de bløde Veje, skumplede slemt over Brostenene og skaffede Hestene ufornødent Arbejde. Forkærligheden for de smalle Fælge bundede formodentlig i, at de var billigere end de brede. Noget Forsvar for deres Overlegenhed prøvede ingen paa at føre, men alligevel var alle enige om at beholde dem. Regeringen, der her som saa ofte ellers havde de bedste Hensigter med Hensyn til Undersaatternes Vel, havde for længst indset, at alle Parter stod sig bedst ved de bredfælgede Hjul, og allerede i 1818 var der udkommet en Plakat om, at Arbejdsvogne skulde være forsynede med Hjulfælge af otte Tommers Bredde. Det er derfor ejendommeligt at se Kancelliet i 1840, altsaa 22 Aar senere, spørge Magistraten, om der ikke kunde virkes noget til Opfyldelse af denne Bestemmelse. Efter at have brevvekslet med Politidirektøren, Brolægningsinspektøren og Oldermanden for det store Vognmandslaug svarede Magistraten, at den troede ikke, der var noget at gøre. Kancelliet gik da til Ingeniørkorpset med sin Forespørgsel, og her havde det bedre Held. Ingeniørerne var overbeviste om de brede Fælges store Fortrin: de vilde slide mindre paa Brolæg-

ningen og udkræve mindre Trækkekraft, og de burde derfor absolut paabydes. Derefter kom Sagen paa ny til Kommunalbestyrelsen, men med samme Resultat som sidst: Borgerrepræsentationen fraraadede ikke blot nye Lovbestemmelser i den Anledning, men androg endogsaa om, at den gamle Bestemmelse fra 1818 maatte blive sat ud af Kraft. Dels betvivlede Forsamlingen Nytten af de brede Fælge, og i saa Henseende havde den et godt Eksempel at henvise til, idet den kongelige Staldetat og Admiralitetet, som i sin Tid havde efterkommet Paabudet om at anskaffe de brede Fælge, atter havde afskaffet dem. Dels holdt den det for urimeligt at paabyrde Vognmænd og andre denne nye Bekostning — aldeles bortset fra, at det sikkert for Øjeblikket var ganske umuligt at skaffe Fælge af blot fire eller fem Tommers Bredde, og Plakaten af 1818 krævede endogsaa otte Tommers. At de bredfælgede Hjul ikke var praktiske, kunde vel ogsaa sluttes deraf, at man trods Paabudet saa godt som aldrig saa dem anvendte [1]).

Kancelliet gav for saa vidt Køb, som det nu tilbød at sætte Grænsen for Fælgens Bredde ned til fire Tommer. Men for at overbevise de vantro, der ikke vilde anerkende de brede Fælges Overlegenhed, foreslog det samtidig ved Hjælp af Kraftmaalere at lade anstille Forsøg mellem en almindelig smalfælget og en med fire Tommer brede Fælge forsynet Vogn.

Denne Udfordring blev modtaget: en Kraftmaaler blev laant hos Landhusholdningsselskabet, Forsøgene blev anstillede, og de brede Fælge sejrede overlegent. Samtidig havde Forsøgene fastslaaet nogle andre lige saa selvfølgelige Sandheder, saasom at daarlig Brolægning stillede større Krav til Trækkekraften end god, at Mudderet burde fjernes fra makadamiserede Veje, og at disse burde tromles efter Istandsættelsen.

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 30. April 1840, 8. Dec. 1842.

Kommunalbestyrelsen opgav nu sin Modstand mod de brede Hjul, og ved Plakat af 7. Februar 1845 blev det paabudt, at alle Arbejds- og Fragtvogne inden Forløbet af fem Aar skulde være forsynede med de fire Tommers Fælge. Mulkter ventede enhver, som efter den Tid blev antruffet med smallere Fælge.

Vognmændene, som kendte Enevældens Langmodighed, forhastede sig ikke. Da Fristens Udløb nærmede sig, begyndte de at ansøge om at faa den forlænget. Som Paaskud beraabte de sig paa, at der ikke fandtes saa meget fire Tommers Hjulfælg i Byen, at det forlangte kunde præsteres. En Forlængelse af Fristen indtil 1. Juli 1850 blev ogsaa tilstaaet; men det nye Indenrigsministerium tilføjede rigtignok, at yderligere Forlængelse under ingen Omstændigheder kunde ventes, og det savnede Hjulfælg maatte altsaa nu skaffes til Stede. I 1853 udvidedes Bestemmelsen til ogsaa at gælde Omnibusser og lignende store Køretøjer.

Uhyre meget blev skrevet om denne Sag, og særlig Borgmester Schæffer var utrættelig i at affatte lange og vidtløftige Betænkninger derom.

Under Brolægningsvæsenet sorterede Stadens elendige *Rendestene*. De var ganske ude af Stand til at optage Vandet i Gaderne, saa snart et nogenlunde stærkt Regnskyl indtraf, og det gjaldt da blot om i en Fart at faa alle Rendestensbrædder afkastede og at dæmme for Kælderhalsene med Sand og Sandsække. Men indtraf et pludseligt Regnskyl om Natten, da hændte det ofte, at Beboerne i Kælderne vaagnede ved, at Vandet stod alenhøjt i deres Stuer. Store Købmagergade var særlig udsat; her samledes Afløbet fra mange Gaders Rendestene, og hele Gaden fyldtes derfor øjeblikkelig med Vand. Da Brolægningsvæsenet omsider tog sig for at lægge Gadens Rendestene om, blev det helt galt. Rendestenen langs med

Rundetaarn blev afskaffet og Afløbet fra Landemærket ført tværs over Gaden til den Rendesten, der gik langs Regensen. En Politirapport fra 1854 skildrer, hvorledes Resultatet blev: Rendestenskisten er for lille til at optage Afløbet, saa der ikke behøves noget særlig stærkt Regnskyl, inden Vandet løfter Dækselbrædderne af og løber tværs over Gaden og ned i Beboelseskælderen i Ejendommen Nr. 2 (Gadenummer 52) paa Købmagergade. Det fremhæves i Rapporten, at dette er noget, som jævnlig sker til ikke ringe Ulempe for de to Familier, som bor i Kælderen. Folkene paa Købmagergade havde ofte klaget til Magistraten, uden at der kom noget ud deraf. Da ogsaa Kristen Bernikows Stræde blev sat under Vand, prøvede Beboerne her at gaa lige til Indenrigsministeriet med deres Klager. Ministeriet tog sig ogsaa beredvillig af dem og skrev flere Gange til Magistraten derom; men der blev intet gjort.

I August 1854 blev Byens Rendestene sat paa en haard Prøve, som de da ej heller bestod. Særlig d. 15. og d. 20. faldt der stærke Regnskyl, og fra Kældere rundt om i hele Byen indløb der Klager over Rendestensvæsenet og Krav paa Erstatning for ødelagte Møbler og Varer. Politimester Bræstrup, der var en ivrig Talsmand for et ordentligt Kloaksystem, lod sine Betjente optage Rapporter over Vandets Ødelæggelse rundt om i Byen. Disse Rapporter, omfattende 253 oversvømmede Kældere, tilstillede han Magistraten og undlod ikke at benytte Lejligheden til paa ny at lægge den Kloaksagen paa Sinde [1]).

Rendestenene udmundede sluttelig i Havnen, i Kanalerne eller i Kastelsgraven. Men adskillige Steder havde Spildevandet en lang Vej at løbe, inden det kom til Vejsende, og saa voksede da Rendestenen til en bred og dyb Grøft. En saadan gik i Filosofgangen ned til Langebro.

---

[1]) 2. Sekr. 1854 Nr. 2643—44.

Den optog Spildevandet fra hele Nørre og Vester Kvarter, deriblandt Afløbet fra mangfoldige Kostalde, saa den ikke blot som saa mange andre Rendestene udbredte en fæl Stank, men næsten var livsfarlig for Folk, der om Aftenen passerede den mørke Allé. Beboerne ved Filosofgangen — og det var fine Folk: to Konferensraader, en Højesteretsassessor, en Højesteretsadvokat, en Professor, en Viceadmiral, en Hof-Perlestikkerinde o. s. v. — ansøgte gentagne Gange om at faa Grøften overdækket, og Politidirektør Bræstrup anbefalede her som alle Vegne den lukkede Kloak. Men Kommunen nøjedes med, naar Klagerne blev alt for højlydte, at lade Grøften oprense.

Det hedder i et af Beboernes Andragender — fra 1852 —, at Sundhedstilstanden i Omegnen utvivlsomt lider under Grøftens Indflydelse, »idet der i denne Gade hersker forholdsvis megen Sygelighed, uagtet den ifølge sin Beliggenhed ved en Udkant og i Nærheden af Stranden maatte være en af de sundeste i Byen . . . Uddunstningerne kunne i den varme Aarstid, især i stille Vejr, lugtes stærkt, ogsaa inde i Husene, hvilket navnligen i dette Aars hede Sommer i høj Grad har været Tilfældet . . . Filosofgangen er meget besøgt af Spadserende, ligesom den benyttes meget af Kvarterets Beboere til der at lade deres Børn bevæge sig i Luften. Men hvormeget Tilværelsen af denne aabne, for Syn og Lugt lige ubehagelige Kloak staar i Strid med, hvad der tilsigtes ved en offentlig Spadseregang, og hvor farlig den ved sin Dybde og Bredde er for mindre Børn, er det næppe fornødent at gøre opmærksom paa«. Endelig vilde, hvis Kloaken blev overdækket, »ogsaa den Uskik forebygges, at der fra Husene og især fra Kjælderne, fornemmelig om Aftenen, udkastes Urenligheder i Kloaken, en Uskik, der vanskeligen kan hæves, saalænge Kloaken er aaben« [1]). Der blev

---

[1]) 2. Sekr. 1852 Nr. 2646.

dog intet gjort ved den, og først Koleraaaret 1853 satte her, som paa saa mange andre Omraader, Liv i Kommunalbestyrelsen. Med Koleraen som Skræmmebillede begyndte Beboerne igen i 1854 at plage Magistraten, og de vedlagde nu Erklæringer fra flere ansete Læger. En af disse, Professor Fenger, udtaler rent ud, at denne aabne Kloak »er til Skade for Sundheden, og at den navnlig har været en medvirkende Aarsag til Udbrudet af den Tyfus-Epidemi, som i den sidste Maaned fornemmelig har angrebet mange af dette Kvarters Beboere«. Da endelig blev det vedtaget, at Kloaken skulde overdækkes, og i Løbet af 1854 blev den store Grøft dækket med tætsluttende Planker [1]).

Ude i *Forstæderne,* hvor der var længere Vej til Stranden, var Afledningsforholdene endnu daarligere end inde i Byen. Der var to Hovedvandløb, som førte Spildevandet henholdsvis til Øresund og til Kallebodstrand, nemlig *Blegdamsgrøften,* der havde Tilløb fra Blegdammene, Fællederne og Østerbro, og *Rosenaaen,* der løb i den af Kristian IV anlagte Fæstningsgrav fra Ladegaarden bag om Vodrofsgaard, over Vesterbro og ud til Stranden ved Enighedsværn.

Længere ude fandtes et lille Vandløb, der havde Udløb i Stranden ved Belvedere, og som afvandede den yderste Del af Vesterbro og Frederiksberg. Paa en Del af denne Strækning var det omdannet til en lukket Kloak, efter fattig Lejlighed, idet Vandet lededes under Jorden ved Hjælp af — Tjæretønder [2]).

Vandskellet mellem Øst og Vest gik omtrent ved Sct. Hans Gade, hvoraf fulgte, at Nørrebro slet intet Afløb havde for sit Spildevand. Det kunde ikke løbe øst paa til

---

[1]) 2. Sekr. 1854 Nr. 1386.

[2]) Landvæsenskommissions Forretning 6. Nov. 1843.

Blegdamsgrøften, og det maatte ikke gerne løbe syd eller vest paa ud i Vandvæsenets Søer eller i Ladegaardsaaen, der tilførte Byen dens Forsyning af Drikkevand. Hvad Resultatet saa blev, kan man tænke sig. Der var i Store Ravnsborgs Have en Sump paa over 1000 Kvadratalens Fladeindhold med tolv Alen dybt Mudder og Dynd, — den modtog Spildevandet fra en stor Omkreds paa Nørrebro. Og den ilde berygtede Grøft, der gik langs Nørrebrogades Sydside, drejede i ringe Afstand fra Peblingesøen ind paa Blaagaards Marker; hvor den saa blev af, siges ikke. En ældre Rende under Ladegaardsaaen var ganske ude af Stand til at hjælpe Nørrebro af med sit Spildevand, selv efter at den i 1851 var bleven forandret til en virkelig lukket Ledning.

Intet af de to Hovedvandløb magtede sin Opgave, og særlig *Blegdamsgrøften* var Emnet for evindelige Klager til eller Angreb paa de kommunale Autoriteter. Det var en dyb og bred Kanal, fuld af Mudder og aldeles livsfarlig for hvem der faldt derned. Da der engang var Forslag om at sløjfe Digerne omkring Fællederne, holdt Kæmneren paa, at man i hvert Fald maatte bevare Diget langs Blegdamsgrøften for at hindre Kreaturerne fra at styrte ned i den dybe Grøft [1]). Sommeren igennem udbredte den en sundhedsfarlig Stank. Grundejerne vægrede sig bestandig ved at holde den oprenset, da de med Rette hævdede, at Opgaven var umulig, eftersom Grøften næsten intet Fald havde paa den hele lange Strækning, og den trods sin store Dybde, 10—16 Fod, dog ikke kunde aflede Vandet fra de lavere liggende Blegdamme. Ofte stod derfor Blegdammene under Vand, saa man kunde sejle over dem med Baade, og i Sct. Hans Gade løb Spildevandet den gale Vej lige ud i Sortedamssøen, hvorfra det senere kom ind til Byen som Drikkevand. En Gang om Aaret

---

[1]) 2. Sekr. 1854 Nr. 3346.

blev dog Grøften oprenset. Da stod Arbejderne barbenede i Grøften og øste Mudder op flere Uger i Træk, og saa lød Klagerne fra Beboerne højere end nogen Sinde. Kæmneren havde kun liden Trøst at give dem. »Arkivarius Feilberg«, skriver han engang til Magistraten, »har hvert Aar følt megen Trang til at fremkomme med Klager over denne Grøft, uagtet det er ham vitterligt, at der næsten hele Sommeren og sent paa Efteraaret næsten uafbrudt arbejdes paa Grøftens Rensning, og at der øjeblikkelig efter Oprensningen paa ny samler sig Urenligheder, der paa Grund af Grøftens slette Tilstand ikke har det Afløb, som er nødvendigt for at forhindre ilde Lugt.« [1])

Kæmneren siger, at denne Grøft er det vigtigste af alle Vandløbene omkring Byen. Det var derfor uheldigt, at den tillige var et af de sletteste.

Saa var *Rosenaaen* et ganske anderledes idyllisk Vandløb. Da den modtog Afløbet fra Ladegaardsgravene, der altid holdtes fyldte ved Tilløb fra Ladegaardsaaen, var der bestandig nogen Strøm i den og, i hvert Fald i Begyndelsen, nogenlunde frisk Vand. I Zikzak slyngede Aaen sig hen over Ladegaardsmarken og gennem Vodrofgaards Enge, dannede i Vodrofgaards Have en anselig Park, i hvilken der holdtes Sejlbaad, drev en Vandmølle, gik under Gl. Kongevej omtrent ved Prinsesse Maries Allé, bøjede saa i et skarpt Knæk til venstre hen under en Bro i Bagerstræde og fortsatte i denne Retning, indtil den omtrent ved Stenosgade forenede sig med Afløbet fra Sct. Jørgens Sø. Herfra løb den ind under Vesterbrogade, fulgte et Stykke den nuværende Viktoriagade og naaede saa i mange Bugter og Slyngninger ud over de flade Enge til Kallebodstrand. Der klages ikke, som ved Blegdamsgrøften, over Stank fra Rosenaaen, — det var først en senere og forvænt Eftertid, som bragte den i det daarlige

---

[1]) 2. Sekr. 1857 Nr. 3045.

Ry, der holdt sig lige til vore Dage, og som i mange Aar gjorde det at skrive en Artikel om Rosenaaen til en Prøve for begyndende Journalisters Vid. Og dog blev den aldrig renset; ingen vidste, om det var Magistraten eller Grundejerne, denne Pligt paahvilede, og da der engang blev holdt et Møde til Afgørelse af dette Spørgsmaal, erklærede en af Grundejerne, Garvermester Bachmann, at i de 50 Aar og mere, i hvilke han havde boet paa Vesterbro, havde ingen Oprensning af Aaen fundet Sted. Følgerne udeblev da heller ikke, men de viste sig navnlig derved, at Aaløbet tilstoppedes, saa det ikke længer kunde føre Vandet bort, og saa blev der Oversvømmelse, saa snart der faldt et Regnskyl. Særlig udsatte var Ejendommene ved det skarpe Knæk sønden for Gl. Kongevej, og hvert Foraar kom der regelmæssig Klage fra Beboerne af Matr.-Nr. 88 paa Vesterbro, at Vandet var trængt ind i Husene og havde ødelagt deres Bohave. Det var navnlig Slagtermester Møller, det gik ud over. Han klagede i 1841, at Vandet stod otte Tommer over Gulvene i hans Stuer; og endnu midt i Halvtredserne hører vi ganske de samme Klager fra Slagtermester Møllers Enke.

Men ogsaa Ejeren af Vodrofs Mølle klagede, naar Vandløbet groede til, — for ham betød det jo, at hans Vandmølle gik i Staa. I Forening med Ejeren af Vodroffgaard besværede han sig flere Gange herover, og gennem disse Klageskrifter faar vi en god Forestilling om Rosenaaens Omgivelser. Det hedder saaledes i en Skrivelse fra 1836:

Aaen, som løber under gamle Kongevej omkring Vesterbro under Stenbroen, igennem nogle Marker forbi Enighedsværn ud i Kallebo Strand, og som modtager Vandet fra Vodroffgaards Mølle, Vodroffgaards Enge, Ladegaardens Jorder og en Del af Frederiksberg Marker, er i mange Aar ikke bleven oprenset, til stor Skade for Undertegnede, idet jeg, Lund, ikke kan male med min Vandmølle, da Aaen ej kan modtage Bagvandet, og jeg, Wolff, ikke alene ej kan faa Vandet afledet

paa Vodroffgaards Enge, men naar Vandet ej kan faa Afløb i Aaen, trænger samme endog tilbage igennem mine Grøfter højt op i Markerne, hvor det ofte kan henstaa i flere Uger, som alt haver til Følge, at Engene blive sure og Græsset, som der avles, fordærvet. — Vel hidrører den Skade, vore Ejendomme som omforklaret lide, ikke alene fra Mangel af Aaens Oprensning, hvilken efter derom gjort Andragende til Amtet forhaabentlig nu bliver iværksat, men fornemmelig derfra, at Aaløbets Grund af de tilstødende Ejere dels benyttes og dels indskrænkes, saaledes at Vandet mangler frit Løb og Aaen baade Bredde og Dybde til at modtage det betydelige Kvantum Vand, som Efteraar, Vinter og Foraar skal passere denne, og som især forøges, naar Slusen under Ladegaardsvejen ved den nye Blaagaardsvej aabnes.

Saaledes har Ejeren af Nr. 87, Schibild, ikke alene nedrammet flere Pæle tvert over Aaløbet (for faa Dage siden fandtes der 21 Stk.) for at standse Vandet, som afbenyttes til Tangvaskning, tildækket hele Aaløbet mellem Hr. Bager Sagers og hans Ejendom for at afbenytte Pladsen til Tangens Tørring og tillukket Aaløbets Grund mod gamle Kongevej med Plankeværk, saa at intet Tilsyn med Aaen udvendig fra kan haves; men selve Aaløbets Grund er her, formentlig af denne Ejer og af Ejeren paa den modsatte Side, Slagtermester Hille, som tilhører Nr. 27 paa Vesterbro, kendeligen formindsket; ligeledes er Aaløbet imellem Ejendommen Nr. 72 og 73, Doktor Haugsted, og Nr. 70 og 71, Schmidts Enke tilhørende, saa vel som paa flere Steder betydeligen indskrænket, dels ved Opfyldning og dels ved Plantning af Træer m. m., hvilket de Vedkommendes Maalebreve godtgøre og Stadskonduktøren vil kunne oplyse.[1])

Efter Modtagelsen af denne og flere lignende Klager blev det paalagt de tilstødende Grundejere at lade Aaen oprense. Men de erklærede alle, at Aaen som Magistraten tilhørende var dem uvedkommende. Der blev da næppe heller gjort noget ved den, førend den blev reguleret og inddraget som et Led i den store Kloakplan[2]).

---

[1]) 2. Sekr. 1841 Nr. 3946.

[2]) Paastanden om, at Vandløbet tilhørte Magistraten, gav Anledning til en Undersøgelse af, hvor egentlig Grænsen mellem Byen og

Disse udenbys Vandløb laa under Stadens Vejvæsen; da dette i 1844 forenedes med Brolægningsvæsenet, fik fra dette Aar baade de indenbys og de udenbys Rendestene, Kloaker og Vandløb den samme Bestyrelse.

Badeanstalter.

Kan man fra den offentlige Renlighed drage Slutninger til den private, har denne næppe været stor; og Dr. Hornemann taler da ogsaa aabenlyst om »det Hang til Urenlighed eller i det mindste den ringe Omsorg for Renlighed, der udmærker en stor Del af Stadens Be-

---

Amtet (Frederiksberg) paa denne Strækning var. Oprindelig ejede nemlig Vodrofgaard, der jo ligger paa Frederiksberg, den Jordstrimmel paa den sydlige Side af Gl. Kongevej, som laa mellem Aaen og Vejen. Jordstykket strakte sig fra et Stykke vest for nuværende Bagerstræde til Afløbet fra Sct. Jørgens Sø, omtrent nuværende Stenosgade. Det var saaledes Aaløbet og ikke Gl. Kongevej, som i tidligere Tid var Stadens Grænse.

Vodrofgaards Ejer Justitsraad Frisch bortsolgte i 18. Aarh. den vestligste Del af dette Jordstykke, nemlig Grundene paa begge Sider af Bagerstræde, omtrent hen til den nuværende Passage gennem Det Ny Teater. Denne Grund blev efter Ansøgning fra Ejeren, Garvermester Bachmann, ved kgl. Resol. af 14. Febr. 1812 henlagt under Stadens Jurisdiktion. Den østlige Del af Grundstykket forbeholdt Justitsraad Frisch sig, da han solgte Vodrofgaard til Grosserer Zinn, og det gik senere over til Værtshusholder Lars Christensen, der i 1805 fik sit Skøde læst ved Kbhvns. Amts Birketing med en Paategning om, at man ikke vidste, hvor dette Jordstykke hørte hen. Lars Christensen har senere udstykket og bortsolgt Jorden, men ved Undersøgelse i 1836 erklærer Kæmneren, at det ikke er ham bekendt, om denne Strækning (altsaa mellem Teaterpassagen og Stenosgade) nogensinde senere er bleven henlagt under Stadens Jurisdiktion.

boere« [1]). Men Befolkningen var nogenlunde undskyldt: med indkneben Plads, et mangelfuldt Renovationsvæsen, daarligt Spildevandsafløb og sparsom Forsyning med frisk Vand maatte den let fristes til at lade det gaa, som det kunde.

Et Badekar oppe i Lejlighederne vilde der ikke let blive Tale om i disse Aar, da Vandet skulde bæres op ad Trapperne. Men ogsaa et Bad ude i Byen var en sjælden Luksus. Badeanstalter maatte ikke anlægges uden efter Tilladelse fra Vandkommissionen, og denne vaagede over sit Pumpe- og Springvand. Et Bad kunde faas paa Frederiks Hospital, og desuden fandtes fra ældre Tid en enkelt Anstalt i Hotel du Nord; den var »kongelig privilegeret«, og Badene her var meget dyre. I 1840 fik Enken efter Herman Randulf, Krigsassessor og Fregatkaptajn i brasiliansk Tjeneste, Tilladelse til at anlægge en Badeanstalt i Gaarden Nr. 230 ved Nørrevold; men Vandet dertil skulde hun rigtignok tage af Gaardens egen Brønd. Aaret efter ansøgte Dominico Capozzi om Bevilling til »ved Hjælp af transportable Badekar at betjene dem, som maatte attraa saadant, med Bade hjemme i deres Huse, saavel af Brøndvand, Søvand som kolde og varme samt Svovl- og Urtebade«. Magistraten anbefalede Andragendet, »da vi ikke skønne, at noget herimod kan være at erindre, efterdi hverken Søbadeanstalten ved Rysenstens Bastion eller Vognmand Jørgensen, der nu ejer Hotel du Nord, er i Besiddelse af nogen Eneret til at holde Bade« [2]). I 1846 anbefalede Magistraten ligeledes et Andragende fra Hattefabrikant Feldberg i Kronprinsensgade om at indrette et Dampbad. Det fornødne Dampanlæg havde han allerede, da det brugtes til hans Fabrikation af Silkehatte.

---

[1]) Om adskillige Mangler ved den offentlige Renlighed, S. 11.

[2]) 2. Sekr. 1841 Nr. 2030.

Af Søbadeanstalter fandtes kun den ene ved Rysensstens Bastion, der var anlagt i 1824. I 1840 fik Gartner Rasmus Limkilde Tilladelse til at anlægge et Badehus i Kallebodstrand ud for sin Ejendom Ratzeborg; men den laa saa langt ude paa Vesterbro, at den kun kunde faa nogen Betydning for Forstadsbeboerne, der for øvrigt endnu paa den Tid kunde bade fra den aabne Strand bag ved Vesterbro. Da Jernbanen var bleven anlagt, blev de afskaarne herfra; thi der gaves da kun Adgang til Stranden paa et enkelt Sted, gennem en Tunnel under Banen. Rebslager Jensen mente derfor at imødekomme et almindeligt Ønske hos Vesterbros Beboere, da han i 1847 søgte om Tilladelse til at anlægge en Badeanstalt for Enden af sin Reberbane Nr. 68 paa Vesterbro. Aaret efter anlagde ogsaa Lejerne af Matr.-Nr. 67 en Badeanstalt efter Overenskomst med Rebslager Jensen, over hvis Grund man maatte passere for at komme ned til Vandet. Denne Badeanstalt, paa Pynten af Nr. 67, blev eksproprieret til det nye Gasværks Anlæggelse, hvorefter Ejerne i 1857 fik Tilladelse til at anlægge en Badeanstalt længere ude i Stranden uden for Gasværket. I mange Aar derefter førte *Badevejen* ned til denne stærkt benyttede Anstalt.

Hovedstadens brede Lag badede syd for Langebro ved Køkkenkurven eller Ærtekedlen, og det var de mange Ulykkestilfælde, som indtraf her, der omsider bevægede Magistraten til at anlægge en offentlig Badeanstalt. Tanken herom blev fremsat under Forhandlinger med Selskabet for druknedes Redning i 1845; men med sædvanlig Magistratslangsomhed gik Sagen derpaa i Staa, og det varede flere Aar, inden man hørte noget til den. Og da endelig Magistratens Langsomhed var overvunden, begyndte Ingeniørkorpset at modsætte sig Anlæget af Hensyn til Fæstningens Sikkerhed. Men over for den offentlige Menings Tryk maatte de militære dog til sidst frafalde

de opstillede strenge Fordringer, og Badeanstalten blev indrettet i 1850. Den kom til at ligge uden for Estakaderne i Kallebodstrand paa Kristianshavnssiden og var alene for Mænd. En tilsvarende for Kvinder kom først i 1876; dog var der givet Skolepigerne i Kommunens Skoler Adgang til Badning, da Fattigvæsenet i 1847 havde tilladt, at en Flaade, der laa i Havnen ud for Almindelig Hospital, maatte benyttes i dette Øjemed.

Uden for Østerport blev den første Badeanstalt bygget i 1843 af en Billedhugger *Møen* paa Kammerherre Classens Strandjord. Møen solgte i 1854 sit Etablissement til forhenværende Hovmester *Engelbrecht*, der fik Bevilling til at fortsætte Forretningen. *Bechs* Badeanstalt ved Kalkbrænderiet nævnes 1847, og samme Aar fik Jens Knudsen Tilladelse til at anlægge en Badeanstalt ved Siden af Møens. Flere og flere begyndte nu at bygge Badehuse ved Strandvejen, saa de bagved liggende Grundejere fandt sig foranledigede til at protestere derimod, da Badehusene ganske vilde berøve dem Udsigten til Søen [1]). Som offentligt Badested paa Østerbro benyttedes almindeligt det søndre Bolværk ved Gamle Kalkbrænderi; men til sidst klagede Fabrikejer Krause derover; han tilbød at anvise et bestemt Stykke af Stranden til gratis Badeplads, naar det offentlige vilde indhegne det samt paase, at der saa ikke badedes andre Steder paa hans Grund. Men Byen mente ikke at kunne indlade sig paa dette Arrangement. — Et Andragende om at udlægge Badeskibe i Havnen, som en Melhandler Neiendam indsendte i 1846, kunde ikke bevilges.

Sundhedstilstanden i København var under disse Forhold — selvfølgelig — yderst slet. Midt i de giftige Dun-

[1]) Borgerrepr. Forh. 1850 S. 232.

ster fra Fæstningsgraven, der som en stillestaaende Pøl omgav Byen, og i Stanken af Rendestene og Latringruber kunde det ikke være anderledes. Ondartede Sygdomme var hyppige i Byen, og Epidemier opstod jævnlig, — vi har set dem i Forbindelse snart med en utæt Vandrende i Bredgade, snart med en aaben Kloak i Filosofgangen. I Aarene 1845—49 skyldtes 13,6 pCt. af alle Dødsfald i København epidemiske Sygdomme, særlig Tyfus [1]).

Dødeligheden var stor, og den voksede fra Aar til Aar. I 1853 — før Koleraen — skrev Professor *E. Fenger* en Artikel om Dødelighedsforholdene i København sammenlignet med andre Dele af Landet [2]). Det Resultat, han kom til, var for det første, at et Barn, der fødtes i København, havde Udsigt til at leve femten Aar kortere end f. Eks. et Barn, der fødtes paa Fyn; og dernæst, at den sandsynlige Livsalder i København blev stadig kortere. Ved den sandsynlige Livsalder forstod han den Alder, som Halvdelen af et Antal lige gamle Mennesker vilde opnaa, naar Dødelighedsforholdene forblev uforandrede. Denne Gennemsnitsalder havde i Aarene 1835—39 i København været 35 Aar for Mænd og 39 Aar for Kvinder. I det følgende Femaar, 1840—44, gik Tallet ned til under 34

---

[1]) Stat. Tabelværk, Ny Række I, 1850 S. CXVII. Om dette Procenttal bemærker Tabelværkets Udgiver, at det er »en saa stor Andel, at det er indlysende, at Dødeligheden her i Byen kunde formindskes betydeligt, naar det ved hensigtsmæssige sanitære Foranstaltninger kunde lykkes at gøre Epidemierne sjældnere«. — For øvrigt er Procenttallet tilsyneladende ikke formindsket: i Femaaret 1906—10 opgives 13,7 pCt. af samtlige Dødsaarsager som epidemiske Sygdomme. Men til saadanne regnes nu adskillige, som ikke i hin Tid blev ansete for epidemiske, saasom Lungebetændelse og Tarmkatarr hos Smaabørn, der nu spiller en fremtrædende Rolle som epidemisk Dødsaarsag; og disse Tal er saaledes et Eksempel paa, hvor vildledende det kan være at ville sammenstille statistiske Opgørelser fra forskellige Tidsrum. (Efter velvillig Meddelelse fra Stadslæge A. Ulrik).

[2]) Fædrel. 6. Maj 1853.

Aar for Mænd og under 38 Aar for Kvinder. Men i Femaaret 1845—49 var Dødeligheden tiltaget saaledes, at den sandsynlige Livsalder for nyfødte Drenge var 25 Aar og for Piger 34 Aar. Samtidig var paa Landet den sandsynlige Livsalder omkring ved 50 Aar baade for Mænd og Kvinder og med Tilbøjelighed til at stige, medens den i København var i saa rivende Nedgang. Ingen kunde være i Tvivl om, at det var de daarlige hygiejniske Forhold i Hovedstaden, som var Skyld heri. De mere oplyste saa det og harmedes derover, og den store Kloakplans Stranding var for dem en virkelig Sorg. Derfor vedbliver paa dette Omraade Fortidens Klager at lyde snarest forstærkede, efter som Tiden gik.

»København er unægtelig en interessant og en mærkelig By,« hedder det endnu i 1857 [1]). »Dens Skatte af Kunst og Videnskab, dens dejlige Omgivelser, dens rige Udvalg af Forlystelser og Adspredelser, dens tiltagende Velstand og dens Befolknings godmodige Natur gør den til et behageligt og tiltrækkende Opholdssted. Men over al denne Herlighed hviler en mørk Skygge; det gaar næsten som i visse tropiske Egne, der med den ydre Pragt skjule de Afkroge, hvor Sygdom og Død lurer . . .

København har endnu alle sine stillestaaende Kanaler og sine utallige aabne og stinkende Rendestene . . .

København har endnu sit barbariske Latrinsystem, sine utallige Pestgruber i Husene, sine Renovationskuler i Byens Nærhed og sine Renovations-Komiteer . . .

København har endnu sine skidne Gader, der renses under en gemytlig Alliance mellem »Gadekommissærer« og »Kælderfolk«, og sine endnu skidnere Gaarde . . .

København har endnu sine udenbys Grøfter og Mudderpøle, der ved Modsætningen forhøje Nydelsen for dem, som paa en lille udenbys Tur ville trække frisk Luft . . .

---

[1]) Fædrel. 12. Okt. 1857.

København har endnu sine mangfoldige skumle Logishuse, Fattigdommens mørke Skjulesteder, der mere ligner Røverhuler end menneskelige Boliger.

Imidlertid trøster Københavns Befolkning sig over alt dette, over Sygdom og Død, i Tivoli og Alhambra . . .«

III. STADENS STYRELSE.

Kommunalbestyrelsen.

Den 1. Januar 1840 underskrev Kristian VIII den nye Kommunalanordning for København, — det var Kongens »Nytaarsgave« til Hovedstaden og Indvielsen af den nye Regering. Endnu samme Dag blev Anordningen oplæst paa Raadhuset for Magistraten og de 32 Mænd og modtaget med saa stor Begejstring, at Kommunalbestyrelsen straks vilde gaa til Kongen og takke, hvad Overpræsidenten dog af Hensyn til Etiketten maatte forhindre. Men længer end til den næste Dag kunde de ikke holdes tilbage, — saa mødte de og takkede med Overpræsidenten som Ordfører.

Gennem den nye Forfatning fik Borgerne direkte Andel i deres Bys Styrelse. De »32 Mænd«, som havde suppleret sig selv, afløstes af de 36 Borgerrepræsentanter, der valgtes med en Sjettedel hvert Aar. Det andet Led i Kommunens Styrelse, Magistraten, kom til at bestaa af Overpræsidenten, tre Borgmestre og seks Raadmænd; disse sidste skulde vælges af Repræsentanterne, altsaa indirekte af Borgerne selv, og det folkevalgte Element var saaledes ogsaa i Magistraten i Flertal over for de fire kongevalgte Medlemmer. I den gamle Magistrat havde alle Medlemmerne været kongevalgte.

For saa vidt var den nye Forfatning ret frisindet. Men baade Valgret og Valgbarhed var betydelig indskrænket. Halvdelen af de 36 Repræsentanter *skulde* være

Grundejere, og for at være Vælger skulde man enten eje en Ejendom til mindst 4000 Rdlr.s Assuranceværdi eller betale mindst fem Portioner i Næringsskat. Disse Indskrænkninger betød saa meget, at af Stadens 120,819 Indbyggere fik i 1840 kun 1929 Valgret til Borgerrepræsentationen, — omtrent hver tresindstyvende.

Dernæst var den Magt, som tildeltes den nye Kommunalbestyrelse, i Virkeligheden ikke stor. Det betød endda ikke saa meget, at Overpræsidenten kunde suspendere den samlede Kommunalbestyrelses Beslutninger, og at Kongen kunde opløse Borgerrepræsentationen, naar den »tilsidesatte sine Pligter«. Thi disse Bestemmelser blev aldrig anvendte. Men Kommunens Budget skulde godkendes af Kancelliet og Regnskaberne decideres af Kollegierne. Forslag om særlige Indtægter og Udgifter, om Laan, nye Lønninger og Afhændelse af faste Ejendomme skulde stedse indstilles til Kancelliets eller Kongens Afgørelse. Næsten alle Kommunens Embedsmænd skulde ansættes af Kongen; og i alle Tilfælde, hvor Kommunalbestyrelsens tvende Afdelinger ikke kunde enes, var det selvfølgelig Kancelliet, der havde Afgørelsen.

Ogsaa efter 1840 var det i Virkeligheden Kancelliet, der styrede København: der endte alle de Sager, som var blot nogenlunde af Betydning. Magistratens Kontorer var et Gennemgangsled for Sagerne paa deres Vandring frem og tilbage; Kommunalbestyrelsen blev »hørt« og fik Lov til at afgive Betænkninger og indhente Oplysninger; men Afgørelsen blev truffet andensteds. I 1842 forhøjede Kancelliet den budgetterede Fattigskat med 8500 Rdlr., hvad der vakte saa megen Forbitrelse »som et mærkeligt og ildevarslende Tegn paa Kancelliets Sans for Kommunalvæsenets Betydenhed«, at Gehejme-Statsminister A. S. Ørsted maatte lægge ud med et offentligt Forsvar derfor [1]).

---

[1]) Kollegial Tidende 1843 S. 48.

Indtil 1857 kunde Kommunalbestyrelsen ikke bestemme, hvad en ny Gade skulde hedde, — det afgjorde Kongen og Kancelliet. Da Magistraten i 1843 havde tilladt Opførelsen af en midlertidig Træbygning paa Kongens Nytorv til Afholdelse af en Julebasar, udkom et kgl. Reskript, »hvorved Hans Majestæt paalægger Kancelliet at tilkendegive Magistraten til fornøden Efterretning og Iagttagelse for Fremtiden, at Allerhøjstsamme ikke kan finde den berettiget til at tage Beslutninger om en saadan ekstraordinær Benyttelse af Byens Torve som den her omhandlede« [1]). Og saaledes bestandig videre.

Men om end det borgerlige Selvstyre, som den nye Forfatning havde indført, foreløbig ikke betød saa overvættes meget, saa var dog det store og altid afgørende Skridt taget: Borgerne havde faaet en lovsikret Indflydelse paa deres Bys Styrelse, og der skulde nu for første Gang siden 1659 afholdes Valg i Hovedstaden af Medlemmer til Byens Raad.

Ifølge Kommunalanordningen skulde de otte ældste af de 32 Mænd afgaa; af de øvrige trak en sig frivillig tilbage, og der blev altsaa ved første Valg 13 Repræsentanter at vælge, for at Tallet 36 kunde blive fuldt.

Valget var udskrevet til d. 9. April 1840. I de nærmest foregaaende Dage afholdtes Prøvevalg, og Kandidater opstilledes, først af Handelsstanden, derpaa af Haandværkerne, endelig ogsaa paa et almindeligt Vælgermøde. Om Aftenen d. 8. April tog den gamle Kommunalbestyrelse Afsked med den gamle Tid ved et Festmaaltid, hvortil de 32 Mænd havde indbudt Magistraten. Og Dagen efter gik altsaa Hovedstadens Borgere til Valg.

Deltagelsen var efter den Tids Forhold betydelig. Af de 1929 Vælgere afgav 1028 deres Stemme. Den nye Forsamling kom til at bestaa af 14 Haandværkere eller Fa-

---

[1]) Reskript 8. Febr. 1844.

brikanter, 16 Handlende eller Forretningsmænd og 6 af den saakaldte »nye Borgerklasse«, det vil sige Mænd, som ikke drev nogen borgerlig Næring, og som ikke hidtil havde haft Borgerskab, men som nu havde løst et saadant for at kunne faa Valgret og Valgbarhed til den nye Forsamling. Det er væsentlig blandt disse »nye Borgere«, man træffer de Navne, som gav Forsamlingen sit Præg: Overretsprokurator Balthazar Christensen, Professor Algreen-Ussing, Professor C. N. David, Bankdirektør L. N. Hvidt, cand. jur. Orla Lehmann. Aaret efter kom D. G. Monrad ind i Forsamlingen, der saaledes straks fra Begyndelsen fik sit Præg af den politiske Opposition.

Den nye Forsamling holdt sit første Møde d. 23. April 1840. Ankersmed Caspersen som Aldersformand aabnede Mødet, hvorpaa Bankdirektør H. P. Hansen valgtes til Formand; da han Aaret efter blev Raadmand, valgtes L. N. Hvidt til Formand og beklædte denne Stilling indtil 1853, da han atter afløstes af Hansen. Forsamlingens Møder var endnu ikke offentlige, — det blev de først i 1848; men lige fra Begyndelsen blev et Uddrag af dens Forhandlinger offentliggjort i Trykken. Bestemmelsen herom var for øvrigt allerede taget af de 32 Mænd som en af deres sidste Handlinger. Offentliggørelsen fandt Sted i »Berlingske Tidende« indtil 1845, da man af politiske Grunde gik over til »Fædrelandet«. — En anden Beslutning, som i det ydre kendetegnede en ny Æras Begyndelse, blev ligeledes taget straks: det var den, at Skrivelser fra Borgerrepræsentationen kun skulde underskrives af Formanden og paraferes af Forsamlingens Notarius. I de 32 Mænds Tid havde de alle underskrevet, — en Vidtløftighed, som Borgerrepræsentanterne nu kun anvendte ved enkelte særlig betydningsfulde Lejligheder. Møderne skulde holdes Kl. 6 hver Torsdag, hvilket i 1851 forandredes til Mandag, som det endnu er. Forsamlingen var beslutningsdygtig, naar to Trediedele var til Stede;

dette blev dog i 1854 ændret til Halvdelen, — maaske et Vidnesbyrd om, at Interessen for at komme til Stede ikke længer var tilstrækkelig stærk.

Saa begyndte altsaa Samarbejdet mellem de to sideordnede Afdelinger af Kommunalbestyrelsen og dermed Rivningerne og Skuffelserne. Det tog nogen Tid, inden Forholdene kunde falde i Leje og de to Parter vænne sig til hinanden. Den ungdommelige Borgerrepræsentation har nok ventet sig noget mere af Kommunalloven, end det var dennes Hensigt at give; i hvert Fald vilde den prøve, hvor langt dens Myndighed naaede, og hvor vidt den kunde gaa uden at støde paa Modstand. Først da adskillige Sammenstød med Magistraten og nogle Resolutioner fra Kancelliet havde lært den, hvor Grænserne gik, faldt den til Ro.

Det første Spørgsmaal, som de to Forsamlinger blev uenige om, var Valget af Formand i en »kombineret Komité«, som det dengang hed, det vil sige et Fællesudvalg af Magistrat og Borgerrepræsentation. Repræsentanterne hævdede, at Udvalget selv kunde vælge sin Formand; Magistraten paastod, at det ældste Magistratsmedlem var født Formand. Dette Formspørgsmaal maatte indankes for Kancelliet, og en kongelig Resolution gav Magistraten Medhold. — Det næste Sammenstød fandt Sted paa Spørgsmaalet om Orla Lehmanns Udtrædelse af Forsamlingen i 1841, da han var bleven sat under Tiltale for en politisk Tale, han havde holdt paa Falster. Kancelliet sendte Magistraten en Meddelelse om Sagsanlæget tillige med en Henvisning til de Paragraffer i Kommunalloven, der omhandlede Betingelserne for Valgret og Valgbarhed. Magistraten kunde jo nok skønne, hvad Meningen var; men den holdt ikke af ligefrem at forlange Lehmann fjernet. Den sendte Skrivelsen til Borgerrepræsentanterne med en ny Henvisning til Paragrafferne og udbad sig »de Hrr. Borgerrepræsentanters Formening i Sagen behage-

ligst meddelt«. Men ogsaa Repræsentanterne var Diplomater; de svarede med at sende Spørgsmaalet tilbage til Magistraten: Er det Meningen, at Lehmanns Valg skal suspenderes, og har Magistraten taget Initiativet til dette Skridt? Og saa maatte Magistraten ud med Sproget: Ja, den mente, at Lehmann burde udelukkes fra Forsamlingen, saa længe Aktionen imod ham stod paa. Umiddelbart derefter tog ogsaa Borgerrepræsentationen s i t Standpunkt. Det blev det stik modsatte af Magistratens: Forsamlingen fandt ikke, at der var nogen Grund til at suspendere Orla Lehmann. Denne Beslutning toges med alle Stemmer mod én. Et Medlem, Algreen-Ussing, stemte ikke [1]).

Det blev saaledes til sidst Kancelliet, som maatte til at træffe en Afgørelse. Naturligvis blev den i Favør af Magistratens Standpunkt: Lehmann kunde »indtil videre« ikke fungere som Borgerrepræsentant.

Det skarpeste Sammenstød kom dog paa et i Realiteten lidet betydende Spørgsmaal: Ansættelsen af nogle nye Betjente ved den i 1845 oprettede Kriminal- og Politiret. Her var det tydeligt, at Repræsentationen vilde benytte Lejligheden til et Opgør med Magistraten og til at faa sin Stilling inden for den samlede Kommunalbestyrelse klaret. Men det førte ogsaa denne Gang til et Nederlag.

Kommunalbestyrelsens to Afdelinger havde i denne Sag indtaget hver sit Standpunkt, og Magistraten havde da uden yderligere Forhandling indsendt Forsamlingens Betænkning sammen med sin egen til Kancelliet, der som sædvanlig gav Magistratens Standpunkt Fortrinet. Dette Skridt vakte den heftigste Vrede hos Borgerrepræsentanterne, der hævdede, at Magistraten havde været uberettiget til paa egen Haand at henskyde Spørgsmaalet til

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1841, 26. Marts og 19. April.

Kancelliets Afgørelse; dertil krævedes ogsaa den anden Parts Samtykke, og denne var ikke bleven spurgt. De gjorde opmærksom paa, at »Repræsentantskabet er en Magistraten sideordnet Branche af Kommunalbestyrelsen og ikke en samme underordnet Autoritet, hvis Erklæring indhentes af Magistraten for igen, forsynet med dennes Erklæring, at tilstilles højere Autoriteter«. De forlangte derfor, at der i saadanne Tilfælde blev afholdt et Plenarmøde af den samlede Kommunalbestyrelse, for at Enighed om en fælles Optræden kunde tilvejebringes.

Men Magistraten afviste dette Forlangende i skarpe Ord: »Naar Dhrr. Borgerrepræsentanter have ytret, at Forholdet ikke maa betragtes saaledes, at Borgerrepræsentanternes Erklæring indhentes af Magistraten for igen, forsynet med dennes Erklæring, at tilstilles højere Autoriteter, da maa Magistraten bemærke, at Forholdet netop er saadant, at dette er den Fremgangsmaade, som Kommunalanordningen forudsætter, som altid har været fulgt, og som nøje iagttages i alle andre Kommuner.« Magistraten kunde saaledes ikke finde sig foranlediget til at gøre nogen Forandring i den omhandlede Henseende. Plenarmøder vilde kun være tidsspildende, og den kunde ikke anerkende, at Forsamlingen havde nogen *Ret* til at forlange sig Magistratens Erklæringer til højere Autoriteter forelagte. Derimod skulde et *Ønske* i saa Henseende fra Forsamlingens Side gerne blive efterkommet.

Ordvekslingen blev stedse bitrere, og Repræsentanterne fastholdt i de skarpeste Vendinger deres Krav paa Plenarmøder: »Naar vi nu anmode Magistraten om, at en saadan Fremgangsmaade i den kommende Tid nøjagtigen maa blive fulgt, er dette ikke noget *Ønske* fra vor Side, hvis Opfyldelse kan anses for at være Magistraten overladt, men et *Forlangende,* hvortil vi antage, at vi ere fuldkomment berettigede, . . . og vi skønne ikke, at nogen betydelig Tidsspilde dermed vil være forbun-

den, idet vi holde os forvissede om, at naar Borgerrepræsentanterne, som ved deres forskellige Næringssysler vistnok ofte føle Byrden af de stedse voksende kommunale Forretninger, villigen kunne opofre deres Tid til saadanne Møder, ville Magistratens Medlemmer, hvem det Hverv at besørge Kommunens Forretninger imod tilbørligt Vederlag specielt er overdraget, vist ikke anse den Tid, som derpaa anvendes, for spildt.« [1])

Striden begravedes i et Udvalg. Fra hver Side udnævntes to Delegerede til at behandle Spørgsmaalet om, hvorledes der skulde forholdes i Tilfælde af Dissens mellem de to Afdelinger; men man hørte aldrig siden noget fra dette Udvalg. Repræsentationen har rimeligvis fundet det klogest i Stilhed at trække sig tilbage fra en Strid, som var bleven lidt dristigt rejst, og i hvilken det var uden for Tvivl, at Kancelliet igen vilde give Magistraten Ret.

Den Spænding, der i disse første Aar herskede mellem Magistraten og den nyskabte Borgerrepræsentation, gav sig ogsaa Udslag paa andre Maader, tydeligst maaske i Sagen om Besvigelserne i Brolægningsvæsenet.

Bestyrelsen af denne vigtige Administrationsgren havde siden 1819 været betroet Borgmester Schæffer, og det er troligt nok, at han aldrig har kunnet magte Opgaven: Arbejdet blev daarligt udført, og hans Underordnede bedrog ham. Om han selv har anet Uraad, eller det blot skyldtes Ærgrelserne over hans Uheld med Kongens Nytorv, faar stå hen; men i 1839 erklærede han, at han ikke mere vilde have med Brolægningsvæsenet at bestille, og ingen Overtalelser kunde bevæge ham til at fortsætte. Saa maatte hans Kollega Etatsraad *Mundt* til det. Ogsaa han undslog sig i det længste; men da det bestemt blev lovet ham, at hans Virksomhed kun skulde

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1845, 7. og 28. Aug.

være ganske midlertidig, gik han ind derpaa. Men da han først havde faaet Ansvaret, slap han ikke fra det igen, og skønt han ofte mindede derom, fik han dog ikke den lovede Afløser. Han tog sig da saa lidt som muligt af Sagerne. Det tekniske havde han intet Kendskab til, og da der ikke var givet ham nogen Instruks om, hvori hans Virksomhed skulde bestaa, nøjedes han med at holde alt i den gamle Gænge og overlade hele Bestyrelsen til en Brolægningsinspektør.

Da opdagede i 1842 de kommunale Revisorer nogle Uoverensstemmelser i Brolægningsvæsenets Regnskab for 1840. Jo mere de syslede med disse Misligheder, des større syntes de at blive, — det begyndte at dreje sig om mange Tusinde Rigsdaler, og det lod til, at Bedragerierne gik langt tilbage i Tiden, maaske lige saa langt som Schæffers Bestyrelse af Brolægningsvæsenet. Borgerrepræsentationen tog kraftigt fat og forlangte Tiltale rejst mod Brolægningsinspektør Poulsen og Fuldmægtig Bülow. Magistraten tog derimod meget køligt paa Sagen, mente ikke, der var Anledning til at skride ind mod nogen, og trak Tiden ud med at indhente Oplysninger og Erklæringer. Men Repræsentanterne trængte paa, og midt under Forhandlingerne opskræmmedes man ved, at baade Bülow og Poulsen tog sig selv af Dage. Der kom nu Fart i Sagen: det viste sig, at adskillige andre end de to afdøde var implicerede, og Repræsentanterne forlangte endogsaa, at Undersøgelse skulde indledes imod Borgmestrene Mundt og Schæffer. Beslutningen herom blev taget enstemmig i Forsamlingen, og Skrivelsen derom til Magistraten var underskrevet med alle de tilstedeværendes Navne.

Men begge Borgmestrene gav Svar paa Tiltale. *Mundt* havde allerede tidligere, inden Anklagen imod ham var fremkommet, udtalt sig om Sagen i en rolig og fredsommelig Erklæring, der nærmest gik ud paa, at han intet

havde mærket, men heller aldrig havde blandet sig i disse Ting, som han kun haardt mod sit Ønske havde faaet med at gøre. Nu, efter at Forsamlingen havde draget ham ind blandt de anklagede, skrev han et Forsvar paa 46 Foliosider, — ikke rettet til Repræsentanterne, over for hvilke han tydelig nok nærede en bureaukratisk Ringeagt, — men til den Autoritet, som han selv saa op til: det danske Kancelli.

Borgmesteren spotter over, at Borgerrepræsentanternes Skrivelse siges vedtaget enstemmig, og at den er underskrevet med 33 Navne; thi han gaar ud fra, at de fleste af dem intet kender til Sagen og intet forstaar sig derpaa. »Men at de uden egen Overbevisning have kunnet sætte deres Navne under et Skrift, hvori to af Kommunens første og ældste Foresatte ere skildrede som efterladne og pligtforsømmelige Embedsmænd, giver ligefuldt et Billede af den hele Repræsentations Selvstændighed og viser, hvilken Vægt Ordet »enstemmigen« fortjener.«

Det udførlige Forsvarsskrift har i det hele baade Næb og Kløer. Borgmesteren har været vred, og hans Mening om Borgerrepræsentanterne kommer godt nok frem. Havde de »i en sømmelig Tone« anmodet ham om en Erklæring, havde de faaet den: »Nu har de derimod forbigaaet, hvad de vidste, jeg havde udrettet, skudt Lejligheden fra dem til at blive bekendt med, hvad de ikke vidste, beskyldt mig for Forsømmelse af Pligter, som de selv har erkendt ikke kan paalægges andre, og, som om Beskyldningerne i og for sig ikke allerede var graverende nok, ledsaget dem med Haan og Bemærkninger, der er i den Grad pikante og krænkende, at jeg vel kan sige, de er min Ære og Lempe som Embedsmand for nær. Endelig har de gjort Formen af Sagen saa anstødelig som muligt ved at sætte mig i Klasse med underordnede Betjente, af hvilke en indstilles til justitialiter at sættes under Tiltale, en anden til at gives en alvorlig Irettesæt-

telse. Efter en slig Fremgangsmaade kan Udfaldet — og jeg kan ikke finde det tvivlsomt, hvorledes det vil blive — næppe genoprette den gode Forstaaelse, som uden Kommunens Skade ikke kan savnes mellem dens Autoriteter.« Sluttelig gør han opmærksom paa, at han er en »af Hans Majt. Kongen beskikket Embedsmand og i denne Egenskab staar under det kgl. danske Kancellis og ej under Borgerrepræsentanternes Overtilsyn«, hvorfor han ogsaa haaber, at Kancelliet vil finde Anledning til »at betyde Borgerrepræsentanterne det Upassende i deres hele Fremfærd imod mig«. Og til Støtte herfor kan han yderligere henvise til et Reskript af 11. November 1763, hvorved de 32 Mænd »advares at begegne Magistraten med mere Sømmelighed og Ærbødighed og paa en anstændig Maade at proponere, hvad de til Byens og menig Bedste have at forebringe« [1]).

Den 70aarige Borgmester *Schæffer* nøjedes ikke med at retfærdiggøre sig over for Kancelliet, men udgav i 1843 sin »Erklæring til Københavns Magistrat« i Trykken. Dette Skrift fylder 78 trykte Sider og er et godt Vidnesbyrd om den uendelige Vidtløftighed, hvormed Schæffer kunde behandle enhver Sag. Han havde aldrig haft noget godt Øje til Borgerrepræsentationen eller den nye Tids Mænd, og da nu to af disse, Etatsraad Hvidt og Professor Algreen-Ussing, har ledet Undersøgelsen i Brolægningssagen saaledes, at den endte med et Angreb paa ham selv, giver han sine Følelser Luft. Han finder Anledningen til det hele Angreb »i den til Lidenskab overgaaede stærke Tilbøjelighed at prange i Kommunens Annaler som Mænd, der have gjort sig fortjente ved at vise den hidtil bestaaende Indretnings Fejl og Mangler, og denne Fortjeneste vorder størst, naar de Angrebne henhøre blandt den bedømte Indretnings øverste Bestyrere«. Særlig Pro-

---

[1]) 2. Sekr. 1843 Nr. 2461.

fessor Algreen-Ussing »har givet nye Bidrag til den Borgerkrone, som nu længe har været under Forfærdigelse«. Men inden Kronen paasættes, vil Borgmester Schæffer dog gøre opmærksom paa, at ikke alt det dertil brugte Materiale er gediegent Guld, men at der ogsaa findes andet, mindre ædelt, om end galvanisk forgyldt Metal, — alt sammen formodentlig drillende Hentydninger til den Guldpokal, som Algreen-Ussing i 1839 havde faaet overrakt af københavnske Borgere, og for hvilken han bestandig maatte høre saa mange Stiklerier. Sluttelig hæver Konferensraaden sig til den Paastand, at der bag det hele Angreb paa ham og Borgmester Mundt ligger en skjult Bestræbelse efter at gøre Borgerrepræsentationen eneraadende i Kommunen og at faa Magistraten ydmyget og knækket; og han minder om, at Algreen-Ussing i Stænderforsamlingen i 1838 havde stillet sig paa det Standpunkt, »at Magistraten blot skulde ekspedere, hvad Borgerrepræsentanterne resolverede«. »Men da Kongen vilde det anderledes, saa var der intet andet tilovers for Professoren, der vilde have sin Mening gældende, end at omgaa den kongelige Vilje og at søge faktisk at opnaa omtrent det samme.« [1])

Saa store Følger fik denne indre kommunale Strid dog ikke. Kancelliets Afgørelse gik ud paa, at der ikke var Anledning til at foretage noget imod de to Borgmestre. Konferensraad Schæffer døde kort efter at have faaet denne Oprejsning, i December 1843; Etatsraad Mundt vedblev at beklæde Borgmesterembedet indtil 1858. Men Styrelsen af Brolægningsvæsenet blev i 1844 henlagt under en særlig Kommission.

Efter saaledes at have hentet sig forskellige Nederlag blev Borgerrepræsentationen forsigtigere: den havde nu mærket, at Magistraten og Kancelliet overalt stod paa samme Side. Sammenstød mellem de to Afdelinger af

[1]) Anførte Skrift S. 30 og 76.

Kommunalbestyrelsen blev herefter sjældnere. Saa snart der opstod mindste Dissens — om det saa kun drejede sig om, hvor meget Kommunen skulde forlange for et Stykke Jord paa Østerbro —, var Magistraten til Rede med sit Forslag om at lade Regeringen dømme dem imellem [1]); men Forsamlingen, som nu vidste, hvad dette førte til, havde ikke andet at gøre end forsigtigt at vige udenom og at undgaa enhver Styrkeprøve med Magistraten.

Men dermed sank rigtignok ogsaa den offentlige Interesse for Borgerrepræsentationen og dens Virksomhed. Under sine Sammenstød med Magistraten havde Repræsentationen lige saa afgjort haft den offentlige Mening paa sin Side, som Magistraten havde haft Kancelliet paa sin. Nederlaget og Skuffelserne bevirkede, at Deltagelsen i Valgene sank fra Aar til Aar, og snart foregik de aarlige Borgerrepræsentantvalg under fuldstændig Ligegyldighed fra Befolkningens Side. I 1846 stemte af 2166 Vælgere kun 391; »Fædrelandet« fik alle sine Kandidater valgte, men var dog misfornøjet, fordi der slet ingen Kamp, slet intet Liv havde været. Og bedre blev det ikke siden hen. I selve 1848, da Mænd som Professor Krieger, cand. jur. Alberti, Arbejderføreren Sadelmager Christensen og Tømmermester Kayser blev indvalgte i Forsamlingen, mødte 500 Vælgere; men allerede Aaret efter var Tallet igen nede paa under 300. Til Dels forklares denne ringe Valgdeltagelse derved, at der ingen Partideling fandtes i Hovedstaden, — hele Byen var nationalliberal. Men Interessen for Forfatningen af 1840 var ogsaa stadig svindende. Alle havde indset, at den kun var en Overgangsform, der snarest burde afløses af en fuldkomnere og mere frisindet Forfatning, som virkelig lagde Byens Styrelse i Borgernes Haand. Det var en Skuffelse, at man ikke allerede fik den straks efter Regeringsforandringen i 1848, og de Aar,

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1854 S. 407.

der endnu skulde hengaa, inden den kom, betragtedes kun som en kedsommelig Ventetid [1]).

Magistraten.

Inden for Magistraten gik det paa samme Maade som inden for den samlede Kommunalbestyrelse. De første Aar var urolige, til Tider stormfulde, men senere faldt alt til Hvile, og Billedet af »den sovende Kommunalbestyrelse« blev en staaende Morsomhed i Halvtredsernes Vittighedsblade.

De første Aars Uro havde dog ikke nogen saglig Uoverensstemmelse til Aarsag, — den skyldtes næsten altid personlige Grunde og især det daarlige Forhold, der bestandig herskede mellem Overpræsident Kierulff og Borgmester Schæffer. Den gamle Borgmester var en uhyre flittig og ustandselig skrivende Embedsmand, en snæversynet, pedantisk Jurist, for hvem Formerne ofte var af større Vigtighed end Indholdet. Han havde en Lyst til at indtage Særstandpunkter og indgive Separatbetænkninger, som kun irriterede hans Kolleger og bidrog til yderligere at forhale enhver Sags Afgørelse. Et Par Eksempler paa Tonen imellem Magistratens Medlemmer indbyrdes skal anføres.

Da Orla Lehmann havde udstaaet de tre Maaneders Fængselsstraf, som han var bleven idømt for sin Tale paa Falster, meldte han sig straks igen til Tjeneste i Borgerrepræsentationen. Hans Kolleger tog med Glæde imod ham og tilskrev Magistraten, at Lehmann nu atter havde indtaget sin Plads i Forsamlingen. Magistratens Flertal gjorde ingen Indvendinger derimod og lod Meddelelsen gaa videre til Kancelliet. Men Borgmester Schæffer kunde ikke føle sig tilfredsstillet herved; han udarbejdede et

---

[1]) Fortegnelse over Kommunalbestyrelsens Medlemmer findes i Mindeskriftet »Københavns Privilegier,« Kbhvn. 1911.

Separatvotum og forlangte en Bemærkning om hans afvigende Stilling tilføjet paa Flertallets Indberetning. »Men«, skriver han til Kancelliet, »Overpræsidenten forbød denne Tilføjning og vilde ikke tillade, at bemeldte min af mig oplæste Relation maatte følge med Magistratens til Kancelliet. Jeg fremsender da under egen Forsegling bemeldte Bilag, for at det ikke skal antages, at jeg ogsaa havde haft Del i den i Magistratens Indberetning ommeldte Actus, der formentlig indeholder en Nullitet. — Disse Linier er ikkun anførte for, og maa vel være tilstrækkelige til, at oplyse velbemeldte Kollegium om, i hvilken Stilling et Magistratsmedlem nu befinder sig, der ifølge en fast Karakter pligtmæssigen vil følge sin Overbevisning eller Formening om, hvad de gældende Love foreskriver, og ikke vil tillade sig nogen Afvigelse fra samme eller lade sig binde af nogetsomhelst aparte Hensyn. — København d. 5. Febr. 1842.« [1])

Men Kancelliet tog intet Hensyn til Schæffers Protest, og Orla Lehmann beholdt uanfægtet sit Sæde i Borgerrepræsentationen.

Et Par Maaneder senere maatte Kancelliet atter ulejliges. Et af Fattigdirektionens fem Medlemmer var død, og et nyt skulde udnævnes. Da paastod uformodet Schæffer, at der overhovedet ikke maatte ansættes mer end tre Fattigdirektører med Gage; hvorpaa han støttede denne Anskuelse, vilde han kun udtale sig om i et Plenarmøde. De andre Magistratsmedlemmer vilde ikke have Plenarmøde, og Sagen gik saa til Kancelliet, der svarede, at Schæffer var ganske uberettiget til at stille et saadant Forlangende, og at Sagen burde endelig afgøres i et Magistratsmøde, hvad enten Schæffer vilde deltage i Forhandlingerne eller ej.

Men da Schæffer ud paa Efteraaret klagede igen — denne Gang over en paatænkt Forandring ved Overfor-

---

[1]) Borgmester Schæffers Papirer, Nr. 20.

mynderiets Bogholdervæsen —, brast Kancelliets Taalmodighed, og det gav Svar i en ualmindelig skarp Tone:

Kollegiet kan, med Hensyn til at det atter af denne Sag ser, at de om samme i Magistraten stedfundne Forhandlinger have givet Anledning til langvarige og Sagens Fremme standsende Konflikter mellem Konferensraad og Borgmester Schæffer paa den ene og Overpræsidenten samt Magistratens øvrige Medlemmer paa den anden Side, — ikke andet end beklage, at der i den senere Tid saa hyppig opstaar Differentser og Disputer om Form- og deslige Quæstioner, hvormed megen Tid spildes, som med Nytte kunde anvendes paa det egentlige Arbejde i Kommunens Tjeneste, og at man derfor forventer, at vedkommende for Fremtiden gensidig ville stræbe at afværge alt, hvad der kan indvirke skadelig og hæmmende paa Forretningernes rolige og uforstyrrede Gang. Ligeledes har det været Kancelliet ubehageligt at bemærke, at den Tone og Adfærd, som under alle Omstændigheder og i alle Forholde burde iagttages, ikke stedse er overholdt, i hvilken Henseende Kollegiet maa misbillige, at Konferensraad og Borgmester Schæffer i forskellige hertil indløbne Skrivelser har benyttet sig af adskillige mindre passende Ytringer om Overpræsidenten, samt tilladt sig forskellige umotiverede Udfald paa og Insinuationer om saavel ham, som Magistratens øvrige Medlemmer.[1])

De to *Overpræsidenter,* der udfyldte det Tidsrum, i hvilket Forfatningen af 1840 stod i Kraft, tilhørte begge den gamle Skole. *A. C. Kierulff,* der døde 1846, havde tidligere været Politidirektør i København, og i denne Stilling havde han faaet Skylden for at have organiseret det Pryglesystem, som Politiet ved enhver Lejlighed anvendte over for Byens Befolkning. Hans Efterfølger *Michael Lange* havde, før han blev Overpræsident i København, indtaget en høj Stilling i danske Kancelli, og hans Sympatier vedblev stadig at være hos den gamle Regering, som han i Martsdagene 1848 var med til at styrte. Skønt

---

[1]) Sager fra Overpr. Kierulffs Dødsbo.

han med Flid og Arbejdsomhed stræbte at udfylde sin Plads, kom han dog aldrig til at passe til den nye Tid. Han nærede varm Interesse for Byens Forskønnelse og var selv i Besiddelse af megen Sans for gartneriske Anlæg. Beplantningen paa Sct. Annæ Plads, Haveanlægget paa Kongens Nytorv, Plantningerne ved Kristiansborg Slot, Kirkegaardenes Ordning m. m. skyldes ham, ligesom han fortsatte den hensovede Forskønnelsesforenings Bestræbelser for Træplantning langs Kanalerne. Men den alvorlige Bebrejdelse rettes imod ham, at det hovedsagelig var hans Ængstelighed og Snæversyn, der bragte den store Kloakplan til at strande. Nogen Paaskønnelse hos de liberale for sin Deltagelse i Folketoget i 1848 mødte han ikke; naar der hentydes til denne Begivenhed, er det kun i spottende Ord: »Man drage sig til Minde«, skrev »Fædrelandet« i 1854, »at der ikke er mange Mænd i Danmark, som have gaaet en saadan Gang som den Tornesti, han vandrede i Marts 1848 fra Raad- og Domhuset til Slotspladsen Arm i Arm med Hvidt og Orla Lehmann. En saadan Skæbne har Krav paa Overbærenhed.«

Lange døde i 1856 og efterfulgtes som Overpræsident af *H. H. Lüttichau.*

Byens tre *Borgmestre* var i 1840 *Schæffer, Bentley* og *Mundt.* De to sidste sad hele Perioden ud og afgik først i 1858, samtidig med at en ny Kommunallov traadte i Kraft. Den gamle Schæffer, der havde været Borgmester siden 1818, døde 1843; de Efterfølgere, han fik i Embedet, manglede ganske den Udholdenhed, som han havde vist, og denne Plads maatte derefter besættes hele fire Gange. Schæffers Eftermand blev Professor og Borgerrepræsentant *Algreen-Ussing.* Forsamlingen viste saa stor Iver for at faa ham ind i Magistraten som »en Mand med ualmindelig Dygtighed og nøje Kendskab til Kommunens Forhold«, at den vedtog at give ham et personligt Løntillæg paa 200 Rdlr., hvis han vilde over-

tage Pladsen. Ussing fik i 1844 Embedet og Tillæget, men beholdt det kun i to Aar. I 1846 forlod han Borgmesterstillingen for at gaa over i Kancelliet. Hans Efterfølgere var *Mollerup* (1846—54), *Casse* (1854—56) og *Linnemann* (1856—62).

Af *Raadmænd* arvedes fem fra den gamle Tid, nemlig *Skibsted, Dahl, Münter, Riis-Lowson* og *Driefer*. Der var altsaa i 1840 kun én Raadmandsplads at besætte ved Valg, og hertil udsaa Forsamlingen sin Formand Grosserer *H. P. Hansen*. Aaret efter kom Professor *C. N. David* ved et Raadmandsvalg ind i Magistraten. Men denne Ret til at vælge Raadmænd og derigennem sikre den folkevalgte Repræsentations Indflydelse i Magistraten fik aldrig i Praksis den Betydning, som man i 1840 almindelig havde ventet, og som Kristian VIII selv havde tillagt den. Forsamlingen viste ingen synderlig Interesse for disse Raadmandspladser og benyttede end ikke sin Ret til at vælge. I 1846 udtraadte H. P. Hansen, da han var bleven Nationalbankdirektør; han fik dog en Efterfølger i 1847; men da ogsaa Professor David i 1848 opgav Raadmandsstillingen, blev der intet Nyvalg foretaget. I 1852 døde en af de gamle, og saaledes var der nu kun fire tilbage. Saa begyndte man at tale om at vælge nye; men Resultatet blev, at man enedes om at lade begge Pladser staa ubesatte, saaledes at den ene Raadmandsgage sparedes for Kommunen, og den anden blev delt mellem de fire andre [1]). Og saaledes vedblev det da, indtil Nyordningen i 1857 gjorde en anden Skik ogsaa paa disse Forhold. — Raadmandsgagen var 1200 Rdlr. aarlig.

Magistraten var saaledes kun for en Del bleven fornyet i de atten Aar, Kommunalforfatningen gjaldt; af dens syv Medlemmer i 1857 havde de tre allerede siddet paa de samme Pladser i 1840. Og de fire nye, som var

---

[1]) Reskript 9. Febr. 1853.

komne til — en Borgmester og tre Raadmænd —, havde ikke formaaet at tilføre Styrelsen frisk Blod. Dygtighederne, som Algreen-Ussing, H. P. Hansen og C. N. David, havde hurtig trukket sig bort igen, og den Magistrat, der forsvandt i 1858, ragede i ingen Henseende op over den, der paahørte Oplæsningen af den nye Kommunallov d. 1. Januar 1840. — »Fædrelandet« gav i 1856 følgende Skildring af Magistraten:

Vi ere i Forlegenhed med at sige noget om den, thi dens administrative Uduelighed er saa anerkendt, at alt hvad man kan sige i den Retning let bliver trivielt. Og hvorledes skulde det være anderledes! De to første Borgmestre, Konferensraaderne *Bentley* og *Mundt*, der begge forlængst have fejret deres 50aarige Jubilæum, repræsentere vistnok begge dèr en lang Erfaring, men da denne fortrinsvis er vunden i selve Magistraten, gør den dem blinde for alt, hvad der ikke ses i Magistratens Belysning. Det er næsten rørende at se den gamle samvittighedsfulde Bentley med en Konsekvens, der fortjente at anvendes paa bedre Sager, at modsætte sig enhver Reform, den være nok saa uskyldig, og det er beklageligt, at Mundts Virksomhed ikke efterlader sig andet Spor, end at man af Protokollerne kan se, at han har Sæde ved Sessionen og i Skilsmissekommissionen. Den tredie Borgmester, Etatsraad *Casse*, er sikkert en meget dygtig Mand, men det er den almindelige Mening, at han opholder alle Sager, og navnlig de mindre betydelige, i en overordentlig lang Tid; og medens vi villige erkende, at dette for en Del kan ligge i, at hans Kolleger overlæsse ham, er det dog ligefuldt et Kendetegn paa, at den administrative Virksomhed ikke er den, der bedst passer for ham. Magistratens Raadmænd ere næppe istand til at bøde meget paa deres Borgmestres Mangler. I Overauditør *Holm* har den vistnok et brugbart og dygtigt Medlem, der ogsaa ved alle Lejligheder ses at maatte holde for; i den værdige *Driefer* har Magistraten kun Øjenlyst, og saa den Ære at være repræsenteret paa Rigsdagen. *Meinert* er en yngre Udgave af Bentley; naar *Duntzfeldt* ikke er paa Udenlandsrejser, sidder han 2 Gange om Ugen i Magistraten, og har ogsaa Sæde i nogle af de faste Kommissioner.... Det er disse Mænd, der danne den øverste Administration for

Hovedstadens Kommune; skulde man tro, at det Aar ud og Aar ind kunde gaa med dem? Ligger der ikke i den Omstændighed, at en Reform af Kommunalbestyrelsen vilde medføre de unyttigste af disse Mænds Ombytning med dygtige Kræfter, en stor Opfordring til at paaskynde en saadan?[1])

Saa elendige var Administrationsforholdene blevne, at Indenrigsminister *Krieger* Aaret efter kunde benytte netop »Magistratens Opløsningstilstand« som et af Argumenterne for en snarlig Vedtagelse af den nye Kommunallov[2]).

Administrationen.

Forretningsgangen paa Raadhuset blev ikke paavirket af Forandringen i 1840; den vedblev at være lige bureaukratisk, lige indviklet og slæbende; der var den samme Mangel paa Enhed og Kraft, den samme Overflødighed af Betænkninger og Betænkeligheder. De styrende saa det godt selv; der blev talt og skrevet meget om en forbedret Organisation af Forretningsgangen, og i 1846 blev endogsaa en Komité nedsat til at fremkomme med Forslag i denne Retning. Den sad til 1849 uden at udrette noget; saa gav den Sagen fra sig, da Kommunens hele Stilling nu »i Betragtning af de forandrede Forhold« kunde ventes at ville undergaa væsentlige Ændringer. Det hele Spørgsmaal blev stillet i Bero og Komiteen ophævet[3]).

Den nye Kommunallov, man havde ventet i 1849, kom imidlertid ikke. Et Forsøg, som Overpræsident Lange gjorde i 1852 paa at faa Sagen i Gænge igen, mødte ingen

---

[1]) Fædrelandet 30. Okt. 1856.
[2]) Folketingstidende 1856—57, Sp. 2333—34.
[3]) Kommunens Regnskab 1849 S. 57.

som helst Paaskønnelse [1]), og alt blev saaledes ved det gamle, indtil hele Forfatningen omsider blev omordnet.

Vanskelighederne ved at faa Forretningsmaskineriet til at virke hurtigt og præcist laa til Dels deri, at en Mængde betydningsfulde kommunale Virksomheder var unddragne Magistratens direkte Styrelse og henlagte under særlige med Magistraten sideordnede *Kommissioner og Direktioner*. Dette gjaldt saaledes Skolevæsen, Fattigvæsen, Vandvæsen, Brandvæsen og efter 1844 tillige det forenede Brolægnings- og Vejvæsen. I Spørgsmaal, som greb ind paa disse Omraader, kunde Magistraten derfor først udtale sig efter vidtløftige Forhandlinger frem og tilbage. Men dernæst besværliggjordes Forretningsgangen derved, at Magistraten ogsaa efter 1840 beholdt den *kollegiale* Styrelsesform, saaledes at som Regel *hele* Magistraten skulde tage sig af *alle* Sager, og først fra 1858 gik over til den departementale, efter hvilken de enkelte Borgmestre fik hver sit Omraade, hvor de alene havde Afgørelsen af og Ansvaret for de dem underlagte Sager.

Indadtil maatte dette System let afføde Gnidning og Sammenstød; udadtil viste dets Virkninger sig i den *Langsomhed*, hvormed Maskineriet arbejdede, og som i disse Aar næsten var bleven til et Ordsprog.

Et Par Eksempler paa Magistratens Forretningsgang skal anføres.

I 1846 modtog Kancelliet Vandmester Jens Sørensens Andragende om Anlæg af en ny Vandledning til København. Andragendet blev d. 3. September 1846 tilstillet Magistraten til Erklæring. D. 31. December erindrede Kancelliet første Gang om denne Sag, og da der intet Svar kom, gentog det Paamindelsen i Skrivelser af 11. Marts, 22. April, 10. August og 11. November 1847 samt 17. Februar 1848, stadig uden Resultat. Saa blev Kancelliet

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 30. Sept. 1852.

ophævet, og »Sagen« arvedes af det nye Justitsministerium, der mindede om den d. 22. April 1848. Saa endelig svarede Magistraten d. 10. Maj, — at den endnu ventede paa Oplysninger fra Vandkommissionen [1]).

Kancelliet, som kendte Magistraten, passede godt paa. Det er foran nævnt, at Magistraten i 1845 forhandlede med Selskabet for druknedes Redning om Forebyggelse af Ulykker ved Badning og derefter lagde Sagen hen uden at foretage sig noget. Men i 1847 indsendte Selskabet til Kongen en Beretning om sin Virksomhed, og i denne læste Kancelliherrerne blandt andet om disse Forhandlinger: Straks afgik en Skrivelse til Magistraten med Forespørgsel om, hvad der siden var bleven foretaget i denne Sag, og først derefter begyndte Magistraten at røre paa sig [2]).

Ogsaa Borgerrepræsentanterne passede paa Magistraten, og de havde et Vaaben at true med, som Magistraten ikke holdt af, nemlig Offentliggørelse i de trykte Forhandlinger. D. 6. Juni 1842 udbad Forsamlingen sig Oplysning hos Magistraten om, hvorledes det gik med Undersøgelsen af Bedragerierne i Brolægningsvæsenet. Der kom intet Svar. Forsamlingen bragte sin Forespørgsel i Erindring d. 24. September, men med samme Resultat. Endelig vedtoges det d. 3. November paa ny at erindre Magistraten og samtidig at offentliggøre hele Sagens Forløb. Det hjalp: Den 25. November var Forsamlingen i Besiddelse af alle de ønskede Oplysninger [3]).

Disse trykte Forhandlinger var i det hele taget et Værk, som let kunde skaffe en lidt gammeldags Magistrat Ubehageligheder. I 1851 forespurgte Repræsentanterne, hvorledes det gik med Sagen om Natterenovationens Forbedring. Magistraten klarede sig let og overlegent ved at

---

[1]) 2. Sekr. 1846 Nr. 2629.

[2]) 2. Sekr. 1847 Nr. 761.

[3]) Borgerrepr. Forh. 1842 S. 126.

svare, at den endnu ventede paa Indenrigsministeriets Afgørelse af forskellige Punkter. Men dette Svar blev trykt i Forhandlingerne og læst af Indenrigsministeriet, og da Ministeriet virkelig havde sin Ryg fri i denne Sag, kom der omgaaende en Forespørgsel til Magistraten: hvad det var for Punkter, i hvilke den ventede paa Ministeriets Resolution?

Det blev en ynkelig Affære for Magistraten: den maatte indrømme, at hvad den havde sigtet til, var dette, at det nu ophævede Kancelli i sin Tid havde udbedt sig en Betænkning fra Magistraten angaaende visse Punkter, og at denne Betænkning endnu ikke var afgivet.

Det maa kaldes billigt sluppet for Magistraten, at Ministeriet nøjedes med at tilkendegive den sin alvorlige Misbilligelse og paalægge den uopholdelig at give Repræsentationen Oplysning om Sagens virkelige Sammenhæng [1]).

Undertiden maatte Hoffet eller Kongen personlig gribe ind i den kommunale Administration for at faa den over et dødt Punkt. Saaledes er utvivlsomt *Jagtvejen,* der var fuld af Huller og trængte til en grundig Forbedring, bleven istandsat i 1840, efter at Hofmarskallatet havde tilskrevet Magistraten, at »benævnte Vejstykke i tilstundende Sommer hyppig vil blive passeret med kongelige Ekvipager, siden saavel Sorgenfrie som Frederiksberg Slot i anstundende Sommer ville blive beboede af Hans Majestæt Kongen og den Kongelige Familie« [2]).

Og *Snekastningen* paa Københavns Grund kan takke Frederik VII for, at den omsider blev endelig ordnet. Der havde d. 13. Februar 1853 været stærkt Snefald, og tre Dage efter kom Frederik VII kørende fra Frederiksborg til København. Overalt havde Landevejen været rydde-

---

[1]) Sager vedr. Komiteen for Forandring af Natterenovationens Udførsel 1846—52. Uddrag i Borgerrepr. Forh. 1852 S. 36.

[2]) 2. Sekr. 1840 Nr. 1017.

liggjort, indtil han kom til Store Vibenshus; men derfra gennem Øster Allé laa Sneen endnu. Kongen lod sin Indenrigsminister skrive til Magistraten derom; denne indhentede nogle Erklæringer fra sine Betjente, og mere blev der saa ikke gjort. Men det traf sig saa uheldigt, at da Kongen d. 1. Marts atter kørte til Byen, gentog det samme sig, hvorefter Indenrigsministeren nu *befalede* Magistraten uopholdelig at meddele Underretning om, hvorledes det hang sammen hermed, medens Kongen samtidig tilkendegav Overpræsidenten og Magistraten sit Mishag med denne Forsømmelse. Magistraten skyndte sig nu med Snekastningen og naaede saa vidt, at da Kongen d. 5. Marts atter forlod Byen, var Vejene farbare. En bedre Ordning blev derefter indført ved Resolution af 7. September 1853.

En anden slet Sædvane, som den nye Magistrat havde arvet fra den gamle, var den *Bureaukratisme,* som stadig udvistes i dens Kontorer over for Befolkningen. Kontortiderne var ikke bekendtgjorte hverken ved Paaskrift paa Dørene eller paa anden Maade, og der var Kontorer, som overhovedet ikke havde nogen fast Aabningstid: ét Kontor blev lukket Kl. $12^1/_2$ eller 1, et andet først aabnet ud paa Eftermiddagen. Det hændte derfor daglig, at Folk stod og bankede paa de lukkede Kontordøre for saa omsider at faa den Besked af et Bud, at der var lukket, eller at »Kancelliraaden« havde forbudt at indlade flere den Dag. Selv naar man mødte efter Tilsigelse og til den opgivne Tid, kunde man ikke være sikker paa at finde nogen paa Kontoret. Disse *Tilsigelser* var ligeledes en Genstand for megen Misfornøjelse; Magistraten plejede ikke at give skriftligt Svar paa skriftlige Henvendelser, men sendte vedkommende en Tilsigelse om at møde paa Raadhuset og modtage mundtligt Svar.

En Bladartikel i 1847, indeholdende disse og lignende Klager, foranledigede Overpræsident Lange til at

afkræve de tre Sekretariater Indberetning om Kontorernes Forretningsgang og særlig om Brugen af de trykte Tilsigelsessedler.

I alle Besvarelserne mærkes den store Afstand, som endnu dengang var eller i hvert Fald føltes mellem Embedsmændene og »Almuen«. Der skrives fra Første Sekretariat: »Jeg har altid søgt, saa vidt det stod til mig, at spare vedkommende for Møder paa Kontoret og benyttet skriftlige Meddelelser; men det har ogsaa hændt, at Brevene, som ere modtagne af Værten, ere kastede bort af denne, eller at et Barn har faaet dem og revet dem i Stykker, ja, at den paagældende Person er kommen op og har bedet om, at det maatte blive læst for ham, hvad der stod i Brevet.«

I Andet Sekretariat har man været mere brysk: »Den langt overvejende Del af de Personer, der tilsiges, henhøre til den simple Almueklasse, Reserver, Tjenestefolk, Arbejdsmænd o. s. v. eller Enker og andre Fruentimmer af lignende Stilling«, saa at »vistnok ikkun yderst faa af de Mødende kunde finde sig ubehageligen berørte ved en saadan Anmodning«. I det hele taget kan »ingen grundet Klage rejses, og Besværinger, der hidrøre fra Mangel paa Kendskab til Forholdene eller fra Redaktørers Lyst til at se deres Blades Spalter fulde, fortjene ikke at komme i videre Betragtning«.

Tredie Sekretariat svarede: »I Almindelighed sker paa den sædvanlige Maade Tilsigelse herfra kuns ved trykte Kaldeseddeler, ombragte af Budet, til den simplere Paagældende, hvem man saaledes sikrest kan blive istand til at give fornøden Underretning eller affordre de Oplysninger, som fra ham ere nødvendige. — I enhver endog ubetydelig Sag at give Vedkommende skriftlig Besked eller skriftlig at affordre manglende Oplysninger vilde gøre Forretningerne saare vidtløftige og brydfulde. — Imidlertid bliver dog Paagældende herfra, i ethvert Tilfælde hvor

det kan antages at interessere dem, meddelte skriftlige Svar eller Kommunikation, og det næsten altid naar det er Resolutioner fra Kancelliet eller et andet Kollegium paa indgivne Ansøgninger eller Andragender.« [1])

Men at Overpræsident Langes gode Vilje her som i andre Tilfælde ikke har ført til noget Resultat, ses af følgende Skrivelse til Magistraten fra Formanden for Hyrekuskekorporationen i 1850:

»Den ærede Magistrat har ved flere Lejligheder, naar den ønskede mit Svar paa et eller andet Spørgsmaal, Hyrekuskekorporationen vedkommende, ladet mig tilsige ved en Seddel til at møde i 2det Sekretariat til en bestemt Tid; og naar jeg da er mødt, har jeg faaet mundtligt Paalæg om at meddele de forlangte Oplysninger skriftligt. — Denne Fremgangsmaade er i høj Grad generende for mig, da jeg, som har mange Forretninger at passe, kun vanskeligt kan møde til et bestemt Klokkeslæt, ligesom det ogsaa ofte kan være Tilfældet, at der bliver gjort mig flere Spørgsmaal paa én Gang, hvis rette Form og Indhold jeg ved en mundtlig Meddelelse ikke kan erindre, og som derfor let kunne blive fejlagtigt besvarede. Disse Ulemper kunne hæves ved, at Magistraten skriftligt communicerede mig, hvad den ønskede mit Svar paa, og det er dette, hvorpaa jeg herved andrager.« [2])

Indtil 1840 var saa godt som alle Kommunens Embeds- og Bestillingsmænd kongelig ansatte, — fra Borgmestre og Kontorchefer ned til Raadstuetjenere, Bude, Portnere og Markmænd. Ogsaa i denne Henseende havde Enevælden i Tidens Løb trængt Byens Selvstyre tilbage, og mange Embeder, som oprindelig havde hørt under Magistraten, var efterhaanden gledet over til Kongen, særlig

---

[1]) 2. Sekr. 1848 Nr. 577.
[2]) 2. Sekr. 1856 Nr. 2125.

efter at der i 1804 og 1806 var blevet givet de militære fortrinsvis Adgang til en Række civile Stillinger [1]). Men i Kommunalanordningen af 1840 stillede Kongen i Udsigt »paa nærmere Forslag fra Magistraten og Borgerrepræsentanterne at bestemme, hvorvidt det atter kan overlades Magistraten, enten alene eller under Medvirkning af Borgerrepræsentanterne, at besætte nogle af de Bestillinger, til hvilke den forhen har haft Udnævnelsesret«. Dette Tilsagn blev indfriet ved en kgl. Resolution af 16. Juli 1841, der gav eller tilbagegav Kommunen Retten til selv at udnævne en Del af sine Funktionærer: Brolægningsinspektør, Vejermester, Kornskriver, Markmænd, Portnere, Opsynsbetjente, Salt-, Kul- og Kornmaalere, Bude og Raadstuetjenere, Bedemænd, Klokkere, Gravere og Organister ved Stadens Kirker. Andre, og det navnlig de vigtigste Poster, forbeholdt Kongen sig fremdeles at besætte, men efterhaanden gled dog flere og flere ogsaa af dem over til Kommunalbestyrelsen.

Af Kommunens Embedsmænd i disse Aar maa særlig fremhæves Fysikeren *August Colding*, der havde Hovedindflydelsen paa de nye Vand- og Gasværkers Anlæg. Han var først konstitueret som Brolægnings- og Vejinspektør, derefter som Vandinspektør, indtil han i 1858 blev Stadsingeniør. — Som Kæmner var Grosserer *Borgen* konstitueret i hele denne Periode. Han var med Rette meget skattet; fra de 32 Mænds Forsamling var han gaaet over i Borgerrepræsentationen, og skønt det engang blev fremhævet, at det næppe var korrekt, at Kommunens lønnede Embedsmænd havde Sæde i denne Forsamling, blev han dog stadig genvalgt. Selv da han i 1857 gik fallit, viste Forsamlingen ham den Tillid vedblivende at betro ham Varetagelsen af Kæmneriets Forretninger [2]). — Embedet

---

[1]) 2. Sekr. 1841 Nr. 39.

[2]) Borgerrepr. Forh. 1857 S. 539.

som Stadskonduktør blev ledet med Dygtighed af Major *Schlegel*, der døde 1854. Han har navnlig gjort sig fortjent ved en omhyggelig Opmaaling af Stadens udenbys Jorder, og de smukke Kort, han derefter udarbejdede, bliver endnu stadig benyttede.

Blandt de underordnede Betjente herskede vedblivende den Skik at tage mod Dusører og Drikkepenge ligesom at overhænge Kommunen med Ansøgninger om Gratialer. Borgerrepræsentationen var en Modstander af dette System, og Andragender af den Art blev i Reglen nægtede. Derimod var det vanskeligere at faa Bugt med den Uskik, at Vægtere, Politibetjente og andre kommunale Funktionærer sammen med Haandværkssvende og Drenge gik rundt og ønskede »Glædeligt Nytaar« ved Folks Døre. I 1848 tiltraadte Forsamlingen et Forslag om, at dette Nytaarstiggeri skulde forbydes for alle Kommunens Embeds- og Bestillingsmænd. Men da der sidenhen skulde gøres Alvor af denne Beslutning, begyndte Sagen at blive betænkelig. Politidirektøren oplyste, at han i saa Fald maatte kræve en Lønningsforhøjelse af 25,000 Rdlr. til sine Betjente for at holde dem skadesløse, og en lignende Forhøjelse maatte gives andre underordnede Betjente. Efter disse Oplysninger enedes Forsamlingen hurtigt om at lade alt blive ved det gamle [1]).

Politiet, Fængsler og Straffe.

Over Byens Ro og Orden vaagede et Politikorps, der — med Politidirektøren selv, med Kontorpersonale og Betjente, Arrestforvarer og Portner — i 1840 kun talte 85 Mand, et Tal, som dog i Aarenes Løb blev noget forøget. Hertil kom saa 188 Vægtere. Politibetjentene var usselt

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1848 S. 85, 1852 S. 172.

lønnede — 2-300 Rdlr. om Aaret —, saa det var ikke urimeligt, at de søgte at supplere deres Gager paa hvad Maade ske kunde. At det lykkedes dem ret godt, fremgaar deraf, at deres uvisse Indtægter i 1848 af Politidirektøren blev opgivet til 25,020 Rdlr., medens deres faste Løn samtidig kun var 16,530 Rdlr. Dette Forhold bevirkede en underlig Dobbelthed i Politibetjentens Væsen: han var en ganske anden Person, naar han gik rundt og ønskede »Glædeligt Nytaar«, end naar man ellers traf ham med Stokken i Funktion paa Gaden [1]).

Thi til daglig Brug var der Krig mellem Borgerskabet og Politiet. Betjentene og Vægterne bar ikke de lange Bambusstokke forgæves, og i de urolige Tider under Kristian VIII var der jævnlig Anledning til at bruge dem. Naar Orla Lehmann kom ud af Fængslet, eller naar Hvidt gik med en Adresse til Kongen, var hele Hovedstaden paa Benene, og enten der forefaldt Uordner eller ej, følte Politiet sig ved slige Lejligheder forpligtet til at slaa løs paa Mængden. Men de Stokkeprygl, som Befolkningen havde fundet sig i under Frederik VI, blev mere og mere utaalelige under Kristian VIII. De liberale Blade holdt nu omhyggeligt Regnskab med hvert Udslag af Politiets Brutalitet, og i 1848 kunde »Fædrelandet« forsikre, »at Stemningen mod Politiet er saadan, at dersom Folket nogen Sinde under en alvorlig Bevægelse først beslutter sig til ikke at taale Stokkeprygl, da vil det ikke slaa Politiet, men slaa det ihjel« [2]).

Politiets øverste Chef, Konferensraad *Brœstrup,* var en baade human og dannet Mand med et godt Hjerte over for Smaafolk og paa mange Punkter et aabent Blik for de Reformer, Byen trængte til. Men paa sit eget Omraade var han Manden af den gamle Skole, bundet af det System, han selv var uddannet i, og som han havde over-

---

[1]) Wroblewski i »Museum« l. c. S. 26.

[2]) 17. Febr. 1848.

taget fra sin Forgænger. Som Politichef fortsatte han kun, hvad Kierulff havde begyndt. Han kæmpede altid hæderligt for at skaffe sine Betjente Dusører og Gratialer af Kommunens Kasse, men han gjorde intet for at forbedre Forholdet mellem dem og Befolkningen eller for at gøre Politiet mindre upopulært, end det i Forvejen var. Det var den samme bryske Optræden, den samme Huggen løs i Flæng paa skyldige og uskyldige. Vilkaarlige Forbud udstedtes hvert Øjeblik, og naar de ikke straks blev efterkomne, var Stokkene til Rede, hvorefter de mishandlede i Reglen blev slæbte i Arrest og dømte for Opsætsighed mod Politiet. I den Henseende skete ingen Forandring, før Bræstrup og det hele gammeldags System samtidig blev afløste i 1863 [1]).

For dem, der blev indsatte i Politiets Arrester eller i et af Stadens Fængsler, var Tilværelsen ikke hyggelig. Baade Lokalerne og den Behandling, man fik derinde, var vidt berygtede. Et Indblik i Forholdene fik man, da cand. phil. Bartholin Lund for Overretten fremlagde og senere offentliggjorde en Beretning om det, han havde gennemgaaet som Varetægtsarrestant. Hans Gaard i Valby var brændt i December 1839, og han blev da arresteret som mistænkt for at have paasat Ilden. I syv Fjerdingaar sad han i Varetægtsarrest, indtil han i 1841 blev frikendt.

Straks efter Branden blev han sat i Blaataarn, hvor han især plagedes af »Utøj og levende Kryb«. Da han her fik en daarlig Arm, blev han overført til Forbedringshusets Sygestue. Men dette Opholdssted, hvor han var omgivet af Forbedringshusfanger og selv blev behandlet som en af dem, var ham saa utaaleligt, at han anmodede om at komme bort derfra igen, endnu før Armen var lægt. Han blev da indsat i Københavns Politiarrest Nr. 11.

---

[1]) Nærmere om Politiet se »Nytaarsrevolten 1860« i »Hist. Meddelelser om Kbhvn.« II, 345.

Her laa om Natten fire eller fem Personer sammen i én Briks, Halvdelen med Fødderne nedad og Halvdelen omvendt. Det var ikke noget godt Leje for en Patient, der endnu gik med Spiler og Bandager paa den syge Arm.

Fra Nr. 11 flyttedes han ned i Kælderarresten Nr. 8, et halvmørkt Hul, hvor han kom til at sidde sammen med de værste Forbrydere, blandt hvilke han daglig var Vidne til, at »dyrisk Uterlighed« gik i Svang. Han bad paa det indstændigste om at maatte blive flyttet, han vilde tage til Takke med selv det usleste og mørkeste Hul, naar han blot kunde komme bort fra Selskabet, men forgæves. Han overtraadte da Arrestreglementet ved at skrive et Brev til en af sine Medarrestanter og blev herfor idømt femten Slag Tamp. Skønt han var brystsvag og derfor bad om at blive fritaget for Straffen, blev denne dog eksekveret — af en meget haandfast Person og med en Tamp, der i Forvejen var lagt i Vand. Da Eksekutionen var forbi, faldt han besvimet om, og Blodet sprang ham ud af Næse og Mund. I fire Uger derefter kunde han ikke ligge paa Ryggen og ikke klæde sig selv af eller paa, og endnu seks Uger efter var alle de femten Slag kendelige foran paa Brystet.

I lang Tid laa han nu syg i forskellige af Politiets Arrester, — det eneste Hospital, der blev stillet ham i Udsigt, var Forbedringshusets Sygestue, og der vilde han ikke mere hen. Omsider kom han igen tilbage til Blaataarn, og i Sammenligning med det, han i Mellemtiden havde oplevet i Politiets Arrester, fandt han nu Opholdet her ganske taaleligt.

Det blev sagt [1]), at Lunds Klageskrift ogsaa kom Kristian VIII for Øje, og at han i Anledning heraf havde forlangt en Erklæring fra Politidirektøren, hvilket førte til en forandret Indretning af Københavns Varetægtsarrester.

---

[1]) Fædrelandet 21. April 1852.

Det er rigtigt nok, at Kongen selv greb ind i denne Sag; men han var i hvert Fald ogsaa bleven paavirket fra anden Side.

I 1841 kom den bekendte Kvækerinde *Elisabeth Fry*, ledsaget af sin Broder Joseph John Gurney, til København for ogsaa her at virke for de ulykkeliges og forurettedes Sag. Hun besøgte de fængslede Baptister og medvirkede til at skaffe dem taaleligere Kaar, og hun gjorde hos Kongen og Dronningen ivrige Paamindelser om Fængslernes Forbedring. Resultatet blev en Resolution af 22. December 1841, der for første Gang gav nøjagtige Regler for Varetægtsfængslernes Indretning og Fangernes Behandling. Det skyldtes Elisabeth Frys Bestræbelser, at der nu blev anbragt Kakkelovne i Politiarresterne, — de havde tidligere ikke været opvarmede om Vinteren [1]). Og hun fik Domhuskapellet indrettet til Gudstjeneste alene for Fangerne.

Ved et Møde paa Hotel Royal holdt hun Foredrag om Fangernes Behandling og fik her stiftet et *Fængselsselskab*, som dog først kom til at virke efter hendes Afrejse. Tilladelsen til dets Dannelse blev givet ved en kongelig Resolution af 25. Juni 1842, og den reformerte Præst *Raffard* blev Selskabets Formand. Dets Medlemmer fik Tilladelse til at aflægge Besøg i Fængslerne og der uddele religiøse og andre passende Skrifter, og Selskabet søgte at skaffe Fangerne Ophold og Beskæftigelse, naar de kom ud. Kongen nærede varm Interesse for denne Sag, og det blev paalagt Politiet og Fattigvæsenet at støtte Selskabet i dets Virksomhed [2]).

I *det civile Arresthus* i Slutterigade var der alt for lidt Plads. Allerede i 1836 var der til dets Udvidelse købt en Naboejendom (Baghuset til Nr. 122 i Farvergade);

---

[1]) 2. Sekr. 1844 Nr. 1329.

[2]) 2. Sekr. 1842 Nr. 2461.

men derved blev det, og intet blev foretaget for at indrette Bygningen efter sin Bestemmelse. Ogsaa her skyndede Kongen paa, og i December 1841 bestemte en kongelig Resolution, at Arbejdet skulde udføres. Men Autoriteternes Langsomhed var ikke let at overvinde, og der gik endnu flere Aar, inden der blev gjort Alvor af Sagen. — Det gammeldags *Gældsfængsel* bestod fremdeles, men Misbrügen af det blev indskrænket i 1847 ved en Forordning om, at ingen kunde indsættes deri for mindre Summer end 50 Rdlr. eller holdes der længer end i tre Aar.

Fra tidligere Tid var Bestyrelsen af Fængselsvæsenet forenet med Bestyrelsen af Fattigvæsenet. Denne Forbindelse ophørte i 1845, og Fængselsvæsenet fik nu sin egen Styrelse. I 1848 blev *C. N. David* Overinspektør for Fængselsvæsenet, og betydelige Reformer blev derefter gennemførte [1]).

Til Behandling af kriminelle Sager fandtes to Domstole i Byen, det almindelige *Kriminalkammer* og *Inkvisitionskommissionen*. Sidstnævnte, der havde Lokale i Stokhusbygningen, havde lige til 1837 haft Ret til at anvende Tortur imod de anklagede. Men da denne saakaldte »skarpe Eksamination« var bleven afskaffet paa Stænderforsamlingens Foranledning, blev den særlige Domstol i Stokhuset overflødig, og Inkvisitionskommissionen blev derfor ophævet i 1842 [2]). I Stedet oprettedes et *andet Kriminalkammer*, og i 1845 traadte den nuværende *Kriminal- og Politiret* i Virksomhed.

Adskillige gammeldags Straffemaader var endnu i Brug, saasom Brændemærkning, der dog blev afskaffet i 1840, og Kagstrygning. Byen havde sin egen *Kag*, der en Gang imellem laantes ud til Nabojurisdiktionerne, der ikke selv ejede noget saadant Instrument, og sin egen

---

[1]) Rubin: Frederik VI.s Tid, 302.
[2]) Koll. Tidende 1842 S. 58.

Skarpretter, som dog tillige skulde betjene Københavns og Frederiksborg Amter. Men i 1842, da to Delinkventer blev henrettede, var Skarpretter *Raunholdt* uheldig og besørgede Eksekutionen paa en saa uforsvarlig Maade, at han blev suspenderet og sat under Tiltale, og denne Begivenhed gav Anledning til, at Kancelliet foreslog Anskaffelse af en *Guillotine*. Til at konstruere en saadan blev der nedsat en Kommission, bestaaende af Medlemmer af Sundhedskollegiet og af Polyteknisk Læreanstalt. Men hvorvel denne Kommission løste sin Opgave og anbefalede Indførelse af Guillotinen, der da skulde bruges over det hele Land og betjenes af to fast ansatte Skarprettere, kom der dog ikke noget ud deraf. Kancelliet vilde efter modnere Overvejelse dog ikke fravige den hidtil brugte Henrettelsesmaade, og en ny Skarpretter blev derfor ansat i 1846. Ved denne Lejlighed forenedes hele Sælland under ét Embede, idet det blev Skarpretteren i Sorø, Præstø og Holbæk Amter, *Døring*, som overtog Raunholdts tidligere Embede. Man mente, at han nok kunde overkomme det hele nu, da Brændemærkning var bortfalden, og Kagstrygning kun yderst sjældent vilde blive anvendt. Døring var svagelig af Helbred og kunde ikke taale Opholdet i København, hvorfor han i 1850 fik Tilladelse til at tage Bolig i Frederiksdal, hvor han havde købt et Landsted, der tidligere havde tilhørt Pastor Raffard. Men Landopholdet hjalp ham ikke, og Aaret efter maatte han søge sin Afsked. Da Embedet paa ny blev besat i 1852, udvidedes Skarpretterens Omraade yderligere, idet Lolland-Falster og Bornholm forenedes med Sælland. Politibetjent *Schmidt* fra Vordingborg fik dette nye Embede.

En særegen Art af Straffefanger havde København i de saakaldte *Fæstningsslaver*. Deres Stilling var ejendommelig: den var ment som den haardeste Straf; men den medførte saa mange Behageligheder, at en løsladt og benaadet Slave mangen Gang ønskede sig tilbage til

sin forrige Tilværelse. De benyttedes dels til offentlige Arbejder, dels laantes de ud til private, dog kun under Opsyn af en Soldat. De var paa en Maade Befolkningens Kæledægger, og man kunde høre Damernes venlige Tiltale til dem: Lille Slave! De tjente ofte ganske godt, dels ved Drikkepenge paa de Steder, hvor de arbejdede, eller ved Tiggeri, dels ved at samle Klude, Ben og andet Affald, som de realiserede til egen Fordel. I 1844 klagede Byens Jern- og Kludehandlere over disse uautoriserede Konkurrenter; men baade Inspektøren i Stokhuset og Københavns Guvernør, Landgrev Wilhelm af Hessen, tog Slaverne i Forsvar, og de fik Lov til at vedblive med deres Handel [1]).

Men den hele Institution var dog nu for gammeldags og kunde ikke længer bestaa. Det fremhævedes, dels at Slavens Tilstand var bleven omtrent det modsatte af det, en Straffefanges burde være, dels at Soldaternes Anvendelse til at passe paa dem var uværdig for Hæren. »Hvem har ikke følt Uvillie ved at se paa Gaderne en Soldat drive med en Slave, som gaar et Ærinde? . . . Og hvor ofte træffer man ikke en dovnende Kreds af Slaver gemytligt henstrakt paa Fæstningens Græsplæner, opvartet af en godmodig Landsoldat?« [2])

Slaveristraffen blev da afskaffet fra 1. April 1851. Den skulde for Fremtiden afløses af Tugthusarbejde.

Vægtere, Gadebelysning og Brandvæsen.

Vægterkorpset, der i 1840 talte 188 Mand, havde flere forskellige Opgaver. *Vægterne* hjalp Politiet med Orde-

---

[1]) 2. Sekr. 1844 Nr. 3478.

[2]) Fædrelandet 22. Jan. 1846.

nens Opretholdelse, og naar der var Tumulter i Byen, mødte de mandsstærkt. Som Natvægtere passede de Gadelygterne, som Torvevægtere ringede de med Torveklokken og holdt Øje med Forprangere og Høkere, som Taarnvægtere spejdede de Dag og Nat fra Byens Kirketaarne efter Ildebrand. De tolv Taarnvægtere var de fornemste, de lønnedes med ca. fire Rigsdaler om Ugen, medens Gadevægterne kun havde to à tre Rigsdaler og Torvevægterne endda knap en Rigsdaler ugentlig [1]). Men ligesom Politibetjentene kunde de gøre Regning paa, at Stillingen i Virkeligheden vilde indbringe en Del mere, — det var f. Eks. en almindelig Tro, at Natvægterne tjente godt paa den Tran, de fik udleveret til Anvendelse i Stadens Lygter.

Gadebelysningen besørgedes jo endnu af de gamle Tranlamper. Af saadanne fandtes i 1841 i Byen og dens Forstæder, i Porte og Raveliner i alt 1768 foruden 18 Lygter i Nyboder, der vedligeholdtes af Søetaten [2]). Lygternes Antal voksede langsomt, med en eller to om Aaret. Som bekendt tændtes de ikke paa de Tider, da der var »præsumtivt Maaneskin«, som det kaldtes i det officielle Sprog, eller »Magistratsmaaneskin«, som den populære Betegnelse lød. Da Maanen ikke altid fungerede tilfredsstillende, klagedes der idelig over Mørket paa Gaderne i de Aftener, da Lygterne ikke var tændte. Særlig Redaktør Nathanson ved »Berlingske Tidende« var utrættelig i Kampen mod Magistratsmaaneskinnet, og i 1847 gik Autoriteterne med til nogen Udvidelse af Lygternes Brændetid. Efter Vægterinspektørens Forslag blev det vedtaget i Borgerrepræsentationen at »indtage til Belysning indtil Kl. 12 saavel Nyet som en saa stor Del af første Kvarter, at Maanen inden den Tid er saa fuld, at den til enhver Tid kan antages at kunne lyse gennem Skyerne og tilstrækkeligt belyse

---

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 592.

[2]) Kommunens Regnskab 1841 S. 32.

Staden«. Det betød en Udgift af 50 Tdr. Tran mere om Aaret [1]). Men Klagerne over Mørket paa Gaderne vedblev ligefuldt, og de hørte ikke op, før det »præsumtive Maaneskin« ganske blev afskaffet ved Gasbelysningens Indførelse.

I Modsætning til Politibetjentene var Vægterne som Regel vel lidte af Befolkningen. De var meget jævne Folk uden al embedsmandig Vigtighed, og enhver Borger kunde forstaa, at de gjorde deres Nytte, naar de gik paa Gaden Natten igennem, passede deres Lygter og sang de smukke Vægtervers, der lige til 1863 lød hver Nattetime paa Københavns Gader:

Nu skrider Natten sorte,
Og Dagen stunder til.
Gud, lad dem blive borte,
Som os bedrøve vil!
Vor Klokke er slagen Tre.

Og saaledes et forskelligt Vers for hver Gang, Klokken slog.

Den store Travlhed og Tjenstivrighed greb kun Vægterne, naar der opdagedes en Ildløs. Da skingrede Vægterpiberne over Staden, og de svære Mænd i de lange Kjortler løb gennem Gaderne og raabte Brand. Det er disse Optrin, der mere end noget andet Træk fra det forsvundne København er bleven bevarede i Mindet og i Overleveringen, — for saa vidt med Rette, som de utvivlsomt har givet et typisk Billede baade af Datidens brogede Gadeliv og af dens Kommunestyrelses Ufuldkommenhed.

Byen levede endnu i Rædslen fra de store Ildebrande, og omfattende Foranstaltninger var trufne for at afværge en Gentagelse af dem, — lidt for store, mentes der, thi Brandalarmeringen og Slukningsarbejdet antog let saadanne Dimensioner, at det fremkaldte Panik og skabte

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 19. Aug. 1847. — Regnskab 1847 S. 48.

Brandvæsenet unødige Forhindringer. Man faar et Indtryk af den Tids omstændelige og vidtløftige Regeremaade, af den hele gammeldags og upraktiske Tid, naar man betragter de Forberedelser, der skulde gøres i Anledning af en Ildløs, — altsaa ved en Lejlighed, hvor det netop gjaldt om at skynde sig.

Brandkorpset var i disse Aar uforandret, som det havde været siden 1805, — et stort og vidtløftigt Apparat, organiseret paa militær Vis med en General i Spidsen, med Officerer og Læger, med Skærf og Fjer i Hatten. Slukningsmateriellet var betydeligt og Reglementet for dets Anvendelse meget detailleret. Der var 47 store offentlige Sprøjter med Tilbehør foruden de smaa Kabinetssprøjter og Kompagnisprøjter. I hver Ejendom skulde findes en Læderspand for hvert tusinde Rigsdalers Assurancesum og en Brandlygte for hver femten Alen Façade, et Vandkar, som rummede mindst en Tønde Vand, en Trætragt, en stor Strippe, Træpropper til Tagrenderne, for at de kunde fyldes med Vand, en Svabert, en lang Brandstige og en Brandhage. Slagtere, Møllere og Hyrekuske skulde være forsynede med en Sluffe med Vandtønde, med hvilken de i Ildebrandstilfælde var pligtige at møde paa Brandstedet for at køre Vand.

Ved hver af de store Sprøjter var ansat en Overbrandmester, en Underbrandmester, fire Straalemestre, fire Assistenter og 48 Brandsvende. Blandt disse sidste skulde der foruden Tømrere og Murere være mindst to Grov- eller Klejnsmede, to Bødkere, to Hjulmænd og to Skomagere. Dette Personale lønnedes til Dels ved, at de fik Lov til at drive Fuskeri i forskellige Haandværk eller fik en Frimester-Bevilling. Under Slukningsarbejdet fik de Timebetaling.

Naar der udbrød Ildløs, blev dette store Korps alarmeret paa følgende Maade:

Husejeren, eller hvem der ellers opdagede Ilden,

skulde uopholdelig melde dette til den nærmest boende *Distriktskaptajn* og den nærmeste militære Vagt. Kaptajnen sendte Meldingen videre til *Brandmajoren*, medens Vagten sendte Melding dels til *Fæstningskommandanten* og til den *General*, der var højstkommanderende for Brandkorpset, dels til det nærmeste af de tre Kirketaarne, Vor Frue, Sct. Nikolaj og Vor Frelsers. Fra Gaden skulde Budet raabe op til *Taarnvægteren*, hvor Ilden var, og derpaa skynde sig videre til Gammelholms Vagt, der atter skulde sende Melding til den *Søofficer*, der var beordret til at møde ved Ildebrand. En af Taarnvægterne var imidlertid ilet med videre Melding til *Politimesteren* og *Stadshauptmanden*, medens de tilbageblivende Taarnvægtere klemtede med Klokkerne og viste Signaler fra Taarnet. Saafremt det kun var Skorstensild, slog de ét Slag ad Gangen paa Klokken og udhængte om Dagen et Flag, om Natten en Lygte paa den Side af Taarnet, hvor Ilden var. Var det Husild, slog de indtil syv Slag paa Klokken, hver Gang de klemtede, for at betegne Nummeret paa det Distrikt, hvor det brændte, og udhængte tillige et tilsvarende Antal Flag eller Lygter. Klemtningen skulde straks gentages fra de andre Kirketaarne i Byen; hvor der ingen Taarnvægtere var, skulde Graverne besørge den. Om Natten skulde tillige Borgertrommen gaa gennem alle Gader for at vække den sovende By.

Greb Branden saa stærkt om sig, at det Antal Sprøjter og det Mandskab, der var mødt efter Klemtningen, ikke slog til, kunde Brandmajoren befale, at der skulde ringes i Kirkerne med de store Klokker. I de allerfarligste Tilfælde skulde der gives Signal ved Kanonskud fra Volden, dog kun paa Kongens egen Befaling.

Var det *Vægteren*, der om Natten opdagede Ildløs, skulde han støde i sin Vægterpibe, raabe »Brand!« og nævne Gaden eller Stedet, hvor det brændte. De andre Vægtere der i Nærheden skulde ligeledes raabe og pibe,

idet de søgte hen til den første for at faa Brandstedet at vide. Vægteren i Gaden skulde først banke paa Porten eller Gadedøren i det brændende Hus og derpaa ile med Melding til Distriktets Brandkaptajn og nærmeste Vagt, medens de andre Vægtere vedblev at gøre Alarm med Ringen og Banken paa alle Porte og Døre.

Under alt dette samledes saa Udrykningen paa Brandstedet. Den mindste Styrke, som skulde møde, selv ved Skorstensild, bestod af Brandmajoren, en af Vicebrandmajorerne, alle Brandofficererne i vedkommende Distrikt, nemlig to Kaptajner, to Premierløjtnanter og fire Sekondløjtnanter, 200 Mand af Borgervæbningen med Over- og Undergevær, seks Sluffer med fyldte Vandtønder, en af de store Sprøjter og fire Kompagnisprøjter, hver med sit tilhørende Mandskab, samt alle Stadens Skorstensfejere, hver med mindst en Svend og en Dreng.

Ved Husild antog det hele Apparat ulige større Dimensioner. Da mødte Generalen, Fæstningskommandanten, Søofficeren, Politimesteren og Stadshauptmanden. De samledes i Nærheden af det Sted, hvor Brandkorpsets Faner var plantede, og dannede her i Forbindelse med Brandmajoren et Slags Krigsraad. To Sprøjter, trukne af Soldater, kom fra de nærmeste Vagter. Ti af de store Sprøjter mødte med fuldtalligt Mandskab til deres egen Betjening og med Reservemandskab til de to Vagtsprøjter. Den store Palæsprøjte kørte op med 48 Mand af Garnisonen, og Distriktets otte Kompagnisprøjter og fire Kabinetssprøjter mødte alle. Brand- og Straalemestrene ved Pramsprøjterne skulde møde, hvor disse laa, en af Brandmestrene ved Sugeværkerne forføje sig til Brandstedet for at afvente nærmere Ordre og de øvrige Brand- og Straalemestre holde sig rede. Ved Slagpumperne ved Kanalerne mødte Halvdelen af det dertil udtagne Mandskab, 60 Mand; og en Deling Kavalleri udkommanderedes til Ryddeligholdelse af Gaderne.

Blev der ringet med Kirkeklokkerne efter Klemtningen, skulde yderligere ti Sprøjter møde. Resten af Mandskabet ved Slagpumperne skulde indfinde sig ved disse, ligesom de ved Springvandsopstanderne ansatte 64 Mand og de ved Gadepumperne ansatte 106. Overalt skulde Slangerne sættes paa og Pumperne gøres klar til at give Vand. Pramlauget skulde møde med to Baade ved hver af Byens to Pramsprøjter for at lægge disse paa det belejligste Sted, saa nær Ilden som muligt.

Løsnedes endelig Kanonerne paa Volden, skulde samtlige Stadens Sprøjter sætte sig i Bevægelse. Det halve Mandskab af hvert Kompagni traadte under Gevær. Laugs-Oldermændene samledes under Kanalpumpemandskabets Fane, og Vandmestrene med deres Svende skulde retstille alle Hanerne paa Vandrenderne og holde sig parat til at anvise, hvor for øvrigt Vand maatte være at finde. Vognmændene skulde køre Hestegødning til Dækning af Lofter, Vinduer og Døre i de truede Huse og til Tætning af Dørtrinene i dem, der brændte, for at man kunde opstemme Vandet i dem. Gadelygterne blev tændte, hvis de ikke var det i Forvejen, og i Omegnen af Brandstedet udhængtes desuden Brandlygter i fire Alens Højde fra Jorden. Vandkar blev udstillede foran hvert Hus og bestandig fyldte, saa længe det behøvedes.

Naar Ilden var dæmpet, kimedes der af fra alle Taarne, og det store Slukningsapparat opløstes efterhaanden [1]).

Saaledes forløb en Ildebrand i hele den Periode, vi her beskæftiger os med. Spektakel, Opløb og Sammenstimlen var der nok af. Ved al denne Fløjten og Kimen, Banken og Ringen over hele Byen sammenkaldtes en saadan Menneskemasse, at Politiet og Borgervæbningen hav-

---

[1]) Forordning ang. Brandvæsenet i Kbhvn. 1. Nov. 1805 og Reglement for det kbhavnske Brandkorps 1. Maj 1818.

de den største Møje med at holde Pladsen omkring Brandstedet ryddelig, — saa meget mere, som Folkehoben var hurtigere paa Benene end Autoriteterne og Brandmandskabet og i Reglen havde taget Pladsen i Besiddelse, længe før disse ankom. Thi det tunge og indviklede Apparat virkede jo trægt og langsomt. »Naar Vægterne paa Vagttaarnene opdage en Ildløs, saa skal der først enten raabes ned til Vægteren paa Gaden, eller en Vægter maa sendes ned af den uendelige Trappe for at hitte en Gadevægter og anmelde Ilden for Brandmajoren, som boer langt oppe paa Nørregade, og hos hvem der alene holdes Brandvagt.« Gadevægteren gaar imens rundt og ringer paa de Huse, hvor der bor Brandfolk. Disse bliver vækkede, paaklædte, faar at vide, hvor Ilden er, og begynder saa at samles om Sprøjten. »Se f. Eks., hvorledes Petri Kirkes Sprøjte besørges i Ildebrandstilfælde: — langt om længe kommer en Mand, som venter, til en anden kommer med Nøglen til Sprøjtehuset; omsider er det den rette Nøgle, og omsider giver den gamle rustne Fjeder efter; — Porten aabnes, — man venter, til de øvrige kommer, — de kommer, — man faar endelig den tunge Sprøjte ud paa Gaden, og først nu er man saa vidt, at de sorte Brandfolk spænde sig selv foran Sprøjten og trække denne til Ildebrandstedet.« [1])

Brandmændenes personlige Mod og Dygtighed roses stadig og savnede ikke Paaskønnelse: Selve Kancelliet satte sig i Bevægelse, da en Mursvend Kemp og en Arbejdsmand fra Didrik Badskærs Gang under en farlig Ildebrand i Adelgade i 1844 havde reddet flere Mennesker fra at indebrænde [2]). Men hvad nyttede Mod og Dødsforagt i yderste Øjeblik, naar Apparatet ikke virkede, som det skulde, og de nødvendige Forberedelser var forsømte!

---

[1]) Fædrelandet 22.—23. Okt. 1852.

[2]) 2. Sekr. 1844 Nr. 3592.

Det var utvivlsomt, at Brandvæsenet ikke havde fulgt med Tiden. I 1849 oversendte Etatsraad Regnar Westenholz i London som Gave til Staden København en saakaldet »Fire-Escape«, en Maskine, som benyttedes af det engelske Brandvæsen til Redning af Mennesker i Ildebrandstilfælde. Maskinen blev modtaget og stillet hen. I 1856, ved en heftig Ildebrand i en Cikoriefabrik paa Grosserer Adolphs Plads bag Børsen, blev der Brug for den. En modig Brandmand var oppe paa Husets Tag bleven omringet af Luer og kunde ikke slippe ned. Maskinen kom til Stede, og det viste sig da, at ingen forstod at bruge den. Efter at man havde kludret en halv Time med den, medens den ulykkelige ventede oppe paa Taget, maatte han til sidst springe ned fra fjerde Etage. Han slog sig ihjel.

Det nævnes, at ved samme Lejlighed havde Tilskuere i Hundredevis allerede været samlede for at se paa Ildebranden en god halv Time, før Politi eller Brandvæsen viste sig; og da endelig den første Sprøjte ankom, var den ubrugelig. Paa samme Maade forløb Ildebranden i Marstrand & Nielsens Dampmølle i Silkegade, ligeledes i 1856. Det varede tre Kvarter, efter at der var gjort Alarm, inden den første Sprøjte kunde begynde at arbejde, og i disse tre Kvarter var hele Skaden sket og Værdier til omtrent 300,000 Rdlr. ødelagte.

Brandslukningsapparatet var for stort og uhandleligt. Ganske vist var Byen delt i seks Branddistrikter, men dette betød kun, at Sprøjter og Brandfolk fra det Distrikt, hvor Ilden var, skulde møde først. Alarmeringen udstraktes over hele Byen, og kun paa ét Sted, i Brandmajorens Bolig, fandtes en stadig Brandvagt. Den hele By med Kristianshavn og Forstæderne var i Virkeligheden ét Branddistrikt, og derfor maatte hele Byen opskræmmes med Piber, Klokker og Trommer for selv den ubetyde-

ligste Skorstensild, ja, selv om Branden var slukket, længe før Alarmeringen var tilendebragt.

Tidens Fordringer til et moderne Brandvæsen udtrykkes træffende i en Artikel i »Fædrelandet« fra 1856:

»Det, hvorover vi klager, er over Indretningernes Ufuldstændighed og hele Organisationens Slethed, der medfører et uhyre Spild af Kræfter, men ikke tilsteder de enkeltes prisværdige Anstrængelser at gøre den fulde Nytte. Det, vi forlanger, i Stedet for et til Dels frivilligt, til Dels daarligt lønnet Brandkorps paa vel et tusinde Mand, adspredt over hele Byen og afholdt ved mangfoldige naturlige og lovlige Forhindringer fra at være hurtigt paa Pletten, naar det behøves, — er et lille fast, vel lønnet og vel ledet Korps paa højst et halvt Hundrede Mand, der befinder sig paa ét Sted, hvortil øjeblikkelig Underretning bringes ved Telegrapher, færdigt til Udrykning med alle fornødne Redskaber i komplet Stand; hint store Korps kan da, organiseret distriktsvis, tjene til Reserve i alvorligere Tilfælde.« [1])

Det varede endnu mange Aar, før dette forstandige Program blev realiseret. Den særlige Brandkommission og den gamle Brandordning af 1805 afskaffedes først i 1868, da Københavns Brandvæsen blev lagt ind under Magistraten.

Brandvæsenet kostede ikke Kommunens Kasse noget, thi alle Udgifterne hertil — ca. 20,000 Rdlr. aarlig — afholdtes af *Københavns Brandforsikringsselskab.*

Dette gamle Selskab, stiftet 1731, var eneberettiget til at tegne Brandforsikringer i København, og alle Bygninger inden for Voldene samt alle Møller og Huse paa Volden *skulde* være Interessenter deri. Derimod var alle Ejendomme i Forstæderne lige saa afgjort udelukkede

---

[1]) Fædrelandet 27. Dec. 1856.

derfra, — de var henviste til at lade sig forsikre som Landbygninger. Københavns Brandkasse stod sig godt. Den havde i 1840 et Overskud paa $1^1/_2$ Million Rdlr. og kunde nu fritage alle Ejendomme, som i 33 Aar havde svaret deres Kontingent, for at betale yderligere. Kun hvis Beholdningen igen gik ned under $1^1/_2$ Million, skulde den tidligere Præmie, $^1/_2$ pro mille, atter opkræves. Dette Tilfælde indtraf i 1857 som en Følge af de store Ildebrande i det foregaaende Aar [1]).

Assuranceværdien af de *indenbys* Ejendomme var i 1840 godt 51 Millioner Rdlr. Den naaede først i 1845 de 52 Millioner og steg derpaa med omtrent en Million om Aaret indtil 1856, da den var 63 Millioner. I 1857 steg Beløbet pludselig til 67 Millioner, men denne Tilvækst skyldtes til Dels, at der i Henhold til en Resolution af 6. Februar 1857 blev lagt ti Procent til Vurderingsbeløbet ved nye Vurderinger og ved Omvurderinger af ældre Bygninger. De *udenbys* Ejendommes Assuranceværdi var i hele Tidsrummet fra 1830 til 1850 noget over 3 Millioner. Saa begyndte den hurtige Stigning som Følge af den tiltagende Bebyggelse i Forstæderne, og i 1855 var Beløbet over 6 Millioner. I de følgende Aar foregik en Omordning af Assuranceforholdene, saa Totalbeløbet ikke kan opgives.

Ogsaa for *Løsøre* fandtes et privilegeret Assurancekompagni i København, oprettet 1778. Man var dog ikke forpligtet til at lade sine Møbler og Varer assurere; men det var forbudt at assurere dem andensteds, og Overtrædelse heraf straffedes med en Mulkt paa 1000 Rdlr. En saadan Eneret faldt jo ikke rigtig i Tidens Smag, og i 1841 forsøgte Borgerrepræsentanterne at faa den afskaffet; de foreslog, at det skulde staa Stadens Indvaanere frit for at tegne Assurance, hvor de vilde, baade her og i

---

[1]) Koll. Tid. 1840 S. 161 f. — Bekendtg. 18. April 1857.

Udlandet. Magistratens Flertal tiltraadte dette; kun Borgmester *Schœffer* blev sig selv lig og holdt paa Monopolet: »Naar det i vore Dage siges«, skriver han, »at et Institut er i Besiddelse af et Monopol, saa er dette allerede nok for at opvække hos andre udenfor samme en Tanke om at bevirke dets Ophævelse . . . Spørgsmaalet: om et tilbage i Tiden givet Privilegium eller Monopol bør vedligeholdes, kan ikke besvares ved andres Betænkninger. Det maa være det Institutet af Statsstyrelsen givne Løfte, hvoraf dets Eksistens og Rettigheder maa udledes.« [1])

Efter hans Mening var det altsaa nærmest en utidig Vigtighed, naar Kommunalbestyrelsen vilde blande sig i Forholdet mellem Staten og det monopoliserede Institut. Og Schæffer blev den, som fik Ret. Da Selskabets Oktroj fornyedes i 1843, blev Monopolet opretholdt.

Varer og Effekter var i 1840 assurerede for godt 14 Millioner indenbys, 1 Million udenbys. I 1857 var Tallene henholdsvis ca. 30 og ca. 3 Millioner. Men da denne Assurance var frivillig, er disse Summer næppe noget Udtryk for Løsørets virkelige Værdi.

Byens Proviantering og Torvehandelen.

Øvrigheden vaagede over, at Staden ikke gik Vinteren i Møde uden en tilstrækkelig Forsyning med Levnedsmidler. I »Slagtetiden«, som hvert Efteraar blev fastsat af Magistraten, var det tilladt alle uden for Portene at slagte uden Hensyn til Lauget; og hvert Aar foretoges en Opgørelse over, hvad Proviant der ved November Maaneds Udgang fandtes inden for Voldene. Bagere, Brænde-

[1]) 2. Sekr. 1841 Nr. 1163.

vinsbrændere og Spækhøkere var forpligtede til at holde et vist Kvantum paa Lager; Grosserere, Hørkræmmere og Mel- og Grynhandlere blev anmodede om at opgive, hvor meget de laa inde med. I November 1840 stillede Resultatet sig som følger:

56 Laugsbagere hver med 50 Tdr. Hvede og 200 Tdr. Rug.

1 Franskbager med 50 Tdr. Hvede.

1 Fribager med 50 Tdr. Rug.

110 Rugbrødsbagere hver med 20 Tdr. Rug.

112 Brændevinsbrændere, som tilsammen benyttede 258 Kar og til hvert Kar skulde være forsynede med 15 Tdr. Hvede.

443 Spækhøkere, som hver var pligtig at have 3 Tdr. Smør, 1 Skippund Flæsk, 2 Skippund Ost, 3 Tdr. Ærter, 2 Tdr. Boghvedegryn og 1 Td. Havregryn.

Det pligtige Forraad blev saaledes i November 1840: 6720 Tdr. Hvede, 13,450 Tdr. Rug, 1329 Tdr. Smør, 443 Skpd. Flæsk, 886 Skpd. Ost, 1329 Tdr. Ærter, 886 Tdr. Boghvedegryn og 443 Tdr. Havregryn.

Foruden dette fandtes til samme Tid: hos Grossererne 1000 Tdr. Rug og 700 Tdr. Byg; hos Hørkræmmerne 4350 Tdr. Salt, 203 Læster Sild, 1100 Skpd. Tørfisk og 600 Læster Stenkul; hos de 127 Mel- og Grynhandlere 2280 Tdr. Rug og Rugmel, 283 Tdr. Hvede og Hvedemel, 293 Tdr. Byg og Bygmel, 465 Tdr. Gryn og 429 Tdr. Ærter [1]). Ogsaa Oldermanden for det store Vognmandslaug blev spurgt, hvor meget Havre Vognmændene laa inde med. Bryggernes pligtige Forraad bestemtes for hvert Aar af den kongelige Provianteringskommission; i 1841 skulde de f. Eks. ved November Maaneds Udgang have hver 150 Tdr. Byg eller Malt paa Lager og ved Slutningen af

---

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 3634.

Maj Maaned 550 Tdr. vel tilberedt Malt [1]). Folk skulde ikke lide Tørst om Sommeren!

Naar Opgivelserne var indsamlede af Magistraten, sendtes de til Borgerrepræsentationen, der blev anmodet om at skønne over, hvorvidt disse Kvanta kunde anses for tilstrækkelige, eller der skulde træffes ekstraordinære Foranstaltninger. Forsamlingen skønnede og fandt, at det tilstedeværende vistnok vilde være tilstrækkeligt.

Denne Ordning, der var paabudt i 1771, følte dog allerede i 1840 som forældet, og dens Bestemmelser blev ikke overholdte. I 1845 ansøgte Borgerrepræsentationen om at faa den hele Foranstaltning ophævet. Kancelliet indrømmede, at Befordringsmidlerne nu var saadanne, at tilstrækkelig Tilførsel til Byen altid vilde kunne faas, og ved kongelig Resolution af 4. April 1845 blev da alle herhenhørende Bestemmelser satte ud af Kraft og Provideringskommissionen ophævet.

Men Øvrigheden sørgede ikke blot for at skaffe tilstrækkeligt Forraad af Levnedsmidler til Byen, — den vaagede ogsaa over, at Byens Husmødre fik Lejlighed til at forsyne sig med Varerne til Dagens Pris. Hertil sigtede de talrige Bestemmelser til Regulering af *Torvehandelen*. Det var dengang i langt højere Grad end nu Skik at gøre sine Indkøb paa Torvet, og Magistraten følte det som en af sine Opgaver at forhindre Mellemhandlere og »Forprangere« i at fordyre de fra Landet indbragte Varer for Konsumenterne.

Byens Torve frembød dengang et langt mere broget og livligt Skue end i vore Dage: »Størst var Torvehandelen paa Gammeltorv,« fortæller en samtidig, »hvor Spækhøkerne ikke turde forsyne sig, forinden »Torvevægteren« havde ringet med sin »Torveklokke«. Her sad værdige Valbykoner med deres nedhængende blommererede Kyser

---

[1]) 2. Sekr. 1842 Nr. 3468.

omkring det — tørre Springvand og falbød deres Fjerkræ . . . Her saa man baade Bønder og Slagtere sælge Kød fra aabne Vogne eller skidenfærdige Kludetelte. Det tækkeligste Syn var de kønne Amagerkoner med deres Grøntsager paa Højbroplads, — det morsomste de højrøstede Fiskerkællinger ved Gammelstrand, — det mest maleriske maaske de smaa Pindevogne, som bragte Tørv fra »Kulsvieregnen«, med deres skindmagre Smaakrikker.« [1]). — At faa *Slagterboderne* samlet paa et enkelt Sted var en Opgave, som man tumlede med i mange Aar. Flere og flere henvistes til Nikolaj Kirkeplads; men i 1845 fandtes dog endnu ved Gammelstrand ti, paa Kristianshavn tre, i Kirkemuren ved Helliggejstes Kirke syv og i private Bygninger elleve, foruden de Bønder og Landslagtere, der havde Stader paa Gammeltorv og her forhandlede deres Varer fra Telte, der bestod af »gamle skidne Sejlduge, Maatter og Gangklæder« [2]). Men endelig kom der ogsaa en bedre Skik paa disse Forhold, da de nye Slagterbutikker blev indrettede ved Nikolaj Taarn og paa Graabrødretorv. — Paa Sct. Annæ Plads og Vandkunsten var der Smaahandel med Frugt og Grøntsager. Hauserplads havde ingen Handel, men benyttedes som Holdeplads for de Bønder, der forhandlede deres Varer paa Kultorvet.

Først naar Byens Borgere kunde antages at have forsynet sig paa Torvet, maatte *Høkerne* begynde deres Indkøb. Tidspunktet herfor var fastsat til Kl. 10, om Fredagen først Kl. 11. Høkerne klagede evindelig over denne Bestemmelse og kunde, som næsten altid over for saadanne velmente Indskrænkninger, pege paa, at Hensigten med den aldeles ikke blev opnaaet. Bestemmelsen førte kun til, at Gaardskarle og Valbyere købte i Læssevis af Bønderne tidlig om Morgenen; men Høkerne maatte da

---

[1]) Orla Lehmanns Efterladte Skrifter I, 211.

[2]) Borgerrepr. Forh. 14. Aug. 1845. — Koll. Tid. 1845 S. 523.

siden købe deres Forsyning hos disse ulovlige Mellemmænd, hvorved Priserne kun blev forhøjede. — Skippere, som førte Levnedsmidler til Byen fra Søsiden, havde Ret til i tre Uger at have Udsalg fra deres Skuder i Smaapartier. I de første fire Dage af denne Frist maatte ingen Høker handle hos dem. Hørkræmmerne maatte ej heller købe fersk Fisk ved Stranden før efter Kl. 10.

Tilliden til saadanne Tvangsforholdsreglers Nytte var dog i Fyrrerne stærkt svindende, og Høkerne og Hørkræmmerne opnaaede allerede i 1841, at Indskrænkningerne i deres Ret til Torvehandel kun skulde gælde Onsdag og Lørdag, og at de fire Liggedage, da de ikke maatte handle med Skipperne, faldt bort [1]). Paa de to egentlige Torvedage vedblev de ældre Bestemmelser at gælde trods Borgerrepræsentationens Bestræbelser for ogsaa paa dette Omraade at indføre fuld Frihed. Politidirektøren og Kancelliet satte sig derimod; men der opnaaedes dog i 1853, at Høkerne i de tre Maaneder Juni, Juli og August fik Lov til at begynde deres Indkøb paa Torvedagene en Time tidligere end i Aarets øvrige Maaneder [2]). — Endelig blev ved Lov af 28. Januar 1856 enhver Indskrænkning i Høkernes Adgang til Opkøb paa Torvet hævet.

Men Høkerne havde ogsaa andet at klage over. *Tørvebøndernes* Ret til at sælge Tørv fra deres Vogne paa Gaden ansaa de for et Indgreb i deres Næring, og de gjorde, dog uden Held, Forsøg paa at faa ogsaa denne Handel henlagt til Torvene. Men især klagede de over deres udenbys Konkurrenter, Hønsekræmmerne fra Valby, der havde deres privilegerede Stader paa Nytorv.

Valbyernes Ret stammede fra en kongelig Bevilling af 11. Juli 1721. Ved den fik de saakaldte Bomænd og virkelige Fæstehusmænd i Valby, 63 i Tallet, Ret til paa

---

[1]) Koll. Tid. 1841 S. 655, 1011.

[2]) Depart. Tid. 1853 S. 330. — Bekendtg. 8. Marts 1853.

Torvet i København at udsælge, dels hvad de selv tillagde, dels kunde opkøbe paa Landet med egne Heste og Vogne. Derimod var det dem udtrykkelig forbudt at opkøbe Varer hos Skipperne ved Stranden eller af Bønderne paa Torvet samt at holde Omløbere med deres Varer. Men Høkerne paastod, at Valbyerne overtraadte alle disse Bestemmelser, og de bad derfor Politiet vaage over, at de kun handlede fra deres lovlige Stader og kun i det lovlige Antal, at de ikke lod deres Børn og Tyende løbe rundt i Husene og falbyde Varer, og at de ikke købte fra Skibene ved Stranden [1]).

Ligesom Regeringen i Forbrugernes Interesse søgte at holde Høkerne borte fra Torvet, saaledes sørgede den af samme Grund for at tvinge Bønderne til at komme der. Det var Bønderne forbudt at handle med Høkere og Prangere, som omløb paa Landet, eller at begynde at udsælge af deres Varer, før Vognen holdt paa Torvet. Denne *Torvetvang* gjaldt derimod ikke for Sædegaardsejerne, — de havde Tilladelse til at afhænde deres Produkter til hvem de vilde, uden først at føre dem paa Torvet. Høkerne var meget forbitrede over denne Forrettighed; thi den førte til, at det fine Herregaardssmør næsten altid solgtes pr. Kommission og ikke i Høkernes Butikker. De opstillede i en Ansøgning den logiske Slutning, at enten maatte en saadan Fritagelse for Torvetvang være et offentligt Gode, og i saa Tilfælde burde den indrømmes alle, eller ogsaa var den skadelig og maatte i saa Fald ganske afskaffes [2]).

Høkerne har været saa gennemtrængte af Forestillingen om Torvetvangens Gavnlighed, at de ikke havde tænkt sig, man kunde vælge den første Udvej og afskaffe

---

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 1763; Borgerrepr. Forh. 1840 S. 97.

[2]) 2. Sekr. 1849 Nr. 889.

det hele; men det var dog dette, som omsider blev Resultatet.

I 1850 bragte Indenrigsministeriet Spørgsmaalet om Torvetvangens Afskaffelse paa Bane ved Forespørgsel til Kommunalbestyrelsen. Politidirektør Bræstrup holdt paa, at der ingen Forandring burde gøres, og hans Svar er meget karakteristisk for en Mand af den gamle Skole. Han gaar ud fra, at hele Torvehandelen vil falde bort, naar Torvetvangen ophæves, og han tænker sig, at al Handel i saa Fald vil blive drevet af Forprangere i Stadens Gæstgiversteder. Magistraten var klogere. Den antog, at netop denne Mellemhandel, der nu dreves i Smug af Gaardskarle og andre, vilde falde bort, naar Omsætningen blev givet fri. Magistraten kunde ogsaa henvise til, at der ingen Torvetvang fandtes paa Trommesalen uden for Vesterport, hvor Heste- og Kvægmarkedet holdtes, eller paa Hø- og Halmtorvet, og at ligeledes Kartoffelhandelen var fri, uden at mærkelige Ulemper sporedes deraf. Borgerrepræsentationen sluttede sig til disse Betragtninger og ønskede Torvetvangen ganske afskaffet [1]).

Efterhaanden som Jernbanen fik Betydning for Varernes Tilførsel til Hovedstaden, blev det mere og mere klart, at Torvetvangen hindrede Byens Forsyning med Levnedsmidler i Stedet for at lette den. Det afskrækkede de fjernere boende Producenter, at de Varer, der kom med Jernbanen til København, ikke maatte sælges, før de havde været kørte op paa Torvet og udstillede der. Et Eksempel paa det for alle Parter byrdefulde i denne Ordning foreligger i en Skrivelse til Magistraten fra Præsten i Sandby ved Ringsted. Han købte sine Varer hos Købmand Borgen ved Gammelstrand og vilde gerne have Tilladelse til som Betaling at give det Smør, der produceredes paa hans Præstegaard, og som han i Ottinger eller Lis-

---

[1]) 2. Sekr. 1850 Nr. 921, 1853 Nr. 1227.

punds-Bøtter kunde sende med Jernbanen til København. Borgen var villig til at modtage Smørret, og Præsten ansøgte derfor i 1851 om Tilladelse til et saadant Arrangement, saa meget mere som »den lange Afstand fra Hovedstaden forhindrer mig i selv at føre det til Torvs«. Men Magistraten svarede: Nej, det kunde ikke bevilges [1]).

Torvetvangen bortfaldt først ved Næringsloven af 29. December 1857.

Kommunens Pengevæsen.

Der var én god Ting ved Kommunestyrelsen i 1840: den kostede ikke ret meget. Skatterne var smaa, og Byen havde ingen Gæld, — tværtimod, en god Formue og Penge paa Rente.

Budgettet for 1840 balancerede med omtrent en halv Million Rigsdaler. *Indtægterne* var følgende:

Den samlede Grundskat (herunder Afgifterne til Borgervæbningen, Indkvarteringen, Rènovationsvæsenet, Vægtervæsenet og Lygtevæsenet)	107,132 Rdlr. 64 Sk.
Bomforpagternes Afgift.....	19,400 —
Brolægningsskat	43,400 —
Vandskat	37,000 —
Fattigskat.....	153,000 —
Næringsskat.....	50,000 —
Af Vægterskatten	10,160 —
Indtægt af Bidstrups Gods	16,000 —
Jordskyld og Jordleje	19,600 —
Leje af Torvestader og Slagterboder	2,700 —
Indtægt af Fællederne og Renovationskulerne paa Amager	2,900 —

[1]) 2. Sekr. 1851. Nr. 1706.

Do. af Vejerboden, Kornmaalingen og Justerkammeret	3,300	—
Vielsespenge.....	800	—
Gebyrer for Borgerskab	7,700	—
Do. for Bevillinger og Ekspeditioner	2,600	—
Accise og Havnepenge	5,600	—
Do. fra Toldboden	8,900	—
Tiendedelen af Konsumtionen	1,700	—
Afdrag paa Tilgodehavende	1,100	—
I alt....	492,992 Rdlr.	64 Sk.

Udgifterne ansloges saaledes:

Borgervæbningen	12,430 Rdlr.	
Indkvarteringen	36,400	—
Renovationsvæsenet	26,700	—
Vægtervæsenet.....	41,002	— 64 Sk.
Lygtevæsenet	12,518	—
Brolægningsvæsenet	45,672	—
Vandvæsenet	39,253	—
Fattigvæsenet	153,000	—
Vejvæsenet	12,000	—
Skolevæsenet	17,000	—
Politiet	38,696	—
Magistratens Løn	12,000	—
Embedsmændenes Løn	23,000	—
Pensioner.....	4,300	—
Kontorudgifter, Brænde og Lys ..	5,000	—
Skatter, Assurance og Vedligeholdelse af Kommunens Bygninger	6,500	—
Udgifter paa Stadens Jorder	3,000	—
Do. paa offentlige Brønde og Vandposter	1,000	—
Do. paa Renovationsbroen paa Amager	500	—

Brolægningsskat af Stadens Torve og Pladser	6,400	—
Bidrag til Fødselsstiftelsen	5,000	—
Do. til Tugthuset	2,500	—
Udgifter til Mandtaller m. v. ved Næringsskatten	3,000	—
Renter af Stadens Gæld.....	1,040	—
Diverse Udgifter	1,000	—
I alt Udgift....	508,911 Rdlr.	64 Sk.

Udgiften oversteg saaledes Indtægten med 15,919 Rdlr. Af dette Beløb vilde dog 7043 Rdlr. blive refunderet paa forskellig Maade, saa det virkelige Deficit udgjorde 8876 Rdlr. Men til at dække dette Beløb havdes der rigelige Midler i Renterne af Stadens Kapitalformue, hvilke ikke var medregnede paa Indtægtssiden, men, for saa vidt de ikke blev forbrugte, vilde blive lagte til Kapitalen.

Stadens rentebærende Kapitaler var i Obligationer, Statspapirer og rede Penge, indestaaende i Overformynderiet, 322,024 Rdlr. 92 Sk. samt udestaaende Fordringer til et Beløb af 113,095 Rdlr. Den bortskyldige Gæld var kun 33,000 Rdlr. Desuden ejede jo Kommunen Bidstrup Gods, Stadens Jorder og mange Bygninger og Grunde inde i Byen.

Budgettet for 1841 lignede det foregaaende temmelig nøje; Indtægterne var opgjorte til lidt under, Udgifterne til lidt over en halv Million. Da Regnskabet for 1841 blev afsluttet, viste det sig, at Budgettet havde været for knebent; Indtægt og Udgift balancerede med lidt over 600,000 Rdlr. Og Tallene for de følgende Aar viser, hvorledes Kommunens Virksomhed nu tager Fart. 1841—46 omsattes aarlig 6—700,000 Rdlr., 1847—53: 8—900,000, 1854—55 over 1 Million og i 1856 over 2 Millioner. Men da var Kommunen allerede langt inde paa de nye Baner, hvor der ikke var Tale om Opsamling af Formue, men

om Stiftelse af Gæld, og hvor Forrentningen af Laanene begyndte at blive en tyngende Post paa Regnskabets Udgiftsside.

I de fattige Aar havde man ikke behøvet at laane. Byen brugte ikke flere Penge, end den havde, ja, det sædvanlige var, at der blev et lille aarligt Overskud paa de smaa Budgetter. Dog havde Kommunen ved en kongelig Resolution af 7. Maj 1834 faaet Tilladelse til at laane indtil 80,000 Rdlr. i Overformynderiet. Først efterhaanden blev Tilladelsen benyttet, og det varede længe, inden Byens Gæld naaede op til de 80,000 Rdlr. Men saa snart det kommunale Initiativ begyndte at røre sig, blev der jo Brug for Penge, — det blev Skolevæsenet, som tog de første. De Skolebygninger, som opførtes efter den nye Ordning af 1844, kostede omtrent 70,000 Rdlr. Saa kom Thorvaldsens Museum, der med paaløbende Renter stod Kommunen i 181,714 Rdlr. Endvidere de nye Slagterboder, Tilbygningen til Arresthuset, Badeanstalten i Kallebodstrand o. a. m. og endelig Dyrtiden i 1847, der kostede Kommunen ca. 35,000 Rdlr. I alt anvendte Kommunen i disse Aar af urefunderede Penge 438,640 Rdlr. Resten af Byens Kapital i Overformynderiet var medgaaet til Dækning af disse store Udgifter ligesom et Overskud paa 94,000 Rdlr., der var indvundet paa de løbende Budgetter eller indkommet som Afdrag paa ældre Tilgodehavende [1]). Men det forslog endda ikke, og der maatte altsaa laanes. Under 10. December 1847 fik Staden Tilladelse til at laane 100,000 Rdlr. i Overformynderiet foruden det ældre Laan paa 80,000. Faa Maaneder efter, i April 1848, laantes atter 100,000 Rdlr. af Overformynderiets Midler, og nu blev der aldrig Fred mere. I 1851 laantes paa ny 100,000 Rdlr., denne Gang i Nationalbanken, og i 1853 nødvendig-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 25. Nov. 1850.

gjorde Koleraen et Laan paa 100,000 Rdlr. i Livsforsikringsanstalten, — det moderne Finansstyre var begyndt.

For Aarene 1840 og 1841 blev Budgettet offentliggjort, men derpaa hørte dette op. I 1851 forsøgte Indenrigsministeriet, som var misfornøjet med Budgettets Form og fandt det lidende af Uklarhed og Mangel paa Enhed i Udarbejdelsen, at faa Offentliggørelse genindført. Men Magistraten gjorde ingen Forandring, og det næste trykte Budget kom først i 1859. Derimod blev en Regnskabsoversigt offentliggjort hvert Aar, som paabudt i Anordningen 1840. Revisionen, der tidligere var besørget af Kancelliet, gik efter 1840 over til kommunale Revisorer, og de i Kancelliets Arkiv opbevarede ældre Regnskaber fra og med Aar 1790 blev afleverede til Raadstuearkivet. Samtidig indførtes det dobbelte Bogholderi ved Kommunens Hovedkasse.

Den, der har Skoen paa, ved jo bedst, hvor den trykker. Det kunde maaske være Umagen værd at høre, hvad en jævn Borgermand fra 1840 mente om sin Bys Styrelse.

En gammel Spækhøker fra Studiestræde indsendte i 1841 en Række Forslag til Borgerrepræsentationen [1]). De blev henlagte, uden at nogen tog Notits af dem, og de fortjente heller ikke bedre. Men nu, da de er bleven 70 Aar gamle, har de maaske faaet en ny Interesse; de kan jo vise os, hvorledes Byen og dens Styrelse tog sig ud i en saadan jævn Mands Øjne.

»Da det er Kongens Vilje,« begynder han, »som det ses af Kommunalloven, at den oplyste og frisindede Borgeraand frit maa udtale sig, saa er man saa fri herved at give nogle Forslag til at ophjælpe og forbedre de køben-

---

[1]) Borgerrepr. Journal A. Nr. 359.

havnske Borgeres Tilstand; thi der er vist ingen By, som er saa bebyrdet med Skatter som Københavns.« (!)

Som den gode Borger, han er, ser han da først og fremmest paa sin egen Stand, Høkerstandens, Tarv: Det er vel bekendt, at mer end 100 Butikker staar lukkede i Staden; Midlet til at faa dem oplukkede og til Handelens Fremme i det hele er det, at al Høkerhandel paa Torvene og al Udraaben paa Gader og Stræder blev forbudt. Det skulde forbydes Bønderne at sælge Smør i Pundevis. »Man kan bevise, at 60 til 70 Bønder har holdt i Aabenraa og Vognmagergade hver Løverdag og høkret det ud, som Kældermændene skulde have at leve af og betale Husleje og Næringsskatter for.« Pottehandelen fra Skibene burde ogsaa ophøre, og al Landprang paa Landeveje og i Kroer i fire Miles Afstand fra København burde strengt forbydes.

Vandkommissionen — med den bestandige Graven i Gaderne, med evindelig Optagen og Nedlægning af Trærender — har forekommet ham en meget uøkonomisk Indretning. Han foreslaar, at ingen Render maa nedlægges eller kasseres, før de er synede af en edsvoren Tømrer og Snedker. Alle Render, som tages op af Jorden, skal skæres (?), naar de anses for at være gode. Mens de opbevares, skal de lægges i Vand. Paa Østergade og andre Steder, hvor Renderne kun ligger 2—3 Alen i Jorden, maatte aldrig bores med det store Bor »uden af Nødvendighed«.

Med Renovationsvæsenets Ordning er han, af økonomiske Grunde, meget misfornøjet. »At Staden sælger en Guldgrube for 1000 Rdlr. til Grosserer Owen, er en Skam for os danske; thi siden de 300 Brænderier og de 72 Bryggerier desværre blev nedlagt siden 1807, er Bønderne og Landmændene meget forlegne for Gødning. Før gav en Brændevinsbrænder alletider 2 Mark for at blive

af med det pr. Læs; nu betaler Bonden 50 Rdlr. for det om Aaret.«

Til Industriens Ophjælpning foreslaar han naturligvis højere Toldsatser eller ligefremt Indførselsforbud: saaledes bærer jo andre Lande sig ad. »Hvad bekymrer f. Eks. Sverrig eller Norge sig, om vore Brændevinsbrændere bliver fattige, eller at vi har tabt 300 af dem siden Krigen! De tillader nu ikke, at en Pot Brændevin bliver indført i deres Lande.« Derfor skal ogsaa alt, hvad vi her i Landet selv kan fremstille, belægges med høj Told; men Raaprodukter som Jern og Staal, Tobaksblade, Hør og Hamp kan fremdeles indføres for den gamle Told.

Han vil have Københavns Befæstning lagt uden om Forstæderne og Frederiksberg. »Det vilde være en stor Fordel for Staden; thi da kunde bygges paa alle Stadens Broer med Grundmur; man kunde da ogsaa faa faste Penge i Ejendomme i alle Stadens Forstæder, som nu ikke er godt at faa.« Befæstningen kunde bygges af de 4—500 Slaver, som nu gaar og arbejder i Falkoneralleen og paa Broerne.

Saa vil han have Prostitutionen samlet paa et enkelt Sted, f. Eks. i den Længe af Nyboder, som gaar fra Østerport til Borgergade. Nikolaj Kirke skal genopbygges og Slagterboderne opføres af Grundmur. Nye Matrikelsnumre bør indføres, saa man kunde slippe for de mange Undernumre med A og B, og Gadernes og Torvenes Navne bør tydelig males paa Hjørnestederne.

IV. BEFOLKNINGENS LIVSFORHOLD.

Skolevæsenet.

Den eneste af de kommunale Virksomheder, som allerede i Kristian VIII's Tid fik den endelige Ordning, paa hvilken der i det følgende kunde bygges videre, var *Skolevæsenet*. Vendepunktet her er Anordningen af *20. Marts 1844*.

Før 1844 levede man paa Skolereglementet fra 1814, der dog for Københavns Vedkommende aldrig var blevet ordentlig overholdt. Der fandtes en *Skoledirektion,* hvis Sammensætning ikke var nærmere bestemt, men som i de senere Aar i Reglen bestod af Overpræsidenten som Formand, et Medlem af Magistraten, et Medlem af Fattigdirektionen, to Borgerrepræsentanter og en Provst [1]). Under Direktionen stod for hvert Sogn en *Skolekommission,* i hvilken alle Sognets Præster og nogle Lægmænd havde Sæde. Nogen fast ansat og fagdannet Leder af Skolevæsenet fandtes ikke, og de forskellige Direktions- og Kommissionsmedlemmer havde allesammen andre Ting at passe. Det fremhæves som en Undtagelse fra Reglen, at Magister *Monrad,* i den Tid han som Borgerrepræsentant var Medlem af Skoledirektionen, flittigt besøgte Skolerne.

Skolevæsenets hele Indretning bar derfor ogsaa i høj Grad Ufuldkommenhedens Præg.

Særlige Skolebygninger til de offentlige Sogneskoler

---

[1]) Koll. Tid. 1844, S. 498.

fandtes ikke. Enhver Lærer havde sin egen lejede Skolestue. Lejlighederne skiftede hyppigt, og de maatte tages, som de kunde faas, ofte højst maadelige, i usunde Omgivelser og med uheldigt Naboskab. Skolegaarde og Legepladser var der jo slet ikke Tale om. Et Gymnastikhus til fælles Afbenyttelse for Kommuneskolerne i den vestre Del af Byen var bleven opført 1839 i Gyldenløves Bastion ved Vestervold.

Undervisningen foregik dels i Dagskoler med 18 Timers ugentlig Undervisning, dels i Aftenskoler med 15 Timer. Hver Lærer havde i Reglen i sin Skolestue hver Dag to Dagklasser og en Aftenklasse. Undervisningsfagene var Religion, Læsning, Skrivning og Regning. De opnaaede Resultater var overmaade tarvelige, særlig i Aftenskolerne, der var bestemte for de Børn, som paa anden Maade var beskæftigede Dagen igennem.

Med Skolepligten blev det ikke taget synderlig strengt. Der fandtes nok et Mulktsystem, efter hvilket Skoleforsømmelser kunde straffes; men det traadte først i Kraft efter gentagne Advarsler og kun for vedvarende Forsømmelse, og Mulkterne kunde ikke idømmes af Sognekommissionerne, men kun af Direktionen. Man var ikke ivrig for at drive Børnene ind i Skolerne; thi man havde i Virkeligheden ikke Plads til dem, hvis de kom alle. I 1844 var der 487 skolepligtige Børn i København, der ingen Undervisning fik, og til hvilke man ikke havde Plads.

Børnene benyttede sig af Lejligheden og forsømte Skolen i videst mulig Udstrækning. Det hørte til det almindelige, at man i de offentlige Skoler savnede en Trediedel af Børnene eller derover, ja, der blev nævnt Eksempler paa, at i en Skole med 26 Elever havde i flere Vintermaaneder kun 3—4 været til Stede. Der var Skoler, hvor man i den Grad havde opgivet det hele, at der ikke eksisterede nogen Forsømmelsesprotokol.

Lærerpersonalet skiftede hyppigt. Man fulgte det lidet

priselige Princip ej at holde faste Lærere, men derimod stræbe efter, som det hed, stedse at faa friske Kræfter og nyt Blod ind i Skolegerningen. Man opnaaede derved bl. a. at blive fri for at give Pension til gamle Lærere; og da Lønnen var ussel og Skolegerningen lidet anset, var Lærerne i Reglen lige saa ivrige for at slippe over i anden Virksomhed, naar Lejlighed dertil gaves, som Kommunen var for at blive dem kvit, inden de blev for gamle. Nogen virkelig Interesse for Gerningen kunde der under disse Omstændigheder vanskelig blive Tale om, og det hørte da ogsaa til de dagligdags Ting, at Lærerne lige saa vel som Eleverne skulkede af Skole og ganske udeblev fra Timerne.

I de lavere Klasser, for Børnene indtil 9—10 Aars Alderen, brugtes den saakaldte *indbyrdes Undervisning* eller, som det almindelig hed, »at læse op ad Væggene«. Den bestod i, at Børnene — inddelte i Hold og med en af Eleverne som Leder — læste eller stavede i Kor efter store Tavler, der var ophængte paa Skolestuens Vægge. Lærerens Arbejde bestod kun i at holde det hele i den af Tabellerne anviste Gænge. Med en Fløjte gav han Signal, naar de forskellige Hold skulde træde an foran Tabellerne, naar Læsningen skulde begynde, naar Tabellerne skulde skiftes o. s. v. Denne mekaniske Korlæsning virkede ganske sløvende paa Eleverne og kvalte al Selvstændighed hos Lærerne. Overalt, hvor Metoden brugtes, virkede den til at gøre Skolerne til tarvelige Dressuranstalter. Men den havde jo den Fordel, at Maskineriet gik af sig selv, naar det først var sat i Gang, og at der samtidig kunde »undervises« et næsten ubegrænset Antal Børn.

I de højere Klasser var Friheden saa meget des større. Der fandtes ingen autoriserede Lære- og Læsebøger; enhver Lærer brugte sine, hvilket yderligere forvirrede og forsinkede Undervisningen.

Udgifterne til de offentlige Dag- og Aftenskoler beløb

sig i disse Aar til 16—17,000 Rdlr., som udredes af Kommunens Kasse. I Skolepenge fra Børnene indkom 10—12,000 Rdlr. Der sondredes ikke mellem Betalingsskoler og Friskoler. Nogle af Børnene betalte, andre ikke, men de gik alle imellem hverandre. I alt undervistes i disse Skoler henved 3000 Børn.

Noget bedre end disse kommunale Skoler var de fra gammel Tid stammende *Kirkeskoler*, der indtil 1844 var ganske uafhængige af Skoledirektionen. De var knyttede til Byens Kirker, og Sognepræsten var Skolens Kurator. De var alle oprettede i Aarene 1700—1760, og de havde i Tidens Løb ved Legater og Gaver og ved Indtægt af Bækkener ved Kirkedørene naaet en vis Velstand. De havde deres egne Skolebygninger og en samlet Kapitalformue paa ca. 240,000 Rdlr. De gav deres Elever fri Undervisning i de sædvanlige Skolefag og forsynede dem desuden, saa vidt Midlerne strakte til, med Klæder. Til Gengæld var Eleverne forpligtede til at synge i Kirkens Kor ved Gudstjenesten. I disse Skoler undervistes 6—700 Børn, og Lærerne var her gennemgaaende bedre lønnede end ved Kommunens Skoler [1]).

Ligesom der var en Kirkeskole, var der ogsaa oprindelig en *Fattigskole* i hvert Sogn. Disse stod under Fattigdirektionens Bestyrelse, og Børnene fik her ikke blot Undervisning, men ogsaa Føde og Klæder. Dommen over disse Skoler lyder højst forskellig; undertiden siges de at staa fuldt paa Højde med Skoledirektionens, til andre Tider betegnes de som rene Planteskoler for Forbrydelser og Usædelighed, — efter Princippet »indbyrdes Undervisning«.

Af *private Skoler* eller Institutter, som de yndede at kalde sig, var der en overvældende Mængde, og daarlige var de næsten alle. Kompetente Folk betegnede dem rent

---

[1]). 1. Sekr. 1840 Nr. 1341.

ud som et Onde, der med alle Midler burde modarbejdes. Men de var meget søgte, da de gennemgaaende var særdeles billige, og da Børnene i dem behandledes mere »lemfældigt« end i de offentlige Skoler. Ukloge Forældre roste det »Institut«, i hvilket Læreren var saa »galant« at komme hjem og rette den danske Eksamensstil, førend den blev renskrevet, hvor den franske Lærer forud opgav, hvilke Blade Eleverne skulde forberede sig paa, eller hvor Bestyrerinden holdt en Jomfru et Par Dage før Eksamen for at hjælpe Pigebørnene med deres Haandarbejder. Mange Forældre, som havde Fordel af at benytte Børnenes Arbejdskraft hjemme, satte dem af den Grund i en privat Skole, da de saa des mere ugenert kunde holde Børnene saa godt som helt borte fra Undervisningen.

Kun de *højere Pigeskoler* roses for en grundigere Undervisning. Særlig blev der lagt megen Vægt paa, at de unge Piger lærte Tysk til Fuldkommenhed, og der var endnu i Fyrrerne Pigeskoler, hvor Undervisningssproget var Tysk, selv om næsten alle Eleverne var danske. Men patriotiske Blade begyndte ogsaa allerede at raabe paa, at dette var en Tilsidesættelse af Modersmaalet, og nogle Aar senere var noget saadant jo utænkeligt. — En »Dannekvindeskole« blev oprettet i 1846 af Professor Mariboe.

Endnu fandtes en Mængde Skoler under særlige Bestyrelser og uden nogen Forbindelse med Stadens almindelige Skolevæsen. De tyske Menigheder og de fremmede Religionsbekendere havde deres egne Skoler, Sø- og Landetaten havde deres, de to Borgerdydskoler og Metropolitanskolen stod under Universitetsdirektionen, Vajsenhuset havde sin egen Styrelse, og det samme gjaldt de 32 Mænds Skole, der dog blev nedlagt i 1841 [1]), det forenede Velgørenhedsselskabs Skole, der opretholdtes ved Medlem-

---

[1]) En historisk Redegørelse for den findes i Borgerrep. Forh. 27. Maj 1841.

mernes frivillige Bidrag, og flere andre. — Saaledes var der Splittethed overalt i Skolevæsenet, intetsteds Enhed, Plan eller Orden.

Grundvolden til en ny Tingenes Tilstand blev lagt ved Anordningen af 20. Marts 1844. I denne blev Hovedretningen angivet for den nærmeste Fremtids Udvikling, og de følgende Aars Arbejde gik ud paa lidt efter lidt at bringe det forældede Skolevæsen i Overensstemmelse med de nye Krav [1]).

Direktionen og de lokale Sognekommissioner bibeholdtes. Men i Direktionen indtraadte et nyt Medlem, en lønnet og fagdannet administrerende *Direktør,* hvem den egentlige Ledelse og det daglige Tilsyn paahvilede. Det var en saadan Mand, man hidtil havde savnet, og meget hurtigt blev det nu ham, der kom til at styre det hele. Direktionens Virkeomraade udvidedes ved, at Kirkeskolerne nu blev lagte ind under den. Dog skulde der vedblivende i dem gives en mere omfattende Undervisning end i de egentlige Almueskoler, saa at de blev som en Slags Belønningsskoler for de fremmeligste Børn. Den nye Skoledirektør skulde tillige for alle Skolespørgsmaals Vedkommende være Medlem af Fattigdirektionen. Der skulde fremtidig sondres mellem Friskoler og Betalingsskoler, og af hver Slags skulde et tilstrækkeligt Antal oprettes, saa alle skolepligtige Børn virkelig kunde blive underviste. Man beholdt indtil videre den indbyrdes Undervisning i de lavere Klasser ligesom Aftenskolerne for de Børn, der var beskæftigede om Dagen. Men disse Klasser skulde indskrænkes til det mindst mulige og for Pige-

[1]) Skildringen af det nye Skolevæsen efter 1844 hører egentlig ikke hjemme paa dette Sted men i et følgende Afsnit, hvor Tidens Reformer omtales. Det vilde dog være uhensigtsmæssigt at dele Emnet, hvorfor det hele medtages her. Oplysningerne er væsentlig tagne af Skolevæsenets trykte Aarsberetninger, der begynder med Aar 1844.

klassernes Vedkommende aldeles afskaffes. Hver Klasse skulde have sin egen Skolestue. Til indbyrdes Undervisning maatte der være indtil 100 Børn i en Klasse, i de andre kun 35. Opførelse af særlige Skolebygninger skulde tilstræbes. Skoletvangen skulde nu virkelig gennemføres. Mulkterne kunde idømmes af Kommissionerne, og de skulde falde kraftigt og for hver forsømt Dag, begyndende med 4 Skilling for den første Forsømmelse og stigende indtil 32 Skilling. Ferierne blev bestemte og ret knapt tilmaalte; Sommerferien skulde kun omfatte sidste Uge af Juli og første Uge af August. Børnene kunde af Lærerne straffes med en tynd Tamp eller en Rotting, og genstridige Børn kunde sendes til Tvangsskolen paa Ladegaarden. Sognepræsterne var som forhen fødte Formænd i Skolekommissionerne, og alle Kapellaner og Kateketer i Sognet var Medlemmer. Undervisningen i Skolerne skulde begyndes og sluttes med Bøn, og de ældre Børn skulde tilholdes at møde jævnligt til Gudstjeneste under en Lærers Opsyn. Private Skoler kunde kun oprettes efter Direktionens Tilladelse og under de Vilkaar, denne foreskrev, og Lederens Duelighed skulde nøje prøves af Direktionen [1]).

Blandt Ansøgerne til den nyoprettede Direktørpost var Magister D. G. Monrad, der paa forskellig Maade havde vist sin Interesse for Skolevæsenet. Han blev dog forbigaaet, og til Skoledirektør udnævntes Lederen af det v. Westenske Institut, *V. A. Borgen.* Denne beklædte Pladsen indtil 1859, da han indtraadte som Kultusminister i Ministeriet Rotwitt, og ham tilkommer saaledes Æren af at have organiseret hele det nuværende Skolevæsen i København.

Efter Ordningen i 1844 fandtes under Direktionens Tilsyn:

---

[1]) Koll. Tid. 1844 S. 529—55.

41 private Drengeskoler med 2367 Elever,
114 » Pigeskoler » 3540 »
9 » blandede Skoler » 984 »
6 Kirkeskoler » 592 »
43 Sogneskoler » 2929 »
7 Fattigskoler » 931 »

i alt altsaa 164 private Skoler med 6891 Børn og 56 offentlige Skoler med 4452 Børn eller tilsammen 220 Skoler med 11,343 Børn.

Uafhængige af Skoledirektionen var de lærde Skoler samt Land- og Søetatens særlige Skoler med i alt 1843 Elever. Der var saaledes i det hele 13,186 skolesøgende Børn i København i 1844 [1]).

De 43 Sogneskoler var ved Udgangen af 1844 fordelte saaledes:

		Indbyrdes Undervisning	Dag-skole	Aften-skole	Børne-antal
Garnisons	Sogn	»	»	1	26
Holmens	»	»	1	2	169
Trinitatis	»	5	6	9	1466
Frelserens	»	1	3	5	422
Frue	»	1	2	2	477
Helliggejstes	»	1	2	1	350
Vesterbro	»	»	»	1	19
		8	14	21	2929

Den nye Skoledirektørs første Bestræbelser gik ud paa at skaffe Plads til de overtallige Børn, foreløbig i lejede Lokaler og efter det gamle System, indtil særlige Skolebygninger kunde blive opførte. Dernæst fik han fastsat ensartede Regler for Ansættelse af Lærere, for Under-

[1]) Beretning om det kbhvnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand 1844 S. 24. — Smsteds. angives Antallet af skolepligtige Børn i 1844, de militære Børn ikke iberegnede, til 15.863, af hvilke noget over 3.000 nød Undervisning hjemme.

visningstid og Aarsprøver, for Brugen af Skolebøger o. s. v. I 1845 fulgte saa Delingen i Friskoler og Betalingsskoler. Betalingen blev sat til 8 Skilling ugentlig i Dagskolen, 6 Sk. i Aftenskolen og 4 Sk. i den indbyrdes Undervisning. Lettest var det at gennemføre denne Adskillelse i det store Trinitatis Sogn, hvor der var Børn nok til begge Slags Skoler. Adskillelsen indtraadte her d. 1. Maj 1845. Der meldte sig da 1135 Børn til Betalingsskolen, 270 til Friskolen; men dette Forhold forrykkedes snart, da mange Børn kom i Restance med Skolepengene og efterhaanden maatte overflyttes til Friskolen. Efter et halvt Aars Forløb var der i alle Sogneskolerne tilsammen 1964 betalende og 1007 ikke betalende Børn. — I de mindre Sogne voldte Adskillelsen Vanskelighed, særlig fordi der meldte sig for faa Børn til Friskolerne, og Direktionen erhvervede da Kancelliets Tilladelse til *at gaa bort fra Sogneinddelingen*, der hidtil havde været det faste Grundlag for Skolevæsenets Ordning. Kristianshavn beholdt sine egne Skoler, en Friskole og en Betalingsskole; for den øvrige By oprettedes i 1846 en fælles Friskole og to Betalingsskoler, den østre for Trinitatis og Garnisons Sogne, den vestre for Frue, Helliggejstes og Holmens Sogne. Denne Ordning blev approberet ved Reskript af 21. Juli 1846.

Endnu var disse Skoler til Huse i lejede Lokaler, men i September 1847 kunde den østre Betalingsskole flytte ind i sin egen Gaard i Sølvgade. Denne Bygning var den første offentlige Kommuneskole, der udtrykkelig var opført til dette Brug, og den blev højtidelig taget i Øjesyn af alle Autoriteter lige op til Kong Kristian VIII. Den var indrettet med Bolig til Inspektør, Viceinspektør og Skolebetjent, med Gymnastiksal og Legeplads, og den blev saaledes Forbilledet for alle de senere Kommuneskoler. Arkitekt Hagemann havde bygget den, og den kostede med Byggegrunden 43,500 Rdlr. — Paa Kristianshavn indret-

tedes paa samme Tid en af Baadebygger Isak Bentzen i 1845 skænket Gaard til baade Betalings- og Friskole.

Saaledes var den nye Skoleordning i det væsentlige gennemført i Aarene 1846—47. Lærernes Løn blev forhøjet, og Kommunens Udgifter til Skolevæsenet, der i 1844 udgjorde 18,500 Rdlr., var i 1847 stegne til 30,000 Rdlr.

Der fortsattes nu med Opførelse af nye *Skolebygninger*. De forenede Friskoler fik i 1850 deres egen Bygning i Larslejstræde. I 1852 flyttede Vestre Betalingsskole ind i sin egen Gaard i Suhmsgade. Ude paa den hastigt voksende Nørrebro var Skolen paa Sct. Hans Torv taget i Brug i 1851 som Afløser af den offentlige Almueskole paa 11. Blegdam, og Skolen i Nørre Allé aabnedes 1857.

De *Aftenskoler*, der fremdeles bestod som en Levning fra den ældre Tid, forsvandt efterhaanden. De sidste Aften-Pigeskoler var bleven lukkede i 1853, men i Drengeklasserne var der endnu 300 Elever i 1855, da Borgerrepræsentationen vedtog, at de skulde nedlægges, dels fordi Børnene intet lærte i dem, dels fordi de gav Anledning til Misbrug af Børnenes Arbejdskraft om Dagen, særlig i Tobaksspinderier og Bogtrykkerier. Den sidste Aften-Drengeskole blev da nedlagt i 1857. — En Skole for forsømte Børn var bleven aabnet 1845 med 24 Drenge og 8 Piger, og Tvangsskolen paa Ladegaarden kunde derefter nedlægges i 1850.

Da der ved de nye Skolebygninger indrettedes særlige Gymnastiksale, var der ikke længer Brug for Gymnastikhuset i Filosofgangen. Det stod ubenyttet siden 1852, men Aaret efter fik det en ny Anvendelse som Lighus under Koleraen. I 1856, da der forhandledes om dets Nedbrydning, stod det endnu fuldt af Ligkister, som Sundhedskommissionen havde anskaffet i Koleratiden, men ikke faaet Anvendelse for.

For de *private Skoler* betød den nye Skoleordning et skærpet Tilsyn og en haardere Konkurrence. Der blev indført en Skolebestyrereksamen, og det blev paaset, at Skolerne ikke lededes af andre end dem, paa hvis Navn Bevillingen lød. Timetabellerne skulde hvert Aar indsendes til Direktionens Approbation; og for at tvinge dem yderligere blev der efter Skoledirektionens Forslag i 1845 oprettet to kommunale *Borgerskoler* med videregaaende Undervisning. Det lykkedes da ogsaa Direktionen i de første fem Aar efter Forordningen at nedbringe de private Skolers Antal med 52; i 1858 var Antallet formindsket med 68.

Der arbejdedes ligeledes henimod at faa *Fattigskolerne* afskaffede. Deres Elever overførtes efterhaanden til Friskolerne, og i 1847 var der kun tre Fattigskoler tilbage. Men den sidste af disse forsvandt dog først i 1875.

Kirkeskolerne med deres Særstilling under Kirkernes Patronat blev ophævede i 1857. Deres Pengemidler, som nu udgjorde 316,000 Rdlr., blev overdragne til Skoledirektionen, der for disse Penge oprettede to nye Borgerskoler under Navn af *de forenede Kirkeskoler*. — Saaledes stræbtes paa alle Punkter af Skolevæsenet henimod Ensartethed og Centralisation.

Den indbyrdes Undervisning gik efterhaanden af Brug, og det blev derved nødvendigt at formindske det store Elevantal, indtil 100 Børn, i Klassen, som Anordningen af 1844 havde tilladt. I 1856 vedtog Kommunalbestyrelsen, at Elevantallet i de lavere Klasser ikke maatte overstige 60. Samme Aar blev den knapt tilmaalte Sommerferie ansat til tre Uger i Anledning af, at mellem 3 og 400 københavnske Skolebørn havde modtaget Indbydelse til et *Sommerophold paa Landet*. Den smukke Skik, at Landboerne tog »Feriebørn« til sig, var begyndt et Par Aar før og blev nu fæstnet ved Autoriteternes Tilslutning.

Den sællandske Jernbane og forskellige Dampskibe gav Børnene fri Rejse til samtlige Stationer, og Kongen lod dem befordre frit til Frederiksborg. Den Tradition, som herved var skabt, blev trofast opretholdt i de følgende Aar.

Laugsvæsen.

Hvad Københavns Befæstning var for Byens Ydre, det var Laugsvæsenet for dens Borgeres Virksomhed, — en skærmende Vold, der efterhaanden var bleven til et snærende Baand. Laugsvæsenet var ærværdigt og aarhundredgammelt som Fæstningen, og det havde ligesom denne for længst gjort den Nytte, det kunde gøre. Nu trængte Nutiden paa med andre Opgaver, Kravet om Næringsfrihed blev uimodstaaeligt, og Springet ud i det nye og uprøvede blev gjort. En ældgammel Ordning, der greb dybt ind i mange Livsforhold, og som satte sit Præg paa hele Datidens Borgerskab, blev omstyrtet fuldstændigt og brat, og de ejendommelige Tilstande fra Laugsvæsenets Tid er vel nu næsten forglemte.

I de officielle Lister over Laugenes og Korporationernes Interessenter, som hvert Aar udsendtes af Politidirektøren i København, indtil den hele Laugsordning forsvandt i 1861, opføres i alt 53 Laug og 9 Korporationer [1]). Af Laugene er der dog 3 (Færgemænd, Pram-

---

[1]) Korporationerne var Sammenslutninger, paabudte af Øvrigheden, i saadanne Fag, som ikke dannede noget Laug. Hensigten med dem var nærmest at lette det offentliges Tilsyn, medens de ikke gav Medlemmerne selv nogen som helst Rettighed. De 9 Korporationer var: Frugt- og Vildthandlere, Glashandlere, Hyrekuske, Hørheglere, Lysestøbere, Mel- og Grynhandlere, Porcelæns- og Pottehandlere, Spækhøkere og Værtshusholdere. Se Laugslisterne

og Stenførere og Silkevævere), som i Tiden efter 1840 stadig opføres med tomme Rubrikker; der var saaledes i Aarene 1840—61 kun 50 Laug i København. Paa den anden Side opføres under Korporationer, foruden de 9 faste Grupper, i nogle Aar tillige Øltappere og The- og Kaffeskænkere, der først i 1856 slaas sammen med Værtshusholdere. Og helt uden for Rammen opføres Bryggerne, der hverken dannede Laug eller Korporation, men som efter deres Virksomhed dog maatte regnes herhen. Der blev saaledes i alt 62 Grupper, under hvilke de fagmæssigt ordnede Virksomheder i Hovedstaden fordeltes. En halv Snes af disse var Sammenslutninger af Handlende, Resten udgjordes af Haandværkere. Grosserersocietetet, der nærmest var en Slags Korporation, regnes aldrig med.

Den hele Stab af Mestre, Svende, Drenge og faste Arbejdere, som Laugene og Korporationerne omfattede, var i 1841 i alt 15,717 Personer. Tallet steg jævnt indtil 1847, da det beløb sig til 18,480. I Krigsaarene sank det noget, men steg derefter igen, var i 1852 oppe paa 19,174 og naaede sit Højdepunkt i 1857 med 20,363. Fra den Tid — efter at Loven om Næringsfrihed var vedtaget — gik det tilbage med et Tusinde Mennesker om Aaret. I 1861 var der 16,553.

I 1840 var Fordelingen af Laugsbefolkningen saaledes, at der omtrent var lige mange Mestre og Svende (henholdsvis 5524 og 5532) og halvt saa mange Drenge (2693). Men efterhaanden forrykkedes dette ligevægtige Forhold saaledes, at der forholdsvis blev flere Svende, men derimod stedse færre Drenge. Da Mestrenes Antal i 1847 naaede over 6000, var Svendenes allerede over 8000. Og i Kulminationsaaret 1857 naaede Mestrene deres højeste Antal med 6998, medens Svendene samtidig talte 9600.

---

samt Otto Müller: Om Laugsvæsen 1840 S. 163—66, Betænkninger ang. Handelslaugene 1844 S. XVI, Betænkning ang. Haandværks- og Fabriklaugene 1844 S. 151—52.

Drengenes Antal kom aldrig højere end til 2776 i 1845. Derefter gik det jævnt nedad; det var i 1857 2284, i 1861 kun 1545.

De enkelte Laug og Korporationer var af højst ulige Størrelse. Talrigst var Værtshusholderkorporationen, der i 1857 med Øltappere og Kaffeskænkere talte 924 Interessenter. Efter dem kom Skomagerne, der i samme Aar kulminerede med 779 Mestre. Skipperne talte 617, Skræddерne 594, Spækhøkerne 500, Urtekræmmerne 402, Silke-, Ulden- og Lærredskræmmerne 290, Snedkerne 252, Smedene 209, Mel- og Grynhandlere 193, Vognmænd 184, Malere 170, Sadel- og Tapetmagere 130, Guldsmede 123, Brændevinsbrændere 122 og Slagtere 106, — alt i Aaret 1857, der i Reglen betegner de højeste Tal. De mindste Laug var Blytækkerne, Feldberederne, Kandestøberne, Knapmagerne, Skorstensfejerne og Sværdfegerne, af hvilke ingen nogen Sinde naaede op til ti Medlemmer, medens flere af dem kun talte to eller tre.

Som Regel voksede jo i denne Periode Laugsmestrenes Antal ligesom den øvrige Befolknings. Men enkelte Laug gik dog tilbage. Brændevinsbrænderne begyndte i 1840 med et Antal af 167; de var i 1857 kun 122. Dugmagere og Overskærere sank i samme Tidsrum fra 20 til 16, Handskemagerne fra 30 til 28, Kandestøberne fra 5 til 4, Knapmagerne fra 8 til 7, Møllerne fra 36 til 27, Sejl-, Flag- og Kompasmagerne fra 10 til 7, Snedkerne fra 281 til 252, Tøjmagerne fra 66 til 50. Hørhegler-Korporationen, som i 1840 talte 14 Interessenter, var i 1857 gaaet ned til 3.

Farverne dannede hverken Laug eller Korporation. I 1841 ansøgte de om Tilladelse til at danne et Laug med Oldermand, Bisiddere og Mesterprøve, skønt de nok forudsaa, at Tidsaanden ikke vilde være dem gunstig. »Vel kunne vi tænke«, skriver de, »at mange vil møde os med de moderne Grunde om Liberalitet og Frihed i alle For-

hold; men omendskønt vi hverken kunne eller ville indlade os paa at debattere det allerede meget udpinte Emne, skulle vi dog tillade os at bemærke« o. s. v.

Det gik, som de havde ventet. De kom aldrig til at danne noget Laug.

Ogsaa Kunstdrejerne søgte paa den Tid forgæves at faa dannet et eget Laug. De stiftede da Kunstdrejerforeningen i 1841.

Diskussionen om Laugsvæsenets Omordning eller Afskaffelse begyndte allerede i 1840, da der ved kongelig Resolution af 3. April blev nedsat en Komité, bestaaende af Medlemmer af begge Kommunalbestyrelsens Afdelinger, til at undersøge disse Forhold. Det var denne Komité, der gav Anledning til det første Sammenstød mellem Magistraten og Borgerrepræsentationen, idet Raadmand Skibsted som ældste Magistratsmedlem betragtede sig som født Formand i Komiteen, hvilket blev bestridt af det unge Medlem af Forsamlingen Orla Lehmann. Komiteens Opgave var først og fremmest at faa Rede paa, hvorledes Laugsvæsenet egentlig virkede, og hvorledes Forholdene faktisk var. Man skulde synes, at Regeringen, som selv havde ordnet det hele, vel maatte vide dette, om ellers nogen vidste det. Men med en priselig Mistillid til sine egne Reskripters og Forordningers Efterlevelse forlangte Kancelliet, at Komiteen ikke skulde indskrænke sig til Studiet af Lovbestemmelser og Dokumenter, men lade den, der selv havde Skoen paa, fortælle, hvor den trykkede. I Henhold hertil mødte en Række Oldermænd, Mestre og Svende for Komiteen, besvarede de stillede Spørgsmaal og gav de Oplysninger, de ellers sad inde med. Det er væsentligt paa Grundlag af disse Afhøringer [1]), den efterfølgende Skildring er bygget.

---

[1]) Komitéprotokoller med Bilag om Forandring af Laugene, 1840—47. I Raadstuearkivet.

Det nederste Lag i denne Stat i Staten dannede *Læredrengene*. Læretiden var i Reglen 5, 6 indtil 7 Aar, — længere for dem, der boede i Mesterens Hus, end for dem, der boede hjemme og fik en lille Pengeløn af Mesteren; længst for dem, der — som Drengene fra Opfostringshuset og Fattigvæsenet — skulde have baade Kost og Klæder hos Mesteren i Læretiden. Det fremhæves undertiden udtrykkeligt, at Læredrengene ikke bliver benyttede til Bærinder for Mestrene, uden hvad Professionen vedkommer, — en Bemærkning, der formodentlig viser, at det modsatte var Reglen.

I de Fag, hvortil der udkrævedes Færdighed i Tegning, var det forudsat, at Mestrene sørgede for at give Drengene Lejlighed til at nyde Undervisning heri, enten paa Værkstedet eller paa Kunstakademiet. Denne Uddannelse blev dog i Reglen meget forsømt. Snedkersvendene klagede i 1840 over, at Mestrene selv aldrig havde givet dem nogen Vejledning heri, men snarere havde forhindret dem i at besøge Akademiet. Laugsoldermanden nøjedes med at nævne, at der var aabnet Lærlingene Adgang til saadan Undervisning, baade ved Akademiet, i Søndagsskolerne og i en af Lauget selv oprettet Læreanstalt, som Drengene kunde besøge i deres Fritimer; men han tilføjede, at dette vistnok »for en Del negligeres«. Hjul- og Karetmagerlærlingene kom der ej heller, sagde dette Laugs Oldermand.

Læretiden afsluttedes i Reglen med et *Svendestykke*, der udførtes paa Mesterens Værksted og godkendtes af ham, eller blot med en Attest fra Mesteren om, at Drengen havde udstaaet sin Læretid. Hos Parykmagerne brugtes den Skik, at Svendestykket udførtes hos den Mester, hvis Tur det var at give Plads for den nye Svend.

Straks samme Dag, som Svendestykket var færdigt og Drengen løsgivet fra sine Læreaar, blev han indviet i det kammeratlige Liv med Drik og Fylderi og Pengeaf-

presning, som i Laugsvæsenets senere Aar var en af dets mest iøjnefaldende Skavanker. Magistraten modarbejdede denne Skik, og Oldermændene vilde ikke rigtig kendes ved den. Men trods alt florerede den kraftigt til det sidste. Ved en Forsamling i Snedkerlauget i 1841 paatalte det tilstedeværende Magistratsmedlem, Raadmand Driefer, den Uskik, at der paa Svendeherberget var bleven afpresset de udlærte Drenge Penge til Drikkevarer. Oldermanden svarede, at dette i hvert Fald var ham ubekendt; men Raadmanden gentog: »Det fejler ikke, at det jo maa være Dem bekendt.« Og han paalagde Oldermanden at se denne Uskik hævet [1]). — I andre Laug vedkendte Mestrene sig ærligt nok, at Skikken gik i Svang, og at de var ude af Stand til at hemme den, skønt de unge Svende derved, som Smedemester Lassen udtrykte sig, »straks lægger Grunden til det Sværmeri, der er saa herskende blandt Laugets Svende, og som har en saa skadelig Indflydelse paa deres Moralitet«.

I 1843 fremdrog en af Laugsvæsenets Modstandere, Algreen-Ussing, et Eksempel fra Murer- og Stenhuggerlauget paa, hvorledes de løsgivne Drenge blev modtagne af Svendene [2]).

Samme Eftermiddag, som de hos Mestrene blev løsgivne fra deres Læreaar, blev de af Oldgesellen, Bisidderen, Laugsbudet og en Bøsseskriver førte til et Værtshus, hvor hver af de nye Svende, 30 i Tallet, maatte betale 10 Rdlr. for at lære »Grussen«. Pengene blev brugt til Traktement, medens Undervisningen stod paa, og tre Dage i Træk blev der nu paa de nye Svendes Regning snart spist varm Mad og drukket Punch, snart trakteret med kold Mad, Brændevin og Øl. Endelig den tredie Dags Eftermiddag, da de nye Svende havde lært at fremsige den lange tyske Formular, som kaldtes »Gruss«,

[1]) 2. Sekr. 1841 Nr. 3727.

[2]) Dansk Ugeskrift, Række II Nr. 61.

og var bleven indviede i de andre Ceremonier, som hørte med til at drikke »Velkomst«, forlagdes Skuepladsen til Svendekroen i Adelgade, hvor den officielle Modtagelse fandt Sted, og hvor der atter blev spist og drukket og derefter danset hele Natten, — alt paa de unge Svendes Bekostning. De først betalte 10 Rdlr. slog da ikke heller til, men hver af dem maatte betale ca. 18 Rdlr., inden Festlighederne var forbi.

Men nu var de altsaa Svende, og med *Svendetiden* begyndte for Haandværkeren den spændende, urolige, farverige Ungdomstid. Svenden, der for første Gang havde drukket af Velkomsten paa Herberget, følte sig som Studenten, der havde været til Rusgilde. Bag ham laa de trælsomme Underkuelsens Aar, da baade Svend og Mester og Mesters Kone kunde jage med ham, — langt borte i Fremtiden laa endnu de satte Virksomhedsaar, da han selv skulde til at tage sig af Standens alvorsfulde Bekymringer; det, han stod foran, var Ungdommens Frihedstid med Svendelivets halvt mystiske Ceremonier og Frihed til at vandre over den hele Jord.

Svendene var delte efter de samme Laug som Mestrene. Ligesom Mestrene havde deres Laugshus, deres fælles Laugskasse og deres Oldermand, havde Svendene deres Herberg, deres Svendelade og deres Oldgeseller. Just i Svendeverdenen havde hele Laugsvæsenets Ceremoniel og Formalisme udviklet sig frodigst, og den Omhu, hvormed Mestrene vaagede over deres Laugs Rettigheder, var for intet at regne mod den Stridbarhed og Ærekærhed, hvormed enhver Svend fægtede netop for sin Særstilling. Modsætninger, som kun eksisterede paa Papiret, blev tagne med den højtideligste Alvor og kunde give Anledning til store Forviklinger. Teoretisk fandtes der f. Eks. i Hattemagerfaget to Slags Arbejdere, der hver havde sit Laug, skønt de udførte ganske det samme Arbejde, nemlig Hattemagere og Filtmagere. I København

hørte samtlige Fagets Mestre og Svende til den sidste Slags. Men kom der fremmede Svende hertil, som i deres Hjemstavn var bleven indskrevne i et Hattemagerlaug, nægtede de københavnske Filtmagersvende at arbejde sammen med dem eller at anerkende dem som Kolleger: de fik ingen »Geschenk«, ingen Andel i Sygepenge, intet Ophold paa Herberget. Til Tider var Forholdet mellem de to Slags Hattemagere saa fjendtligt, at Domstolene ogsaa her i Byen maatte skille Trætten imellem dem [1]).

Midtpunktet for Svendelivet var Fagets *Herberg* eller Kro, undertiden med et tysk Ord kaldet »Verkehr«. Her indførtes den udskrevne Lærling for under stor Højtidelighed at gøres til Svend: Oldgesellen underrettede ham om hans nye Stillings Pligter, bl. a. den, at han nu ikke mere maatte lade sig se paa Gaden uden Frakke og Stok; han overrakte ham Stokken som Tegn paa Svendeværdigheden og rakte ham sluttelig den fyldte »Velkomst«, som ingen maatte drikke af uden først at have fremsagt »Grussen«, den fagmæssige Hilsen. — Laugskroen var dernæst det Sted, hvor de vandrende Svende, der kom til Byen, først skulde henvende sig. Her havde de frit Ophold, i Reglen i tre Dage, og hvis de i den Tid intet Arbejde havde faaet, modtog de den saakaldte »Geschenk«, nogle Mark eller et Par Daler, og maatte saa forlade Byen for at fægte sig frem til den næste. Ordningen skildres f. Eks. hos Sadelmagersvendene saaledes:

»Ved en rejsende Svends Ankomst tyer han til Herberget, der bestyres af en Oldgesel og en saakaldet Ortesvend eller Ordenssvend. Enhver Mester maa efter Tur afgive en saadan Ortesvend, og det er altid den yngste Svend hos den Mester, hvis Tur det er, som maa udføre denne Funktion, som vedvarer for hver i fire Uger. Ortesvenden modtager den rejsende Svend og lader denne

---

[1]) 2. Sekr. 1845 Nr. 310.

levere sig Vandrebogen, hvilken først forevises Oldgesellen og dernæst Oldermanden til videre Besørgelse. Oldermanden ser derpaa, om han kan skaffe den rejsende Svend Arbejde hos en Mester, og naar dette ikke kan lykkes, faar han ved Afrejsen 4 Mark, som betales af samtlige Mestre og indkræves af Ortesvenden tillige med Tidepengene.«

En fremmed Svend, som fik Arbejde i Byen og blev Medlem af Svendelauget, maatte — i hvert Fald hos Kobbersmedene — ligesom de udskrevne Lærlinge betale 10 Rdlr. for at lære Grussen. Kobbersmedemestrene gjorde et Forsøg paa at faa de fremmede fritagne for denne Afgift, efter som »den saakaldte Gruss nu for Tiden er aldeles overflødig og aldeles ikke bruges mere«. Men Svendene modsatte sig som sædvanlig enhver Forandring i deres nedarvede Ceremonier og Rettigheder [1]).

De indfødte Svende, som gik arbejdsløse, var, paa lignende Maade som de fremmede, bundne til Svendekroen. Det var dem forbudt selv at gaa omkring til Mestrene for at søge Arbejde. Hos Kobbersmedene synes det at være gaaet særligt striks til. Svendene forlangte, at en Mester, der ønskede en Svend, kun maatte henvende sig desangaaende paa Herberget; og hvis en Svend paa egen Haand skaffede sig en Plads, blev han under Trusel om Prygl tvunget til at betale en Mulkt. En Svend, som havde gjort sig skyldig i dette Forhold, forklarede herom i Forhør for Politiretten følgende:

Han blev tilsagt en Aften at møde paa Herberget, hvor en stor Del af Svendene var forsamlede; saa snart han var kommen inden for Døren i Forsamlingsstuen paa Herberget, blev Døren aflaaset, og Oldgesellen foreholdt ham, at han havde »indsneget« sig hos en Mester for at faa Arbejde og derved foranlediget, at en anden Svend

---

[1]) 2 Sekr. 1844 Nr. 219.

var bleven afskediget, og han maatte nu forlige sig med Svendene ved at betale en Mulkt, som af de forsamlede Svende blev fastsat til 4 Rdlr. til den Svend, der havde mistet Arbejdet, og 3 Rdlr. til Drikkevarer. Da han vægrede sig ved at betale, slog de Kreds om ham og ytrede, at han fortjente at lemlæstes, og en ved Navn Jakob Jakobsen, en Jøde, bibragte ham med knyttet Haand et blaat Øje, og andre stødte og puffede ham, saa hans Klæder blev revne itu; og da han frygtede for at blive slaaet fordærvet, saa han sig saaledes nødsaget til at opfylde deres Begæring og betale de forlangte 7 Rdlr.

Oldgesellen tilstod i Forhøret, at der var købt to Stykker Spanskrør, som var bragt til Stede af Jakobsen, og der var talt om, at naar han vægrede sig ved Betalingen, skulde han lægges over en Bænk og prygles dermed.

Det var sjældent, der forefaldt saadanne Scener paa Kroen, at Politiet blev indblandet deri; men derimod søgte Lauget og Oldermanden stadig at hævde for sig et Slags Overtilsyn med Svendekroerne og Ret til at kontrollere Svendenes Forsamlinger. Bagersvendene var endog i den Grad under Kontrol, at de *skulde* holde deres Herberg i Mestrenes Laugshus i Læderstræde og derfor betale 200 Rdlr. i aarlig Leje, og at ikke de selv, men Mestrene ansatte deres Krofader. Denne Ordning var bleven dem paatvunget i 1819, da Svendene paa Grund af Deltagelse i forskellige Optøjer havde bragt sig i et daarligt Ry. De havde fundet sig i Forholdet indtil 1843, da Mestrene egenmægtig afsatte den gamle Krofader, skønt Svendene forlangte at beholde ham. De opsagde da Lejemaalet i Laugshuset og beredte sig til at leje et andet Lokale. Mestrene bragte Spørgsmaalet frem for Politidirektøren, og Bræstrup gav dem fuldstændig Medhold: Mestrene havde den afgørende Stemme ved Ansættelse af Krofaderen, og Svendene kunde ikke flytte fra Laugshuset.

Trods dette har Mestrene dog været ængstelige ved at drive Sagen paa Spidsen; der blev mæglet mellem Parterne, og et Forlig opnaaedes paa de Vilkaar, at Krofaderen forblev i Stillingen, og Svendene vedblev at holde Herberg i Laugshuset, dog med Løfte om en billigere Husleje [1]).

I de større Laug var en saadan Svendekro et ret vidtløftigt Etablissement. Snedkersvendene, der var 7—800 i Tallet, havde store Lokaler, bl. a. en Dansesal. At ogsaa andre Laug har danset en Del, tør vel sluttes af, at flere af dem havde deres Herberg i »Nehms Dansebod« i Lille Kongensgade. Her var en stor Festsal, Selskabsværelser, Restauration, tilstrækkelige Logisrum for tilrejsende eller »fyrige« Svende samt en stærkt besøgt Keglebane [2]).

Det var dog ikke alene Drik og Dans, som samlede Laugets Svende paa Herberget. Disse Svendesammenslutninger var først og fremmest Understøttelsesforeninger, og som saadanne gjorde de overordentlig meget godt, ja var vel næsten uundværlige. Enhver Svend maatte indbetale sit faste Bidrag, *Tidepengene,* til Svendenes Lade. I Tilfælde af, at de ikke blev betalt, kunde de indeholdes hos Mesteren i hans Arbejdsløn; men han var da ogsaa sikker paa sin Understøttelse, naar han blev syg, og paa at komme hæderligt i Jorden, naar han døde. De ugifte Svende fik i Reglen fri Kur paa Hospitalet og desuden fire Mark ugentlig i saakaldte Thepenge, de gifte Svende desforuden en Rigsdaler ugentlig af Svendekassen til Familiens Underhold. Hos Smedene betalte Svendeladen 30 Rdlr. til en Svends Begravelse, hvad enten han var gift eller ugift; men i sidstnævnte Tilfælde var Laden berettiget til at arve den afdødes Efterladenskaber. Adskillige Svendelader var helt velhavende; Drejerne ejede saaledes

---

[1]) 2. Sekr. 1843 Nr. 2159.

[2]) V. Hansen: Malernes Understøttelsesfond 1854—1904, S. 19—20.

1000 Rdlr. i Obligationer og rede Penge foruden det værdifulde Sølvtøj, der var et nødvendigt Tilbehør til ethvert vel udstyret Svendeherberg. Men Svendene raadede ikke selv frit over deres Penge; til alle Udgifter ud over det almindelige skulde de have Laugsoldermandens Tilladelse; da Drejersvendene i 1842 vilde anskaffe sig en Fane til 125 Rdlr., maatte de endogsaa ansøge Magistraten om Tilladelse dertil [1]).

Laden var Midtpunktet i Svendenes Foreningsliv, og den behandledes med udsøgt Højtidelighed. En Sammenkomst for »aaben Lade« gik for sig efter stift Ceremoniel. Den skildres f. Eks. i Drejerlauget i Begyndelsen af Fyrrerne saaledes:

»Naar alle var forsamlede, lukkedes Døren omhyggelig til, Laden anbragtes paa Bordet, og Oldgesellen slog tre Slag paa Laaget med Skafferstokken, idet han udtalte: »Also mit Gunst, nun mache ich auf.« Højrøstet Tale, Banden og Tobaksrygning var fra dette Øjeblik under streng Mulkt forbudt. Ingen indlodes, og enhver af de tilstedeværende skulde have de tre nederste Knapper i Frakken tilknappede. Først da aabnedes Ladens tre Laase af Oldgesellen og de 2 Lademestre, der hver havde sin Nøgle. Ladens Laag aabnedes, og Skafferstokken anbragtes i lodret Stilling i Ladens bageste Hjørne til højre.« Først efter disse Forberedelser kunde de Forhandlinger, der skulde føres for aaben Lade, tage deres Begyndelse. Naar de var til Ende, slog Oldgesellen tre Slag med Skafferstokken i Bordet, og idet han udtalte: »Also mit Gunst, nun mache ich zu«, blev Laden lukket. Saa var Ordet frit, og Piberne kunde tændes [2]).

Svendenes selvvalgte Forstandere var de saakaldte *Oldgeseller*, i Reglen to i hvert Laug. Det var deres Op-

---

[1]) 2. Sekr. 1842 Nr. 1514.

[2]) Carl Hansen: Kunstdrejerforeningen i København 1841—91, S. 41—43.

gave at holde Orden paa Herberget, at sørge for at skaffe arbejdsløse eller tilrejsende Svende Arbejde, at besørge de syge indlagte paa Hospitalet og i alle Forhold at optræde paa Svendenes Vegne. De valgtes paa et Aar og nød et Vederlag af Svendeladen for deres Arbejde.

Autoriteterne saa ikke med helt venlige Øjne til disse Svendeforeninger. Julirevolutionen i 1830 havde sat de styrende i alle Lande en Skræk i Blodet, og Politiet var overalt tilbøjeligt til at ane skjulte og onde Hensigter bag enhver Sammenslutning. Svendenes mange Ceremonier, saa ligegyldige og uskadelige de end var, saa jo ogsaa nok ud til at kunne dække over mange Ting; og sikkert var det jo, at Svendeforeningerne havde et vist internationalt Præg, og at de farende Svende paa deres Vandringer kunde knytte Forbindelser i mange Lande. Om Kammagerne her i København oplystes i 1840 følgende: »Der hersker den Skik, at de herværende tyske Svende gøre de danske zümpftige ved at meddele dem et Bevis, med hvilket de kunne hjælpe dem frem, naar de rejse i Udlandet. De danske Svende, som paa denne Maade ere blevne zümpftige, kunne ogsaa give andre det forannmeldte Bevis til at rejse paa.«

Hvad der muligen kunde stikke under her, var jo ikke saa godt at blive klog paa; men at Øvrigheden har været paa sin Post, ses af en Dom, som kort efter, i 1844, overgik tre Kammagersvende; de to fik Vand og Brød, den tredie blev udvist af Riget. De havde paa egen Haand oprettet en Forbindelse og afholdt Forsamlinger, der »indvirker skadeligt paa det frie Forhold, der bør bestaa imellem en Mester og de Svende, som han afbenytter til sin Professions Drift«, hedder det i Dommen [1]). — Det var i 1835 bleven danske Haandværkssvende forbudt at rejse til saadanne Steder i Udlandet, hvor Foreninger og For-

---

[1]) 2. Sekr. 1844 Nr. 3188.

samlinger af Haandværkere blev taalte, og dette Forbud stod ved Magt lige til 1862. Hver Gang en Haandværkssvend i disse Aar vilde rejse, f. Eks. til Paris, maatte han derfor have Kancelliets specielle Tilladelse. Paa samme Maade gjaldt det jo om at passe paa de fremmede Svende, som kom hertil. I den Henseende var Konferensraad Bræstrup paa sin Post. Endnu helt ned i Halvtredserne, længe efter vor fri Forfatnings Indførelse, vejrede han samfundsomvæltende Tendenser blandt Haandværkerne og undlod ikke at alarmere Magistraten. I en Skrivelse af 31. December 1855 fortæller han, at han ved Brevveksling med Politiet i Hannover var kommen under Vejr med, at der i Tyskland eksisterede en Forening, der under Navn af »Gesellschaft der fremden Gesellen« udbredte sig i alle tyske Stater, skønt den under Straf var forbudt. Denne Forening, som ogsaa havde bredt sig til de herværende Mursvende, havde til Formaal »ved Bøder og andre Straffe at tvinge ikke alene Svendene, men ogsaa Mestrene af deres Laug, ja endog Laugene i hele Byer og Stæder til at efterkomme, hvad der i Selskabet var blevet vedtaget«. Politidirektøren paastod, at dette Uvæsen ogsaa blev udøvet her under Skjul af en særskilt for de tyske Svende bestaaende Sygekasseforening, og han foreslog derfor, at det blev forbudt de fremmede Svende at danne særskilte Sygekasser.

Hvor uskyldigt det hele har været kan muligvis sluttes deraf, at selve Laugsmestrene fraraadede at skride ind mod Svendenes Foreninger: De havde den Overbevisning, at der intet ulovligt blev foretaget [1]).

Det var endnu i Fyrrerne almindeligt, at Svendene havde Kost og Logis i Mesterens Hus. Deres Løn var i saa Tilfælde i Reglen et Par Rigsdaler om Ugen (10—14 Mark). Men mere og mere blev det almindeligt, at et

---

[1]) 2. Sekr. 1856 Nr. 23.

løsere, rent forretningsmæssigt Forhold traadte i Stedet for det ældre patriarkalske. Snedkersvendene arbejdede næsten altid paa Akkord, og hver Gang et Stykke Arbejde var færdigt, kunde Svenden afskediges. De kunde paa den Maade tjene fra 3 til 5 Mark om Dagen. Paa samme Maade arbejdede Tømmersvendene, hvis Fortjeneste sjældent var under 5 Mark om Dagen, Stolemagerne, der gennemgaaende kunde tjene 4 Mark, o. s. v. — Arbejdstiden var lang, fra Kl. 6 Morgen til 8 Aften eller, som for Smedene, fra Kl. 4 Morgen til 6 Aften. Nogen Indflydelse paa Løn og Arbejdstid havde Svendene ikke. I 1847 indgik Smedesvendene til Kancelliet med et ærbødigt Andragende om Tilladelse til i Forening at henvende sig til Mestrene om højere Løn og kortere Arbejdstid. Kancelliet svarede, at dette kunde ikke tillades, og saa var der ikke mere ved den Ting at gøre [1]). I 1854 gik Tømmermestrene ind paa at forhøje Svendenes Dagløn i Vintermaanederne fra 64 til 72 Skilling, — dog under Forbehold af, at Magistraten gav sin Tilslutning til denne Lønreform [2]).

Betingelsen for at gaa over fra Svend til Mester var, at man udførte det vanskelige og bekostelige *Mesterstykke* og var i Stand til at afholde de mange andre Udgifter, der var forbundne med Optagelsen i Lauget. Mesterstykket kunde kræve flere Maaneders Arbejde, og saa længe Svenden var beskæftiget med det, var han »Stykmester«. Hvori Prøven skulde bestaa, var en Gang for alle bestemt for de forskellige Laug; men det var Mestre, som skulde bedømme den, i Reglen Oldermanden og to »Skuemestre«, og Lauget selv havde det saaledes nogenlunde i sin Magt, hvem og hvor mange det vilde lade slippe ind.

---

[1]) 2. Sekr. 1847 Nr. 1484.
[2]) 2. Sekr. 1854 Nr. 3288.

Næsten i alle Fag førte Svendene Klage over, at Mesterstykket var for svært, og at det dog i mange Tilfælde ikke afgav nogen Maalestok for Stykmesterens virkelige Duelighed; thi Prøven bestod ofte i en saadan Specialitet, at der aldrig blev Tale om at udføre den mere end denne ene Gang. At »gøre Mesterstykke« var en Færdighed, som ligefrem maatte læres, og i hvilken Svendene ofte maatte tage privat Undervisning, da den ikke kunde læres paa Værkstedet. Oplysende er i saa Henseende en Klage fra Sadelmagersvendene: Deres Mesterprøve bestod bl. a. i Forfærdigelse af en engelsk Damesadel med Bom, en Skolesadelbom og en Ryttersadelbom af Bøgetræ. Svendene fandt det urimeligt, at der af dem blev forlangt Færdighed i at arbejde i Træ, hvortil anvendtes Redskaber, som de ikke tilforn havde haft med at gøre. De maatte for at gøre Mesterstykke tage privat Undervisning i dette Træskærerarbejde, hvilket kostede dem omtrent 12 Ugers Arbejde og 70 Rdlr. i Løn til Læreren og Betaling for de Materialier, de fik at øve sig paa. Og den Færdighed, de saaledes med stor Bekostning havde erhvervet sig, fik de aldrig senere nogen Brug for; thi naar de selv blev Mestre, bestilte de dog deres Sadelbomme hos de 2 eller 3 Fagmænd, som specielt beskæftigede sig med denne Fabrikation [1]).

Mesterstykkets Forfærdigelse kunde medtage mange Maaneder, undertiden, som for Snedkernes Vedkommende, over et halvt Aar, for en Gørtlersvend et Aar eller mere [2]). Det udførtes enten paa Oldermandens Værksted eller i Mestrenes Laugshus. Tilsynet var saa strengt, at f. Eks. den Snedker, der arbejdede paa sit Mesterstykke paa Laugshuset, ikke maatte lade sit Brænde bringe til sig i Sække, ligesom han var under stadig Opsigt af fire

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 3. April 1845.

[2]) Dansk Ugeskrift, Række II, Bd. 3, S. 197.

Skuemestre. I Smedelauget blev Stykmesterens Arbejde hver Aften taget i Forvaring i en aflaaset Kasse, og det noteredes paa en Liste, som ligeledes nedlagdes i Kassen, hvor vidt Stykmesteren hver Dag avancerede dermed.

Foruden Mesterstykkets Vanskelighed spærrede ogsaa de store Udgifter derved for Indtrædelse i Laugene. De fra gammel Tid fastsatte Takster blev ikke overholdte, og nye Udgifter var stadig komne til. Tømmermester Kayser foretog i et i 1844 anonymt udgivet Skrift [1]) en Opgørelse over de faktiske Udgifter ved et Mesterstykke: Det var for Murerlaugets Vedkommende 471 Rdlr. og omtrent det samme for Tømrere, Gørtlere, Hjul- og Karetmagere, Stenhuggere, Sejl-, Flag- og Kompasmagere. Urmagernes Mesterprøve kostede 250 Rdlr., men de vilde i Reglen kunne faa ca. 80 Rdlr. ind igen ved at sælge det færdige Ur, saa deres hele Udgift blev 170 Rdlr. Et lignende Beløb maatte udredes af Sadelmagere, Snedkere og Kobbersmede. Det var Summer, som var ganske uoverkommelige for den allerstørste Part af Haandværkssvendene. Allerede derved var de afskaarne fra nogen Sinde at blive Mestre, og det var da ogsaa kun de færreste af dem, som naaede at komme i selvstændig Virksomhed. I Tømrerfaget var der i 1843 efter Kaysers Angivelse 22 Mestre, men 427 Svende.

Mesterstykket var dog ikke saa dyrt i alle Fag. Bogbinderne, der altid gjorde Prøve paa Snorre Sturlesen og Møllers [?] Huspostil, klagede ikke. Kammagersvenden, der ønskede at blive Mester, indsendte blot en Prøve paa sit Arbejde til Magistraten med Attest om, at det var forfærdiget af ham selv. Blytækkere, Møllere og Brændevinsbrændere gjorde aldeles intet Mesterstykke.

Men naar Mesterstykket var færdigt og betalt, var

---

[1]) Om de nuværende Mesterprøver ved Haandværkslaugene. — Smlgn. Fædrelandet 28. Maj 1844. — Hist. Medd. om Kbhvn. II, 583.

der endnu for Stykmesteren en hel Række Udgifter tilbage, deriblandt adskillige helt ulovlige. Snedkersvendene betalte foruden de 3—400 Rdlr., som nødvendig medgik, følgende Gebyrer: til Lauget 4 Rdlr., til Oldermanden 2 Rdlr., til Politiet 1 Rdlr., til Laugshusbygningen 5 Rdlr., til Laugsbudets Lønning 8 Rdlr., til Ligkassen og Ligklædet 14 Rdlr. Endvidere maatte der udredes adskillige mer eller mindre frivillige Dusører.

Der blev i Borgerrepræsentationen stillet Forslag om at hemme disse Ulovligheder; det kunde gøres ved, at der blev trykt en Fortegnelse over, hvilke Afgifter der var at erlægge ved hvert Laug, og at Stykmesteren ved Mesterstykkets Forevisning for Magistraten blev adspurgt, om han havde betalt mere, end Reglementet paabød. Alle Oldermændene modsatte sig dog dette Skridt og fik heri Støtte hos Magistraten; men Repræsentanterne tvang Spørgsmaalet frem til Kancelliets Afgørelse, og her fik de fuldstændig Medhold, medens Magistraten fik en Tilrettevisning, fordi ogsaa dens egne Betjente modtog Dusører af Stykmesteren. I 1844 blev da det nye Regulativ udarbejdet og trykt, og det skulde fremtidig udleveres til enhver, der indstillede sig til en Haandværksprøve i København. Men det er dog tvivlsomt, om Reformen fik nogen Virkning, da baade Laugene og Magistraten vedblivende var uvillige til at rette sig efter disse Bestemmelser [1]).

Var endelig alt dette overstaaet og betalt, blev »Stykmesteren« Medlem af Lauget som »Ungmester«, — thi endnu stod han ikke helt jævnsides med de gamle i Lauget. Den yngste Mester maatte udføre Laugets løbende Forretninger, besørge Tilsigelser til Møder, ombære og forevise de Cirkulærer, der tilsendtes Oldermanden, og i

[1]) Borgerrepr. Forh. 17. Marts 1842, 16. Febr. og 8. Juli 1843, 9. Maj 1844; Koll. Tid. 1844 S. 914, 945. Raadstueplakat 18. Sept. 1844.

det hele gaa denne til Haande. Folk med finere Fornemmelser følte sig nedværdigede ved disse Forretninger, om end de til Dels kunde udføres ved Hjælp af en Læredreng. I 1856 havde Malerlauget saaledes stor Ulejlighed med en Livjæger, der ikke vilde forrette den ham paalagte Yngstemester-Tjeneste [1]).

De store *Mesterlaug* var vidtløftige Organisationer med meget Skriveri og stor Bestyrelse. Snedkerlauget f. Eks. styredes af en Oldermand, 4 Bisiddere, 16 Repræsentanter, som valgtes af Lauget paa to Aar, og 4 Kvartalsmestre, som Oldermanden selv udnævnte. I vigtigere Tilfælde samledes de alle 25 til Raadslagning og Beslutning. — I Reglen var Fagene stærkt udspecialiserede, og forskellige Forslag til Sammenslutning af nær beslægtede Fag, som Laugskommissionen fremsatte i 1840, mødte stedse Modstand hos Oldermændene. Det eneste Laug, som havde forenet flere forhen adskilte Virksomheder, var Smedelauget. Under dette hørte Grovsmede og Ankersmede, Klejnsmede, Le- og Knivsmede, der ogsaa kaldtes Tøjsmede, Bøssemagere og Sporemagere, der lavede alt fortinnet, poleret og sort Arbejde til Seletøj. Ogsaa Plattenslager Giessing, der i 1840 var den eneste af sit Fag i København, hørte herhen. Han forfærdigede Kakkelovne, Kakkelovnsrør og Brændekasser. Derimod vilde Smedene ikke høre tale om en Forening med Nagelsmedene, hvilket Laugskommissionen foreslog i 1840.

Denne Udstykning gav Vækst til de talrige *Laugsprocesser*. Saaledes som Virksomhederne var udspecialiserede og ethvert lille Udsnit omgærdet med Bestemmelser og Forskrifter, var det en vanskelig Sag, selv for drevne Jurister, endsige da for jævne Haandværkere, at

---

[1]) 2. Sekr. 1856 Nr. 1581. En Knapmager ligeledes, 2. Sekr. 1842 Nr. 331.

finde ud af, hvor Grænselinjerne gik. Og en god Vilje til at overskride disse Linjer var vel ogsaa i Reglen til Stede paa begge Sider. Hvert Øjeblik blev Magistraten og Kancelliet og, naar det ikke hjalp, Domstolene lige op til Højesteret sat i Bevægelse ved saadanne subtile Spørgsmaal som: Maa en Vognfabrikant reparere Vogne? Maa en Smedemester, som tillige er Jernstøber, udføre sit eget Smedearbejde i Støberiet, eller skal han holde en anden Smedemester dertil? Hvem har Ret til at fremstille allunerede Skind? Herom procederedes jævnlig mellem Handskemagere og Garvere, og flere Domme erhvervedes i dette Spørgsmaal, indtil endelig Højesteret afgjorde, at de allunerede Skind tilhørte Handskemagerne; Garvernes Skind maatte kun være barkede. Ikke mindre vanskeligt var det at gøre Ret og Skel mellem Handskemagere, Peltsnere og de saakaldte franske Handskemagere, hvilke tre Grupper laa i stadig Krig med hverandre. Kunstdrejerne blev forfulgte fra alle Sider; Paraplymagerne forbød dem at overtrække Paraplystel, Isenkræmmerne fik Højesteretsdom for, at de ikke maatte sælge Porcelænspibehoveder, Trædrejerne forbeholdt sig alt Bygnings-, Møbel- og Skibsarbejde, og da de forfulgte Kunstdrejere saa i 1841 søgte at komme ind under Trædrejernes Laug for dog at faa Del i disses Rettigheder, fik de Afslag. Jo flere Berøringspunkter Laugene havde, des daarligere forligtes de, — her var Frænde Frænde værst. Stolemagerne maatte kæmpe baade med Snedkerne og Sadelmagerne, saa det er vanskeligt at se, hvad der egentlig blev tilbage af Stolene for dem at lave. Deres Oldermand meddeler, at de i Løbet af 20—30 Aar havde erhvervet flere Hundrede Domme over Snedkere, der udførte Stolemagerarbejde. Men selve Dommenes Mængde tyder jo nærmest paa, at det ikke har frugtet noget som helst. Værre gik det dem over for Sadelmagerne. I 1848 fik disse Stolemagerne dømte til at betale 478 Rdlr. i Erstatning, 100

Rdlr. i Sagsomkostninger og 5 Rdlr. i Bøde til Justitskassen. De stakkels Stolemagere afbetalte Erstatningen med 40 Rdlr. aarlig, og Lauget maatte trælle i mange Aar, før det fik Gælden og Omkostningerne betalt, og blev omtrent helt ruineret ved denne Dom [1]). Under Stridighederne mellem disse to Laug gik det saa haardt til, at Sadelmager Hauschildt voldelig bemægtigede sig Stolemagernes Laugsprotokoller, og Lauget maatte henvende sig til Magistraten for igen at faa sine Bøger udleverede [2]). Brændevinsbrænderne fik Destillatørerne mulkterede, fordi de solgte udestilleret Brændevin. Blikkenslagere og Malere førte Proces om, hvem af dem der maatte udføre Lakering, og Malere og Glarmestre stredes om Retten til at kitte Vinduer. Smedene vilde formene Bødkerne at lægge Jernbaand om deres Tønder; men her gav Retten dog Bødkerne Medhold. Jernstøbere og Smede var i Disput om Retten til at dreje det støbte Jern. Isenkræmmerne forbød Naalemagerne at sælge Synaale og fik Højesteretsdom for denne deres Paastand. Urtekræmmerne var forfulgte fra alle Sider: Malerne forbød dem at sælge revne og tilberedte Farver, Isenkræmmerne fik dem dømte ved Højesteret, naar de solgte Blyanter, og Lysestøberne sagsøgte dem for Handel med Lys; men her klarede Urtekræmmerne sig dog, naar de blot holdt paa, at Lysene var indførte fra udenbys Lysestøbere, — saa kunde man ikke gøre dem noget. Da færdigsyede Herreklæder begyndte at komme i Brug, opstod der Strid om Retten til denne Handel mellem Skrædderne, Hosekræmmerne og de forenede Silke- og Klædekræmmere.

Det mægtige Bagerlaug forfulgte de saakaldte Kukkenbagere, der havde Ret til at bage alle Slags Kager og Nødder; og skønt Lauget blev trængt tilbage af Domsto-

---

[1]) Adolf Bauer: Stolemagerlavet 1742—1892, S. 54.

[2]) 2. Sekr. 1849 Nr. 1831.

lene, kom det dog bestandig igen. Ligeledes anlagde Lauget Sag mod en Rugbrødsbager, der havde solgt Brød af sigtet Rugmel. Han blev dømt; men baade Kommunalbestyrelsen og Kancelliet ansaa det for ønskeligt, »at Nydelsen af Sigtebrød fremmes og udvides«, og udvirkede derfor i 1845 en kongelig Resolution for, at Rugbrødsbagere havde Tilladelse til at lade Rugmelet sigte.

Men foruden at Laugene saaledes laa i bestandig Krig indbyrdes, havde de ogsaa Fjender uden for Grænserne at kæmpe imod. Der var først de saakaldte *Frimestre.* Ved Bevilling kunde ældre Svende opnaa Tilladelse til at nedsætte sig som Mestre uden at indtræde i Lauget og uden at gøre Mesterstykke. De var dog stærkt begrænsede i deres Virksomhed; ikke alle Arter af Arbejde maatte de paatage sig, og de maatte ikke holde Svende, højst kun en enkelt Læredreng; ellers skulde de arbejde med egne Hænder og ved Hjælp af Hustru og Børn [1]). Adgangen til at blive Frimester benyttedes stærkt; af Snedkerfrimestre fandtes saaledes i 1840 110.

Det forstaar sig, at disse Frimestre var ilde sete af Lauget; men de skulde dog have en Bevilling og løse et Borgerskab og kunde saaledes kontrolleres. Værre var det med de Personer, som uden at spørge om Forlov kunde gaa Laugsmestrene i Næringen. Dette gjaldt de saakaldte *Værkgeseller,* Haandværkssvendene ved Brandkorpset, som havde en gammel Ret til at ernære sig ved de »Haandgreb«, de havde lært, og til endda at holde en Svend til Professionens Drift. I visse Haandværk var disse Værkgeseller saa talrige, at deres Arbejde nok kunde mærkes i Lauget; af Skomagersvende var der f. Eks. 70, af Snedkersvende 22. Og værst var det, at de utvivlsomt ikke indskrænkede sig til kun at arbejde selv med en Svend. Da der ved Snedkerlauget blev indført Stempling

---

[1]) Rubin, Frederik VI.s Tid S. 183 f.

af de færdige Arbejder, indleverede en Værkgesell i Halvaaret fra 1. Januar til 1. Juli 1843 alene 632 Numre; ikke én Snedker troede paa, at dette var gaaet ærligt til.

Atter og atter søgte da Laugene at faa denne Værkgesellernes Ret afskaffet, og med nogen Grund kunde de jo fremhæve, at Brandvæsenet nok selv kunde give sine Folk en passende Betaling for deres Arbejde.

Tidligere havde ogsaa visse militære, saaledes Tamburer og Ordonnanser ved Borgervæbningen, haft lignende Rettigheder; disse var dog nu faldne bort undtagen for *Tøjhusarbejderne* og *Holmens Folk*. Særlig over disse sidste var Klagerne højrøstede. Drejerne besværede sig over, at de paatog sig Drejerarbejde for Knapmagere og Possementmagere, hvad der aldrig havde været Meningen med deres Bevilling. Ogsaa Bødkerne kunde mærke Indgreb af dem, men først og sidst klagede Rebslagerne. Det hedder herom i en Skrivelse fra Oldermanden i 1840:

> Ved Reskript af 19. Marts 1790 er der tillagt Holmens Folk Ret til i deres Fritimer at forfærdige Rebslagerarbejde, dog at de ikkun maa betjene sig af deres Hustruers og Børns Hjælp. Hvad denne Berettigelse har skadet Lauget, er uberegneligt. Hele Rebslagerlauget her i Staden bestaar p. t. af 12 Mestre; men ved Holmens Reberbane gives der for nærværende Tid omtrent 40 Mennesker, dels Svende, dels Arbejdsmænd, som i deres Fritid i Henhold til de ovenciterede Lovbud drive Rebslagerprofessionen. De kan antages at producere aarlig c. 180 Skippund fint Arbejde, hvilket omtrent er hvad der behøves til Københavns Forsyning. Rebslagerlauget, som ikke er istand til at kunne levere Arbejde til saa billig Pris som Holmens Folk, har saaledes næsten intet uden den ubetydelige Handel med Bonden og Landmanden, og selv i denne sker Afbræk ved Holmens Folk, da disses Hustruer og Børn løbe om i Gæstgiverstederne og paa Torvene og falbyde Rebslagerarbejde til Landmanden . . . . Det har forøvrigt stedse været mig paafaldende, at den kgl. Reberbane ikke hele Dagen beskæftiger sine Folk. Har den Mangel paa Arbejde, burde den jo ikke antage flere Arbejdere end som behøves, men dette tror jeg ikke er Tilfældet; det er vistnok mere en

gammel Vane, som burde afskaffes, at Holmens Rebslagere Kl. 2 om Eftermiddagen ende deres Arbejde for Hs. Majt. og derefter have den øvrige Del af Dagen til deres egen Disposition.

Naar Holmen, der lønner sine Folk godt, lod dem arbejde i lige saa lang Tid, som enhver Haandværksmand her i Staden maa for at finde tarveligt Udkomme, vilde derved hele dette Uvæsen bortfalde, just ikke til Skade for Kongens Kasse.

Det kunde jo ogsaa ske, at *Svende,* der aldeles ingen Adkomst havde til at optræde som Mestre, nu og da gjorde Indgreb i Laugets Rettigheder. Dette indrømmede Snedkersvendene meget villigt i en Skrivelse til Laugskommissionen samtidig med, at de paapegede Aarsagerne dertil:

»Hertil kommer endnu«, skriver de, »at det i de senere Tider stedse fordres, at Svenden selv skal forsyne sig med Høvlebænk og øvrigt Værktøj, som han derhos for egen Regning maa vedligeholde; og naar da Mestrene, som i Særdeleshed om Vinteren almindelig er Tilfældet, ikke have Arbejde for Svendene, forledes disse naturligvis lettelig til at gøre Brug af deres Redskaber til paa egen Haand at forfærdige et eller andet mindre Stykke Arbejde for derved at forskaffe sig og Familie Livets Ophold; men da Laugsmestrene ere strenge i at vaage over Laugets Rettigheder, ser Svenden, der kun har haft Valget mellem at savne det nødvendige eller at gøre et saadant Indgreb i Laugets Rettighed, sig saa ofte i den ulykkelige Stilling at blive hjemsøgt med Retsforfølgelse, se sit Arbejde konfiskeret og derhos at blive idømt en Mulkt, der i Mangel af Betaling maa blive afsonet med Fængselsstraf.«

Endnu en Gruppe ildesete Konkurrenter havde Haandværkere og Smaahandlende i de *kongelige Betjente,* som fra gammel Tid havde Ret til at drive borgerlig Næring uden at løse Borgerskab eller svare de sædvanlige borgerlige Tynger. Det var særlig Høkerne, det her gik

ud over, og de tog Anledning af Tronskiftet til i 1840 at andrage paa en Forandring heri. De havde erfaret af de offentlige Tidender, skrev de, at en Del af det talrige Personale paa Slottet (Staldkarle, Husgeraadskarle, Arbejdskarle) vilde blive afskediget, og de bad derfor om, at i hvert Fald de afskedigede Folk maatte miste dette Privilegium. Der kom virkelig saa meget ud af det, at Staldbetjentene, som ved samme Lejlighed fik et nyt Lønreglement, mistede denne Forret fra 1. Maj 1841. Men andre kongelige Livrébetjente vedblev at beholde den gamle Stilling, og endnu i 1856 ser man Overhofmarskallatet udstede Bevilling for en kongelig Arbejdsmand til at drive borgerlig Næring som Værtshusholder. — En Konkurrence af lignende Art var Beslagsmedene udsatte for af de fra Veterinærskolen udgaaede *Dyrlæger,* der uden at tage Borgerskab udførte Kursmede-Arbejde for Stadens Indvaanere.

Men alle disse Konkurrenter var jo kun Smaafolk, der ikke for Alvor kunde skade Laugets Interessenter. Den virkelige Fare for disse kom fra de *Fabrikker* og andre større Virksomheder, der i Kraft af en kongelig Bevilling rejste sig uden for Laugene. Haandværkets Industrialisering begyndte at vise sig, og Laugenes Klager bærer Vidne derom. Sværdfegerne skriver i 1840, at for 20—30 Aar siden havde deres Laug talt 12 til 15 Mestre, imedens der nu kun var 3, og Grunden til denne Tilbagegang var udelukkende den, at Fabrikken paa Frederiksværk nu udførte største Delen af det Arbejde, særlig til Militæretaten, som Sværdfegerne tidligere levede af. Kobbersmedene trykkedes af Fabrikkerne paa Brede og i Flensborg, der ved Hjælp af deres Udsendinge, de saakaldte »hollandske Kedelførere«, oversvømmede hele Landet. De ulykkelige Rebslagere plagedes ikke blot af Holmens Folk; de maatte yderligere konkurrere med de københavnske Fabrikanter, der ikke var Medlemmer af

Lauget, men drev deres Virksomhed i Henhold til specielle Bevillinger. Grosserer Jacob Holm havde paa Amager anlagt den største Reberbane i hele Landet og producerede her næsten alt det svære Tovværk, der brugtes til Søs:

»At Grosserer Holm som en rig Mand kan levere sine Varer til billigere Pris end vi, er ikke alene en Følge af, at han har Evne til i store Partier at kunne forskrive det raa Materiale, men ogsaa deraf, at han ved at afsætte sine Produkter kan som Grosserer tage andre Varer i Betaling, hvorimod vi stedse maa sælge pr. Kontant. Grosserer Holms Privilegium har saaledes berøvet Rebslagerlauget næsten alt Skibsarbejde. — Hvad Marskandiser Olsen angaar, da har han ogsaa en stor Reberbane paa Vesterbro og fabrikerer en Mængde saavel fint som groft Arbejde og er ligeledes en formuende Mand . . . Man skulde næsten fristes til at tro, at der ikke eksisterer noget Rebslagerlaug her i Staden, naar det tages i Betragtning, at 2de privilegerede Mænd næsten alene forfærdige alt Skibsarbejde, og 40 af Holmens Folk producerer det meste fint Arbejde.« —

Saadanne Bevillingshavere var altid ilde sete af Haandværkerne, og Laugene passede paa dem. Saa snart Slagterlaugets Oldermand i Adresseavisen havde set, at en Mand ved Navn *Beauvais* havde etableret et saakaldt »fransk Svineslagteri« paa Østergade, skrev han til Magistraten og udbad sig en Genpart af hans Bevilling »for at erfare, i hvilket Forhold dette Etablissement maatte staa til Laugets Interesse« [1]). — Urmagerne havde *Urban Jürgensens* Etablissement at passe paa, og Laugsmestrene kunde daarligt forsone sig med, at Elever, som udgik derfra, ansaa sig for fritagne for at gøre Svendestykke [2]).

Enkelte Laug blev helt ødelagte ved Tidsudviklingen.

---

[1]) 2. Sekr. 1847 Nr. 59.

[2]) 2. Sekr. 1845 Nr. 439.

Saaledes maa det være gaaet Katuntrykkerne, hvis Interessenter dog synes at have reddet sig over i en anden Virksomhed. Da Katuntrykkersvendene i 1840 blev afkrævede det sædvanlige Bidrag til Regensens Ligbærere, fik Magistraten det Svar, at der kunde ikke længer betales noget, »da de Katuntrykkere, som var i Laden, er uddøde«. Brevet er underskrevet af »Gotlieb Buchardt, forhen Katuntrykkersvend, men nu Bomuldsvæver Svend« [1]). — Fassbinderiet afskaffedes som særligt Fag ved et Reskript i 1845. Det havde dog allerede længe forinden kun eksisteret paa Papiret, og Virksomheden var bleven besørget af Bødkerne.

Men allerværst saa det maaske ud for Hørheglerne. Da der i 1840 paatænktes Oprettelse af et eller to *Maskinhørspinderier*, forudsaa de tydeligt, at deres Dage var talte. Man faar Indtryk af, at de var tilstrækkelig oplyste Folk til at indse, at Tidens Udvikling ikke kunde standses af Hensyn til dem, og de klager ikke over, at deres gammeldags Virksomhed nu sejles agter ud. Men hvad de føler som en Uretfærdighed er, at den bestaaende Laugsordning forbyder dem at slaa ind paa noget som helst andet Erhverv: De har gjort deres Mesterstykke som Hørheglere, og Hørheglere skal de vedblive at være, selv om hele Lauget gaar i Stykker og den Virksomhed, de er bundne til, lægges øde. Derfor træffer vi allerede i 1840 i en Skrivelse fra dem til Laugskommissionen det første oprigtige Længselssuk efter Laugstvangens Afskaffelse:

»Det vil være vanskeligt, saa længe den ulykkelige Laugstvang bestaar, hvorunder Stadens Borgere lide, at finde nogen Udvej, der kunde erstatte det Tab, titmeldte Anlæg vilde medføre for os. — Den høje Magistrat vil vist ved denne Anledning faa et talende Bevis for Laugstvangens Skadelighed, der forhindrer de Borgerklassers Til-

---

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 3057.

væren, hvis Næringsveje aldeles maa ophøre ved den nyere Tids fremadskridende Industri og Fabrikanlæg i Forbindelse med Handelens forandrede Gang, og med Længsel imødese vi den Dag, da det maatte behage Hs. Majt. Kongen at ophæve Laugsindretningerne som det sikreste Middel til at bringe Liv og Virkelyst i vore saa nedtrykte Næringsveje.«

Det hører dog til Undtagelserne, at slige Ytringer fremføres fra Haandværkernes egen Kreds. Da Næringsfriheden omsider sejrede, var det paa Trods af Laugenes forbitrede Modstand.

Privilegerede Laug.

De mange Lovbestemmelser, der omgærdede Laugene og afgrænsede dem fra hverandre, kunde vel føles som Baand og Tvang; men Meningen med dem var dog netop at sikre hvert enkelt Laug et fredlyst Omraade, hvor det havde Eneret til Udøvelse af s i t Haandværk eller til Levering af s i n e Varer. Paa en Maade var alle Laug privilegerede; en Plads i Lauget skulde være ensbetydende med et sikkert Levebrød, og saa vidt muligt skulde de enkelte Medlemmer af samme Laug have omtrent samme Indtægt. Særlig tydelig traadte den privilegerede Stilling frem, naar Lauget var *sluttet,* det vil sige, naar det kun maatte tælle et vist Antal Medlemmer.

Til de sluttede Laug hørte *Bagerlauget*. Der fandtes 50 Bagergaarde i Byen, og flere maatte der ikke være. Kun ved at blive Ejer af en af de gamle Bagergaarde kunde man blive Bager i København og komme ind i Lauget, og Indehaverne af disse 50 Gaarde havde saaledes Monopol paa Byens Forsyning med Brød. Fra *Fribagere* havde Lauget ikke megen Konkurrence at befrygte. Der fandtes

ganske vist enkelte saadanne, men de var stærkt hemmede i deres Virksomhed og kunde i Reglen kun bestaa for en kortere Tid. Men for at Laugsbagerne ikke i alt for høj Grad skulde benytte deres Stilling til egen Fordel og Befolkningens Skade, var de underkastede den saakaldte *Brødtakst*. Magistraten fastsatte med passende Mellemrum Priserne paa de forskellige Sorter af Brød: Rugbrød, Surbrød, Rugtvebakker, Franskbrød, Hvedesimler, Rundebrød og Hvedetvebakker. Hvad hver enkelt af disse Sorter skulde veje, blev ligeledes paa det nøjeste bestemt. Herom udstedtes saa en Raadstueplakat med f. Eks. følgende yderligere Forskrifter og Formaninger:

Paa Hvedebrødet og det sigtede Rugbrød give Bagerne til Kroersker 3 Skilling paa Marken udi Tilgivt, men paa Franskbrød, samt paa Brød af grovt malet Rugmel gives ingen Tilgivt. Bagerne forbydes, og hermed alvorligen advares, under Straf af 2 Rbdlr. Sølv, ikke at mænge noget Slags Kornvare tilsammen, særdeles Rug og Hvede, men ethvert Slags for sig selv forbage. Ej heller maa de mænge enten Klie eller Afsigtninger under Rugen, hvoraf Rugbrød bages. Ellers tilholdes og herved befales Bagerne, under vedbørlig Straf, hver at sætte sit Navn eller Mærke paa det Brød, som af dem bliver baget og forhandlet, paa det der kan haves Underretning, i Tilfælde at ikke efter Takstens Tilhold er omgaaet, hvem saadanne Brød have baget og bør dertil være ansvarlig. Og saafremt Nogen kan overbevise Bageren at have baget noget Slags Brød af mindre Vægt, end denne Takst formelder og tillader, kunne de saadant hos Politidirektøren angive og vedbørlig Ret forvente.

. . . . . .

Københavns Raadstue den 30. November 1840.

Under Stadens Segl.

Denne Raadstueplakat er en af de sidste, der blev udstedt angaaende Brødpriserne. Thi det viste sig, trods al Magistratens anvendte Umage, at det ikke var muligt ad denne Vej at forhindre Optrækkeri fra Bagernes Side. Allerede i 1837 var der bleven nedsat en Kommission til

at undersøge disse Forhold, og den kom efter langvarige Overvejelser til det negative, men vistnok ret forstandige Resultat, »at de hidtil foreskrevne Regler for Brødtakstens Sættelse ikke ere i Stand til at betrygge Hovedstadens Indvaanere en billig Pris paa denne Fornødenhedsartikel, og at man heller ikke saa sig i Stand til at foreslaa andre Regler, hvorved dette Øjemed sikkert kunde opnaas, men at det billige Forhold snarere vilde fremkomme ved Takstens Ophævelse«. Regeringen gjorde da et resolut Skridt ved ganske at afskaffe den gamle Tvang paa dette Omraade, og ved Reskript af 7. April 1841 blev Brødtaksten ophævet. Samtidig henvendte Reskriptet følgende indtrængende Ord til Bagerne:

»Vi gøre iøvrigt Regning paa, at Bagerne ikke ville benytte Takstens Ophævelse til Brødets Fordyrelse eller anden ubillig Adfærd, og ville i denne Forudsætning ikke for Tiden tilstede Forøgelse af Laugsbagernes Antal i Staden, skønt Vi ingenlunde kunne erkende, at de have erhvervet Ret til, at det stedse derved vil have sit Forblivende, ligesom vi forvente, at det ej heller vil blive fornødent at træffe andre Foranstaltninger for at modvirke Brødets mulige Fordyrelse, saasom ved at give Tilladelse til Anlæggelsen af flere Bagerier i Forstæderne eller til Brøds Indførsel til Falholdelse paa Akseltorvene.«

I de følgende ti Aar kæmpede Ejerne af de privilegerede Bagergaarde, med Oldermanden Bager Scherfig som Leder, en haardnakket Kamp for deres Monopoler. De hævdede, at nye Bagergaarde ikke kunde oprettes uden Laugets Tilladelse, og denne Tilladelse vilde de ikke give uden mod en Erstatning, som de selv vilde fastsætte. De sammenlignede deres Stilling med det privilegerede Hartkorns og betegnede det som Krænkelse af Ejendomsretten, hvis deres Eneret blev dem berøvet [1]). Kampen

[1]) Andragende til Folketinget fra Ejere af de privilegerede Bagergaarde, 4. Marts 1850 (trykt). — Dep. Tid. 1851 S. 832.

førtes med megen Forbitrelse fra begge Sider; thi Bagerne havde efterhaanden faaet den offentlige Mening stærkt imod sig. Man gav dem Skylden for, at særlig Hvedebrødet i København var saa uforholdsmæssig dyrt og derfor saa lidet anvendt, i hvilken Henseende navnlig Redaktør Nathanson ved »Berlingske Tidende« var Bagernes aarvaagne og uforsonlige Fjende; og i Rigsdagen blev den Paastand fremsat, at de Penge, som i Dyrtiden 1847 blev indsamlede til Brød for Fattigfolk, rent ud gik i Bagernes Lommer. Til Slut maatte da Bagerne give tabt. Tidsudviklingen gik dem for stærkt imod, og det lykkedes dem ikke at godtgøre deres Paastande. Monopolet maatte de give Slip paa, men Regeringen viste dem for øvrigt det Hensyn at gøre Overgangen til de nye Forhold saa lempelig som muligt. Trods Truslen i Reskriptet fra 1841 blev foreløbig ingen nye Bagergaarde oprettede. Ved Lov af 12. Februar 1852 blev det tilladt Bagere frit at nedsætte sig uden for Portene. Men inde i Byen blev Bagernæringen først givet fri efter 1. Januar 1860.

Et sluttet Laug ligesom Bagernes var *Barberlauget*, der fra gammel Tid talte 21 Pladser eller Amter. Tidligere havde disse Amter staaet højt i Pris, og der blev betalt 300 Rdlr. eller mere for en Plads i Lauget. Men de sank efterhaanden stærkt, og omkring 1850 kunde de købes for 40 Rdlr. Grunden hertil var dels det store Antal af Frimestre, dels de Forpligtelser, der fra gammel Tid var Amtsbarbererne paalagte. Frimestrene gav sig kun af med Barbering, og de maatte kun føre ét Messingbækken som Skilt. Amtsbarbererne eller Amtskirurgerne, som de endnu undertiden kaldtes, førte tre eller flere Messingbækkener [1]). Men de havde ogsaa underkastet sig en kirurgisk Eksamen; de var forpligtede til at yde Hjælp i Ulykkestilfælde og berettigede til at aarelade, trække Tæn-

[1]) Salchow: Om det kbhvnske Barbervæsen. 1849.

der ud, kopsætte, lægge Plastre og Omslag, sætte Klyster og falholde Igler. Men alle disse Rettigheder var ikke meget værd i Penge og føltes nærmest som en Byrde; Lægerne saa skævt til disse folkelige Kolleger, og det kirurgiske Akademi stillede Forslag om Barberværsenets fuldstændige Adskillelse fra Lægefaget. Forholdet var i Fyrrerne blevet saaledes, at ingen Barberdreng turde indfinde sig til de anatomiske Forelæsninger, saa Lærlingene var afskaarne fra at erhverve sig de Kundskaber, der krævedes til deres Eksamen. Følgen var, at de 21 Amter til sidst ikke kunde besættes. I 1847 var der kun 8 af dem i Brug, 6 var udlejede til Frimestre, og Resten benyttedes ikke. Derimod var der samtidig 77 Frimestre i Byen [1]).

Der var endnu et Forhold, som gjorde Amtsbarbererne kede af Stillingen, og som de i hvert Fald selv klagede meget over. Det var Forholdet til deres Svende. Efter Anordningerne var enhver Amtskirurg forpligtet til at holde en Svend, som bestandig var til Stede paa Barberstuen for i Principalens Fraværelse at yde den fornødne Assistance i Ulykkestilfælde. Denne Svend sagdes at være i »Sustentation«. Endvidere havde enhver Amtskirurg en Svend, der besørgede de daglige Forretninger ude i Byen; hans Stilling kaldtes »Kondition«. — »Af denne Svends Troskab og Konduite er Amtskirurgens Velfærd afhængig, da hans væsentligste Indtægt kommer fra Kunderne i Byen. Er Svenden ærlig og sin Principal hengiven, er der aldeles intet i Vejen; men destoværre hører dette til Sjældenhederne«, og navnlig skete det jævnligt, at naar en Svend forlod sin Kondition, tog han Kunderne med sig.

»Den eneste Maade, vi antager, at dette Uvæsen kunde hemmes paa, var den, at det ved Lovbud blev bestemt, at den Barbersvend, som havde Konditions Bestilling hos

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 23. Marts 1847.

en Barber her i Staden, vel var berettiget til, naar han fratraadte sin Tjeneste, at lade sig engagere hos en anden Barber, men ikkun i det første Halvaar som Sustentations- eller Stuesvend, og, først naar Halvaaret var hengaaet, var berettiget til paa ny at overtage Konditions Bestillingen.« [1]).

Trods alle disse Genvordigheder krævede de faa Amtsbarberer dog Erstatning, tilmed en meget overdreven, da Spørgsmaalet om at ophæve den hele forældede Indretning kom under Diskussion. De forlangte 300 Rdlr. for hvert Amt, ogsaa for de 13, der ikke benyttedes, saaledes at de 8 tilbageværende Mestre kunde dele alle Pengene. Magistraten foreslog at give dem det halve, men Borgerrepræsentationen vilde aldeles ingen Erstatning give, og derved blev det [2]). Barbernæringen blev givet fri ved Lov af 30. Januar 1861, og Lauget blev ophævet.

Ogsaa *det store Vognmandslaug* var efterhaanden blevet et sluttet Laug. Det bestod af 25 »Ruller«; men Interessenternes Antal var i Tidens Løb sunket til 18, saa de ældste Interessenter havde 2 eller 3 Ruller hver. Disse 18 Vognmænd havde Eneret til at besørge al Passagerkørsel fra København; de skulde efter Omgang holde sig færdige til at køre, saa snart Tilsigelsen fra Postkontoret kom; de skulde køre uden Hensyn til Vejr og Vind, for en bestemt Takst og i en foreskreven Tid. Til hver Rulle hørte en Wienervogn, to Fjedervogne, en almindelig Postvogn og seks Heste med tilhørende Seletøjer samt Postmunderinger. Desuden skulde Vognmanden holde fem Bræddevogne pr. Rulle til Arbejdskørsel [3]). Som Vederlag for disse Forpligtelser havde Lauget Brugsret til den store *Vognmandsmark*, der tilhørte Kommunen. Deres Folk fik

---

[1]) Skrivelse af 9. Sept. 1840. (Ved Laugskommissionens Dokumenter).
[2]) Borgerrepr. Forh. 1847 S. 152. — Dep. Tid. 1852 S. 91, 115.
[3]) Borgerrepr. Forh. 17. Aug. 1843.

hverken Kost, Logis eller Løn af Principalen, men ernærede sig udelukkende ved Drikkepenge.

Denne Ordning, der gjorde Besiddelsen af en Rulle i Vognmandslauget til en sikker og god Levevej, var dog ikke længer helt tidssvarende. Persontrafikken tog andre Former: Generalpostdirektionen havde begyndt at sætte Diligencer i Gang paa de mest befærdede Ruter; Dampskibene besørgede en stor Del af Trafikken langs Kysten, og endelig kom Jernbanen til Roskilde. Omsider blev der da Tale om at ophæve Lauget med alle dets Pligter og Rettigheder, og Vognmændene svarede straks ligesom Bagere og Barberer, at de i saa Fald maatte have Erstatning. Navnlig vilde de ikke give Slip paa Vognmandsmarken. Her som alle Vegne var det, der oprindelig var ment som Vederlag for en Forpligtelse, snart bleven opfattet som en umistelig Ret, hvilken man vedblev at beholde, selv om de modsvarende Forpligtelser faldt bort. Men deres Krav blev afviste. Da Vognmandslaugene hævedes ved Lov af 1. Maj 1851, bestemtes, at de daværende Interessenter og deres Enker maatte beholde deres Lodder i Vognmandsmarken paa Livstid. Men efterhaanden som de uddøde, hjemfaldt Lodderne til Kommunen. Befordringen af rejsende overdroges til seks Vognmænd (Postholdere), som Postvæsenet selv udvalgte. For øvrigt kunde fremtidig enhver erholde Borgerskab som Vognmand.

Ved Siden af det store Vognmandslaug fandtes det saakaldte *lille*. Dette Laugs Interessenter maatte kun befatte sig med Kørsel inde i Byen af Bygningsmaterialier, Sand og Grus samt i de tre Sommermaaneder afgive Befordring til Lystture. De maatte selv lønne deres Folk, i Reglen med Kost og Logis samt fem Mark om Ugen. Det var disse smaa Vognmænds stadige Haab og Ønske at blive forenede med de store til ét Laug; men dette naaede de aldrig. Derimod delte de to Laug fælles Skæbne i 1851, da de begge blev ophævede.

Inden for det lille Vognmandslaug fandtes en snævrere Kreds af de 12 Interessenter, der udgjorde det saakaldte *Natførerlaug*. De Karle, som benyttedes ved dette Laugs Virksomhed, fik en fast Betaling for hvert Læs, de udførte: 12 Sk. om Natten og 8 Sk. om Dagen.

Endelig fandtes indtil 1851 en *Hyrekuskekorporation*, der ophævedes samtidig med Laugene.

Interessenterne i et sluttet Laug var jo stillede omtrent som sportellønnede Embedsmænd, og ikke uden Grund kaldte Barbererne deres Bestillinger for Amter eller Embeder. Allernærmest ved Embedsmændenes Klasse stod Byens *Skorstensfejere*.

De var fem i Tallet, og disse fem dannede et Laug; de valgte deres Oldermand, og de opførtes paa de officielle Laugslister. Men stort andet end Navnet er ikke blevet tilbage af Lauget. De blev ansatte af Magistraten, der ogsaa bestemte, hvilken Betaling de skulde have for hver Etage, de fejede, — oprindelig 7 Skilling, men nedsat i 1845 til 6 og i 1851 til 5 Skilling pr. Etage. Byen var delt i fem Skorstensfejerdistrikter, der hvert kunde give en sikker Indtægt paa fra 3000 til 5000 Rdlr. aarlig. Skorstensfejerne kunde avancere fra de mindre til de større Distrikter; de var ansatte paa Livstid, og deres Enker havde Ret til at fortsætte Mandens Næring, hvilket dog i 1845 forandredes derhen, at Enken fik Pension af Eftermanden [1]). Arbejdet besørgedes naturligvis altid af Svende og Drenge. Svendene havde en god Indtægt: Kost og Logis hos Mesteren og 1 Rdlr. om Ugen »foruden en betydelig aparte Indtægt ved Fejning af Kakkelovne og især ved Komfurindretninger, som nu er bleven almindelige i ethvert Hus« [2]). — Først i 1877 bortfaldt Skorstensfejermestrenes Eneret paa Fejning hver i sit Distrikt.

---

[1]) Koll. Tid 1845 S. 849.

[2]) Brandkommissionens Skrivelse 11. Nov. 1853 ved Reskript 10. Juli 1854. (Reskriptsamlingen).

Ogsaa *Møllerlauget* var for saa vidt et sluttet Laug, som man skulde være Ejer af en af Stadens Møller for at blive Interessent i Lauget, og nye Møller ikke maatte anlægges uden efter særlig Bevilling. En saadan Bevilling blev en Gang imellem givet; men Lauget yndede det ikke, og Oldermanden passede paa, at Bevillingshaveren holdt sig inden for sine rette Grænser. En privilegeret amerikansk Mølle ved Øster Farimagsvej nedbrændte i 1842, og Ejeren ønskede da at genopføre den som en hollandsk Mølle med almindeligt Vindfang. Straks skriver Oldermanden til Magistraten: »Jeg tillader mig at andrage paa, at den høje Magistrat vil drage Omsorg for, at den intenderte forandrede Konstruktion af Møllen vorder ham nægtet, og antages det ogsaa, at Nægtelsen har Grund for sig i den Omstændighed, at Privilegiet udtaler sig bestemt og udtrykkelig indskrænker Ejeren til den amerikanske Bygningsmaade.« [1]) Der var i 1840 32 Møller i København, og desuden var tre udenbys Møller, nemlig Vodrofgaards Mølle, Rødevejrmølle og en Mølle ved Storeheddinge, Interessenter i det københavnske Laug. De fleste Vejrmøller stod paa Volden, i Reglen en i hver Bastion: Luciemølle og Store Kongensmølle ved Vesterport, Helmers Mølle, Ny Mølle, Ahlefeldts Mølle, Gothersmølle, Rosenborg Mølle, Sølvgadens Mølle eller Lille Svanemølle, der delvis blev drevet ved Hestekraft, Stokhusmøllen, Grønlandsmølle og Dronningens Mølle ved Østerport; paa Kristianshavns Vold Enhorns Mølle, Bresḷaus Mølle og Lille Mølle; paa Kastelsvolden Møllen til den militære Brødbagning. Uden for Vesterport laa Banemøllen ved Siden af den kongelige Skydebane og Amerikamøllen med de fem korte og brede Vinger ved nuværende Amerikavej; paa Nørrebro Skæremøllen, Store og Lille Blegdamsmølle, Øelunds Mølle og en Stubmølle paa Hjørnet af Nørre Allé og Sandgravsvejen, længere ude Jagtvejens Mølle og Kristine-

[1]) 2. Sekr. 1843 Nr. 2644.

bergs Mølle ved Store Vibenshus. Ved Strandvejen laa Svanemøllen [1]).

Inde i Byen fandtes forskellige Dampmøller og Hestemøller. Den kongelige Maltmølle paa Sct. Annæ Plads var eneberettiget i København til Formaling af Malt. Den blev i 1841 af Staden bortforpagtet til Møllerlauget paa ti Aar for 4000 Rdlr. aarlig. I 1851 blev Eneretten ophævet og Driften standset. Møllen blev købt af Grosserer Svitzer og Tømmermester Blom, der indrettede den til almindelig Mel- og Grynmaling i Stedet for Enhorns Møllen, som ogsaa tilhørte dem, men paa denne Tid blev nedlagt.

Møllevæsenet blev omordnet ved Lov af 14. April 1852. Efter 1. Januar 1862 skulde denne Virksomhed være aldeles fri Næring, og om nogen Erstatning til Laugsinteressenterne var der ikke Tale.

Vel beskyttede i deres Bedrift var ogsaa *Bryggerne*. Rigtignok var Bryggergaardenes Antal inde i Byen ikke bestemt, men uden for Voldene og i to Miles Afstand fra dem maatte intet Bryggeri anlægges, og Beboerne i dette Distrikt skulde forsyne sig med deres Øl fra København [2]). Trods denne Eneret gik Bryggeriernes Antal i København stadig tilbage; i 1805 havde der været 104, men i 1840 var der kun 30, og Tallet sank til 24 i 1857. Bryggerne selv søgte Aarsagen hertil i Mangel paa Afsætning, særlig fordi Brænderierne ikke som forhen brugte Øl til deres Produktion. Men Grunden var vel snarere den, at de ældre smaa Bryggerier bukkede under for de enkelte store Etablissementer, som efterhaanden arbejdede sig frem. I hvert Fald faar man ikke Indtryk af, at Bryggerne manglede Afsætning paa deres Produkt, naar man hører Klagerne fra de Bønder ude i Landdistriktet, som skulde for-

---

[1]) Fortegnelse over Møller ved Rentekammerets Sk. J. 1845 Nr. 2854 (Rigsarkivet). — Sterms Kort over Kbhvn. 1843.

[2]) Koll. Tid. 1847 S. 75.

synes med Øl fra København. Thi Bryggerne kørte ikke længere ud med deres Øl end ca. $^1/_2$ Mil, saa der blev et Bælte paa $1^1/_2$ Mils Bredde, hvor Bønderne intet Øl kunde faa, men »i Stedet derfor maatte drikke Brændevin«. Bryggerne hævdede, at de havde ingen P l i g t til at forsyne Befolkningen med Øl; men samtidig forbød de konsekvent enhver anden at gøre det. Saaledes gik det Traktør Kehlet, der i 1844 vilde anlægge et Bryggeri i Alleenberg paa Frederiksberg, Gaardejer Bøttern, der i 1849 søgte en lignende Tilladelse for sin Gaard Rolighed ved Ladegaardsvejen, og Bager Hamann, der i 1850 vilde anlægge et Bryggeri for Stettiner og Berliner Øl i Sundbyvester. Et Ølbryggeri i Glostrup var blevet taalt, skønt det kun laa $1^1/_2$ Mil fra København; men da det brændte i 1843, modsatte Hovedstadens Bryggere sig dets Genopførelse. Der var oftere Tale om at afskaffe denne Eneret; Magistraten og Kancelliet var imod den, men Kommercekollegiet holdt paa den af Hensyn til Konsumtionen [1]). Først ved Lov af 9. December 1851 blev den ophævet og Bryggeriers Anlæg uden for Portene tilladt.

Adskillige Bryggergaarde var tillige indrettede til *Brænderier* og drev begge disse Virksomheder. Men ellers besørgedes Brændevinsbrændingen af de talrige Smaabrænderier i Byen. Laugslisterne angiver Antallet af dem i 1840 til 167, men samtidig meddeler rigtignok Laugets Oldermand, at kun 111 er i Drift; hvor mange der er forseglede, kunde han ikke angive. Hver Brændevinsbrænder havde sine bestemte Kroersker, og det var vedtaget, at den Brændevinsbrænder, der antog en Kroerske, som tidligere havde taget sine Varer hos en anden Interessent, skulde betale 4 Rdlr. i Mulkt til Laugets Fattigkasse samt betale den Gæld, som Kroersken muligen maatte have paadraget sig hos den tidligere Leverandør.

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1844 S. 33, 173.

Brændevinsbrænderne havde Ret til at have siddende Gæster; men denne Ret benyttedes kun af ganske enkelte, og i saa Fald beværtedes kun med Øl og Brændevin, ikke med Spisevarer.

Enkelte af Laugets Interessenter havde just da begyndt at brænde Brændevin af Kartofler; men man var endnu ikke sikker paa, om denne Brændevin var saa god eller saa holdbar som Kornbrændevin. — Brændevinsbrænder Brøndum ansøgte i 1840 om Tilladelse til at anlægge et *Dampbrænderi* i Snaregade. Inden Magistraten kunde svare paa Ansøgningen, maatte den forespørge hos Polyteknisk Læreanstalt, hvad et Dampbrænderi var; men den beroligedes, da den fik at vide, at Forskellen kun var den, at man i et almindeligt Brænderi anbragte selve Destillerkedlen over Ilden, medens man i et Dampbrænderi satte en Vandkedel over Ildstedet og derfra ledede Vanddampe til Destillerkedlen. Saa blev Tilladelsen givet [1]).

I Byens Bryggergaarde holdtes i alt 12 à 1300 Køer.

Kirkelige Forhold.

I Befolkningens daglige Liv mærkedes omkring 1840 endnu næppe noget til den stærkere Religiøsitet, som efterhaanden vaktes af Mynster og Clausen, Grundtvig og Søren Kierkegaard. Rationalismens Aand raadede fremdeles i Samfundet, og Interessen for kirkelige Anliggender var ringe. Besøget i Kirkerne var sparsomt, særlig om Vinteren, da Kirkerne var isnende kolde. Præsterne var ikke ivrige efter at forøge deres Arbejde, og det var en let Sag for teologiske Kandidater, der vilde øve sig, at faa

---

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 932.

en Prædikestol overladt i Hovedstaden; der var Søndage, som d. 6. Oktober 1839, da der i København blev prædiket af syv Kandidater og fire Studenter [1]). *Helligdagene* overholdtes ikke. Om Søndagen blev Butiksdøren »blændet«, d. v. s. et Brædt eller en Skodde blev anbragt for Ruden i Døren; dermed var Loven sket Fyldest, og saa havde for Resten enhver Lov til at handle [2]). De ulykkelige Butikssvende, der stod i Butikken fra Kl. 6 Morgen til 10—11 Aften, var der endnu ingen, der tænkte paa. Først en Forordning af 26. Marts 1845 paabød, at alle ufornødne Arbejder og larmende Forlystelser skulde ophøre de hellige Dage mellem Kl. 9 og 4, »i Særdeleshed paa den Tid, der holdtes Gudstjeneste«. Forordningen var dog ikke streng, og der var gjort mange Undtagelser; og endda blev den ret aabenlyst overtraadt, ligesom Indsendere i Bladene betegnede den som »lidet tidssvarende, for ikke at sige aldeles ufornuftig og højst uhensigtsmæssig« [3]).

Udvortesheden var fremherskende i Forholdet til Kirken. De kirkelige Handlinger var for Befolkningen kun Ceremonier og blev ikke betragtede med synderligt Alvor. Man læse f. Eks. følgende Skildring fra 1841 af de københavnske Kirker paa en *Konfirmations-Søndag:*

»Naar nogen, som stod udenfor det kristelige Samfund, paa en saadan Dag kom ind i en af vore Kirker, vilde han vist ved første Øjekast tro, at her opførtes et eller andet Skuespil til Øjnenes Forlystelse; thi det første, man ser, er Tilskuere af ethvert Slags og enhver Alder, krøbne op paa Bænkene og Kirkestolenes Rygge, for at beskue dem, hvilke Kirkens Højtidelighed paa den Dag nærmest angaar. Dog dette er ikke det mest forstyrrende; man kan se hele Skarer af Skoledrenge og Piger fra de offentlige Skoler løbe omkring i Kirken, i Gange og paa Trapper, og frembringe en højst forstyrrende Larm ved deres lydelige Fodtrin og højrøstede Passiar, voltigerende fra den ene Stol til den anden. Man kan

[1]) Prædikantliste i Berl. Tid. 5. Okt.

[2]) Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlavet. S. 218.

[3]) Fædrelandet 28. Nov. 1848.

se unge Piger, som efter deres Samtale at dømme kun komme for at tilfredsstille deres Nysgerrighed med Hensyn til deres Veninders eller Bekendtes Pynt, og unge Lapse, som maaske aldrig besøge Guds Hus uden paa denne Dag, og have drevet omkring fra den ene Kirke til den anden for at tilfredsstille deres Øjnes Lyst paa dem, der i en ganske anden Hensigt paa den Dag have fremstillet sig i Kirken. Man kan danne sig et temmelig tydeligt Begreb om den Andagt, der kan finde Sted under disse Omstændigheder, naar man dertil føjer den Uro og Støj, som foraarsages ved de lydelige Fodtrin af Kirkens Betjente og de Drenge, der med dem ombære Tavlerne under selve Prædikenen, og ved den ofte just ikke meget dæmpede Tale, de føre med dem, de skulle lukke ind i Stolene.«[1])

Konfirmanderne ordnedes paa Kirkegulvet efter deres Forældres Stand og Stilling. Omsider fik man dog Øjnene op for det forargelige heri, og i 1851 bekendtgjorde alle Københavns Præster i Adresseavisen, at de havde vedtaget for Fremtiden at ordne Konfirmanderne paa selve Konfirmationsdagen efter Alderen.

Begravelserne, der altid foregik fra Hjemmet, var endnu hele Optog med Sørgekapper og stort Følge. Der trakteredes flittigt med Vin og Kage, Passiaren i Sørgehuset gik livligt, og Handlingens Alvor skulde saa vidt muligt glemmes. Bekostningerne ved en saadan Lejlighed var tit rent ud ruinerende for Familier i smaa Kaar. Først efter 1840 begyndte Brugen af Ligkapeller, og dermed gik Sørgekapperne og de store Traktementer af Brug. — Ved *Brylluppe*r var det en ikke uvæsentlig Ting at slippe for de Kopulationspenge, der skulde betales til Kommunen, og for at opnaa denne Fritagelse opgav man uden videre falsk Bopæl. Et Reskript fra 1842 skildrer »den stedse mere og mere om sig gribende Uskik, at Personer her fra Staden lade sig sammenvie i et nærliggende Landsogn, navnlig i Frederiksberg Sogn, idet man lader det være nok med at anmelde for Politiassistenten, at man er

---

[1]) Fædrelandet 22. April 1841.

flyttet til Vesterbro eller Frederiksberg for, naar Klage føres, at kunne fremlægge en Attest fra ham, at saadan Bopælsforandring virkelig har fundet Sted, medens Bruden i mange Tilfælde aldeles ikke har forladt det Hus, hvor hun hidindtil har opholdt sig«. Præsterne klagede over det Tab i Indtægter, som derved forvoldtes dem; men Kancelliet kunde ikke give dem andet Raad end at lade saadanne Sager undersøge ved Politiretten.

Dette Raad har Præsterne dog næppe benyttet sig af, og en anonym Skrivelse til Borgerrepræsentationen i 1851 viser, at denne Uskik fremdeles florerede:

»Det er den, som hellere tillader sig at indsende disse Linier i Stilhed, end at overgive dem til Offentligheden, en saa forargelig og modbydelig Tanke, at Pluraliteten af Københavns adelige[1]) Borgere begynde deres ægteskabelige Liv med et forsætligt Bedrageri, at han holder sig forvisset om, at Byens højtærede Repræsentanter sikkerligen ville virke for at forhindre saadant, naar de blev opmærksomme derpaa.

Sagen er denne. Der er Lov for, at Stadens Borgere skulle betale noget vist til Kæmnerkassen, naar de lade sig vie i Staden eller paa dens Grund. For at illudere Loven og besvige Kassen erhverver man en, som oftest falsk, Erklæring fra en ellér anden, sædvanlig Værtshusholder, i Frederiksberg Sogn, at Bruden opholder sig i hans Hus, hvilken Præsten tager for gode Vare, lyser og vier i Frederiksberg Kirke. — Saaledes staar den meget agtbare Københavns Borger frem for Alteret til højtideligt Troskabsløfte med Svig i Lommen som sin nærmeste Handling.«[2])

Med *Edsaflæggelse* blev der drevet et saadant Misbrug, at Haandværkerne til sidst besværede sig derover. Murer- og Tømrerlauget oplyste i 1847, at enhver, der tog Borgerskab i deres Fag, først maatte aflægge Ed paa en redelig og retskaffen Handlemaade i Almindelighed; der-

---

[1]) Sigter vel til de adelige Rettigheder, som alle Kbhvns. Borgere havde faaet i 1659.

[2]) 2. Sekr. 1851 Nr. 1100.

næst maatte han ved hvert Aars Begyndelse aflægge den saakaldte Vurderingsed, at han samvittighedsfuldt vilde udføre de Vurderingsforretninger, der i Aarets Løb maatte blive ham overdragne; og endelig maatte han aflægge en Afhjemlingsed efter hver saadan afholdt Forretning. »At Edsaflæggelsen saa hyppigt gentages, vil vist i Reglen snarere forringe end forhøje dens Kraft og Værd,« skriver Laugsoldermændene. Og de opnaaede da ogsaa ved denne Henvendelse, at den aarlige Vurderingsed for Fremtiden bortfaldt [1]).

I Kirkerne blev *Stolestaderne* lejede ud, og hvor forretningsmæssigt denne Sag blev taget, ses deraf, at Magistraten i de Kirker, som den var Patron for, fulgte ganske de samme Regler, som naar den bortfæstede Stadens Jorder. Ved Lejemaalets Indgaaelse betaltes en Rekognition eller Indfæstning, der svarede til et Aars Afgift. Den aarlige Leje af en Kirkestol var fra 5 til 8 Rdlr. efter Størrelsen; men ogsaa enkelte Pladser lejedes ud. Da Menigheden og Kirkeværgerne klagede over Indfæstningen, blev denne afskaffet ved Vor Frelsers Kirke i 1853, ligesom den allerede tidligere var bortfaldet i Helliggejstes Kirke [2]).

Kommunalbestyrelsen havde her som overalt Hensynet til Kommunens Kasse først for Øje: Kirkerne og deres Drift maatte ikke koste for meget. I 1844 var Hovedstadens Præster naaet saa vidt i Interesse for deres Gerning, at de fremkom med et Forslag om Indførelse af en daglig liturgisk Gudstjeneste. Den skulde afholdes i Helliggejstes Kirke hver Søgnedags Eftermiddag en Time før Solens Nedgang og ikke vare mere end 20—25 Minuter. Men Magistraten fandt mange Indvendinger imod denne Plan: Kirkefogden skulde jo have Betaling for den

---

[1]) 2. Sekr. 1847 Nr. 3411.
[2]) 1. Sekr. 1853 Nr. 935.

daglige Rengøring af Kirken, Organist og Bælgetræder skulde ligeledes betales, — kort sagt, det kunde ikke lade sig gøre [1]).

Ligeledes strandede et Forslag om at faa *Kirkerne opvarmede* i den kolde Aarstid.

I 1841 indgav 18 af Københavns Præster et Andragende herom til Kommunalbestyrelsen. Det er, hedder det i Andragendet, almindelig erkendt, at om Vinteren er Menighedens Deltagelse i Gudstjenesten paa Grund af den i vore Kirker herskende Kulde langt ringere end om Sommeren; og den foreslaaede Forandring antages at anbefale sig som et til Tidens Tarv svarende Fremskridt.

Magistraten var dog utilbøjelig til at anvende noget paa dette Formaal, og Stadsbygmesteren mente, at Opgaven var omtrent uløselig. Men Borgerrepræsentanterne vilde ikke helt afvise Sagen, og et Udvalg, bestaaende af tre praktiske Mænd, — Jernstøber Lunde, Tømmermester Kerrn og Murmester Sibbern — blev nedsat. De tilraadede at gøre et Forsøg med en enkelt Kirke ved Anbringelse af 4 eller 6 almindelige Jernkakkelovne [2]). Da Værgerne ved Vor Frelsers Kirke ikke var stemte for Forsøget, blev Helliggejstes Kirke udset dertil, og Værgerne for denne Kirke — Urmager Jürgensen og Urtekræmmer Sielle — gav deres Tilslutning til Tanken i følgende forretningsmæssige Skrivelse:

»Allerede fra den Stund, Theatret blev opvarmet, fattede Undertegnede Jürgensen den Idé, at Guds Hus saavelsom de Kirkesøgende burde vises samme Opmærksomhed, som det theatersøgende Publikum. Jeg meddelte denne Idé for Hr. Overpræsidenten og andre af høje Magistrats Medlemmer, men de syntes ikke at ville gaa ind paa Sagen, . . og jeg har derfor indtil videre ladet denne Sag bero, med Undtagelse af Anbringelsen af 2 mindre Ovne i den kgl. Stol, som opvarmes, naar Kongen

---

[1]) 1. Sekr. 1844 Nr. 1383.

[2]) Borgerrepr. Forh. 23. Juni 1842.

og Dronningen søge Helliggeistes Kirke, hvilket oftere har været Tilfældet i den senere Tid; imidlertid bliver denne Opvarmningsmaade lidt bekostelig i Længden, da ej alene Ovnene, men det kostbare Brændemateriale bekostes af mig selv.

Naar der var Qvæstion om at opvarme hele Kirken, da frygtedes denne Bekostning saa lidet, at jeg, om det kunde tænkes at ville lucrere ved Kirken, var villig til at udrede den deraf flydende Bekostning af egne Midler imod at tage Indtægten af, hvad de af denne Grund bortlejede Stole, som nu vare ledige, vilde indbringe mere end for Tiden: nemlig under den Forudsætning at Helliggeistes Kirke var den eneste opvarmede Kirke her i Staden: thi i saa Fald vilde enhver, saa længe den havde gode Talere, fortrinsvis søge denne.

Imidlertid maa vi tillade os at bemærke, at uagtet Sagen, alene fra den pekuniære Side betragtet, er hel forskellig, om Helliggeistes Kirke havde været den første og eneste opvarmede Kirke i Staden, eller om den saaledes bliver indrettet tilligemed Stadens øvrige Kirker, . . saa anse vi hverken Udgiften en Gang for alle eller den aarlige Udgift for slet anvendt, saafremt sikker Garanti kan faas for, at Kirken vil kunne blive opvarmet i alle dens Dele.[1])

Magistraten havde imidlertid henvendt sig til Polyteknisk Læreanstalt, hvis Syn paa Sagen faldt godt nok sammen med Magistratens eget. De foreslaaede 6 Kakkelovne kunde Læreanstalten ikke anbefale: »Paa nogle enkelte Steder i Kirken vil Varmen være stærk nok til at genere de Personer, der befinde sig i Ovnens Nærhed, medens i nogen Afstand kun liden Varme vil være mærkelig. Lægges hertil endnu den Omstændighed, at Ovnes Anbringelse inde i Kirken altid vil foranledige nogen Smuds, saa indses det let, at Anbringelsen af saadanne Ovne ikke let kan anbefales.« Mere hensigtsmæssigt vilde det være at opvarme Gulvet ved et Varmeanlæg, der vilde koste 3—4000 Rdlr. Men »skulde Kommunen ikke ville anvende en saa stor Sum som hertil fornøden, er det vor Mening, at man dog ikke skulde gribe til Anbringelse af

---

[1]) 1. Sekr. 1844 Nr. 418.

Kakkelovne, men hellere indskrænke sig til at forsyne Kirken med dobbelte Vinduer og Døre samt med Brædde-gulv, belagt med uldne Tæpper, hvorved allerede et meget godt Resultat vilde opnaas uden betydelige Bekostninger« [1]).

Noget i den Retning lovede Magistraten da at gøre ved den forestaaende Hovedreparation af Kirken, og derved blev det. Først langt senere begyndte man at opvarme Kirkerne ved Varmeapparater. —

Ganske ødelæggende for den kirkelige Andagt var *Tavleombæringen* under Prædikenen. Der var Søndage, hvor indtil 6 eller 7 forskellige Tavler gik rundt for at opfange de raslende Enesteskillinger, hvormed enhver Kirkegænger maatte forsyne sig hjemme fra. Der var Tavler for Brandvæsenet, for Søkvæsthuset, for Kirken selv, for Brød og Vin til Kommunionen, for Kapellanen, for Kateketen, for Korskolen, for de fattige, for de døvstumme, for Fødselsstiftelsen, for Møens Tugthus, for Helsingørs Hospital o. s. v., — nogle kun paa enkelte af Aarets Højtidsdage, andre paa enhver almindelig Søndag.

Borgerrepræsentationen forsøgte allerede i 1842 at faa denne Tavleombæring afskaffet eller dog ordnet paa en anden Maade; men det strandede dengang paa Biskoppens Modstand: Kapellaner og Kateketer kunde ikke undvære denne Indtægt, skrev Biskop Mynster, og der var saa meget mindre Grund til at berøve dem den netop nu, »som det dog er notorisk, at Offeret for en stor Del udebliver, og Betalingen for Ministerialia aftager«. At henlægge Tavleombæringen til et andet Tidspunkt, end netop mens Præsten stod paa Prædikestolen, mente Biskoppen ej heller kunde lade sig gøre. »Dersom Tavlerne, saaledes som det er blevet foreslaaet, skulde ombæres under Sangen, vilde de kun indbringe meget lidet, efterdi

---

[1]) 1. Sekr. 1844 Nr. 418.

de fleste Tilhørere først komme kort før Prædikens Begyndelse og gaa bort snart efter dens Slutning, og det er umuligt at faa Tavlerne ombaarne i de store Kirker, medens én Salme enten før eller efter Prædiken afsynges.« Ej heller kunde det nytte at erstatte Tavlerne med lukkede Bøsser ved Kirkens Døre; thi »Erfaringen viser, at der paa denne Maade langt fra ikke indkommer det samme Beløb«. Endelig fandt Biskoppen det betænkeligt at berøve Menigheden denne Adgang til at give milde Gaver og at forvandle det, der hidtil var givet frivilligt og næsten umærkeligt, til en tvungen Afgift. — Kancelliet fulgte Biskoppen, og Sagen blev altsaa stillet i Bero for denne Gang; men Borgerrepræsentationen vedblev med sin Kritik: »Helsingørs Hospital synes ikke med nogen tilstrækkelig Beføjelse at kunne gøre Fordring paa at nyde Bidrag af Kirkegængerne i København . . . Søkvæsthuset er et Statsinstitut, der paa anden Maade er rigeligt udstyret og desuden igennem Assistenshuset paa Kommunens Bekostning nyder betydelige Fordele . . . Københavns Brandforsikring er et kommunalt Institut, der har Midler nok til at afholde den ringe forøgede Udgift til Pensioner, som kan blive en Følge af, at Brandvæsenets Understøttelsesfond maa savne de det hidtil tilflydte Tavlepenge . . . Det almindelige Fattigvæsen kunde efter Forsamlingens Formening renoncere paa, at der for det ombæres Tavler; og hvis Opfostringshuset fremdeles trænger til de det hidtil tilstaaede 150 Rdlr. aarlig, da maatte disse udbetales det af Fattigvæsenets Hovedkasse.« For øvrigt kunde det meget let hænde, bemærkede Forsamlingen, »at Menigheden, naar man vedbliver med en Opkrævning, der har den almindelige Mening saa meget imod sig som Tavleombæringen, efterhaanden bestemmer sig til ganske at ophøre med at yde Bidrag« [1]).

[1]) Reskript 4. Maj 1843 og Borgerrepr. Forh. 28. Marts 1844.

Saaledes som her forudsagt er det da rimeligvis ogsaa gaaet. En halv Snes Aar senere ansøgte Præsterne selv om at faa Tavleombæringen afskaffet, »idet Misfornøjelsen med denne Ordning stedse bliver almindeligere og lydeligere fra alle Sider«. Præstekonventet mente nu, i Modsætning til Biskoppen i 1844, at der sikkert vilde indkomme lige saa meget eller mere, naar et Bækken blev udsat for Kirkedørene, som der for Tiden indkom i de ombaarne Tavler: Erfaringen fra Slotskirken, hvor Tavleombæring allerede var afskaffet, tydede derpaa. »Fattigvæsenets Indtægt af Tavlerne i Kirkerne kunde kun betragtes som Gaver til de skattepligtige, som derved fik mindre at udrede, uden at de fattige forskaffedes nogen større eller anden Hjælp.« [1])

Dog kom der heller ikke den Gang noget Resultat ud af disse Bestræbelser. I 1863 var Spørgsmaalet igen under Forhandling, men først i 1877 blev det bragt ud af Verden ved den Ordning, at Kapellaner og Kateketer fik deres Løn forbedret, Opfostringshuset fik en Erstatning af 300 Kr., og hver Kirke fik Ret til ved Døren at hensætte en Bøsse til Fordel for Kirken selv.

Korsangen i Kirkerne udførtes af Børn fra Kirkeskolerne; kun ved Holmens Kirke fandtes en særlig »Korskole«, der underholdtes af Kirkens egne Midler. Oprindelig havde det været Disciplene fra Metropolitanskolen, der besørgede Kirkesangen, og herfor oppebar Skolen de saakaldte »Jord-, Sang- og Kopulationspenge«, der beløb sig til ca. 2200 Rdlr. aarlig. Men i 1797 havde Kirkeskolerne imod et Vederlag af 480 Rdlr. overtaget Forpligtelsen, og Metropolitanskolen havde saaledes paa denne Post en ren Indtægt af 1720 Rdlr. uden nogen Ulejlighed. Da der opstod Ønsker om dels at forandre Kirkeskolerne til Borgerskoler, dels at forbedre Sangen i Kirkerne, maatte

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 20. Novbr. 1854.

dette Forhold jo ordnes. Kommunen forlangte selv at beholde sine Jord-, Sang- og Kopulationspenge imod at besørge Kirkesangen udført; men den lærde Skole vilde ikke afgive mere end de sædvanlige 480 Rdlr. til dette Øjemed; for de øvrige 1720 Rdlr. forlangte den Erstatning. Ministeriet nedsatte dog dette Beløb til 1500 Rdlr. aarlig og tilbød Kommunen for denne Sum at indløse Retten til de nævnte Penge. Paa dette Grundlag gik Sagen i Orden i 1855 [1]); Kommunen foretrak dog foruden de 1500 Rdlr. tillige at betale et aarligt Afdrag paa det kapitaliserede Beløb for saaledes omsider at blive helt fri for denne Afgift. I 28 Aar skulde den betale 2250 Rdlr. aarlig til det almindelige Skolefond og dermed være kvit. — I de følgende Aar blev Kirkesangen da ordnet fra ny. Holmens Kirke skulde som hidtil selv sørge for sin Sang; i de fire andre Kirker (Trinitatis, Vor Frue, Helliggejstes og Vor Frelsers) blev der antaget et Kor, bestaaende af fire voksne og tolv Børn. Disse sidste toges fra Kommunens Betalingsskoler og lønnedes med fri Skolegang, Hjælp til Beklædning og lidt Penge. Der opnaaedes herved en virkelig Forbedring af Kirkesangen, og da Jord-, Sang- og Kopulationspengene, som nu indgik i Kommunens Kasse, snart viste sig at indbringe betydelig mere end de 2200 Rdlr., som de var ansatte til, var dette Resultat naaet uden særlig store Ofre fra Kommunens Side.

Ved Hovedstadens danske Kirker og Kapeller, ved Stiftelser, Hospitaler og Straffeanstalter var i 1840 ansat i alt 30 Præster, Kapellaner og Kateketer. I 1857 var Tallet steget til 34. Desuden fandtes 5 tyske Præster og 1 fransk. Nye Kirker byggedes ikke i disse Aar; snarere blev deres Antal formindsket, da *Domhuskapellet*, der tidligere havde staaet aabent for Byens Befolkning, i 1843 udelukkende blev Fangerne forbeholdt. Vesterbro hørte

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 15. Jan. og 22. Okt. 1855.

i kirkelig Henseende til Frederiksberg, medens Nørre- og Østerbro hørte til Trinitatis Sogn. Dette store Sogn blev i 1858 delt i to, som dog foreløbig maatte nøjes med den ene Kirke. En ny Deling fandt Sted i 1861, da *Sct. Johannes Kirken* paa Nørrebro blev taget i Brug.

Derimod fik *Katolikkerne* i disse Aar deres egen Kirkebygning, — de havde tidligere maattet nøjes med et lille Kapel, der tilhørte det østerrigske Gesandtskab. I 1840 fik de Tilladelse til at opføre *Sct. Ansgars Kirken* i Bredgade, der indviedes 1. November 1842. Kirkebygningen blev fritaget for Kommuneafgifter ligesom Stadens egne Kirker, da Kommunalbestyrelsen »ikke skønnede rettere, end at Retfærdighed tilsiger, at Stadens Borgere af den katolske Religion bør ydes samme Begunstigelse som Stadens andre Borgere« [1]). Den katolske Kirke vedblev endnu i nogle Aar at staa under den østerrigske Regerings Patronat; men i 1850 blev Gesandtskabspræsterne kaldte tilbage, og siden den Tid har den katolske Menighed selv sørget for Ansættelse af Præster.

Naar Katolikkerne blev behandlede saa hensynsfuldt, allerede før Grundloven indførte Religionsfrihed, skyldtes dette den Omstændighed, at Stormagter stod bag dem. Thi at Regeringen ikke ellers var i Besiddelse af religiøs Tolerance, viste den i de samme Aar til fulde over for de svage og værgeløse Baptister.

De jævne Haandværkere og andre Smaakaarsfolk, som i disse Aar sluttede sig til de *baptistiske Menigheder,* var Genstand for megen Forfølgelse. Biskop Mynster ivrede imod dem i Tale og Skrift, og Kancelliet var villigt nok til at hjælpe ham med at tøjle denne Uregelmæssighed. I 1840 blev det paabudt, at deres Menigheder skulde opløses, og hvem der forsøgte at gøre Proselytter, skulde paagribes. Deres Fører i København, Gravør Mønster,

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 14. Sept. 1840.

tillige med hans Broder og flere andre af Menigheden sad længe fængslede, medens deres Bohave blev solgt til Betaling af idømte Mulkter og Omkostninger. Det hjalp ikke meget, at Kristian VIII selv var stemt for en mildere Fremfærd, at Grundtvig talte Tolerancens Sag, og at Elisabeth Fry varmt tog sig af de forfulgte under sit Besøg her i Landet og selv besøgte Gravør Mønster i Fængslet. Det blev i 1842 indskærpet, at fri Religionsøvelse ikke kunde tilstaas dem; alle Baptistbørn skulde døbes, om fornødent ved Øvrighedens Foranstaltning, og det forbødes dem paa det strengeste at gøre Proselytter [1]). Lige op til 1848 havde man derfor stadig det Syn, at Magistraten i København lod Børn døbe imod Forældrenes Ønske. Fremgangsmaaden var den, at man først plagede Forældrene med Mulkter, fordi de ikke selv lod Daaben udføre; saa blev Forældremyndigheden taget fra dem, Magistratens Sagfører blev beskikket til Barnets Værge, og han sørgede saa for, at det blev døbt.

En fra ældre Tid lovbestemt Stilling indtog *Jøderne*. Med deres særegne Menighedsliv og deres særlige Repræsentantskab, deres ejendommelige Fester og Skikke og deres helt eller halvt tyske Sprog havde de dannet et afsondret Samfund inden for Hovedstadens Befolkning. De havde endnu deres egne Bagerier til at bage de særlige jødiske Brød samt tilberede de Stege, der ikke maatte steges i almindelige Bagerovne. Meyers jødiske Bageri var i Fyrrerne meget anset, og Oldermanden Scherfig giver det Attest for at være et af Byens bedste; ogsaa mange kristne Familier handlede hos ham; særlig var hans saakaldte Birkesbrød en søgt Vare [2]). De havde deres egne Slagtere, egne Bade, indrettede efter Moselovens Forskrifter, deres egne Beværtninger og Spisehuse o. s. v.

---

[1]) Kancelliplakat 27. Dec. 1842.

[2]) 1. Sekr. 1840 Nr. 1142.

Men Tidsudviklingen slettede stadig mere af det Særpræg, som skilte dem fra deres Bysbørn. Ved en Forordning af 10. Maj 1843 afskaffedes saaledes den tidligere Form for Jødernes Edsaflæggelse: I Stedet for som forhen at sværge i Synagogen i Præstens Nærværelse, med Hatten paa Hovedet og iført alle deres hellige Klæder, skulde de fremtidig sværge i Retten med den højre Haand lagt paa den opslaaede hellige Skrift.

Gudstjenesten i Synagogen holdtes — som den til Dels holdes endnu — i det hebraiske Sprog. Den jødiske Præst Mannheimer havde begyndt ved sine Andagtsøvelser at benytte det danske Sprog, og da den tyskfødte Dr. A. A. Wolff blev Overrabbiner i København, prædikede han i Synagogen paa Tysk. I 1835 blev det ham paalagt hver fjerde Sabbat at prædike paa Dansk, derefter i et Aar at afveksle med Dansk og Tysk hveranden Sabbat og endelig fra Aar 1838 udelukkende at benytte det danske Sprog. Men denne Befaling blev ikke efterkommet. Dr. Wolff indskrænkede sig til at tale Dansk hver fjerde Gang og fik efter Ansøgning Tilladelse til at lade det forblive derved. I 1841 henvendte Magistraten sig til Kancelliet med Andragende om, at den Dr. Wolff givne Dispensation nu maatte blive hævet: »Vi kunne ikke tro andet, end at det maa være i den mosaiske Menigheds Tarv, at de religiøse Taler i det mindste hyppigere end hidtil holdes i det danske Sprog; thi om ogsaa de ældre Medlemmer af Menigheden kunne med samme Lethed opfatte og følge Præstens tyske som hans danske Prædikener, er dette dog ikke i lige Grad at forudsætte om de yngre, der ikke saaledes som hine pleje at betjene sig af Tysk i deres Omgangssprog, men i deres ydre Forhold maa slutte sig til Landets Sædvaner og Sprog. Dr. Wolff har nu ogsaa opnaaet en saadan Færdighed i Dansk, at han er i Stand til at udarbejde Taler deri, som ere fuldkommen sprog-

rigtige, og i hans Udtale bemærkes sjælden noget, som støder Øret.« [1])

Denne Henvendelse bar Frugt, og efter 1848 forsvandt det tyske Sprog fra Synagogen i Krystalgade. Inden for Menigheden førtes derimod endnu længe en Strid mellem »Reformvennerne«, der ogsaa vilde have de hebraiske Bønner afløste af danske, og de mere konservative, til hvilke Dr. Wolff selv nærmest sluttede sig.

Fuld Ligestilling med deres kristne Medborgere havde Jøderne endnu ikke opnaaet. Ingen Jøde havde nogen Sinde været Medlem af de 32 Mænds Forsamling, i Stænderforsamlingen maatte de ikke tage Sæde, og endnu i 1863 kunde Vinhandlerlaugets Oldermand med Stolthed pege paa, at ingen Jøde nogen Sinde havde været Interessent i dette Laug [2]). I Københavns Kommunalbestyrelse kom Spørgsmaalet om Jødernes Valgbarhed til at foreligge, da den nye Borgerrepræsentation indrettedes i 1840. En Del Grundejere, med Brændevinsbrænder Wium i Spidsen, indgik til Magistraten med Andragende om, at Jøder maatte udelukkes af Listerne over de valgbare. Motiveringen heraf var dels den, at Jøderne ikke kunde arbejde eller underskrive paa Sabbaten, dels Frygt for, at de, naar de kom ind i Kommunalbestyrelsen, vilde sørge for at blive fri for selv at underholde deres fattige, som de hidtil havde gjort, og derimod faa denne Byrde lagt over paa de kristne [3]). Men der blev intet Hensyn taget til disse gammeldags Røster, og i 1842 valgtes for første Gang en Jøde, Silke- og Klædekræmmer Fridericia, til Borgerrepræsentant. Samme Aar blev paa et andet Punkt et Skel slettet mellem Jøder og Kristne, idet fattige Jøder ved en kongelig Resolution af 10. Juni 1842 fik Adgang

---

[1]) 1. Sekr. 1840 Nr. 2223.

[2]) H. L. Jürgensen: Københavns Vinhandlerlaug, S. 9.

[3]) 2. Sekr. 1840 Nr. 1073.

lige med andre til gratis Kur og Pleje paa Almindelig Hospital og Sct. Hans Hospital, dog imod Betaling af et bestemt aarligt Vederlag herfor fra Menigheden. — Frygten for, at de kristne Skatteborgere skulde blive bebyrdede med nye Udgifter til de jødiske fattige, gik ikke i Opfyldelse, og Jøderne i København har endnu stadig deres eget Fattigvæsen.

Betegnende for Tidens Udvikling er det, at »Præmieselskabet for den mosaiske Ungdoms Anbringelse til Kunster og Haandværker« maatte ophøre med sin Virksomhed, fordi det ikke længer var nødvendigt at udlove Præmier for at faa kristne Mestre til at antage jødiske Drenge i Lære, og Selskabet ansøgte derfor i 1851 om Tilladelse til at ophøre med denne Præmieuddeling og derimod anvende sine Pengemidler paa anden Maade [1]). Den sidste Rest af Jødernes Undtagelsesstilling forsvandt ved Lov af 5. April 1850, der ophævede Forbudet mod fremmede Jøders Adgang til Riget.

Den lille *fransk-reformerte* Menighed havde i disse Aar (indtil 1851) en dygtig Leder i den virksomme Præst *Raffard*. Han tog ivrig Del i Tidens filantropiske Bestræbelser, var Almisseuddeler hos Dronning Caroline Amalie og skrev Artikler i Bladene om Fattigspørgsmaalet under Mærket »De fattiges Ven« [2]).

Fattigvæsen og Godgørenhed.

Der var megen *Fattigdom* i København i disse Aar, og den Overgangstid, hvori Byen og Samfundet levede, gjorde Kaarene værre for Fattigfolk. I de tarvelige Tider under Frederik VI, da alle havde det smaat, havde ogsaa

---

[1]) 1. Sekr. 1851 Nr. 140.

[2]) Clément: L'Eglise réformée française, 1870, S. 46. — Erslews Forfatterleksikon.

Priserne paa Livets Fornødenheder været billige. I de begyndende gode Tider i Fyrrerne steg Priserne paa alt. Brødet, der tidligere havde kostet 2 à 3 Skilling Pundet, steg til 4 Skilling, Kartofler steg til det dobbelte, Øl og Mælk, Kød og Flæsk blev dyrere, og Huslejen steg ikke lidt. Men den tilsvarende Forhøjelse af Arbejdernes Indtægter kom som sædvanlig bagefter, og Arbejdslønnen lod sig kun langsomt og med Besvær løfte i Vejret. Arbejdets Industrialisering begyndte allerede nu at gøre Ende paa den gammeldags Hjemmevirksomhed. Spinderokken forsvandt fra de fattiges Boliger, da Maskinhørspinderiet kastede sine Mængder af Varer ud paa Markedet, og Dampvaskeriet gjorde meget Kvindearbejde overflødigt. Og den strengere Skoleorden berøvede mange Familier den Hjælp, de hidtil havde haft af deres Børns Arbejde.

Pastor *Visby*, der selv paa saa mange Maader kom i Forbindelse med de fattige, fortæller i 1845 om deres sædvanlige Levemaade. Han tænker ikke paa de egentlige Betlere og Almisselemmer, men paa de fattige Familier, der søgte selv at slaa sig igennem:

»Deres Bolig er som oftest over al Beskrivelse slet. Den bestaar i Reglen af et eneste lidet, lavt og smudsigt Værelse, stundom med Adgang til et fælles Køkken. Opgangen er i Reglen ad en stejl og brøstfældig Trappe, ofte kun ad en Stige. Jeg har været paa Steder, hvor denne Stige endte sig med en Lem, der maatte løftes op med Hovedet, og hvor man da befandt sig lige under Rygningen af Taget i et tresidet Rum over Hanebjælkerne. Kakkelovnen mangler ikke sjælden ganske. Selv i et Hus paa Kristianshavn, der tilhører en offentlig Kasse, Overformynderiet, udlejes Værelser uden Kakkelovne. Ruderne ere tidt itu og tilklistrede med Papir eller tilstoppede med Pjalter. Den største Urenlighed hersker næsten overalt. Der bliver aldrig vasket hverken Gulv eller Trapper, og da Vinduerne lige saa lidet nogensinde oplukkes, for at ikke den Smule Varme, som er fremkaldt ved det menneskelige Legemes Uddunstninger, skal tabes, hersker der i Reglen en kvælende, højst usund Atmosphære. For saadanne Lejligheder

betales fra 8 til 14 Rdlr. halvaarligen, og der gives Huse, hvor de findes til et Antal af over 50 . . . De Fattiges Føde er i Almindelighed tør Mad, og da denne vanskeligen vil glide, hjælpe de derpaa ved Kaffe og Brændevin. Varm Middagsmad er sædvanligvis ukendt, undtagen naar den tilsendes dem af godgørende Mennesker.«

Samfundet søgte dog ogsaa dengang efter Evne at rejse Bolværker mod den værste Nød. *Laugene* følte endnu den fra Middelalderen nedarvede Forpligtelse til at sørge for deres gamle og svage Medlemmer. Henimod Laugstidens Slutning var i alt 51 Laugskasser med over 10,000 Medlemmer i Virksomhed. Svendene opretholdt disse Kasser ved deres tvungne Bidrag, og Mestrene gav oftest et frivilligt Tilskud til dem af Mesterladen. Understøttelsen til gamle og trængende Laugsmedlemmer begyndte dog i disse Aar at tage en ny Form ved Oprettelsen af *Haandværkerstiftelser*. Mestrene gik her i Spidsen. En Stiftelse for Haandværkere og deres Enker var allerede i 1835 bleven opført i Filosofgangen. Urtekræmmerforeningens Stiftelse i Hoppens Længe blev indviet i 1844, Høkernes i Sølvgade i 1848. Den første *Svendestiftelse* var Tømmersvendenes i Adelgade, opført 1851 paa den gamle Svendekros Grund. Og i de følgende Aar kappes Mestre og Svende i dette smukke Formaal. 6. Juli 1853 grundlægges Skomagermestrenes Stiftelse mellem Rosengade og Kokkegade; samme Aar bygges Garversvendenes Stiftelse i Sct. Hans Gade, 1854 Garvermestrenes i Løngangsstræde, 1856 Værtshusholdernes ved Østervold og 1857 Snedkersvendenes paa Gl. Kongevej.

Helt uden Modstand trængte denne Udvikling dog ikke igennem. For at samle et Fond til Opførelse af en Stiftelse maatte Svendenes Tidepenge forhøjes, og ofte kæmpedes der i Aarevis inden for Svendelauget, før Beslutningen herom blev vedtaget.

Ved Siden af Laugskasserne og til Dels som Afløsere

for disse opstod i Halvtredserne de *frivillige Hjælpekasser:* De betydeligste af disse var »Den almindelige Syge- og Alderdomsunderstøttelses-Forening« af 1853, »Den broderlige Arbejdsklasses Hjælpeforening« af 1854 og »Folkevennernes Sygekasse-Forening«, der var den første, som ogsaa optog Kvinder. I 1856 stiftede Haandværkerforeningen sin egen Understøttelseskasse.

Disse Forsikringsforeninger havde deres store Betydning for den nogenlunde velstillede Arbejderklasse, der havde Raad til at betale det ikke ubetydelige Kontingent. Men de allerfattigste kunde de ikke hjælpe.

Naar Nøden kom, var disse dengang som nu først henviste til *Assistenshuset,* hvis Omsætning i disse Aar var stadig stigende. Den var i 1840 ca. 400,000 Rdlr., naaede i 1846 over 500,000, i 1851 over 600,000, i 1857 over 700,000 Rdlr.

Brugen af Assistenshuset var stærkt udviklet og vel organiseret. Der var Mellemmænd, de saakaldte »Sættefolk«, hvis Levevej bestod i at pantsætte Tøj for andre, der undsaa sig ved selv at gaa paa Assistenshuset. Ligeledes var den yderligere Pantsættelse af Assistenshussedlerne sat i et helt System. Man kunde laane en Mark for hver Daler, Sedlen lød paa, mod en Rente af fra 50 til 100 Procent aarlig. Marineministeriet, under hvilket Assistenshuset hørte, søgte i 1853 yderligere at fremme Brugen af det ved at oprette tre Filialer eller saakaldte Indleveringskontorer omkring i Byen [1]). Men ikke uden Grund ankedes stedse over, at Assistenshuset, hvis Bestemmelse var »som et nyttigt Værk at komme de fattige til Hjælp med Laan«, blev drevet som en Forretning, hvis Overskud anvendtes til at understøtte og pensionere Marinens Mandskab, og som havde Ret til at tage tredobbelt Rente, imod hvad der ellers var tilladt.

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1850 S. 36. — Bekendtgj. 22. Okt. 1853.

Men naar alle saadanne Udveje var udtømte, var der for den fattige ikke andet tilbage end det Underhold, som hans Medmennesker vilde yde ham. Her var to Veje at gaa: enten at ty til den private Godgørenhed eller at give sig ind under det offentlige Fattigvæsen.

Velgørenheden var som altid stor i København, — maaske for stor. Der klages jævnligt over, at den blev misbrugt af de nydende, og at den kunde være byrdefuld nok for de ydende; det var, som om Hovedstaden havde to Principper for sin Fattigforsørgelse, den tvungne gennem Fattigvæsenet og den frivillige gennem Godgørenheden, og at Følgen heraf blev, at ingen af dem var fuldt tilfredsstillende.

For de mest nødlidende, for dem, der sultede, var en *Bespisningsanstalt* oprettet allerede i 1829. Den havde først Lokale i Holmens Arbejdshus i Bredgade, men da dette Sted var for afsides, flyttedes den til Brandvæsenets Depothus i Gothersgade, hvor en særlig Kogeindretning blev anlagt, og hvor Maduddelingen foregik. Brandvæsenet, som til Dels havde maattet rømme dette Hus, klagede dog stadig over, at det om Vinteren savnede Plads til at optø sine Sprøjter og Slanger, og det opsagde endelig i 1850 Bespisningsanstalten til Fraflytning [1]). Foreningens magre Aarsberetninger meddeler intet om, hvor den derefter kom hen.

I Bespisningsanstalten uddeltes i Vinteren 1840 i alt 136,085 Portioner Mad, fra 400 til 1246 Portioner daglig i de strengeste Vintermaaneder. Spisebilletterne uddeltes dels af de enkelte Velgørere, der ved at give 5 Rdlr. til Bespisningen fik Ret til at disponere over en Billet daglig, dels af en Komité, der forestod Indsamlingen af Penge og Naturalier. — For Kristianshavn oprettedes i Vinteren

---

[1]) 2. Sekr. 1850 Nr. 3210.

1846 en lignende Bespisningsforening med Pastor Visby som Formand. Med vanlig Iver sørgede han for at skaffe Pengemidler til Veje. Han afholdt Passionskoncerter i Vor Frelsers Kirke, ved hvilke det kongelige Teaters Kapel og flere af dets Sangere medvirkede, og han foranstaltede de saa yndede Bortlodninger til Fordel for Bespisningsanstalten. Maden leveredes af Marketenderen paa den nye Artillerikaserne. — En tredie Bespisningsforening blev oprettet paa Nørrebro i Koleraaaret 1853.

Andre godgørende Foreninger tog sig særlig af Børnene eller de syge. Det første *Børneasyl* i København var oprettet 1828 af det kvindelige Velgørenhedsselskab. I 1835 stiftedes Asylselskabet, der snart raadede over fem Asyler med Plads til 725 Børn; da det viste sig at være for stort anlagt, idet 113 Pladser stod ledige i 1844, blev det ene af dem nedlagt. Et særligt Asylselskab for Nørre- og Østerbro dannedes i 1857. En *Plejestue* (Vuggestue) for spæde Børn blev stiftet i 1849 af Dr. L. I. Brandes; men den slog ikke ret an, og i 1858 blev den afløst af en Børneplejeforening [1]). »Plejeforeningen af besøgende Damer« eller, som den sædvanlig kaldtes, *Dameforeningen* blev stiftet 1842 paa Dronning Caroline Amalies Tilskyndelse. Dens Forbillede var en Forening i Hamborg, stiftet af Frøken Amalie Sieveking, der af vor Dronning blev kaldet til København for ogsaa her at organisere den nye Forening. Den ydede i Begyndelsen baade Syge- og Fattighjælp; senere ofrede den sig udelukkende for Sygeplejen, og Lægerne fik stedse større Indflydelse paa Anvendelsen af Foreningens Midler [2]). — Selskabet »Hygæa«, der var stiftet 1835, ydede værdige trængende fri Medicin og Lægehjælp. »Samfundet for det kvindelige Tyendes

---

[1]) L. I. Brandes: Mine Arbejders Historie. S. 26.

[2]) A. E. Meinert: Dronning Caroline Amalies kvindelige Plejeforening 1893.

Vel« blev stiftet i 1847 af Slotspræst Paulli og Cand. I. Levin, og en »Forening til ulykkelige unge Pigers Frelse« dannedes i 1851 efter Opfordring af Pastor Blædel.

Mange andre Foreninger, som stammede fra ældre Tid, vedblev at virke ved Siden af de nye, saaledes »Det forenede Understøttelsesselskab« af 1788, »Det kvindelige Velgørenhedsselskab« af 1815, »Det forenede Velgørenhedsselskab« af 1832, Brændselsforeningen o. s. v. Alle var de Vidnesbyrd om den storslaaede Godgørenhed, der udfoldedes i Hovedstaden; men der blev rigtignok gjort den Indvending derimod, at Virksomheden var alt for splittet, saa at den gode Hensigt ikke altid førte til det bedste Resultat: »At dele sig, saaledes som det er bleven Brug i den senere Tid,« skriver Pastor Visby i 1845, »saa at een uddeler Brændsel, en anden Brød, en tredie Klædningsstykker, maa forkastes, da det netop herved bliver muligt, at den paatrængende erholder Overflødighed, den tilbageholdne intet.« Der klagedes ogsaa over, at den udstrakte Godgørenhed blev misbrugt, og man var ej heller blind for den Fare, som enhver Almissepolitik altid fører med sig: at den kan svække den enkeltes Energi og Følelse af personligt Ansvar og derimod opelske Dovenskab og Lediggang. »Det var«, skriver Pastor Visby, »et i Sandhed nedslaaende Syn i Vinter at se Vaskerkonen forlade sin Ballie, Enken sit Sytøj, Haandværkeren sit Arbejde for alle at strømme hen til de Steder, hvor der sagdes at være nogen Hjælp at erholde. Ingen tænkte dengang paa at bestille noget, men alle vilde leve af Almisser.«

Pastor Visby er lige ved at bryde Staven over det hele Velgørenhedsværk, ligesom han uforbeholdent kritiserer Fattigvæsenets mangelfulde Indretning. Han aner, at en virkelig Hjælp mod Fattigdommens stigende Flodbølge ikke naas ad nogen af disse Veje, men at det er dybtgaaende sociale Reformer, der kræves. Og han viger ikke

tilbage for den Beskyldning mod de velstillede, at de med Forsæt holder Almuen nede paa det lave Trin, fordi de tror, at dette stemmer med deres egen Fordel. Men, siger han, »det er en slet Politik i et Land at holde Arbejdsklassen i Uvidenhed og Armod i den Tanke, at man saaledes skal have et blindt og villigt Redskab i den. Man opklækker i den kun en sovende Ulv, der engang vil vaagne i Hungerskval og sønderrive sine Bevogtere« [1]).

Hvor Godgørenheden ikke forslog, var der altsaa kun *Fattigvæsenet* tilbage [2]). Fattiglovgivningen fra 1799, paavirket af den franske Revolutions Ideer, var oprindelig givet i en human Aand. Men efterhaanden blev Tiderne haardere og Fattigstyrelsen strengere; »enhver Bestemmelse i Planen af 1799, der lod sig benytte til at afskrække Befolkningen fra at søge Fattigvæsenets Hjælp, blev nøje overholdt, medens man mindre brød sig om at følge den humane Aand, der gik igennem Loven« [3]). Den særlige Fattigdirektion, som vedblev indtil 1858, da Fattigvæsenet blev underlagt Magistraten, bevarede til det sidste denne Barskhed og opretholdt hos Menigmand Frygten for Fattigvæsenet. Men til Trods for denne Frygt, og uagtet Direktionen fulgte det Princip, at kun de i allerstrengeste Forstand nødlidende maatte falde Fattigvæsenet til Byrde, voksede stadig Antallet af dem, der stod under Fattigvæsenets Forsorg. Dog tør det vel betragtes som et Udslag af en noget større Humanitet, at den store Tilvækst ikke falder paa de Personer, som var under fast og vedvarende Forsørgelse af Fattigvæsenet, men paa dem, der kun nød midlertidige Understøttelser. Den førstnævnte Klasse talte

---

[1]) Om de Fattige i Kbhvn. Fædrelandet 24. Nov. 1845.

[2]) Om Fattigvæsenet i Almindelighed se de aarlige Oversigter over det københavnske Fattigvæsens Tilstand 1835—56 og Tabelværk til Københavns Statistik Nr. 4, 1879.

[3]) L. I. Brandes: Om Fattigdommens Tiltagen i Kbhvn. 1861.

i 1840 5339 Personer, og dette Tal holdt sig nogenlunde uforandret i de følgende Aar; først i 1857 naaede det over 6000. Med de midlertidige Understøttelser, der ydedes i Form af Brød, Husleje eller Plejepenge, var Fattigdirektionen oprindelig meget karrig: i 1840 understøttedes paa den Maade kun 359 Personer, og dette Tal holdt sig omtrent uforandret i de følgende fire Aar. Men i 1845 springer det pludselig op til 1521, og i det følgende Aar, da Dyrtiden begyndte at mærkes, steg det til 2379. I Krigsaarene var Tallet i Nedgang, men fra 1851 begyndte det atter at stige. I 1853 naaede det 3998 og i 1855 endogsaa 6215. Det samlede Antal af Personer, som nød Fattigunderstøttelse, var i dette Aar 11,996; men Tallet sank atter noget i det følgende Par Aar. I de her nævnte Tal er dog ikke medregnet Ladegaardslemmer, Arrestanter, Børn i Opdragelsesanstalter, fritliggende syge o. s. v., hvis Tal i 1855 udgjorde 1081, saa at det hele Antal Personer, der i dette Aar nød Understøttelse af det offentlige, var 13,077 [1]).

Sammen med Antallet af de fattigunderstøttede steg ogsaa *Fattigskatten*, der var bleven indført i 1815, da det havde vist sig, at Fattigvæsenets særlige Indtægter og de frivillige Gaver ikke længer kunde dække Udgifterne. Fattigskatten opkrævedes i 1840 med 160,203 Rdlr., og der var adskillige Aar i den følgende Tid, hvor Beløbet var en Del mindre. Men i 1847 naaede det op til 196,740 Rdlr. og i 1848 til 205,552. I 1854 udgjorde Fattigskatten 251,340 Rdlr., i 1856: 279,209 og i 1857: 384,384 Rdlr.

Medens Fattigskatten steg, gik det stadig nedad med Fattigvæsenets særlige Indtægter. Øverst paa Listen over dem stod fra gammel Tid »Det kongelige Herskabs Gave«; denne opføres i 1840 med 5556 Rdlr., i 1850 med 2560, i 1852 med 2110, i 1853 med 1960, hvilken Størrelse den

---

[1]) Tallene anførte efter de aarlige trykte Oversigter.

beholdt, indtil den ganske bortfaldt ved Resolution af 11. April 1856. En anden Indtægtspost var en Komedie og en Koncert en Gang om Aaret til Fordel for de fattige; denne bortfaldt i 1849, imod at Staten betalte 1000 Rdlr. aarlig til Fattigvæsenet. Dette og andre Bidrag af forskellige Statsinstitutioner bortfaldt helt i 1869 ved Kontrakten om Kommunens Overtagelse af Fæstningsterrænet. Statens Fritagelse for disse aarlige Afgifter var en Del af den Købesum, som blev betalt af Kommunen herfor.

Fattigvæsenet styredes af en *Direktion* paa fem Medlemmer, de tre udnævnte af Kongen, de to efter 1840 valgte af Kommunalbestyrelsen. Hertil kom siden to ulønnede Borgerrepræsentanter. Til sin Hjælp havde Direktionen 64 ulønnede *Fattigforstandere,* der valgtes blandt de næringsdrivende Borgere, og som hver i sit Distrikt skulde skaffe Oplysninger om de fattige, føre Tilsyn med dem og uddele Almisser imellem dem. Men dette gammeldags System, der ogsaa var udsprunget af en god Hensigt i 1799, havde efterhaanden helt tabt sin Betydning og var nu kun til Plage for begge Parter.

Fattigvæsenets Administration var ingenlunde uangribelig. Det opdagedes i 1851, at der siden 1840 intet Regnskab for Fattigvæsenet var afgivet til Revision, saa der manglede Decision paa tolv Aars Regnskaber. Der blev nu antaget Ekstramandskab til at revidere, men i 1852 var man kun naaet igennem de to Aargange 1839 og 1840. Efterhaanden som Revisionen skred frem, opdagedes store Misligheder ved Fattigvæsenets Brødbagning. En Bagermester Sørensen bagte alt det Brød, der brugtes paa Almindelig Hospital, Opfostringshuset, Holmens Arbejdshus og Ladegaarden. Dejgen hertil leveredes fra Fattigvæsenets Ælteri i Holmens Arbejdshus. Men der førtes ingen som helst Kontrol hermed: Bageren kunde rekvirere saa megen Dejg, han vilde, og bage lidt eller

meget deraf. Sørensen faldt da ogsaa for Fristelsen og blev dømt for Bedrageri ved Bagningen [1]).

Den stærkeste Vilje i Fattigvæsenets Direktion i disse Aar var utvivlsomt Kaptajn *Herforth*, der indtraadte som lønnet Direktør i 1843 efter tidligere at have haft Sæde i Direktionen som ulønnet Repræsentant. Hans Dygtighed som Administrator var hævet over Tvivl, men han var en fuldblods Repræsentant for Fattigvæsenets gammeldags Barskhed og en Modstander af alt nyt. Han maatte derfor ogsaa i sin lange Embedstid døje mange Angreb i den liberale Presse, og da han havde den særlige Ledelse af Almindelig Hospital, kunde han jo ikke frikendes for Ansvar for de Tilstande derinde, som efterhaanden kom til Offentlighedens Kundskab.

Til Optagelse af Fattiglemmer, der ikke kunde anbringes paa anden Maade, raadede Fattigdirektionen over følgende *Stiftelser:* Almindelig Hospitals Lemmeafdeling, Ladegaarden, de fem Arbejdshuse: Frue, Nikolaj, Holmens, Trinitatis og Frelserens, samt seks Fattigskoler.

Paa *Almindelig Hospital* optoges de aldeles affældige eller kun lidet arbejdsføre Fattiglemmer, der her fik saa godt som fuldstændig Forplejning. De af dem, som kunde arbejde en Smule, blev beskæftigede i Hospitalet ved Snedker- og Tømrerarbejde, ved at spinde, sy og lappe eller som Vaagekoner og Gangkoner paa Hospitalets Sygestuer. Hver Søndag og Torsdag havde Lemmerne Udgangstilladelse, og de gik da i Reglen rundt i Byen og tiggede. Deres Antal var i 1840: 1030, i 1847: 1233. Foruden disse henlaa paa Hospitalets Sygeafdeling i Reglen ca. 400 Patienter. Trods gentagne Udvidelser ved Køb af tilstødende Ejendomme var Hospitalet langt fra rummeligt nok til denne store Befolkning, og Lemmer og Pa-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1855 S. 202, 357.

tienter var sammenstuvede her under Forhold, som først Koleraepidemien mægtede at gøre en Ende paa.

I 1852 skrev Dr. med. L. I. Brandes i Berlingske Tidende en Række Artikler om Københavns Hospitalsforhold i den særlige Hensigt at virke for Oprettelsen af et Sygehjem. Gennem disse Artikler, der senere blev udgivne som et særligt Skrift, fik Offentligheden for første Gang et Indblik i Forholdene paa Almindelig Hospital:

»Paa den ringe Plads, som Lemmestiftelsen indtager, hvis Gaardsrum ikke er større end en god stor Købmandsgaard i en Provinsby, lever en Befolkning af mer end 1200 Mennesker af alle Aldre, lige fra smaa Børn til firsindstyveaarige Gamle, og dette Sted har derfor vistnok Æren af at være en af de mest menneskeopfyldte Pletter paa vor Jord.

Følgen af denne Sammenhobning er, at næsten alle Stuer ere overfyldte med Senge, der paa mange Steder staa saa tæt sammen, at man næppe kan komme ind imellem dem, endsige at der skulde være Plads til et lille Bord ved hver Seng. Derfor gemmes i Reglen Smør, Sukker, Kød og alle Slags Rariteter i selve Sengen nede ved Fødderne, og kun de, der have en større Sans for Orden, sørge for at faa et Bræt opslaaet over Fodstykket eller et lille Skab indrettet der. Stundom lykkes det en enkelt at faa en Kommode eller Dragkiste ind med i Stuen; sædvanligen hensættes de paa Lofterne eller Gangene; thi da de fleste Lemmer berede sig til at forblive Resten af deres Liv i Stiftelsen, føre de deres Bohave med ind, og naar der i en Stue paa 4—5 Fag skal staa nogle og tredive Senge, kan der naturligvis ikke være Plads til alt det, mange gamle Mennesker føre ind med sig. En saadan Skilsmisse fra en gammel Kommode eller Skab, som man har haft sit hele Liv, og hvor man er vant til at gemme sine Sager i, hører til de første Sorger, der møder det ny indtrædende Lem; Sagerne maa udpakkes og lægges ved andre Folks Tøj, der maaske ikke er saa ganske propert. Er det meget gamle Folk, har man ofte Medlidenhed med dem, og de faa da Tilladelse til at lade et eller andet Møbel staa paa Gangene, navnligen i Ny-Bygningen. Dette har imidlertid haft til Følge, at saa godt som ingen frisk Luft fra de tætpakkede Gange kan naa ind i Stuerne, der nok kunde trænge dertil; thi da den samme Stue tjener som Soveværelse og Spisestue og desuden er Opholds-

stedet Dagen over for dem af Stuens Beboere, der ikke arbejde i Hospitalet, og der iblandt disse altid er een eller flere, der er bestandig sengeliggende, saa er der i Reglen ikke den bedste Luft paa en saadan Stue, og hvem der ikke er vant til den, vil den vistnok ofte forekomme kvælende. Vil nu en saadan Nykommen, der har bevaret den naturlige Trang til frisk Luft, aabne et Vindue, saa skænder En, og fordrer det lukket, fordi hun har Gigt i Hovedet, en anden, fordi hun har Hoste, og der er ikke andet at gøre end at se at vænne sig til at leve i kvalm Luft . . . . Vil man have en Forestilling om de Pinsler, et saadant Samliv kan berede en ulykkelig Syg, saa gaa man op paa Lemmestuerne en Torsdag eller Søndag Aften, naar det er blevet mørkt, og de Syge ere faldne til Ro. Op ad Trapperne kommer ravende snart en, snart flere af Lemmerne, der er blevne forsinkede ude. Det er nogle af dem, som have været omkring i Byen og tigget, og som nu komme berusede hjem. Det varer sjældent længe, førend en saadan faar yppet Klammeri. Skænderiet er først et simpelt Mundhuggeri mellem to, om at have stødt til en Seng, rykket en Stol o. s. v.; saa lægger en tredie sig derimellem for at skaffe Ro, og nu skændes tre i Stedet for to. »Jeg fornærmer ingen, naar man blot lader mig gaa i Ro,« raaber bestandig den Drukne, og Skænderiet og Tummelen bliver hæftigere, alt eftersom flere og flere blande sig i Striden. Forgæves opfordrer Stuekonen dem til at være rolige, at tænke paa, at der ligger mange, der ere syge og daarlige; »det kommer ikke mig ved,« skraaler den Drukne, »jeg la'er mig ikke fornærme, jeg fornærmer ingen og la'er mig ikke vise tilrette af saadan En«, og derpaa følger en Strøm af Skældsord, der besvares af lige saa kraftige, og nu er vakt en Kamp, hvis Varighed og Udfald kan være meget forskellig. Støjen har imidlertid vækket en af de Syge, der lide af Krampetilfælde, og hvoraf der altid findes ikke faa paa Lemmeafdelingen; hun vaagner op i Forskrækkelse, faar Krampe, og Huset genlyder og vil maaske genlyde hele Natten af hendes gennemtrængende Skrig. Og rundt omkring vaagne nu de Syge, én efter den anden: de Kræftsyge, hvem Sovedraaber havde bragt i en smertefri Tilstand, og som nu vaagne op til alle Sygdommens Lidelser, de Brystsyge, hvem Hosten nu i Timer vil holde vaagen, og Patienterne med Hjertesygdomme, der fare op i Angst og som længe ville ligge og pines af Hjertebanken og Kortaandethed; og medens de Drukne støje, og Krampepatienten hviner, vil i den lange søvnløse

Nat Erindringen om et Hjem, om Omgivelser med menneskelige Følelser træde frem for disse Ulykkelige, og dobbelt tungt ville de føle det uhyggelige ved et Liv i Lemmestiftelsen.«[1])

Paa Almindelig Hospital fandtes Fattigvæsenets Apotek eller *Dispensationsanstalt,* fra hvilken de fattige hele Byen over, selv ude fra Forstæderne, skulde hente deres Medicin. Som alt andet paa Almindelig Hospital var denne Dispensationsanstalt i den elendigste Tilstand, og i 1847 erklærede Overlægerne, at nu kunde den overhovedet ikke bruges længer: Der manglede Apparater, Arbejdskraft, Plads og Renlighed. Alligevel var den i Brug endnu fire Aar efter, men i 1851 blev den endelig nedlagt, mest maaske paa Grund af Tidens stadige Uvilje imod, at det offentlige konkurrerede med det private Erhverv. Byens Apotekere tilbød at levere Fattigvæsenet Medicin til halv Pris, og saa blev endda denne Ordning 2000 Rdlr. dyrere for Fattigvæsenet end den gamle[2]).

De til Dels arbejdsføre Fattiglemmer blev indlagte i *Arbejdshusene,* af hvilke der oprindelig var et for hvert Sogn. Allerede tidligere var dog Helliggejstes og Garnisons Arbejdshuse bleven afskaffede, og i 1840 nedlagdes Trinitatis Arbejdshus. De mandlige Lemmer samledes derefter i Holmens Arbejdshus (et Baghus til Opfostringshuset, ud mod Bredgade), de kvindelige i Frue og Nikolaj Arbejdshuse. I Frelserens Arbejdshus fandtes baade Mænd og Kvinder, og her var desuden en Optagelsesafdeling for husvilde og i nogle Aar et Hospital for Fnatpatienter under Fattigvæsenet. I Arbejdshusene fandtes i 1840 tilsammen 624 Lemmer. De gamle Mennesker havde det ikke godt i disse Stiftelser. En Komité udtalte saaledes i 1840, at de Sengklæder, Fattigvæsenet leverede dem,

---

[1]) L. I. Brandes: Om den offentlige Understøttelse for Syge i Kbhvn. (Særtr. af Berl. Tid.). 1852.

[2]) Dep. Tid. 1851 S. 348.

var »af saa ringe Kvalitet og saa lidet Omfang, at man vanskeligen kan tænke sig, hvorledes disse gamle Mennesker paa et Loftskammer kunne vedligeholde den fornødne Livsvarme i de strenge Vinternætter« [1]).

De fuldt arbejdsføre Fattiglemmer, herunder Betlere, Løsgængere og Forbrydere, der efter udstaaet Straf stod uden Erhverv, var samlede paa *Ladegaarden,* hvor de beskæftigedes med Ulden- og Linnedmanufakturer eller med Havedyrkning og Stenslagning. Det var en urolig Befolkning. I 1839 stak Lemmerne Ild paa Bygningen, hvorved den store Fløj ud mod Ladegaardsaaen nedbrændte. Den blev dog hurtig opbygget igen og indrettet saaledes, som den endnu staar, med tre Stokværk og en Tagetage. Den høje Midterbygning, hvor Kapellet indrettedes, blev dog først færdig i 1850. Anden Juledag 1843 udbrød atter et »Oprør« paa Ladegaarden, der først dæmpedes, da Militæret var skredet ind. Disse gentagne Ekscesser, som gav Anledning til mange Retssager, bevirkede, at Ladegaarden, der jo laa paa Frederiksbergs Grund, i 1844 blev underlagt Københavns Jurisdiktion. Amtet kunde ikke være tjent med at betale Udgifterne ved disse Retssager, da det jo aldrig fik nogen Erstatning derfor hos Lemmerne. Ladegaardslemmernes Antal var i Slutningen af Fyrrerne 6-700, — i Virkeligheden en Del flere, end Anstalten var beregnet paa at rumme. Til Optagelse af husvilde byggedes 1858—59 en *Fattiggaard* ved Siden af Ladegaarden. De husvilde var tidligere bleven indlagte i Eksercerhuset paa Kristianshavn og i Frelserens Arbejdshus, senere paa Vartovs Loft; men da Vartov i 1858 blev adskilt fra Fattigvæsenet, ophørte denne Brug af Bygningen.

Endnu ejede Fattigvæsenet de saakaldte »smaa Huse« paa Toldbodpladsen, som forhen er omtalte. De blev nedrevne i 1869.

---

[1]) Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser, 1840 S. 17.

I fjernere Forbindelse med Fattigvæsenet stod Vartov Hospital, Opfostringshuset, Abel Cathrines Hospital og Kristians Plejehus, hvilke Stiftelser helt eller delvis bestod ved egne Midler. *Kristians Plejehus* blev nedlagt i 1845. Lemmerne overførtes til Almindelig Hospital, og Bygningen, der laa ved Fodgardens Kaserne, blev mod en aarlig Godtgørelse af 250 Rdlr. anvendt til Udvidelse af Kasernen. — De tre andre Stiftelser blev i 1858 udskilte fra Fattigvæsenet og underlagte Magistratens Første Afdeling. *Vartov* var i 1855 bleven underkastet en haardt tiltrængt Ombygning. Før den Tid var den store Stiftelse meget gammeldags indrettet, med Stengulve i Beboelsesværelserne; store Standsenge med Omhæng, Sovesale til over 100 Personer, ingen Opvarmning undtagen i den store fælles Spindestue. Nu blev der lagt Bræddegulv, Værelserne blev opvarmede og oplyste, de store Sale deltes i mindre Værelser, og Spindestuen bortfaldt helt, da Lemmerne nu kunde arbejde hver hos sig [1]).

Over for de *syge* som over for de fattige var Viljen utvivlsomt god, men Midlerne, man raadede over, kun ringe. *Frederiks Hospital* var overfyldt; paa den medicinske Afdeling, som oprindelig var beregnet til 150 Patienter, laa i 1845 mindst 220. De, som ikke kunde faa Plads her, var henviste til Sygeafdelingen paa *Almindelig Hospital,* der tillige skulde modtage alle dem, der var »beladte med veneriske Sygdomme, Børnekopper, Skab, Spedalskhed, Galenskab eller nogen Slags inkurabel Sygdom«, hvilke efter Fundatsen ikke maatte modtages paa Frederiks Hospital. Skønt Forholdene paa Almindelig Hospitals Sygestuer nok var noget bedre end i Lemmeafdelingen, led Patienterne dog ogsaa her under den samme Pladsmangel og deraf følgende Sammenstuvning. Ogsaa

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1855 S. 102. — Reskr. 1. Okt. 1855.

Kommunens *Sindssygeanstalt* paa Bidstrup Gaard var overfyldt med Patienter. Ligesom Almindelig Hospital stod denne Anstalt under Fattigvæsenets Bestyrelse, og Adskillelsen mellem de to kommunale Sygehuse var ikke stærkt gennemført. Der kunde endnu findes sindssyge paa Almindelig Hospital, ligesom Sindssygeanstalten tillige var Lemmestiftelse. Men 1851 blev det vedtaget at opføre et nyt Kurhus ved Bidstrup Gaard og at fjerne alle ikke-afsindige derfra. Samtidig med, at det nye Kurhus toges i Brug i 1860, gik Sindssygeanstaltens Bestyrelse over fra Fattigvæsenet til Magistratens Anden Afdeling.

For *Fødsels- og Plejestiftelsen* i Amaliegade, der støttedes af Kommunen med et aarligt Tilskud af 5000 Rdlr., var disse Aar en særlig vanskelig Tid. I Slutningen af Trediverne blev Stiftelsen hjemsøgt af en Barselfeber-Epidemi, der naaede sit Højdepunkt i November og December Maaned 1839, da omtrent Halvdelen af de fødende døde. I et haardt Angreb paa den hele Stiftelse skrev Dr. Kayser: »Epidemier med en Dødelighed af 46 Procent af alle Fødende, sunde Mennesker i Livets bedste Alder, som i en Maaned steg til over 56 Procent, overgaar alt, hvad Fødselsstiftelser have at opvise af forfærdeligt. Ja, jeg skulde endog betvivle, at Medicinens Aarbøger kunne opvise Eksempler paa Epidemier af Pest, gul Feber, ondartet Tyfus, som have bortrevet Halvdelen af den sunde Befolkning, blandt hvilken de have raset.« [1]) Til sidst maatte man da gribe til den Udvej helt at lukke Stiftelsen. Den flyttedes i Januar 1840 hen til et midlertidigt Lokale i Stormgade; men nogle Maaneder efter mente man dog atter at kunne tage de gamle Lokaler i Brug. Det var imidlertid for tidligt. Barselfeberen tog fat paa ny, og i 1844 maatte man for anden Gang lukke Stiftelsen. Denne

---

[1]) E. Ingerslev: Fødselsstiftelsen i Amaliegade. (Særtryk af Tidsskrift for Jordemødre). Kbhvn. 1911.

Gang stod den tom lige til 1849. Direktionen købte af »Det forenede borgerlige Selskab« den saakaldte Bügelske Gaard ved Frederiksholms Kanal og indrettede den til Fødselsstiftelse uden dog derved at være undflyet den frygtede Fjende. Dr. Kayser gjorde sig til Talsmand for den Anskuelse, at den gamle Stiftelse i Amaliegade aldrig burde aabnes igen. Han paaviste, hvorledes der paa Stiftelsen manglede Plads og Ventilation, foruden at den opfyldte Jordbund, hvorpaa Stiftelsen var bygget, var den slettest mulige. Accouchøren Professor Levy kom efter en Studierejse i Udlandet til samme Resultat; men Stiftelsens Direktion fastholdt den oprindelige Plan: at Ejendommen i Amaliegade skulde ombygges og derefter tages i Brug igen. Den aabnedes da paa ny i 1849 med bedre Pladsforhold og Eneværelser for alle Patienterne. Forventningerne om at have faaet Bugt med Barselfeberen slog dog atter denne Gang fejl. Sygdommen begyndte paa ny et Par Maaneder efter Genaabningen, om end ikke med samme Voldsomhed som tidligere, og først en senere Eftertid lærte med Held at tage Kampen op mod denne frygtelige Fjende.

Hvad der i disse Aar — før Kommunehospitalets Opførelse i 1863 — blev gjort for de syge, skete for øvrigt væsentlig ad privat Vej. Det eneste nye Hospital, Byen i disse Aar erhvervede sig, var *Børnehospitalet* i Rigensgade, der aabnedes 1850. Det var grundlagt ved frivillige Sammenskud efter Opfordring af Professor Drejer. En *Aandssvageanstalt* blev grundlagt 1854 af Dr. Hübertz; den købte i 1855 Gamle Bakkehus i Rahbeks Allé, hvor Anstalten endnu findes. Omsorgen for de blinde var væsentlig overladt til Velgørenhedsselskabet »Kæden«, der med et ringe Tilskud af Staten opretholdt et *Blindeinstitut* i sin Gaard paa Hjørnet af Tugthusporten og Store Helliggejststræde, nu tilhørende Københavns Sparekasse. I dette Institut, som dengang var Landets eneste, kunde

dog kun optages 24 Elever. Det nuværende Blindeinstitut paa Citadelsvejen blev opført i 1857 ved Siden af *Døvstummeinstituttet*, der allerede tidligere havde faaet sin egen Bygning der.

Dr. Brandes' Artikler i 1852 om de syges beklagelsesværdige Kaar, særlig paa Almindelig Hospital, gav Anledning til Oprettelsen af *Københavns Sygehjem*. Ved Hovedstadens frivillige Gaver blev de fornødne Pengemidler skaffede til Veje, og i 1856 købte Komiteen Gaarden Rolighed paa Frederiksberg foruden et Areal af Landbohøjskolens Grund. Grundstenen til Bygningen blev lagt i 1857, og to Aar efter aabnedes det nye Hjem for 100 Patienter, lidende af langvarige eller helt uhelbredelige Sygdomme.

Begravelsesvæsen.

Naar en københavnsk Borger i Fyrrerne omsider havde slidt sig Livet igennem, og der kun stod tilbage at komme i Jorden, var det, som om alle Tidens Besværligheder havde sat hinanden Stævne til et sidste fælles Møde paa Begravelsesdagen. Gamle Skikke, som man ikke turde bryde, forældede Lovbud, som man fremdeles var afhængig af, Mangel paa Samfundsforanstaltninger til den enkeltes Hjælp, Optrækkeri og Prelleri overalt, — saaledes forløb dengang en københavnsk Begravelse.

Grundlaget for Begravelsesvæsenets Ordning var Regensens Ligbærerprivilegium og Bedemandsinstitutionen, — begge saare gamle og grundfæstede, begge uundgaaelige med deres Krav paa Betaling, forinden et Menneske kunde stedes til Jorden. *Regensprivilegiet* stammede fra

Pesten 1711; til Belønning for deres Redebonhed til at bortbære Lig i denne farlige Tid, da de sædvanlige Ligbærere svigtede, fik Studenterne først Ret til at bortbære de Lig, hvortil deres Assistance blev begæret, derefter i 1714 Eneret som Ligbærere for Gejstligheden og Borgerskabet i København. Samtidig overførtes denne Ret fra Studenterne i Almindelighed til dem, der boede paa Regensen. Indtil 1792 virkede Regensianerne personligt som Ligbærere; derefter lejede de faste Ligbærere til at udføre Arbejdet; men den anordnede Betaling indflød fremdeles i Kommunitetets Kasse og var saa rigelig, at hver af Regensens 100 Alumner af disse Penge oppebar 20 Rdlr. aarlig, at der yderligere kunde uddeles Gratialer til andre studerende, og at der endda indtil 1838 var opsamlet en Kapital paa omtrent 110,000 Rdlr. Fritagne for denne Afgift til Studenterne var kun de Fattigfolk, der kunde faa Ligbæring udført af Naboer og Venner uden Betaling. Laugene havde Ret til selv at bortbære deres Lig, men for denne Tilladelse maatte de betale de saakaldte »Studenterpenge«, der i Fyrrerne udgjorde ca. 200 Rdlr. aarlig, til Kommunitetet. De betydelige Summer, som Privilegiet indbragte ud over det, som Arbejdet kostede, var i Virkeligheden en Skat paa Lig, som i København maatte betales til Studiernes og Videnskabens Fremme.

Lige saa lidt som man altsaa kunde slippe for at betale til Studenterne, lige saa umuligt var det at komme uden om *Bedemændene*. Da disse først dukker op i det 17. Aarhundrede, er det en frivillig Sag, om Folk vil benytte deres Tjeneste, og de har ingen anden Opgave end at gaa rundt og indbyde Ligfølget. Men efterhaanden var de bleven autoriserede, magistratsansatte Bestillingsmænd, hvis Tjeneste man var forpligtet til at benytte; og deres Virksomhed var bleven udvidet til at omfatte alt, hvad der henhørte under Begravelsesvæsenet. Samtidig var de

stegne meget i Værdighed; naar de var ude i Embedsmedfør, gik de aldrig til Fods, men kørte i Karet med Tjener bag, og skrev naturligvis dette som saa meget andet overflødigt paa Sørgehusets Regning.

Deres Indtægter øgedes derved, at de raadede over *Ligvognene*. Stadens Sognekirker havde Ret til at holde Ligvogne og tage Betaling for disses Afbenyttelse; men kun Holmens Kirke havde bevaret denne Ret, de øvrige havde bortforpagtet den til Bedemændene. Disse ejede altsaa Ligvognene, som de havde staaende i et hæsligt Skur ved Garnisons Kirke [1]), og ligeledes ejede de i Fællesskab alt det øvrige Inventar, der hørte med til en Begravelse: Ligklæder, Skammelklæder, Marskalstave o. s. v. Der var seks forskellige Ligvogne til forskellig Takst fra 1 til 20 Rdlr., og efter disse Takster rettede sig tillige alle de andre Udgifter ved Begravelsen: for Ligbæring, for Jord paa Kirkegaarden, Afgift til Metropolitanskolen, Leje af Hestene for Ligvognen, af Vogne til Følget, Skammelpenge, Honorarerne til Præsten og Bedemanden o. s. v. Ordningen var, set fra et Forretningssynspunkt, praktisk og let: saa snart man opgav til Bedemanden, hvilken Ligvogn man ønskede at benytte, ordnede alt det øvrige sig af sig selv. Men det var Optrækkeri fra først til sidst. Under 100 Rdlr. — og det var mange Penge paa den Tid — slap man i Reglen ikke fra en Begravelse; thi naar man ikke vilde lade sine afdøde begrave paa en ligefrem stødende og uskøn Maade, kunde man ikke gaa længere ned end til at benytte Ligvognen til 5 Rdlr.

For at vise, hvorledes Udgifterne fordelte sig, skal meddeles et Par Bedemandsregninger fra jævnt anstændige Begravelser [2]):

---

[1]) Se foran S. 58—59.

[2]) Efter Fædrelandet for 22. April 1836.

10 Rdlr. Ligvogn.

Graven at grave — 1 Rd. 4 Mk. 5 Sk. (forøget Dybde 2 Rd.)	3	Rd.	4	Mk.	5	Sk.
Ligskamler	»	—	4	—	6	—
Skolens Rettighed	5	—	1	—	14	—
Ligvogn, Hesteleje og Kusk	12	—	2	—	11	—
2 Tjenere derved	3	—	2	—	»	—
8 Ligbærere	24	—	4	—	8	—
3 Vogne til disse	5	—	»	—	»	—
Deres Kuske	2	—	»	—	»	—
Douceur til Ligbærerne	5	—	»	—	»	—
Invitationsvogn og Kusk (for Bedemanden)	4	—	»	—	»	—
1 Tjener ved denne	1	—	4	—	»	—
8 Vogne til Følget	13	—	2	—	»	—
8 Tjenere ved disse	13	—	2	—	»	—
Bedemandens Vogn og Kusk (ved Ligfølget)	3	—	»	—	»	—
1 Tjener derved	1	—	4	—	»	—
Bedste Ligklæde og 2 Skammelklæder	12	—	»	—	»	—
Bærepenge for disse	»	—	4	—	»	—
Præsten	10	—	»	—	»	—
Klokkeren	4	—	»	—	»	—
Assistensgraverne	4	—	»	—	»	—
Graverkarlen	1	—	2	—	»	—
Politi	5	—	»	—	»	—
Til Bedemanden efter Behag	13	—	»	—	»	—
	149	—	1	—	12	—
Hvis den Afdøde ikke havde ejet et købt Gravsted, skulde man have erlagt for Jorden	6	—	»	—	»	—
	155	—	1	—	12	—

5 Rdlr. Ligvogn.

Jorden	4	Rd.	2	Mk.	4	Sk.
Graven at grave	1	—	4	—	15	—
Ligskamler	»	—	4	—	6	—
Frue Skoles Rettighed	»	—	4	—	6	—
Præsten	6	—	»	—	»	—
Klokkeren	1	—	3	—	»	—
Assistensgraveren	2	—	»	—	»	—
Graverkarlen	»	—	3	—	»	—
Overføres	17	—	3	—	15	—

Overført	17 Rd.	3 Mk.	15 Sk.
Ligvognen	5 —	4 —	14 —
Kusken ved samme	» —	4 —	» —
Ligklædet	3 —	» —	» —
Skammelklædet og Buddet	1 —	2 —	» —
6 Ligbærere	9 —	5 —	1 —
Douceur til dito	2 —	» —	» —
2 Vogne til dito og Kuskene	2 —	3 —	» —
3 Vogne til Følget à 5 Mk.	2 —	3 —	» —
1 Vogn til Bedemanden og Kusk	1 —	2 —	» —
2 Tjenere til Ligvognen	2 —	» —	» —
Gravskødet at paategne	1 —	» —	» —
Bedemanden i Salær efter Behag	8 —	2 —	2 —
	58 —	» —	» —

»Naar man nu hertil regner de Omkostninger, som maa gøres til Kiste, Ligklæder og mange andre Udgifter, som en Begravelse medfører, saa vil hin første Summa næppe blive under 200 Rbd. og den sidste ikke under 100«.

Man vil af disse Regninger faa et Indblik i, hvorledes Sørgehuset blev plaget med Prellerier; der er næsten dobbelt Betaling overalt: Betaling for Graven at grave og desforuden Dusører til Gravere og Graverkarl; Leje af Skammelklæder og Betaling for at bære dem; Betaling til Ligbærerne og Dusører til dem o. s. v. Og endda er ikke alle de medtaget, der ønskede Drikkepenge. Forventning herom næredes af alle de talrige Kuske og Tjenere, ikke mindst af den Tjener, som Bedemanden altid førte med sig paa Begravelsesdagen for i Huset at byde Forfriskninger om, selv om Familien godt kunde besørge dette selv og ikke havde ønsket hans Nærværelse. Pedellen, der modtog Afgiften til Frue Skole, ønskede gerne en Dusør under Navn af »Skriverpenge«, og Ligbærerne forventede sig udbetalt »Handskepenge«, hvis de skulde møde med Handsker paa.

Paa Regningerne findes ogsaa opført en Afgift til Metropolitanskolen; denne betaltes af de fire dyreste Lig-

vogne, derimod ikke af de to simpleste, og varierede fra 4 Mark til 10 Rdlr. 3 Mark. I alt indbragte denne Afgift Skolen ca. 1000 Rdlr. om Aaret. I sin Oprindelse er den antagelig et Vederlag for den Sang, som Skolediscipleene i ældre Tid udførte ved Begravelser; men nu var Sangen ved Begravelserne ophørt, medens Betalingen for den fremdeles blev erlagt. — Ved Begravelser paa Kirkegaardene inde i Byen betaltes en særlig Afgift til Frue Kirke; den varierede fra 5 til 20 Rdlr.

Det hed sig i Almindelighed, at Præsten og Bedemanden skulde have lige meget ved en Begravelse; men de meddelte Regninger viser, at Bedemanden fik mest. Ved Udleje af Ligvognene med Tilbehør har Bedemændene rimeligvis haft en god Fortjeneste, og desuden ligger det lige for, at de ogsaa modtog Dusører fra de Vognmænd, hos hvem de gjorde deres store Bestillinger paa Heste og Vogne. Dette siges rent ud i følgende Avertissement, der staar i »Adressekontorets Efterretninger« for d. 25. November 1846:

»Saa mange smukke Karether, som udfordres til Ligfølge, kunne erholdes hos Undertegnede. Det bemærkes, at den Godtgørelse, de Herrer Bedemænd erholde, nemlig 1 Rbd. paa Invitationsvognen og 1 Mk. paa hver af de øvrige Karether, betale vi til enhver, der bestiller Karether hos os til Ligfølge.

R. Jørgensen,
Vognmand
Kongens Nytorv Nr. 1
(Hotel du Nord).

S. Soelberg,
Hyrekusk
Lille Strandstræde 68.

Bedemændenes Antal var otte. Der var fem Stadsbedemænd, som havde hver sit Distrikt i Byen; de tre andre var Hoffets, Universitetets og Admiralitetets Bedemænd. Denne Deling efter to forskellige Hensyn kunde give Anledning til Sammenstød, og saa stredes Bedemændene om Ligene. Da Universitetsbogtrykker Schultz var

død i 1849, besørgede Universitetets Bedemand, Pedel Møller, Begravelsen. Straks protesterede da Bedemanden i Strand Kvarter, hvor Bogtrykkeren havde boet [1]).

Hvad der gjorde Begravelserne endnu mere byrdefulde i hin Tid, var Manglen paa Ligkapeller. Jordfæstelsen foregik saa godt som altid fra Hjemmet, hvor Følget samledes om Kisten i de smaa Stuer, for saa til Fods eller i Bedemandens Vogne at begive sig samlede til Kirkegaarden. Besværlighederne herved blev stedse større, efterhaanden som Bebyggelsen blev tættere, Husene højere og mere overfyldte, Trapperne snævrere og Vejen til Kirkegaarden længere. De allerfattigste, for hvem det var umuligt at have et Lig i Lejligheden, kunde faa deres døde henbragte til Almindelig Hospital, og andre kunde mod Betaling benytte Frederiks Hospitals Ligstue; men denne Adgang benyttedes meget lidt. Paa Assistens Kirkegaard fandtes et lidet Begravelseskapel, men der høres aldrig noget om, at det blev benyttet.

Under disse Forhold er det rimeligt, at Begravelsen fremskyndedes saa meget som muligt, og derfor var den Frygt for *skindødes* Begravelse, som saa jævnlig kommer til Orde i hin Tid, maaske ikke saa urimelig, som det synes os nu. I hvert Fald var Frygten til Stede, og Bestemmelsen i 1829 om, at ingen maatte begraves, før Lægeattest om Dødens Indtrædelse var udstedt, havde ikke fjernet den. Da der i 1841 fremkom en Plan om Indrettelse af et Begravelseskapel inde i Byen, var det derfor lige saa meget Sikringsforanstaltninger mod skindødes Begravelse som en bedre og lettere Ordning af den kirkelige Handling, der blev lagt Vægt paa.

Det var Hofbedemand *Schou,* som først fremkom med et saadant Forslag. Han vilde anlægge en stor Centralbegravelsesanstalt med alle tænkelige Apparater til

---

[1]) 1. Sekr. 1849 Nr. 1348.

Redning af skindøde, med et rigeligt Antal Stuer til Kisternes Hensættelse, med Lokaler, hvor Følget kunde samles, og med en stor Forsamlingssal, hvor Højtideligheden og Jordpaakastelsen kunde foregaa; saaledes kunde Følget fritages for den besværlige Tur ud til Kirkegaarden. Endvidere skulde alle Bedemændene her have et fælles Kontor. Schou havde udset sig den Plads, hvor Holmens Kirke havde sit Ligvognsskur, og ved kongelig Resolution af 21. December 1842 fik han Pladsen overladt og Tilladelse til at indrette sin Begravelsesanstalt med 20 Aars Eneret [1]).

Professor Hetsch udarbejdede Tegningerne til det ret storstilede Anlæg, og de vakte en Del Interesse, da de blev udstillede paa Kunstudstillingen i 1847. Alligevel kom der intet ud af Sagen. Først trak det i Langdrag, fordi Schou ikke, som han havde forpligtet sig til, kunde skaffe en anden Plads til Holmens Kirkes Ligvogne. Han fik da overladt den Plads, hvor Gammelholms Vagthus stod — ved Indgangen til Holmen —, og kunde derefter udstede Indbydelse til Tegning af Aktier i Foretagendet. Men de andre Bedemænd modarbejdede ham, da de frygtede for Skaar i deres Næring, og Konkurrenter meldte sig, saa snart Foretagendet syntes at slaa an. Samtidig med Schou udsendte et Par andre Mænd Indbydelse til Aktietegning i et Ligkapel, der skulde give Aktionærerne 14 Procent i Udbytte. Formodentlig er Pengene ikke bleven tegnede til noget af Projekterne; thi efter 1847 høres ikke mere om Sagen.

De, der klagede mest over den bestaaende Ordning, var mærkelig nok dem, der tilsyneladende var mest begunstigede, nemlig Laugene. Disse havde jo Ret til selv at bortbære Ligene; men naar de benyttede sig af denne Ret, maatte de ogsaa b æ r e Kisten den hele Vej; thi

---

[1]) Koll. Tid. 1843 S. 91.

nogen Ligvogn kunde de ikke faa uden ved Henvendelse til Bedemændene. Dette følte som en stor Byrde for Haandværkssvendene, og gentagne Gange klagede Oldgesellerne til Magistraten over den for dem saa trykkende Ordning.

Det var jo en lang Vej at bære Kisten inde fra Byen og ud til Assistens Kirkegaard paa Nørrebro eller til Frijordskirkegaarden paa Amager, og ved hver Begravelse maatte derfor et betydeligt Antal Svende tilsiges. Det betød en Dagløn spildt for hver af dem og, især om Vinteren, en kold og anstrengende Tur. Uviljen mod disse »Ligture« var derfor stor blandt Svendene, og uagtet der var fastsat Mulkt for at udeblive efter Tilsigelse, var det meget vanskeligt at bringe det fornødne Antal til Veje. Oldgesellerne anholdt derfor om Tilladelse til at anskaffe Ligvogne for Laugenes Regning og til Laugenes eget Brug; men selv et saa beskedent Ønske kunde ikke opfyldes [1]).

Imidlertid arbejdedes der ogsaa fra anden Side paa at skaffe en bedre Ordning af disse Forhold. Det teologiske Fakultet havde, vistnok meget mod sin Vilje, givet Stødet til Forhandlingerne herom ved i 1838 at indgive til Universitetsdirektionen en Fremstilling af den hele Sag, især sigtende til en større Betryggelse og bedre Haandhævelse af Regensens Ligbærerprivilegium. I 1840 naaede det saaledes rejste Spørgsmaal til Behandling i Borgerrepræsentationen og blev her grebet an med en ganske usædvanlig Radikalisme. Borgerrepræsentanterne forlangte Regensprivilegiet, Forpligtelsen til at benytte Bedemænd og Afgiften til Metropolitanskolen ganske afskaffede. Et kommunalt Begravelseskontor skulde oprettes, alle Gebyrer og Honorarer til lønnede Bestillingsmænd bortfalde og de nødvendige Afgifter overalt ned-

[1]) Skrivelse 11. Sept. 1854 fra Oldgesellforeningen til Magistraten. Ved Begravelsessagen 1. Afd. 1871 Nr. 1161.

sættes. Kun Afgiften til Frue Kirke for Begravelser inde i Byen ønskedes bibeholdt for derigennem saa vidt muligt at hindre saadanne Begravelser. Der skulde kun være to Slags Ligvogne, den ene til 1, den anden til 2 Rigsdaler. Alt Begravelsesudstyret skulde afkøbes Bedemændene efter Vurdering. Jord paa Kirkegaarden maatte ikke købes for et længere Tidsrum end 60 Aar. Talen og Jordpaakastelsen skulde ikke foregaa ved Graven, men i Kirken eller i Hjemmet [1]).

Disse omfattende Planer mødtes med al den Modstand, som interesserede Enkeltmænd og Autoriteter kunde yde. Konsistorium forlangte Erstatning for Ligbærerprivilegiet og Metropolitanskolen for sine gamle Indtægter. Holmens Kirke, der af sin Ligvogn havde en aarlig Indtægt af over 400 Rdlr., vilde ikke gaa med til den nye Ordning. Hofmarskallatet, Admiralitetet og Universitetet holdt hver paa sin Bedemand o. s. v. Det lykkedes da ogsaa først at faa Sagen forhalet i en Kommission og derefter at faa den helt bragt til Hvile i Kancelliet.

Her laa den rolig indtil 1847. Da fremsendte Borgerrepræsentationen gennem Magistraten en Forespørgsel til Kancelliet om, hvor Sagen for Øjeblikket beroede, hvad der kunde være i Vejen for dens Afgørelse, og naar denne kunde ventes. Det var næsten den omvendte Verden! Tit nok kom der Forespørgsler af den Slags fra Kancelliet til den for sin Langsomhed bekendte Magistrat. Nu er det Kancelliet, der maa rede for sig og virkelig ogsaa efterkom Kommunalbestyrelsens Opfordring til at gøre det.

Borgerrepræsentationen fik saaledes bragt Liv i Sagen, og under de følgende Forhandlinger fastholdt den sit gamle Standpunkt: Privilegiernes Afskaffelse uden Erstatning. Det lykkedes den virkelig at faa dette Princip ført til Sejr paa det afgørende Punkt: Ved Reskript af

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 21.—28. Juni 1844.

1. September 1850 fik Kommunen Tilsagn om, at Regensens Ligbærerprivilegium kunde forventes overført til Kommunen uden nogen Godtgørelse! De andre mindre væsentlige Stridspunkter gik efterhaanden i Orden, til Dels ved Ofre fra Kommunens Side. Det varede dog endnu en halv Snes Aar, inden den endelige Ordning var gennemført; men i 1860 aabnedes det nye Begravelseskontor under Magistratens Bestyrelse.

V. NYTIDEN NÆRMER SIG.

Nye Virksomheder.

Det var i Tiden efter 1840, at *Dampmaskinerne* holdt deres Indtog i København, — i 1839 fandtes i hele Landet endnu kun 23 Fabrikdampmaskiner og 8 Dampskibe [1]). Nogen venlig Modtagelse fandt de ikke; deres Larm og deres Stenkulsrøg gjorde dem til ubehagelige Naboer, og man ansaa dem for mere brandfarlige, end de i Virkeligheden var. Dampskibsfarten blev hemmet ved mange Indskrænkninger, og paa Landjorden lød Klagerne højlydt, hver Gang en ny Dampmaskine blev sat i Gang.

Men det var jo ikke muligt at holde dem borte. Vejrmøllerne paa Volden og i Forstæderne begyndte en efter en at sætte Dampkraften i Forbindelse med deres Kværne, — trods regelmæssig Protest fra Møllerlauget, der i 1836 havde faaet Tilladelse til at anlægge en Dampmølle for fælles Regning, men af Mangel paa Kapital ikke hidtil havde benyttet sig af den. I 1841 ansøgte Ejeren af Dronningens Mølle paa Østervold om Tilladelse til at bruge Dampkraft; en anden Voldmøller ønskede i 1842 at anlægge en Dampmølle i Lille Helliggejststræde. Den afbrændte Kristinebergs Vejrmølle genopførtes i 1849 som Dampmølle, og samme Aar fik Nybromøllen paa Vester-

[1]) C. Nyrop: Bidrag til den danske Industris Historie 1873. S. 9, 15.

bro Tilladelse til at gaa over til Dampkraft. Et Par Aar senere fulgte Banemøllen og Store Blegdamsmøllen efter. Grosserer A. N. Hansen anlagde en Dampmølle paa Bodenhoffs Plads, og Bagermester Marstrand drev ved Dampkraft en lille Melmølle i Forbindelse med sit Bageri i Silkegade.

Men Klager og Protester fulgte stadig disse nye Anlæg i Hælene, og Magistraten var ikke venlig sindet imod dem. I Oberstløjtnant Olaf Ryes Gaard i Store Kongensgade vilde Bøssemager Schmidt i 1847 anlægge en Sømfabrik; han ansøgte derfor om Tilladelse til Opstilling af en Dampmaskine og tilbød at bygge Skorstenen 35 Alen høj eller mere. Men inden Magistraten vilde udtale sig, lod den sin Rodemester gaa rundt til Naboerne med et Cirkulære, om de havde noget imod denne Dampmaskines Opstilling at indvende. De protesterede næsten alle: à Porta i Hotel Phoenix, Been i Bredgade, Kjeldskov paa Kongens Nytorv, Inspektøren ved det kongelige Kunstkammer i Dronningens Tværgade, Dalhoff i St. Kongensgade, Beboerne af det Thottske Palæ o. s. v. Baade Olaf Rye og Fabrikant Schmidt besværede sig stærkt herover, og sidstnævnte gjorde opmærksom paa, at der i Sølvgade var to Dampmaskiner, som der aldrig var bleven protesteret imod eller klaget over [1]). Herved sigtede han formodentlig til Farver Holmblads og Finérskærer Petersens Maskiner; men disse to Næringsdrivende har næppe været ham taknemmelige for denne Henvisning; thi da nu deres Forhold blev nærmere undersøgte, viste det sig, at ingen af dem nogen Sinde havde søgt eller faaet Bevilling til Maskinernes Anbringelse. Og saa snart dette var oplyst, begyndte ogsaa Klagerne at melde sig. Holmblads Dampmaskine havde været i Gang siden 1840; men først nu, i 1847, blev der klaget fra Sølvgadens Kaserne

---

[1]) 2. Sekr. 1847 Nr. 1450.

over, at Maskinen med sin Kulrøg beskadigede Depotets Munderingsgenstande [1]).

Under Indtrykket af alle disse Klager greb Magistraten i 1855 med Iver den Efterretning, at man i Paris havde fundet paa Midler til at fordrive Stenkulsrøgen. Magistraten forespurgte hos Polyteknisk Læreanstalt, hvori denne Metode bestod. Men Anstalten maatte svare, at den foreløbig ikke kendte noget til Sagen, men muligvis senere kunde give Oplysning derom, naar Professor Forchhammer havde været i Paris [2]).

Det manglede ikke paa Foretagsomhed til at udnytte den nye Drivkraft, som Dampen bød, — tværtimod, sunde og usunde Foretagender, kapitalstærke Virksomheder og løse Projekter skød op imellem hverandre, og det gik saa meget lettere, som man netop nu havde faaet Øje paa en ny Vej, ad hvilken de fornødne Penge kunde skaffes.

Sammen med Dampkraften kom *Aktievæsenet* til København. Aktieselskaber var vel ikke helt ukendte i den ældre Tid; det var et Interessentskab, som ejede Kongens Bryghus, og siden 1828 havde Snedkermestrene ejet en Finérmaskine paa Aktier. Men det var først nu, man for Alvor slog ind paa denne Vej og derved gjorde Fyrrernes Begyndelse til en ren Spekulationstid. I disse Aar betaltes de Lærepenge, som altid maa gives, før man lærer at benytte de nye Forhold paa rette Maade.

Det var *Industriforeningen,* som gav Stødet til Oprettelsen af de første Aktieselskaber, og som i det hele viste Vej for Forretningslivet og Kapitalen i Fyrrernes Begyndelse. Foreningen var stiftet i 1838; men ret Liv i dens Virksomhed kom der først, da et Mindretal af dens Medlemmer i 1839 sluttede sig sammen i et snævrere

---

[1]) 2. Sekr. 1847 Nr. 2145.

[2]) 2. Sekr. 1855 Nr. 202.

Selskab under Navn af *den merkantile Industriforeniny*. Denne bestod kun et Aars Tid og smeltede derpaa atter sammen med Moderforeningen; men i dette Aar havde den faaet dannet de første Aktieselskaber — Maskinhørspinderiet i København, et Lærredsvæveri paa Kristianshavn og et Allun- og Cementværk i Limensgade paa Bornholm —, ligesom flere andre Foretagender var planlagte og forberedte.

Hermed var Eksemplet givet, og det var faldet i frugtbar Jord. Snart fremstod det ene store Aktieselskab efter det andet: Det sællandske Jernbaneselskab, Tivoli, Kasino, Hippodromen, Klampenborg foruden en Række industrielle Anlæg. Gamle solide Foretagender blev sat paa Aktier og betalte sig godt, som Fredens Mølles Fabrikker eller Hotel »Stadt Hamborg«. Mange flere Projekter mislykkedes, saaledes Xylograf Flinchs Planer om den store Passage mellem Grønnegade og Østergade, Oprettelse af et Pariser-Kaffehus, Industriforeningens Plan om en Basar og en Laanekasse, Hofbedemand Schous Begravelseskapel og et Aktieselskab til at forsyne København med fede Lam. Adskillige af de nystiftede Selskaber gik ogsaa hurtigt i Stykker igen, og Reaktionen over for den alt for voldsomme Bevægelse udeblev ikke. Med 1847 var Aktievæsenets vilde Spekulationstid forbi, og der gik mange Aar, inden Folk igen fik Lyst til at vove deres Penge i Aktieselskaber.

Det største Nederlag blev lidt paa *Maskinhørspinderiet*, der var startet med store Løfter og overdrevne Forventninger. Det var stort anlagt — i 1847 beskæftigede det 162 Personer —, men straks fra Begyndelsen gik det daarligt. Aktionærerne kunde ikke enes med Direktøren, der var ikke Afsætning nok for de store Masser af spundet Garn, og i 1850 blev der gjort Eksekution i Etablissementet, som dermed forsvandt. Det laa paa Ejendommen Svanholm ved Gl. Kongevej, og en Del af Spinderiets

Bygninger benyttedes senere til et Jernstøberi. — *Lærredsvæveriet* paa Kristianshavn, med Vævere i Dragør, maatte allerede ophæves i 1843. Træskæreriet *Phønix* i Saltkompagniets Gaard bag Børsen forsvandt i 1847. Dets Leder var Finérskærer H. P. Frederiksen, den senere Hippodrompolitiker, og i dets Bestyrelse sad blandt andre A. F. Tscherning. Frederiksen havde allerede da vist sig som en Foregangsmand. Han var den første, der begyndte at sælge savet og hugget Brænde, hvilket Forsøg faldt heldigt ud. Tidligere kunde man kun købe Brænde i Favnevis, og Folk maatte da selv lade Favnestykkerne skære og hugge og gemme paa Forraadet for det hele Aar, hvad de nyopførte Huse i Reglen ikke havde Plads til [1]). Frederiksens Idé afhjalp altsaa en virkelig Trang i Tiden. Men da hans Træhandel var bleven slaaet sammen med Aktieselskabet Phoenix, delte den Skæbne med dette i 1847. — *Dampvaskeriet* paa Blegdamsvejen er ret et Eksempel paa, hvorledes Aktierusen i disse Aar steg Folk til Hovedet. De to Stiftere, Grosserer J. P. Bache og Professor E. A. Scharling, forlangte for deres Part 5000 Rdlr. i Aktier, Stillingerne som første og anden Direktør med 1000 Rdlr. Gage, en Trediedel af den aarlige Nettogevinst og desuden 700 Rdlr. med fri Bolig og Brændsel for den af dem, der overtog Stillingen som Inspektør. Paa disse Vilkaar blev et Aktieselskab dannet. Det hedder i Indbydelsen, at det stedse mere bliver Skik at lade Tøjet vaske ude, og at Benyttelsen af *Soda* for nylig er kommen op, men endnu ikke tilstrækkelig kendt. Det nye, som her yderligere skulde anvendes, var Vask ved Hjælp af Damp. Professoren skulde lede den tekniske Side af Virksomheden, Grossereren den administrative. Foretagendet roses i 1848 af den socialistiske Skribent Frederik Dreier

---

[1]) H. P. Frederiksen: Indbydelse til Aktietegning paa en Brænde- og Træhandel, 1847 (trykt).

som et betydeligt Fremskridt; men det fik kun en kortvarig Levetid. Straks i det første Driftsaar gav Vaskeriet et betydeligt Underskud. I 1850 blev Aktieselskabet erklæret fallit, og dets to Ejendomme Nr. 88 og 89 paa Blegdamsvej blev solgte.

Heller ikke Hofbedemanden var billig. Han forlangte 5000 Rdlr. i Aktier, Stillingen som Direktør med 800 Rdlr. i Løn og fri Bolig samt 10 Procent af den aarlige Nettoindtægt. »Aktieselskabsbevægelsen fik Karakter af Svindel.« [1])

»Fredens Mølles Fabrikker« havde derimod Held med sig og kunde i 1847 udbetale sine Aktionærer 10 Procent som det første Aarsudbytte. Selskabet ejede en i 1844 opført hollandsk Mølle, til hvilken var knyttet Sæbefabrik og Oliekogning, Benknusning, Cementværk, Fabrikation af Kradsuld, Svovlsyre, Patentgødning m. m. [2]) — Ogsaa Malermestrenes Farvemølle i Grønnegade trivedes godt; i 1853 overtog et Konsortium af Malermestre yderligere et uden for Nørreport liggende Ferniskogeri [3]).

Et Foretagende af en helt anden Art end disse var *Det danske Silkeselskab*. Skønt ogsaa dette blev formet som et Aktieselskab med ganske smaa Aktiebeløb, var det næppe Ledernes eller Interessenternes Tanke at tjene Penge paa Foretagendet. De vilde, nærmest i patriotisk Øjemed, gøre Forsøg paa, om der gennem Silkeavl kunde skabes en ny Næringsvej her i Landet. Selskabet blev stiftet i 1841 af Legationsraad Hammeken og Translatør Repp og fik et Par Hundrede Medlemmer. Kongen tog 50 Aktier i Selskabet, Dronningen 10 og Kronprinsen 25. Endvidere overlod Kongen 1 Td. Land af »Klemmen«

---

[1]) C. Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade. S. 206 ff.
[2]) Owen: Indbydelse til en Actieforening til Fredens Møller, 1846.
[3]) C. F. Stegemann: De forenede Malermestres Farvemølle 1845—95. S. 57.

mellem Søndermarken og Valby til Anlæg af en Morbærplantage. Dette Terræn viste sig dog mindre heldigt og blev ikke benyttet, hvorimod Selskabet lejede et Jordstykke i Classens Have og senere fik overladt et Areal af Glaciet til Morbærplantning. Magistraten lovede at forsøge Opelskning af Morbærtræer i Bidstrup Gods' Skove, og det kongelige Forstvæsen fik Paalæg om det samme, ligesom Kammerraad Drewsen, der var Medlem af Selskabet, gjorde betydelige Anlæg af Morbærtræer paa sin Ejendom Strandmøllen. Selskabets Kasserer, Hofvinhandler Waagepetersen, skaffede Silkeormeæg fra Montpellier, og det Reiersenske Fond bevilgede et Beløb til Anskaffelse af Opdrætningsapparater og Haspe. Men det vilde ikke gaa. Maaske Ledelsen fra Begyndelsen af var uheldig, — ingen af de to Stiftere fik Sæde i Bestyrelsen, og den ene af dem, Repp, optraadte endog med stærke Angreb paa Selskabet. De usædvanlig kolde og fugtige Somre 1844 og 1845 var uheldige for Silkeormene, og den Interesse, Selskabet havde paaregnet hos private rundt om i Landet, udeblev. I Koleraaaret blev endelig hele Plantagen paa Glaciet ryddet i Anledning af en Udvidelse af Garnisonskirkegaard.

Ogsaa uden for Aktieselskabernes Kreds rejstes mange *nye Virksomheder* i disse Aar, — og mange dødfødte Projekter blev undfangede. I 1839 kom *H. H. Baumgarten* til København og blev i et Par Aar Bestyrer af P. F. Lundes Maskinværksted uden for Nørreport. I 1843 anlagde han selv et Maskinværksted, der blev betydelig udvidet, da han i 1846 gik i Kompagni med *C. C. Burmeister*. Af Jacob Holm & Sønner lejede de Værkstedsplads paa Kristianshavn, og her blev Grunden lagt til det store Firma, som nu bærer Navnet Burmeister & Wain.

Et andet nu verdenskendt Firmanavn støder vi paa i en Ansøgning fra 1843. Det er Grosserерne *Svitzer &*

Lassen, der ansøger om Tilladelse til at optage forliste Skibe og Varer ved Kysterne af Sælland, Lolland og Falster [1]). — En Fabrik for Galvanoplastik og galvanisk Forgyldning nævnes i 1842, vistnok den første her til Lands. I 1843 ansøgte *Bing & Ferslew* om Tilladelse til at anlægge et Stereotypistøberi i København; det kunde foreløbig ikke bevilges af Hensyn til Brødrene Berlings Monopol; men da dette udløb nogle Maaneder senere, traadte Etablissementet i Virksomhed. Den samme M. H. Bing, der oprindelig var Papirhandler, var i 1853 ogsaa med til at grundlægge *Bing & Grøndahls* Porcelænsfabrik.

For *Ølbryggeriet* begyndte en helt ny Æra i disse Aar, da man endelig kom efter herhjemme at fremstille det undergærede saakaldte bajerske Øl. Det første Forsøg paa her i Landet at brygge dette Øl blev gjort paa Kongens Bryghus, der i 1838 indkaldte en Brygmester fra Bayern. Han bryggede nogle Gange; men da der var for lidt Plads til Lagerrum, blev Forsøget atter opgivet [2]). I 1844 fik Anthon Jensen, Brygger ved Vestervold, af Kommercekollegiet Tilladelse til at anlægge et Damp-Ølbryggeri, der foruden de almindelige Ølsorter skulde tilvirke bajersk Øl, Porter og Ale. Han fortrøstede sig til, skrev han, ved nye Maskiner og Metoder at kunne forædle Øllet i den Grad, at det kunde fortrænge de almindelige Vinsorter og Brændevin [3]); men der høres ikke senere noget om hans Resultater. Samtidig havde *J. C. Jacobsen*, der efter sin Fader havde arvet et lille Bryggeri i Brolæggerstræde, begyndt at brygge bajersk Øl. Af de militære Myndigheder fik han i 1844 Tilladelse til at anlægge en Lagerkælder i Hahns Bastion ud for Teglgaardsstræde; men da ogsaa den var for lille, indgav han i 1846

---

[1]) 1. Sekr. 1843 Nr. 860.

[2]) Johnstrup: Kongens Bryghus og Bryggerlauget. S. 35.

[3]) 2. Sekr. 1844 Nr. 1109.

en Ansøgning om Dispensation fra den Bestemmelse, at intet Bryggeri maatte anlægges uden for Voldene i to Miles Afstand fra Byen. Borgerrepræsentationen mente i dette Tilfælde at kunne anbefale Ansøgningen, da Jacobsen i Forvejen var Laugsbrygger i København, og det her drejede sig om at gøre et nyt Forsøg, der ikke hensigtsmæssigt kunde udføres inde i Staden [1]). Jacobsen fik da den ønskede Tilladelse, og Bryggeriet *Carlsberg* i Valby begyndte sin Virksomhed i 1847. — Som sædvanligt førte det enkelte Anlæg, der lykkedes, en Mængde Efterlignere med sig, og i Halvtredserne begyndte den ene efter den anden at brygge bajersk Øl. Hofurmager Schaeffer anlagde et bajersk Ølbryggeri i Jægersborg, fra hvilket han havde Udsalg i København; Grosserer W. Treschow anlagde et lignende paa Nærumgaard. Aktieselskaber stiftedes til Anlæg af bajersk Ølbryggeri paa Mariendal i Falkoneralleen og paa »Amerika« ved Vesterbro; men de har vel delt Skæbne med saa mange andre af Tidens Aktieselskaber.

Paa *Bageriets* Omraade var Hofbager *Albeck* Foregangsmanden. Han oprettede det første Wienerbageri i København og indførte i 1849 Bagning i Dampovne [2]).

Tidens *tekniske Fremskridt* var utvivlsomme og kunde ses af alle; de viste sig baade i stort og smaat, maaske ogsaa baade i ondt og godt. I 1844 begyndte man at bruge Konvolutter med Gummi, og samme Aar opfandt en Mand at lave Kaffesurrogat af Agern. Da Stormbroen blev ombygget i 1852, benyttedes for første Gang i Danmark Fundering af Bropillerne med Beton, uden at Kanalen behøvede at afdæmmes. Den første Symaskine her

---

[1]) 2. Sekr. 1846 Nr. 2289. — Borgerrepr. Forh. 1846 S. 77. — Koll. Tid. 1847 S. 73.

[2]) 2. Sekr. 1849 Nr. 1920.

i Landet forevistes i Industriforeningen i 1854, og Dampens senere Konkurrent, *Elektriciteten*, begyndte at blive taget i Brug. Den elektriske Telegraf til Hamborg blev aabnet i 1854, og en Augustaften i 1857 vistes det elektriske Lys fra en Lygtepæl paa Kristiansborg Ridebane. Med *Daguerreotypien* gjorde København Bekendtskab i 1842. Det var en Portrætmaler Joseph Weninger fra Wien, der indrettede det første Atelier i Mac Evoys Gaard i Bredgade. Han kunde fremstille et Portræt paa en præpareret Sølvplade i Løbet af 15—30 Sekunder, og det kostede 8 Rdlr. Men faa Maaneder efter havde ogsaa en dansk Mand, M. Alstrup, lært Kunsten. Han havde Atelier i Pavillonen i Kongens Have og kunde levere et Billede for 5 Rdlr. [1])

Svovlstikker blev almindelige paa samme Tid. I deres ældste Skikkelse var de omtrent et Kvarter lange og besatte med Svovl i begge Ender; men Forbedringer lod jo ikke vente længe paa sig. I 1841 fik cand. phil. Ramsing Bevilling til at fabrikere Fyrstikker, der var gennemtrængte med Terpentin i Stedet for at være forsynede med Svovl paa Enderne, — formodentlig dog en mislykket Idé. Nogle Aar senere fik Guldsmed Otto Bevilling paa at forfærdige Friktionsfyrtønder efter en af ham angiven Konstruktion.

Det var ogsaa i disse Aar, at *Metalpenne* begyndte at afløse de gamle Gaasefjer, og Kommunens Kasse kunde nu aflastes for de 32 Rdlr., som aarlig blev betalte en Kopist for at skære Penne til Magistraten. En Guldsmedsvend Hans Christian Thønnesen synes at have været den første, der her i Landet fabrikerede Penne. I 1843 indgav han et Andragende om Tilladelse til denne Fabrikation og fik fra Generaltoldkammeret det Svar, »at en saadan Tilladelse ikke var fornøden, da den omhandlede Fabri-

---

[1]) Fædrelandet 7. Juni og 14. Sept. 1842.

kation, efter derom med det kongelige danske Kancelli ført Korrespondance, maatte betragtes som fri Næring« [1]). Det har vistnok været en vidtløftig Proces i de Dage at fremstille en Skrivepen; Guldsmeden oplyser, at han til Fabrikationen anvendte en Blanding af Sølv, Kobber og Zink. Aaret efter fik Thønnesen Bevilling paa at forfærdige *Metalskrivepenne med Blækbeholder,* — det er altsaa den moderne Fyldepen, som han allerede i 1844 har opfundet.

Denne Opfindelse er ikke den eneste, der har maattet hvile i et halvt Hundrede Aar, før den blev taget i Brug. Typograf Sørensens *Sættemaskine* belønnedes i 1852 med Eneret i 15 Aar. De *Hævestilladser,* der nu saa almindelig bruges ved Husreparationer, var allerede opfundne i 1857, da en Løjtnant Jensen fik Eneret paa Fabrikation af saadanne. Og de *elektriske Ure,* som i de sidste Aar er komne i Brug, kunde vi allerede have faaet i 1855. Systemet, saaledes som det brugtes i Gent og andre Steder, blev skildret i Borgerrepræsentationen: Et stort Ur angiver Tiden, og ved elektriske Traade reguleres fra dette alle de andre mindre Ure, som er i Forbindelse dermed. Men Forsamlingen mente ikke, der var Grund til at indføre Systemet her [2]). — En Bogtrykker Volkersen ønskede Tilladelse til at anbringe *Plakatsøjler* paa Gaderne, men dette kunde ikke bevilges.

Det vrimlede af Opfindere i disse Aar, og Magistraten modtog aarlig en anselig Mængde Andragender om Eneret saa paa en, saa paa en anden samfundsnyttig Artikel. Nogle af disse er for længst indgaaede som selvfølgelige i vort daglige Liv, medens andre og vel de fleste var de rene Luftkasteller.

Om *kunstige Tænder* høres der første Gang tale i

---

[1]) 2. Sekr. 1843 Nr. 3400.

[2]) Borgerrepr. Forh. 1855 S. 158.

1844, da en Kunstdrejer Iversen paa Foranledning af Sundhedskollegiet var sat under Tiltale for at have forfærdiget og selv indsat »kunstige Tænder og Gebisser«. Han blev frifundet ved Højesteret, hvorefter Sundhedskollegiet, som ikke vilde give tabt, androg Kancelliet om at bevirke en saadan Forandring i Lovene, at Indsættelsen af kunstige Tænder udtrykkelig blev erklæret for at være en Del af Tandlægevirksomheden. Men Kancelliet havde, mærkelig nok, sit eget bestemte Standpunkt i denne Sag og vilde ikke bøje sig for de lægekyndige. Det skriver til Sundhedskollegiet, at dette aldrig havde »kunnet vente noget andet Udfald af Sagen; thi man kunde dog ikke henregne Mangel af Tænder til Sygdom eller sige, at den, som indsætter andre Tænder i de manglendes Sted, tog den paagældende under Kur«, og Kancelliet nægtede derfor at medvirke til de ønskede Lovændringer [1]).

Kunstdrejer Iversen fik da snart Konkurrenter. I 1844 anholder en Guldarbejder Grimur Thorlakson og en Udskærer ved den kongelige Mønt om Tilladelse til at forfærdige og indsætte Tænder, og de faar glat væk det Svar, at det staar dem frit for. Selv rene Projektmagere kunde glæde sig ved Kancelliets Beskyttelse; thi som en saadan kan man vel nok anse den Lars Peter Petersen, der ønskede Tilladelse til at indsætte kunstige Tænder af Hvalros, »som ikke blive indsat med Guld eller andet Metal, men med Silke, der ikke beskadiger Tandkødet, og jeg tillige forarbejder dem for den billige Pris 3 à 4 Mark Stk., saa at den simplere Klasse ogsaa kan blive hjulpet«. Han fik straks Tilladelsen [2]).

Men baade hans og alle de andre Tandteknikeres Arbejde har dog vistnok været ret mangelfuldt; thi i 1851 fremhæves det som en Nyhed, at »kunstige Tænder, som

---

[1]) 2. Sekr. 1844 Nr. 1858.

[2]) 2. Sekr. 1850 Nr. 773.

kan bruges til at tygge med, laves nu i England. De befæstes i Guttapercha, der ganske har de naturlige Gummers Farve« [1]).

Som Regel sparede Regeringen ikke paa Eneretten. Jernstøber Løwener fik i 1843 fem Aars Eneret paa *transportable Kogeindretninger* med Stenkul som Brændsel, og en lignende Eneret fik cand. phil. Jørgensen, der vilde lave *Briller* af gennembrudte uigennemsigtige Plader. Tre Aars Eneret fik en Kunstdrejer, der vilde forfærdige »stumme Tjenere« til Anbringelse paa Spilleborde, og en anden Opfinder, der vilde lave Vaskegynger. Malermester Dahl fik Eneret paa Rullegardiner med Litografi, og en anden Maler fik Bevilling til at fabrikere de »saakaldte Nürnbergerbilleder, der males gennem Patron«. Undertiden stillede Myndighederne sig dog tvivlende over for Projekterne og forlangte nærmere Oplysning om dem. Saaledes fik Urtekræmmer Gamél, der i 1851 søgte om Eneret til at riste Kaffe i Sølvcylindre, Anmodning om at indsende Tegning af Apparatet og Beskrivelse af dets Anvendelse. En Arkitekt Holm ansøgte om 20 Aars Eneret paa Fabrikation af »Maskiner med flydende Legemers Tyngde og Tryk som Bevægkraft«, og en Hr. Martinussen i København havde opfundet en saakaldt »Pariser Arbejdsmaskine til at holde Fodtøj og Klæder i Orden og borttage Pletter«. Det kan ikke undre, at Ministeriet først vilde høre nærmere om, hvori disse Opfindelser egentlig bestod. En Farmaceut vilde uddrage Parafin og Olie af Tørv, og Brænderibestyrer Schou vilde tilvirke Sprit af Latringødning. Ministeriet troede heller ikke rigtig paa disse Projekter og forlangte nærmere Oplysninger om Fremgangsmaaden. Men da en Maskinbygger Møller i 1854 ønskede Eneret paa en af ham opfunden »Puster

---

[1]) Fædrelandet 23. Juli 1851.

til at indblæse Luft i slagtede Kalve og Faar«, fik han rent ud Afslag.

Bag hele denne Bevægelse stod den ivrige og idérige *Industriforening*, tilskyndende og retledende, udrustet med Sagkundskab og Autoritet. Dens Aarsberetninger viser, hvor mange og hvor forskellige Opgaver den tog sig paa. Til den kunde man henvende sig med snart sagt et hvilket som helst Spørgsmaal inden for Industriens og Haandværkets Omraade, og Foreningen blev ikke Svaret skyldig: Urmagersvend Ranch i London ønsker Foreningens Bedømmelse af et »Guld-Lommeur med Kronometer- eller Cirkelgang«, — straks nedsættes et Udvalg, og Erklæringen affattes. Cand. Graae ønsker Underretning om Forfærdigelsen af Friktionssvovlstikker, — de ønskede Oplysninger tilstilles ham [1]). Det var ikke Folk, som skød Arbejdet og Opgaverne fra sig.

Et af de Midler, som Foreningen tog i sin Tjeneste til Værkflidens Udvikling, var Afholdelsen af *Industriudstillinger*. Et Par mindre Udstillinger havde været afholdte i 1834 og 1836; men i 1840 tog Industriforeningen Ledelsen i sin Haand. Udstillingen i 1840 var dog endnu ikke mere omfattende, end at den, ligesom de to foregaaende, kunde afholdes i første Salsetage paa Charlottenborg, hvor ligeledes den næste Udstilling i 1844 fandt Sted. Men da den følgende Udstilling i 1852 skulde afholdes, blev der til Brug for den opført en særlig Bygning af Træ og Glas paa Kristiansborg Slots Ridebane. Bygningen var en treskibet Basilika, 120 Alen lang og 34 Alen bred, opført efter Tegning af Professor Hetsch. Denne Udstilling blev den største og vigtigste, som Danmark endnu havde set. Frederik VII hædrede Aabningsfesten ved sin Nærværelse, og Udstillingens Betydning hævedes

---

[1]) Industriforeningens Aarsberetning 1843.

yderligere derved, at det første danske Industrimøde samtidig afholdtes i København.

Foruden ved disse Udstillinger søgte Foreningen at skaffe danske Industriprodukter Indgang gennem aarlige *Julebasarer*. Saadanne afholdtes i Aarene 1841—44, og de varede fra nogle Dage før Jul til ind i Januar. Det første Aar holdtes Basaren i Rosenborg Brøndanstalt, næste Aar i Hotel d'Angleterre. I 1843 opførtes i dette Øjemed en særlig Træbygning, 110 Alen lang, paa Kongens Nytorv i Flugt med Gothersgade. Dette Arrangement faldt godt i Publikums Smag, og alle de Autoriteter, som Industriforeningen havde spurgt, havde stillet sig velvilligt til Foretagendet. Magistraten gav Tilladelse til Afbenyttelse af det offentlige Torv, Brandvæsenet fandt ingen Betænkeligheder, og Stadsbygmesteren udtalte sig anerkendende om Bygningens tækkelige Ydre, om det usædvanlige Liv, den fremkaldte, og om det festlige Præg, den vilde give hele Pladsen. Men man havde glemt at spørge Kancelliet. Heldigvis var dog denne Autoritet saa langsom i Vendingen, at dens Misbilligelse af Foretagendet først indløb i Februar, da Udstillingen for længst var sluttet; og det vrede Kollegium maatte derfor indskrænke sig til at give Magistraten en Irettesættelse, fordi den paa egen Haand havde givet Tilladelse til Torvets Benyttelse[1]). Men om en Gentagelse i 1844 kunde der efter dette ikke være Tale, og den næste Julebasar, som tillige blev den sidste, maatte derfor afholdes i Industriforeningens eget Lokale paa Østergade. — Disse Julebasarer havde for saa vidt gjort deres Nytte, som de havde lært de handlende selv at udstille deres Varer. I de følgende Aar omtales det i Bladene som noget nyt, at der arrangeres *Juleudstillinger* i Vinduerne, samtidig med at Amagertorv begyndte at fyldes med *Juletræer*.

---

[1]) 2. Sekr. 1843 Nr. 3843. Se foran S. 193.

Industriforeningen havde tillige ønsket at anlægge en stedsevarende *Industribasar* i København; men denne Plan fik den ikke Held til at føre igennem. Det var den merkantile Forening, som i sin kortvarige Levetid havde erhvervet en Bevilling til Anlæg af en saadan, og efter de to Foreningers Sammenslutning vedblev man længe at tumle med Planen. Basaren skulde indeholde alle Slags indenlandske Varer, der udstilledes til Skue og Salg i flatterende Omgivelser i en monumental Bygning, beliggende saa centralt som muligt i København. Basaren skulde sættes i Forbindelse med en *Kredit- eller Laanekasse,* der kunde give Haandværkerne Forskud paa de Varer, der indleveredes til Salg, imod at 1 Procent af Salgssummen tilfaldt Kassen. Men dette omfattende Foretagende, der bærer Spor af Paavirkning fra Proudhons Ideer og foregriber en langt senere Tids Udvikling, blev aldrig til noget. Der blev gjort et første Forsøg med en mindre Basar i Bredgade; men Stedet her var for afsides. Og da Foreningen saa planlagde Opførelsen af et mægtigt Palads paa Nikolaj Kirkegaard[1]), hvor Basaren skulde indrettes sammen med Koncertlokaler, Restauration o. a. m., stødte denne storstilede Plan paa Modstand alle Vegne: hos Forskønnelsesforeningen, i Borgerrepræsentationen og ikke mindst hos Laugene, hvis Oldermænd samtlige protesterede mod Basaren, som formentes at ville skade Laugsmestrenes Næring. Da der i 1845 blev indbudt til Tegning af Aktier i Kreditkassen, tegnedes i alt kun fire Aktier, og dermed var baade Kreditkassen og Industribasaren skrinlagte.

Men trods et saadant enkelt Uheld voksede Industriforeningen sig for hver Dag stærkere, og dens Fremgang viser sig i det ydre ved dens Flytning til stedse større Lokaler. Dens første Hjemsted var en Lejlighed paa

---

[1]) Se foran S. 34.

Kongens Nytorv, som den forlod i 1841 for at flytte ind i rummeligere Værelser i den Gaard, der kaldtes »Vildmanden«, paa Hjørnet af Østergade og Kristen Bernikows Stræde. Baade det nye og det gamle Lokale var oprindelig indrettede til Teaterlokaler, og det er, siger Foreningens Historieskriver, Professor C. Nyrop, »næsten symbolsk for Tidens forandrede Retning, at Industriforeningen to Gange fortrænger dramatiske Selskaber og forstyrrer de af dem indrettede Teatre« [1]). Men heller ikke »Vildmanden« strakte til, og i 1856 købte Industriforeningen for 82,000 Rdlr. den saakaldte Peschiers Gaard (nu Landmandsbanken) ved Holmens Kanal. Foreningen talte da 3200 Medlemmer imod de 552, hvormed den begyndte i 1838.

Industrien var i Pagt med den nye Tid som Haandværket med den gamle. Industrien krævede Frihed og Albuerum, hvor Haandværket stængte sig inde bag Laugsskrankerne. Industrien tog fat i Dagens Arbejde, medens Laugene protesterede. De protesterede, da Fabrikejer Fibiger vilde anlægge en Kaffemølle til Formaling af Kaffe en gros, da Jernstøberne fik Tilladelse til at holde Svende og Haandværkere, og da Vejrmøllerne forandredes til Dampmøller. De protesterede overalt, hvor der var Lejlighed til det. Modsætningerne fik deres skarpeste Udtryk, da begge Parter organiserede sig i Foreninger. *Industriforeningens* Indflydelse strakte sig langt ud over det praktiske Omraade, som var og blev dens egentlige Virkefelt. Den var fra Begyndelsen af et Tilholdssted for Frihandelsteorierne og Liberalismen, og det betød ikke lidt for det unge liberale Parti, at det havde den ansete Forening i Ryggen. Saa nøje var Forbindelsen mellem de to Bevægelser, at *Orla Lehmann* i 1840 kunde vælges til Næst-

---

[1]) Industriforeningen i Kbhvn. S. 76.

formand i Industriforeningen. Modtrækket herimod fra konservativ Side var den i 1840 stiftede *Haandværkerforening,* hvis særlige Formaal var Kamp mod Næringsfriheden og Forsvar for Laugsvæsenet. Laugsoldermændene var Indbydere, og kun Haandværkere, som efter aflagt Prøve havde vundet Mesterret, kunde blive Medlemmer. Bagermester Scherfig blev den første Formand, og Foreningen fik Lokale i Bagernes Laugshus. De to Foreninger mødtes dog ikke blot for at bekæmpe hinanden, men ogsaa for at kappes med hinanden i frugtbringende Arbejde for fælles Formaal. Haandværkerforeningens Stifter og ledende Kraft, Snedkermester *Lassenius Kramp,* gjorde sig fortjent ved at skaffe Haandværkerne en bedre Undervisning. Han stiftede Teknisk Selskab og grundlagde i 1843 *det tekniske Institut,* hvis Leder han vedblev at være, indtil det i 1876 afløstes af »det tekniske Selskabs Skole«. Denne ene Bedrift vejer ikke saa helt lidt til ved Siden af Industriforeningens mere spredte og mangesidige Virksomhed.

Jernbanen.

Industriforeningens største Bedrift var vel nok Dannelsen af *det sjællandske Jernbaneselskab.* Allerede i 1834 havde Fuldmægtig Søren Hjorth været i England for at studere »Dampvogne«[1]), og efter sin Hjemkomst begyndte han i Forening med Bogholder G. Schram at virke for Anlæg af en Jernbane paa Sælland. I 1840 offentliggjorde de to et Overslag over Indtægter og Udgifter ved en Bane fra København til Roskilde. De henvendte sig blandt andet til Kommunalbestyrelsen om Støtte til Fore-

---

[1]) »Dagen« 27. Nov. 1834.

tagendet; men Borgerrepræsentationen turde slet ikke udtale sig om Projektet, og nogen Udsigt til dets Fremgang var ikke at øjne. Da vendte de to Forslagsstillere sig i 1841 til *Industriforeningen*, og det mærkedes straks, at nu var de komne paa den rette Vej. Efter en omhyggelig Undersøgelse besluttede Foreningen at tage sig af Sagen, og fra det Øjeblik af syntes der ingen Vanskeligheder mere at være. Foreningen henvendte sig til Regeringen med en Anmodning om at lade foretage det fornødne Nivellement, og »til manges Forundring«, som Professor Nyrop siger [1]), blev dette Andragende bevilget. I 1844 fik Foreningen Koncession for 100 Aar paa Anlæg af en Jernbane over Roskilde og videre til en Havn ved Storebælt [2]); og da den samme Aar udstedte Indbydelse til Dannelse af et Aktieselskab til Udnyttelse af Koncessionen, blev hele Aktiekapitalen, $1^1/_2$ Million Rigsdaler, tegnet i Løbet af faa Dage. Den 2. Juli 1844 konstituerede dés det sjællandske Jernbaneselskab.

Da Sagen var ført saa vidt frem, kunde Industriforeningen igen træde tilbage, — og den gik med en god Gevinst. Den overlod Aktieselskabet Koncessionen paa Baneanlæget mod en Godtgørelse af 1 Procent af Aktiekapitalen eller 15,000 Rdlr. Hjorth blev den tekniske, Schram den administrerende Direktør i Selskabet, og Arbejdet skred nu rask fremad.

Den første Plan gik ud paa, at Københavns Jernbanestation skulde anlægges paa Marken bag Ladegaarden og Banen føres norden for Roskilde Landevej til Havnen ved Roskilde. Men snart indsaa man dog Nødvendigheden af at faa Stationen nærmere til Byen, og dens Plads blev da bestemt i Dronningens Enghave. Dermed flyttedes hele Baneanlæget syd for Vesterbrogade og Roskilde Lan-

---

[1]) Industriforeningen i Kbhvn., 1888, S. 66.

[2]) Reskript 25. Maj 1844.

devej. Man haabede, at det derved skulde blive muligt at forlænge Banen med et Spor ned til Havnen, og i hvert Fald kunde man nu faa en Station i Valby, af hvilken man ventede sig en god Indtægt, da Valby dengang var et meget yndet Udflugtssted fra København [1]).

Den af Industriforeningen nedsatte Komité, som skulde forberede Sagen, havde i 1843 indsamlet Oplysninger om den Trafik af Personer og Gods, som kunde forventes at falde paa den nye Jernbane. Resultaterne heraf giver os en Forestilling om Færdslen gennem Vesterport. Der indførtes gennem denne af accisepligtige og toldbare Varer over 810,000 Centner aarlig. Den største Del af denne Varemængde bestod af Kvæg, Lam, Svin, Smør og Ost. Komiteen beregnede, at en Trediedel heraf kom fra Steder hinsides Roskilde og kunde antages at ville benytte Banen i hele dens Længde; en Trediedel benyttede nu en Del af Roskilde Landevej og kunde antages delvis at ville benytte Jernbanen; den sidste Trediedel kom ikke paa Landevejen. Man kunde altsaa regne en Indtægt, som om Halvdelen af den hele Indførsel benyttede Banen i hele dens Længde. Naar Fragten blev sat til 3 Skilling pr. Mil for 100 Pund, vilde det give en Indtægt af 70—75,000 Rdlr. Med Hensyn til Personbefordringen regnede man efter Postvæsenets Lister, at ca. 20,000 Personer aarlig befordredes gennem Vesterport af Postvæsenets Køretøjer. Endvidere regnedes, at 15—20 Personer af de højere Klasser daglig passerede frem og tilbage i egen Befordring, hvilket gav 10,000 Passagerer aarlig, samt at ca. 250 agende Bønder passerede ud og ind hver Torvedag, altsaa to Gange om Ugen, hvilket vilde give 50,000 Passagerer. I alt regnede Komiteen saaledes med ca. 80,000 Passagerer til en Gennemsnitspris af 3 Mark, hvilket vilde give 40,000 Rdlr. aarlig. For Befor-

---

[1]) Se foran S. 106—07.

dring af Brev- og Pakkeposten, der med Vogn kostede over 3000 Rdlr. aarlig, forventede Selskabet en passende Godtgørelse, og endelig paaregnedes en Indtægt af ca. 37,000 Rdlr. af Lystrejsende fra København til Valby Station. Der kunde i alt paaregnes en Indtægt af 167,000 Rdlr., og da Anlæget var beregnet til $1^1/_2$ Million Rdlr., vilde den kalkulerede Aarsindtægt (11 Procent) være rigelig til Driftsomkostninger og Udbytte til Aktionærerne[1]).

Ved Lov af 5. Marts 1845 om Grundafstaaelser til Jernbaneanlæg fik Selskabet Ret til at lade de fornødne Arealer ekspropriere. Ingen Grundejer kunde nægte at afgive Jord til Jernbanen, og Betalingen derfor skulde fastsættes af en i Forvejen udnævnt Kommission. Af Københavns Grund blev eksproprieret i alt 466,583 Kvadratalen mod en samlet Erstatning af 29,170 Rdlr. Det blev i Gennemsnit omtrent 12 Øre for hver Kvadratalen, hvilket maa kaldes meget billigt, selv om de afstaaede Arealer hørte til de mindst værdifulde af Stadens Jorder. Den højeste Godtgørelse, Selskabet maatte betale, var for en Byggegrund ved Alleen lige uden for Vesterport (Matr.-Nr. 78); den kostede 4 Mark pr. Kvadratalen. Et Hjørne af Professor Borrings Have (Matr.-Nr. 81) kostede 3 Mark pr. Kvadratalen. Men allerede ved Tømmerpladsvejen blev Grundene vurderede til kun 27 Skilling pr. Kvadratalen, og bag ved Vesterbro, langs Stranden, var de naturligvis langt mindre værd. Her solgtes de endnu ikke i Alenvis, men betaltes med fra 300 til ca. 2000 Rdlr. pr. Td. Land (fra ca. 2 til ca. 15 Skilling pr. Kvadratalen).

Utvivlsomt var disse Grundpriser dog allerede dengang alt for lave; i hvert Fald var Stadskonduktøren, Major Schlegel, misfornøjet med dem og fralagde sig alt Ansvar for Vurderingen: »Til Oplysning for Fremtiden,« skriver han, »og for at man ikke skal tillægge mig en

---

[1]) Fædrelandet 25. Febr. 1843.

Mening, som jeg ikke har haft, og som kunde blive til Ugunst for Forstæderne, hvori Staden selv er den betydeligste Grundejer, maa jeg bemærke, at disse Vurderinger staa under den Pris, der i den sildigere Tid er givet i Forstæderne, især nær ved Staden. Vel er det muligt, at Strandgrundene øjeblikkelig ikkun kunne nyttes lidet; men Tabet af Adgangen til Stranden og Strandrettigheden kan blive des vigtigere i Fremtiden.« [1])

Ekspropriationsretten hjalp Selskabet over de største Vanskeligheder, men en Del Bryderier med vrangvillige Ejendomsbesiddere blev der jo endda tilbage. Tømmerhandlerne protesterede imod, at Graven mellem Tømmerpladserne og Tivoli blev fyldt eller overbygget. Professor Borring klagede over, at Jernbanevolden berøvede ham Udsigten og Adgangen til Stranden. Møller Svane gjorde Paastand paa Erstatning, fordi han blev forhindret i Vindens frie Afbenyttelse. Rebslagerne nægtede aldeles at afstaa noget af deres Reberbaner paa Vesterbro. — Men alt dette kunde jo jævnes med Penge.

Ved kongelig Resolution af 30. Maj 1845 bevilgedes Anlæg af Jernbanen efter den af Ingeniør W. Radford afstukne Linie og med Københavns Banegaard i Dronningens Enghave. Den projekterede Hestebane fra Stationen gennem Volden og langs Filosofgangen til Havnen maatte dog opgives, og Jernbanestationen skulde som andre Bygninger paa Demarkationsterrænet opføres af let Bindingsværk.

Banen aabnedes den 26. Juni 1847 under stor Højtidelighed og i Kongens Nærværelse. I en Del Aar var denne lille Stump Jernbane mellem København og Roskilde den eneste i Norden og som saadan en af Hovedstadens Seværdigheder. Da Studenterne fra Upsala i 1852 besøgte København, var en Køretur med Jernbanen til

---

[1]) 2. Sekr. 1848 Nr. 3498.

Valby en af de Forlystelser, som Hovedstaden kunde byde paa; og saa stor var Nysgerrigheden efter at prøve den nye Befordring, at der i de første seks Maaneder rejste lige saa mange Mennesker med Banen som siden hen i et helt Aar. Men Klagerne over Jernbanevæsenet er lige saa gamle som Banen selv. Der var ikke gaaet 14 Dage, før »Stemmer fra Publikum« begyndte at løfte sig i Bladene. Der havde stedse været nogen Misfornøjelse med, at Stationen ikke var kommen helt ind i Byen, og yderligere Tidsspilde forvoldtes de rejsende ved den nye Administrations Ufuldkommenheder. Der var unødige Formaliteter ved Købet af Billetter; Returbilletter skulde stemples, og Billetsalget sluttede fem Minutter før Togets Afgang. Der fandtes ingen Ventesal for Passagerer; disse maatte opholde sig i Pakhusene og for at komme til dem passere frem og tilbage over Sporene. — Disse Ulemper kunde jo efterhaanden afhjælpes; men værre var det, at det pekuniære Udbytte ikke svarede til Forventningerne. Banens Anlæg havde kostet en Del mere end de $1^1/_2$ Million Rdlr., og det aarlige Driftsudbytte blev mindre end paaregnet. Valby Station skuffede ganske Forventningerne; man havde her regnet med over 400,000 Passagerer aarlig, og der kom aldrig mere end 30,000. Derimod blev Passagerantallet til og fra de øvrige Stationer langt større end paaregnet: i Stedet for de forventede 80,000 var der hvert Aar ca. 200,000, og i Stedet for de kalkulerede 40,000 Rdlr. fik Banen saaledes paa denne Konto en Indtægt af 100,000 Rdlr. Men til Gengæld skuffede Godstransporten betydeligt; den gav kun en Indtægt af 30—50,000 Rdlr. i Stedet for de beregnede 70—75,000 Rdlr. Banens Indtægt var i alt 130—160,000 Rdlr. aarlig i Stedet for de 167,000, hvormed man havde regnet at kunne begynde straks. Aktionærerne fik derfor kun 1 eller 2 Procent af deres Penge og i enkelte Aar slet intet [1]). Forholdet bed-

[1]) Danmarks Statistik III S. 40, 138—40.

redes først, da Banen blev forlænget til Korsør. Arbejdet paa denne Strækning paabegyndtes i 1852, og den hele Banelinie, med Dampskibsforbindelse til Kiel, aabnedes 27. April 1856. Da havde hele Baneanlæget kostet ca. 7 Millioner Rdlr.

En Jernbane nord paa lykkedes det derimod ikke at faa anlagt i disse Aar. Allerede i 1844 indgav Vekselmægler Heymann Andragende om Koncession paa Anlæg af en Jernbane til Helsingør. Men da der ikke forelaa tilstrækkelige Forarbejder, blev Andragendet afvist. Noget større Udsigter havde Planen om en Bane til Klampenborg. Da Dr. med. *Hjaltelin* i 1844 havde anlagt Klampenborg Badeanstalt, var han interesseret i at faa en Jernbane derud, og i 1845 fik han af Regeringen Tilladelse til at lade det fornødne Nivellement iværksætte. Han foreslog to Linier: en vestlig fra en Station uden for Nørreport over Farimagsvejen og Sortedamssøen, over Blegdammene og Fælleden, hvor den skulde gaa tværs over den af Holger Danskes Briller, som laa nærmest Nørre Allé, og ud til Store Vibenshus. Og en østlig fra Østerport gennem Classens Have til Lille Vibenshus. Men da Banen var en ren Lystbane, blev det ikke Dr. Hjaltelin tilladt at anvende Ekspropriationsloven, og han maatte derfor selv søge Overenskomst med alle de paagældende Grundejere. Med Kommunen blev han hurtig enig, skønt denne forlangte betydelig højere Priser af ham end dem, det sjællandske Jernbaneselskab havde givet. For Sortedamsagrene mellem Farimagsvejen og Søen skulde han betale 1 Rdlr. pr. Kvadratalen. For Vognmandsmarken blev forlangt 4000 Rdlr. pr. Td. Land, for nogle Jordstykker ved Store Vibenshus 3000, medens Fællederne, i Betragtning af den Anvendelse, hvortil de var bundne, kunde sælges for 1000 Rdlr. pr. Td. Land. I alt skulde Kommunen for sit Vedkommende have 111,100 Rdlr.

Men langt værre blev det, da Hjaltelin skulde til at forhandle med de private Grundejere, som i det hele taget var uvillige mod Foretagendet. Allerede Nivellementet havde de protesteret imod. Saaledes skriver Etatsraad Tutein: »Da Jernbanen kan anlægges bag om kostbare Ejendomme langs med Stranden, protesterer jeg mod al Ødelæggelse.« Konferensraad Kirstein besværer sig over, at ubekendte Personer uden hans Vidende eller Vilje er trængt ind paa hans Grund og har nedrammet Pæle. Fabrikant Jenner paa 3. Blegdam, hvis Jorder ikke berørtes af Jernbanen, protesterede dog imod den, fordi Røgen og Ilden fra Lokomotivet vilde skade hans Ejendoms Anvendelse som Blegdam. Overalt fandt Dr. Hjaltelin de af Grundejerne forlangte Priser for ublu, og Foretagendet maatte derfor opgives [1]). En Jernbane til Klampenborg aabnedes først i 1863, til Helsingør i 1864.

Handelens Opsving.

Alt, hvad der ved Aar 1840 høres om Københavns Handel, er Klager over Tilbagegang og Forfald: Havnen er tom, de store gamle Handelshuse er borte, Børsen helt uden Betydning. Statistikkens Tal bekræfter Klagernes Rigtighed. Københavns *Handelsflaade* var i Aarene fra 1832 til 1839 gaaet ned fra 302 Skibe med ca. 32,000 Tons til 281 Skibe med ca. 30,000 Tons. Siden Aarhundredets Begyndelse var Handelsflaaden i det hele sunket til det halve [2]), og det laveste Punkt var endnu ikke naaet. I 1845 var Skibenes Antal, Dampskibene medregnet, kun 251 med knap 29,000 Tons Drægtighed [3]).

---

[1]) 2. Sekr. 1844 Nr. 3037.

[2]) Rubin: Frederik den Sjettes Tid, S. 438—39.

[3]) Tabelværk til Kbhvn.s Statistik III S. 22—23.

Den eneste Vare, med hvilken der i disse Aar dreves nogen betydeligere Handel fra København, var Tømmer. For denne Artikel var København bleven en Stabelplads; de fleste større Grossererfirmaer beskæftigede sig med Tømmerhandel i det store, og de øde Skibsværfter og tomme Oplagspladser langs Havnen toges i stor Udstrækning i Brug til Tømmeroplag. Købmændene i Finland, Sverrig og Norge sendte deres Skibsladninger herned; store Tømmerauktioner afholdtes, og betydelige Mængder udførtes igen herfra til fremmede Lande [1]).

Men nu som før hemmedes Hovedstadens Handel af trykkende Baand. Et af disse var den saakaldte *Skibsaccise,* der stammede fra Kristian V's Tid. Denne Afgift betaltes baade af Skibe og Varer og indbragte fra gammel Tid henved 20,000 Rdlr. aarlig, der fordeltes ligelig mellem Havnekassen og Kommunens Kasse. Den var fornemmelig bestemt til Vedligeholdelse af Havnens Bolværker og Broer. I 1815 var den paa Grund af store Reparationer paa Knippelsbro og Langebro bleven forhøjet med 50 Procent eller henved 10,000 Rdlr., hvilket særlige Tillæg dog kun skulde betales, indtil Havnekassen havde faaet sine Udlæg dækkede. Men senere kom der nye Reparationer til, paa Børnehusbroen og Holmens Bro, saa det varede indtil 1845, inden Gælden var betalt. Og selv da vilde Havnekassen ikke give Slip paa denne ekstra Indtægt; den stod jo nu over for Anlæget af en Dampskibsbro ved Toldboden, ligesom en Ombygning af Knippelsbro bestandig truede. Accisens Forhøjelse blev derfor bibeholdt indtil videre trods bestandige Klager fra den københavnske Handelsstand [2]). Forhøjelsen (altsaa en Trediedel af den hele Accise) voksede i Fyrrerne til 12—13,000 Rdlr., i 1848 til 15,000 og 1849—51 til 16—18,000

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 22. Febr. 1844.

[2]) Borgerrepr. Forh. 18. April 1842.

Rdlr. aarlig. Men den blev efterhaanden for stor en Byrde for Skibsfarten, og endelig bestemtes det, at Forhøjelsen, der siden 1845 kun var bleven vedtaget for et Aar ad Gangen, uigenkaldelig skulde bortfalde fra 1. April 1853.

De voksende Indtægter af Skibsaccisen viser, hvorledes der efterhaanden kom øget Liv i Københavns Handel. Det var — foruden de begyndende gode Tider — især Kristian VIII's forstandige Toldpolitik, som havde virket hertil.

Thi den værste Hindring for Byens og Landets Handel var fremdeles de trykkende Toldbestemmelser, særlig *Øresundstolden*, der skulde betales af danske Skibe lige saa vel som af fremmede. Det var til sidst blevet saadan, at det var billigere for København at forsynes med oversøiske Varer fra Hamborg end at faa dem direkte tilførte![1]) Grosserersocietetet havde længe arbejdet paa at faa Toldtariffen ændret, og Kristian VIII havde selv Blik for, hvad der her var det rette; han skyede ikke en øjeblikkelig Nedgang i Toldindtægterne for derigennem at opnaa et varigt Gode for Fremtiden, og fra 1. Januar 1842 blev Øresundstolden nedsat. Ved en Forordning af 14. April 1842 om »adskillige Lettelser for Handelen« blev gjort et nyt Skridt i Retning af Handelsfrihed. For den indenrigske Handels Vedkommende blev *Lastepengene* mellem København og andre indenrigske Havne nedsat til det halve; og til Fremme af den oversøiske Skibsfart indførtes den saakaldte *Toldremission*, som bestod deri, at Skibe, der hjembragte Varer direkte fra fremmede Verdensdele, fik godtgjort 25 Procent af den sædvanlige Indførselstold, saafremt de ved Afrejsen havde været i det mindste halvt lastede med indenlandske Produkter og Fabrikata. — Bestemmelserne om Toldremissionen stod ved Magt indtil 1854, da de afløstes af en anden Ordning,

---

[1]) M. Rubin i »Hist. Tidsskrift« 7, VI, 197.

ifølge hvilken alle Varer, der indførtes direkte fra oversøiske Steder, fik den erlagte Øresundstold tilbagebetalt. Saaledes gik man med smaa Skridt fremad mod stedse større Frihandel. — Et *Frilager* indrettedes i 1851 paa Københavns Toldbod [1]), hvorimod de større Planer om at gøre København til en Frihavn, som var fremme i Aarene 1849—51, ikke førte til noget, lige saa lidt som Grosserer A. W. Andersens vidtskuende Projekt i Slutningen af Halvtredserne om en storartet Udvidelse af Havnen mod Syd gennem Kallebodstrand til Køgebugt.

Hvad det gjaldt om i disse Aar, var at gøre den danske Handel uafhængig af *Hamborg*. Medens Københavns Handel laa stille, havde Hamborg bemægtiget sig næsten hele Danmarks Omsætning. Over Hamborg udførtes vort Korn og Smør, og over Hamborg modtog vi ikke blot alle tyske og franske Varer, men ogsaa Englands Fabrikvarer og Koloniernes Indførsel af Kaffe og Sukker. Alle disse Varer blev ompakkede i Hamborg, inden de sendtes videre til os, og vi kom derved til gennemsnitlig at betale dem med en Fjerdedel over den Pris, vi kunde have faaet dem for fra selve Produktionsstedet. Hamborgs overmægtige Stilling beroede til Dels paa den Dygtighed, hvormed »Probenreuter«-Systemet var organiseret, men især paa, at de hamborgske Huse var tilstrækkelig pengestærke til at kunne give udstrakt Kredit. Den Købmand i Danmark, der ikke selv havde Kapital, kunde i Reglen uden Vanskelighed opnaa en saakaldt *Blancokredit* i Hamborg, der rigtignok maatte forrentes med 10 Procent. Gennem dette Kreditsystem blev de danske Købmænd jo fuldstændig afhængige af de hamborgske Handelshuse, ja, ofte var de ikke for andet at regne end for Hamborgernes Pladsagenter, omtrent som Hansestædernes »Pebersvende« i gamle Dage. To Gange om Aaret

---

[1]) Dep. Tid. 1851 S. 600.

oversvømmedes Landet af de tyske Handelsrejsende, der i hvert Købmandshus udkrammede deres vel forsynede Prøvekister, ja ikke forsmaaede, hvor Lejlighed gaves, at gaa lige til Konsumenterne for at gøre Forretning. Det var dette Aag, som det gjaldt om at bryde, og det blev en Opgave særlig for København at tilbageerobre den Plads, som Hamborg havde bemægtiget sig.

Handelen paa Kolonierne var den, som det først lykkedes at vinde tilbage for Danmark. Det Beløb, som udbetaltes i Toldremission i København for direkte Indførsel af Kolonialvarer, var i 1843: 18,900 Rdlr.; det steg derefter Aar for Aar, indtil det i 1848 naaede det højeste Tal med 131,760 Rdlr. I 1843 indførtes direkte til København knap 1 Million Pund Kaffe og 8 Millioner Pund Sukker. I 1852 var Indførslen over 8 Millioner Pund Kaffe og 22 Millioner Pund Sukker. Den tilsvarende Udførsel, hvoraf jo Remissionen var betinget, voksede ligeledes, og medens i 1842 kun 10 Skibe fandt Beskæftigelse i oversøisk Fart, var Antallet steget til 71 i 1851 [1]).

Men ved Siden af Regeringens Foranstaltninger virkede Tidsomstændighederne heldigt for Udviklingen af Københavns Handel. Treaarskrigen gjorde en Standsning i Hamborgs Forretninger paa Danmark, som aldrig blev helt forvundet igen. Og da *England* fra 1. Februar 1849 aabnedes for fri Indførsel af Korn fra Danmark, øgedes Forbindelsen stærkt med dette Rige, som snart skulde blive den vigtigste Aftager af danske Produkter.

Saaledes begyndte da paa ny Københavns Handelsflaade at gaa fremad, efter at det laveste Punkt var passeret i 1845. Baade Sejlskibenes og navnlig Dampskibenes Antal og Tonnage tiltog jævnt, og i 1857 talte København 312 Sejlskibe og 14 Dampskibe med en samlet Drægtighed af 43,360 Tons [2]). — »Foreningen til Søfar-

[1]) Tillæg til Rigsdagstidende 1853 Sp. 299.

[2]) Tabelværk III S. 22—23.

tens Fremme«, der stiftedes 1844, ydede et fortjenstfuldt Arbejde for at holde den danske Sømandsstand paa Højde med de forøgede Krav, der stilledes til den. Den lod paa Skippernes Laugshus afholde ugentlige Foredrag for Skippere og Styrmænd over alle til Søfarten hørende Emner, og unge Sømænd skaffede den Undervisning i Engelsk, Navigation, Geografi og lignende Fag. Af disse Foredrag udgik senere Navigationsskolen, der endnu ejes og ledes af Foreningen.

Efterhaanden som Handelen steg, kom ogsaa *Københavns Børs* til igen at betyde noget. Det var et Led i Bestræbelserne herfor, naar Regeringen i 1842 overlod Grosserersocietetet selv at vælge sin Komité og denne igen at vælge sin Formand. Og denne Komité blev siden ofte raadspurgt af Regeringen i vigtige Anliggender. I 1856 blev Børsbygningen overdraget til Grosserersocietetet paa Betingelse af, at Societetet vedligeholdt Bygningens arkitektoniske Ydre og ingen Forandring foretog heri uden Statens Samtykke.

I smaa Skridt var vor Toldlovgivning bleven reformeret i frihandlerisk Retning, og et stort Skridt blev taget i 1857, da Øresundstolden blev afskaffet. Samtidig afbrød Pengekrisen mange gamle Forbindelser og bidrog derved til yderligere at gøre den danske Handelsstand uafhængig af Hamborg. Men først og fremmest skyldtes dette Resultat dog den almindelige økonomiske Opgang i hele Landet, som omsider satte den danske Handel i Stand til at undvære den udenlandske Kredit.

Selskabelighed og Forlystelser.

Paa næsten alle Omraader er Kristian VIII's Regering en Overgangstid mellem gammelt og nyt. Der levede i disse Aar to Tidsaldre ved Siden af hinanden, hver med

sine Interesser, sine Anskuelser og Livsvaner. Ogsaa Maaden at fornøje sig paa var forskellig for den gamle og den nye Slægt, — ja, maaske intetsteds var Forskellen imellem dem saa let at faa Øje paa som netop her.

Klublivets bedste Tid var forbi. Drikkeviserne, Punchebollen og Dilettantkomedien var ikke længer det, de havde været i Frederik VI's Dage; men endnu fandtes dog en Del selskabelige Klubber og dramatiske Foreninger, hvor Underholdningen fremdeles formede sig paa gammeldags Vis. Politiet holdt nøje Regnskab med dem; thi af hvert Klubmedlem skulde betales en Afgift af 2 Rdlr. aarlig til Vor Frue Kirke. Denne *Klubskat* svaredes i 1842 af følgende Foreninger:

1. Kongens Klub	128	Medl.,
2. Den bestandig borgerlige Forening	110	—
3. Den nye Forening	185	—
4. Recreationen	93	—
5. Det forenede borgerlige Selskab	216	—
6. Dramatisk musikalsk Forening	4	—
7. Det borgerlige dramatiske Selskab, forhen Hertha	3	—
8. Constantia	21	—
9. Harmonien	9	—
10. Holbergs Minde	12	—
11. Thalia	8	—
I alt	789	Medl.,

der altsaa indbragte 1578 Rdlr. Nedsættelse til 1 Rdlr. pr. Medlem var ved kongelig Bevilling tilstaaet:

Athenæum	med 698	Medl.
Læseforeningen	- 260	—
I alt	958	Medl.

Klubskatten indbragte saaledes i alt 2536 Rdlr. Fritagne var Studenterforeningen, Musikforeningen, Det

danske Broderskab, Selskabet »Kæden«, Frimurerlogen, Haandværkerforeningen og Industriforeningen [1]).

Klubafgiften betaltes af de Medlemmer, som var i Selskaberne i Begyndelsen af Oktober Maaned. Det saa derfor noget mistænkeligt ud, da »Det borgerlige dramatiske Selskab, forhen Hertha« i Sæsonen 1842—43 indberettede, at alle Medlemmerne havde meldt sig ud med Undtagelse af de 3 Direktører, saa der kun blev 6 Rdlr. at betale, — og der saa senere hen paa Vinteren indkom en Begæring fra samme Selskab om Tilladelse til at afholde Maskebal. Det paapasselige Kancelli studsede herover og paalagde Politidirektøren at undersøge, om ikke den paastaaede Udmeldelse af alle Selskabets Medlemmer kun var et Forsøg paa at unddrage sig Afgiften. — For øvrigt var det ikke ualmindeligt i de smaa Klubber, at saa godt som alle Medlemmerne sad i Bestyrelsen. »Den dramatiske Haandværkerforening« havde i 1855 efter Listen kun 10 Medlemmer. Af dem var 1 Justitsdirektør, 1 Økonomidirektør, 1 dramatisk Direktør, 1 Musikdirektør, 1 Entrédirektør, 2 Repræsentanter og 1 Sekretær.

Efterhaanden som de gamle Klubber forsvandt, — Borups Selskab opløstes i 1841, lidt senere fulgte Den nye Forening, Dramatisk musikalsk Forening og Harmonien, — medens nye Foreninger med hidtil ukendte Formaal stiftedes i stort Antal, blev det vanskeligt at holde Rede paa Klubskatten. En Skakforening, der talte 29 Medlemmer, blev i 1846 udpantet af Magistraten for 58 Rdlr., da den nægtede at betale Klubskat; Sagen gik til Domstolene, og Skakforeningen blev dømt til at betale. Heldigere var Polyteknisk Forening, der samtidig protesterede og blev fritaget. »Den militære Forening« maatte i 1846 betale sine 2 Rdlr. pr. Medlem, medens Maler-Sangforeningen, Kammagernes Forening og en Filial af

---

[1]) 1. Sekr. 1842 Nr. 1847.

den slesvigske Forening Aaret efter gik fri. Bogbindernes Forening skønnedes af Bræstrup at burde være fritagen, »om endogsaa enkelte Gange nogle af Medlemmerne i Samlingerne kunne bestille et Bord hos Restauratøren og derefter spille Kort«. Derimod skulde »Heimdalen« i Classens Have og »Det gode Sindelag« betale. I 1853 indstillede Politidirektøren, at Den militære Forening, Foreningen af Borgerofficerer, Søofficersforeningen, Livjægernes Skydeselskab og Handels- og Kontoristforeningen skulde være afgiftsfri. Disse fem Foreninger havde hver en Aften om Ugen Møde hos Madam Vincent paa Kongens Nytorv.

Klubskatten anvendtes til Forrentning og Afbetaling af Frue Kirkes Gæld. Da Gælden var afviklet i 1855, blev der gjort Forsøg paa at bevare Klubskatten til lignende Anvendelser i Fremtiden, foreløbig til Opførelse af en Kirke paa Nørrebro [1]). Men Skatten var saa upopulær, at dette Forsøg maatte opgives, og Klubskatten faldt dermed bort.

Der er ingen Tvivl om, at Samlivet har været hyggeligt og fornøjeligt i disse private Klubber. Alle Medlemmerne kendte hverandre, og man befandt sig her som i én stor Familie. Endnu længe efter, at det hele var forsvundet, kunde Mindet om disse glade Klubaftener varme et gammelt Medlems Hjerte, saaledes som vi ser det i de naive Erindringer fra »Holbergs Minde«, som et af Klubbens trofaste Medlemmer, Bogbinder Andersen, udgav i 1868. Hans Fordybelse i de kære Minder giver os et levende Billede af Klublivets muntre og uskyldige Glæder, — en Form for Selskabelighed, som den yngre Slægt aldrig har kendt.

»Holbergs Minde« var stiftet i 1827 og bestod endnu helt op i Tresserne. Sjælen i det var den bekendte Vise-

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1855 S. 260.

digter og Borgerofficer *Garbrecht*, der i Kolerasommeren holdt Humøret oppe i Klubben ved hver Aften at spise sin Portion Jordbær med Fløde, — en Ret, som ingen andre i den Tid turde røre. Klubben samledes om Vinteren i Kannikestræde, hvor der spilledes Komedie eller holdtes Baller og Maskerader, og hvor bl. a. Louise Rasmussen dansede spansk Dans for dem. Om Sommeren mødtes de paa *Solitude* til Skiveskydninger med Flitsbue eller til »Konversationer, der endnu lever i kærligt Minde hos dem, der paa dette yndige Sted har tilbragt saa mange glade og behagelige Timer«.

»Sædvanlig havde Selskabet efter hver Fugleskydning et Fakkeltog om Aftenen, den temmelig store Have rundt, med Musik i Spidsen. Herom maatte altid gøres Anmeldelse til Nikolaj Taarn, for at der ikke skulde klemtes i Formening af, at det var Ildebrand. Smaakanoner var placerede paa passende Steder og gave Salut til Skaalerne. Om Søndagene havde som oftest Aëronaut Colding, der var Medlem, 2 à 3 Luftballoner, lignende dem, der nu for Tiden opstige fra Tivoli, som han fyldte og lod opstige, og lod en af Damerne overklippe Baandet, der holdt Ballonen nede, hvorpaa den gik tilvejrs. I den yderste Udkant af Haven var en Høj, omgivet med Syrener og Caprifolium; til denne Høj marcheredes i Procession om Aftenen, med Værten Østerberg i Spidsen, der bar en Bolle Punch, som her under Spøg og Lystighed og glade Sange blev tømt. Selskabets Medlemmer søgte heller ikke stort anden Sommerfornøjelse; der var dengang hverken Tivoli eller Alhambra eller noget af det, der senere er opstaaet. Her søgte de, som een stor Familie, deres Glæde, og indfandt sig især om Søndagen med deres Familier saa talrigt, at der ofte ikke var Plads ved Bordet til dem alle; men herpaa blev der raadet Bod, idet Selskaberne i Forening fik rejst et stort Telt ude i Haven, med et langt Bord i Midten.«[1])

Da Solitude skiftede Ejer, blev Haven ikke mere udlejet til Selskaber, og »Holbergs Minde« flyttede da ind til

---

[1]) I. C. Andersen: Holbergs Minde, S. 61—62.

Krigsassessor Koop paa Blaagaard. De fandt, at hans Have mindede saa meget om det uforglemmelige Solitude, at Medlemmerne kaldte den »Ny Solitude«, hvilken Benævnelse derpaa Ejeren optog. Men i 1846 maatte de ogsaa bort derfra. De flyttede da ud til Enighedsværn, senere hen paa Værnedamsvejen, saa til Bjørnsdal paa Vesterbro. Men de gode gamle Tider var uigenkaldelig forbi, og Selskabet blev aldrig mere, hvad det engang havde været.

Hvad Teatret i Kannikestræde, den populære »Kalkeballe«, var for det jævne Borgerskab, var *Det kongelige Teater* for de højere Klasser. Teatret holdt sig endnu gennem Fyrrerne som Midtpunktet i Hovedstadens Interesser, skønt det efterhaanden trængtes stærkt af det frembrydende politiske Liv. Kristian VIII, som ikke holdt af, at hans Undersaatter politiserede, viste Teatret en øjensynlig Interesse, og Befolkningen var ikke vanskelig at faa med. Efter Opførelsen af »Dina« i 1842 spændte Publikum Hestene fra Fru Heibergs Vogn og trak hende til hendes Bolig, en Hyldest, som tidligere kun var vist Kongen og Thorvaldsen. Og et Par Aftener senere, da det var hendes Fødselsdag, bragte 400 Studenter hende et Fakkeltog. — Aaret efter og flere Gange senere var Jenny Lind i København. Da stod Folk fra midt om Natten opstillede foran Teatret for at sikre sig Billet, naar Dagen gryede. Men faa Minutter efter, at Døren var lukket op, meldte alle Tavler »Udsolgt«, og Folk gik forbitrede hjem og skrev vrede Indlæg til Bladene om den slette Orden, der herskede ved Billetsalget. »Fædrelandet«, der snærrede ad alt, hvad der kunde tage Interessen fra det politiske, skrev spydigt, at Jenny Lind havde formaaet det, som ikke var lykkedes Hans Majestæt: at indføre den almindelige Værnepligt; thi medens det fremdeles kun var Bønderkarle, der manøvrerede paa Fælle-

den, var det Folk af alle Stænder, Gentlemen og Fattiglemmer, Herrer i Paletot og Drenge i Bluse, der bivuakerede paa Kongens Nytorv [1]). — Men de kongelige Skuespillere følte sig ogsaa! Da »Fædrelandet« i 1840 havde karakteriseret vort Publikum som det mest langmodige i Verden til at taale Sjuskeri »hos Skuespilleren, hos Scene-Arrangeuren, hos Maskinmesteren«, vilde Dr. Ryge, der var Sceneinstruktør, straks anlægge Sag mod Bladet. I Forligskommissionen faldt han dog til Ro, da Bladets Redaktør afgav Erklæring om, at der ikke var sigtet til Dr. Ryge. — Bekendt er Balletmester Bournonvilles Optræden, da han en Aften følte sig krænket i sin Værdighed. Balletten »Toreadoren« blev opført, og Kongen var til Stede i Teatret. Da Bournonville blev baaren i Triumf ind paa Scenen, lod en enkelt Pibe sig høre, og skønt det øvrige Publikum ved at klappe stærkt tilkendegav sin Misbilligelse af denne Demonstration, blev Balletmesteren saa vred, at han sprang ned af Skjoldet og med Lansen i Haanden løb hen foran Kongelogen med de Ord: »Hvad befaler Deres Majestæt, at jeg skal gøre?« Kristian VIII havde Aandsnærværelse nok til at svare: »Danse!«, og saa maatte Balletmesteren danse den Aften. Men nogle Dage senere fik han et halvt Aars Permission og rejste til Udlandet.

Et Vidnesbyrd om den Højtidelighed, hvormed man betragtede det kongelige Teaters Forestillinger, var det, at de tre første Aftener, et nyt Stykke blev opført, maatte Publikum give sin Mening om Stykket til Kende ved Bifalds- eller Mishagsytringer, men efter den Tid maatte der ikke opponeres mod Stykket; »thi Teatrets Publikum maa betragte sig, ikke som en sammenløben Hob af Individer, men som en fornuftig Organisme, der ikke i Morgen kan forkaste, hvad den i Dag har bifaldet«. De, der

---

[1]) Fædrelandet 29. Sept 1845.

kom for sent til de tre Prøveforestillinger, maatte bøje sig for den afsagte Dom, »fordi de ellers aldeles tilintetgøre Betydningen af Publikums Mening og dermed ogsaa Betydningen af deres egen«. Saa filosofisk moraliserede Bladene dengang for et Teaterpublikum [1]).

Teatret var lille og daarligt indrettet. Der var en Vrimmel af Døre, smalle Trapper og uregelmæssige Gange, i hvilke de teaterbesøgendes Overtøj maatte hænge, da der ingen Garderobe fandtes. Siddepladserne var smalle Træbænke, beklædte med Skind eller groft Klæde, i Logerne endog uden Ryglæn. Den mindst mulige Plads var tildelt hver enkelt, saa Folk sad murede op ad hverandre. Maskineriet var forældet og daarligt og Belysningen, der tilvejebragtes ved Olielamper, meget mangelfuld. Men trods al denne ydre Ufuldkommenhed blomstrede netop i disse Aar Kunst og Talent paa Scenen som maaske aldrig før eller siden.

Tilskuerpladsen blev udvidet i 1855 og Scenen ombygget i 1857, alt med store Bekostninger. Men godt blev Teatret dog aldrig, og omsider maatte en helt ny Bygning opføres ved Siden af den gamle. Denne blev da nedrevet i 1874.

Det kongelige Teater var længe Byens eneste. I 1846 fik Skuespiller *Thomas Overskou* Bevilling til at oprette et »Folketeater«, paa hvilket han maatte opføre Folkekomedier, Lystspil, Vaudeviller, Farcer og burleske Sangstykker. Han havde allerede udset sig en Del af den gamle Nikolaj Kirkegaard til Byggeplads, men det lykkedes ham ikke at føre Planen igennem. Det første Privatteater i København blev da *Kasino*, der aabnedes i 1848; og Byens tredie Teater begyndte at nærme sig, da Direktør Lange i 1853 fik en Teaterbevilling. Et Par Aar spillede han paa Hofteatret, men da imidlertid Hippo-

---

[1]) Fædrelandet 21. Nov. 1844.

dromen paa Nørregade, som ikke betalte sig, var bleven indrettet til Teater, drog Lange derind i 1857 og aabnede *Folketeatret.*

Af Forstadsteatre var der to, som begge laa uden for Vesterport. Pettolettis Teater i Alleen, omtrent paa den nuværende Panoptikonbygnings Plads, blev i 1850 købt af en Arkitekt Henrich Petersen, der fik Bevilling til at fortsætte dets Drift. Morskabsteatret, hvor Familien Price optraadte, og hvor de Casortiske Pantomimer spilledes, laa længere ude paa Vesterbro, skraas over for Skydebanen. Vesterbro var i det hele taget Stedet for de billigere Forlystelser, og her foreviste tilrejsende Menagerieejere deres sjældne Dyr, der altid var sikre paa at vække Opsigt i en Tid, da Byen ikke havde nogen zoologisk Have. — Ude paa det tarveligere Nørrebro kunde man nøjes med »Karusselbane« og Taagebilleder.

Ved Siden af Teaterinteressen stod *Musikbegejstringen,* der maaske aldrig har været større i København end i Fyrrernes Begyndelse. Det var kun faa Aar siden, det københavnske Musikliv var vaagnet, — det skete hin Aften i 1836, da »Musikforeningen« blev stiftet i det kongelige Teater under Indtrykket af Weyses Melodier. Og da saa den unge Gade i 1840 kom hjem fra Leipzig, anerkendt og udmærket af Udlandets første Mestre, da voksede og svulmede Musikbegejstringen om Kap med Nationalfølelsen: »Ligesom Danmark havde sin Thorvaldsen og sin Oehlenschläger, skulde det nu ogsaa paa Tonekunstens Omraade faa sin Berømthed.« [1])

Det vrimlede nu af Musikdilettanter i København. Strygekvartetter dannedes og opløstes, og Musikforeningens store Koncerter var Begivenheder for hele Byen. *H. C. Lumbye* uddannede sit eget Orkester, i lang Tid det eneste i København ved Siden af det kongelige Kapel,

---

[1]) Angul Hammerich: Musikforeningens Historie S. 55.

og begyndte at give Koncerter i Hotel d'Angleterre og Rosenborg Have. Og Udlandets Virtuoser fik Øje paa Danmark: Ole Bull, Franz Liszt og Clara Schumann optraadte i København, og snart kom den fremmede Musik til os, ikke blot med de enkelte store Stjerner, men i hele Flokke og Sværme. I 1840 kom et Selskab af 40 »Bjærgsangere« fra Pyrenæerne til København; men de drog bort igen efter at have givet nogle Koncerter [1]). Anderledes gik det med det *italienske Operaselskab* under Grev Marasinis Ledelse, der kom til København Aaret efter. Italienerne havde deres første Tilholdssted i al Beskedenhed ude paa Vesterbros Morskabsteater; men snart tog selve Kongen dem under sin Beskyttelse og overlod dem Hofteatret paa Kristiansborg. Den 3. Januar 1842 begyndte deres Forestillinger her, og snart havde de med Rossinis og Donizettis Musik forrykket alle Københavnernes Hoveder. Italienerne, som vel næppe havde turdet haabe paa en saa begejstret Modtagelse hos det nordlige Folk, slog sig til Ro blandt de Danske og indrettede sig paa at blive her; og saa længe Kristian VIII levede, var den italienske Opera en af Københavns faste Forlystelser. Saa stor var Begejstringen for den i disse Aar, at Syngemester Rung lod alle sine Elever synge Italiensk; han opførte hele italienske Koncerter og tænkte paa at danne et italiensk Operaselskab af Danske, der skulde konkurrere med de rigtige Italienere [2]). Først ind i Halvtredserne begyndte Interessen at tabe sig, og med Sæsonen 1854 ophørte de italienske Operaer paa Hofteatret. — Til Genoplivelse af gammel italiensk Kirkemusik var imidlertid »Cæciliaforeningen« stiftet i 1851.

Det var triste Tider for *Stadsmusikanten*. Han havde hidtil været ene om at levere den Musik, Byen behøvede; og det havde han Privilegium paa, — de andre maatte

[1]) 1. Sekr. 1840 Nr. 1281; 2. Sekr. 1840 Nr. 3345.

[2]) C. Thrane: Cæciliaforeningen, S. 76—77.

egentlig slet ikke spille. Han og hans Svende skulde besørge det hele; Taksten var om Søndagen 4 Rdlr., de søgne Dage 3 Rdlr. for hver Musikant, han leverede, — saaledes havde Magistraten selv bestemt det ved en Raadstueplakat fra 1835. Men ingen tænkte mere paa Stadsmusikanten; han blev helt glemt, og da han holdt 50 Aars Jubilæum, maatte han selv indgive en Ansøgning om at blive Dannebrogsmand. Magistraten, som i den Anledning fik en Forespørgsel om den gamles Fortjenester, svarede særdeles køligt, at den vidste ikke af, han paa nogen Maade havde udmærket sig; det skulde da være, at man vilde regne hans lange Embedstid for en Adkomst [1]). Kunderne faldt fra ham, og de faa, han endnu havde tilbage, klagede over, at hans Priser var for høje. Det gjorde saaledes Biskop Mynster i 1846. En islandsk Biskop skulde indvies i Frue Kirke, og ved denne Højtidelighed skulde der blæses i Basuner. Stadsmusikanten gjorde Fordring paa at levere de dertil fornødne Musici; men Kantoren, der ellers besørgede Kirkemusikken, vilde helst være fri for hans Assistance, og Biskoppen forespurgte hos Magistraten, om man var forpligtet til at benytte ham. Skulde dette være Tilfældet, maatte man dog ønske, at hans Takst kunde blive revideret, da navnlig den Betaling, han forlangte for at blæse fra Taarnene de hellige Aftener, syntes overdreven høj [2]). — Men rigtig galt blev det først, da Tivoli blev aabnet, og Musikken spillede derinde hver Sommeraften. Forgæves søgte Stadsmusikanten at hævde, at han var eneberettiget til at levere Musikken i Tivoli; og lige saa forgæves klagede han sin Nød for Magistraten over de betydelige Tab, han led, »dels ved at omtrent det halve Antal af Stadens Danseboder Tid efter anden af Politiet ere inddragne, dels

---

[1]) 2. Sekr. 1853 Nr. 191, 1412.

[2]) 2. Sekr. 1846 Nr. 1437.

ved de ikke faa specielle Tilladelser til Lystigheder, der tilstedes forskellige, og hvortil vedkommende, paa Grund af, at Lystighederne for største Delen udføres enten i kongelige Haver eller Slotte, formene sig fritagne for at bestille Musikken hos mig« [1]). Magistraten havde ingen Trøst at give ham.

Langt ned i Hovedstadens Befolkningslag trængte denne nye Interesse for Sang og Musik, og Fyrrerne blev derved ogsaa *Sangforeningernes* gyldne Tid. Den første Sangforening var stiftet 1828 af Professor A. P. Berggreen; men først i Fyrrerne begyndte de ret at trives. Den enstemmige Visesang, som passede til Frederik VI's nøjsomme Tid og til Rahbeks og Zellitz's Drikkeviser, tilfredsstillede ikke længer. Tiden krævede den harmoniserede Sang, hvorved tillige den almindelige Lyst til at stifte Foreninger og danne Sammenslutninger kunde imødekommes, og snart blev Trangen til at høre de flerstemmige Mandskor tilfredsstillet i rigeste Maal: Studentersangforeningen stiftedes 1839, »Harmonien« 1841, Livjægernes Sangforening eller »Odeon« 1844, Skandinavisk Sangforening og Haandværkersangforeningen 1845, Typografernes og Malernes Sangforeninger 1846, »Erato« og »Dania« 1850, Septembersangforeningen, Arion, Enigheden og hvad de nu alle sammen hed. Snart havde hvert Svendelaug sin egen Sangforening, ikke just til Gavn for Arbejdet paa Værkstedet; thi det skete jævnligt, at den fjerde Mand i en Kvartet gik sin Vej midt i Arbejdstiden, naar der kom Bud til ham, at de tre andre havde fundet hinanden; ej heller til Gavn for Svendenes Ædruelighed; thi ofte stillede de sig op paa Gaden og sang, til en eller anden Velhaver bød dem ned i en Beværtning, hvor de da kunde blive i Timevis og more sig selv og andre. Sangforeningsskovture kom i Gang, — »Enigheden«s Ud-

---

[1]) 2. Sekr. 1843 Nr. 2630.

flugt i Juni 1846 nævnes som en af de første. Men ogsaa disse udartede: naar en Sangforening gjorde Skovtur, var det almindeligt, at den i første Skub ikke naaede længere end til »Tre Hjorter« uden for Nørreport [1]). De større Sangforeninger, som Haandværkersangforeningen, der talte 110 Mand og lededes af Professor Berggreen, dristede sig til at give offentlige Koncerter i København, der blev meget vel besøgte; og Malersangforeningen gav i 1849 Koncert i Rosenborg Have til Fordel for de saarede. »Enigheden« nøjedes med at give Koncerter i Køge, hvor den optraadte gentagne Gange og gjorde megen Lykke. Medlemmerne kørte med Toget ad Roskildebanen til »Køge Station« ved Køge Landevej, hvor de afhentedes i Vogne fra Køge og Omegn [2]).

Der var saaledes Vidnesbyrd nok om, at nu ønskede Folk at more sig oven paa de lange Forsagelsens Aar under Frederik VI. Og i det rette Øjeblik optraadte da den Mand, der kunde organisere Forlystelserne og skaffe Københavnerne al den Øjen- og Ørenlyst, de higede efter. Løjtnant i Livkorpset, Agent *Georg Carstensen* blev — under Kristian VIII's Protektion — Hovedstadens Maître de plaisir. Da København virkelig var meget fattig paa offentlige Forlystelser, kunde det ikke nægtes, at hans Bestræbelser til at begynde med havde en vis Berettigelse, om end de førte til, at København snart fik for mange Forlystelsesanstalter snarere end for faa.

Fyrværkeri, Illumination og Musik var de Hovedmidler, ved hvilke Carstensen virkede. I Aarene 1841—42 havde han som Redaktør af et Par muntre Ugeblade, »Portefeuillen« og »Figaro«, arrangeret Festiviteter for sine Abonnenter. I Januar 1842 gav han i Kristiansborg Slots Ridehus en straalende Nytaarsfest, der varede i tre

---

[1]) Sædder: Arion S. 10, 16.

[2]) W. S.: Sangforeningen Enigheden, 1870.

Dage. Abonnenterne gik gratis ind, andre maatte betale 1 Rdlr. Ridehuset var dekoreret i orientalsk Stil og oplyst af 3—4000 Vokslys, og to Musikkorps spillede derinde. Pressen var imponeret og Publikum henrykt. Gentagne Gange viste han sine Abonnenter Rosenborg Have i straalende Illumination med Rosenborg Slot i bengalsk Belysning, og her fik de tillige Lejlighed til at høre, hvad »det lumbyeske Selskab« kunde præstere. Ogsaa Classens Have maatte holde for til Illumination og Fyrværkeri. Og da alt dette slog fortræffeligt an, greb Carstensen den Idé om at skabe et stort folkeligt Forlystelsesetablissement, som i disse Opgangstider ligesom laa i Luften. Allerede i 1841 havde to københavnske Borgermænd, Papirhandler Bing og Kunstdrejer Nygaard, indgivet Ansøgning om Tilladelse til at anlægge et *Tivoli;* men der var ikke kommet noget ud af Forhandlingerne [1]). Carstensen greb da dristigere til, fik Bevillingen i 1842, og i en utrolig kort Tid fik han det hele færdigt, saa Tivoli kunde aabnes d. 15. August 1843. Det aabenbarede sig for Samtiden som et Eventyr, og Byen talte ikke om andet end om Tivoli:

»Har De været i T i v o l i? Er det ikke charmant; er det ikke nydeligt? Med disse Spørgsmaal er nu i en 14 Dages Tid enhver Konversation begyndt her i København, ikke mindre i Salonerne end paa Gaden. Bladene ere blevne beslaglagte, Censuren halvvejs indført, Associationsfriheden er gaaet fløjten, Københavnerne ere gaaede — i T i v o l i. Ja, den sidste Rest af drømte Friheder og Rettigheder kunde forsvinde imellem vore Hænder, Høsten kunde slaa fejl, Kvægsygen udbryde, Øresundstolden tabes, Slesvig og Holsten løsrive sig og Jylland gaa under ved Vandflod; Københavnerne vilde i denne Tid dog kun have een Interesse, og den hedder — T i v o l i.« [2])

[1]) Hist. Meddelelser om Kbhvn. II, S. 595 ff.

[2]) Fædrelandet 1. Sept. 1843.

Saaledes spottede de politiske Alvorsmænd i »Fædrelandet« over deres Bysbørn og den nye Forlystelsessyge, som tog Interessen bort fra deres alvorstunge Bladartikler. Og man faar Indtryk af, at Skildringen ikke er saa meget overdreven, naar man ser den overordentlige Tilstrømning, som Tivoli kunde glæde sig ved i disse første Aar. I 1844 var de besøgendes Antal (foruden Abonnenterne) 372,227, et Tal, som derefter i de følgende Aar gik jævnt nedad, indtil det i 1848 naaede sit laveste: 166,210 Personer. Med den stigende Befolkning voksede derefter atter Besøget i Tivoli, men ikke før i 1857 naaedes et Tal saa højt som i Anstaltens første Aar.

Dog selv for Oppositionspolitikerne bød Tivoli paa noget, der nok lignede et Vidunder: Det nye straalende Forlystelsesetablissement laa paa selve Fæstningens Grund, — den strengt afspærrede Fæstning havde pludselig aabnet sig for Livsglæden og den muntre Latter, ja, saa meget Hensyn blev der taget til Tivolis Gæster, at Vesterport for deres Skyld blev holdt aaben til langt ud paa Natten. Det var tydeligt, at Agent Carstensens Idé var velset paa allerhøjeste Sted.

Medens »Fædrelandet« vedblev at satirisere over Tidens »tivolistiske« Tendens, førte Carstensen sejrrigt sit nye Etablissement frem over for Konkurrenterne paa Vesterbro, ligesom han fra første Færd havde sejret i Publikums Hjerter. Brødrene Price vilde forbyde ham at opføre Pantomimer, Teaterejer Pettoletti nedlagde Forbud mod hans Beriderforestillinger, og Stadsmusikanten vilde forbyde ham at spille Musik. Men ingen brød sig om deres Klager og Protester, og Carstensen forfulgte sin Sejr. Nu havde han sørget for Københavnernes Sommerforlystelse, han vilde ej heller forlade dem om Vinteren. Ogsaa et Vintertivoli skulde de have, og her laa ligesom sidst en ældre Plan og ventede paa ham.

I 1843 ansøgte en Møbelhandler Sivertsen om Tilla-

delse til at anlægge en Vinterhave med Musik og Restauration. Han blev imidlertid standset af Industriforeningen, der netop paa den Tid tumlede med sit store Projekt om en Koncertbygning paa Nikolaj Kirkeplads og nu frygtede en Konkurrent [1]). Men et Par Aar senere gjorde Carstensen denne Plan til Virkelighed, og saaledes fremstod *Casino* i 1845.

I sit sædvanlige pompøse Sprog udsendte Carstensen en Indbydelse til Aktietegning i det nye Foretagende. Han betvivler ikke, at et saadant Lokale vil være velkomment »for et Publikum, for hvem Musikken ikke længer er en blot Fornøjelsessag, men en virkelig Fornødenhed«. Her er ikke Tale om at pirre og nære Forlystelsessygen, paastaar han, men om at tilfredsstille en Trang, der efter Forholdenes Natur snarere vil tiltage end aftage. »Medens Sommeren spreder Hovedstadens Indvaanere til forskellige Kanter, samler Vinteren dem paa ny inden for dens Mure; medens Sommeren tilbyder tusinde Fornøjelser uden for Byen, hvor hver en grøn Plet allerede er Forlystelsessted nok, byder Vinteren til Erstatning kun et Teater, der baade er for lille for en anselig Hovedstad og for dyrt for den uformuende, — mon man da ikke i den lange og barske Vinter, naar Sne og Regn og Regn og Sne er den eneste Afveksling, med Glæde og Begærlighed vil ty hen til et Sted, hvor grønne Vækster, sprudlende Fontæner, duftende Blomster og Musikkens Toner kappes om at frembringe et smilende Foraar.« [2])

Saa poetisk var Sproget i Agent Carstensens Henvendelser til sine Bysbørn, naar det gjaldt om at faa dem til at tegne Aktier i hans Foretagender. Intet Under, at de ikke kunde modstaa, og at Kapitalen snart var tilvejebragt. Øverst paa Aktionærernes Liste stod Carsten-

---

[1]) 2. Sekr. 1843 Nr. 1277.

[2]) Carstensen: Indbydelse til Actietegning paa Kbhvs. Casino. 1845.

sen selv med 428 Aktier og 28 Stemmer paa Generalforsamlingen; derpaa kom Parfumehandler D. Capozzi og Grosserer Owen med hver 200 Aktier og 22 Stemmer, — kort, Pengene blev skaffede; og Carstensen fik Bevillingen [1]). Han købte da den afdøde Statsminister Krabbe-Carisius's Gaard i Amaliegade. Byggegrunden var efter den Tids Priser betalt ualmindelig dyrt: 40,000 Rdlr. for godt 6000 Kvadratalen Grund. Det hele skulde indrettes flot, og det vilde nok have knebet med at skaffe Pengene, hvis ikke Carstensens høje Velyndere igen var traadt til. Af den kongelige Kasse bevilgedes et Laan af 25,000 Rdlr. til Kasino. Det stod paa anden Prioritet efter en Gæld paa 60,000 Rdlr. til Kreditkassen for Husejere. Og saa blev da Etablissementet færdigt og kunde aabnes i Februar 1847, med den store Vinterhave, der gik gennem Bygningens hele Højde, med Balsal og Læseværelser, Billarder og Restauration — og med fuldstændig Belysning med Gas. Atter havde Carstensen lagt Hovedstaden for sin Fod, hans Sukces syntes ogsaa denne Gang fuldstændig: »4000 Mennesker var samlede i det vidtløftige, smukke Lokale. Fontænen i Pergolaen og Kaskaderne i Vestibulen vare satte i Bevægelse, og det lumbyeske Selskab i den store Sal kappedes med det steyermarkske Musikkorps i den mindre om at forskaffe Publikum en musikalsk Underholdning.« Men Glæden varede kun kort. Carstensen havde dog denne Gang forregnet sig. Trods nye Beviser paa Regeringens Velvilje i Form af Bevillinger til Anlæg af en Industribasar i Kasino og til der at give mimiske Forestillinger ligesom i Tivoli, slog Foretagendet ganske fejl; allerede i 1848 var Aktieselskabet fallit til stort Tab for de Haandværkere, der havde leveret Arbejde og Materialier til dets Opførelse og faaet Aktier i Betaling.

---

[1]) Fortegnelse over Aktionærer i Kasino 1845 (trykt). — Koll. Tid. 1845 S. 893.

Saa fuldstændig var Bankerotten, at Kasinoaktierne i 1848 efter Sigende solgtes for et Glas Toddy [1]). Da Anstalten igen kom paa Fode, var det i en helt anden Skikkelse, nemlig som *Teater*. Aktieselskabet fik under 24. Oktober 1848 Bevilling foreløbig paa 10 Aar til at opføre Lystspil, Folkekomedier og Vaudeviller, og dermed faldt omsider den omtumlede Anstalt til Ro med Lange og senere Erik Bøgh som Teaterdirektør.

Carstensen forstod at skabe Etablissementerne, men ikke at holde paa dem. Ligesom Kasino gled ogsaa Tivoli snart ud af hans Hænder. Da forsøgte han for tredie Gang at grundlægge et nyt Fornøjelsescentrum, denne Gang en Konkurrent til selve hans egen førstefødte. I 1856 fik han Bevilling til Anlæget af Etablissementet *Alhambra* i Frederiksberg Allé. Det skulde være en fornem og stilfærdig Anstalt, der kun bød paa Musik og Illumination. Modsætningen til Tivoli var gennemført; det var kommet dertil, at Carstensen nu gerne vilde paatrykke Tivoli et Stempel af at være de simplere Fornøjelsers Tilholdssted. Paa ny udstedte han da et af sine højtidelige Opraab til Publikum: Han havde allerede tidligere bidraget sin Del til at højne Publikums Smag ved for 13 Aar siden at stifte Tivoli, for 10 Aar siden Kasino. »I gamle Dage, da man ikke havde andet, strømmede Folk til Dyrehavsbakken; men da Tivoli viste sig, tabte Københavnerne snart Smagen for Fjællebodsløjerne paa »Bakken«, til hvilken dog saa at sige 100-aarige Traditioner knyttede sig: de søgte fra nu af ud til det nævnte Etablissement.« Men nu skulde altsaa Tiden være kommen, da Publikum kunde løftes endnu et Trin op, og Carstensens Bestræbelser gik derfor ud paa »igen at berede Publikum en Overgang til noget nyere, bedre og skønnere«. Alhambra skulde opføres i maurisk Stil, et smukt og værdigt Anlæg,

---

[1]) Erik Bøgh: Erindringer II, S. 158.

hvorfra alle støjende Forlystelser var banlyste. Danseestrader, Karuseller, Rutschbaner, Keglebaner og deslige skulde ikke findes. Men der vilde blive afholdt Morgenkoncerter, og Mineralvande og frisk Mælk vilde blive udskænket i Etablissementet for de Damer og Herrer, som for deres Helbreds Skyld foretog Morgenpromenader.

»Ved mine Medborgeres Bistand vil det lykkes mig, nu da Aarene og mit Livs bevægede Forhold have fremkaldt en større Alvor hos mig, at forskaffe København og dens nærmeste Omegn en virkelig forædlende Forlystelsesanstalt, hvad der alt tidligere, om end mere ubevidst, var Maalet for mine Bestræbelser, og hvad jeg fra nu af skal betragte som en Livsopgave for mig.« Men inden Alhambra aabnedes i 1857, var Carstensen død. Et Aktieselskab overtog Etablissementet.

Carstensens Eksempel undlod ikke at kalde Efterlignere frem. I 1852 indgav Overkrigskommissær Høegh-Guldberg et Andragende om at maatte indrette en *Fyrværkerihal* paa en Jordlod ved Sct. Jørgens Sø, der, hvor nu Vandvæsenets Filtre ligger. Den hele Plads skulde omgives med et Plankeværk og derindenfor afbrændes »et meget stort offentligt Fyrværkeri« en Gang om Ugen. Men Justitsministeriet havde saa meget at indvende mod denne Plan, — »foruden de Betænkeligheder, som en Forøgelse af de allerede talrige Forlystelsesanstalter i selve Staden og i Stadens nærmeste Omgivelser ved sligt et Etablissements Oprettelse i Almindelighed maatte frembyde«, — at det nægtede sin Tilladelse dertil [1]). Et lignende Afslag fik Kunstfyrværker *Biagio Amici,* der ønskede at afbrænde Fyrværkerier paa Nørre Fælled. For yderligere at kvalificere sig til en Bevilling havde han, der var Udlænding, først taget Borgerskab i København som Mel- og Grynhandler. Men det hjalp ham altsaa ikke [2]).

---

[1]) 2. Sekr. 1852 Nr. 1345.

[2]) 2. Sekr. 1853 Nr. 1712; 1856 Nr. 1431.

En Interesse, der nu som før optog Tiden stærkt, var Lotterispil og Tombola. I Fyrrerne havde man endnu det kære *Tallotteri*, som særlig de lavere Klasser var meget forfaldne til, og som skaffede Drengene i Opfostringshuset, der udtrak Numrene, en anselig Indtægt. Man kunde i dette Lotteri i heldigste Tilfælde vinde sin Indsats tilbage 60,000 Gange fordoblet; og selv om dette Tilfælde maaske aldrig var indtruffet, var Muligheden nok til at sætte Folks Fantasi i Bevægelse. Utrolige Historier løb rundt om Folk, der ved en Lotterigevinst var blevne Millionærer. »Drømmebøgerne« var fulde af Anvisninger til »at drømme sig Tal«, Kassebetjente forgreb sig paa betroede Midler for at kunne spille i Lotteriet, — saaledes Teaterkasserer Prinzlau, der bortspillede de Penge, der var indsamlede til det kongelige Teaters Ombygning. Lotteriet blev trukket hver Uge, og alene i København var den aarlige Indsats omtrent 1 Million Rdlr. Alle oplyste Folk var imod det, og Stænderforsamlingen i Roskilde krævede det afskaffet. Men Regeringen vilde ikke undvære de Penge, Lotteriet gav i Statskassen, og først i 1850 gjorde Rigsdagen ved en Lov Ende paa Tallotteriet.

Men *Klasselotteriet* vedblev at bestaa, og andre Afløb for Folks Spillesyge blev snart fremskaffede som Erstatning for det, de havde mistet. Man ophjalp Industrien ved Lotterier. »Den københavnske Forening til Industriens Fremme« fik Tilladelse til Bortlodning af indenlandske Fabrikata. Haandværkerforeningen oprettede et *Varelotteri*, og Idiotanstalten paa Gl. Bakkehus bortloddede Industri- og Kunstgenstande (»Tillægsgevinst i Idiotlotteriet«). Der var Lotterier til Fordel for Sygehjemmet, for Bespisningsanstalten, for Kirken paa Nørrebro o.m.m. Privatfolk søgte ved Lotteri at afhænde de mærkværdigste Ting: et Fortepiano, en Mølle paa Volden, i 1852 endogsaa Hippodromen paa Nørregade, hvilket dog ikke blev tilladt. Ligesom Tallotteriet var disse *Tombolaer* ilde sete af den

liberale Presse; »Fædrelandet« kaldte dem Spillebanker, satte dem i Klasse med de værste Hasardspil og betegnede dem som et Onde, der fortjente at fordømmes af den offentlige Mening. Bladet gav Carstensen Skylden for at have indført dem som saa meget andet slet. Hans Tombola i Tivoli-Basaren har altsaa formodentlig været den første af denne Slags; men allerede i Vinteren 1844—45 var der Tombolaer baade i Industriforeningens Julebasar og paa den saakaldte Børsbasar.

»Fra kvalmfulde Mure til Marken saa huld«! Ud ad *Strandvejen* gik om Sommeren den endeløse Strøm af ridende, kørende og gaaende, hvis Maal var »Skoven« og »Bakken«. Den gamle Vej blev helt opslidt deraf, og Kæmneren i København og Birkedommeren i Nordre Birk var lige fortvivlede over den. Strandvejen bestod af en Stenbro i 9 Alens Bredde og ved Siden af denne en Jordvej, der i Regnvejr forvandledes til Mudder og i tørt Vejr fløj bort som Støv. Der blev i 1840 kørt 8—900 Læs Jord og Sand paa den, men af dette var intet kendeligt i 1841, og Kæmneren opgav da det hele og henstillede til Borgmester Mundts »sagkyndige Omdømme«, hvad der skulde gøres ved den. Borgerrepræsentanterne foreslog da at lade Vejen makadamisere: det vilde ganske vist blive dyrt, men saa vilde det ogsaa til Gengæld blive en stor Behagelighed for Publikum at befare denne yndede Lystvej. Dette blev vedtaget, og i 1842 blev Strandvejen istandsat »efter Mac Adams Maade« [1]).

Efter dette tiltog Færdslen i overvældende Grad; Dyrehavsgæsterne havde forhen mest benyttet Ordrupvejen, men nu trak Strandvejen hele Færdslen til sig. Støvet blev utaaleligt, og i 1843 besluttede Københavns

---

[1]) 2. Sekr. 1843 Nr. 1575.

Amtsraad at lade Vejen vande fra Vibenshus til Klampenborg. Kaptajn *Tscherning* udarbejdede en Plan, som baade var praktisk og billig, og paa Amtets Vegne ledede han siden Anlægget [1]). Den 12. Juni 1843 kunde Vandingen begynde, og d. 9. Juli vandedes for første Gang helt igennem til Klampenborg. Vandingen foretoges to Gange daglig. Der var almindelig Tilfredshed med Resultatet, men rigtignok lige saa enstemmig Uvilje over den Maade, hvorpaa Pengene til Vandingen blev skaffet til Veje: nemlig ved Anbringelse af en ny Bom ved Slukefter, hvor der maatte betales ekstra 2 Skilling for Passagen. I 1845 vedtog Kommunen at vande det tiloversblevne Stykke af Strandvejen, fra Østerport til Lille Vibenshus. Strandvejens Vanding gjorde saa stor Lykke, at Vandings-Entreprenøren, Mel- og Grynhandler Neiendam paa Østerbro, straks fik Opfordringer om ogsaa at vande inde i Byen. Men det strandede dengang paa et Forbud fra Vandkommissionen imod at bruge fersk Vand til denne Anvendelse.

Ad Strandvejen jagedes i Sommermaanederne de ulykkelige Vognmandsheste frem og tilbage fra Morgen til Nat. »Det er sket flere Gange i Sommer,« skriver et Blad 1852, »at et Par Kaperheste paa Bellevueture er bleven jagede nogle og tyve Mil paa en Dag; man har set døde Kaperheste ligge paa Vejen, og den grusomme Behandling af næsten alle saadanne Heste har idelig været Genstand for Omtale.« Det var Kaperkørsel, og det gjaldt om at benytte Tiden. Konkurrencen mellem de københavnske Vognmænd og de Bønder, der fra gammel Tid havde Tilladelse til at køre i Skovture, var skrap, og gentagne Gange endte den for Domstolene. Vognmændene vilde have Betegnelsen »Bønder« fortolket som Gaardmænd; men en Højesteretsdom fastslog i 1841, at enhver

---

[1]) A. F. Tschernings efterladte Papirer I, S. 33.

Jordbruger havde denne Ret; og lige saa lidt lykkedes det at faa den Tid, i hvilken Bøndernes Ret gjaldt, indskrænket til den egentlige Kildetid [1]). *Kildetiden* var Ugerne nærmest omkring Sct. Hansdag, og Dyrehavslivets egentlige Kulmination var de seks Nætter d. 23.—25. Juni og d. 1.—3. Juli, da alle Hovedstadens Porte stod aabne om Natten af Hensyn til Skovgæsterne. I Kildetiden var de faste Beværtninger langs Skovvejen — Tre Hjorter, Slukefter o. s. v. — ikke tilstrækkelige til Befolkningens Behov, og interimistiske Beværtningstelte blev rejste paa Østerfælled.

Kristian VIII's Omsorg for, at hans Undersaatter morede sig, svigtede dem ej heller, naar de tog i Skoven. I 1844 blev det ved et kongeligt Reskript bestemt, at *Jægersborg Dyrehave* skulde udgaa fra den almindelige Forstbestyrelse for alene at indrettes til Lystskov, og til dette Formaal maatte der aarlig anvendes 1500 Rdlr. ud over det, Skoven selv kunde indbringe. Og da Dr. *Hjaltelin* i 1844 fremsatte sin Plan om Anlæg af *Klampenborg* Vandkur- og Søbadeanstalt, overlod Kongen ham dertil 23 Tdr. Land i Dyrehaven, ligesom Retten til Traktørhold paa Klampenborg, der hidtil havde fulgt med Skovfogedtjenesten, blev ham overdraget for et Tidsrum af 25 Aar. Anstalten aabnedes d. 15. Juni 1845, og snart fremstod her et nyt Tivoli med Koncerter, Dansemusik, Kaproninger o. s. v. Det lykkedes ikke Hjaltelin at faa Jernbanen derud bragt i Stand. Men allerede i Sommeren 1845 begyndte de to smaa Dyrehavsdampere »William« og »Emma« en regelmæssig Fart mellem København og Klampenborg med stærkt Besøg og godt Udbytte.

---

[1]) Schlegel II, 498; I, 519; Borgerrepr. Forh. 11.—15. Marts 1841.

Træk af det daglige Liv.

Byen og dens Befolkning var ved at skyde Ham. Paa utallige Smaating i det daglige Liv kunde det mærkes, at en Tidsalder snart var til Ende og noget nyt i Færd med at bryde igennem.

Hovedstadens forhen saa krigerske Præg afløstes lidt efter lidt af et mere civilt. Kristian VIII havde straks bestemt, at det militære Vagthold omkring i Byen skulde indskrænkes, og derved bortfaldt bl. a. Skildvagterne uden for Raadhuset og det civile Arresthus, ligesom nogle af Posterne uden for Portene blev inddragne [1]). Gammeldags Benævnelser begyndte at forsvinde: Kancelliet fik en Forespørgsel om, hvad der egentlig forstodes ved en Krambod; det omtales i 1848, at Kræmmersvende nu kalder sig Handelsbetjente eller Kontorister, og i 1854 blev Magistratens Kopister gjort til de mere moderne Assistenter. I 1849 begyndte Postvæsenet at omdele Breve i Byen, og fra 1851, da Postfrimærker blev indførte, anbragtes Postkasser i Gaderne. Foruden den gamle Postgaard paa Købmagergade fik Byen i 1847 et Postkontor paa Banegaarden, og i 1850 indrettedes en Postekspedition paa Toldboden. Forslag fremkom om at faa Husene nummererede til Afløsning af de besværlige Betegnelser efter Matrikelnumre eller efter de udhængte Skilte, og i 1859 blev denne nyttige Reform gennemført [2]). De store *Omnibusser* begyndte at rulle gennem Gaderne og vakte stor Opsigt ved deres straalende Maling og pragtfulde Navne: Solen, Den røde Dame, Løven, Ørnen, Nordstjernen o. s. v. »Endnu erindrer jeg,« skriver Grosserer Moses Melchior i 1906, »da den første Omnibus, forskrevet fra Udlandet, ankom hertil for ca. 64 Aar siden. Den hed

---

[1]) Saaledes Skildvagten paa Amagerbro, se foran S. 85.

[2]) Hist. Meddelelser om Kbhvn. III, 21.

»La dame rouge« og var stærkt rødfarvet. Da den blev kørt hjem til Vognmanden i Helliggejstes Stræde, var Amagertorv sort af Mennesker, saa Omnibussen havde største Vanskelighed ved at bane sig Vej igennem den tætte Folkemasse, der beundrede det kommende nye Køretøj.« [1]) Den første Omnibusrute gik fra Amagertorv til Frederiksberg, men snart blev der ogsaa sat Omnibusser i Gang til Lyngby, Charlottenlund og Dyrehaven [2]). — *Sporvogne* skulde man vel ikke faa at se i denne Periode; men inden den var ude, var dog de første Forslag om saadanne fremkomne. En Plan til en Hestebane i Forbindelse med Jernbanestationen uden for Vesterport er foran omtalt. Løjtnant C. F. Garde vilde anlægge en Sporvej fra Højbro gennem Vimmelskaftet ad Vesterbro, og cand. theol. Peder Larsen foreslog en Linie fra Vesterport til Frederiksberg [3]). Trangen til disse Befordringsmidler var til Stede, efter som Forstædernes Bebyggelse tiltog. I 1847 indkom et Andragende om Tilladelse til at anbringe Skopudsere paa Gaden; det motiveredes netop med Befolkningens stigende Tilbøjelighed til at bo uden for Portene.

Turistbesøget begyndte under Kristian VIII og dermed Bestræbelserne for at skaffe Byen et virkeligt moderne *Hotel.* Vognmand Rasmus Jørgensen — kaldet Specie-Jørgensen —, der ejede Hotel du Nord, var ilde anset og laa i bestandig Strid med Vinhandlerlauget [4]). En Plan om at udvide og modernisere Hotel d'Angleterre, som derefter skulde hedde Hotel de Danemarc, strandede i 1846. Ogsaa Agent Carstensen havde Uheld med et Projekt om Oprettelsen af et nyt stort Hotel, der skulde ligge

---

[1]) Dansk Portraitgalleri IV, S. 204.

[2]) Se en Artikel af Bibliotekar Julius Clausen i »Berl. Tidende«s Julenummer 1904.

[3]) Borgerrepr. Forh. 20. April og 4. Maj 1857.

[4]) O. Nielsen: Kbhvns. Vintapperlaug, S. 173.

paa Sct. Annæ Plads; men omsider realiseredes Planen af det Aktieselskab, der i 1846 købte Hotel »Stadt Hamburg« i Bredgade og »Svenske Hotel« i Dronningens Tværgade og i disse Ejendomme indrettede det nuværende Hotel Phoenix.

Byens *Konditorier* var endnu i 1840 saa godt som udelukkende i Hænderne paa de fremmede Slægter, der i sin Tid, mellem 1800 og 1820, havde grundlagt dem. Deres Indehavere hed Otto (tre af Navnet), Gianelli (to), Monigatti, Pedrin, Pleisch, Kromayer, Grandjean, Capritz, Apitz, Firmenich, Sechi o. s. v.[1]), — alle sammen Schweizere eller Italienere. I 1820 var der bleven lukket for yderligere Tilgang til Faget, og samtidig blev det bestemt, at for Fremtiden kun indfødte maatte antages i Lære. Dette betød, at alt paa dette Omraade forblev i den gamle, beskedne Stil eller snarest gik tilbage, og i 1845 foreslog derfor Politidirektøren, at begge Forbudene blev hævede. Det stemmede godt med Borgerrepræsentationens Anskuelser, og efterhaanden begyndte da nye Navne, baade danske og fremmede, at dukke op i de aarlige Lister. Paa Konditorierne maatte der ikke serveres med Spisevarer, og egentlige Restaurationer var derfor endnu ukendte, — til det Brug havde man kun Spisehuse. En Konditor Caccavajo fra Neapel, der nedsatte sig her i 1847, fik Afslag paa sin Ansøgning om at maatte etablere en »Dejeuner à la fourchette« i Forbindelse med sin Café. Og det var nok et virkeligt Gennembrud, da Stephan à Porta Nytaarsaften 1856 fik en højtidelig kongelig Bevilling til »i Forbindelse med sit Konditori at holde Beværtning med kold Frokost og Aftenspise samt med Bouillon og kogte Æg«. Deraf udviklede sig en helt moderne *Café*, hvis »Væggemalerier, Dekoration ved Statuetter, Spejle, Portierer, Gaskroner og parketterede Gulve« aldeles forbløffede Samti-

---

[1]) Fortegnelse over Konditorer 1840, 2. Sekr. 1840 Nr. 353.

den [1]). Den havde Lokale i Minis tidligere Konditori paa Kongens Nytorv.

Tidens Opfinderaand og Projektmageri tumlede livligt med Sammensætninger af nye *Drikkevarer*, og Kancelliet maatte passe paa, at der ikke anrettedes for mange Ulykker med dem. En Værtshusholder Dumin i Klosterstræde havde i 1842 tilberedt en særlig Slags Sundhedsøl eller Gigtøl; men Kancelliet forbød ham at sælge sit Produkt. Han gik til Borgerrepræsentationen for at faa en Anbefaling, men det hjalp ikke, — Repræsentanterne vilde først se en Attest fra Stadsfysikus, at Øllet var uskadeligt. Da en Tysker vilde lave Øl af Kartofler, forlangte Kancelliet nærmere Oplysninger, inden det gav ham Tilladelse. Derimod fik Sukkerraffinadør C. W. Hansen fem Aars Eneret paa Fremstilling af en ny, vinagtig Drik, som bar det løjerlige Navn »Zittem Queers«, ligesom til Fremstilling af Sukker og Sirup af Kartoffelstivelse. Ligeledes blev det tilladt at fabrikere Citronøl, en Drik, for hvilken Cappelns Kælder paa Østergade var særlig bekendt. Ogsaa for Ingefærøl blev der gjort Reklame, og det anbefaledes særlig til Afholdsmænd; og paa Bitterøl fra Kongens Bryghus blev der tjent store Penge i Koleratiden. Sundhedsbrøndvande leveredes tidligst fra Badeanstalten ved Rysensten, der endnu i 1841 fik Fornyelse af sin ældre Bevilling til denne Fabrikation. Men Aaret efter fik *Rosenborg Brøndanstalt* udelukkende Ret til at fremstille saadanne Sundhedsvande.

Da Politidirektøren i 1845 foreslog, at der paa ny skulde aabnes Adgang til Oprettelse af Konditorier og Restaurationer, kunde han motivere dette Forslag med, at der nu i det hele herskede større Sømmelighed og Maadehold i Drik end tidligere [2]). Dette var en Følge af den

---

[1]) 2. Sekr. 1856 Nr. 3698. — Fædrelandet 5. Aug. 1857.

[2]) Borgerrepr. Forh. 9. Okt. 1845.

større Velstand og den fremadskridende materielle Udvikling, derimod mindre af den direkte Bekæmpelse af Drikkeriet, skønt en saadan netop i disse Aar for første Gang var begyndt.

I Slutningen af 1842 kom *Maadeholdsbevægelsen* til København. Der udstedtes en Opfordring til Dannelse af et Maadeholdsselskab efter engelsk Forbillede, men først i Maj 1843 blev Selskabet stiftet paa et Møde i Studenterforeningen. Straks paa dette første Møde understregedes Modsætningen til Afholdsforeningerne, der vilde modarbejde enhver Nydelse af Spirituosa, medens Maadeholdsselskabet tillod sine Medlemmer Nydelsen af Øl og Vin og kun vilde bekæmpe Brugen af Brændevin, Rom, Kognak og Genever. Pastor Visby blev Formand for Maadeholdsselskabet, og der indtegnedes straks 42 Medlemmer. Blandt de første var Konferensraad Engelstoft, senere kom Orla Lehmann og adskillige andre pæne Folk til, som uden større Offer kunde give Afkald paa Brændevinen, naar de maatte beholde Vinen. Et *Total-Afholdenhedsselskab* blev stiftet omtrent paa samme Tid, og sidst paa Aaret 1843 ansøgte begge Selskaber om Statens Støtte. Visbys Forening ønskede en Pengeunderstøttelse af Kongen; Totalmændene ansøgte om Portofrihed for alle deres Forsendelser i 10 Aar, samt om at deres Indbydelsesskrift gennem Kancelliet maatte tilstilles samtlige Biskopper og Købstædernes Bestyrelser til videre Omsendelse. Begge Selskaber fik paa en og samme Dag Afslag paa deres Begæringer [1]). Ingen af Foreningerne fik nogen Betydning, og efter faa Aars hensygnende Tilværelse blev de opløste.

Den gamle Fordom mod Nydelsen af *Hestekød* begyndte paa den Tid at fortage sig, hvortil ikke lidet bidrog den stærke Prisstigning paa Levnedsmidler, der temmelig

---

[1]) 1. Sekr. 1843 Nr. 2531 og 2532.

uventet indtraf i 1847. Dr. med. With udgav et Skrift »Om Hestekøds Afbenyttelse til Føde for Mennesket ved Levnedsmidlernes nuværende høje Pris«. Skriftet blev anbefalet af Kancelliet, og Borgerrepræsentationen opmuntrede til Anlæg af Hesteslagterier. To saadanne fandtes allerede paa Kristianshavn, hvor Straffeanstalten var deres faste Kunde. Men nu begyndte ogsaa Folk paa fri Fod at spise Hestekød, og Bladene kunde med Tilfredshed berette, at der i fire Maaneder af Aaret 1847 var solgt over 40,000 Pund Hestekød til private.

I Omsorgen for sit Legemes Sundhed fulgte man stadig de gammeltraadte Veje. Alle *Arkanamidler* florerede: Opodeldok, Revalenta arabica og elektrogalvaniske Kæder. Velmenende Damer opfandt stadig nye Midler mod Mavekrampe, og kloge Koner fik fremdeles Tilladelse af Magistraten til at sætte Blodkopper. Barbererne flikkede paa de tilskadekomne, skønt den Hjælp, man fik hos dem, efter Borgerrepræsentationens Udtalelse i 1842 var mere til Skade end til Gavn, og Blodigler var et meget søgt Middel i mangfoldige Sygdomstilfælde. En Ansøgning til Magistraten i 1844 om Borgerskab som Iglehandler viser, hvilken Betydning man dengang tillagde disse Dyr:

»I en Række af 10 à 12 Aar har jeg ved Rejser, dels i Ind- og dels i Udlandet, gjort mig, tør jeg sige, fortrinlig bekendt med det for den menneskelige Sundhed saa meget søgte og uundværlige Lægemiddel: Blodigler, hvilke i de senest forløbne Aar have været mit eneste Erhverv, idet jeg ved Handel med denne Vareart *en gros* har leveret ikke ubetydelige Partier til Apothekerne, hvorved jeg tror at have erhvervet mere end almindelig Kundskab saavel til Blodiglernes Kvalitet, som til sammes Opbevaring i større Partier; . . . Landet frembringer som bekendt kun en ringe Del af de Blodigler, det behøver, hvilket jeg ved mine Rejser i dets forskellige Egne temmelig nøje har erfaret. Der gøres desaarsag betydelig Indførsel af Fremmede . . . For endnu mere i Fremtiden at gavne det Almindelige, hvad Blodiglehandelen angaar, ved at spare store Pengesummers Udgivelse til Udlandet for

Blodigler, er jeg af Hans Excellence Herr Geheime- Stats- og Finantsminister Greve af Moltke til Bregentved naadigst givet Tilsagn om et Landsted med Jord paa sine Godser, hvor jeg agter at indrette Anlæg til Blodiglers Opdræt og Opbevaring«[1]).

Benyttelse af *Lægernes* Hjælp var langt fra saa almindelig, som den nu er bleven, skønt Lægerne havde for Skik aldrig at sende Regninger paa det dem tilkommende Salær, men at tage imod, hvad der blev dem tilbudt, vente taalmodig, til det kom, og tie stille, hvis det aldrig kom[2]). *Homøopatien* begyndte at komme i Mode; man gik til »Sukkerdoktoren«, naar man forgæves havde prøvet de andre Læger[3]). — Et Vidnesbyrd om Tidens daarlige Sundhedspleje og Renlighed afgiver de mange Klager over Fnat blandt Skolebørn, Fattiglemmer og andre. En Helbredelsesanstalt for Fnatpatienter blev oprettet i 1840 i Frelserens Arbejdshus paa Kristianshavn. I Løbet af seks Maaneder havde den behandlet 446 Personer[4]). Ved Siden af denne gammeldags Proletarsygdom optræder den nye Tid i Form af »Influenza eller La Grippe«, der hærgede voldsomt i København i Efteraaret 1847[5]).

Herrernes *Stadsdragt* var endnu ved 1840 den tidligere Tids smukke, lidt kokette Dragt: snævre Benklæder og Skaftestøvler, Silke- eller Fløjlsvest i skinnende Farver, blaa eller brun Kjole med blanke Knapper, højt Silkehalstørklæde og høj sort eller graa Silkehat. Herrerne var ret forfængelige, og Moderne vekslede tit. Det begyndte at blive tilladt at bære Skæg, hvad der tidligere næppe hørte til god Tone undtagen for militære. For disse kunde der endnu gives pudsige Forskrifter. I en

---

[1]) 2. Sekr. 1844 Nr. 623.
[2]) Fædrelandet 13. Dec. 1847.
[3]) Rosen: Billig Husleje, 1858, S. 5.
[4]) Borgerrepr. Forh. 1840 S. 59, 1841 S. 58.
[5]) Fædrelandet 20. Nov. 1847.

Befaling af 29. Marts 1843 gav Københavns Guvernør, Landgrev Wilhelm af Hessen, nøjagtige Bestemmelser angaaende de militæres Skæg: Fuldskæg blev forbudt, Overskæget indskrænkedes til en lille smal Stribe o. s. v. — Snustobak brugtes almindeligt af ældre Herrer, og der var endnu noget udfordrende i at ryge Cigar paa Gaden. *Tobaksrygning* blev drevet med Iver, — at dømme efter de talrige Sager om Forhandling af Tobakspiber og de udstedte Bevillinger til Forfærdigelse af Pibeslanger af Hestehaar eller Pibehoveder af nyopfundne Konstruktioner. Samtidig havde man helt godt lært at forfalske Tobakken. En københavnsk Grosserer havde i 1855 en ubehagelig Sag, da Toldvæsenet opdagede, at han under Navn af Tobak havde indført et Parti Runkelroeblade, som han til Dels allerede havde faaet afsat her i Landet [1]).

Medens Herrernes Dragt i Løbet af disse Aar blev stadig simplere, billigere og bekvemmere, og Herrerne selv tilsyneladende mindre forfængelige, gik det med Damerne omvendt. I Fyrrerne var Damernes Dragt ukunstlet og naturlig; men midt i Halvtredserne slog den over i sin Modsætning, da den vidunderlige Opfindelse, Krinolinen, begyndte sit Rædselsherredømme og i Løbet af forbavsende kort Tid fik omstyrtet alle tilvante Forestillinger om kvindelig Skønhed.

Ogsaa med Hensyn til Paaklædningen gjorde Tidens Opfinderlyst sig gældende, — det var vort fugtige Vejr og snavsede Føre, som man forsøgte at værge sig imod. Gummiregnfrakker begyndte at komme i Brug, og snart forsøgte man herhjemme at lave dem selv. I 1845 fik Styrmand og Dykker N. M. Rasmussen Eneret paa at forfærdige *vandtætte Tøjer* med Anvendelse af uopløst Kautschuk, og senere fik en Skomager Schneider ligeledes Bevilling til at forfærdige vandtætte Klædningsstykker af

---

[1]) 2. Sekr. 1855 Nr. 1417.

Gummi uden Anvendelse af Syning. Samme Schneider begyndte ogsaa i 1851 at fabrikere *Gummi-Galocher* og løste derved et Problem, som man i en halv Snes Aar havde tumlet med i København. I 1840 ansøgte et Par Opfindere, Traadhandler Hansen og J. L. Kjørup, om Bevilling til at fabrikere Damegalocher med Træbunde. Ansøgerne fik Løfte om Bevilling, saafremt de kunde bevise, at de selv havde opfundet Nyheden. Det lykkedes da Hansen »ved fjerde Protokol« at bevise Sandheden af sit Anbringende, og han udbad sig derefter den lovede Bevilling til at forfærdige »det saavel leddede Fodtøj af Træ som uleddede, hvilket kaldes Galotsker«. Hans Damegalocher med Træbunde har dog næppe vundet Indgang.

Det var i disse Aar, at den Uskik *at give Nytaar* ret trængte igennem i København. Det hedder i et Skrift fra 1858, at den blev indført for en Del Aar tilbage: »Mange Husmødre føle sig smigrede, naar deres Pige af Urtekræmmeren faar en Specie i Nytaar, og Pigerne spørger aldeles ugenert, naar de søger Plads, hvor meget der »falder paa Kurven«, som det tekniske Udtryk er. Bonden faar til Nytaarsaften en Flaske Brændevin, Gryn m. m. hos sin Købmand, og Madammer og Piger gør sig mange intetsigende Ærinder for at vise sig i de 6—8 Butikker, hvor de venter Nytaar. Skikken findes kun i Danmark, særlig i København. Begyndelsen til dens Afskaffelse er dog nu gjort, og det fortjener at nævnes med Paaskønnelse, at det nu vil blive forbudt Politibetjente at tage mod Nytaarsdusører.« [1])

Det patriarkalske Forhold mellem Herskab og *Tyende*, som maaske i ældre Tider havde været til Stede, var i Fyrrerne allerede forsvundet. Næsten alle københavnske Tjenestepiger fæstedes maanedsvis, deres Løn var ringe,

---

[1]) Om Nytaars-Presenter. Kbhvn. 1858.

og der krævedes meget Arbejde af dem. I 1844 fremkom i Adresseavisen en Opfordring til at danne et Selskab til Forbedring af deres Kaar. Slotspræst Paulli modtog Bidrag hertil; men der kom først ret Liv i Sagen, da Cand. I. Levin tog sig af den. I »Berlingske Tidende« skrev han i 1845 et Par Artikler, der senere udkom i Særtryk, i hvilke han i varme Ord, om end maaske med unødig Bidskhed, taler Tjenestepigernes Sag: det var nu almindeligt, at Herskaberne overlod dem til deres Skæbne, naar de blev syge; det var netop derfor, de kun fæstedes maanedsvis, thi i saa Fald havde Herskabet ingen Forpligtelse. Sygeforsikring for Tjenestetyende, som kunde tegnes i Gyllings Sygekasse for 3 Rdlr. aarlig, brugtes kun meget lidt, — af Hovedstadens 20,000 Familier havde kun 5—800 deres Tjenestepige forsikret, medens det derimod var bleven almindeligt, at man alligevel fradrog de 3 Rdlr. i Pigens Løn! »Og dog findes der blandt dem enkelte, der vel tør stilles ved Siden af deres silkeklædte Søstre, der strør Blomster for Rossi eller lytter til Grundtvigs Bragesnak eller hører Forelæsninger hos Høyen over Kunsthistorien.« [1]) Han kræver derfor højere Løn (36 Rdlr. aarlig) og halvaarlig Fæste og anbefaler indtrængende det paatænkte Selskabs Dannelse. Dette Resultat blev ogsaa naaet; i 1847 stiftedes »Samfundet for det kvindelige Tyendes Vel«, som bestaar endnu.

Der er adskilligt i Levins Artikler, som tyder paa, at *Kvindesagen* er ved at nærme sig. Han fremhæver stærkt, at det gjaldt om at faa Husmødrene med: »hele Selskabsvirksomheden maa blive Kvindernes. — Det maa være et Selskab for vore Kvinder«, Mændene skulde kun understøtte ved Pengebidrag. Det var ogsaa paa denne Tid, i 1847, at Damer første Gang viste sig paa Universitetet, ved

---

[1]) I. L[evin]: Om Oprettelsen af et Selskab for det kvindelige Tyende i Kbhvn. 1845.

Oehlenschlägers Forelæsninger over sine Tragedier. Kvinders Adgang til Erhverv ved Haandværk eller Handel drøftedes jævnlig i Forbindelse med Planerne om Laugsvæsenets Omordning. Men en Kvinde, der allerede i Fyrrerne ansøgte om Tilladelse til at ernære sig som Barber, fik Afslag; hun havde været for langt forud for sin Tid.

Den egentlige Diskussion om »Damernes Emancipation« indledes i 1850 med Clara Rafaels Breve.

Det samme Aar bragte — sans comparaison — et andet nyt og begærligt grebet Samtalestof til København. Det var i 1850, at *Borddansen,* som tre Aar før var begyndt i Amerika, naaede hertil. Professor Holten og Overlærer Petersen ved Metropolitanskolen tog sig for at undersøge denne Sag og offentliggjorde en Beretning om deres Resultater: »En Avis blev lagt paa Bordet, og den kom til at dreje sig, medens Bordet stod aldeles stille; det samme fandt Sted med en Hat . . . Vi kom snart til den Overbevisning, at de Bevægelser, vi havde set, hverken havde deres Aarsag i Elektricitet eller nogen anden lignende Naturkraft, men ene i Stød eller Tryk, som de opererende dem selv uafvidende meddelte Bordet.«

Det er vel omtrent det samme, som Naturvidenskabsmændene i vore Dage vilde sige om disse Fænomener.

I de dannede Kredse raadede endnu de filosofiske og æstetiske Interesser fra Literaturens »Guldalder«, om end disse i Løbet af Fyrrerne blev haardt trængte af den nyvakte Interesse for Politik. Mere og mere blev det Skandinavisme og Liberalisme, Pressens Kamp mod Censuren, snart ogsaa den nationale Sag, som samlede Befolkningens Opmærksomhed. Da den saakaldte »Kæmpevisestrid« mellem Svend Grundtvig og C. Molbech, med Bidrag af N. F. S. Grundtvig, Madvig og mange flere, i 1847 lagde Beslag paa Offentlighedens hele Opmærksomhed i nogle Uger, følte det af mange, som om de var bleven flyttede en Snes Aar tilbage i Tiden.

Omgangstonen var endnu i Fyrrerne præget af gammeldags Stivhed og Ceremoniel. Folk af forskellige Samfundsklasser kunde ikke komme sammen, — »blandet Selskab« blev et Ukvemsord. Det voldte mange Vanskeligheder ved Koncerter at faa dannet blandede Kor af Herrer og Damer; sligt ansaas knapt for passende og kunde kun praktiseres under Iagttagelse af den største Kulde og Afmaalthed fra begge Sider. Det er betegnende, at trods al Tidens Musiksværmeri rørte Tilhørerne næppe en Haand til Bifaldsklap, og Musikforeningens store Koncerter forløb under Dødsstilhed fra Publikums Side[1]). Det gjaldt om at holde paa sin Anstand og Værdighed. Det er ofte nok fremhævet, at Carstensens Forlystelsesetablissementer, særlig Tivoli, virkede til at fremkalde en Forandring heri ved at blande Samfundsklasserne mellem hverandre. Men mere bidrog vel nok den store Bevægelse, der i 1848 gik gennem det hele Folk, til at bringe alle Landets Befolkningslag i nærmere Forstaaelse med hverandre og til at fremme en større Naturlighed i Omgangen imellem dem.

Dyrtiden 1847.

For Landbruget begyndte i Fyrrerne en gylden Tid. Høsten 1843 var den rigeste i mange Aar, og samtidig med, at den bjergedes i Lade, begyndte en hidtil ukendt Prisstigning paa Landmandens Produkter.

Efter officielle Indberetninger fra Sællands Toldsteder steg Prisen paa Livsfornødenheder i Aarene 1844—46 med følgende Procenttal:

---

[1]) A. Hammerich: Musikforeningens Historie, S. 26, 31.

Flæsk 30 pCt., Æg og Kød, Tørv og Brænde, Byggryn og Bygmel 43 til 49 pCt., Smør 50 pCt., Rugbrød 55 pCt., Ost 60 pCt., Ærter 76 pCt., Boghvedegryn 83 pCt., Kartofler 200 pCt. — Huslejen i Købstæderne steg i det samme Tidsrum gennemsnitlig 23 pCt.

Alt dette betød strenge Tider for Smaafolk. Vinteren 1845 var tilmed usædvanlig haard, og i 1846 var der delvis Misvækst i flere Lande uden for Danmark. Navnlig Kartoffelhøsten slog fejl, og Kornhøsten var kun maadelig i hele Mellemeuropa. Da tilmed en fra England udgaaet Pengekrise ogsaa naaede Danmark i 1847 [1]), steg de i Forvejen høje Kornpriser yderligere, og i 1847 var der en *Dyrtid* i Danmark, som man ikke i lange Tider havde kendt. Hveden, som i September 1846 kostede 7 Rdlr. 4 Mk. Tønden, var i Januar 1847 steget til 10 Rdlr. 3 Mk. og i Maj til 17 Rdlr. 5 Mk., samtidig med at en Tønde Rug kostede 14 Rdlr. og en Tønde Byg 10 Rdlr. 1 Mk. Under Omtalen af Fattigvæsenet har vi allerede set Virkningen af denne Dyrtid i København i den voldsomme Stigning af Tallet paa Personer, der modtog Interimshjælp: 583 i 1844, 1521 i 1845, 2379 i 1846. De talrige Velgørenhedsforeninger satte al deres Kraft ind paa at dæmme op for den stigende Nød. Bespisningsanstalten uddelte i Vinteren 1845—46 indtil 1270 Portioner Mad daglig. Det forenede Velgørenhedsselskab betalte i 1845 ikke mindre end 2326 Rdlr. i Huslejehjælp til 410 Familier uden for Fattigvæsenet samt uddelte Brød for 1152 Rdlr., Brændsel for 394 Rdlr. o. s. v. Tilstrømningen til Arbejdsanstalten paa Ladegaarden var større end nogen Sinde tidligere, og Assistenshuset naaede i 1846 det største Antal Pantsætninger, man indtil da havde kendt. Det sædvanlige Tal var ca. 200,000 om Aaret, i 1846 var det ca. 240,000. Brødprisen, der i 1840 havde været $2^3/_4$

---

[1]) Danmarks Statistik III, S. 471.

Skilling Pundet, steg under Dyrtiden til $5^1/_2$ Skilling; og det var paa den Tid, at Folk begyndte at spise Hestekød.

I Begyndelsen af 1847 var der Uro rundt om i Købstæderne paa Grund af de høje Priser. Der skrives saaledes fra Aarhus d. 26. April: »Ogsaa vi have her i Dag haft en lille Folkebevægelse. Et Skib var kommet hertil med Kartofler, der bleve købte til et herværende Brænderi, men da man vilde transportere dem bort, satte en Mængde af Byens Folk sig derimod og forlangte, at Kartoflerne skulde udsælges fra Skibet til alle og enhver, hvilket ogsaa Skipperen indvilgede, saaledes at hele Ladningen en detail er bleven udsolgt til 3 Mk. 8 Sk. Skæppen, uden at Politiet paa vedkommendes Opfordring satte sig derimod.« — En lignende Urolighed fandt Sted i Kallundborg i Anledning af en Udskibning af Kartofler; Borgervæbningen traadte under Gevær for at standse Opløbet ved Havnen, men dette lykkedes dog først, da Kartoflerne var bragte op paa Torvet til Salg. I Korsør tvang Befolkningen en Bonde, der førte Kartofler til Udskibning, til ligeledes at sælge disse paa Torvet. I Odense var der ret stærke Uroligheder, som først lagde sig, da de kommunale Autoriteter traf Foranstaltninger til at skaffe billigere Brød.

Ogsaa i den københavnske Arbejderstand var der et usædvanligt Røre. Paa Skibsværfterne blev Daglønnen straks forhøjet for at standse den begyndende Bevægelse, og efterhaanden lod alle Haandværksfagene høre fra sig.

De, der først meldte sig, var Smedesvendene, der d. 16. Februar 1847 gennem deres Oldgeseller og Repræsentanter tilstillede Magistraten et Andragende, hvori det hedder:

»Et Fænomen, der har fyldt mangen Menneskevens Hjerte med Bekymring, hvis Afhjælpelse har været, og er endnu en Genstand for den Vises skarpsindigste Undersøgelser, og som vil give disse Aar en særegen Plads i Historiens Aarbøger, er

ogsaa Aarsag til denne vor underdanige Ansøgning; nemlig den store Dyrtid, der for Øjeblikket hviler næsten over hele Europa, og hvis Virkninger ikke føles mindst i vort Fædreland.

De Stænder, som fornemmeligen lide under Trykket heraf, ere Embedsstanden, Borgerstanden og navnlig Haandværksstanden; at sørge for den første er allerede en Genstand for Regeringens Omhu, medens der kun er sket lidet eller saa godt som intet for den sidste Det naturligste Middel til at afhjælpe denne Uoverensstemmelse i Forholdene er imidlertid ikke anvendt; thi medens Prisen paa Livets første Fornødenheder i det sidste Aar, og fornemmeligen i denne Vinter næsten overalt er stegen til det dobbelte, er det saa langt fra, at det samme er Tilfældet mod Haandværksmandens Frembringelser, at hvor denne ikke er falden, er den omtrent den samme som for 10 Aar siden.« [1])

Smedenes Dagløn var 4 Mark paa egen Kost, undertiden mindre, og da denne Betaling aldeles ikke svarede til Tidens høje Priser, bad Svendene om, at »Københavns høje Magistrat vil paalægge det som en ufravigelig Pligt for enhver Smedemester ikke at antage nogen Svend under en Dagløn af 5 Rbmk. paa egen Kost«.

Der gik endnu nogle Uger, efter at dette Andragende var indkommet, uden at Kommunalbestyrelsen fandt det nødvendigt at gribe ind. Og da den endelig maatte træde til, gik den ikke den Vej, som Smedene havde foreslaaet, at søge Arbejdslønnen sat op; men den rettede, som rimeligt var, sine Bestræbelser paa at faa Varepriserne sat ned.

Den *Konsumtionsafgift*, der betaltes ved Byens Porte af alle Fødemidler og Livsfornødenheder, som indførtes i Byen, havde med Rette altid været ilde set, og den blev det dobbelt under en Nødstilstand, hvor Varerne ogsaa uden den var dyre nok. Regeringen havde da ogsaa allerede tidligere tilstaaet Kommunen og de velgørende Foreninger Konsumtionsfrihed for de Levnedsmidler, som

---

[1]) 2. Sekr. 1847 Nr. 789.

skulde uddeles til de fattige. Og nu indbragte et Medlem af Borgerrepræsentationen, Fabrikør Fibiger, et Forslag om, at al Konsumtion af Brød, Mel og Gryn skulde bortfalde, indtil Priserne atter blev normale. Forslaget blev tiltraadt af Forsamlingen, der paa den Tid var stærkt liberalt farvet og sikkert ikke ugerne benyttede Lejligheden til at komme den forhadte Afgift til Livs. Men Magistraten vilde ikke understøtte et saa demonstrativt Skridt, og Forslaget blev stillet i Bero. Derimod enedes begge Afdelingerne om at indgaa til Regeringen med et andet Forslag: at Konsumtionsafgiften vel opkrævedes som hidtil, men at det Beløb, den indbragte — ca. 10,000 Rdlr. om Maaneden —, skulde stilles til Kommunens Raadighed til Lettelse af Brødpriserne. Og dette Forslag blev bifaldet ved kongelig Resolution af 29. April; den nye Ordning skulde gælde i de fem Maaneder fra 1. Maj til 30. September 1847, og det vilde saaledes for Hovedstadens Vedkommende blive et Beløb af ca. 50,000 Rdlr., som Staten gav Afkald paa.

Regeringen havde allerede tidligere truffet Foranstaltninger til at lette Indførslen af fremmed Korn. Ved Plakat af 9. December 1846 var *Indførselstolden* paa Korn bleven hævet. Derimod bibeholdtes en Indførselstold paa Mel og Gryn; men under Trykket af Dyrtiden blev ogsaa denne, ved Resolution af 23. April 1847, foreløbig suspenderet indtil Udgangen af September Maaned. Tillige lovede Regeringen at stille Skibe til Raadighed til Indførsel af Kornvarer, og i Henhold til dette Løfte blev to Krigsskibe, Fregatten »Bellona« og Orlogsdamperen »Hekla«, sendte til Rusland for at hente russisk Rugmel. Men Regeringen erklærede samtidig, at der ikke skulde gøres nogen Indskrænkning i Handelens frie Gang; Udførsel af Korn fra Danmark skulde som hidtil være tilladt, og noget Regeringsmagasin vilde ikke blive anlagt. Et Par Dage senere, d. 26. April, udkom en ny Bekendtgørelse, ved

hvilken alle Skibsafgifter af indgaaende Ladninger, som bestod af Kornvarer eller Mel, blev eftergivne, ligeledes for Tidsrummet indtil Udgangen af September.

Hertil kom altsaa nu Resolutionen af 29. April, at Formalingsafgifterne af Korn samt Konsumtionsafgifterne af Brød, Mel og Gryn skulde stilles til Kommunalbestyrelsens Raadighed. En *Komité til Brødprisernes Lettelse* blev nedsat, og i et Møde d. 1. Maj vedtog denne en Række kraftige Bestemmelser, der tyder paa, at den har anset Situationen for meget alvorlig. Den foreslog:

1. At et eller flere Dampskibe skulde stationeres saaledes, at de kunde bugsere de fra Østersøen kommende Kornladninger, saa snart Skibene maatte trænge til saadan Hjælp.

2. At det maatte tillades Bagerne at bage Brød af Blandingskorn.

3. At der skulde uddeles Brødkort, lydende paa en Godtgørelse af $1^1/_2$ Skilling pr. Pund af Brødet. Disse Brødkort skulde Bagerne modtage som Betaling, og deres paalydende Værdi kunde de igen faa godtgjort af Komiteen.

Denne Uddeling af *Brødkort* blev da den Form, under hvilken Statens Bidrag til Byens fattige blev anvendt. Den begyndte d. 6. Maj 1847, og Brødkort kunde fra den Dag af afhentes paa Raadhuset, paa Fødselsstiftelsen i Amaliegade og i det borgerlige Eksercerhus paa Kristianshavn. Tilbudet benyttedes rigeligt. Der blev i Maj Maaned uddelt Brødkort paa 672,000 Pund Brød, i Juni paa 1,088,000 Pund. Alene for disse to Maaneder repræsenterede de uddelte Kort saaledes et Beløb af over 33,000 Rdlr., og da de Konsumtionsindtægter, som Komiteen raadede over, kun indbragte ca. 10,000 Rdlr. om Maaneden, var den efter nogle Ugers Forløb allerede kommen dybt i Gæld og maatte anmode Kommunen om et Laan paa 13—15,000 Rdlr.

Ogsaa det andet af Komiteens Forslag blev straks bragt til Udførelse. Ved Resolution af 1. Maj blev det tilladt Bagerne at bage Brød af Blandingskorn eller alene af Byg, dog saaledes at Bygbrødet skulde mærkes med et *B.* og Brød af blandet Rug og Byg mærkes *R. B.*, foruden at hvert Brød skulde mærkes med Bagerens Navn.

Mistro til Bagerne var almindelig, og disse privilegerede Medborgere havde paa Forhaand den offentlige Mening imod sig. Det blev ved en senere Lejlighed i Rigsdagen sagt rent ud, at de Penge, som blev sammenskudt til Fattigfolk i Dyrtiden, gik i Bagernes Lommer, og Overpræsident Lange, der var Formand for Komiteen til Brødprisernes Lettelse, var ved enhver Lejlighed parat til at se dem paa Fingrene. Saa snart den russiske Rug var ankommet, lod han foretage Prøvebagninger, hvoraf Udfaldet blev, at Brød kunde fremstilles til $4^1/_2$ Skilling Pundet, medens Bagerne paa den Tid forlangte 5 Skilling. Overpræsidenten forespurgte straks hos Lauget, om det var villigt til at sætte Prisen ned til $4^1/_2$ Skilling. Lauget tog Sagen med Værdighed, og efter at en Laugsforsamling var afholdt, blev det vedtaget at svare, at man var villig til at fremstille Brød til $4^1/_2$ Skilling Pundet; men da dette nødvendigvis maatte blive mindre godt, forbeholdt man sig tillige at levere det bedre Brød til den sædvanlige Pris. — Overpræsidenten havde ligeledes Planer om at lade Komiteen overtage og drive det militære Brødbageri i Kastellet for saaledes at kunne paaføre Laugsbagerne en Konkurrence; men Borgerrepræsentanterne, der maaske har ment, at man ogsaa kunde gøre en Bager Uret, modsatte sig denne Plan.

For Kommunalbestyrelsen blev i det hele taget denne Dyrtid en Prøvesten for dens Principfasthed. Den havde kraftigt kæmpet for at faa alle de tidligere Bestemmelser om Byens Proviantering afskaffet; den stolede paa den frie Konkurrence, paa den aabne Dørs Politik, og den

havde sat sine Anskuelser igennem [1]). I 1845 blev alle Providèringsbestemmelserne ophævede; og nu traf det sig altsaa saaledes, at inden to Aar var gaaet, var der Dyrtid i Byen. Tilhængerne af det gamle System kunde nu pege paa, at det var netop, hvad de havde forudsagt, og de var straks til Rede med Forslag om at genindføre de gamle Tilstande. I Slutningen af Maj og Begyndelsen af Juni afholdtes Møder, hvor en Adresse til Kongen blev foreslaaet og vedtaget. Det var særlig i Laugene, de gamle Anskuelser havde deres Tilhold, og gennem Laugsoldermændene blev Adressen omsendt til hele Haandværkerstanden for at forsynes med Underskrifter. Det hedder i denne saakaldte Dyrtidsadresse:

»Allernaadigste Konge!

Der fandt tidigere en vis Magazinering i forskellige Retninger Sted i den københavnske Kommune; saaledes med Bagere, Høkere o. fl., der, ligesom Takster paa forskellige Fornødenheder, senere er ophævet . . .

Vare hine Paabud ikke ophævede, vilde heller ikke efter et godt Kornaar det i vore Annaler uhørte Tilfælde have fundet Sted, at Brødet, der er Livets vigtigste og første Nødvendighedsartikel, i faa Dage steg til den dobbelte, og er nu snart i den tredobbelte af den tidligere almindelige Pris . . . Vi vove allerunderdanigst at formene, at den Magazinering, som tidligere fandt Sted i Københavns Kommune, atter tildels burde indføres, naar Efteraaret indtræder, ikke alene fra de vedkommende Næringsbrugeres Side, men ogsaa for offentlig Regning, for at alle Borgere kunne blive delagtige i den Lettelse, som derved vilde fremkaldes.«

Det, Adressen egentlig stilede imod, var at formaa Regeringen til at lægge Hindringer i Vejen for, eller rent ud forbyde, Udførsel af Korn, indtil Landet selv havde faaet sikret sig det fornødne. Det var det direkte Modstykke til Borgerrepræsentanternes Liberalisme; og det

---

[1]) Se foran S. 238.

var den stadig standende Strid mellem Beskyttelse og Frihandel, mellem dem, der nærmest ser paa Fordelingen af det Forraad, der findes, og dem, der med videre Syn stræber mod Forøgelse af Produktionen, hvis det viser sig, at der er for lidt. Eller som »Fædrelandet« udtrykte det i sine Angreb paa Adressen i næsten profetiske Ord: »Tro ikke dem, som sige, at det, Tiden stræber mod, er Formuens Lighed, det er en i sygelige og forvirrede Hjerner udruget Løgn; det, den stræber mod, er Kræfternes Frigørelse af ethvert Tyranni.« [1])

Men selv højt oppe i Regeringskredse kunde Laugenes Anskuelser finde Tilhængere. I et Reskript til Kancelliet af 1. Juli 1847 henstillede Kongen, om det ikke var rettest at indføre de gamle Bestemmelser igen, saa at det atter blev paalagt visse Klasser af næringsdrivende at holde et fast Forraad af Korn og Viktualier. Da Kommunalbestyrelsens Erklæring herover blev indhentet, viste det sig, at kun Borgerrepræsentationen stod fast paa det tidligere Standpunkt. Den fraraadede ethvert som helst Indgreb i Handelens frie Gang og udtalte, at alle Regeringsforanstaltninger for at trække Kornforraad til Byen, hvor velmente de end kunde være, var overflødige og snarere vilde gøre Kornet dyrere end billigere. Det eneste, Regeringen kunde gøre, var at bortrydde Hindringerne for Produktionens frie Gang, f. Eks. det københavnske Bagerlaugs og Møllerlaugets Privilegier, — saa skulde det hele nok gaa af sig selv. Denne Anskuelse blev da ogsaa nu den sejrende, og Kancelliet fraraadede i Overensstemmelse hermed at træffe nogen Foranstaltning.

Men i Magistraten havde der dog været enkelte, som helst saa, at det gamle Provideringssystem blev genoplivet, og i Komiteen til Brødprisernes Lettelse havde disse Anskuelser Overhaand. I Modstrid med Forsamlingens Be-

---

[1]) Fædrelandet 5. Juni 1847.

slutninger og med Kongens Tilsagn af 23. April om, at Handelen skulde have sin frie Gang, begyndte Komiteen selv at indkøbe Kornvarer og anlægge et Depot i Hovedstaden. Just i den allerdyreste Tid, i Maj Maaned, indkøbte den i Rusland 48,000 Lispund Rugmel og 200 Læster Rug. Det viste sig at være en overilet Forretning: der var i Virkeligheden aldrig Mangel paa Brødkorn i København, naar man blot havde Raad til at betale, hvad det kostede; den fra Rusland hidskaffede meget dyre Rug blev der ingen Brug for, og den maatte siden sælges med betydeligt Tab. Komiteen havde derfor megen Ulejlighed med siden hen at forsvare dette Skridt. Den var kun gaaet til det, skrev den, med stor Betænkelighed, og kun fordi Udførsel af Korn allerede dengang var forbudt i Sverrig, Udførsel af Kartofler i Preussen, og man ligeledes ventede Udførselsforbud fra Rusland. Der var ogsaa paa den Tid en ikke ringe Gæring i Hovedstaden paa Grund af de høje Kornpriser; der afholdtes Forsamlinger og foresloges Adresser, saa Komiteen mente, at der burde gøres noget for at berolige Stemningen. — Borgerrepræsentationen lod disse Undskyldninger gælde og gik ind paa at lade Kommunens Kasse bære Tabet ved Komiteens uheldige Indkøb.

Men der var jo ogsaa andre, der trængte til Understøttelse, end dem, der kunde henvises til Fattigvæsenets Interimshjælp eller til Komiteens Brødkort, og dette gjaldt navnlig alle de underordnede Embedsmænd. Statens Embedsmænd havde d. 17. Maj faaet tilstaaet et *Dyrtidstillæg* af 25 Procent af alle Gager paa under 300 Rdlr., derefter aftagende indtil 10 Procent af Gager paa 1000 Rdlr., medens de højere lønnede intet fik. Efter ganske den samme Skala vedtog Kommunen at give sine Funktionærer Dyrtidstillæg, og et Beløb af 17,900 Rdlr. blev anvendt hertil [1]).

Fra Midten af Juni begyndte en Nedgang i Priserne

---

[1]) 2. Sekr. 1853 Nr. 3476.

at kunne spores. Rugen, der havde været oppe paa 16 Rdlr. Tønden, kunde nu faas for 12—13 Rdlr., og Brødets Pris fulgte langsomt efter. Haandværkerstandens Adresse til Kongen, der først blev indgivet hen i Juni Maaned, kom derfor egentlig post festum, og det var let for Kongen i sit Svar paa Adressen d. 1. Juli at afvise Kravet om nye Foranstaltninger med en Henvisning til, at det værste jo allerede nu var forbi.

Men det var dog først, da man havde Vished for, at Høsten i 1847 gav rigeligt Udbytte, at man kunde aande lettet efter Dyrtidens svære Tryk. Sin officielle Afslutning fik Dyrtiden ved et kongeligt Reskript til Danske Kancelli af 5. September 1847:

Den nu tilendebragte Høst giver rig Anledning til at takke det algode Forsyn for den Velsignelse, der er blevet Landet og dets Indvaanere til Del efter den overstandne Dyrtid.

For derfor at give Vore kære og tro Undersaatter i alle Dele af Vort Monarki Lejlighed til i Guds Hus at takke den Almægtige for den tildelte rige Velsignelse, byde og befale Vi, at Gudstjenesten den 26. Sept. næstkommende skal sluttes med Tak og Bøn for den nu lykkeligen fuldendte rige Høst.

Idet Vi paalægge Vort Kancelli at foranstalte det herefter Fornødne for sammes Vedkommende, ville Vi tillige, at Vore kære og tro Undersaatter tilkendegives Vor allerhøjeste Tilfredshed med den Omsorg, der paa en saa agtværdig Maade er vist de Trængende under Dyrtiden, og med det under samme i det Hele udviste rosværdige Forhold, hvorved de paa en for Vort landsfaderlige Hjerte velgørende Maade have svaret til Vore velgrundede Forventninger.

Befalende Eder Gud!

Givet i Wyck paa Føhr d. 5. Sept. 1847.

Christian R.

Den gamle Tid, den tunge Tid var til Ende. Takkegudstjenesten i alle Landets Kirker d. 26. September blev som en Indgang til den nye løfterige Tid, der nærmede sig. Nu var det haardeste overstaaet; Kampen og Møjen var glemt. Styrket efter Krisen, vaagen og sund, med Forraadskamrene fyldte paa ny og med ubrugte Kræfter i Gem gik Folket frem fra den lange Stilstands Dvale, ind til de store Begivenheder, som det langsomt var modnet til.

VI. DET POLITISKE GENNEMBRUD.

Kommunens politiske Optræden.

Med Kong Frederik VI stedtes Enevælden til Jorden. Nu var den gamle Tid ude, — om kort eller længe vilde den officielle Bekræftelse foreligge derpaa. Ærbødigheden for den gamle Konge, med hvem Folket i saa mange Aar havde delt ondt og godt, havde holdt Oppositionens Røster nede; men nu var ogsaa det forbi, og den nye Tid forlangte højlydt og utaalmodigt selv at faa Statens Tøjler i Hænde.

I al sin Pomp blev Enevælden baaret til Graven med den gamle Konge. I seks Uger ringede Kirkeklokkerne over det hele Land, fire Timer hver Dag, og alle Altertavler, Prædikestole og Orgler var betrukne med sort. Den 15. Januar 1840 var den højtidelige Ligprocession skredet gennem Hovedstadens Gader, forbi de illuminerede Bygninger paa Kongens Nytorv, forbi Helliggejstes Kirke, hvor en Salme blæstes fra Taarnet med dæmpede Basuner, gennem Vesterport, fra hvis Platform en Sørgesang blev afsunget, medens Baaren førtes gennem Porten og Kirkeklokkerne tav; forbi Frihedsstøtten, som sællandske Bønder havde bekranset, og som i den mørke Vinteraften oplystes af Begkurve og Lysekranse, — ud paa Landevejen, hvorfra Bønderne den næste Dag bar Kongens Kiste til Roskilde Domkirke.

Og dog — midt i Sørgehøjtideligheden skærer allerede den Tone igennem, som under Kristian VIII bliver den fremherskende i det offentlige Liv: Oppositionens Haan og Spot, den nye Tids Spark til det udtjente gamle. Nede fra Montpellier skriver A. F. Tscherning: »Jeg lo, saa jeg nær var faldet af Stolen ved at læse Ordonantsen om Paradeudstillingen og Ligtoget, — kan man dog ikke finde, at slige Højtideligheder nu om Stunder er Farce! Kontorchefer med Voksfakler, Majorer, der fører Ligheste! Trække i slige Optog gennem Gaderne i Januar Maaned!« [1])

Den politiske Opposition mod Kristian VIII begyndte lige fra hans Tronbestigelse. Samme Aften, som Frederik VI havde lukket sine Øjne, d. 3. December 1839, vedtog et Studentermøde paa Hotel d'Angleterre en Adresse til den nye Konge, hvori der rent ud forlangtes Trykkefrihed og fri Forfatning. Dagen efter blev denne Adresse overbragt Kristian VIII af en Deputation, blandt hvis Medlemmer saas de unge Mænd, som siden hen skulde volde Kristian VIII saa mange Bryderier: Lehmann, Monrad og Ploug. Adressen undlod ikke at minde om den norske Grundlov, som Kongen havde underskrevet i 1814; men med god Føje kunde Kristian VIII jo svare, at denne var fremkommen under ganske særlige Omstændigheder. For øvrigt var hans Svar velvilligt og imødekommende. Studenterne havde saa at sige overrumplet ham ved straks at møde op paa hans første Regeringsdag, og han var endnu ikke forberedt paa, hvad der vilde følge efter. Men snart indfandt den ene Deputation sig efter den anden. De fleste var fredelig sindede, saaledes Københavns Magistrat med Overpræsident Kierulff som Ordfører. I sit Svar paa dennes Tale mindede Kongen om den gamle Ret i

---

[1]) Efterladte Skrifter II, 225—27.

Københavns Privilegier, hvorefter Overpræsidenten, en Borgmester og tvende Repræsentanter altid skulde have fri Adgang til Kongen for at forestille ham, hvad der kunde tjene til Byens Tarv. I Betragtning af, hvad der senere foregik mellem Kongen og Københavns Borgerrepræsentation, var det et ejendommeligt Træf, at Kongen selv skulde fremdrage denne næsten forglemte Ret, som paa en saa virkningsfuld Maade blev benyttet i Martsdagene 1848. — Derefter kom de 32 Mænd. De talte om det, som laa dem nærmest, nemlig om større kommunal Frihed; men nu var Kristian VIII allerede ked af sine Undersaatters Forlangender, og han svarede mut og afvisende: Han havde allerede sagt, at han nok skulde ordne alt paa det bedste.

Men Adresser vedblev at strømme ind rundt om fra Købstæderne; de anslog den samme Tone som Studenteradressen og lignede hverandre saa meget, at Kongen snart fik en Mistanke om, at de stammede fra en fælles Kilde. Da han blev træt af bestandig at variere det samme vanskelige Emne, gav han omsider ren Besked. Det blev Deputationen fra Korsør, som i en Audiens d. 21. December først fik Kongens oprigtige Tanker at høre. Han sagde til dem, at naar den ene Kommune efter den anden fremstillede sig som Tolk for Folkets Ønsker og brugte de samme Udtryk og Ytringer, som han allerede kendte fra andre Adresser, »fristedes man til at forklare Ligheden af en fælles Oprindelse og til at tro, at de alle udgik fra en og samme Kilde for at strømme tilbage i et større Antal, som om de var Udtryk for Ønsker, der næredes af en stor Del af Folket, endskønt de kun udgik fra enkelte; og man kunde da ikke tillægge slige Ytringer nogen særdeles Vægt«. Dermed maatte enhver Illusion om Kristian VIII's konstitutionelle Sindelag forsvinde; men fra samme Øjeblik indtog ogsaa det københavnske Frihedsparti en fjendtlig Holdning over for ham, og Hovedstaden benyt-

tede den første Lejlighed, der frembød sig, til at vise, hvilke Følelser den nu nærede for sin Konge.

Nogle Maaneder efter Tronbestigelsen, d. 22. Maj 1840, fejrede Kongeparret sin Sølvbryllupsfest. Foruden paa andre Maader var Dagen bleven højtideligholdt ved, at Linieskibet »Kristian den Ottende« løb af Stabelen, og ogsaa i den Anledning var store Menneskemasser paa Benene. Ude paa Værftet havde der været fuldt af officiel Hyldest, men da Majestæterne kom kørende hjem over den tæt opfyldte Amalienborg Plads, var det kun dyb Tavshed, der modtog dem. Kongeparret »hilste paa det venligste til begge Sider — til bedækkede Hoveder«, siger H. N. Clausen [1]). Om Aftenen var der stor glimrende Balparé paa Kristiansborg, men »udenfor i Gaderne brusede og gærede det, ikke som ved Tummelen ved en Glædesfest, men snarere som ved et begyndende Oprør« [2]). Mængden morede sig med alle Slags Optøjer, idet den haanlig vrængede Kongens bekendte Ord: Nu ville vi alle spare!

Disse Ord var i Kongens Mund ingen tom Frase, og Kristian VIII fik virkelig indført baade Sparsommelighed og Orden i Statens Husholdning. Men samtidig yndede han ved festlige Lejligheder at fremtræde med fuld kongelig Pragt, og for dem, der kun saa denne Pragtudfoldelse, men ikke Sparsommeligheden i det daglige, laa det nær at anstille kritiske Betragtninger. At adskillige Enker og andre trængende havde mistet deres Gratialer fra Frederik VI's Tid, var bekendt nok, og de overvældende Festligheder ved Kroningen fik man baade at se og føle: der var Landsogne, hvis Beboere havde omtrent kørt Jorden rundt i Kongerejser alene i Anledning af Kroningen [3])

---

[1]) Optegnelser S. 224.
[2]) J. P. Mynster: Meddelelser om mit Levned, S. 263.
[3]) Fædrelandet 1. Jan. 1841.

Overpræsidenten fandt Optøjerne ved Sølvbryllupsfesten saa alvorlige, at han sammenkaldte Borgerrepræsentationen til et overordentligt Møde d. 25. Maj og opfordrede Medlemmerne, »saa vidt det stod til enhver af dem, at virke imod den Aand, hvorfra disse beklagelige Optrin maatte antages at være udgaaede« [1]). Men Forsamlingen tog Sagen roligt, og da Overpræsidenten var gaaet, enedes Repræsentanterne let om, at der ikke var Anledning til fra deres Side at foretage videre Skridt, — vel nok i en stille Erkendelse af, at den »Aand«, som Overpræsidenten vilde have modvirket, netop var Forsamlingens egen.

Dette viste sig paa det tydeligste en Maanedstid efter, da Borgerrepræsentationen med 32 Stemmer mod 1 — Grosserer Borgen — vedtog den saakaldte *Kroningsadresse* af 25. Juni 1840, der senere betragtedes som Udgangspunktet for de praktiske konstitutionelle Bestræbelser i Danmark. Det havde været Forsamlingens Hensigt at møde fuldtalligt op for at overrække Kongen denne Henvendelse, naar han kom tilbage til Hovedstaden efter Kroningen, der fandt Sted i Frederiksborg Slotskirke d. 28. Juni. Men Kongen ønskede ikke en saadan Massedemonstration; han vilde kun modtage en Deputation fra Forsamlingen, og denne maatte endda vente i flere Dage, inden den fik Foretræde.

Endelig d. 2. Juli havde Deputationen Audiens paa Amalienborg, og Forsamlingens Formand, Grosserer H. P. Hansen, oplæste her Adressen for Kongen.

Den begyndte med en Tak for den nye Kommunalforfatning, men sprang derpaa ret hurtigt over til den almindelige Politik. »I alle Statsborgeres Navn« udtalte den Haabet om, at Provinsialstænderne snart maatte blive forenede til én Forsamling og denne faa b e s l u t t e n d e

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1840 S. 27.

Medvirkning ved Lovgivningen og særlig ved Finansernes Styrelse. Den mindede om Begivenhederne i Norge i Kristian VIII's Ungdom, og den forudsatte, at Kongen vilde omgive sig med indsigtsfulde og frisindede Mænd og ved deres Hjælp gennemføre de Reformer i Styrelsen, hvortil Nationen saa højlig trængte.

Det var unægtelig en noget besynderlig Lykønskning, og Kongens »Tak« for den svarede dertil. Kristian VIII var øjensynlig ikke til Sinds at finde sig i en saadan Tone fra sine Undersaatter. Naar Københavns Repræsentanter, sagde han, »benytte denne Lejlighed til at indblande politiske Betragtninger og til at andrage paa Forandringer i Statsforfatningen, saa turde de vel gaa uden for, hvad deres Kommittenter, Københavns gode Borgere, kunne ønske af dem: jeg har i dette Øjeblik modtaget en Adresse fra et stort Antal af Københavns bedste Borgere og Indvaanere, affattet i en ganske anden Aand . . . Jeg ved, at der i og uden for Borgerrepræsentanternes Kreds er Individer, der idelig klage over, at intet sker, at Statens Finanser ej er ordnede; sligt tjener kun til at svække Tilliden mellem Kongen og Folket. Gud ske Lov, at det ej har haft megen Virkning« [1]).

Dette var rene Ord. Nu vidste Borgerrepræsentanterne, at Kongen ikke satte Pris paa deres Raad og ikke ønskede deres Indblanding i Statens Anliggender. Men de kunde trøste sig over Afvisningen ved Bevidstheden om, at det Borgerskab, de repræsenterede, billigede deres Optræden. Ude i Byen spottede man over Kongens Sondring mellem »gode Borgere« og »bedste Borgere«; og faa Dage efter Audiensen modtog Forsamlingen en Adresse fra 1253 Borgere i København, som i varme Ord takkede Repræsentanterne for det Skridt, de havde foretaget: »En stærk, en uimodstaaelig Trang opfordrer os

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 22. Juni 1840.

til lydeligen at udtale og højtideligen erklære, at den . . af Eder vedtagne og i Gaar Allerhøjstsamme overrakte Lykønskningsadresse har fundet almindelig og trøstelig Genklang i vore Hjerter. I have, ved i den at tolke længe nærede Ønsker og Forhaabninger, opfyldt vore Forventninger til Eder, Hovedstadens Borgerrepræsentanter, og aldeles handlet i den Aand, som besjæler os.« Og i Stænderforsamlingen i Roskilde kunde *Hvidt* samme Aar indbringe et Andragende fra 3882 Indvaanere i København, hvori der opstilledes lignende Krav som dem, Borgerrepræsentanterne havde frembaaret.

Kongen selv optraadte overalt værdigt og korrekt, og han har ikke villet udæske Oppositionen ved at lade det modsatte Parti faa for stort Spillerum. En paatænkt Illumination af Hovedstaden paa hans Sølvbryllupsdag blev efter Kongens eget Ønske opgivet [1]). Men alt for geskæftige Kongetjenere udsatte jævnlig ham og hans Stilling for Angreb og Spot, og saaledes blev, trods Kristian VIII's noble Væsen og kongelige Optræden, netop under ham Kongedømmets Værdighed trampet i Skarnet under Sammenløb af Partierne fra begge Sider.

Kort efter at Kongen var kommen tilbage til Hovedstaden efter Kroningen, var han Genstand for en af de halvt latterlige Former for Folkehyldest, som selv den største Majestæt daarlig kan taale. Scenen beskrives saaledes Dagen efter:

»Hvad der er passeret i Gaar Aftes, forekommer os for stærkt til at gaa upaatalt hen, og vi holde os overbeviste om, at Kongen vil vide os Tak for, at vi underrette ham om den kejtede Iver, man paa visse Steder har troet at burde lægge for Dagen. I Gaar er Hans Majestæts Vogn nemlig bleven trukket, ikke af Heste, men af Mennesker. At Mennesker gøre

---

[1]) Planen til den, udarbejdet af Prof. Hetsch, var allerede færdig. Den blev saa brugt Aaret efter ved Kronprinsens og Kronprinsessens Indtog.

sig til Heste har til alle Tider forekommet os at være en højst uværdig Maade at lægge sin Hylding for Dagen; men i Gaar maatte et saadant Faktum forekomme saameget mere uforklarligt, som selv Kongens mest enthusiastiske Beundrere og Regeringens varmeste Tilhængere skulle have ondt ved at paavise noget, hvorved en saadan Følelsens Overstrømmen fornuftigvis kunde antages at være motiveret. Gaaden bliver dobbelt gaadefuld, naar man ved, at Vedkommende ikke blot trak Hs. Majestæt fra Komediehuset til hans Hjem, men at de endog trak den tomme Vogn, der skulde afhente Hs. Majestæt, fra Amalienborg til Komediehuset, og at denne Scene foregik under øsende Regn, der ellers stedse plejer at udvise sig som et ypperligt Middel mod en overspændt Enthusiasme. Nøglen til Gaaden ligger i følgende Faktum, hvis Rigtighed vi er rede til at bevise: I Gaar Eftermiddags er der ikke blot blevet uddelt Resten af de sædvanlige Kroningspenge til Holmens Folk, men der er tillige ved denne Lejlighed faldet Ord, som af Vedkommende ere blevne forstaaede som et Løfte om snart at erholde mere, hvis de opførte sig vel. *Det var Holmens Folk, som i Mundering trak Kongens Vogn* baade frem og tilbage, og det var Holmens Folk, som i Mundering paa Amalienborg vedblev med Hurra og Haandklap, længe efter at Kongen var kommen hjem, med en Himlens Vande trodsende Udholdenhed. Vi haabe, at det sagte vil være tilstrækkeligt til for Fremtiden at gøre Vedkommende i det mindste noget mere forsigtige, da de dog maa kunne begribe, at saadanne Scener ikke kunne være den behagelig, for hvis Skyld de ere foranstaltede«. [1])

Men det blev ikke sidste Gang, Kongen maatte finde sig i en saadan Køretur. Efter Kroningen foretog han en tre Maaneders Rejse gennem sit Riges Provinser, og da han i Begyndelsen af Oktober kom tilbage til Hovedstaden, gentog den samme Scene sig. Saa snart den kongelige Vogn var kommen inden for Vesterport, stimlede en

---

[1]) Fædrelandet 2. Juli 1840. — H. C. A. Lund fortæller i Studenterforeningens Historie, II, S. 108, at paa *Sølvbryllupsdagen* blev Kongens Vogn trukket til Amalienborg af Folk fra Gaden, som derfor fik 3 Mark hver. Dette beror dog maaske paa en Forveksling med ovennævnte Begivenhed.

Mængde Mennesker sammen om den, og »uagtet alle Modforestillinger« blev Hestene spændte fra, og Hoben trak Vognen til Amalienborg. For dem, der kendte Hovedstadens virkelige Stemning, lød det næsten parodisk, da Kongen, efter at være kommen vel hjem, fra en Balkon tolkede sin Glæde over atter at befinde sig iblandt sine »gode og tro« Københavnere.

Kristian VIII vilde sikkert gerne staa paa en god Fod med sin Hovedstad, og han sparede ikke sig selv, naar han mente, Undersaatterne satte Pris paa at se ham. Han tog Bings nye Papirhandel i Øjesyn lige saavel som Skolen i Sølvgade. Undertiden blev hans Villighed rent ud misbrugt. Da Urtekræmmerforeningens Stiftelse i Hoppens Længe skulde tages i Brug i 1845, indfandt baade Kongen og Dronningen sig efter Anmodning og besaa »alle Lejlighederne, ja endog Lofterne«. Da Kongen derpaa havde udtalt sin særdeles Tilfredshed med alt, hvad han havde set, og ønsket Stiftelsen Held og Velsignelse, overrakte Bestyrelsen ham — en Ansøgning om at faa Tolden og Konsumtionen paa Bygningsmaterialierne, i alt 677 Rdlr., godtgjorte! Kongen kunde ikke bevilge dette Andragende og maatte da selv skænke Stiftelsen 400 Rdlr. [1])

Nej, Forholdet mellem Kongen og det København, der betød noget, var ikke godt og blev det aldrig. Det viste de Sammenstød, han stadig havde med Hovedstadens valgte Repræsentantskab. Det var et mod Regeringen rettet Skridt, da Forsamlingen i 1841 vedtog ikke at indsende Stadens Privilegier til kongelig Stadfæstelse, hvad ellers altid havde været Skik ved Tronskifte, men i Stedet derfor udtalte, at disse Privilegier »som en vedvarende uforanderlig Lov« ingen Stadfæstelse behøvede. Og da Forsamlingens Medlem *Orla Lehmann* i Februar 1841 blev sat under Tiltale for sin politiske Optræden, besva-

---

[1]) Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlavet, S. 275—76.

rede Forsamlingen dette med at vælge ham til Næstformand, medens Hvidt, Kroningsadressens Forfatter, blev Formand. Men dette var dog mere, end Regeringen vilde finde sig i, og Kancelliet dekreterede, at Lehmann skulde udelukkes af Forsamlingen, saa længe Sagen imod ham stod paa.

Var Stemningen saadan i de styrendes Mødesal, er det let at tænke sig, hvorledes den gav sig Udslag paa Gader og Stræder. De *Gadeoptøjer,* som var begyndte straks ved Kongens Sølvbryllupsfest, fortsattes hele hans Regering igennem, og Mindet om Politiassistent Leerbech som den stokkebevæbnede Politistyrkes Anfører under Gadekampene er uadskillelig knyttet til disse Aar. Den 20. Januar 1842, den Dag, da Højesteret fældede Dommen i Orla Lehmanns Sag, blev der leveret adskillige Træfninger mellem Folkemængden og Politiet. Regeringen havde vist, den var forberedt, ved at lade en Afdeling Husarer rykke op foran Rettens Lokale i Prinsens Palæ, ligesom Militær holdtes i Beredskab omkring Amalienborg. Begivenhederne udeblev da heller ikke. Store Folkeskarer trak gennem Gaderne, raabte Hurra uden for Lehmanns Bolig paa Lille Købmagergade og demonstrerede foran Kongens Slot ved Leveraab for den domfældte og for Konstitutionen. Politiet brugte flittigt Stokkene, og for de Demonstranter, der blev paagrebne, var Sagen alvorlig nok: Deltagelsen i slige Optøjer takseredes til 30 Dages Vand og Brød foruden en langvarig Varetægtsarrest.

Dagen efter lod Politidirektøren paa Byens Gadehjørner opslaa Plakater, der »alvorligen advare alle og enhver mod at indfinde eller opholde sig, hvor Gadeopløb finder Sted, da Magt vil blive anvendt mod dem, der ikke straks paa Opfordring fjerne sig, og enhver maa have sig selv de deraf flydende Følger at tilregne«. Plakaten gjorde sin Virkning, hvis man kan tro en Korrespondance fra København til en tysk Avis et Par Dage senere:

»Autoriteterne havde ventet, at der d. 22. om Aftenen atter vilde forefalde urolige Optrin; man havde derfor, foruden de sædvanlige Foranstaltninger, denne Gang endogsaa holdt ladte Kanoner og Kardætschladninger i Beredskab. En paa Gadehjørnerne opslaaet Opfordring til Rolighed fra Politiet og — et ugunstigt Vejr om Aftenen gjorde imidlertid lykkeligvis disse Foranstaltninger overflødige. Det første Kanon- eller Flintskud turde ogsaa let blive et Allarmskud og drage uberegnelige Følger efter sig; thi Tønder er her nok af tilstede. Sikrere gaar Regeringen tilværks, saa længe den kan holde de urolige Masser til Orden ved Politiets Stokke og Husarernes Sabler, thi dertil er man her engang vant« [1]).

Selv om denne Beretning er noget overdreven, er det rigtigt nok, at der var rigeligt Tønder til Stede. Det vrimlede i 1842 med Justitssager i Anledning af Konflikter mellem Befolkningen og Politibetjente eller Skildvagter. Den bekendte Affære med de tre Studenter, der slog Frederik VI's Buste i Stykker, hører ogsaa dette Aar til, men var for øvrigt nærmest en Kaadhed uden politisk Hensigt, skønt den indbragte Ophavsmændene fra fire til otte Ugers Arrest.

Men det var ogsaa i 1842, det blev forbudt Peter Hiort Lorenzen at tale Dansk i den slesvigske Stænderforsamling. Kort efter rejstes i Hertugdømmerne Striden om Arvefølgen, og den holstenske Stænderforsamling proklamerede Schleswig-Holsteins Løsrivelse fra Danmark som det endelige Maal. En dyb Bevægelse greb det hele Land, og det nationale Spørgsmaal trængte nu alt andet i Baggrunden. De kongerigske Stænderforsamlinger vedtog Adresser, som dog syntes at forblive ganske upaaagtede af Kongen, og overalt havde man en Følelse af, at nu gik Danmark alvorlige Tider i Møde.

Det var under disse Forhold, at Københavns Borgerrepræsentanter for anden Gang traadte frem som Talsmænd for hele Nationens Ønsker og Haab.

---

[1]) Fædrelandet 10. Febr. 1842 efter »Allgemeine Zeitung« Nr. 34

Efter Forslag af *L. N. Hvidt* blev en Henvendelse til Kongen vedtaget i Forsamlingen d. 27. Marts 1845. Den lagde Kongen paa Sinde, at hvad der nu tiltrængtes, var »klare og kraftige Regeringshandlinger, sigtende til at stille den danske Nationalitet i Slesvig lige med den tyske, at sammenholde Rigets forskellige Dele og derhos holde dem, som ere det tyske Forbund uvedkommende, bestemt adskilte fra de Provinser, der ere Dele af Forbundet«. Altsaa Danmark til Ejderen! Adressen var selvfølgelig affattet i loyale og ærbødige Ord; men der anedes dog som en Trusel bag Ordene, naar Underskriverne mindede om, at de repræsenterede »den Hovedstad, der ikke alene har haft en væsentlig Andel i Overantvordelsen af Arveregeringen til Deres Majestæts kongelige Slægt, men som ogsaa med urokkelig Troskab har holdt fast ved det valgte Kongehus«.

Man kan ikke fortænke Kristian VIII i, at han ikke holdt af at modtage en saadan Adresse, og der blev da ogsaa lagt alle mulige Hindringer i Vejen for Overbringelsen af den. Der var først tænkt paa et stort Folketog til Kongen, og Industriforeningen og Haandværkerforeningen havde vedtaget at slutte sig hertil; men det maatte opgives. L. N. Hvidt søgte derpaa at faa ordnet en Audiens, enten for hele Borgerrepræsentationen eller for en Deputation; men der var for mange Vanskeligheder at komme igennem. Da besluttede Forsamlingen at opgive ethvert yderligere Forsøg paa at faa Kongen i Tale; det underskrevne Dokument blev lagt i en Konvolut med Adresse til Kongen, og Forsamlingens Formand paatog sig at aflevere denne i Kongens Forgemak.

Det blev en mindeværdig Dag hin 10. April, da Hvidt gik med Adressen til Amalienborg. Politi og Militær var opbudt, som om man ventede et Angreb paa Slottet og ikke en enkelt Mand, der kom i sit lovlige Ærinde. Slotspladsen var afspærret, men rundt om i de tilstødende

Gader stod Folkemængden sammenpakket for at se et Glimt af Hvidt, naar han gik til Kongen. Og saa kom da den lille Mand med det strenge, lidt bidske Ansigt og det buskede hvide Haar. Ned gennem Bredgade blottedes alle Hoveder, medens Hvidt gik forbi, og et nifoldigt Hurra fulgte ham, da han gennem Afspærringen traadte ud paa Slotspladsen og ene Mand skred hen over den store tomme Plads. — Folkemængden drog derfra ned til Børsen, hvor en Deputation bragte Hvidt Befolkningens Hyldest og Tak, da han fra Amalienborg gik til sin daglige Gerning.

Foregik Overbringelsen af denne Adresse saaledes paa en usædvanlig Maade, var den Form, hvori Kongen besvarede den, ikke mindre ejendommelig. Et Par Dage efter Adressens Aflevering fik Hvidt Brev fra Overpræsidenten, at denne i en Embedssag ønskede at tale med ham og derfor udbad sig, at Hvidt, naar han den følgende Morgen gik til sine Forretninger i Banken, vilde se ind til ham. Da Hvidt derefter indfandt sig hos Overpræsidenten, meddelte denne, at han havde været kaldt op til Kongen, der mundtlig havde givet ham sit Svar paa Adressen, hvilket han, ligeledes mundtlig, skulde lade gaa videre til Formanden. Svaret gik ud paa, at Kongen vilde skænke Adressen Opmærksomhed »som en Ytring af Borgerrepræsentanternes individuelle Anskuelser«; men for øvrigt havde »Indgivelsen af Adressen just ikke været fornøden for at henlede Hs. Majestæts Opmærksomhed paa Forhold, der længe havde været Genstand for hans landsfaderlige Omsorg«. — Denne Meddelelse lod Hvidt saa gaa videre til Repræsentanterne, og det var alt det Svar, Forsamlingen fik.

Men Kongens Forsøg paa at reducere Adressen til et Udtryk for 34 Borgerrepræsentanters individuelle Anskuelser faldt fuldstændig til Jorden. Det viste sig hurtigt, at Repræsentanterne havde haft Ret, naar de i Adres-

sen udtalte: »Vel kunne vi ikkun tale i vort eget og den københavnske Borgerstands Navn, men vi gøre dette med den Vished, at vi udtale det hele Folks Tanke.« Det Skridt, Forsamlingen her havde foretaget, skabte den en Popularitet Landet over, som man hverken før eller senere har kendt, og gav i de følgende Aar Københavns Borgerraad en saadan Stilling inden for Danmarks hele Politik, at man kun finder et Sidestykke dertil ved at gaa helt tilbage til det københavnske Borgerraads Optræden i Aarene før 1660. Fra hele Landet strømmede i den følgende Tid Adresser ind til Forsamlingen med Tilslutning og Tak. En københavnsk Adresse med 3160 Underskrifter blev overrakt Forsamlingen i Mødet d. 8. Maj, og Borgerrepræsentantskaberne i en hel Række Købstæder vedtog Adresser til deres Kolleger i Hovedstaden. Alle disse Adresser blev aftrykte i Borgerrepræsentationens Forhandlinger, der Side efter Side bærer Vidne om, at Hvidt, selv om han gik ene til Slottet, i Virkeligheden havde hele det danske Folk med sig derop.

Denne Offentliggørelse af Adresserne fik et lille Efterspil, som bidrog til at understrege Forsamlingens Holdning og til, tydeligere end det hidtil var set, at kendetegne den som hørende til den politiske Opposition. Referatet af Forhandlingerne var siden 1840 stadig bleven offentliggjort i »Berlingske Tidende«, og Særtryk var taget heraf til Indbinding. Da nu den første af Adresserne, den fra Repræsentantskabet i Hillerød, indløb til København og blev sendt til Trykning, nægtede »Berlingske Tidende« dens Optagelse i Bladet. Forsamlingens Svar var kort og fyndigt: den vedtog at forlade Berl. Tid. og for Fremtiden offentliggøre sine Forhandlinger i Oppositionens Hovedorgan »Fædrelandet«.

Allerede nu forberedtes det, som skete tre Aar senere ved Kommunalbestyrelsens Henvendelse til Kongen i Marts 1848, og fremsynte Folk havde som en Forudanelse

om, at det engang vilde komme. Som nævnt var det i 1845 paatænkt at gaa til Slottet i et stort Folketog, og »Fædrelandet« beklagede, at det ikke blev gjort: Folket skulde være gaaet til Kongen »med en hensynsløs Djærvhed, med en stolt Holdning, der lagde for Dagen, hvor meget man følte baade sin Magt og sit Værd«. Og de liberale Politikere satte deres Lid til Københavns Borgerraad: »Der kan komme onde Dage, da Hovedstadens Borgere hos Kommunens Raad ville søge Opmuntring og Trøst; urolige Tider, da det kan virke til Fred og Beroligelse; skæbnesvangre Øjeblikke, da maaske hele Landets Velfærd og Fremtid kan være lagt paa dets Skuldre.« [1])

Der var endnu tre Aar at vente, inden alt dette gik i Opfyldelse, og disse tre Aar var for Politikerne kun en Ventetid. Under Kristian VIII skete intet mere; Spændingen øgedes, Konflikterne tilspidsedes, men ingen Udladning fandt Sted. Tønderet ventede fremdeles paa den tændende Gnist.

Senere, da det hele var overstaaet, og man havde set, hvad der kom ud af det, kastede »Fædrelandet« Blikket tilbage over den sidst forløbne Tid og karakteriserede den i følgende Ord:

»Hvo mindes ikke, hvilken øde Tomhed, hvilken Ligegyldighed og Smaalighed, der karakteriserede vort offentlige Liv i de sidste Maaneder før Kristian den Ottendes Død. Publikums store Hob havde kun een offentlig Interesse, det var den at fornøje sig, hvilken Tilbøjelighed Regeringen paa enhver Maade begunstigede; den uafhængige og respektable Presse førte, knækket ved Beslag og Mulkter, kun et hensygnende Liv, medens der under dens Fødder var opvokset en Snyltepublicistik, der sugede Næring af Regeringspolitikens Usselhed og Publikums Skrøbelighed.

Vilde Menigmand politisere, og det faldt lidt latterligt ud for ham, saa havde man i »den politiske Kandestøber« en

---

[1]) Fædrelandet 27. Jan. 1846.

herlig Satire fiks og færdig tillavet for ham. Blev man ikke latterlig i sin Politiseren, saa var man et farligt Menneske, med hvem alle gode Borgere pligtskyldigst afbrøde enhver Omgang og bleve derved endnu bedre Borgere. Denne Betragtningsmaade fandt ikke blot en Støtte i Regeringen — nej, den havde langt mægtigere Talsmænd. Filosofer, Digtere, Skønaander understøttede den af al Magt.

Lykkedes det efterhaanden Politiken at finde Talsmænd blandt Landets folkekære Mænd, saa var det dog stedse kun en lille Skare, som sluttede sig trofast til dem . . . Hin lille Skare vidste imidlertid at fremkalde et saadant Røre i Landet, at ingensomhelst anden Røst formaaede at komme til Orde. Politikerne hørte kun sig selv tale — og i det højeste Regeringen skænde; de sluttede nu dristigt, at de var *Folket*, og havde til en vis Grad Ret i denne Paastand«.[1])

Pressen og Censuren.

Et Par Dage efter Frederik VI's Død begyndte »Fædrelandet« at udkomme som Dagblad. Det blev en Begivenhed baade i den politiske Oppositions Historie og i den danske Presses.

»Fædrelandet« var i 1834 stiftet som Ugeblad af Professor *C. N. David*. Ved Oktober Kvartals Begyndelse 1839 havde han meddelt, at han fra 1. April 1840 agtede at lade Bladet udgaa som Dagblad, samtidig med at en Række nye Navne knyttedes til Bladet. Men Kongens Død fremskyndede Begivenhederne, og de nye Udgivere besluttede at benytte Øjeblikket. Fra d. 6. December 1839 udkom »Fædrelandet« hver Søgnedag, og foruden David opførtes nu Giødvad, Balthazar Christensen, Lehmann og Wessely som Udgivere. Da kort efter David traadte ud og blev afløst af Monrad, var hele det liberale Partis

---

[1]) Fædrelandet 28. Dec. 1848; 6. Juli 1849.

Styrke samlet her, og »Fædrelandet« blev i de følgende Aar Partiets Hovedorgan og det mest indflydelsesrige af de københavnske Dagblade. Balthazar Christensen blev den første ansvarshavende Redaktør.

Med »Fædrelandet« begynder Journalistikkens Nutid. Ved Siden af de gammeldags ubehjælpsomme Blade fra Frederik VI's Tid gør »Fædrelandet« et helt moderne Indtryk. Dets Sprog er det samme Dansk, som skrives nu om Stunder, og mange af dets Artikler vilde den Dag i Dag være en Pryd for et Dagblad.

Det ejendommeligt nye ved Bladet var dog dette, at det meldte sig til Kamp for bestemte Ideer, at det var Organ for et enkelt politisk Parti. De Mænd, der samlede sig om »Fædrelandet«, vidste, hvad de vilde, og de havde Talent nok til at sige deres Mening saaledes, at hele Landet lyttede efter. Det var Folk, som var bestemte paa at sejre: »Om et Par Decennier«, sagde Orla Lehmann i 1845, »ligger vort Fædrelands Skæbne i vor Haand. Da sidde vi i Kongernes og Folkenes Raad.« [1]) Dygtigt og dristigt brugte de Bladet i den politiske Kamp, — saa fik den ansvarshavende Redaktør tage de Kaar, som fulgte paa.

»Fædrelandet« var de liberales eget Blad, men der var andre, som stod Partiet nær. I Frederik VI's Tid havde »Kjøbenhavnsposten« været Hovedstadens eneste oppositionelle Dagblad. *Giødvad* var dets Redaktør, indtil han i 1839 blev idømt to Aars Censur og derfor maatte fortrække. Hans Afløser blev den forhenværende Drejersvend *J. P. Grüne*, der særlig gjorde Bladet til Organ for Smaahaandværkernes Interesser og for de fra Frankrig fremtrængende sociale Ideer. Grüne betragtede sig og sit Blad som de eneste virkelige Forkæmpere for politisk

---

[1]) Tale i Kristiansborg Ridehus d. 24. Juni 1845. Lehmanns Efterladte Skrifter III, S. 155 ff.

Radikalisme. Derimod interesserede han sig ikke for den nationale Bevægelse og kom derfor jævnlig i Modsætning til »Fædrelandet«s Parti, de nationalliberale. — I Oktober 1840 begyndte Vittighedsbladet »Corsaren« at udkomme, og saa længe *Goldschmidt* var dets Leder, indtil 1846, kunde dette Blad regnes med til de lette Tropper i Frihedspartiets Armé. Paa samme Side kæmpede ogsaa det af *Claudius Rosenhoff* udgivne Ugeblad »Den Frisindede«.

Pressen i det hele, og særlig Oppositionsbladene, havde vanskelige Kaar under Kristian VIII. Skønt der bestandig taltes om og praledes med, at der ikke fandtes *Censur* i Danmark, var dette kun rigtigt paa Papiret. I Virkeligheden trivedes Censuren frodigt. Den gjaldt for det første for alle de privilegerede Blade, hvad enten disses Privilegium gik ud paa lettet Postforsendelse, Ret til at optage Avertissementer eller Tilladelse til at bringe politiske Efterretninger. Dernæst brugtes Censur for et kortere eller længere Aaremaal som Tillæg til Straffen for domfældte Redaktører og Forfattere. For de Blade, som ikke stod under Censuren, var Forholdet et andet, men næppe bedre. De behøvede ikke at lade deres Manuskripter godkende af Politimesteren, før de gik i Trykken; men de stod, som det kaldtes, under Politiets Gennemsyn. Saa snart Bladet var færdigtrykt, skulde det sendes til Politimesteren, der havde Magt til at standse dets Udsendelse og lægge det hele Oplag under Beslag. Kancelliet skulde derefter afgøre, om Beslaglæggelsen skulde opretholdes og Sag anlægges mod Bladet. Saa begyndte en vidtløftig Rettergang, og først langt om længe fik man at vide, om det beslaglagte Nummer maatte udkomme eller ej. »Det heldigste Tilfælde, der kan indtræffe for det beslaglagte Nummer, er, at det frifindes ved Hof- og Stadsretten. Efter at det er frifundet, har Kancelliet Magt til at appellere Sagen til Højesteret. Skulde Dommen ogsaa ved denne Ret lyde paa Frifindelse, betaler Bladets Ud-

giver dog Sagens Omkostninger (at det offentlige ved Højesterets Dom idømmes Sagens Omkostninger, er nemlig længe uden Eksempel), og Bladet udkommer efter et Aars Forløb, saaledes at Artiklen naturligvis vil være uden al Virkning, da den Genstand, den omhandler, som oftest alt længe vil være glemt.« [1]) Forskellen mellem at staa under Censuren eller under »Gennemsynet« var saaledes ikke stor, ja, man kunde synes, et Blad maatte foretrække Censuren, der nedlagde sit Forbud i Tide, fremfor Gennemsynet, der kom med sin Beslaglæggelse bagefter, naar Bladet var trykt. I 1842 var da ogsaa Tilstanden saaledes, at af Landets 24 Dagblade var de 22 under Censur. De to, som ikke var det, — »Kjøbenhavnsposten« og »Fædrelandet«, — stod under »Gennemsynet«, og at dette ikke har virket forgæves, faar man den Dag i Dag et levende Indtryk af, naar man læser i de gamle Aargange af disse Blade fra Beslaglæggelsernes Tid. Man træffer i dem ikke blot Huller i Rækken, som aldrig er bleven udfyldte, — de skyldes de Numre, der er bleven beslaglagte, dømte og tilintetgjorte; men man støder ogsaa paa den Ejendommelighed, at to, tre eller fire Numre i Træk indeholder aldeles det samme Stof paa en enkelt Artikel nær. Det er de Numre, som har været beslaglagte, men atter er bleven frigivne. Redaktionen har ombyttet den Artikel, som har foraarsaget Beslaglæggelsen, med en anden og ladet det øvrige Stof blive staaende. Hvis den nye Artikel ogsaa befindes kriminel, beslaglægges Bladet igen, og Redaktionen prøver da for tredie Gang det gamle Stof med en ny Leder, indtil det endelig lykkes. Naar saa Beslaglæggelsen er bleven hævet og Bladet frigivet et helt eller halvt Aar efter, har Abonnenterne faaet de gamle Numre tilsendte, og saaledes kan man altsaa nu i de ind-

---

[1]) Fædrelandet 15. Nov. 1842.

bundne Aargange fra Fyrrerne læse de samme gamle Nyheder flere Gange i Træk [1]).

Den københavnske Censor var i disse Aar »Politimesterens Medhjælp« Justitsraad *Reiersen*. »Fædrelandet« behandlede ham med en gemytlig Overlegenhed og uden al personlig Bitterhed. Stillingen har vel ogsaa været ubehagelig nok for ham endda; thi Bladene havde jo altid Latteren og Publikums Sympati paa deres Side, og et Citat fra et af Henrik Hertz's Lystspil blev i disse Aar til et bevinget Ord: »Det skulde De ikke gøre, Hr. Reiersen!«

Over Reiersen stod den Mand, der praktisk raadede for Pressens Skæbne, Præsidenten i det danske Kancelli. Hos ham skulde et Oppositionsblad ikke vente megen Forstaaelse. »Hans Ekscellence *Poul Chr. Stemann* er, efter juridisk Stat, juridisk Kandidat fra 1781, 8 Aar før den første franske Revolution, den Tid, da den nuværende Slægts Bedstefædre levede. Hs. Ekscellences Dannelses- og Udviklingsperiode falder i det forrige Aarhundrede; han var ung under Kejserinde Katharina, da man brugte Allongeparykker, Fiskebensskørter og højhælede Sko, da man ikke kendte Hurtigpresser, Dampmaskiner og Jernbaner; hans Sympathier ere af et ældre Datum, og det vilde være en ubillig og urimelig Fordring, at han skulde føle Interesse for vor Tids Bestræbelser.« [2])

Denne overbærende, let ironiske Tone, hvori »Fædrelandet« omtaler sine Modstandere, er karakteristisk for Bladets Skrivemaade. De liberale Skribenter følte sig tilstrækkelig overlegne til ikke at behøve at bruge stærke Ord. Viddet og Ironien stod til deres Tjeneste, de kendte Betydningen af den kunstneriske Form, og de vidste, at man ofte opnaaede større Virkning ved den indirekte end

---

[1]) Eksempel: Fædrelandet 1842 Nr. 1004, 1005 og 1006.

[2]) Fædrelandet 15. Nov. 1842.

*) Jacob Peter Mynster:

ved den direkte Tale. Der var mange Læsere, som huskede »Fædrelandet«s udførlige Anmeldelse af den Elefant, der blev forevist ude paa Vesterbro, — medens de straks vilde have glemt en mere ukunstnerisk og ligefrem Opfordring til at tage kraftigere fat i Arbejdet for Konstitutionssagen. »Allerede den Omstændighed, at de danske Konger have valgt denne besynderlige Skabning til et Ordenstegn, leder Tanken hen paa en eller anden Idéforbindelse mellem dette Dyrs Egenskaber og de danskes Nationalitet. Elefanten kan bære store Byrder, bærer dem altid villigt og elsker altid sine Vogtere. Den har en usædvanlig tyk og haard Hud; en lempfældig Kilden føler den ikke, men vil man vække dens Opmærksomhed, maa man støde den med en Jernstang mellem Ribbenene« o. s. v. [1])

At skrive i Oppositionsbladene var i disse Aar en vanskelig Balancekunst: Forfatteren vilde jo gerne have sagt, hvad han havde paa Hjerte, og dog samtidig undgaa at faa Bladet beslaglagt. Særlig »Corsaren« drev den farlige Sport at bevæge sig i dobbeltbundede Udtryk, og den fik i disse Aar Publikum ret godt vænnet til at læse mellem Linierne. Alligevel gik det jo ofte galt. Reiersen, Stemann og Domstolene passede godt paa, og jævnlig regnede Pengebøder, Fængselsstraf og Berøvelse af Skrivefriheden ned over de liberale Blade. Forbruget af Redaktører var derfor stort. *Balthazar Christensen* vedblev ikke længe at være ansvarshavende ved »Fædrelandet«. I Marts 1841 fik han en Dom paa 200 Rdlr.s Mulkt og to Aars Censur. Han fratraadte derefter Redaktionen, og *Lehmann* tog fat; men under Forfølgelserne imod ham som Borgerrepræsentant maatte ogsaa han træde tilbage, og i Maj 1841 blev *Ploug* Redaktør. Det varede ikke mange Dage, før der ogsaa blev anlagt Sag mod ham samt mod Giødvad, der var Bladets Redaktionssekretær: »Det er den første

---

[1]) Fædrelandet 1840 Nr. 52.

Nyhed, vi have at bringe vore Læsere i Dag, paa »Danmarks Majdag«, »Frihedens Vaarfest« o. s. v.«, skriver »Fædrelandet« d. 28. Maj, — Aarsdagen for Provinsialstændernes Indførelse. Ved en Dom i 1842 mistede Ploug sin Skrivefrihed og fratraadte derefter som Redaktør, hvorpaa *J. A. Hansen* overtog det juridiske Ansvar. Det varede dog ikke Aaret ud, før ogsaa han blev sat under Tiltale, hvad der endogsaa førte til, at Assessoren i Kriminalretten lod ham hensætte paa Vand og Brød for at aftvinge ham en Forklaring angaaende en gammel Artikel i Bladet. Da *Giødvad* havde genvundet sin Skrivefrihed, blev han en Tid ansvarshavende Redaktør. Men i 1846 blev han idømt Mulkter og Omkostninger til et Beløb af 1155 Rdlr. Da han ikke kunde betale, blev hans Møbler og Bøger solgte for 600 Rdlr.; de resterende 555 Rdlr. skulde han afsone ved en fire Maaneders Arrest i Kastellet. Men det lykkedes dog hans Venner at faa samlet Penge sammen til at betale Resten af Mulkten, der imidlertid var vokset til 946 Rdlr., og han blev derefter sat i Frihed. Typograf *Reitzel* blev hans Efterfølger som ansvarlig Redaktør ved »Fædrelandet«.

Saa vidt gik man i disse Presseforfølgelser, at undertiden baade Bogtrykkeren og Korrekturlæseren blev tiltalte sammen med Redaktøren, og engang blev en Redaktør dømt for nogle Tankestreger! Under saadanne Forhold var det, at »Fædrelandet« førte Kampen for vor politiske Frihed.

De andre Oppositionsblade gik det ikke bedre. Det hændte, at »Corsaren« blev jaget fra det ene Bogtrykkeri til det andet; naar den endelig havde fundet et tredie, som turde trykke Bladet, blev det lagt under Beslag; dette kunde gentage sig med flere Numre i Træk, saa det — for at bruge en Vending fra »Fædrelandet« — undertiden saa ud, som om Goldschmidt skrev Bladet »blot for Justitsraad Reiersen og Medlemmerne i det kongelige danske

Kancelli«. Den ene efter den anden af Goldschmidts Ansvarshavende blev ved Dom gjort inhabil til at være Redaktør, og de skiftede derfor ustandselig. I »den store Corsarsag« i 1842 indstævnedes foruden Goldschmidt selv hans Bogtrykker, en Boghandler og seks Arbejdsmænd, der for Betaling havde fungeret som Ansvarshavende. Goldschmidt og de fem af Arbejdsmændene blev dømte. — Ogsaa Grüne og Rosenhoff forfulgtes paa samme Maade med Beslaglæggelser og Domme. I 1841 opgjorde »Fædrelandet« Resultatet af de Trykkefrihedssager, der var blevne anlagte i Løbet af det sidste Aar. Det var i alt 22 Sager, af hvilke de 10 endnu var uafgjorte. Resultatet af de andre 12 havde været, at »Kjøbenhavnsposten« i dette Aar havde betalt 650 Rdlr. i Bøder, »Fædrelandet« 500, »Den Frisindede« 700 og Magister Monrad 200 Rdlr., alt foruden Sagernes Omkostninger. Bøderne tilfaldt Fattigkassen, der saaledes ad denne Vej havde haft en Indtægt af 2050 Rdlr. »Tages der nu Hensyn til, at dette er Resultatet af kun tolv definitivt afgjorte Pressesager, da tro vi, at den eneste, der ved at læse dette Blad af Trykkefrihedens Historie under Kristian VIII's Regering med Rolighed og Hjertens Glæde kan imødese Udfaldet af det resterende endnu for Retten svævende Antal, — er Fattigvæsenet.« [1]) Der blev i Kristian VIII's Regeringstid af de fem københavnske Blade Fædrelandet, Kjøbenhavnsposten, Den Frisindede, Morgenposten [2]) og Corsaren betalt i alt 17,980 Rdlr. i Mulkter.

Man maa næsten undres over, at Bladene under slige Forhold endda kunde have saa meget Humør tilbage, at de vedblev at udkomme. Kun én Gang, efter Balthazar Christensens Domfældelse i 1841, meddeler »Fædrelandet«,

---

[1]) Fædrelandet 7. Juli 1841.

[2]) Et Dagblad, der begyndte at udkomme i Dec. 1844, udgivet af Cand. theol. P. Larsen.

at man har tænkt paa at standse Bladet; men det blev dog ikke til noget, og gennemgaaende tog det sine Genvordigheder med godt Humør. Der hørte ikke saa lidt Livsmod til at kunne skrive en Notits som denne: »Efter Forlydende er Hs. Majestæt *Kongen af Preussen* kommen her til Staden i Morges tidlig. Men vil finde det naturligt, at vi, der af Højesteret er mulkterede paa 100 Rdlr. for efter preussiske Blade at have fortalt, at Hs. Majestæts Generaladjudant Neumann vilde komme her til Staden, ikke uden en vis Ængstelse melde, at Hs. Majestæt selv er kommen.« [1])

Claudius Rosenhoff havde mindre Modstandskraft. Ruineret af Censurmulkter maatte han standse »Den Frisindede« i 1846.

De *udenlandske Blade* var under lige saa skarpt Opsyn som de indenlandske. Læseselskabet Athenæum ansøgte i 1840 Kancelliet om Tilladelse til at abonnere paa de to norske Blade »Morgenbladet« og »Den Constitutionelle«, men fik Afslag [2]). I 1843 blev det forbudt at indføre »Svensk Aftonblad« i den danske Konges Riger og Lande. »Hamburger Neue Zeitung« blev forbudt i 1846 og »Bremer Zeitung« i 1847. Og ligesom der blev passet paa, hvad Folk maatte læse, saaledes vaagedes der ogsaa over, hvad de fik at høre. Det nystiftede Totalafholdenhedsselskab vilde i 1845 lade afholde nogle *Foredrag* om Afholdssagen omkring i Landet. Naturligvis ansøgte det først Kancelliet om Tilladelse, men Svaret gik ud paa, at der maatte opgives, hvilke af Selskabets Medlemmer der skulde holde Foredragene; først derefter kunde dets Andragende komme under nærmere Overvejelse [3]). Alle Foreninger stod under Politiets Opsigt. Da den Borgerlige

---

[1]) Fædrelandet 18. Juni 1845.
[2]) 1. Sekr. 1840 Nr. 1384.
[3]) 1. Sekr. 1845 Nr. 897.

Læseforening i Januar 1846 havde indbudt sine Medlemmer til at høre paa et Foredrag af Skolelærer Gleerup om »Bondebevægelserne, deres Grunde og Betydning«, modtog Bestyrelsen samme Dag, som Mødet skulde holdes, en Ordre fra Politidirektøren om »at drage Omsorg for, at et Foredrag over saadant Emne ikke finder Sted i Selskabet«. Bestyrelsen klagede til selve Kongen over Politimesterens Forbud, men uden Virkning [1]). *Skandinavismen* var ilde set. *Ploug* blev i Juli 1843 sat under Tiltale for en Tale, han paa et Studentertog til Sverrig havde holdt i Kalmar, og *Orla Lehmann* blev tiltalt paa Ære, Liv og Gods for sin navnkundige Tale i Ridehuset i 1845. Begge blev dog frifundne. Et af Studenter paatænkt »Skandinavisk Samfund« blev forbudt af Regeringen i 1843; men dette førte da til, at en Kreds af ældre og ansete Mænd tog Tanken op og stiftede et »Skandinavisk Selskab« under saadanne Former, at det ikke kunde rammes af Regeringen. Ogsaa et Studentersamfund af liberal Farve, der blev stiftet i 1840, blev opløst af Konsistorium efter et halvt Aars Forløb. Og i det hele taget førtes der i disse Aar mellem Studenter og Autoriteter en stadig Guerilla [2]).

Blandt de *konservative Blade* var »Berlingske Tidende« det betydeligste. Det redigeredes siden 1838 med Dygtighed af Nationaløkonomen *M. L. Nathanson*. Nogen politisk Indflydelse havde Bladet ikke; kun i statistiske og finansielle Spørgsmaal kunde Redaktøren undertiden indtage en selvstændig Stilling; men ellers yndede han mest at forholde sig refererende og afventende over for Tidens Begivenheder. Regeringens egentlige Organ i Pressen var »Dagen«, der i Begyndelsen af Fyrrerne redigeredes af Kancelliraad *Fribert*. Dette Blad nød i høj Grad

---

[1]) 1. Sekr. 1846 Nr. 399. — Borgerrepr. Forh. 1846 S. 21.

[2]) Se H. C. A. Lund: Studenterforeningens Historie II, Registret under Bræstrup.

Regeringens Begunstigelse. Det havde Tilladelse til at meddele udenlandske Efterretninger, det blev begunstiget med Hensyn til Postforsendelse, og det fik fra officielle Kilder Meddelelser af almen Interesse tidligere end andre Blade. Des besynderligere var det, at Bladet dog ikke kunde bestaa. I 1843 forlod Redaktør Fribert pludselig Landet og rejste til Amerika, efterladende sit Bo til Skifteretten. Og derefter ophørte »Dagen« at udkomme.

Uden for al Politik stod *Adresseavisen*, der med sin Eneret til at optage Avertissementer for Betaling var alle de andre Blade en slem Torn i Øjet. Privilegiet, der gik helt tilbage til 1706, var adskillige Gange senere bleven fornyet og ændret, sidste Gang i 1828, da det blev forlænget til Udgangen af Aaret 1854. Privilegiehaverne betalte fra ældre Tid 1625 Rdlr. aarlig til den kongelige Kasse og 100 Rdlr. til Fødselsstiftelsen. I 1828 gik de endvidere ind paa at betale aarlig 2000 Rdlr. til den polytekniske Læreanstalt samt i 1835 paa én Gang 3000 Rdlr. til Anvendelse efter Kongens nærmere Bestemmelse, — Vidnesbyrd nok om, at Forretningen var god.

Gang efter Gang var det bleven forsøgt at komme dette Privilegium til Livs. I 1839 var en »Commissionstidende« begyndt at udkomme med Oplysninger af den Art, som greb ind i Adresseavisens Privilegium. Men Adressekontoret fik Dom for, at det var eneberettiget til alle Avertissementer angaaende lejesøgende, tjenestesøgende, fundne Sager, Auktioner, Proklamaer m. m., og at Commissionstidende skulde forbydes. Aaret efter søgte selve Borgerrepræsentationen at skaffe Byens Borgere Tilladelse til at indrykke deres private Avertissementer i hvilke Blade, de selv ønskede; men det hjalp intet, lige saa lidt som en Deputation til Kongen, der i 1841 anmodede om Ophævelse af Adressekontoret.

Adresseavisens Privilegium var saa meget mere trykkende, som Redaktøren, *Jelsmark*, efter Forgodtbefin-

dende nægtede at optage de Avertissementer, som ikke passede ham. En Bekendtgørelse fra en Værtshusholder, at han aabnede sin nye Beværtning førstkommende Søndag, blev tilbagevist med den Bemærkning, at Redaktøren fandt det upassende at aabne en Beværtning paa en Søndag. Og Adresseavisens Konkurrent, Brødrene Berling, kunde aldrig faa noget optaget i Bladet og anlagde til sidst Sag derfor imod Redaktøren.

Da Presseforholdene var bleven forandrede efter Grundloven, forsøgte man igen at komme Adresseavisen til Livs. En Bogtrykker Herdahl begyndte at udgive »Herdahls Avertissements-Tidende«, men Ejerne af Adressekontoret nedlagde straks Forbud derimod og fik ogsaa denne Gang Medhold ved Domstolene [1]).

Imidlertid udløb Adresseavisens Monopol efter den sidste Fornyelse med Aaret 1854, og det havde i den Grad den offentlige Mening imod sig, at der ikke mere kunde være Tale om en Fornyelse deraf. Alle Blade fik nu Ret til at optage private Avertissementer, og de offentlige Kundgørelser overførtes til Berlingske Tidende [2]). Men det viste sig her som saa ofte, at Privilegier demoraliserer: Der var ikke gaaet et Aar, før der fra alle Sider klagedes over det slette Papir og Tryk, som Berlingske Tidende havde indført, saa snart den havde faaet Eneretten til de offentlige Bekendtgørelser, og Ministeriet maatte paalægge Udgiverne at træffe Foranstaltninger til »at tilfredsstille Publikums billige Fordringer« [3]).

---

[1]) Juridisk Ugeskrift 1852, Nr. 50—52.

[2]) Lov af 22. Febr. 1855.

[3]) 2. Sekr. 1856 Nr. 1840.

Begyndende Arbejderbevægelse.

Den nationalliberale Opposition, som »Fædrelandet« og Borgerrepræsentationen betegnede, var saa langt den mægtigste af Fyrrernes politiske Bevægelser, ligesom det ogsaa blev den, der senere skulde faa Landets Skæbne i Hænde for lange Tider. Men den var dog ingenlunde det eneste Udtryk for det vaagnende politiske Liv. De nationalliberale havde deres Tilhold i Embedsstanden og det højere Borgerskab, hos »Intelligensen« og blandt »de dannede«. Men der var ved Siden af dem en anden politisk Opposition, som en kort Tid syntes at have Mulighed for at erobre Hovedstaden. Det var den begyndende Arbejderbevægelse.

De første Spirer til et særligt *Arbejderparti* begynder at vise sig i Fyrrerne. Rigtignok var de endnu smaa og svage, og de første Foreninger, Svendene dannede, var saa upolitiske som vel muligt, — det var de før nævnte Sangforeninger. Men uden for Arbejdernes egen Kreds havde enkelte Forløbere for en kommende Bevægelse vist sig i Literaturen og Pressen. Goldschmidt i »Corsaren« og end mere Grüne i »Kjøbenhavnsposten« havde rørt ved det sociale Spørgsmaal og antydet, at dette for dem betød mere end det konstitutionelle, for Grüne tillige mere end det nationale. Det var dog meget smaaborgerlige Standpunkter, Grüne gjorde sig til Talsmand for; han var Modstander af Næringsfriheden og vilde beskytte de smaa Haandværkere ved at bekæmpe Storindustrien. Af en lignende Aandsretning, om end af langt større Evner, var *J. A. Hansen*, der ligesom Grüne oprindelig var Haandværksmand og bestandig bevarede en vis Tilknytning til sine gamle Standsfæller. J. A. Hansen kom snart til at spille en Rolle i det i 1846 stiftede »Bondevennernes Selskab«, og flere Gange i den følgende Tid forsøgte han at knytte Alliancer mellem Bondevennerne og den københavnske Arbejderstand.

Den mest typiske Repræsentant for Smaastandsbevægelsen i Fyrrerne var dog utvivlsomt Jernstøber *P. F. Lunde*. Han var, som de andre Talsmænd for Byernes Smaakaarsfolk, en Modstander af Næringsfriheden uden dog derfor at savne Blik for Laugsvæsenets Skavanker. Hvorledes Produktionsforholdene skulde ordnes, var det store Problem, som han og de andre tumlede med uden at kunne naa til et klart Standpunkt. Karl Marx og den tyske Socialisme med s i n Løsning af Spørgsmaalet — Statsproduktion — var endnu ikke naaet herop; Frankrig var fremdeles det toneangivende Land i Europa, og det Ideal, som den københavnske Jernstøber havde for Øje, var nærmest en proudhonsk Anarkisme.

I 1848 udgav P. F. Lunde et lille Skrift med Titel: Forslag til Forbedring i de arbejdende Klassers Kaar. Det var Begivenhederne i Paris, der havde kaldt ham frem, vel at mærke ikke den politiske Revolution i Februar med Kongedømmets Fald og Republikkens Indførelse, men Arbejderopstanden i Juni. Det var ikke de politiske Former, men det sociale Indhold, der for Lunde var Hovedsagen. »I 20 Aar holdt jeg mig overbevist om, at vort Statssamfunds Bygning var forældet, forraadnet i dens Grundstøtter, og at den stod for Fald, og derfor arbejdede jeg efter Evne paa en Forandring til det bedre . . . Den Revolution, der nu er kommen, er mig derfor ikke fremmed eller uventet; mit foregaaende Liv vidner om, at jeg vidste, den maatte komme. Ja, vi befinde os i Begyndelsen af en Omvæltning saa stor og vældig som nogen, der er gaaet forud; thi dens Valgsprog er: Udligning af saadanne Misforhold i Samfundet, som staa hindrende i Vejen for alles mulige Velvære og det hele Samfunds Forædling.«

De Forslag, han derpaa fremsatte, var ret uklare og lidet gennemtænkte; men Meningen var dog nærmest den, at Produktionsordningen skulde bygge paa frie Associationer. Han vil, »at enhver nogenlunde betydelig Interesse

bliver repræsenteret saaledes, at den kan komme til Orde, og da bliver tillagt saa megen Myndighed, 'som det heles Vel og god Orden kan tilstede«. Særlige Organisationer skulde derfor dannes for Svende, for Mestre, for hvert enkelt Haandværk eller hver Fabriksvirksomhed, for Handelsstanden o. s. v. Det var et Slags Arbejder-Parlament, han sigtede imod.

Som god Demokrat haaner han Akademikere og Embedsmænd og »hine tomme Titler blandt de »højere Klasser«, der i mine Øren lyde som Narrebjælder«. Men i »Bondevennernes Selskab« venter han at finde Forbundsfæller for sig og for Købstædernes Arbejderstand. »Vi ville intet, som Landbostanden ikke vil.«

Hans Forslag fik dog ingen Betydning lige saa lidt som Grünes samtidige Bestræbelser for at faa dannet et »Arbejderraad«. Ingen af dem var betydelig nok til at blive Fører, og selve Arbejderstanden var for langt tilbage til for Alvor at forsøge paa at gaa selvstændige Veje. »Arbejderspørgsmaalet eksisterede paa en Maade ikke, fordi det endnu ikke var gaaet op for Arbejderne selv.« [1])

Lunde blev i 1849 valgt til Folketingsmand for Nyboder, og efter Valget fik han overrakt en Sølvpokal »fra Københavns Arbejdere«. Han var i disse Aar en trofast Støtte for Smaafolk i hans Valgkreds. »Gaa til Lunde« hed det bestandig, naar en af de jævne Folk i Søetaten skulde opnaa et eller andet eller havde noget at klage over. Des mere blev han angrebet af Officersstanden, især fordi han gjorde sig til Talsmand for en Udslettelse af Skellet mellem Marinens Over- og Underbefalingsmænd. Men hans Virksomhed paa Rigsdagen satte sig intet Spor.

Fra Svendene og Arbejderne selv hører vi intet. De var endnu ganske afhængige af Arbejdsgiverne, og i alle Lønstridigheder saa det fremdeles ud, som om der ikke

---

[1]) Socialdemokratiets Aarhundrede II, S. 75.

var to Parter, men kun én til at bestemme Arbejdslønnen. Den anden Part kunde kun høfligt bede og skulde endda helst have en Forbeder. Da Arbejderne i Stadens Sandgrave i 1845 ønskede deres Dagløn forhøjet med 8 Skilling, henvendte de sig til Markmanden paa Fælleden og bad ham tale deres Sag. Markmanden var imødekommende og anbefalede Andragendet til Kæmneren, idet han ikke undlod at gøre opmærksom paa, at det var bleven fremført »i en høflig Tone« [1]). Og naar Smedesvendene i 1847 ønskede deres Arbejdstid, der begyndte Kl. 4 om Morgenen, udskudt til at begynde Kl. 6 ligesom i andre Fag, henvendte de sig ærbødigt til Magistraten med Bøn om dennes Hjælp dertil [2]). Men den almindelige Opgangstid i Fyrrerne havde, om ikke skaffet Svendene større Løn, saa dog øget deres Tal og allerede derved givet dem en større Betydning i Samfundet, hvad de ogsaa efterhaanden maatte blive sig selv bevidst. I Aarene 1842—1847 steg Haandværkssvendenes Antal fra 5768 til 8003, og i 1848 mærkes det, at Svendene har begyndt at faa en Forestilling om deres Betydning; de træder selv frem og begynder paa egen Haand at træffe Forholdsregler til Forbedring af deres Kaar.

Et første Forsøg paa at samle Haandværkerne, særlig Svendene, til en Sammenslutning uden for den laugsmæssige blev gjort ved Stiftelsen af *Haandværkerdannelsesforeningen.* Indbydelse til Deltagelse i en saadan Forening udgik i Foraaret 1847, men først i Oktober Maaned blev Foreningen dannet. Det var en Del unge Haandværkere, til Dels nylig hjemkomne fra Paris, som sluttede sig sammen: Bøssemager Christensen, Finérskærer Frederiksen, Skræddermester Lund o. fl. Det hedder i Lovenes første Paragraf, at »Foreningens Formaal er at udbrede almin-

---

[1]) 2. Sekr. 1845 Nr. 1359.
[2]) 2. Sekr. 1847 Nr. 789.

delig gavnlig Oplysning, Forædling og Dannelse blandt Haandværkerne«. Men ret hurtigt fik Foreningen et bestemt politisk Anstrøg. Lunde blev Foreningens Formand; ved dens første Møde var Grundtvig Foredragsholder, og ved det næste talte Bøssemager Christensen om Begrebet Frihed. De radikale Literater Goldschmidt og Grüne fandt Vej derned. Goldschmidt blev endog Medlem af Bestyrelsen og holdt Foredrag om Demokratiet og Kommunismen [1]), og den socialistiske Skribent Student Frederik Dreier deltog ivrigt i Diskussionerne. Den bevægede Tid i 1848 var gunstig for Foreningens Vækst. Snart talte den 900 Medlemmer; fra den udgik Indbydelse til de radikale »Hippodrommøder«, og den tog i en Adresse til Kongen til Orde for den almindelige Valgret.

Til Haandværkerdannelsesforeningens Stiftelsesfest i 1849 skrev Digteren Kr. Arentzen en Sang, der, uklart som Tiden selv, giver Udtryk for den særlig socialt farvede Radikalisme, som Foreningen var Hjemsted for:

Der gaar en mægtig Aand igennem Tiden,
det bruser underligt i Syd og Nord,
og midt i al vor Trængsel, al vor Liden,
sig hæver frejdigt et Apostelkor.
— — — — —
O lad dem spotte i de høje Sale:
. . . de dæmpe skal dog ej den stolte Tale,
ved Seinen ej, og ej ved Øresund;
thi nu er Folket vaagnet af sin Dvale
og priser Morgenstund med Guld i Mund.

---

[1]) Borchsenius: Fra Fyrrerne I, S. 62—63.

Regeringsforandringen.

Kristian VIII døde om Aftenen d. 20. Januar 1848, og næste Formiddag Kl. 9 udraabtes hans Søn Frederik VII som Konge.

Sjælden er der vel ved en Konges Død baaret mindre Sorg til Skue blandt et Lands, en Hovedstads Befolkning end her. Endnu inden han havde udaandet, var de Adresser vedtagne, med hvilke man vilde henvende sig til hans Efterfølger, de Agitationsskrifter sendte til Trykken, i hvilke Oppositionens Førere brød Staven over hans Livsgerning. Officielt var der jo Landesorg nok; Klokkerne ringede, og Kirkerne var sortbetrukne ligesom for Frederik VI, og med omhyggeligt Ceremoniel blev det foreskrevet, hvorledes Embedsmænd og Rangspersoner skulde gaa klædte i seks Maaneder efter Kongens Død:

»I 3 Maaneder bæres sorte Klæder med Klædes Knapper, sort Kaarde og Spænder, bredsømmede Manchetter og Pleureuser. I 2 Maaneder sorte Klæder med Klædes Knapper, blaa Kaarde og blaa Spænder samt smalsømmede Manchetter. I 4 Uger sorte Klæder med Silkeknapper og Knaphuller, blank Kaarde og Spænder, Kammerdugs Manchetter med Fryndser i de første 14 Dage og i de sidste 14 Dage Kniplings Manchetter.

Fruentimmerne bære:

I 3 Maaneder dybeste Sorg med Snip og Krepflor med brede Sømme, Kraver og lange Ærmer samt Slør. 2 Maaneder Speilflor, men ikke Snip. I 14 Dage sorte Klæder med Fryndser og 14 Dage med Kniplinger« [1]).

Men de seks Maaneder blev kun til halvtredie. Ved Plakat af 15. April blev den anlagte Sorg hævet straks, — Kongen var glemt, endnu før Sørgetiden var til Ende.

Selve Begravelseshøjtideligheden kunde næppe nok gennemføres paa en sømmelig Maade, trods al den offi-

[1]) Anordning 22. Jan. 1848.

cielle Pomp: »I Aftes blev Kong Kristian den Ottendes Lig ført i Procession,« skriver Goldschmidt. »Kongedømmet opbød hele sin Herlighed: Ryttere i skinnende Rustninger, Fakler, utallige Lys, Statens højeste Mænd som Tjenere med Hellebarder, alle store Værdigheder repræsenterede i en saadan Pragt, at de gejstlige Mænd, der fulgte efter, helt ydmygt syntes at skjule sig i Mørket.« [1])

Der var altsaa ikke sparet paa det ydre Apparat; men den tilsigtede Virkning udeblev. »Det var et sølet Føre,« skriver et Øjenvidne, »og Følget maatte ligefrem sjaske bagefter Liget. Særlig gjorde en stor Skare Embedsmænd en temmelig ynkelig Figur som Ligfølge.« [2]) Men det værste var, at de Følelser og Stemninger, som Højtideligheden skulde være Udtryk for, ganske manglede. Det var kun en lille Kreds, som følte nogen virkelig Sorg ved Kongens Død; den almindelige Følelse var Ligegyldighed eller Uvilje mod den døde Konge, saaledes som Præsten Johannes Fibiger paa en næsten hjerteløs Maade har skildret det:

»Den 20. Januar døde Kristian den Ottende, og har nogen Sinde Kongedømmet vist sig i en lurvet Skikkelse, saa var det, da hans Ligvogn humpede ud af Byen. Det gamle Stillads skumplede saa uhøvisk af Sted, og Følget tog sig saa daarligt ud, og Stemningen var saa uvillig og raa, at man kunde faa ondt af at være Vidne dertil. Jeg stod i Vimmelskaftet og saa det. Der var ingen, der gad tage sin Hat af for den døde Konge; Folket var mere oplagt til at pibe i Fingrene. Og det ikke fordi Københavns Borgerskab var særdeles frisindet, det er ikke Laugsfolkets Væsen, men fordi alle havde som en Fornemmelse af, at det var et raaddent Lig, der laa i Vognen. Visselig var Dommen baade uretfærdig og hjerteløs,

---

[1]) Nord og Syd, 26. Febr. 1848.

[2]) Richardt Petersen: Erindringer, S. 23.

men den var der, selv i Samfundets fineste Lag. Saa vidt var det kommet med Enevoldskongen.« [1])

Ligprocessionen opløstes uden for Vesterport. De tjenstgørende, som skulde overvære Bisættelsen i Roskilde den næste Dag, tog derned med Toget, medens den kongelige Ligvogn kørte langsomt ad Landevejen Natten igennem.

Baade Borgerrepræsentationen og de københavnske Stænderdeputerede havde deres Adresser til den nye Konge færdige allerede d. 20. Januar. De androg begge om en fri Forfatning; men Kongen frabad sig indtil videre alle Adresser og Petitioner, og Borgerrepræsentationen vedtog derefter slet ikke at sende nogen Deputation til Kongen, »eftersom den egentlige Mening, hvorfor de havde ønsket Audiens, nu ikke vilde kunne opnaas«. Befolkningens Utaalmodighed var stor. Et Folketog bragte de liberale Professorer Schouw og Clausen en Tak for deres Skrift »Ved Thronskiftet«, der udkom Morgenen efter Kongens Død, og paa ny lød Ovationer for L. N. Hvidt uden for dennes Bolig, medens der paa Slotspladsen foran Kongens Vinduer kun hørtes Raab om en Konstitution.

Den nye Konge og hans gamle Raadgivere søgte dog at gøre Tidsaanden de Indrømmelser, man med Rimelighed kunde forlange. Frederik VII's første Regeringshandling var en Oprejsning til den hidtil saa forfulgte Presse. Ved Reskript af 24. Januar blev samtlige for Retterne verserende politiske og Trykkefriheds-Sager ophævede, og nogle Dage senere, d. 28. Januar, udvidedes dette til en almindelig Amnesti for alle, som paa Grund af Domme i deslige Sager var under Straf eller Censur, ligesom alle Mulkter og Procesomkostninger fra saadanne Sager blev eftergivne. Blandt dem, der nød godt af denne

---

[1]) Johannes Fibiger: Mit Liv og Levnet, S. 219.

Amnesti, var M. Goldschmidt, som derved blev fritaget for den livsvarige Censur, han var bleven idømt ved en Højesteretsdom i 1843. Han navngav sig straks derefter som Redaktør af Maanedsskriftet »Nord og Syd«, der var begyndt at udkomme anonymt i 1847. Nu fik ogsaa den ulykkelige Dr. Dampe Tilladelse til at vende tilbage til København, og for Resten af sin Levetid oppebar han en liden Aarpenge af Staten. Han havde gennem sit lange Fængselsliv bevaret sin Ungdoms Radikalisme og søgte straks Omgang med de ligesindede, der samledes i Haandværkerdannelsesforeningen [1]). Senere faldt det af sig selv, at ogsaa Forbudene mod de udenlandske Blade, som ikke maatte holdes her i Landet, blev hævede; og fra andet Halvaar 1848 begynder Bladene pludselig at vrimle med udenlandske Efterretninger, som det hidtil havde været dem forbudt at beskæftige sig med.

Saa vidt var den nye Regering altsaa allerede gaaet af egen Drift, og det havde sikkert været Meningen at fortsætte, om end noget forsigtigt, i samme Retning, selv om ikke det store Skub fra Udlandet var kommet til. Den 28. Januar offentliggjordes Udkastet til en Konstitution, ved hvilken Enevælden blev afskaffet. Udkastet tilfredsstillede ganske vist ikke nogen; men det blev dog ikke saa meget angrebet, fordi det ikke var liberalt nok, som fordi det ikke opfyldte det ejderdanske Partis nationale Krav.

Med Drøftelsen af og Protester imod dette Forfatningsudkast hengik Februar Maaned, og saa kom d. 1. Marts Efterretning om, at Revolutionen var udbrudt i Paris. Nu slog Spændingen ud i lyse Luer. D. 11. Marts afholdtes det første *Kasinomøde,* hvor de nationalliberale førte Ordet, og Aftenen derefter det første *Hippodrommøde,* hvor Lederne af Haandværkerdannelsesfor-

---

[1]) Kr. Arentzen: Fra yngre og ældre Dage, S. 66.

eningen forsøgte at faa deres Standsfæller i Tale. I Kasino var det Nationalitetsspørgsmaalet, der blev drøftet, og Ejderpolitikken blev her gjort til Partiets Program. Paa Nørregade var det den almindelige Valgret, der stod paa Dagsordenen. De nationalliberale blev skarpt angrebne af Goldschmidt, Grüne o. fl. Men Lehmann, som kom til Stede ud paa Aftenen, erobrede ved sin uimodstaaelige Veltalenhed ogsaa dette Møde for den nationalliberale Politik. Da han paa sit Partis Vegne havde sluttet sig til det demokratiske Krav om almindelig Valgret, som hidtil ikke havde staaet paa de nationalliberales Program, fik han paa den anden Side Mødets Tilslutning til sin ejderdanske Politik. Og da nogle Dage efter (d. 20. Marts) Budskabet kom til København om den tyske Rejsning i Hertugdømmerne, fik de nationale Strømninger en saadan Magt over Sindene, at den begyndende radikale Partidannelse hurtig blev kvalt. — De konservative Helstatsmænd, der samlede sig i den saakaldte »Føniksklub«, var foreløbig uden Betydning, og Banen laa saaledes aaben for den nationalliberale Politik.

Borgerrepræsentationen samledes d. 20. Marts om Aftenen Kl. 7 og vedtog en ny Adresse til Kongen. Den var forfattet af Lehmann, og den forlangte kort og godt de gamle Ministres Afskedigelse:

»Afgørelsens Time nærmer sig med Kæmpeskridt. Staten vil opløses, dersom Deres Majestæt ikke uopholdelig omgiver Deres Trone med Mænd, som ere Opgavens Storhed voksne, og som kunne tilføre Regeringen en energisk Vilje og Nationens Bistand, — Mænd, der kunne redde Danmarks Ære og grundlægge Landets Frihed!

Vi anraabe Deres Majestæt om ikke at drive Nationen til Fortvivlelsens Selvhjælp!«

De maadeholdne Elementer i Forsamlingen var dog betænkelige ved Adressens voldsomme Sprog og særlig ved de truende Slutningslinier. Viceformanden, Bankdi-

rektør H. P. Hansen, foreslog en anden, mere moderat Adresse. Forsamlingen var paa dette Tidspunkt vaklende, men da Lehmann tog Ordet, rev han den saaledes med sig, at hans Adresse blev vedtaget med 27 Stemmer mod 3, hvorefter den blev underskrevet af samtlige tilstedeværende 30. Det blev endvidere besluttet at overrække Kongen Adressen den næste Dags Middag Kl. 12, og under den stærke Bevægelse, hvori Forsamlingen skiltes, blev man paa Opfordring af Lehmann, men uden at nogen egentlig Beslutning derom toges, enig om, at enhver skulde anmode sine Bekendte om at møde næste Dag paa Gammeltorv for at ledsage Repræsentanterne op paa Slottet.

Samme Aften holdtes det andet Kasinomøde; det var ansat til Kl. 8, men da Hvidt skulde være Dirigent, maatte man vente paa Borgerrepræsentanterne, der først kom fra deres Møde Kl. $8^1/_2$. Den lige vedtagne Adresse blev oplæst af Hvidt og fandt begejstret Tilslutning, og Resolutioner vedtoges om Slesvigs Forbindelse med Danmark og om et nyt Ministerium. Hele den store Forsamling lovede at give Møde den næste Dag, naar Byens Repræsentanter gik til Kongen.

Men der behøvedes ikke mere end det, der allerede var sket, for at bringe det gamle Ministerium til Fald. I de følgende Nattetimer blev dets Skæbne bestemt, og d. 21. Marts Kl. 9 om Morgenen kaldtes de gamle Ministre til Møde paa Kristiansborg Slot. Her meddelte Kongen dem i skaansomme Ord, at det var bleven en Nødvendighed for Regeringen at forandre sin Politik. Statsminister Bardenfleth, der var Kongens fortrolige, udviklede derpaa, i hvilken Retning den nye Politik skulde gaa, og derefter forlangte alle de andre Ministre deres Afsked. Det blev overdraget Bardenfleth at forsøge paa at danne et nyt Ministerium.

Ude i Byen, hvor man intet vidste om, hvad der

var sket paa Slottet, blev Forberedelserne trufne til det store Folketog. Hvidt havde straks underrettet Overpræsident Lange om Forsamlingens Beslutning og gennem ham indbudt Magistraten til at deltage. Overpræsidenten var kommen i den heftigste Bevægelse over Adressens revolutionære Form og Kasinomødets Resolutioner; men da han den næste Morgen fik at vide, at Kongen for saa vidt havde sluttet sig til Bevægelsen, som han var bestemt paa at afskedige Ministeriet, sammenkaldte han Magistraten, og det blev da vedtaget, at denne i den offentlige Roligheds Interesse skulde slutte sig til Borgerrepræsentanterne, om end Magistratens Medlemmer ikke vilde medunderskrive Adressen.

I et Fællesmøde paa Raadhuset Kl. 12 blev Magistratens Beslutning meddelt og med Tak modtaget, og Kl. $12^1/_2$ aabnedes Dørene til Raadhusets Forhal. Side om Side traadte Hvidt og Lange med blottede Hoveder ud mellem Søjlerne, bag dem kom de øvrige Borgerrepræsentanter og Magistratsmedlemmer parvis. En forventningsfuld Stilhed laa over den paa Torvet forsamlede Mængde; men saa snart den havde set, at Magistraten var med, brød et jublende Bifald løs. Da Processionen var draget gennem de ærbødigt vigende Skarer, fulgte disse efter, og Toget voksede stadig paa Vandringen ned gennem Nygade, Vimmelskaftet og Amagertorv, saa det talte mange Tusinder, da det over Højbro drog ind paa Slotspladsen. Kommunalbestyrelsen begav sig op paa Slottet, og Hvidt oplæste Adressen. Og saa kom det gribende, det mindeværdige Øjeblik, da Konge og Folk for første Gang i lange Tider fandt hinanden, da Frederik VII med fuld Sandhed kunde svare, at han allerede havde gjort det, som man nu bad ham om: Det gamle Ministerium var opløst. I denne Stund bandt Kong Frederik sit Folks Hjerter til sig med den Kærlighed, som varede

hans Liv til Ende, og den Pagt var nu sluttet mellem Konge og Folk, som uryggelig holdt i de kommende Prøvelsens Aar.

Kommunalbestyrelsen besvarede Kong Frederik VII's Ord med et Leve for Kongen, og dette Raab gentoges af Tusinder af Stemmer, da Kommunalbestyrelsen kom ned til sit store, roligt ventende Følge, og Hvidt havde meddelt det Kongens Svar.

Det gamle Ministerium var borte, men det voldte endnu Vanskeligheder nok at faa dannet et nyt. Bardenfleths Forsøg var bristet, og ingen anden viste Lyst til at prøve. Den ene Kombination blev forkastet efter den anden, og i et Døgn var Landet uden Regering; thi ingen havde bedt de gamle Ministre om at vedblive at fungere, indtil deres Efterfølgere var udnævnte, og de var derfor gaaet deres Vej. Kongen var nedtrykt og begyndte at tale om Tronfrasigelse; Befolkningen var utaalmodig, og Stemningen i Hovedstaden var en saadan, at man maatte regne med Muligheden af en Folkerejsning.

Der var under denne Situation et Øjeblik, hvor det saa ud til, at det kunde blive Hippodrompartiet og ikke Kasinomændene, der kom til at angive den nye Kurs. De liberale Ledere var i Raadløshed og Nedtrykthed forsamlede i Professor Schouws Bolig i Botanisk Have, da Jernstøber Lunde og et Par andre Repræsentanter for den radikale Politik indfandt sig hos dem »for at sige de Herrer, at de maatte gøre noget, ellers var der andre, der vilde«. Til Professor P. G. Bang, der ogsaa var til Stede, sagde Lunde: »Hidtil har De talt; nu skal De faa at se, at vi andre skulle tale et Ord med.« [1]) Men Bang kunde svare, at han netop var kommen for at kalde de liberale Ledere til Kongen. Og dermed drev Stormen over, og faa Timer senere var der kun Jubel og Glæde over hele Byen.

---

[1]) Hist. Tidsskrift 3, VI, S. 132. — C. Rosenberg: Danmark i 1848, S. 135—36.

Det var en af de gamle Ministre, Grev A. W. Moltke, der udløste Situationens Spænding, inden Udbruddet kom. Han paatog sig at danne det nye Ministerium; han gik ind paa at arbejde sammen med Hvidt og Lehmann, Monrad og Tscherning, og han akcepterede Kasinomødets Resolutioner som Grundlag for den nye Regerings Politik. Ved Middagstid d. 22. Marts var den nye Ministerliste i Orden, »Martsministeriet« dannet.

Foraaret 1848.

Saa var da Hovedstaden og Landet midt inde i den mærkværdige Tid, som Aaret 1848 betegner. Ørkenvandringen var til Ende. Man stod ved det Maal, man i Aarevis havde higet imod, — og man følte sig helt betuttet over at være der. Nu var jo Tiden en ganske anden end før. Alt det tilvante svigtede: man skulde ikke længer gøre Opposition mod Kongen og Kancelliet; men med Regeringsmagten i sin Haand og med Kongen som Ven og Forbundsfælle skulde man nu til at bekæmpe et virkeligt Oprør.

Martsdagene i 1848 var som en Opvaagnen fra Drøm til Virkelighed, — atter og atter støder man paa Udtryk for denne Fornemmelse hos Samtiden:

»Vi forlode nys Absolutismens gyldne Sale, glimrende Dragter, prangende Ordensbaand; alt viste sig for os som i en kunstig Teaterbelysning. Alle Nerver vare spændte til det højeste som om Aftenen, naar man forlader et rystende Skuespil. Da indtræder en Slaphed. Man vaagner næste Dag som af en dyb Søvn. Alle Gaarsaftenens Blændværker ere forsvundne. En frisk og kølig, om end noget skarp og raa Morgenluft strømmer os i Møde. Nu

skal der tages fat paa Arbejdet; vi ere ikke længer Skuespillere eller Tilskuere som Aftenen i Forvejen.«

Med Arbejdsdagen kom Alvoren og Ansvaret: »Tiden er ikke længer til at tale i, som man i de fredelige Aar havde talt, nemlig blot til en Taleøvelse, eller en gensidig Opmuntring, eller en vis planløs Agitation, eller en Forberedelse af noget, som man selv ikke kendte; nej se! Man bliver taget paa Ordet . . . Hvis nogen i Aar er saa uforsigtig at love Husmændene Jord eller Haandværkssvendene Penge, saa er der nogen Sandsynlighed for, at han kan blive tagen paa Ordet ligesom en Tyv paa fersk Gerning.«

Denne Tanke om det nye store Ansvar, der saa pludseligt, saa uventet trods al Forventning, blev lagt paa Folkets egne Skuldre, vender bestandig tilbage. Det var saa vanskeligt at vænne sig dertil, — man havde jo dog ikke troet, det skulde blive Alvor: »Efter det ydre Skin af Travlhed kunde man, som Spotteren sagde, hver Dag tro, at den store Afgørelse kom inden Aften; men man ventede slet ingen fremmede, før det pludselig banker paa Døren; og ganske imod alle rimelige Forventninger er det os selv, der skal handle, og ikke blot vore Naboer.«

Det er, som om man først nu, bagefter, ret forstod, hvad det var, man havde været med til. Nu skulde det vise sig, om man dog ikke havde overvurderet sin egen Vilje og sin egen Kraft. Hensynsløst havde man omstyrtet alt det gamle, brudt med Hertugdømmerne, udæsket Tyskland: »Man havde danset en Tarantella paa Randen af en Afgrund; nu aabnede det dybe Gab sig for alles Øjne; man standsede, man greb hinandens Hænder og stemmede Fødderne imod; man følte sig stærk ved en før ukendt Enighed og opløftet ved at træde et alvorligt Formaal i Møde.«

Alle følte vistnok Svimmelheden ved den bratte Opvaagnen, men ikke alle delte den Optimisme, der ligger i

de sidst anførte Ord. »Alt er for sildigt,« skriver Goldschmidt d. 20. Marts; »der skal være udbrudt Oprør.« Og der var dem, som allerede ved Efterretningen om det første Kasinomøde forudsaa, at dette var Begyndelsen til Hertugdømmernes Tab.

For Eftertiden er Aaret 1848 let kommet til at staa i et falsk Skær som en lykkelig Tid. Saaledes følte den dog næppe dengang. Det var en stærk, en løftet Tid, indholdsrig og skæbnesvanger, i Stand til at præge Menneskers Sind og Sjæl for Livstid. Men Spændingen var ofte utaalelig, Frygt gik jævnsides med Haab, og bratte Omvekslinger fra Glæde til Sorg fulgte efter hinanden:

»Det har længe været en almindelig Følelse iblandt denne Tids Børn, at de levede i en saakaldet Overgangsperiode, det vil sige en Tilstand, hvori det bestaaende forbereder sig til en Forvandling, som nogle kalde at dø og andre at genfødes . . . En saadan Tid er mere ansvarsfuld end skøn og glædelig; man er ikke blot paa Vejen, nej, man er i selve Indgangen til de nye Ideers Rige; men i denne Indgang er der Trængsel og Angst. Over alle disse dunkelt, men dybt bevægede Aander, som trænge sig frem, maa der være Trængselens Forvirring og Besmittelse.«

Denne uligevægtige Tilstand, »denne holdningsløse Svæven mellem Tillid og Tvivl, Haab og Frygt«, følte mangen Gang som en Pine, og man længtes kun efter Spændingens Udløsning, efter at se Tiden »vende sig enten til den ene eller den anden Side«, — blot det atter blev Vished og Virkelighed, og man igen kunde faa fat paa et dagligdags, praktisk Stykke Arbejde [1]).

Det var *Fantasien*, der var sat i sin stærkeste Svingning og havde faaet en Overvægt over de andre Sjælsevner, som i hvert Fald hint Slægtled aldrig før havde

---

[1]) Citaterne efter Fædrelandet 28. Marts, 27. Juni, 1. Nov. og 28. Dec. 1848.

kendt. De utroligste Rygter fandt Tiltro. Man frygtede for Snigmord, man anede Spioner og Forrædere alle Vegne, man troede paa Sammensværgelser mod Kongens Liv. Anonyme »Danekvinder« og Verdensmænd som Saint-Aubain kappedes om at kolportere saadanne Angivelser [1]), og det nyttede kun lidt, at de, der selv ansaa sig for de mest besindige, dannede et »Selskab for Sandhed og Orden« til at modarbejde disse Rygter.

Den gamle Korsar spottede: »Man har her dannet et Selskab »for Orden og Sandhed«. Det skal vedligeholde den offentlige Rolighed og modarbejde usande Rygter; til det sidste Øjemed erholder det fra Krigsministeriet Meddelelser, der indføres i Selskabets Protokol (paa Højskolen paa Kongens Nytorv) og ligge til Medlemmernes Eftersyn. — Jeg havde Lyst til at se et Medlem, naar han gaar ud fra Højskolebygningen. Han ved nu, hvad der er Sandhed, han er fyldt med Sandhed, han strutter af Sandhed, han er en Bank for Sandhed; alle usande Rygter blive hos ham anholdte og vekslede med Sandhed paa Valuta, som Protokollen ejer.« [2]) »Fædrelandet« tog det alvorligere: »Uagtet her alt længe har bestaaet et Selskab for »Sandhed og Orden«, der indbefatter en stor Del af Byens mest ansete Borgere og Indbyggere, og uagtet dette Selskab vistnok har stræbt efter bedste Evne at modarbejde usande Rygter og fejlagtige Forestillinger om Tingenes Tilstand, — saa er det dog faktisk, at allehaande urimelige og opdigtede Fortællinger vedblive daglig at krydse hinanden, og det turde altsaa have vist sig, at Ondet ligger dybere, end at et hvilket som helst Selskab kan raade Bod derpaa.«

»Hvorvel nu denne Tilstand vistnok engang vil vorde Moder til en kraftigere og virksommere Almenaand, end

---

[1]) A. F. Tschernings Efterladte Papirer II, 322—24.

[2]) Nord og Syd, 4. April 1848.

vort offentlige Liv før har været besjælet af, og den altsaa for saa vidt er et glædeligt Tidens Tegn, saa er den dog paa den anden Side alt for afvigende fra den gamle jævne Spidsborgerlighed og gemytlige Interesseløshed, til at den ikke ogsaa skulde medføre følelige Ulemper, og blandt disse regne vi fornemmelig den utilbørlige Overvægt, som Fantasien synes at udøve over Forstanden, den umættelige Trang til at tilfredsstille Videlysten med hvilken som helst løs og urimelig Snak, den sygelige Modtagelighed for gunstige og ugunstige Indtryk, uden Prøvelse af disses Beskaffenhed, som i de sidst forløbne Uger snarere synes at gribe videre om sig end at tage af.«

De bestandig svirrende Rygter skabte en almindelig Usikkerhed og Utryghed. En udbredt Mistillid til det trykte Ord afløste Fortidens blinde Tro paa sort paa hvidt; »man ser Forræderi titte frem i alle Kroge, man er færdig at mistænke sin egen Broder og aldeles at tabe Troen paa politisk Ærlighed og Troskab« [1]).

I et Par Artikler »Om Forstaaelsen af Aaret 1848« søgte »Fædrelandet« at klare sig de forskellige Opfattelser af dette mærkværdige Aar.

De mest uforstaaende kom lettest fra det. De havde deres Svar paa rede Haand: Det var »de raa Masser«, der havde sat sig op mod Herrens Salvede; det var »den uvidende Pøbel«, der vilde omstyrte alle guddommelige og menneskelige Love; det var »Proletariatet«, der vilde plyndre og røve fra de rige. — Æstetikernes Dom var ikke meget forskellig fra denne: Overalt saa de Varsler om Kunstens og Kulturens Forfald, og Tiden forekom dem aandløs og kunstforagtende. Og fremdeles hørtes ikke sjældent den Dom over Tiden, at den ikke havde mindste Sans for eller ringeste Trang til Religionen, at den rent ud var »en gudsforgaaen Tid«.

---

[1]) Fædrelandet 11. Maj 1848.

Men fra andre Sider — og, siger »Fædrelandet«, heldigvis dog fra de fleste — hørte man en hel anden Bedømmelse af det, som skete eller var i Færd med at ske. Det var nye store Tanker af uoverskuelig Betydning for Menneskeheden, som var ved at bryde igennem.

Der var Spørgsmaalet om *Almenvelstanden,* om de ringes og fattiges særegne Stilling i et Nutidssamfund; det kunde ikke nægtes, at dette Problem havde beskæftiget Tidsaanden stærkt i 1848, og Tanken om Fattigdommens fuldstændige Udryddelse begyndte at dæmre. — Saa var der Tanken om *Folkefreden,* om Krigens Afskaffelse: »For en lille Stats Vedkommende kunde der opkastes det Spørgsmaal, om den ikke — forudsat at den ellers havde sat sit Led i Lave — vilde føre en langt roligere og mere uforstyrret Eksistens under paakommende europæiske Forviklinger, hvis den i k k e var i Besiddelse af en betydelig Land- eller Sømagt, end om den havde en saadan. Vi have før set, at vor Sømagt har draget os mod vor Vilje ind med i Hvirvelen . . . Ingen vil kunne nægte, at der gaar en Opposition imod Krigen igennem det forløbne Aar.«

Men fremfor alt andet var det Kravet om *borgerlig Lighed,* der prægede Tidsaanden i 1848. Fjerde Stands Emancipation var Tidens Hovedtanke; dette Problem krævede nu at løses, og det var det, som voldte Tiden alle dens Veer. Forgæves prædikede Statsmænd af den gamle Skole, at det netop var hele Ulykken, at Fjerde Stand vilde være med; man fik den nu ikke mere til at forblive i sin Forborgenhed, og social Fred vilde der aldrig mere blive, før dette Spørgsmaal var løst [1]).

Betragtninger som disse blev først anstillede, da Aaret var udrundet. I Foraarsdagene 1848 stod man selv midt i Begivenhedernes Hvirvel, og jævne Folk havde ikke

---

[1]) Fædrelandet 28. Marts 1849.

Tid til at filosofere over, hvad der muligen engang vilde komme ud deraf. Nej, de gik ud paa Amager Fælled for at øve sig i Skarpskydning.

Naar efterfølgende lille Skrivelse fra Københavns Kommandantskab til Magistraten læses med Forstaaelse og Overbærenhed, da ser vi igennem den Billedet af et Folk, der pludselig er blevet løst af en hundredaarig Tvang og nu boltrer sig hensynsløst i sin nye Frihed, — et Folk, hvis Fantasi er bleven opskræmmet, og som tror sig omgivet af indre og ydre Fjender, — et ungdommeligt, begejstret Folk, der higer mod Bedrifter og Æventyr og længes efter at komme i Kast med Fjenden og Fremtiden. — Skrivelsen er af 22. Maj 1848:

»Den ved Skydebanerne paa Amager inspektionshavende Underofficer har indmeldt, at han ved at passere Amager Fælled, især om Søn- og Helligdagene, har set civile Folk, paa forskellige Steder og i aldeles modsatte Retninger, øve sig i Skarpskydning, saa at man intet Sted er sikker for Kuglerne; og har han efter bedste Evne søgt at afholde dem derfra, men ingen har villet efterkomme Advarslen. — Da ved slig Uforsigtighed lettelig Skade kan afstedkommes, anser Kommandantskabet det for Pligt at meddele den ærede Magistrat Underretning om denne Uorden, for om der mulig kunde tages Forholdsregler til at forhindre dette Uvæsen for Fremtiden.« [1])

Løfter og Forventninger.

Det var mærkelige Ting, man fik at se i 1848: Ministrene frasagde sig Rang og Ekscellencetitel, Langelinie blev aabnet for Publikum, alle Aviser og Tidsskrifter

---

[1]) 2. Sekr. 1848 Nr. 1414.

stilledes ens med Hensyn til Postforsendelsen, A. S. Ørsteds Kollegialtidende ophørte at udkomme, og Borgerrepræsentationen begyndte at holde Møder for aabne Døre.

Det var en gammel Tanke, som Borgerrepræsentanterne herved endelig gennemførte. Allerede i 1841 havde »Fædrelandet« anbefalet den. I 1843 stillede Grosserer Meinert et Forslag derom, som dog ikke førte til noget trods langvarig Udvalgsbehandling af Mænd som Hvidt, Monrad og Algreen-Ussing. Nu foreslog den nye Statsminister Orla Lehmann paa ny de offentlige Møder, og denne Gang hævede ingen Røst sig derimod. Forslaget blev enstemmig vedtaget d. 27. Marts 1848, og det første Møde for aabne Døre afholdtes d. 13. Juli. Møderne holdtes som hidtil hver Torsdag Eftermiddag Kl. 6; men en Liste over de Sager, der kom til Behandling, skulde nu i Forvejen ophænges i Forværelset [1]).

Ikke mindst overraskende virkede det, at Folk kunde samles paa Gaden, synge og raabe Hurra, saa meget de vilde, uden at faa Stokkeprygl af Politiet. Overpræsidenten havde dog Vanskelighed ved at forstaa dette. Han havde jo nok selv været med i Folketoget til Kristiansborg d. 21. Marts; men da Jubelen i Gaderne over Kongens Svar og den nye Tingenes Vending vared̀e baade den Dag og den følgende, blev det ham for meget. Og d. 23. Marts sammenkaldte han Kommunalbestyrelsen til et Plenarmøde, hvori han foreslog at udstede en Plakat, indeholdende Formaning til Vedligeholdelse af Fred og Orden, samt at nedsætte en Komité, hvis Opgave det skulde være at vaage over den offentlige Sikkerhed. Det hele Forslag mødte imidlertid en saa afgjort Modstand fra Borgerrepræsentanternes og et Par Magistratsmedlemmers Side, at Overpræsidenten maatte lade det falde, og det

---

[1]) 2. Sekr. 1848 Nr. 1844.

fremhævedes under Debatten, at de sidste Dages Bevægelser netop var foregaaede med en Orden og Ro, som havde været ukendt ved alle tidligere Folkebevægelser, og som fandt sin bedste Forklaring i Politiets Passivitet.

Politiet havde nemlig forbavset hele Byen ved sin Optræden siden Kristian VIII's Død. Det blandede sig ikke i det Folketog, der hyldede Clausen og Schouw, Forfatterne til »Ved Thronskiftet«. Det havde heller ikke vist sig, da en Menneskemasse d. 24. Januar ledsagede L. N. Hvidt fra Børsen til hans Bopæl i Kronprinsessegade. Og dog havde der her været en god Lejlighed til at hugge løs. Hvidt holdt Tale oppe fra et Vindue, og Mængden drog derpaa ned til det allerfarligste Sted, til Slotspladsen. Men ingen Politistokke viste sig; kun civilklædte Betjente gik i Stilhed rundt og noterede de mest højrøstede og aabenmundede, og selv disse slap bagefter med en Irettesættelse paa Politikammeret. — Nu saa man ogsaa det Særsyn, at Politiet, der hidtil havde stillet sig paa det Standpunkt, at »det ikke brød sig om Bladene«, selv greb til Pennen og i »Berlingske Tidende« med Dygtighed forsvarede sig imod de Angreb, der endnu kunde fremkomme i de liberale Blade.

Den nye Justitsminister, Bardenfleth, havde den samme Opfattelse af Politiets Opgave som Borgerrepræsentanterne. D. 24. Marts tilstillede han Magistraten en Skrivelse, hvori han hævdede Nødvendigheden af, at Politiet fik en forandret Organisation og »en nærmere Tilknytning til de øvrige borgerlige Interesser«. Han foreslog Oprettelsen af et frivilligt Ordenskorps af »Fredsborgere«, og Magistraten føjede hertil et Ønske om, at den forhadte Bambusstok maatte blive afskaffet. Borgerrepræsentanterne kunde tiltræde alt dette og foreslog endvidere, at den røde Farve i Politiets Dragt skulde afskaffes og Betjentene forsynes med et tydeligt Nummer paa Uniformen, for at deres Virksomhed des bedre kunde kontrol-

leres. Samtidig benyttede de Lejligheden til at sige deres gamle Venner, Politiet, de Sandheder, som de længe havde trængt til at høre: »Naar der er Spørgsmaal om at skaffe Politiet den Respekt, samme nu savner, da kunne vi ikke tilbageholde den Ytring, at Politiet væsentlig maa tilskrive sig selv at have mistet sin moralske Kraft og sit Støttepunkt i den offentlige Mening, ved at dets Kræfter kun alt for ofte vare blevne misbrugte til at modvirke frie Ytringer af det offentlige Liv, og fordi det i Utide og uden paatrængende Nødvendighed brugte fysisk Magt. Politiet vil derfor heller ikke kunne genvinde sin Indflydelse paa Publikum uden ved aldeles at forandre sin Fremgangsmaade, ved at afholde sig fra al utidig Indblanden og ved i alle sine Berørelser med Publikum at beflitte sig paa Høflighed, Sindighed og Humanitet.« [1])

Det gik dog med dette som med saa meget andet fra Foraarsdagene 1848, at der kom ikke det ud af det, som man havde ventet. Politiets røde Uniformer forandredes til blaa, og der blev givet Tilladelse til at gøre et Forsøg med Udnævnelse af Fredsborgere. Men derved blev det. Politistokken blev ikke afskaffet, Nummereringen ikke indført, og efter nogle Maaneders Forløb var Tonen i Politikorpset akkurat lige saa brøsig, som den havde været før 1848 [2]).

Til de mest bevægede Optrin i København i de urolige Foraarsdage 1848 hørte Udjagelsen af de *tyske Haandværkssvende*. Denne var et Led dels af Kampen mellem dansk og tysk, dels af Arbejderbevægelsen og Brydningerne mellem Mestre og Svende.

Den nøje Forbindelse mellem dansk og tysk, som havde hersket i Aarhundreder, holdt sig omtrent lige op til 1848, da den saa voldsomt blev sønderrevet. I

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1. Maj, 2. Juni og 29. Juni 1848.
[2]) Hist. Meddelelser om Kbhvn. II, S. 360 f.

København boede endnu i 1840 mange tysktalende Familier, og Sct. Petri tyske Menighed var fremdeles anset for Byens fineste. I 1844 havde København Besøg af 40 Studenter og et Par Professorer fra Greifswalde, der blev festligt modtagne paa Toldboden og beværtede paa det bedste under deres Ophold her. En Docent paa Universitetet gik endog saa vidt i sin Forekommenhed, at han begyndte at tale Tysk, da et Par af de tyske Studenter under Forelæsningen kom ind i hans Auditorium, hvad der dog vakte en Del Misbilligelse i Byen. — Laugsvæsenet var fremdeles halvvejs tysk, og endnu i Februar 1848 drak man i Haandværkerforeningen Skaaler for Tyskerne.

Jævnsides hermed begyndte dog Uviljen mod det tyske Sprog at vise sig. Det betyder maaske ikke saa meget, at nogle Spækhøkere allerede i 1840 indgav et Andragende om at faa deres Navn forandret til Høkere, »saa at *vi danske Folk* maatte blive fri for det tyske Ord *Spæk*«, hvilken Forandring de ikke tvivler om vil være »en Nation værdig«, — saa meget mere, som man nu læser »fra Odense, Helsingør, Kristiania, Stockholm, Petersborg, Augsburg, Konstantinopel, London, Paris, Hamburg«, at der aldrig skrives Spækhøker, men blot Høker [1]). — I 1846 klager Mursvendene i København til Magistraten over de tyske Svende, dog paa en saadan Maade, at man ikke faar Indtryk af, at der ligger nationale Stemninger bagved, men kun den Bitterhed, som Konkurrencen om Brødet kan fremavle. De bruger den ejendommelige Vending, at »en Tysker af Nød bliver Kunstner, men i Held en Fusker, efter som kuns Penge ligger ham paa Hjertet« [2]). — Men i 1847 udtalte Borgerrepræsentationen, at Andragender til Kommunalbestyrelsen, som ikke var affattede paa Dansk, fremtidig skulde

---

[1]) 2. Sekr. 1840 Nr. 3206.
[2]) 2. Sekr. 1848 Nr. 1077.

tilbagevises [1]). Og med Oprøret i 1848 trængte den danske Nationalfølelse pludselig frem i et mægtigt Gennembrud. Da gav Stemningen sig saadanne Udslag, som da Skydebrødrene paa et Møde i Maj 1848 vedtog, at Hertugen af Augustenborg og hans Broder skulde udslettes af Selskabet og deres malede Skiver tilintetgøres ved at sønderhugges [2]). Da sloges danske og tyske Sømænd, hvor de mødtes i fremmede Havne, og da krævede de danske Haandværkssvende højlydt, at deres tyske Kolleger skulde udvises af København.

Fra Blikkenslagere, Hattemagere, Tømmersvende, Snedkersvende o. fl. strømmede Andragender ind til Magistraten med Forlangende om, at alle tyske Svende *straks* skulde befordres ud af Landet og ingen Tysker derefter igen antages, »saa længe nogen dansk Svend var uden Arbejde«. Magistraten var betænkelig derover, og Laugsmestrene holdt igen, — de var jo lige saa interesserede i at beholde de tyske Haandværkere som Svendene i at faa dem bort. Men i den første Tid var den demokratiske og nationale Stemningsbølge stærk nok til at skylle alle Indvendinger bort. Der var nogle Foraarsdage, hvor Svendene med Grund kunde føle sig som Situationens Herrer, og naar Autoriteterne ikke handlede rask nok, tog Svendene sig selv til Rette.

Det var ikke Nationaliteten alene, Svendene kæmpede for. Da de først havde begyndt at holde Møder og vedtage Resolutioner, løb der adskilligt andet med, — det blev ikke skjult, at den hele Affære for dem betød en gunstig Lejlighed til et Opgør med deres Laugsmestre og til en mulig Forbedring af deres økonomiske Stilling. *Mursvendene* var samlede d. 12. April og vedtog skrappe Forlangender: Enhver ugift tysk eller fremmed Murer skulde,

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1847 S. 97.

[2]) N. P. Jensen: Det kgl. kbhvnske Skydeselskab, S. 109.

selv om han havde opholdt sig her i flere Aar, afskediges inden otte Dage og paa offentlig Bekostning sendes hjem. Ingen Tysker eller anden Udlænding maatte under nogen Betingelse faa Tilladelse til at gifte sig eller bosætte sig her i Landet, og Mestrene baade i København og i Provinserne skulde mulkteres af Øvrigheden, hvis de overtraadte disse Bestemmelser. Dernæst følger som sidste Punkt: »at Lærlingerne i deres Læreaar skal forpligtes til at bære Frakke med Skødskind for, som viser sig under den korte Frakke eller Trøje, baade fra og til Arbejde, at Publikum kan se, at Mesteren sender en Lærling. For Overtrædelse mulkteres den, der misbruger Forholdet.« Mulkterne skulde tilfalde Laugets Fattigbøsse[1]). — *Skræderne* sendte Magistraten en i en meget krigerisk Tone affattet »Begæring«, i hvilken hvert Afsnit begyndte med *Vi fordrer.* Den første Fordring var den, at alle tyske Svende, »(det vil sige alle, der er fødte syd for Ejderen, — fra denne Bestemmelse undtages dog alle Lauenborgere)« skulde udvises inden otte Dage; den sidste lød saaledes: »*Vi fordrer,* at Oldermanden er at træffe tvende Gange daglig, to Timer Formiddag og to Timer Eftermiddag.« [2])

Tyskerne var ilde stedte i disse Dage i København. Stemningen var dem fjendtlig baade oppe og nede, og Pøbelen benyttede Lejligheden til at gøre Optøjer. En Gadetøs i Slippen drillede nogle tyske Bagersvende, der passede deres Arbejde nede i en Kælder, saa længe, til en af Svendene gav hende en Vinge. Straks blev der Opløb, Pøbelen vilde have fat paa Bagersvenden, og da han undslap ved Mesterens Hjælp, gik det ud over denne ellers ganske uskyldige Bager. Hans Vinduer blev slaaet ind, og da Borgervagten ankom for at bringe Orden til Veje, udførte den dette paa den Maade, at den slæbte Bageren med sig som Arrestant til Hovedvagten.

---

[1]) 2. Sekr. 1848 Nr. 1077.

[2]) 2. Sekr. 1848 Nr. 1439.

Goldschmidt skriver d. 3. Maj i »Nord og Syd«:

»Er her en Regering? Hobe af Haandværkere trænge ind i Værkstederne og tvinge Mestrene til at udjage deres tyske Arbejdere. — Er her en Presse? Intet Blad omtaler sligt, medens Kendsgerningen sniger sig fra Mand til Mand og vækker Angst, og de Haandværkere, som ere uskyldige i en saadan Brutalitet, blandes sammen med de skyldige. — Er her et Selskab for »Orden og Sandhed«? Det paatog sig at vedligeholde den offentlige Rolighed, medens alt var roligt. Nu er der Larm og Ufred, Slagsmaal og Skrig silde om Natten i Gaderne, Vægterne tør intet foretage, den bevæbnede Magt bør og skal ikke anvendes til sligt, — hvor er Selskabet for »Orden og Sandhed«? Gaar det endnu og passer paa Rygterne, og paastaar det maaske, at hin Ufred blot er et Rygte, fordi det ikke staar i Krigsministerens Protokol paa Højskolen?«

Den største Ivrighed udviste *Snedkersvendene,* og da deres Optræden sluttelig bragte dem for Kriminalretten, faar vi gennem Forhørene der et godt Indblik i Svendelivet i disse gærende Dage.

De arbejdsløse Snedkersvende havde oprettet et fast Standkvarter ude paa Toldboden, hvor deres Førere holdt til, og hvor Svendene kom og gik Dagen igennem. Her enedes de en Dag om, at de samlede vilde drage rundt paa Værkstederne og forlange alle tyske Svende afskedigede straks. 60—70 Mand stærk satte de sig i Bevægelse, og en af deres Førere indrømmede, at det vel nok havde været deres Mening at foranstalte Optøjer i Byen. Der blev dog ikke nogen rigtig Anledning hertil; thi Mestrene turde ikke gøre Modstand. Overalt blev de tyske Svende afskedigede, og Politiet besørgede dem derpaa sendt ud af Landet. Da Svendene havde været rundt den første Dag, fik deres Ledere en Tilsigelse om at møde for Overpræsidenten. Han sagde dog ikke andet til dem, end

at de ingen voldsom Adfærd maatte bruge, og at Sagen skulde ordnes paa en lempelig og rolig Maade. Efter denne stiltiende Godkendelse af deres Forehavende kunde de jo rolig fortsætte med at spore Tyskere op; de blev nu inddelte i Hold paa 6—7 Mand, og i omtrent 14 Dage gik de rundt og saa efter paa Værkstederne. De holdt jævnlige Forsamlinger med tilhørende Beværtning paa Svendekroen og vedtog med stor Tilslutning, at Svendeladen skulde bære Udgifterne derved. Traktementet opførtes da ogsaa senere i Regnskabet som »Udgifter til de tyske Svendes Bortskaffelse«.

Situationens Storhed var steget Svendene til Hovedet, og København var dem ikke længer nok som Virkefelt. De vilde rense hele Landet for Tyskere. Frederiksværk blev udset til det første Maal. Ikke mindre end ti Svende, deriblandt begge Ladesvendene, blev udnævnte til paa Kassens Regning at rejse til Frederiksværk. De kørte derned i to Vogne, og Rejsen varede to Dage. Utvivlsomt har Ekspeditionen været en fornøjelig Landtur for Deltagerne. Den kostede Svendeladen 35 Rdlr., heri medregnet Godtgørelse til tre Svende, der havde forsømt deres Arbejde for at tage med paa Turen. Men ellers var Rejsen temmelig resultatløst, eftersom det viste sig, at der ikke fandtes en eneste Tysker i Frederiksværk.

Men heller ikke Snedkerne glemte over Jagten paa Tyskerne, at de ogsaa havde et Mellemværende at ordne med deres Mestre. Paa et af deres Møder vedtog de, at de saakaldte Afskedsbøger skulde afskaffes, da de indeholdt »en for Svendene stødende Ekstrakt af Lovgivningen«, og løse Sedler indføres i Stedet for Bøgerne. Saa snart Beslutningen var taget, lod de, uden at spørge Mestrene om deres Mening, 2000 af de nye Afskedssedler trykke paa Kassens Regning. Ligeledes betalte Kassen, som sædvanlig i de Dage, Traktementet ved de Møder, hvor disse Beslutninger blev tagne, og der bevilgedes Lade-

svenden et Gratiale af 10 Rdlr. for hans forøgede Forretninger.

Alt dette foregik i April og Maj. Men allerede i Juni var Rusen bortdunstet, og Tømmermændene begyndte at melde sig. Nu sad Ladesvendene og Repræsentanterne med Svien, thi det var dem, der havde Ansvaret for Kassen. En Del Snedkersvende klagede til Laugsoldermanden over den ulovlige Brug, der var bleven gjort af Fælleskassens Penge; og Oldermanden, der ligeledes nu havde genvundet Fatningen, traadte kraftigt op imod Svendenes Ledere. Han forbød alle videre Udbetalinger af Svendeladen, forlangte Regnskabet frem over det, som allerede var brugt, og sendte et Cirkulære ud til alle Snedkermestre om ikke at respektere de nye Afskedssedler og ikke antage nogen Svend, som ikke var forsynet med den sædvanlige Afskedsbog. Regnskabet fik han — det viste, at et Beløb af 185 Rdlr. var anvendt til ulovlige Gilder og Rejser —, og den medfølgende Skrivelse fra Svendenes Repræsentantskab tydede ikke paa nogen rigtig god Samvittighed. »Det er os bekendt,« skriver de d. 20. Juni, »at nogle Svende have klaget over uforsvarlig Omgang med Ladens Midler, og vi kan ikke nægte, at det ogsaa i en vis Grad er til Stede; men Aarsagen hertil er, at Ladesvenden for sin personlige Sikkerheds Skyld har maattet give efter for et Parti iblandt Svendene, som, opmuntrede af den Eftergivenhed, der fra Øvrighedens Side er vist dem i deres Fordringer, samt Manglen paa Assistance og Ladesvendens ringe og aldeles ikke respekterte Myndighed, har foranlediget disse Udgifter.«

»Bedre havde det været, om de Svende, som nu paatale, hvad de kalde Misbrug, og andre dem ligesindede havde betids i stort Antal indfundet sig i Forsamlingerne; de vilde da have dannet en tilstrækkelig Modvægt imod hint Partis Anmasselser og tillige været en velkommen Forstærkning for Repræsentanterne, og adskilligt kunde

da have været afværget, som nu er sket, og som Repræsentantskabet ikke kan andet end beklage.« [1])

Oldermanden sendte denne Skrivelse og de modtagne Regnskaber til Magistraten og vedføjede om Afskedsbøgerne følgende Oplysninger:

»Blandt Snedkersvendene er indført Afskedsbøger, hvori findes aftrykt en Ekstrakt af Forordningen 21. Marts 1800. — Heri attesterer Mesteren, hvor længe Svenden har arbejdet hos ham, ligesom Kontrol haves med Tidepengene, idet Ladesvenden, hver Gang en Svend træder i Arbejde hos en ny Mester, forinden paategner og med Ladens Segl forsyner Bogen . . . Men ligesom denne Afskedsbog er hæderlig for den duelige og ordentlige Svend, saaledes beklage de mindre hæderlige Svende sig over at skulle medtage en Bog, hvori deres Personlighed afspejler sig, idet nemlig Bogen, som for disse hver 8de Dag paategnes af en ny Mester, ikke hurtig kan fuldskrives, da den har mange paginerede Sider og er forsynet med Laugets Segl og saaledes ikke saa let afløses, som Tilfældet vilde være med en Seddel.« — Oldermanden havde noget at hævne, og han fremstillede for Magistraten Sagen i det værste Lys: »Den Trods, der er rejst mod Mestrenes Ret til selv at indrette den Afsked, de skulle meddele Svendene, fremviser en Aand og Tone, som lader befrygte ubehagelige Følger, naar samme ikke tilrettevises i betimelig Tid.« Og sluttelig henstiller han, om der ikke maatte være Anledning til efter Forordningen af 21. Marts 1800 at tiltale Ladesvendene Hals og Helmcke.

Ogsaa Magistraten, som maaske havde nogen utidig Svaghed at angre, ønskede Sagen undersøgt for Retten, og snart stod da Ladesvendene og Repræsentanterne som indkaldte for Kriminalrettens Skranke, — saa kort er Vejen fra Storhed til Fald. De plæderede alle paa Grund-

---

[1]) 2. Sekr. 1848 Nr. 2026.

laget »dette gør jeg nødtvungen«, og det lykkedes dem saa temmelig at bevisliggøre dette. Ladesvend Helmcke var gaaet med til Beslutningerne »af Frygt for Masserne, hvilken Frygt han ikke kunde overvinde«. Repræsentant Eckmann vidste vel, at Udgifterne var ulovlige, »men de mærkede paa Svendenes Tale, da de begyndte at gøre Indvendinger derimod, at man mistænkte dem for at holde med Tyskerne«. Snedkersvend Stange kunde bevidne, at Ladesvend Helmcke maatte høre Ubehageligheder af de fyrige Svende, fordi han ingen Foranstaltninger traf til de tyske Svendes Bortvisning, o. s. v. De slap da ogsaa lykkelig og vel fra det alle sammen. Politimester Bræstrup fandt, da Forhørene var afsluttede, ikke Anledning til at foretage videre, og Magistraten anbefalede endogsaa at gøre Svendene den Indrømmelse med Hensyn til Afskedsbøgerne, at de forhadte Uddrag af Forordningen af 21. Marts 1800 blev udeladte eller modificerede.

Det mærkværdige Aar 1848 var ogsaa mærkeligt ved sit Pengevæsen. Da det gjaldt om i en Hast at skaffe Penge til Krigen, udstedte Regeringen i 1848 en ny Slags Papirspenge, *rentebærende Kreditbeviser*, til et Beløb af 4 Mill. Rdlr. Beviserne skulde kunne bruges som Betalingsmiddel Mand og Mand imellem og var derfor af forskellig Størrelse, de mindste paa 5 Rdlr. Staten garanterede for dem, Kommunen modtog dem i Betaling for Skatter, og Nationalbanken vekslede de smaa Sedler til fuld Værdi. Alligevel var Folk bange for dem, ikke saa meget paa Grund af nogen bestemt Mistillid til deres Soliditet som paa Grund af det uvante i, at Papirspenge trak Rente [1]). Da Finansministeriet i 1849 bekendtgjorde, at de kunde ombyttes med 5 Procents kongelige Obligationer, skyndte Folk sig at komme af med dem, og i Løbet af 1850 var alle de 4 Millioner konverterede.

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1848 S. 30, 74.

Til *Krigen* mærkede man jo ikke direkte noget i København. Den førtes langt borte; men i de tre Aar var det dog den, der prægede Livet i Hovedstaden saavel som i det øvrige Land.

Det mærkedes først paa den Travlhed, som de store Troppeforsendinger over til Valpladserne fremkaldte. I den sidste Uge af Marts befordredes med Jernbanen til Roskilde 8000 Mand med al deres Tros og Bagage. Der blev herefter knap Tid paa Soldater i København. Vagtposterne uden for de fyrstelige Palæer blev formindskede til det halve. Borgerne overtog Slotsholmsvagten og Studenterne Toldbodvagten. Soldaternes Anvendelse til Bevogtning af Slaverne hørte op, og i Stokhuset antoges civile Betjente. — Saa mærkedes de truende Forhold paa den usædvanlige Offervillighed, som alle lagde for Dagen. Paa faa Dage indsamledes i København Penge nok til at købe et Dampskib, som straks blev stillet til Regeringens Raadighed. Gaver til Soldaterne i Felten og til de syge og saarede strømmede ind fra alle Samfundsklasser: Slagtersvendene i København gav 500 Rdlr. af deres Lade, Fangerne i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset gav 443 Rdlr. o. s. v. Vognmændene tilbød frit at befordre alle Stafetter og Kurerer, Bagerne leverede gratis Brød, Skolebestyrerne gav de militæres Børn Fripladser, Klampenborg Badeanstalt stillede ti fuldt møblerede Værelser til Disposition for syge og saarede Soldater, københavnske Familier rømmede deres Værelser for at give Husly til de fra Hertugdømmerne fordrevne danske o. s. v.

Frivillige til Hæren meldte sig i stort Antal i København som over det hele Land, og en særlig Bataillon »københavnske Frivillige« blev dannet og indøvet. Den nye Krigsminister Tscherning var dog ikke videre glad for disse frivillige, der voldte ham meget Bryderi, og hvis Hensigters Uegennyttighed han ikke altid troede paa: der var dem, der meldte sig, siger han, blot for at slippe væk

fra Konen og Hjemmet. Men den Nytte gjorde i hvert Fald den frivillige Krigstjeneste, at den gav Brød til mange arbejdsløse [1]).

Hvem der ikke var arbejdsløse i disse Dage, var Skrædderne. Alle Skræddere og Skræddersvende blev ved Befaling af 24. Marts tagne i Brug af Staten til at sy Uniformer. 10,000 Feltkapper skulde øjeblikkelig sættes i Arbejde, og paa dem skulde alle til Lauget hørende Personer udelukkende arbejde [2]).

I de første Spændingens Dage, da selv det utroligste blev troet, saa det ud, som om København ventede Fjenden lige uden for sine gamle Volde. Allerede i Begyndelsen af Marts havde Lehmann forfattet et Opraab om at faa København sat i Forsvarsstand og havde faaet dette udsendt som et Følgeblad til »Fædrelandet« [3]). D. 15. Marts udgik et Reskript om, at Ingeniørkorpset skulde træffe de fornødne Foranstaltninger til ved Oversvømmelse at sikre København mod et Bombardement. Arbejderne herpaa begyndte d. 18. Marts. Søerne og Aaløbene blev opstemmede, og i nogle Uger stod alle Jorderne omkring Lersøen og Damhussøen under Vand, saa den nedlagte Vintersæd fordærvedes, og Markerne blev uskikkede til Dyrkning. Da Korpset i Begyndelsen af Maj Maaned fik Ordre til at ophøre med Oversvømmelsen, blev der en ikke helt ringe Erstatning at udbetale til Grundejerne. Kun Vandkommissionen glædede sig. Den fik alle sine Reservoirer fyldte indtil to Fod over Flodemaal, og det varige Resultat af disse Foranstaltninger blev, som tidligere nævnt, en Udvidelse af Damhussøen med ca. 10 Tdr. Land.

Kort efter at Oprøret var udbrudt, modtog Københavns Magistrat en Pakke fra den provisoriske Regering i Hertugdømmerne. Den indeholdt et Antal Eksemplarer

---

[1]) Tscherning II, 283, 294.

[2]) 2. Sekr. 1848 Nr. 870.

[3]) Tscherning II, 264.

af en Proklamation til det danske Folk, som Magistraten anmodedes om at uddele i Byen. Magistraten sendte hele Pakken til Justitsministeren og blev let enig med ham om, at Proklamationen skulde indrykkes i Bladene, og at man saa kunde overlade Redaktørerne selv at svare paa den [1]). Det var vel nok den eneste Gang, Københavns Kommune kom i direkte Forbindelse med det fjendtlige Hovedkvarter.

Derimod fyldtes Byen helt af Krigsskuepladsens Stemning, da Tropperne Aaret efter, d. 9. og 10. September 1849, vendte tilbage til Hovedstaden. Det blev en af de mindeværdigste Festdage, som København havde oplevet. Efter en skyet Morgenstund blev Vejret smukt op ad Dagen, og da de første Afdelinger henad Kl. 3 om Eftermiddagen rykkede ind ad Vesterbrogade, skinnede Solen over den festklædte By. De grønne Volde var dækkede med Mennesker; hvert Hus i de Gader, gennem hvilke Tropperne passerede, var næsten skjult under Blomster, Guirlander og Flag. Laugene med alle deres Faner og Emblemer holdt Gaderne besatte; men det var helt umuligt at holde Tilskuerne tilbage, og ind mellem Troppeafdelingerne trængte sig Venner og Slægt, Hustruer og Børn i det glade Gensyn. Fra en Tribune ved Frihedsstøtten blev Tropperne budt velkommen af Kommunalbestyrelsen. Overpræsidenten talte paa Byens Vegne, General Schleppegrell svarede paa Soldaternes. Under en Regn af Blomster og Buketter, der efterhaanden blev anbragte paa Hatte og Huer, paa Geværpiber og Bajonetter og paa Hestenes Hovedtøj, gik Toget gennem Byen til Rosenborg Have, hvor der holdtes Fest flere Dage i Træk, efterhaanden som stadig nye Troppeafdelinger ankom.

Lignende Festligheder for de hjemvendende Tropper fandt ogsaa Sted i de følgende Aar, sidste Gang i Februar 1851.

---

[1]) 2. Sekr. 1848 Nr. 998.

De krigerske Tider medførte, at det særlig københavnske Militærvæsen, den saa ofte latterliggjorte *Borgervæbning*, kom til at staa i et helt nyt Lys og nu pludselig blev taget i Alvor. Overpræsidenten og den fungerende Formand for Borgerrepræsentationen, H. P. Hansen, udsendte d. 31. Marts en Opfordring til at tegne frivillige Bidrag til Borgervæbningens Fremme. I alt indsamledes 17,462 Rdlr. til dette Formaal; en enkelt særlig ivrig Borgerrepræsentant, Grosserer og Major Sass, indsamlede alene over 6000 Rdlr.[1]) Pengene anvendtes dels til Munderingshjælp for uformuende Borgere, dels til Betaling for Vagttjeneste — 4 Mark for hver Vagttur. Denne Ordning vedblev til Udgangen af August 1849, da Garnisonen atter begyndte at overtage Byens Vagter. — Af samme Sum afholdtes siden Udgifterne til Istandsættelse af 2500 erobrede Geværer, som efter Krigen blev overladte til Borgervæbningen.

Det havde været Meningen, at Borgervæbningen helt skulde omordnes, og den nye Krigsminister *A. F. Tscherning* tog straks kraftigt fat paa at reformere; men han kendte endnu ikke ret Administrationens Langsomhed, og denne Sag beredte ham mange Skuffelser.

D. 28. Marts udsendte han en Skrivelse om de Reformer, han agtede at indføre i Borgervæbningen. Officerskorpset skulde reformeres ved Afskedigelse og Oprykning uden Hensyn til Anciennitet. Kompagniernes Mandskab skulde fremtidig selv vælge sine Officerer, og Kaptajnerne skulde være ulønnede. Den røde Uniformskjole blev afskaffet, og i Stedet indførtes den korte blaa Frakke.

Denne radikale Indgriben i en gammel, stillestaaende Institution vakte et stærkt Røre. Menige Borgervæbningsfolk, der hidtil aldrig havde ræsonneret, fik nu Mod til

---

[1]) 2. Sekr. 1850 Nr. 340. — Kommissionen ang. Bidrag til Borgervæbningen 1848—50.

at sige deres Mening offentligt; man fik at høre, at Borgervæbningen hidtil kun havde været en Byrde for de fleste, men for enkelte »en Vej, ad hvilken taabelig Forfængelighed og Higen efter indbildt Betydning ved værdiløse Titler kunde tilfredsstilles«. Der blev nu sagt og skrevet, at de Folk, som havde Tid og Penge, straks blev tagne til Underofficerer og derefter, hvis de ønskede det, med Lethed kunde anvancere til Officerer, hvorimod Haandværkere og Mænd i lignende Livsstillinger bestandig maatte forblive i de meniges Rækker. De Medlemmer af Korpset, som billigede Tschernings Reformplaner, samledes til Møder ude paa Enighedsværn, og her stiftedes en Forening under Navn af »Københavns borgerlige Væbnings-Samfund« med det Formaal at fremme yderligere Reformer og Forbedringer i Korpset.

Et Udkast til den nye Ordning sendte Krigsministeren i April 1848 til Magistratens Betænkning. Da der var gaaet en Maaned, uden at der kom noget Svar, var Tschernings Taalmodighed allerede udtømt. Krigsministeriet sendte i Maj en almindelig Erindringsskrivelse; men da ej heller den gjorde nogen som helst Virkning, kom d. 5. Juni følgende Brev fra Tscherning selv:

I den Forudsætning, at Forslaget til Borgervæbningens Omordning endnu findes hos Kommunal-Bestyrelsen, skulde jeg tillade mig at henlede Opmærksomheden paa, at den Forsinkelse, denne Sags endelige Behandling har været underkastet, uagtet Sagen selv oprindelig var anerkendt som paatrængende nødvendig og principmæssig rigtig, truer med at afstedkomme de største Vanskeligheder, idet de, som holde paa de ældre Mænd og Former (Forsørgelsessystemet), daglig mere træde i Modsætning til dem, som attraa en ganske ny Ordning og ingen Overgangstid ville indrømme, og der saaledes er Udsigt til, at den paatænkte Ordning snart vil være saa godt som umuliggjort.

Da jeg bragte Sagen i Bevægelse, erklæredes mig paa Kommunens Vegne, at Tilvejebringelsen af de fornødne Pengemidler ligesaalidt som Udskrivningen af nyt Mandskab, gen-

nemført af den sædvanlige Autoritet, vilde møde nogen Vanskelighed; men er dette Tilfældet, da kan jeg ikke ret forklare mig, hvori den indtraadte Standsning har sin Grund; det Øvrige synes dog kun bemærkningsvis at kunne være Kommunesag: Skal Borgervæbningens Organisation ganske gøres til Kommunesag, da kræves dertil en Lov, som jeg for mit Vedkommende intet skulde have imod; jeg vil kun ikke blive staaende paa et Halvhedstrin, der dagligen bliver mere farligt.

A. F. Tscherning [1]).

Hvad enten nu Magistraten naaede at faa en Betænkning afgivet eller ej, fik Tscherning i hvert Fald Kongens Tilslutning til sine Reformer. Ved et Reskript af 22. August 1848 bestemtes med Hensyn til Københavns Borgervæbning følgende:

Ingen kan blive udnævnt til Befalingsmand af nogen som helst Grad ved Borgervæbningen uden først ved Valg af sine Medborgere i Væbningen at være indstillet til denne Grad. Udnævnelsen gælder for 6 Aar; den, der efter de 6 Aars Forløb ikke paa ny bliver indstillet ved Valget, træder tilbage i de meniges Rækker. Valg af Kandidater til de forskellige Grader foretages aarligt; der vælges 2 à 3 Gange saa mange Kandidater, som der med Rimelighed kan ventes Brug for. Vælgere er Kompagniernes Officerer, Underofficerer og menige.

Det var dog kun paa Papiret, at Tscherning vandt denne Sejr. I Virkeligheden blev Reformen aldrig gennemført. Baade den nye Forfremmelsesmaade og Afskaffelsen af Løn til Kaptajnerne stødte paa for stærk Modstand [2]). I 1850 blev Valgene til Officerskorpset stillede i Bero, i 1851 blev de ganske afskaffede, og Forfremmelse skete derefter atter i Henhold til Reglementet af 1. Juni 1808!

Ogsaa paa et andet Punkt udæskede Tscherning den

---

[1]) 2. Sekr. 1848 Nr. 1131.

[2]) Tscherning II, 286.

militære Forfængelighed. Han udskilte *Livjægerkorpset* af Hæren og lagde det ind under Justitsministeriet som en Afdeling af Københavns borgerlige Væbning, — et Skridt, som de selvfølende Livjægere aldrig tilgav ham [1]).

Til de store Forandringer, som 1848 bragte, hørte ogsaa den, at Forholdet mellem *Konge og Folk* nu blev lige det modsatte af, hvad det havde været under Kristian VIII, — lige uretfærdigt maaske i begge Tilfælde. Faderens utvivlsomme Begavelse, hans omfattende Kundskaber og Interesser, hans Takt og Dannelse havde aldrig formaaet at overvinde den Mur af Kulde og Mistro, som fra først til sidst skilte ham fra hans Folk. Sønnen derimod kunde begaa saa mange Usømmeligheder, han vilde, og Folkets Kærlighed var ham dog vis. Hans jævne og ligefremme Væsen, hans folkelige Livsvaner og Tilbøjeligheder, hans ganske borgerlige Livslyst og Livsglæde, — alt forenede sig til at fremkalde det Billede af en Monark, som Danmark ikke havde kendt siden Kristian IV's Dage, men som netop var det, man ønskede at se. Alene det »du«, hvormed Frederik VII tiltalte høje og lave blandt sine Omgivelser, gik lige ind i det jævne Folks Hjerter, og saa stor var Menigmands Tillid til ham, at Bønder kom rejsende ovre fra Fyen for at spørge Kongen til Raads om, hvilken af de opstillede Rigsdagskandidater de skulde stemme paa [2]). Det faldt i hans Lod ved et Pennestrøg at indføre den frie Forfatning, som begge hans Forgængere havde forberedt, og han erhvervede sig derved den uhyre Popularitet, der varede hans Liv til Ende. Men denne Handling var ikke Udslag af nogen stor Statsmandskløgt, — han gjorde, hvad man forlangte af ham, og hvad Tidsomstændighederne uundgaaelig førte med

---

[1]) E. L[und]: Kongens Livjægerkorps, S. 53.

[2]) Neergaard: Under Junigrundloven I, 782.

sig, og han havde saa meget lettere ved at give Afkald paa den arvede Enevælde, som han ganske manglede Interesse for Statsstyrelsen og foretrak sit magelige og ubundne Privatliv for Regentens Byrder. Livets Alvor og Statens Sorger tilfaldt hans Forgænger og hans Efterfølger. Hans egen Regeringstid med den gode gamle Grundlov, som vi siden mistede, og med alle sine muntre Minder begynder allerede nu at staa for Efterslægten som et Stykke af et Eventyr.

Folket er partisk i sit Venskab og sit Fjendskab. Alle Kristian VIII's gode Love og betydningsfulde Reformer forskaffede ham ikke et venligt Blik fra hans Undersaatter; men alt, hvad man kunde have at besvære sig over, fik han personlig Skylden for. Frederik VII var i den behagelige Situation, at naar det gik galt, fik hans Ministre Skylden, men naar noget gik godt, var det ham, der fik Hurraraabene og Fakkeltogene.

Hurraraab og Fakkeltog hørte til Dagens Orden i Frederik VII's glade Regeringstid. Naar Kongen havde Fødselsdag, kom Deputationer fra alle Egne af Landet for at hilse paa ham. Naar han paa en Ridetur var faldet af Hesten og var sluppet vel derfra, kom Hovedstadens Borgerrepræsentanter i Deputation for at ønske ham til Lykke, og hjemme i Salen udbragte Formanden et med Hurraraab besvaret »Leve« for ham [1]). Kongen holdt Taler til sit Folk fra Slottets Altan, fra en Loge i Teatret, fra Hesteryggen eller ved et festligt Bord i Dyrehaven, — overalt havde han det jævne og træffende Ord til Rede, som Folk forstod. Naar Frederik VII henvendte sig til sine »tro Københavnere«, var det med en helt anden Berettigelse, end da Kristian VIII havde forsøgt at anslaa den samme Tone. Varmt og hjerteligt lød det i hans Proklamation til Hovedstadens Indbyggere d. 30. April 1848:

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1855 S. 95.

»Værer tilfulde overbeviste om, at jeg højt skatter den inderlige Kærlighed for Eders Konge, som I ved alle Lejligheder lægge for Dagen, og at jeg levende erkender dens Betydning; men værer og lige saa fuldt gennemtrængte af den faste Overbevisning, at min Kærlighed til Eder er ikke mindre! Haand i Haand ville vi vandre med hinanden; i ondt som i godt ville vi staa hinanden bi.« — Og ved Festen for de hjemvendte Tropper i 1851 kunde Kongen i sin Tak til Kommunalbestyrelsen udtale de smukke og jævne Ord, at han »med særdeles Tilfredshed betragtede sig som Københavns første Borger« [1]).

Kongen holdt sig aldrig tilbage. Han kom til skandinaviske Fester, han indviede Faner og nedlagde Grundstene. Han laante Studenterne et Krigsskib, da de ønskede at sejle til Stockholm, — det var ham kært, at hans Børn morede sig, ligesom han selv gjorde. En københavnsk Ølbrygger ønskede i 1852 at kalde sit Ølbryggeri »Frederik VII«. Kongen havde ikke noget derimod, men Magistraten fraraadede det, og Indenrigsministeriet nægtede sin Tilladelse [2]).

Allerbedst befandt Kong Frederik sig ude paa Skydebanen ved de muntre Fester, hvor Taler og Sange og Bøssernes Knalden forhøjede Nydelsen af den gode Mad og de stærke Vine. Han var en sikker Gæst ved den aarlige Fugleskydning og var selv gentagne Gange Fuglekonge [3]). »Paa Skydebanen har Kongen aabenbart gefaldet sig selv og gefaldet Publikum,« skriver Balthazar Christensen i 1851 [4]). Og paa et Billede, der viser den folkekære Konges Ankomst til Skydebanen, staar som Underskrift:

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 24. Febr. 1851.
[2]) 2. Sekr. 1852 Nr. 1366.
[3]) N. P. Jensen: Det kgl. københavnske Skydeselskab, S. 110.
[4]) Tscherning III, 102.

»I Skyttelaget, ved Brødrenes Fest
Han møder stadigt som Hædersgæst.«[1])

Saa stærk var Kongens Popularitet, at end ikke Forholdet til Grevinde Danner kunde gøre det af med den. Men medens Kongens Privatliv saaledes blev nogenlunde respekteret, var Folkestemningen uridderlig nok til at søge sin Oprejsning ved saa meget desto kraftigere at angribe Grevinden, — det er jo altid lettest at komme over, hvor Gærdet er lavest.

Rigsdagsvalg og Reaktion.

Ud paa Efteraaret 1848 blev København for første Gang Vidne til en *Valgkamp*. Vel havde man tidligere valgt baade Deputerede til Stænderforsamlingen og Medlemmer af Borgerrepræsentationen; men disse Valg foregik meget stilfærdigt og uden Kamp. Vælgerne stemte paa en Række Navne, og de seks eller tolv, som havde faaet flest Stemmer, var valgte, medens de følgende blev Suppleanter. Valgene til den Rigsforsamling, der skulde skrive Danmarks nye Grundlov, skulde derimod foregaa paa en helt anden Maade. Byen blev delt i 11 Valgkredse, og hver af disse Kredse skulde vælge én Repræsentant. Derfor mødte nu for første Gang Partierne op mod hinanden til en Styrkeprøve, hvor det gjaldt enten Sejr eller Fald. Kandidaterne holdt offentlige Møder, bejlede til Vælgernes Stemmer og forsvarede deres Standpunkter over for Modstandernes Angreb. Og til Stemmeafgivning kaldtes nu ikke blot, som ved Stændervalgene, nogle faa Grundejere, men alle uberygtede og selvstændige tredive-

---

[1]) F. E. Tvermoes: Det kgl. kbhvnske Skydeselskab (Mskr. i Raadstuearkivet).

aarige Mænd. Valgene skulde finde Sted d. 5. Oktober 1848.

Det mægtigste Parti i København var uden Sammenligning *det nationalliberale*, — »Kasinomændene«, som de blev kaldte i Foraarsdagene, »Solennitetsmændene«, som de kaldtes nu efter Solennitetssalen paa Universitetet, hvor de holdt deres Partimøder. De opstillede eller anbefalede Kandidater i de 10 af Hovedstadens 11 Kredse.

Til venstre for dem stod *det radikale Parti*, de efter Stedet for deres Vælgermøder saakaldte Hippodrommænd eller, med en nærliggende Vittighed, Hippodromedarerne. Det var »Haandværkerdannelsen«s Folk, — Smaaborgere og radikale Idealister. De opstillede Kandidater i 7 Kredse, blandt dem Skoledirektør Borgen, Bøssemager Christensen og Jernstøber Lunde. Deres Radikalisme lød mere revolutionær, end den i Virkeligheden var, og Forskellen mellem dem og de liberale var ikke større, end at en af de opstillede Kandidater, Tømmermester Kayser, kunde anbefales fra begge Sider.

Disse to Partier havde tænkt at dele København imellem sig, og det vakte næsten Bestyrtelse, da der uventet meldte sig en tredie Medbejler. Man havde i den almindelige Frihedsrus siden Foraarsdagene helt glemt *de konservative*, Helstatsmændene, der vilde bekæmpe baade den ejderdanske Politik og de vidtgaaende Frihedskrav. Nu bragte de sig selv i Erindring ved at opstille Kandidater i 3 af Hovedstadens Kredse, og det viste sig at være Kandidater, der straks formaaede at samle den almindelige Opmærksomhed om sig. Det var Enevældens gamle Statsminister A. S. Ørsted og de to forhenværende liberale C. N. David og Algreen-Ussing. Under den Valgkamp, som nu paafulgte, var det, at Ørsted fremkom med den ejendommelige Udtalelse, at naar han i tidligere Tid saa ofte paa sin Konges Befaling var fremtraadt som Regeringens Organ, da havde han vel aldrig sagt nogen absolut Usand-

hed, men han maatte dog tilstaa, at hans Ytringer meget ofte kun havde været »relativt sande«. Ussing betegnede sig som »en sindig Ven af Friheden« og glædede sig over, at den nye Styrelsesform var bleven indført ved Kongens eget Initiativ; »thi jeg lægger ikke Dølgsmaal paa, at jeg ikke let har kunnet sætte mig ud over, at jeg ved Embedsed var bunden til den bestaaende Regeringsform«. Baade Ussing og David havde tidligere bekæmpet Laugsvæsenet, men meldte sig nu som dets Forsvarere over for de fremtrængende Krav om Næringsfrihed.

Foruden de tre Partiers Kandidater stillede sig en Mængde uden for Partierne, »Løsgængere«, som vi nu vilde kalde dem. Der var Skuespiller Overskou, Pastor Visby, Pastor Grundtvig, Baron Dirckink-Holmfeldt o. fl. Af disse var Visby den eneste, som blev valgt.

Overraskelsen ved Valget d. 5. Oktober var Hippodrompartiets Nederlag. De nationalliberale holdt deres Stilling som det stærkeste Parti; 8 af de af Partiet opstillede eller støttede Kandidater blev valgte, deriblandt Bankdirektør H. P. Hansen, Tømmermester Kayser og L. N. Hvidt, den eneste, der valgtes uden Modkandidat. De konservative satte to af deres Kandidater, Ørsted og Ussing, igennem, og den tredie, David, var kun 17 Stemmer bag efter sin Modkandidat Kayser. Men af Hippodromens Kandidater blev ingen valgt, og dermed havde dette Parti udspillet sin Rolle.

Den Forskydning til højre, som disse første Valg betegnede, var kun det naturlige Tilbageslag efter Foraarsdagenes voldsomme Spænding, og den fortsattes med stigende Styrke i de følgende Aar. Det folkekære Martsministerium, der var tiltraadt under saa store Forventninger, sad kun i knap otte Maaneder. D. 15. November 1848 traadte det tilbage; Tscherning og Monrad, Lehmann og Hvidt havde dermed ophørt at være Ministre, og A. W. Moltke dannede nu sit andet Ministerium med Navne som

Sponneck, Bang og General Hansen. Nu blev Langelinie igen — fra 1. December 1848 — spærret for Publikum; Haandværkssvendene bøjede sig atter for Laugsmestrenes Myndighed, og de bebudede Reformer af Politiet og Borgervæbningen blev stillede i Bero. Offervillighedens og Begejstringens Tid var forbi: nu høres der mere om Folk, der forlanger Godtgørelse og Erstatning, end om dem, der ønsker at give frivillige Bidrag. Det er kun rimeligt, at de, der havde lidt Skade ved Ingeniørkorpsets Oversvømmelser i Foraaret, meldte sig med deres Fordringer. Men Forpagteren paa Vandvæsenets Ejendom Brønshøjholm vilde have Godtgørelse for det Tab, han havde lidt ved, at hans Tjenestefolk var bleven udskrevne til Krigstjeneste [1]). Og da den almindelige Værnepligt blev indført, holdt de udskrivningspligtige unge Mænd Møder i Kasino, ikke for at samle sig om Fanerne, men for at protestere mod den nye Forordning [2]).

»Fædrelandet« kunde tale med om de forandrede Tider. Det var »Fædrelandet«s Ledere, der kraftigst havde ført Murbrækkeren mod det gamle System; det var dem, der overtog Magten og Ansvaret, da dette System var fældet; og det blev dem, som nu fik Upopulariteten at føle, da Tidens Strøm atter rullede tilbage. Naar »Fædrelandet« skildrer sin egen Stilling, viser det os tillige hele Partiets. Derfor er det værd at lytte efter:

Da de Anskuelser, hvorfor »Fædrelandet« havde kæmpet gennem 9 Aar, i Marts 1848 bleve anerkendte for sande af den almindelige Mening, da maatte vi gøre den Erfaring, at en aandelig og moralsk Sejr ligesaa fuldt som en physisk i Øjeblikket svækker den Sejrendes Styrke. Det var at forudse, at af de samme, som havde bragt Martsministeriet Adresser og Serenader, og som løftede det til Skyerne, saalænge alt syntes at lykkes for det, vilde den største Del vende sig imod det,

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1851 S. 58.

[2]) Fædrelandet 7. Nov. 1848.

saasnart Verden begyndte at gaa det imod. Stænderne gik vel ind paa Krigsskatten uden Modstand, men Banken, der repræsenterer Pengemændene, viste sig tvær ved Kreditbevisernes Udstedelse. Der strømmede Frivillige nok til Fanerne, men da Regeringen for at vise den hidtil ene udskrevne Bondestand nogen Retfærdighed, forlangte blot et lille Antal Troppers Udskrivning af Købstæderne, saa mødte den Modstand paa alle Kanter. Man kastede Skylden og Hadet for alt, hvad der skete og ikke skete, paa Regeringen, og navnlig paa de af dennes Medlemmer, som havde tilført Martsministeriet dets Popularitet. Det var *Lehmanns* Skyld, at vi ingen virksom Hjælp fik fra England; *Knuths*, at Vaabenstilstandene ikke bleve udførte; *Tschernings*, at Armeen stod uvirksom, at ikke alt, hvad der kunde bære Vaaben, blev bevæbnet, at navnlig hele Jyllands Befolkning ikke brød op som Oldtidens Cimbrer og Longobarder for at kaste Tyskerne over Elben. Vi maatte dele Martsministeriets Upopularitet . . . Ganske vist have vi vaklet, som man siger, men hvem har ikke vaklet i disse Prøvelsens Dage? [1])

Den grundlovgivende Rigsforsamling var bleven valgt, inden Reaktionen endnu havde faaet Magt, og den bevarede stedse noget af Martsdagenes Ungdom over sig. Men da dens Gerning var endt og Grundloven underskrevet af Kongen, var disse Dage længst forbi. D. 5. Juni 1849 faldt midt i en tung og knugende Tid. Aaret havde bragt det ene Ulykkesbudskab efter det andet fra Krigsskuepladsen: Brøns, Eckernførde, Kolding. Hele Jylland var oversvømmet af Fjenden; en mørk og uhyggelig Stemning herskede overalt, og der var endnu en Maaned til Sejren ved Fredericia. Men Grundloven var ikke et Barn af den tunge Ængstelsens Tid, da den kom til Verden. Den var undfanget Aaret før i de lyse Martsdage 1848, og den indfriede fuldt ud de Løfter, som dengang var bleven givne, og de Forhaabninger, som 1848 havde vakt.

Men nu, da den skulde begynde at virke, var altsaa

---

[1]) Fædrelandet 26. Dec. 1848, 28. Dec. 1850.

Tilbageslaget kommet, og Valgene i 1849 var en stadig Fremgang for det konservative Parti.

De første ordinære Valg til den nye Rigsdag afholdtes i December 1849. København skulde vælge 9 Repræsentanter til Folketinget og 5 til Landstinget. Partierne var endnu uklare; ved Folketingsvalget opstilledes ligesom i 1848 mange Løsgængere, og der var ikke faa Kredse med 3 eller 4 Kandidater. Men Bevægelsen til højre var stadig tydelig. De konservative samledes i »Den patriotiske Forening« og gik enige og vel ledede til Valg. Ørsted og Ussing stillede sig ikke, hvorimod David denne Gang opnaaede Valg. De nationalliberale var daarligt organiserede, tilbageholdende i deres Agitation og uden skarpe Grænser over for de konservative. Det var især Næringsspørgsmaalet, som dannede Skel, og det er betegnende, at en af de konservative Kandidater, Professor Velschow, i sine Valgtaler anbefalede sig med, at han var Søn af en Oldermand! — De radikale var helt forsvundne som Parti, kun Lunde stillede sig i Nyboder og blev valgt der paa sit eget gode Navn. De andre 8 Kredse deltes ved Valget ligeligt mellem de to Partier: hvert af dem fik 4 Kandidater valgt.

Den Fremgang, de konservative havde opvist ved Folketingsvalgene, fortsattes ved det kort efter paafølgende Landstingsvalg. Blandt de valgte 5 Landstingsmænd var der dog to af liberal Farve, Professor Jo. Fr. Schouw og Etatsraad L. N. Hvidt. Men da begge disse frasagde sig Stillingen — Schouw, fordi han samtidig var bleven valgt i en anden Kreds, Hvidt, fordi han ikke mere vilde deltage i det politiske Liv —, afholdtes i Januar 1850 et Suppleringsvalg, ved hvilket to udpræget konservative, Etatsraad Blechingberg og A. S. Ørsted, sendtes ind i Landstinget. Derefter var Bankdirektør H. P. Hansen den eneste af Københavns Landstingsmænd, som havde

bevaret noget af det liberale Anstrøg, og selv han stod dog et Stykke til højre for Partiet.

I de Aar, som nu paafulgte, tog Reaktionen Fart, — Bevægelsen var stigende gennem Moltkes andet og tredie Ministerium og under Ministeriet Bluhme, indtil endelig Kulminationen naaedes, da A. S. Ørsted dannede Ministerium i Foraaret 1853. I disse Aar kom den Tanke naturligt frem blandt Frihedens Venner at fejre Grundlovens Aarsdag som en særlig Festdag, — en Afløser af d. 28. Maj, der allerede i flere Aar ikke var bleven mindet. Paa Grundlovens første Aarsdag, i 1850, holdtes endnu ikke nogen offentlig Fest i København, kun en privat Sammenkomst af Ministre og Rigsdagsmænd paa Skydebanen. Paa samme Maade gik det de to følgende Aar. Men i 1851 hed det i en af Festsangene:

Maatte dog ad Aare denne Fest
Se det ganske Folk som selvbudt Gæst!
Selv om Himlens hvælvede Krystal
Skulde være Gildets Højloftshal.

Og i 1852 begyndte »Fædrelandet« at agitere for Grundlovsfester i stor Stil: De offentlige Bygninger skulde flage, Musikken spille i Gaderne og Kanoner salutere fra Volden; saa fulgte nok de private efter og lukkede deres Butikker og Værksteder. Der blev dog ej heller i dette Aar foranstaltet andet end den sædvanlige Sammenkomst paa Skydebanen. Der manglede endnu noget for ret at samle Folket om Grundloven: først da der var Udsigt til at miste den, begyndte man for Alvor at skønne paa, hvad man havde.

Det var denne Udsigt, der begyndte at vise sig, da den gamle A. S. Ørsted var bleven Konseilspræsident, og d. 5. Juni 1853 fejredes da for første Gang Grundlovsdagen ved en offentlig Fest i København. En Procession paa ca. 15,000 Mennesker med Faner og Musik drog gen-

nem Byen til Gothersgades Eksercerplads, hvor Festen holdtes. Ploug havde skrevet en Sang, og Festtalen holdtes af Tøjmager Lund.

Men Ørsteds Regimente blev stadig skrappere. Der kom Tider, som mindede om Enevældens haardeste Tryk med Forfølgelser mod Pressen og Frihedsmændene som under Kristian VIII. Liberale Embedsmænd — Andræ, Hall og Monrad — blev afskedigede, og Kongen maatte, meget mod sin Vilje, underskrive en skarp Irettesættelse til Gehejmearkivar Wegener. Bræstrup forbød de i København bosiddende Nordmænd at fejre deres 17. Maj-Fest med en Procession ud til Enighedsværn. Faa Dage efter, d. 26. Maj 1854, blev der anlagt ikke mindre end 39 Pressesager mod »Fædrelandet« og andre liberale Blade. Stemningen over hele Landet var mørk og forbitret, — selv Frederik VII's Popularitet begyndte at vakle.

Under disse Omstændigheder blev Grundlovsfesten 1854 en storartet Demonstration mod Regeringen. Festen holdtes denne Gang paa Eremitagesletten, hvor 25,000 Mennesker var samlede. Samme Dag udgik Indbydelse fra frisindede Mænd til at danne en Forening til at værne om Grundloven. Nu forstod baade nationalliberale og Bondevenner, at det gjaldt om at holde sammen.

Ogsaa paa andre Maader gav den forbitrede Stemning mod Ørsted sig Udslag i København. I August 1854 forefaldt saaledes en Demonstration af Borgervæbningen paa Fælleden.

Der skulde afholdes en Revu; men forinden denne begyndte, traadte Kompagnicheferne frem foran deres Kompagnier og meddelte, at de havde erholdt en højere Ordre, ifølge hvilken der vilde blive udbragt et Leve for Hs. kgl. Højhed Arveprinsen, som man haabede, enhver vilde istemme; men enhver, som derimod lod noget uvedkommende Raab høre, vilde paadrage sig strengt Straf-

ansvar. Efter Revuen udbragte Cheferne det paabudte Leve for Arveprinsen, som blev temmelig svagt besvaret; men derefter istemmede Mandskabet et rungende Hurra for Grundloven af 5. Juni 1849, og dette Raab gentoges mange Gange, stedse under levende Bifald, indtil Korpsene opløstes inde i Byen [1]).

Men Frederik VII kunde ikke holde dette ud: d. 12. December 1854 fik Ministeriet Ørsted sin Afsked. Dermed var atter det gode Forhold oprettet mellem Kongen og hans Undersaatter. Allerede d. 18. December bragte Hovedstaden ham et storartet Fakkeltog paa Kristiansborg, — en Procession paa mange Tusinde Mennesker med over 1200 Fakler, i sit Slags det mest imponerende, som endnu var set. Og da Grundlovsfesten holdtes d. 5. Juni 1855, denne Gang i Tivoli, deltog Kongen og hans Gemalinde i Festen, og Hurraraabene for ham lød saa kraftigt som nogen Sinde.

Vor Frihedsbevægelses Nestor, den gamle *L. N. Hvidt*, skulde netop opleve at se de Ideer, han selv havde bidraget saa meget til at bære frem, saaledes sejre for anden Gang. Han havde været Deltager i vort politiske Liv fra dets første Morgengry. Han var en af de »oplyste Mænd«, der af Frederik VI sammenkaldtes i 1832 for at forberede Stænderforfatningens Indførelse, og siden var han bestandig en af Hovedstadens Repræsentanter i Forsamlingen i Roskilde. Allerede i Trediverne kæmpede han her for Handelsfrihed og for Stænderforsamlingernes Offentlighed, og fra det Øjeblik, de konstitutionelle Bestræbelser tog Fart under Kristian VIII, stillede han sig, trods sine 63 Aar, Side om Side med de unge Mænd, der tilhørte et helt andet Slægtled. Hans egen Virksomhed naaede langt tilbage i Fortiden. Det var ham, som i 1819 var Reder

---

[1]) Fædrelandet 22. Aug. 1854.

for vort første Dampskib »Caledonia«; hans blomstrende Handelsforretning blev ødelagt af Krigen 1807, hans Borgerskab som Grosserer er fra 1799, og saa var han endda teologisk Kandidat fra 1795!

Hans Fødeby lagde stærkt Beslag paa hans store Dygtighed og hans utrættelige Arbejdsevne. Da Grosserersocietetet i 1842 fik Ret til selv at vælge sin Formand, var det L. N. Hvidt, som blev valgt, og han beholdt denne Stilling indtil faa Uger før sin Død. Han var Kurator ved Vajsenhuset, Direktør for Københavns Sparekasse og i 20 Aar den ledende Mand i Nationalbankens Bestyrelse. Saa snart den nye Kommunalforfatning var indført i 1840, blev han valgt til Borgerrepræsentant, og fra 1841 var han Forsamlingens Formand. Sjældent har vel en Formand været i den Grad Udtryk for den Forsamling, han repræsenterede, som Hvidt var det her, — sjældent maaske ogsaa en Borger været et saadant Samlingspunkt for en hel By, som Hvidt var det i København i disse Aar. Der var i 1848 Dage, hvor den beskedne Mand maatte forlade sit Kontor paa Børsen ad en Bagdør for at slippe for de Ovationer, som hans Bysbørn vilde bringe ham ude paa Gaden. Og da han i 1849 kunde fejre sit Halvtredsaars Jubilæum som Borger i Byen, samledes Borgerrepræsentationen efter Næstformandens Indkaldelse til et ekstraordinært Møde med det ene Punkt paa Dagsordenen: at lykønske sin Formand. Hvidt var selvskreven som Medlem af vort første konstitutionelle Ministerium og af den grundlovgivende Rigsdag, og i hans Arbejdsværelse blev Udkastet til Femte Juni-Grundloven skrevet af ham, Lehmann og Monrad.

Efter Grundlovens Udstedelse deltog han ikke mere i Politik. I 1853 frabad han sig Genvalg til Borgerrepræsentationen, og i 1855 opgav han sin Virksomhed i Banken. Han døde d. 16. Marts 1856 i sin Alders 79. Aar. Borgerrepræsentationen holdt Møde Dagen efter; men Mø-

det blev straks hævet, da Formanden havde givet Forsamlingen Meddelelse om, at L. N. Hvidt var død.

Der er ikke mange Mænd, hvis Liv og Virksomhed i den Grad er knyttet til Hovedstadens Udvikling som L. N. Hvidts, — man maa vist gaa helt tilbage til det 17. Aarhundrede, til Borgmester Hans Nansen, for at finde et Navn, der kan sættes ved Siden af hans. Hvidts eget Levnedsløb er som et Symbol paa hele Byens Udvikling. Det var i disse Aar, København gik over fra at være en Embedsmandsby til at blive en Handels- og Industriby; og Hvidt selv, der var uddannet til Embedsvirksomhed og i sin Ungdom havde prædiket i Holmens Kirke, endte med at blive Handelsmand, Bankdirektør og Politiker.

I Hundredaaret efter hans Fødsel rejste Københavns Kommune ham det Monument i Ørstedsparken, der vil bevare Mindet om hans karakterfulde Hoved med de skarpe, energiske Træk, de kraftige Øjenbryn og det buskede Haar.

VII. BYENS UDVIDELSE.

Portene aabnes.

Den politiske Frihed var vundet, Freden udadtil var genoprettet, — nu var det Tid til nyttige Reformer.

1848 havde ikke forandret Københavns ydre Fysiognomi. Endnu laa de spærrende Volde omkring Byen, endnu stod Bommænd og Konsumtionsbetjente i alle Porte, endnu laa det store Demarkationsterræn unyttet hen foran Byen, medens Folk inden for Voldene trængtes om hver Tommes Plads. Her var nok for den nye Tid at rydde op i, og det var en selvsagt Ting, at den Frihedens og Frihandelens Aand, der havde sejret i 1848, ikke i Længden kunde finde sig i de snævre Grænser, som Aanden fra Frederik VI's Dage havde afstukket.

Den første Indrømmelse, der blev gjort, var den, at man holdt op med bogstaveligt at lukke Portene om Natten. Portspærringen var jo — efter at Troen paa Fæstningens militære Betydning i Virkeligheden var opgivet — alene et Middel til Beskatning, en Maade, paa hvilken Stat og Kommune kunde skaffe sig en Indtægt. Men til dette Formaal var en Landevejsbom og en Toldbetjent tilstrækkelig. Om selve de jernbeslaaede Portfløje stod aabne eller var lukkede, betød intet, og det var ikke nogen stor Overvindelse for Autoriteterne paa dette Punkt at imødekomme Befolkningens Ønsker. Nørreport havde jo længe staaet paa Klem for dem, der vilde betale. I 1848

blev det paabudt, at ogsaa Vesterport skulde staa aaben om Natten [1]). Østerport blev holdt aaben fra 1. Januar 1851, Amagerport fra 28. Maj 1852 og Norgesporten i Kastellet fra 1. September 1853. Kastelsporten lukkedes dog igen efter Krigsministerens Befaling i Marts 1854 paa Grund af de politiske Forhold (Krimkrigen); men fra 1. Februar 1855 blev denne Forsigtighed atter opgivet.

Nu kunde man altsaa komme ud og ind af alle Portene Natten igennem. Men det kostede noget; thi Bommene lukkedes endnu, som tidligere Portene, hver Nat Kl. 12 og aabnedes først henad Morgenstunden efter følgende Tabel:

Januar og December	Kl.	7
Februar og November	-	$6^1/_2$
Marts og Oktober	-	$5^1/_2$
April og September.....	-	$4^1/_2$
Maj, Juni, Juli og August ..	-	$3^1/_2$ [2])

Det var altsaa kun Omvejen ad Nørreport, man var bleven fri for, ikke de kontante to Skilling, og dem viste Magistraten ingen Tilbøjelighed til at give Afkald paa. Men blandt Befolkningen var Misfornøjelsen med det hele Bomvæsen stadig stigende, og saa meget havde Systemskiftet i 1848 dog bevirket, at Regeringen nu stillede sig ved Publikums Side.

Den dygtige Finansminister i en Række af skiftende Regeringer, Grev Sponneck, fik i 1850 Konsumtionen og den dertil knyttede Formalingsafgift ophævet i Provinskøbstæderne; Ofret var her ganske vist mindre for Statskassen, og der var Byer, i hvilke Afgiften end ikke ind-

---

[1]) Se foran S. 19. — 2. Sekr. 1848 Nr. 1020.

[2]) Dokumenter vedrørende Bomhusene og deres Bortforpagtning 1848—56.

bragte saa meget, som Opkrævningen kostede [1]). København maatte indtil videre nøjes med et Løfte paa Fremtiden; men dette blev for øvrigt ret hurtigt indfriet. Ved Lov af 7. Februar 1851 ophævedes Formalingsafgiften og Møllekontrollen i København, ligesom Maltmøllen mistede sin Eneret til at male Malt. Desuden ophævedes Indførselsafgiften af en Række vigtige Livsfornødenheder: Brød, Mel, Gryn, Kartofler, Fisk, Brændevin og Øl m. m. Af andre Varer skulde Afgiften betales et Aar endnu og først bortfalde d. 1. April 1852.

Efter denne Dag var Byen altsaa helt fri for den gamle forhadte Afgift. »Posekiggerne« forsvandt fra Ravelinerne, og allerede i Maj 1852 blev de fire Konsumtionsbygninger uden for Portene bortsolgte ved Auktion.

Kommunen var endda saa heldig at redde s i n Del af Pengene. Den havde fra gammel Tid Ret til en Part af Konsumtionsafgiften, oprindelig en Tiendedel, senere fastsat til et Beløb af 1692 Rdlr. aarlig [2]). Ministeriet havde forment, at naar den hele Afgift blev ophævet, bortfaldt ogsaa denne Del, og det kom til Proces om Pengene. Men en Højesteretsdom fastslog i 1855, at de 1692 Rdlr. fremdeles skulde udbetales Københavns Kommune af Statskassen [3]).

Trods dette har Kommunalbestyrelsen dog næppe set med ublandet Glæde paa det Fremskridt, som Konsumtionens Afskaffelse unægtelig var; thi den kunde jo ikke være blind for, at det givne Eksempel bragte ogsaa dens egne Portindtægter i Fare. Og dem var den bestemt paa at værge saa længe som muligt. Port- og Passagepengene indbragte 25-30,000 Rdlr., — en anselig Post paa det kommunale Budget. Brændeafgiften i Portene var min-

---

[1]) Saaledes Lemvig og Holstebro. Rubin: Frederik VI.s Tid, S. 465—66.

[2]) Borgerrepr. Forh. 1851 S. 153.

[3]) 2. Sekr. 1853 Nr. 760.

dre værd, — den beløb sig kun til ca. 1800 Rdlr. aarlig. Men Magistraten var nødt til at holde paa den, hvis den vilde sikre sig det langt større Beløb, der indkom i Afgift af Brænde, som tilførtes Byen fra Søsiden; thi det kunde forudses, at Skipperne vilde udskibe deres Brænde uden for Byen og lade det transportere det sidste Stykke Vej til Vogns, hvis de derved kunde slippe for Afgiften. Magistraten gjorde da ej heller Indtryk af at tænke paa nogen Forandring i det bestaaende. Den bortforpagtede Bompengene som sædvanlig. I 1848 havde den bygget et nyt Bomhus ved Vesterport, ja, endnu saa sent som i 1856 lod den det gamle Bomhus ved Nørreport nedrive for at afløses af en ny og helt stadselig lille Bygning af Grundmur med Tegltag og takkede Gavle og Uret over den rundbuede Dør [1]).

Det gik, som man kunde vente: Ministeriet foreslog Kommunen at afskaffe alle Portafgifter sammen med Konsumtionen fra 1. April 1852, og det kunde lægge et lille Pres paa Magistraten ved at tilføje, at i hvert Fald kunde Toldvæsenet ikke længer have med Opkrævningen af Brændeafgiften at gøre. Men Magistraten vendte det døve Øre til: den fik Bomforpagterne til at overtage Opkrævningen af Brændeafgiften, og derved blev det.

Regeringen lod dog ikke Magistraten have Fred. Indenrigsministeren udviklede, at Byens Borgere ikke vilde faa den fulde Fordel af Konsumtionens Ophævelse, naar der fremdeles skulde ske Ophold og Forsinkelse ved Portene af Hensyn til de kommunale Bompenge. Og i hvert Fald burde de Arbejdere, der gik til deres Arbejdspladser tidlig om Morgenen, være fri for Afgiften. Denne samme Tanke udvikledes i et Andragende fra Oldgesellerne, der gjorde opmærksom paa, hvor meget en Afgift af 2 Skilling om Dagen betød for en Arbejdsmand, og at

---

[1]) Bomhusene og deres Bortforpagtning 1848—56.

man ofte saa Fruentimmer og Børn, der arbejdede paa Fabrikkerne, staa ved Bommene og vente, tyndt klædte og i Regn og Kulde, paa, at der skulde blive lukket op [1]).

Under dette Pres fra oven og fra neden bestemte Kommunalbestyrelsen sig til en lille Indrømmelse; de tidlige Morgenvandrere skulde slippe fri, og fra 1. September 1852 opkrævedes Passagepenge af Fodgængere kun indtil Kl. 4 om Morgenen. Reformen gavnede især de Arbejdere, der hver Morgen mellem Kl. $5^1/_2$ og 6 vandrede ud ad de tre Porte, Nørre, Vester og Amager, i Reglen 40—50 gennem hver Port. Ud ad Østerport passerede saa godt som ingen paa dette tidlige Tidspunkt.

Da denne nye Bestemmelse skulde træde i Kraft, skrev Bomforpagter Johnsen de fornuftige Ord til Magistraten, at nu maatte den hellere afskaffe Passagepengene helt. De Toskillinger var ikke alle de Ubehageligheder værd, som fulgte med dem; thi Forholdet var dog i Virkeligheden saaledes, at kun de betalte, der havde Lyst til det, og at ofte Klynger paa 20—30 Personer væltede igennem Portrummet uden at betale, kun udstødende Skældsord mod Bommanden [2]). — Politidirektøren bekræftede denne Skildring: Ofte maatte der opstilles forstærket Vagt med Politiassistance ved Portene, og endda kunde det ske, naar Trængslen var meget stærk, at mange slap igennem uden at betale. Det skete særlig i Vesterport, naar Folk kom ud fra Tivoli efter Kl. 12 [3]).

Det viste sig da ogsaa snart umuligt for Kommunalbestyrelsen at blive staaende ved sin første Indrømmelse. Baade Befolkningen og Ministeriet vedblev at presse paa, og over for Magistratens Indvending, at den ikke kunde give Slip paa Indtægten af Passagepengene, henviste In-

---

[1]) 2. Sekr. 1852 Nr. 703.
[2]) 2. Sekr. 1851 Nr. 2467.
[3]) 2. Sekr. 1852 Nr. 1414.

denrigsminister P. G. Bang til Indførelse af en Formue- og Lejlighedsskat. Da et Aar var gaaet, maatte ogsaa de sidste Nattetimer, mellem Kl. 12 og 4, gives fri, og fra 1. September 1853 bortfaldt Passagepengene af Fodgængere aldeles. De havde i de sidste Aar indbragt ca. 2700 Rdlr. aarlig.

Men for kørende og ridende skulde Afgifterne fremdeles vedblive. Og da Kontrakterne med Bomforpagterne udløb d. 1. September 1853, stilledes disse Intrader til ny Auktion, som sædvanlig paa fire Aar. I sidste Øjeblik gjorde Ministeriet endnu et Forsøg paa at forpurre Magistratens Planer. Samme Formiddag, som Auktionen skulde afholdes, og efter at de Lysthavende allerede havde indfundet sig, indløb en Skrivelse, hvori Ministeriet forlangte, at Portintraderne ikke maatte bortforpagtes paa længere Tid end ét Aar og helst paa endnu kortere Tid. Saa maatte Auktionen aflyses for den Gang, og da en ny blev berammet, var der indført den Bestemmelse, at Kontrakten kunde opsiges med fire Maaneders Varsel. Paa disse Vilkaar blev Portintraderne paa ny bortfæstede paa fire Aar. Trods Fodgængernes Fritagelse mærkedes ingen Nedgang i Indtægterne for Kommunen. De tre Lodder betaltes med i alt 23,400 Rdlr., og Kommunen udbragte i de følgende Aar sin egen Fjerdepart til over 8000 Rdlr. aarlig [1]).

Da Kontrakten atter udløb d. 1. September 1857, bortforpagtedes Bompengene endnu en Gang. Kontrakten gjaldt dog kun for ét Aar, og der blev ikke siden Lejlighed til at forny den. Ved Loven om den udenbys Grundtakst af 14. December 1857 blev alle Afgifter for Passage gennem Portene endelig ganske ophævede.

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 15. Aug. 1853 og 14. Sept. 1857. — 2. Sekr. 1853 Nr. 1219.

Demarkationslinien flyttes.

Den egentlige Hindring for Byens frie Vækst var dog stadig til Stede. Finansministeriet havde vist sig imødekommende, og Magistraten kunde man faa i Tale; men det var Krigsministeriet, der raadede for Fæstningen.

Inden for Voldene blev Trangen til nye Boligpladser stedse stærkere. Det forslog saa godt som intet, at Grosserer Lorentzen byggede den nye Nikolajgade og de høje Husrækker i Nyboder. De enkelte tomme Pladser, som endnu var tilbage inde i Byen — Gammelholm og Marmorpladsen —, kunde man ikke enes om at benytte, og Bebyggelsen af den borgerlige Eksercerplads paa Kristianshavn modsatte Sundhedsvæsenet sig, da Stadens gamle Renovationskule laa frisk og vel bevaret derunder. Alt imens vedblev Huslejen at stige — den voksede gennem Trediverne og Fyrrerne med 50 Procent og for de mindre Lejligheders Vedkommende med 100 Procent —, og det var kun en daarlig Trøst at skænde paa Borgerrepræsentanterne, der næsten alle var Grundejere og derfor stadig maatte høre Beskyldninger for, at de intet alvorligt vilde gøre for at skaffe Befolkningen bedre Boligforhold.

Men skulde der for Alvor tænkes paa at skaffe ny Byggeplads, da var det uden for Voldene, der maatte bygges, og her var det for Byens Udvikling saa heldigt, at Grundejernes Interesser faldt sammen med det almenes.

Indtil 3000 Alen foran Voldene, det vil sige til Pilealleen, Falkoneralleen og Jagtvejen, skulde der være fri Udsigt og frit Skud fra Fæstningen. Ingen ny Bygning maatte her opføres og ingen ældre ombygges uden Militæretatens Tilladelse. Nøje Forskrifter var givne for Bygningernes Konstruktion, — Huse af Bindingsværk i én Etage over grundmurede Kældere af mindst tre Fods

Dybde. Spotterne sagde, at i Krigstilfælde skulde Husene kunne pakkes sammen og lægges ned i Kælderen [1]).

Indtil 1840 vaagede en saakaldt *Demoleringskommission* over disse Reglers Overholdelse, og ingen Bygning maatte paabegyndes paa Demarkationsterrænet, før Kommissionen havde approberet Tegningen til den. Demoleringskommissionen ophævedes 1840, men dens Forretninger gik da over til Ingeniørkorpset, og i selve Bestemmelserne skete ingen Forandring.

Naar en Bygning skulde opføres, maatte Ejeren udstede et Revers til Ingeniørkorpset, hvori han forpligtede sig og alle efterfølgende Ejere til, saa snart det af Militæretaten blev forlangt, at nedrive Bygningen og ryddeliggøre Pladsen uden noget Krav paa Erstatning. Naar en ældre Bygning brændte eller blev nedbrudt, kunde Militæret forbyde dens Genopførelse, hvis den befandtes hinderlig for Byens Forsvar, — saaledes gik det f. Eks. med »Lille Kongens Mølle« paa Østervold, der brændte i 1842 [2]).

Men fra samme Aar haves et Eksempel paa, at Grundejerne begyndte at protestere mod denne Tvang og at drage Lovmæssigheden af den i Tvivl. Da Stjernemøllen ved Øster Farimagsvejen var brændt i 1842, udstedte vel dens Ejer det sædvanlige Revers for at faa Lov til at bygge igen, men Dokumentet fik følgende Tilføjelse:

»Dog meddeler jeg nærværende Revers kun under udtrykkelig Reservation af min Ret til ved Domstolene at faa afgjort, hvor vidt jeg er pligtig at udstede saadant Revers, eller jeg og efterkommende Ejere af merbemeldte Grund ere pligtige at taale de heri gjorte Betingelser og Indskrænkninger, da Reverset selvfølgeligen, saafremt det ved Dom afgøres, at slig Forpligtelse ikke kan forlanges

---

[1]) Et Par af disse Trævillaer, byggede efter de militære Forskrifter, findes endnu i Østerbros Allé.

[2]) Schlegel: Samling af Højesteretsdomme I, 210. — 2. Sekr. 1845 Nr. 1454.

af mig og Grundens efterkommende Ejer, ikke længer skal være gyldig eller for os forbindende.« [1])

Andre forsøgte mere ligefremt at sætte sig ud over de militære Bestemmelser; men det gik dem da ogsaa ilde. Paa Glaciholmen lod Gartner Rudolphis Enke opføre et lidet Bindingsværks Hus uden først at indhente den befalede Tilladelse. Hun selv kaldte Huset for et Brændeskur, Ingeniørkorpset kaldte det en Pavillon. Hun blev straks tiltalt ved Kriminalretten af de militære Myndigheder, der forlangte Huset nedbrudt og saavel Enken som de Haandværkere, der havde arbejdet for hende, dragne til Ansvar [2]).

Allerede i 1846 ansøgte 152 Ejere af udenbys Grunde om Ophævelse af de forskellige Indskrænkninger i deres Byggeret [3]). De gentog deres Andragende i 1850 [4]); men det var saa langt fra, der blev taget noget Hensyn til det, at Krigsministeriet netop paa samme Tid begyndte at skærpe sine Forholdsregler.

Tidligere havde Militæret altid tilladt at bygge, naar Forskrifterne i Plakat af 13. Oktober 1824 overholdtes; men efter 1850 nægtedes Tilladelsen aldeles. Begyndelsen skete med en Jordlod, som Kommunen ejede ved Øster Farimagsvej, og som i Sept. 1850 blev udbudt til Salg. Da indløb Skrivelse fra Krigsministeriet, at Lodden ikke maatte bebygges. Magistraten mente, at dette Forbud var uhjemlet, ligesom det i hvert Fald stred mod gammel Praksis, men foretog sig for øvrigt intet videre.

Det gjorde derimod en anden Grundejer, Tømmermester *Wildau,* der vilde have det Spørgsmaal klaret til Bunds: om Krigsministeriet kunde forbyde alt Byggeri paa Demarkationsterrænet, naar Bygningerne for øvrigt

---

[1]) 2. Sekr. 1842 Nr. 3510.
[2]) 2. Sekr. 1851 Nr. 2255.
[3]) Sager: Kbhvn. som Stad og Fæstning, 1846.
[4]) Borgerrepr. Forh. 15. Aug. 1850.

opfyldte Lovens Forskrifter. Han indsendte til Ingeniørkorpsets Approbation Tegningerne til en Bygning, som han agtede at opføre paa en Grund paa Hjørnet af Ladegaardsvejen og Vester Farimagsvej. Det var en simpel Værkstedsbygning, 1-Etages Bindingsværk med Kælder under, i alle Maader indrettet efter Militærets Forskrifter. Ingeniørkorpsets Svar var, som forventet, et Afslag. For at faa Sagen til Doms begyndte Wildau derefter at opføre Huset, og Krigsministeriet anlagde Sag. Men det militære Standpunkt var ikke til at rokke: Wildau tabte Sagen gennem begge Instanser og forpligtedes til under en daglig Mulkt af 5 Rdlr. at nedrive den paabegyndte Bygning[1]).

Denne strikse Optræden fra Militærets Side hang sammen med nye Planer om Københavns Befæstning. De gik ud paa at omgive Byen med en dobbelt Forsvarsrække: uden om Forstæderne en Række fremskudte Forter og bag dem den gamle Vold som en indre Linie; nærmest foran denne skulde da Demarkationsforpligtelsen gennemføres med Strenghed, — Rummet indtil Søerne skulde om muligt helt ryddes for Bygninger. Men samtidig mistede Demarkationsterrænet uden for Søerne sin Interesse for Militæret.

Da denne Plan blev bekendt gennem en Kommissionsbetænkning i 1851, skyndte Hovedstaden sig at gribe det Tilbud, som laa heri. Da Rigsdagen sammentraadte i Efteraaret 1851, fremsatte en af Byens Rigsdagsmænd, Professor *Wilkens*, Forslag om en ny Demarkationslinie. Forslaget var i Overensstemmelse med de militære Planer og gik uden Vanskelighed igennem, og ved Lov af 6. Januar 1852 rykkedes *Demarkationslinien tilbage til Søerne*. Den nye Linie kom til at gaa fra Rosenaaens Udløb i Kallebodstrand til det sydøstre Hjørne af Sct. Jørgens Sø; derefter langs Søernes østre Side til Østerbrogade, ad Ci-

[1]) Schlegel I, 585. — Wildaus Proces og Dom (trykt). — Købke: Kbhvn.s Fæstningsværker S. 30.

tadelsvejen og i lige Linie videre over Kalkbrænderivejen ud til Sundet.

Saaledes blev hele Terrænet uden for Søerne givet fri til Bebyggelse. Regeringen betingede sig ikke nogen Godtgørelse for de Rettigheder, den gav Slip paa, og den voldsomme Værdiforøgelse, som derved tilførtes disse Arealer, kom som en Gave fra det offentlige til de daværende Grundbesiddere.

Forstædernes Bebyggelse.

Nu blev der livligt ude i Forstæderne, — der var jo nu Frihed til at bygge; og »Friheden« blev i fuldt Maal benyttet. I Aarene 1850—57 opførtes 296 nye Bygninger uden for Portene, gennemsnitlig 37 Nybygninger aarlig [1]). Menneskemasserne fra de overfyldte Baggaarde inden for Voldene pressede jo paa, og der var Penge at tjene for Grundejere og Spekulanter. Hver Dag, der gik hen, før Lejekasernen stod færdig, betød en Formindskelse i Gevinsten, og der var altsaa ikke Tid til at tage æstetiske eller hygiejniske Hensyn. Resultatet blev derefter: det blev de triste og ensformige Sidegader paa Nørre- og Vesterbro, som man nu bagefter med store Pengeanvendelser søger saa vidt muligt at bøde paa.

Nørrebro kom først med i Bebyggelsen og blev derfor mishandlet værst. Tømrergade og Smedegade anlagdes i 1853, Murergade i 1854, og hele det store Blaagaards Kvarter fyldtes med Huse paa Kryds og tværs.

Forfatteren af »Blaagaards Mysterier« fortæller i sin skæmtende Form om Forholdene herude efter 1852:

»Tidligere havde der hvilet en idyllisk Ro over hele det blaagaardske Landskab. Byen kendte næppe dets Eksi-

---

[1]) E. Hornemann: Den nuværende Husvildhed, 1857. S. 15.

stens og forstyrrede ikke dets Fred; nu opnaaede det efterhaanden en sørgelig Berømmelse. Man gik ud for at se paa det, ligesom man gaar ind i et Menageri og ser paa de vilde Dyr og glæder sig over, at man er fri for dem i sit Hjem; ja, man begyndte nu at sætte det i Bladene. Nogle behandlede den komiske, andre den bedrøvelige, men alle var enige om at behandle den snavsede Side af Sagen med den største Strenghed. Men uagtet alle disse Angreb og uagtet Vejenes Forfald, Lygte- og Vægterløshed solgtes den ene Grund efter den anden, byggedes det ene Hus efter det andet, flyttede den ene Familie ind efter den anden.«

Følgen af alt dette Hastværk blev saadanne Besynderligheder som f. Eks. den Forbindelse mellem Aaboulevarden og Nørrebrogade, der bugter sig frem gennem Evaldsgade og Thorupsgade, Korsgade, Vesselsgade, Baggesensgade og Dosseringen. Eller selve Dosseringens Bebyggelse: i den ene Ende med Villaer i 15 Alens Afstand fra Dosseringen; dernæst med høje Huse i 12 Alens Afstand og med Façade ud mod en Fodsti, som Beboerne kun har Adgang til med Vandvæsenets Tilladelse; endelig paa det sidste Stykke ud til en offentlig Gade. Man har ikke vidst, om man langs Søens Bred skulde anlægge et Villakvarter eller en Pragtgade, og Resultatet blev saa ingen af Delene. Den lille Stump Gade ved Dronning Louises Bro er kun fremkommet, fordi Hjørnegrundens Ejer, Tømmermester Wildau, ønskede det saaledes, da han i 1857 skulde have Grunden bebygget. Og Husrækkens Afstand fra Søen er lige saa tilfældig. En Tømrer Bergmann, der i 1853 byggede det første Hus paa Dosseringen (Matr.-Nr. 36 y, i Nærheden af Korsgade), havde lagt sit Hus i 12 Alens Afstand fra Dosseringen, og efter dette Hus rettedes senere Naboejendommene til [1]).

Som Bergmann og Wildau byggede efter deres eget

---

[1]) Undersøgelser herom ved 4. Afd. 1896 B. Nr. 161.

Hoved, byggede enhver anden efter sit. Spekulationen i de blaagaardske »Parceller« gik lystig i de Dage, og »Parcelvejen« (nu Griffenfeldtsgade) fik Navn efter dem. Inspektøren ved Ladegaarden, Bülow, var Ejer af en Del Parceller ned mod Aaen, og han fik Tilladelse til for egen Regning at anlægge en Bro over Ladegaardsaaen for at sætte det nye Kvarter, han der anlagde, i Forbindelse med de Grunde, han ejede paa den frederiksbergske Side, hvor Navnet »Bülowsvej« endnu bevarer Mindet om ham [1]). Kaptajn Bangert paa Solitude fik en lignende Tilladelse; han bebyggede et Kvarter noget længere ude og fik baade sin »Bangertsgade« og sin »Bangertsbro« (ved Brohuset)[2]). Inden 1857 var Bebyggelsen naaet helt ud i Kløvermarken, mellem Jagtvejen og Lygten. Den første Gade herude var Allersgade, der i 1857 blev opkaldt efter Grundenes Ejer [3]).

De nye Gader og Veje var jo alle sammen private, og de var, som Brygger J. C. Jacobsen skrev i 1856, »i Reglen i den beklageligste Forfatning, uden Brolægning, uden Fortove og, hvad der var endnu værre, uden Rendestene« [4]). Der var hverken tænkt paa Vandafløb eller paa Tilførsel af Drikkevand; der var ingen Lygter og ingen Vægtere, og Renovationsvæsenet maatte passe sig selv. Over den stinkende Grøft langs Blaagaardsvejen førtes bestandige Klager; men Parcelejerne vægrede sig ved at lade den oprense, og da Vejen var privat, var derved ikke videre at gøre. Selve Vejen var bundløs. Kommunen havde tilbudt at besørge den første Istandsættelse af den, imod at den blev aabnet for offentlig Færdsel. Men Parcellisterne frygtede for, at derved skulde nye Byrder blive dem paalagte, og de modtog ikke Tilbudet. Paa Korsvejen saa det ikke bedre ud. Inde i Byen morede man sig

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 6. Dec. 1852.
[2]) Smstds. 31. Okt. 1853.
[3]) 2. Sekr. 1857 Nr. 3584.
[4]) Borgerrepr, Forh. 14. April 1856.

i 1855 over, at et lille Læs Tørv var bleven stikkende saa dybt i Mudderet derude, at Hestene maatte spændes fra og alle Tørvene læsses af, før det lykkedes at faa Vognen i Gang igen.

Drikkevandet skaffede man sig i Begyndelsen fra Brønde, der direkte modtog Grundvandet fra Assistens Kirkegaard og derfor var saa sundhedsfarlige, at Politiet forbød Brugen af dem. I 1854 fik man da indlagt nogle provisoriske Ledninger fra Peblingesøen og Ladegaardsaaen.

Ikke bedre saa det ud paa den anden Side af Nørrebrogade. Her var *Sct. Hans Gade* bleven anlagt paa 1. Blegdam, uden at noget Forsøg paa Vandafledning var blevet gjort. Spildevandet løb langs Gadens Rendestene lige ned i Sortedamssøen, hvor det blandede sig med Byens Drikkevand.

Vandinspektør Colding skildrer i 1854 Forholdene saaledes:

Hidindtil har, som bekendt, Jorderne og Ejendommene paa Stadens Grund udenfor Voldene henligget uden andet Vandafløb end det, som fra Arilds Tid har fundet Sted. Stadens Kommunalbestyrelse troede sig ikke berettiget eller beføjet til at ordne Forholdene, da Grundene, Vejene, Vandledningerne, Spildevandsafløbene, kort sagt Alt var Grundejernes private Ejendomme. Vandafløbet blev derved i Virkeligheden hvert Aar slettere og slettere; thi Grøfterne forfaldt uden at blive rensede, Grunde, hvorover Vandet tidligere havde haft Aftræk, opfyldtes flere Fod med Skrallesnavs for at blive tjenlige til Bebyggelse, Vandløbene indskrænkedes ved Udvidelser af de private Haveanlæg etc. etc. Vi behøver kun at drage os til Minde, hvorledes den største Del af Blegdamsgrundene ere situerede. Indtil for ikke længe siden gik det eneste Afløb fra disse til Stadens Drikkevandsbeholder. Der fandtes vel, ligesom der endnu findes, en afskyelig stinkende Pøl i Store Ravnsborg Have, som var bestemt til at optage Afløbs- og Skidenvandet fra Grundene, Vaskerierne og en Del af Ejendommene paa Fælledvejen; men denne kunde naturligvis kun optage et bestemt Kvantum, og hvad deri ej kunde

rummes, løb samme Vej som Vandet i Pølen, forsaavidt som det ikke fordampede, nemlig i Sortesøen. — For Tiden er Skidenvandet fra Fælledvejen givet et andet Afløb, og Vandvæsenets Dossering er bleven forhøjet saaledes, at et direkte Afløb til Søerne er blevet umuligt; ved Foraarstider ere derfor store Strækninger af Blegdammene oversvømmede, og dette Vand maa henstaa saalænge paa Grundene, til det enten er fordampet eller sivet igennem Jorden til Søerne. — Indtil for kort Tid siden var en stor Del af Blaagaards Parceller beliggende paa en lignende Maade, idet de aarlig oversvømmedes af Nørrebros Kloakvand . . . Jeg maa anse det for særdeles paatrængende, at der snarest muligt udarbejdes en samlet, paa Opmaalinger og Undersøgelser i Marken grundet Plan for Vandafledninger for det hele paagældende Terræn, saavel for Stadens som for Amtets Andel . . .; thi en hensigtsmæssig Afledning af Vandet vil højst sandsynligt blive en Umulighed, naar Bygninger først blive opførte paa lavtliggende Steder og større eller mindre Kloaker eller Underløb blive nedlagte til Afledning af Vandet fra visse Strækninger, uden Hensyn til, om det staar i Strid med en hensigtsmæssig Vandafledning for det Hele eller ikke. [1])

Det hævnede sig, at Bebyggelsen paa de udenbys Jorder var bleven holdt hen saa længe. Inde i Byen var Boligtrangen bleven saa stærk, at Folk tog til Takke med hvad som helst for blot at faa Tag over Hovedet, og i samme Øjeblik, der lukkedes op for Jorderne uden for Søerne, væltede derfor Menneskestrømmen derud. Byggeriet kastede sig saa voldsomt over det frigivne Areal, at der ikke blev Tid for Autoriteterne til at foretage de allernødvendigste Forberedelser. Det varede 5—6 Aar, inden de fornødne Planer og Lovbestemmelser var i Orden, og i den Tid byggede den private Foretagsomhed løs paa egen Haand, og mange smukke Muligheder blev forspildte.

Da Bebyggelsen tog fat i 1852, havde man end ikke et brugeligt Nivellement over Terrænet. Der fandtes kun Generalstabens Kort fra 1848, hvis Femfodskurver ikke gav tilstrækkelig Nøjagtighed. I 1854 fik man Terrænet

[1]) Brolægnings- og Vejvæsen 1859 Nr. 21.

opmaalt og en Del Højdepunkter fastsatte langs Gader og Veje i en indbyrdes Afstand af ca. 1000 Fod [1]). Men ogsaa denne Opmaaling var kun et Forarbejde til en egentlig Bebyggelsesplan, og foreløbig var der ingen, der vidste, hvorledes de fremtidige Gader vilde komme til at gaa.

I 1855 androg Arkitekt Herholdt m. fl. hos Ministeriet om, at en Bebyggelsesplan for Forstæderne maatte blive udarbejdet. Der blev ogsaa nedsat en Komité med denne Opgave; men den kom snart til den Erkendelse, at saa længe ikke det allernødvendigste, Regulering af Vandløbene, var ordnet, vilde det være haabløst at forsøge paa at planlægge Gader [2]). Det betød derfor ej heller meget, at det i 1854 var bleven bestemt, at ingen Bygning maatte opføres i Forstæderne, forinden Brolægnings- og Vejkommissionen havde attesteret, at der fandtes fornøden Vej til og Vandafløb fra Byggegrunden. Hvis man ikke helt vilde forbyde Byggeriet, maatte Autoriteterne i den Henseende tage til Takke med, hvad der fandtes. Et Forslag til en samlet Bebyggelsesplan blev først forelagt og vedtaget i Borgerrepræsentationen d. 26. Oktober 1857, samtidig med den udenbys Kloakplan. Da var allerede det meste foregrebet, og for det, som endnu stod tilbage, blev Planen kun delvis fulgt. Ryesgade blev anlagt efter Forslaget, men en planlagt Gade fra Vesterbros Torv over Skydebanens Have til Vesterfælled kom aldrig til Udførelse. Kun Svendsgade er en lille Stump af den oprindelige store Plan.

Hvad der først maatte gøres, var altsaa *Vandafledningens* Ordning. Og medens der stadig byggedes videre uden Spildevandsafløb, arbejdede Autoriteterne paa at faa de nødvendigste Dele af et Kloaksystem anlagte paa det store Nybyggerterræn.

---

[1]) 2. Sekr. 1856 Nr. 1005.

[2]) Borgerrepr. Forh. 1855 S. 23, 138.

Der var foreløbig slet ingen Lov eller Regel for disse Ting derude. Forordningen af 29. Juli 1846 om skadeligt Vands Afledning gjaldt ikke for Københavns Grund. Den eneste Myndighed, som hidtil havde taget sig noget af Vandløbene her, var Vandkommissionen. Under denne sorterede saavel Ladegaardsaaen som de mindre Vandløb, i alt seks, der fandtes paa Forstædernes Grund. Men Vandvæsenets Interesse i disse Vandløb gik alene ud paa at sikre sig det rene Vand og værge sig mod det skidne. At indrette Kloaker og Spildevandsledninger laa jo fjernt fra Vandkommissionens Opgaver, og da den i 1853 blev spurgt om sin Mening, kunde den derfor svare, at naar blot Ladegaardsaaen, Lersøen og de tre københavnske Søer fremdeles blev forbeholdte Vandvæsenet, var den ubekymret om det øvrige.

Magistraten foreslog da som det nemmeste, at Forordningen af 1846 udvidedes til ogsaa at gælde for København, og at der her ligesom paa andre Steder blev udnævnt Vandsynsmænd og anordnet en Landvæsenskommission, der i hvert enkelt mødende Tilfælde skulde træffe Bestemmelse om Vandafledningen. Men Ministeriet forstod fuldt vel, at Forholdene paa Hovedstadens Jorder var saa vidt forskellige fra de Markjorder, for hvilke den nævnte Lov var beregnet, at denne aldeles ikke kunde bruges her, og det udbad sig derfor et andet og bedre Forslag.

Magistraten maatte altsaa til at tage kraftigere fat, og den overdrog da Vandinspektør Colding at udarbejde en fuldstændig Plan til Spildevandets Afledning fra Byens Jorder.

Colding havde sin Kloakplan færdig i 1856. Den faldt naturlig i to Dele: en østlig med Afløb til Sundet og en vestlig med Udløb i Kallebodstrand.

Den østlige Del voldte ikke større Vanskeligheder. Den berygtede Blegdamsgrøft skulde afløses af en lukket

Kloak under den nye Gade, som samtidig blev foreslaaet anlagt hen over alle Blegdammene (Ryesgade); men for øvrigt kunde de gamle Linier og Udløb i det væsentlige bevares.

Ogsaa i det vestlige System bibeholdtes de to ældre Løb: Rosenaaen og det mindre Vandløb ved Belvedere. Men Colding foreslog at gøre dette sidste til Hovedafløbet for at fjerne det urene Vand saa langt som muligt fra Havnen. Rosenaaen skulde da kun fra den forreste Del af Vesterbro optage Kloakvand, men for øvrigt kun Markvandet fra de ubebyggede Jorder og Drænvandet fra Assistens Kirkegaard, naar den af Polyteknisk Læreanstalt foreslaaede Dræning af Kirkegaarden, som Colding stærkt anbefalede, blev udført. Dette Drænvand skulde gennem et nyt Underløb under Ladegaardsaaen ved Bangertsbro føres ud til Vodrofsaa.

Rosenaaens nedre Løb, der nu som for Aarhundreder siden slyngede sig ned mod Stranden gennem Kristian IV's gamle Fæstningsgrave, skulde helt omlægges og afløses af et nyt, lige Vandløb. Og paa de lave Engstrækninger deromkring maatte intet Hus bygges, med mindre dets nederste Gulv laa mindst 6 Fod over daglig Vande, da der ellers ikke vilde kunne skaffes Afløb. »Saa længe Vandløbet ligger hen, og ikkun Møddinger, Svinerier og Latriner udgøre Omgivelserne, kan det nok nogenlunde forsvares at lade det beholde den Retning, som det selv har antaget; men naar der er Spørgsmaal om at bebygge det omliggende Terræn, det være til Beboelse for »ubemidlede« eller for andre, da tror jeg ikke, at det offentlige bør tillade, at der gøres Anlæg, som vilde gøre en senere Regulering umulig.« [1])

Aaløbet blev da ogsaa reguleret efter Coldings Plan. Paa Strækningen under Vesterbro blev det forandret til

---

[1]) 2. Sekr. 1854 Nr. 1008.

en muret Kloak, som den engelske Ingeniør John Aird udførte i 1856, og som vakte almindelig Tilfredshed [1]). Dette Arbejde var den første Del af den udenbys Kloakplan, som blev bragt til Udførelse.

Med Hovedkloaken til Belvedere havde det derimod længere Udsigter; thi gennem denne skulde efter Planen ogsaa Spildevandet fra Nørrebro have sit Udløb.

Nørrebro var stadig det vanskelige Punkt. Efter Terrænets Fald kunde der ikke afvandes mod Øst længere op end til Sct. Hans Gade; alt det øvrige af Byens Jord skulde afvandes til Kallebodstrand. Den nye Hovedkloak skulde begynde paa Ravnsborgs Grund, gaa ad Blaagaards Langgade og gennem den gamle Akvædukt under Ladegaardsaaen. Her havde man tidligere sluppet Kloakvandet, idet det gennem den aabne Vodrofsaa selv søgte sin Vej ud i Stranden. Men skulde det nu efter Coldings Plan føres gennem en ny Ledning til Udløbet ved Belvedere, maatte denne paa en lang Strækning gaa over Frederiksberg Kommunes Jorder, og der krævedes altsaa en Overenskomst med Amtet, før dette Anlæg kunde udføres.

En Skrivelse fra Colding af 18. Oktober 1857 viser, hvor brydsomme Forhandlingerne herom har været:

> Hr. Kancelliraad Linnemann [2]) har anmodet mig om at opgive, om det er muligt at lægge en Kloak fra Underløbet under Ladegaardsaaen tvers under Amtets Grund med Udløb ved Belvedere, men saaledes indrettet, at den kun skulde aflede Spildevandet fra Stadens Grunde, og derimod ikke skulde optage Afløbsvandet fra Amtets Grund. — Et saadant Arrangement er ganske vist udførbart . . . Aldeles at forhindre enhver gavnlig Virkning af denne Kloak paa Amtets Grund vilde man forøvrigt ikke kunne; thi den vilde i ethvert Tilfælde aflede Grundvandet fra de den nærmest liggende Strækninger, og saaledes gøre disse mere sunde. Een Ting maa jeg imidler-

---

[1]) 2. Sekr. 1857 Nr. 973. — Borgerrepr. Forh. 2. Nov. 1857.

[2]) Borgmester 1856—62.

tid bemærke, nemlig, at hvis Kloaken til Belvedere ikke gøres saa stor, at den i Tiden, naar Amtet bliver tvunget til at sørge for en bedre Afledning af dets Spildevand, end nu er Tilfælde, kan optage Spildevandet fra Amtets Grund, saa maa Amtet selv sørge for de fornødne Kloaker til Spildevandets Afledning. — Fra de Bekostninger, som disse særskilte Anlæg ville medføre, vil jeg aldeles se bort, men jeg vil derimod bemærke, at saalænge Amtet finder og faar Lov til at indbilde sig, at Spildevandsafløbene i Frederiksberg Sogn ere svarende til, hvad man med Billighed kan fordre af et Terræn, der daglig udstykkes mere og mere i smaa Ejendomme, hvorpaa det ene Hus efter det andet skyder op som Paddehatte af den sumpige og usunde Grund, saalænge kan Amtet nægte Anlæg af mere gennemgribende Natur og indskrænke sig til nu og da at anlægge en Jordgrøft eller en Rendesten med Afløb til Vodrofgaards-Aaen eller det nuværende slette Grøfteløb til Belvedere; men naar den Tid kommer — og den bør og vil forhaabentlig komme snart, hvis der overhovedet ikke sættes en Grænse for Byggeriet paa Amtets Grund —, at der forlanges noget fuldkomnere end Vodrofsgaards-Aaen og Grøfteafløbet til denne Aa m. m., da betvivler jeg, at det vil være muligt at gennemføre et System af Kloaker for Amtets Grunde, uafhængigt af Stadens udenbys Kloaksystem, og i ethvert Tilfælde vil et saadant blive meget mindre godt, end hvis det forenes med Stadens. Jeg har den bestemte Mening, at Kloakanlægget for hele det udenbys vestlige Terræn bør udføres under Eet. Er Tiden endnu ikke kommen, da dette kan gennemføres, saa maa man lade Planen henstaa til en kommende Tid, endskønt Planen er sikker paa at blive betydelig vanskeliggjort med hver Maaned, der hengaar, før en Beslutning angaaende dens Gennemførelse tages. — I det Tilfælde altsaa, hvori Amtet nægter at tage Del i Ordningen af det udenbys vestlige Partis Vandafløb paa en passende Maade, saa vil jeg tilraade Kommunen at stille hele den Del af dette Partis Kloaker og Vandafløb, som sigter til en bedre Ordning af Forholdene paa Amtets Grund, i Bero, og kun at udføre Afløbene paa Nørrebro til Underløbet under Ladegaardsaaen, og derpaa lade Afløbsvandet sejle sin egen Sø igennem Vodrofgaards-Aaen, hvor dets naturlige Afløb er, og hvor det har Ret til at gaa, indtil det naar ind paa Stadens Grund paa Vesterbro. — Belvedere Kloaken vilde jeg selvfølgelig kun an-

befale at udføre over Vesterbro og Kongens Enghave, og dermed maatte man saa afvente, om Amtet eller Sundhedsvæsenet maatte finde sig foranledigede til at optage Spørgsmaalet.[1])

Det blev den sidste Udvej — at stille Sagen i Bero —, som Kommunen maatte bestemme sig for. Nogen Overenskomst med Frederiksberg kunde ikke opnaas. Rigtignok var en Kommission, der repræsenterede baade København og Frederiksberg, bleven nedsat af Indenrigsministeriet, og d. 30. November 1857 udkom en Lov, der gav Københavns Kommune Ret til at ekspropriere de til Vandafledningss- og Kloakanlæg fornødne Arealer baade paa Stadens udenbys Grunde og paa den tilgrænsende Del af Københavns Amt. Men om Fordelingen af Udgifterne kunde man ikke enes, og der hengik endnu hele 30 Aar, inden København og Frederiksberg sluttede sig sammen om at udføre det store fælles Kloakanlæg fra Nørrebro til Belvedere. Colding oplevede saaledes ikke at se sin udenbys Kloakplan fuldt gennemført. Man vedblev indtil videre at hjælpe sig med Rosenaaen og udførte Kloakerne paa Nørre- og Vesterbro saa godt, som det under disse Omstændigheder kunde lade sig gøre.

Men trods denne Hindring i Arbejdet kan det dog siges, at med Aaret 1857 var den første vilde Nybyggertid ude i Forstæderne forbi. D. 14. December 1857 udkom en Lov om Gader, Veje og Vandløb i København. Den bemyndigede Kommunalbestyrelsen til at overtage enhver privat Vej, som berørte mere end ét Matrikelnummer. Med Overtagelsen fulgte Ret til at ordne Gadens Afløb og hele øvrige Beskaffenhed, men tillige Forpligtelsen til at sørge for dens fremtidige Vedligeholdelse, Renholdelse og Belysning. Ogsaa de private Veje, der ikke blev overtagne af Kommunen, skulde fremtidig af Ejerne holdes i farbar Stand og forsynes med forsvarligt Vandafløb efter Magi-

---

[1]) 2. Sekr. 1857 Nr. 2389.

stratens Bestemmelse. Ved denne Lov fik ogsaa Kommunalbestyrelsen for første Gang Ret til selv at give Gaderne Navne. Endvidere udkom samme Dag en Lov om den udenbys Grundtakst, hvorved Beskatningsforholdene i de nye Distrikter ordnedes. Og i 1857 paabegyndtes Anlæget af den store Kloak gennem Blaagaards Langgade. Alt dette bevirkede, at Parcelejerne i Blaagaardskvarteret nu selv ansøgte om, at deres Gader og Veje maatte blive overtagne af det offentlige, og de var til Gengæld villige til at give Afkald paa deres tidligere Frihed for Brolægnings- og Lygteskat. Saaledes begyndte omsider den kommunale Civilisation at brede sig ud over Forstæderne. Men uheldigt var det, at man ikke samtidig fik en særlig Byggelov for de udenbys Kvarterer. I den Henseende skete der ikke andet, end at Byggeloven af 1856, som navnlig var beregnet paa den indre By, blev gældende ogsaa for Forstæderne, og der blev intet gjort for at bevare, hvad der endnu kunde være tilbage af disses fordums landskabelige Karakter.

Snart efter fik Nørrebro sin egen *Kirke*. Indsamling af Bidrag til en saadan var begyndt i 1853, men gik kort efter i Staa paa Grund af Koleraen. Saa testamenterede en Pastor emer. Rafn 9000 Rdlr. til Nørrebros Kirke, og derved kom der atter Liv i Sagen. I 1854 skænkede Kommunen en Byggegrund paa Fælleden, og Grundstenen til Sct. Johannes Kirke blev nedlagt af Kongen i 1856. Kirken, den første uden for Voldene siden 1658, blev indviet i 1861.

Befolkningens Tilvækst i de udenbys Kvarterer var følgende:

	1840	1850	1855	1860
Vesterbro	1,711	2,377	3,961	7,296
Nørre- og Østerbro	3,309	4,903	9,156	16,870
I alt	5,020	7,280		24,166

Da den samlede Forøgelse af Københavns Indbyggerantal i Tiden 1855—60 var 11,552, vil det altsaa ses, at saa godt som hele Tilvæksten i disse Aar er foregaaet ude i Forstæderne.

Samtidig var Frederiksberg vokset fra 2304 Indbyggere i 1840 til 8164 i 1860.

Fæstningens Nedlæggelse.

De militære Autoriteter havde ikke affundet sig med Byen ved Loven af 6. Januar 1852. De havde givet Slip paa en Del af Bymarken, men Befolkningen krævede den hele; og Byen var trods den store Udflytning lige saa overbefolket som før.

De nye Arbejder trak nye Folk til Byen, og ikke alle kunde bo i Forstæderne, der endnu laa ret langt adskilte fra den egentlige By, med Fæstningsværkerne og Glaciet imellem. Huslejen og Grundpriserne inde i Byen blev ved at stige, — i 1852 kunde en Byggegrund paa Østergade koste 70 Rdlr. pr. Kvadratalen [1]). Overalt fortsatte man med at forhøje de ældre Huse, med at overbebygge de tidligere Gaardspladser, med at indrette Pakhuse, Vognskure og Stalde til Beboelse; ja, under Koleraen blev det oplyst, at der endogsaa boede Mennesker i Hundehuse og Dueslag eller oven paa Lokumerne i Gaarden. Folketællingen d. 1. Februar 1855 viste, hvorledes særlig Smaagaderne overfyldtes med Mennesker. Fra 1850 til 1855 tiltog Befolkningen i Holmensgade med 344 Personer, i Admiralgade med 275, i Skvaldergade med 151, i Kattesund med 166, i Larslejstræde med 119, i Sct. Gertrudstræde med 101, i Møntergade med 249, Suhmsgade med

[1]) Fædrelandet 28. Maj 1852.

202, i Kaninlængen med 105, i Borgergade med 449, i Adelgade med 217, i Lille Torvegade med 128, i Overgaden o. V. med 584, i Dronningensgade med 154, i Sophiegade med 158 o. s. v.

Kun undtagelsesvis skyldtes Folkemængdens Forøgelse, at et nyt Hus var blevet opført i Gaden. I Reglen var de nye tilkomne stuvede sammen med de ældre i de gamle Rum [1]).

Først nu, under den stigende Trang til Boliger, blev det en særlig Levevej at være Husejer. Egentlig Spekulation i Bygninger kunde først begynde, da Pengeudlaan til nyopførte Ejendomme var bleven sikret og ordnet ved Oprettelsen af »Østifternes Kreditforening« i 1851. Tidligere maatte Grundejere som Regel vente med at bygge, til de selv havde de Penge, de skulde bruge. Der fandtes nok en ældre »Kreditkasse for Husejere«, men dens Pengemidler var smaa og dens Virksomhed derfor stærkt begrænset. En af de første Bygherrer i større Stil var den før nævnte Grosserer Lorentzen. Den første egentlige Byggespekulant i København skal have været en Eventyrer ved Navn Molzen, en Søn af den polske General Dombrowski. Han gik fallit i Pengekrisen 1857 [2]).

Men trods al Sammenstuvning inden for Voldene og al ny Bebyggelse i Forstæderne slog Pladsen ikke til. Sidst i Halvtredserne var der virkelig Husvildhed i København. Ved Efteraarsflyttedagen 1857 var der saaledes 284 husvilde Personer, som Politiet maatte tage sig af [3]).

Lægerne var utrættelige i at drage de slette og uforsvarlige Boligforhold frem for Dagens Lys. Dr. *Engelsted* skildrede i 1855 Bebyggelsen i et Fattigkvarter i København, Bygningskarreen mellem Klerkegade og Rosen-

---

[1]) Hornemann: Den nuværende Husvildhed, S. 5.
[2]) Joseph Michaelsen: Fra min Samtid II, 205.
[3]) Hornemann l. c. S. 2, 13.

gade [1]). Alene et Blik paa den Grundplan, der medfulgte Afhandlingen, var nok til at vise, hvor aldeles uforsvarligt Grundene var overbebyggede, og hvorledes Luft og Lys var spærret ude. Af en Grund paa 172 Kvadratalen var f. Eks. kun 16 Kvadratalen udlagt til Gaardsplads, og at det bebyggede Areal var 5—6 Gange saa stort som det ubebyggede, var helt almindeligt. Paa alle fire Sider var en saadan lille Gaardsplads omsluttet af de høje Mure som en Skorsten: »Det er alene gennem Aabningen for oven mellem Tagene, at et sparsomt Lys kan trænge ned. Om Solstraaler kan der naturligvis aldeles ikke være Tale. Derfor have Murene, som vende ud til disse Gaarde, ogsaa et raat og fugtigt Udseende, og i flere af Gaardspladserne er Jordbunden altid fugtig, saa meget mere, som der i flere af disse, foruden et Latrin, findes en Pumpe. Det synes troligt, at det heldigst stillede af disse Huse er Huset Nr. 437 i Rigensgade, der er aldeles frit for Gaardsrum.«

Dr. *Hempel* fortalte om »Lejlighederne«s Indretning i et saadant overbebygget Kvarter, — han havde valgt den bagerste Del af Kristianshavn, fra Kanalen og ud til Amagerport. Her boede talrige Familier i lutter Et-Værelses Lejligheder, undertiden med Adgang til et fælles Ildsted, ellers med en Kogekakkelovn. Brænderum og andre Udenomslejligheder fandtes ikke; Vasken stod paa Trappegangen, og Tøjet maatte tørres i Værelset. Naar et Barn døde — hvad ofte skete —, hensattes Liget under Vasken eller paa Skorstenen indtil Begravelsen [2]).

Ved en Undersøgelse, som Sundhedskommissionen lod foretage i 1857 over 30 Ejendomme paa Kristianshavn, befandtes af disse 2 aldeles ubeboelige og kun egnede til Nedrivning og 12 til Dels ubeboelige; i 8 blev enkelte Etager erklærede for ubeboelige, og ved de øvrige 8 blev

---

[1]) Ugeskrift for Læger, 2. Række, Bd. 23.

[2]) Hygiejniske Meddelelser, Bd. I, 1856—58.

mere eller mindre indgribende Forandringer erklærede for nødvendige for at gøre dem til nogenlunde sunde Boliger for Mennesker [1]).

Saaledes saa det ud i de gamle Huse. I de nye, som byggedes, blev der ikke mindre sparet paa Pladsen; overalt indrettedes de saakaldte »hyggelige«, det vil sige smaa og indknebne, Lejligheder. Men Huslejen steg bestandig; hver Flyttedag betød et nyt Paalæg, og selv de sletteste Lejligheder — et eller to Værelser med Adgang til fælles Køkken — betaltes med 30 Rdlr. eller derover halvaarlig [2]). Men, skriver »Fædrelandet«, »hvor kan man undre sig over, at Ejerne blive fordringsfulde og skrue Lejen op, naar en Skare af Lysthavende kommer styrtende ind i næsten enhver Lejlighed, den første Dag den bekendtgøres ledig, og den i Reglen, naar den blot duer en lille Smule, er reven bort inden Middag; eller naar man ikke engang bier, indtil en Lejlighed er bleven ledig, men paa den blotte Formodning om, at dette vil ske, overløber Husværten med Anmodning om at faa den? . . . Man har jo kun haft Valget mellem at blive herinde eller at flytte ud hinsides Søerne, hvor uordentlig, samvittighedsløs Byggemaade, slet Grund, slet Vand, stinkende Grøfter, mørke og daarlige Veje o. s. v. forøger den betydelig forlængede Afstands Ubehageligheder . . . Men allerede den blotte Vished om, at hele Fæstningens vidtløftige Terræn Tid efter anden vilde blive udlagt til Bebyggelse, vilde knække Spekulationsaanden i denne Retning for lang Tid« [3]).

Det var da det, som blev Maalet for alle hygiejniske Bestræbelser i den følgende Tid: at faa Fæstningen helt bort, Voldene nedrevne, det hele Terræn givet fri til Bebyggelse.

Militærmyndighedernes næste Indrømmelse til Be-

---

[1]) Anmærkning til Lov 19. Sept. 1857.
[2]) Hornemann l. c. S. 8, 12.
[3]) Fædrelandet 23. Juni 1857

folkningens Krav var en Tilladelse til, at der blev aabnet en ny Forbindelse mellem Byen og Forstæderne.

Efterhaanden som Bebyggelsen voksede uden for Voldene, blev Trængslen i de snævre Porte mere og mere livsfarlig, og fra alle Sider krævedes, at særlig de to mest benyttede Porte, Vester og Nørre, blev aflastede for en Del af den vældige Færdsel. I 1853 tilbød da Krigsministeriet at aabne en Færdselsvej, dog kun for Fodgængere, imellem de to Porte, naar Kommunen vilde afholde Omkostningerne derved. Planen gik ud paa, at der skulde indrettes en Poterne gennem Volden ud for Teglgaardsstræde med en Bro over Stadsgraven og Forbindelse videre frem til Ladegaardsvejen. Det hele skulde koste 41,000 Rdlr. [1]) Kommunalbestyrelsen fandt dette Beløb alt for kolossalt og henstillede, om ikke Poternen kunde falde bort og erstattes ved Ramper paa de ydre Voldskraaninger, hvorved hele Anlæget kunde udføres for 9700 Rdlr. Denne Plan blev godkendt, og i 1856 var Gangstierne og Teglgaardsbroen færdige. Jordarbejdet var til Dels blevet udført af Slaver, og det hele Anlæg havde kostet 300 Rdlr. mindre end paaregnet [2]).

Herved var der dog kun skaffet en lidt lettere Adgang til Byen for en Del af Beboerne paa Frederiksberg og i Blaagaardskvarteret. En saadan midlertidig Foranstaltning kunde ikke hjælpe ret længe, og Angrebene paa Fæstningen fortsattes med stigende Voldsomhed. »Fædrelandet« skriver om Fæstningsgraven: »Det er en sand Fryd for Yndere af farvede og duftende Vandarter at tage Fæstningsgravene i Øjesyn. Her vil han finde en fra det lysegule i det grønne spillende, hist gule Ærter og her Kørvel lignende, aldeles stillestaaende Pøl, der udbreder giftige Dunster rundt om sig. Og af denne Pøl er København omgivet! Skulde vi dog ikke kunne komme saa vidt en

[1]) 2. Sekr. 1853 Nr. 1769.

[2]) Borgerrepr. Forh. 8. Sept. 1856.

Gang, at Københavns Borgere stormede deres egne Volde inde fra og kastede dette det kongelige Ingeniørkorpses unyttige Legetøj ned i den aabne Pestgrube, der omgiver det.« [1])

Fæstningsgraven har taget sig anderledes ud gennem »Fædrelandet«s Briller end i Boghandler Wroblewskis Erindring [2]).

Da den konservative »Flyvepost« tog Voldene, som alt andet bestaaende, i Forsvar, førte dette kun til, at selve Spørgsmaalet om Hovedstadens Befæstning blev sat under Debat. Det konservative Blad spaaede, at Voldenes Fald vilde være »Gravhymnen over København som Hovedstad«; det truede med, at Regering, Marine, Arsenaler, Kunstskatte o. s. v. da vilde blive flyttede bort til Fredericia (!) og København »fra en betydningsfuld Hovedstad synke ned til en simpel Provinsby«. Over for dette indrømmede »Fædrelandet«, at »København ikke kan blive ved at være Pakhus for alt, hvad Landet besidder af Krigsfornødenheder, naar det ophører at være Fæstning. Men er det ikke ogsaa saa forkert som muligt at sammenhobe alle Forsvarsmidler paa dette Yderpunkt, som en fjendtlig Flaade en skøn Dag kan afspærre fra Fyen og Halvøen? Er det ikke højst misligt at lede enhver Fjendes hele Opmærksomhed og Anstrengelse mod dette ene Punkt, der netop omslutter alt, hvar Danmark har af skønt og herligt?« [3])

Det blev dog hverken Lægernes alvorlige Anklager eller Bladenes voldsomme Sprog, som kom til at bestemme de gamle Voldes Skæbne. Militærmyndighederne havde Loven og det bestaaende paa deres Side, og de tog kun Hensyn til deres eget.

Saa længe de endnu tumlede med den i 1851 frem-

---

[1]) Fædrelandet 17. Juli 1852.

[2]) Se foran S. 20—21.

[3]) Fædrelandet 28. Sept. 1853.

satte Befæstningsplan, efter hvilken de gamle Volde skulde bibeholdes som en indre Forsvarslinie, kunde ingen betydende Forandring gøres, — en Fodsti over Volden var alt, hvad der kunde tillades. Men den hele Plan viste sig snart uholdbar; Krigsministeriet blev klar over, at de gamle Fæstningsværker var uden Værdi for Forsvaret; men samtidig opdagede det, at de havde en anden Værdi, som man hidtil ikke havde regnet med: de kunde gøres i Penge.

Krigsministeriet havde ingen Godtgørelse faaet for at trække Demarkationslinien tilbage i 1852. Men paa det frigjorte Terræn steg Grundpriserne saa stærkt, at der snart blev betalt indtil 5 eller 7 Rdlr. pr. Kvadratalen, og det laa da nær at anstille Betragtninger over, hvor meget det Terræn, man endnu havde tilbage, maatte kunne udbringes til. En ny Kommission blev nedsat, og i 1855 forelaa dens Betænkning: den foreslog helt at opgive den gamle Befæstningslinie, at bortsælge Voldterrænet og — mod Erstatning — ophæve de sidste Demarkationsforpligtelser. Den beregnede, at der herved vilde indvindes omtrent 9 Millioner Rdlr., for hvilket Beløb en helt ny Fæstning kunde anlægges.

I en senere Forestilling fra Ingeniørkorpset udvikledes nærmere Planen til en fremskudt Befæstning foran Hovedstaden og Fremgangsmaaden ved Afhændelsen af det gamle Voldterræn.

Forslaget gik ud paa, at hele Terrænet inden for Demarkationslinien skulde erhverves ved Ekspropriation til den Pris, det stod i, medens alle Indskrænkningerne endnu hvilede paa det. Derefter skulde Voldene sløjfes, Overfladen reguleres, Gader og Torve, Vandledninger og Kloaker anlægges og endelig det hele sælges som Byggegrunde [1]). — Det blev ikke just paa den Maade, at Ord-

[1]) Betænkning om Ekspropriation af Demarkationsterrænet. Afgiven af den dertil nedsatte Kommission 30. Aug. 1858.

ningen omsider gennemførtes. Men det afgørende i Sagen kunde allerede nu betragtes som sikret: Den ældre Befæstningsplan, med Bibeholdelsen af de gamle Volde, var opgivet.

Skal der nævnes en bestemt Dag, paa hvilken København ophørte at være Fæstning, maa det blive d. 30. Juni 1856. Efter denne Dag blev de militære Vagtposter ved samtlige Porte inddragne, og Militæret meddelte Kommunalbestyrelsen, at det ikke vilde have mere at gøre med Bevogtningen af Adgangene til Byen. — Politidirektør Bræstrup anmodede i den Anledning straks om at faa bevilget 36 nye Politibetjente [1]).

Det endelige, det uigenkaldelige Vidnesbyrd om Fæstningens Nedlæggelse var Portenes Fald. Disse gamle maleriske Bygninger forfulgtes med et Had, som en yngre Slægt har Vanskelighed ved at forstaa. Den offentlige Mening var ikke tilfreds, før de var jævnede med Jorden.

Den, der først faldt, var den mægtige, monumentale Nørreport. Allerede et Par Dage efter Skildvagternes Inddragelse, d. 2. Juli, kunde »Fædrelandet« triumferende meddele, at dens Undergang var besluttet: Porten med den derover staaende Bygning vilde blive stillet til Auktion til Nedbrydelse, Volden blive gennemskaaret i samme Bredde som Frederiksborggade og en Jernbro kastet over Skaaret for at forbinde den derved afbrudte Voldpassage. »Den eneste Fare, der endnu synes at kunne være for, at Beslutningen ikke kom til Udførelse, skulde da være, at det kgl. Akademi for de skønne Kunster ansaa Portbygningen for et arkitektonisk Monument, der burde opbevares for en skønsommere Slægt end den nulevende.«

Ja, utvivlsomt har dette netop været Akademiets Mening; men over for den raadende Folkestemning vilde det være haabløst at forsøge paa at skaffe Ørenlyd for saa-

---

[1]) 2. Sekr. 1856 Nr. 2484.

danne Betragtninger, og det blev vistnok slet ikke forsøgt. Nørreport blev nedrevet og en Jernbro anbragt over Gabet, — af Hensyn til Frederik VII's Rideture paa Volden og efter hans personlige Ønske[1]). Det er den Bro, som nu ligger over Graven i Ørstedsparken.

Den 18. Oktober 1856 aabnedes Færdselen gennem »den forhenværende Nørreport«. »Fædrelandet« føjer til Meddelelsen herom det hjertelige Ønske: Gid snart de andre Porte maatte gaa samme Vej!

I Løbet af det næste Aar gik dette Ønske i Opfyldelse. Kongelige Resolutioner paabød Nedbrydningen af Amagerport d. 27. Februar, af Vesterport d. 16. Maj og af Østerport d. 30. Oktober 1857. — Nu var København altsaa fra Landsiden en aaben By.

Trods al Bebyggelsens Ufuldkommenhed var det i disse Aar, at Københavns Udvikling fra den gamle til den nye By gik for sig. Demarkationsloven af 6. Februar 1852 blev et Vendepunkt i Byens Historie. For første Gang siden Kristian IV's Tid var Byens Grænser flyttede ud, og snart laa de Volde, der hidtil havde betegnet dens Omkreds, som brede Boulevarder midt inde i Byen.

---

[1]) Fædrelandet 16. Juni 1857.

VIII. KOLERAEN OG DENS VIRKNINGER.

Koleraen 1853.

Den frie Luftning fra 1848 bidrog n o g e t til at lukke op for Københavns Fremtidsmuligheder: den fik Demarkationslinien flyttet og Konsumtionen ophævet. Den forberedte og planlagde adskilligt af det, som den følgende Tid bragte til Udførelse. Men der skulde dog endnu en Rystelse til for ret at bringe Fart i Reformarbejdet og gøre Alvor af Planerne. Dette Stød kom med *Koleraen 1853.*

Den asiatiske Kolera havde i Løbet af en Snes Aar luret ved vore Grænser, inden Udbruddet kom. Den nærmede sig første Gang i 1831, da den naaede Berlin, Hamborg og det sydligste Holsten. Der blev truffet kraftige Foranstaltninger mod den: Karantæne blev paabudt fra Søsiden og Grænsen spærret ved Ejderen. I København oprettedes en overordentlig Sundhedskommission; Kolerahospitaler indrettedes i Søkvæsthuset og i Frue Arbejdshus, og en Anvisning til Behandling af Kolerasygdom blev trykt og omdelt. Men Faren drev over for den Gang, og i 1840 blev den særlige Sundhedskommission og de andre Foranstaltninger atter ophævede.

Faa Aar efter nærmede den sig igen Østersøen. I 1848 naaede den Sct. Petersborg, derfra Helsingfors og Åbo, Reval og Riga, og her i Landet forefaldt et enkelt Tilfælde i Dragør. Nu blev alle de ældre Bestemmelser

fra 1831 paa ny dragne frem. Den specielle Sundhedskommission blev atter organiseret; de gammeldags Spærringsbestemmelser blev paa ny satte i Kraft og en Karantæneanstalt indrettet paa Klampenborg med Dr. Hjaltelin som Karantænelæge. Men man havde ingen ret Tro til, at disse Foranstaltninger betød noget. Spærringsbestemmelserne var meget trykkende og efter de mest kyndiges Mening tillige virkningsløse, hvorfor de atter ophævedes i 1852, ikke fordi man da ansaa Faren for overstaaet, men paa Grund af den almindelige Mistillid til Foranstaltningens Nytte. Og da de antikverede Bestemmelser i Forordningen af 1831 blev optrykte og omdelte i Byen, blev de blot latterliggjorte i Bladene. »Fædrelandet« finder Forordningen »paa en vis Maade meget morsom«:

»Vi maatte under Læsningen flere Gange overtyde os om, at det ogsaa virkelig var en kgl. Forordning — uden Tvivl forfattet af højfornemme og højlærde Mænd —, ikke et Stykke ud af Niels Klims eller Kaptajn Gullivers Rejse. Den forener en løjerlig Blanding af faderlig Omhu og ustyrlig Blodtørst, f. Eks. Uddeling af Skrifter og præstelige Formaninger til sund Levemaade, Bestemmelser om Pleje og Medicin, Amtmændenes og Kancelliets Bemyndigelse til at nedsætte Standretter for at paadømme Forseelser mod Forordningen; Dødsdom kan straks eksekveres uden foregaaende Indberetning til Kongen og »kan«, siges der, »fuldbyrdes ved Skydning«; man skulde altsaa tro, at det ej var forbudt at aflive Offeret paa andre Maader. Videre bør alle i et smittet Hus værende Hunde bindes eller dræbes, men Kattene uden Naade dræbes; paa »Fjerkreaturet stækkes Vingerne saaledes, at de ej kunne flyve bort«. Til de mindre Grusomheder hører Spærringssystemet, der iøvrigt har noget romantisk ved sig, saasom Telte og Hytter til militære Cordonner, og sindrigt indrettede Træskure til Salg af Levnedsmidler. Til blandede Kuriosa kan man henregne Forskriften om Udveksling af Penge med de Indespærrede; Metalpenge udvaskes i Eddike; Papirsdito gennemrøges med Salpeter og Svovl.« [1])

[1]) Fædrelandet 14. Sept. 1850.

Fra sagkyndig Side fremhævedes, at det bedste eller vistnok eneste Middel mod Koleraen var at raade Bod paa Hovedstadens bekendte slette sanitære Forhold, f. Eks. ved Anlæg af Kloaker. Dette Raad var utvivlsomt rigtigt, men des mere vanskeligt at sætte i Værk.

I 1850 var Malmø og Lübeck smittede, og enkelte Tilfælde viste sig i Bandholm og Korsør. Dr. Hornemann havde spaaet, at vi allerede vilde have Koleraen i København i 1851. Men den ventede »med en eksempelløs Langmodighed« endnu et Par Aar »ret som for at give os Tid til at forberede os paa dens Ankomst og for at gøre det evident, hvad det er, den ynder, og hvad den vrager«. Men Ventetiden blev ladet ganske ubenyttet. Der blev vel i 1851, med særligt Henblik paa Koleraen, nedsat en hygiejnisk Kommission; men ingen alvorlige sanitære Reformer blev gennemførte, og selv de allerbeskedneste Forslag fra Kommissionen — om at feje i Gaardene og skylle Rendestenene — blev mødt med Vrangvilje og Træghed hos Borgerrepræsentationens Grundejere.

Saa kom da endelig Koleraen i Sommeren 1853.

Det første Tilfælde indtraf d. 11. Juni og det første Dødsfald d. 15. I den følgende Uge døde 8 Mennesker af Kolera, og d. 24. erklærede Sundhedskollegiet Byen for smittet.

Dagen efter sammentraadte »den overordentlige Sundhedskommission«, der bestod af Politidirektør Bræstrup som Formand, Lægen Konferensraad O. Bang, Stadsfysikus Hoppe, Borgmester Bentley og de to Borgerrepræsentanter Kayser og Holmblad. Denne Kommission var nu Byens øverste Myndighed i alt, hvad der vedrørte Sundhedsvæsenet, og saa længe Sygdommen stod paa, var den hver Dag samlet paa Raadhuset. Rundt om i Byen var der indrettet Anmeldelsesbureauer, hvor der Dag og Nat kunde gøres Anmeldelse om forefaldende Koleratilfælde

og Dødsfald, og hvorfra alt videre fornødent derefter blev foranstaltet.

De første Tilfælde forefaldt i Nyboder og den tilgrænsende østre Del af Byen, og under hele sit Forløb var Sygdommen haardest i den Del af Byen, der ligger nord og øst for Gothersgade. I den tæt befolkede Adelgade var 514 Personer angrebne, og af dem døde de 331; men ogsaa den fornemme Amaliegade blev haardt hjemsøgt. Det var utvivlsomt den slet opfyldte Grund, hvorpaa Kvarteret var bygget — gamle Renovationskuler —, der afgav Betingelserne for Smitsotens Trivsel; og det stemmer godt nok hermed, at den ogsaa tog stærkt fat paa Kristianshavn, hvor Jordbunden var af en lignende Beskaffenhed. Men ingen Del af Byen gik helt fri.

Ind i Juli tog Epidemien til i forfærdeligt Omfang. D. 14. Juli døde 73 Mennesker af Kolera, d. 15. døde 142, d. 16. endogsaa 212 og d. 20. Juli 236. Sit Højdepunkt naaede Farsoten d. 27. Juli, paa hvilken Dag der anmeldtes 340 nye Sygdomstilfælde. Men endnu et Stykke ind i August vedblev Sygdommen at rase med Voldsomhed. Saa begyndte den at tage af, hvorvel hver Dag endnu krævede sine Ofre. I September optraadte den spredt, og d. 13. Oktober indtraf det sidste Tilfælde af Kolera. Da havde Sygdommen varet i 4 Maaneder; 7219 Personer havde været angrebne af den, og 4737 var døde.

Fattigvæsenets Stiftelser var bleven særlig stærkt hjemsøgte. Paa Ladegaarden, i Stokhuset og paa Almindelig Hospital havde Sygdommen raset med Voldsomhed, — den havde en Evne til at blotte Administrationens Mangler ved overalt at opsøge de Steder i Byen, hvor de hygiejniske Forhold var slettest. Dødeligheden var størst blandt den Befolkning, der boede i Baghuse, i Kældere eller paa Kvister og Lofter, ringere i Forhusene og i Sælslejlighederne.

Af bekendte Mænd, som Koleraen bortrev, kan næv-

nes Maleren C. W. Eckersberg, Præsten og Digteren C. J. Boye, Arkitekt C. P. Hagemann, Grev Holstein-Ledreborg, Oberst J. T. Ræder, Landstingsmand K. A. Maaløe, den forhenværende Borgerrepræsentant, Brændevinsbrænder P. C. Hansen, Tøjmager L. V. Lund, bekendt som en af Førerne i Haandværkerdannelsesforeningen, samt en Række af de særlig udsatte Læger: Professor Withusen, Professor Thal, Overlæge Hjorth, Overlæge Berg, Distriktslæge Bramsen og Lægerne Ohlsson-Bagge og Lunding.

Straks da Epidemien udbrød, bestilte Direktøren for *Almindelig Hospital,* Kaptajn Herforth, 200 Ligkister, — det var al den Foranstaltning, han traf over for den truende Fjende. Stiftelsen rummede dengang henved 1200 Mennesker, sammenstuvede under de sletteste Forhold og paa et Rum, som kun var beregnet paa en Fjerdedel af dette Antal. Alligevel varede det 14 Dage, inden Smitsoten fandt Vej derind; men da den først var kommen, indrettede den sig paa at blive der. Det var ikke underligt; thi et mere passende Tilholdssted for en Pestsygdom kunde man vanskelig finde:

»Bygningerne omgaves af ildelugtende Priveter, Skarnkasser og Kloaker: ved Økonomibygningen var der en stor Slamkiste, dannet af Spildevandet fra Badet, der netop, mens Koleraen stod paa, ofte udsendte en gennemtrængende Peststank. Dunsterne fra disse Anlæg, blandede med Lugten af Svinetønder, Kaal og branket Smør fra Køkkenet, gav tilsammen en Luft, der sikkert ogsaa var en virksom Sygdomsaarsag, mentes der, — i alt Fald døde baade Køkkenjomfruen og mange af Vaskerpigerne . . .

Elendigheden var større, end man kunde tænke sig. Sunde laa Side om Side med døende og døde. Disciplin og Orden var nærved at ophøre. Hospitalets Læger anmodede Gang paa Gang Fattigdirektionen om at skaffe mere Plads, erklærede det for Manddrab ikke at sørge derfor. Anmodningerne blev uden Frugt, saalænge Epidemien var i Opgang. »Berlingske Tidende« skrev spydigt, »at Direktionen snart ikke mere vilde behøve at rømme Hospitalet, thi det vilde ske af sig selv« . . .

Fra Morgen til Aften gik Transporten af syge fra Lemmestuerne til Kolerastuerne, af døde fra Kolerastuerne til Lighuset. Henimod Epidemiens Slutning blev Porten til den Duntzfeldske Gaard gjort til en Ligstue, hvori der forrest stod Ligkister med Kranse, i Midten Kister med Etiketter, bagest Lig i Kister, hvis Laag ikke engang var slaaet til. Stanken derfra forpestede ikke blot Hospitalets Gaard, men ogsaa de omliggende Gader. Bag Hospitalet, paa Larsens Plads, hvor en Mængde Arbejdere færdedes, havde Fattigdirektionen indrettet et Lighus, hvori der ofte henlaa 50—100 Lig, nogle i hele 8 Dage, formodentlig af Mangel paa Ligkister« [1])

Det var under disse Forhold, at en ung Pige, *Ilia Fibiger,* frivillig meldte sig som Sygeplejerske paa Almindelig Hospital og ved sin sjældne Opofrelse og sit Eksempel bidrog mere end nogen anden til at bringe Hjælp til de fattige gamle i disse tunge Dage.

Af Stiftelsens 1200 Lemmer blev de 467 angrebne af Sygdommen, og desuden indgik i Hospitalet 149 Kolerapatienter andensteds fra. Der døde i alt 538 derinde i Løbet af 5 Uger.

Det viste sig nu, hvor daarlig forsynet Byen var med *Hospitaler.* En Afdeling af Frederiks Hospital var siden 1848 holdt rede til kolerasyge. Den blev straks fyldt ligesom Almindelig Hospitals Sygeafdeling, og i Hast maatte der nu indrettes midlertidige Sygestuer. I Frue Arbejdshus ved Nørrevold og i Frelserens Arbejdshus paa Kristianshavn indrettedes Koleralasaretter. Søetatens Hospital blev i Henhold til en Aftale fra 1848 taget i Brug til de kolerasyge, medens Hospitalets egne syge blev overflyttede til Søkvæsthuset. En Gaard paa Hjørnet af Amaliegade og Sct. Annæ Plads blev lejet af Staten og indrettet til Kolerahospital. Skolerne i Suhmsgade, paa Blegdamsvejen og i Prinsensgade paa Kristianshavn omdannedes til Hospitaler. Garnisonshospitalet fik en Afdeling for Kolera, og Stokhuset og Ladegaarden fik en Hospitalsafdeling for

[1]) H. Trier: Koleraen 1853 i Hist. Meddelelser II, S. 92—97.

deres egne Patienter. Men trods alle disse Foranstaltninger kunde Byens Hospitaler langt fra optage alle de syge, og man maatte lade mange Patienter blive i deres Hjem.

Til Lighus brugtes Gymnastikhuset ved Vestervold, og naar det ikke forslog, hjalp man sig, som man kunde. Hos Krigsministeriet laantes Telte, der opstilledes paa Kirkegaardene som Lighuse; eller man nøjedes med at henlægge Koleraligene paa den bare Jord paa Kirkegaarden og indtil Begravelsen tildække dem med Presenninger og Brædder. Omsider blev dog særlige Ligskure opførte baade paa Assistenskirkegaardens Frijord og paa Kirkegaarden uden for Amagerport. Særlig store Vogne blev indrettede til Transport af Ligkister.

Filosoffen Hans Brøchner har i et Brev af 7. August 1853 givet en Skildring af Begravelserne i Koleratiden:

»Jeg har til enhver Tid af Dagen, fra den tidligste Morgenstund og til sildigt om Aftenen, naar jeg gik ind til Byen, kunnet se Ligtog, og jeg har ofte, paa det lille Stykke til Porten [Nørreport] — jeg bor umiddelbart udenfor Søerne — kunnet møde 3 forskellige Tog. Man har brugt de forunderligste Transportmidler: gamle affældige Ligvogne, der syntes selv at være staaede op af Graven, Rustvogne, Arbejdsvogne, Kaffemøller, Omnibusser og Møbelvogne — Trillebøre, som Kjøbenhavnsposten har talt om, har jeg dog ikke set. Paa Kirkegaarden har det gaaet meget summarisk til. Jeg saa en Dag Ligomnibussen komme derud med 6 Kister, en af Graverkarlene aabnede den og krøb ind bag Kisterne, som han hivede ud, som om det havde været Fragtgods, og de andre Karle modtog dem med allehaande gemytlige Bemærkninger, der ikke var saa dybsindige som Graverkarlenes i Hamlet, men som dog ved Kontrasten kunde gøre en lignende Virkning. Kisterne vare flade, og dannede af 6 sværtede Brædder, der vare saa slet sammenføjede, at Laaget paa den ene Kiste gik op, da de læssede den af, hvilket en af Karlene bødede paa ved med knyttet Næve at slaa det ned igen. Paa Enden af Kisterne var anbragt en Papirlap, paa hvilken den dødes Navn, Alder og Dødsdag var anført, og de bleve nu uden videre Ceremonier satte ned i en stor Grube, to og to ovenpaa

hinanden. Det var lutter Fattigfolk, saa de fik ikke nogen speciel Jordpaakastelse: den var kun for Honoratiores, der bleve begravne i et andet Hjørne, hvor en Præst fungerede«[1]).

Begravelsen skulde finde Sted inden 48 Timer efter Dødsfaldet. De sædvanlige kirkelige Ceremonier blev suspenderede, og i Sørgehuset maatte ingen Forsamling finde Sted og ingen Ligtale holdes[2]).

Lægeforeningen mod Koleraens Udbredelse blev stiftet og begyndte sin Virksomhed d. 10. Juli. Den stillede sig til Opgave at modarbejde Sygdommen ad forebyggende Vej. Lægerne gik fra Hus til Hus for at give Raad med Hensyn til de syges Behandling og Anbringelse, for at raade Bod paa manglende Renlighed, for at skaffe dem Medicin og god og hensigtsmæssig Føde. Hvor det ansaas for nødvendigt, kunde de lade de smittede Huse rømme, medens de blev desinficerede og udbedrede, og imens anvise Beboerne Ophold andensteds. Emil Hornemann var Foreningens Formand.

Der blev fra Lægernes Side udfoldet store Anstrengelser og bragt mange Opofrelser, — ikke faa af Københavns Læger blev selv Ofre for Epidemien. Men Koleraen lod sig ikke standse; den gik sin Gang, indtil den havde bortrevet dem, den vilde. Lægeforeningens Virksomhed satte da navnlig sine Spor paa andre Punkter: den blottede de sanitære Forholds Elendighed i Hovedstaden og bidrog derved til, at der endelig blev raadet Bod paa dem; den fik de værste Smudshuler ryddede og deres Beboere udflyttede, og den fremdrog mange Steder den skjulte og haarde Nød og ledede derved Byens store Velgørenhed hen paa de rette Steder. Det varige Resultat af dens Virken blev »Lægeforeningens Boliger« paa Østerfælled.

De allerusleste af de pestbefængte Huse blev efter Lægernes Anvisning ganske ryddede: baade syge og sunde

---

[1]) Trier l. c. S. 111.

[2]) 1. Sekr. 1853 Nr. 1440.

flyttedes bort, de sidste til midlertidige Boliger, der var indrettede til dem i Fodgardens Kaserne, i Rosenborg Brøndsal og i Teltlejre paa den borgerlige Eksercerplads paa Kristianshavn og paa Glaciet mellem Vester- og Nørreport. I alt flyttedes ca. 3000 Mennesker bort fra Byens mest overfyldte Huse, — i Forbindelse med de 4700, der døde, maa de vel have skaffet lidt Luft i den overfyldte By.

En tredie Udflytterlejr — særlig beregnet paa Folk fra Nørrebro og af en mere varig Beskaffenhed end Teltlejrene — blev indrettet paa den Kommunen tilhørende Jordlod mellem Øster Farimagsvej og Sortedamssøen, hvor nu Kommunehospitalet ligger. Barakkerne byggedes her af Træ med en Bekostning af ca. 25,000 Rdlr., som Kommunen afholdt.

Epidemien standsede jo omtrent al Virksomhed i den Tid, den rasede værst, og Nøden blandt Arbejderstanden blev i disse Sommeruger lige saa stor som ellers i den haarde Vintertid. Men Hovedstadens saa ofte prøvede Godgørenhed svigtede ej heller i denne Prøvelsens Tid. Kongen gav 200 fattige Middagsmad paa sin Bekostning, saa længe Epidemien varede. *Bespisningsanstalterne* traadte i Virksomhed, og foruden de to ældre i København og paa Kristianshavn oprettedes i Hast flere nye: tre i København, en paa Kristianshavn og en paa Nørrebro [1]). Paa Kristiansborg Slot og i Enkedronningens Palæ blev Køkkener overladt til Bespisningsanstalterne, og fra Marketenderierne paa de militære Kaserner blev efter Krigsministeriets Ordre gratis udleveret Mad til trængende. Henved 4000 Mennesker blev i Koleratiden gratis bespiste i København. — Over 500 Børn var under Epidemien bleven forældreløse. Der indsamledes til disse »Koleraborn« omtrent 38,000 Rdlr., og en Dameforening paatog sig at føre Tilsyn med dem, efter at de var satte i Pleje.

---

[1]) P. A. Pedersen: Nørrebros Bespisningsforening 1853—1903. S. 12.

I det hele indsamledes ad privat Vej i Koleratiden henved 120,000 Rdlr., væsentligst gennem den i 1848 oprettede Centralkomité, der nu ligesom i Krigsaarene organiserede Indsamlingen af de frivillige Gaver. Kommunens Udgifter i Anledning af Sygdommen var 220,911 Rdlr.

Koleraens Virkninger var ikke forsvundne, fordi Epidemien hørte op. Da Sorgen over de mange døde var mildnet eller svundet, viste det sig, at Sygdommen havde været en gavnlig, om end haard Læremester for den forsømte By. Ubønhørlig havde den peget paa de svage Punkter, — og dens Anvisninger blev fulgte. Koleraen gjorde det endelig af med det gamle »hyggelige« Kongens København og skaffede os en moderne By i Stedet. Koleraen lærte os Nødvendigheden af, at den indre By blev aflastet for en Del af sin sammenstuvede Befolkning; den indprentede Borgere og Kommunalbestyrelse, at det ikke gik længer med Renovations-Urenligheden og det tilvante Svineri, at de maleriske Volde maatte ofres, for at den friske Luft kunde faa Adgang til Byen, at de romantiske, stinkende Stadsgrave maatte fyldes lige saa vel som Renovationskulerne uden for Amagerport, at Vandvæsenets raadne Trærender med det lunkne Vand og de døde Fisk nu endelig maatte afskaffes. Koleraen henledede vor Bys Opmærksomhed paa, at store Dele af den var bygget paa opfyldt Grund af den sletteste Beskaffenhed, tit paa rene Renovationskuler, og at det ikke gik an, som hidtil, at bygge væk paa det tilfældige Underlag uden først at grave Grunden ud. Den gjorde opmærksom paa, at der bør være et rimeligt Forhold mellem bebygget og ubebygget Grund i den store By, at Grundejerne bør sørge for tilstrækkeligt Gaardsrum i deres Ejendomme, at ikke ethvert Kælderhul eller ethvert aabent Rum under Tagstenene bør regnes for godt nok til Menneskeboliger [1]).

[1]) Colding og Thomsen: Om de sandsynlige Aarsager til Koleraen 1853.

Og alt dette blev lært og forstaaet. Vi fik den nye Byggelov, det nye Vandværk; Voldene faldt, og Bebyggelsen blev spredt over det vide Land. Der blev taget kraftigt fat i de nærmeste Aar efter Koleraens Besøg, og den uvelkomne Gæst havde saaledes ikke været her forgæves.

Enkelte Tilfælde af Kolera forefaldt endnu i 1854, 1855 og 1857. Men nogen større Koleraepidemi har ikke siden 1853 hjemsøgt København.

Barakkerne og Lægeforeningens Boliger.

Den første gavnlige Følge af Koleraen var den Udflytning i stor Stil, som fandt Sted fra de pestbefængte Kvarterer og Huse. Nu skulde der skaffes Plads til Udflytterne; om det saa var Krigsminister Hansen, maatte han bøje sig for Nødvendigheden og tillade civile Personer at slaa sig ned paa det militære Glaci. Og bagefter var det ikke let at faa dem til at flytte ind i Byens Baggaarde igen.

Som nævnt blev der i August 1853 bygget en Samling Træbarakker paa en Jordlod ved Øster Farimagsvej. Krigsministeriet havde givet sin Tilladelse til deres Opførelse, men samtidig udtrykkelig forlangt, at de fjernedes igen inden Vinteren.

Der blev opført 30 Bygninger af Træ med Plads til 180 Familier. De forsynedes med Vandindlæg og med Afløb til Peymanns Rende, der førte Spildevandet videre til Stadsgraven. For hver Lejlighed blev der betalt 3 Mark ugentlig i Husleje. Sundhedsraadet var glad over den trufne Ordning og mente, at disse Barakker ikke blot, som Teltlejrene, havde afhjulpet en øjeblikkelig Trang, men

at de havde anvist den Vej, man skulde slaa ind paa for i det hele at forbedre Byens sanitære Kaar.

Men Vinteren nærmede sig, og der maatte tænkes paa et solidere Husly for de ca. 800 Familier, som Koleraen havde drevet ud af deres Boliger. Det antoges, at Halvdelen af dem paa ny kunde flytte ind i de gamle Lejligheder, efter at disse var bleven rensede og istandsatte; men naar man ikke ønskede den samme Overbefolkning som tilforn, maatte der altsaa skaffes nye Lejligheder til Resten, og inden for Voldene var der ikke Plads til flere.

Borgerrepræsentationen tilbød at lade Barakkerne ved Øster Farimagsvej indrette til Vinterboliger ved at lade Væggene udmure og anbringe Kakkelovne i dem; og da Sundhedskommissionen over for Justitsministeriet havde afgivet en Erklæring om, at der ikke vilde haves tilstrækkelige Boliger i Byen for de udflyttede Familier, maatte Krigsministeriet give efter for Nødvendighedens Tryk. I September 1853 meddeltes Tilladelse til, at Barakkerne maatte blive staaende et Aar endnu, indtil 1. November 1854. En sidste Indvending, Krigsministeren forsøgte: at Spildevandet fra Lejren ikke maatte ledes til Stadsgraven, blev han ogsaa nødt til at frafalde; thi det var faktisk umuligt at lede Spildevandet noget andet Sted hen, naar man da ikke vilde lade det løbe i Sortedamssøen, Byens Drikkevandsbeholder.

Oppositionsbladene jublede: Her var skudt en Breche i den forhadte Fæstning og vundet en Sejr over den ilde lidte Krigsminister, General Hansen. »Fædrelandet« saa allerede i Aanden det store Terræn mellem Søerne og Farimagsvejen udstykket til Bebyggelse: »Og naar Forstæderne ved dette Terræns Bebyggelse ere rykkede lige paa Livet af Fæstningsværkerne, hvis Ubrugbarhed til Byens Forsvar er indrømmet af alle Autoriteter, deriblandt af Hs. Ekscellence Krigsministeren selv, saa vil Befolkningens billige Ønske om at se dem sløjfede og den indre

og ydre By satte i deres naturlige Forbindelse ogsaa være rykket sin Opfyldelse et godt Skridt nærmere . . . Lad os betragte den lille Træby, der nu rejser sig ved Sortedamssø for at skaffe de fattige Ly mod Sygdom og Vinterkulde, som et Forbud om den Forby af venlige og sunde Boliger, Fremtiden vil udbrede paa dette Terræn!«

Ikke uden Grund havde Fæstningens Fjender hilst Barakkerne velkommen; thi det viste sig jo snart, at det ikke var saa let for Krigsministeren at faa dem fjernet igen. Magistraten havde under 7. Oktober 1853 udgivet et Revers, hvori den forpligtede sig til at lade dem borttage inden 1. November næste Aar; men da næste Sommer kom, foretog den sig intet andet end at ansøge om en Forlængelse af Fristen, foreløbig paa et Aar. Krigsministeren var vred; han mindede om, at den oprindelige Bestemmelse med disse Bygninger kun havde været den at skaffe et øjeblikkeligt Husly til de Familier, der blev udflyttede fra kolerabefængte Huse; det var kun de paatrængende Omstændigheder, der havde faaet ham til at indvilge i, at de blev staaende en Vinter over, og selv om Lejlighederne i Barakkerne fremdeles var meget efterspurgte, »formenes saadant at hidrøre fra deres sunde og smukke Beliggenhed, bekvemme Indretning og Prisbillighed«, saa man ikke deraf kunde slutte, at der fremdeles var nogen Trang til Stede. »Ministeriet, hvem det i øvrigt har været paafaldende, at Magistraten i den lange forløbne Tid aldeles intet har foretaget for at efterkomme sit i forommeldte Revers af 7. Oktober f. A. højtidelig givne Løfte, maa derfor, ifølge det saaledes udviklede, tilkendegive vedkommende, at det fremsatte Andragende ikke kan bevilges.« [1])

Men Ministeren slap ikke saa let. Magistraten besluttede at gøre et Forsøg paa at faa Krigsministeriets Afgø-

---

[1]) 2. Sekr. 1854 Nr. 1883.

relse underkendt i det samlede Statsraad, og hertil opnaaede det Justitsministeriets Medvirken. Saa gav General Hansen efter. Det ordnedes saaledes, at alle Barakkerne blev staaende endnu denne Vinter over, og derefter skulde de fjernes successive, saaledes at de sidste af dem var borttagne til 1. November 1857.

Paa denne Aftale stod saa Krigsministeriet urokkelig fast, trods alle senere Forsøg paa at lirke ved den. I 1855 anmodede Fattigdirektionen om at faa nogle af Barakkerne overladte, da der manglede Plads i nogle af Fattigvæsenets Stiftelser; og det søgte derhos om Tilladelse til at lade opføre et større Kogehus derude. Men nu sagde Krigsministeriet Nej: Naar først Barakkerne blev udvidede ved Opførelse af et Kogehus, slap man aldrig af med dem; der vilde altid kunne findes en Anvendelse for dem, saa længe de stod der. Og af Hensyn til Demarkationsloven skulde det nu have en Ende. De skulde uvægerlig fjernes til de fastsatte Tidspunkter [1]).

I 1854 boede 197 Familier, bestaaende af i alt 740 Personer, i Barakkerne. Der fandtes ca. 150 smaa Børn, og for dem fik Københavns gejstlige Konvent indrettet et særligt Asyl derude, da Børnene ellers maatte være alene i de kolde Kamre, medens Forældrene var paa Arbejde. Ligeledes blev en Marketender anbragt i en af Lejlighederne og en Vægter ansat. I 1855 blev det første Hold af Barakkerne solgt til Nedrivning. Flere fulgte efter i 1856, og Resten skulde efter Magistratens Bestemmelse nedbrydes i Foraaret 1857. Beboerne blev opsagte til April Flyttedag, og det var forgæves, at de endnu en Gang forsøgte at bevare det lille Hjem, som de vistnok i de tre Aar havde faaet kær. Paa samtlige Beboeres Vegne indgav tre af de udflyttede: Drejersvend Jørgensen, Arbejdsmand Benthien og Væversvend C. C. Bille i Februar 1857 et Andragende til Kommunalbestyrelsen:

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 14. Maj 1855.

»Underdanigst vover samtlige Beboere i Bygningerne paa Jordlodden Nr. 114 H. 3 ved Østerfarimagsvej at indgive denne vor Bønskrift til den høje Kommune.

Da den dyre Tid og strenge Vinter forbyder os alle knapt at tjene til Livets Ophold, langt mindre til at lægge hen til at fæste Hus for, da de Hrr. Husejere ikke alene fordrer 8 Dages, 1 Maaneds Leje forud, men 1/4 Aar, og hvem der haver 2 Børn, kan knapt faa Lejlighed, og her findes Familier, som har 6 à 7 Børn; vi vover derfor at bønfalde den høje Kommune om at lade Bygningerne staa i Sommer indtil Efteraaret, da i Sommerens Tid vil der, med Guds Hjælp, bedre kunne tjenes til at fæste Hus for til Efteraaret.

Underdanigst vover vi alle at forvente Bønhørelse, da i modsat Fald vil vist største Delen af os blive husvilde.« [1])

Kæmneren støttede deres Andragende ved at minde om det Humanitetshensyn, der foruden det sanitære havde fremkaldt Opførelsen af de midlertidige Bygninger, som jo efter Aftalen med Krigsministeriet ikke behøvede at fjernes før til November 1857. Men nu vilde Kommunalbestyrelsen have dem væk, og den vedtog, at de efter April Flyttedag 1857 ikke videre skulde bortlejes. Dermed forsvandt altsaa den lille Træby paa Glaciet.

Paa dette Tidspunkt havde ogsaa allerede Beboelsesforholdene i Hovedstaden bedret sig en Del. Det svære Pres, som havde skruet Lejen til Vejrs, var til Dels overvundet, og de Familier, som nu blev fordrevne fra Glaciets grønne Marker og Vænger, var ikke absolut henviste til igen at flytte ind i Smaagadernes skumle Kroge. Pastor Visbys Byggeforening paa Kristianshavn havde faaet opført 2 Huse ved Siden af Søkvæsthuset med gode og sunde Smaalejligheder. Og den første Koloni af grundmurede Arbejderboliger havde rejst sig uden for Hovedstadens Volde.

Lægeforeningen havde oprindelig tænkt sig, at Barakkerne skulde blive en vedvarende Forstad, og under denne Forudsætning havde den straks tilbudt 10,000 Rdlr. af

---

[1]) 2. Sekr. 1857 Nr. 632.

de indsamlede Penge til deres Opførelse. Men da den baade af Krigsministeriets og af Magistratens Holdning hurtig blev klar over, at dette ikke vilde lykkes, trak den Løftet om sit Pengebidrag tilbage og begyndte at se sig om efter en anden Plads, paa hvilken den kunde realisere sin Plan. Dens Valg faldt paa det Hjørne af Øster Fælled, der skød sig ind mod Trianglen mellem Strandvejen og Øster Allé.

Den overordentlige Sundhedskommission støttede kraftigt Lægeforeningens Plan og tænkte sig endog Muligheden af, at Kommunen selv vilde gaa i Spidsen ved Udførelsen af dette Foretagende. Allerede i August 1853 forhandlede den med Kommunalbestyrelsen om Opførelse af en Række faste Beboelseshuse paa Øster Fælled til Bolig for 250 Familier af Arbejdsklassen. Planen var beregnet til at koste 75,000 Rdlr., af hvilket Beløb Lægeforeningen vilde tilskyde 10,000. Et lignende Beløb mente man at kunne indvinde ved Bortsalg til Nedrivning af de midlertidige Træbarakker ved Øster Farimagsvej, og Resten skulde saa Kommunen forstrække. Men Kommunalbestyrelsen tog meget køligt paa denne Plan: saa villig den havde været til at afholde alle de ekstraordinære Udgifter, som Koleraen gjorde fornøden, saa utilbøjelig var den til at indlade sig paa et Foretagende, der tilsigtede en Virkning langt ud over Koleratiden. Saa ansete Mænd som Brygger J. C. Jacobsen, Hvidt og Algreen-Ussing talte imod Planen: Hvis Kommunalbestyrelsen først begyndte at opføre permanente Boliger, kunde det let føre til, at den altid skulde sørge for Husly til den fattige Befolkning, og det vilde her som alle Vegne være »misligt for Kommunen at gøre sig til Entreprenør for et Foretagende, som rettest burde overlades til den private Virksomhed«. Forslaget blev altsaa afvist [1]).

Men Kommunalbestyrelsen fik dog ikke Lov til der-

[1]) Borgerrepr. Forh. 15. Aug. 1853.

med at slaa Sagen ihjel. I Pressen lød de heftigste Angreb paa den: »Kommunalbestyrelsen skulde«, skrev »Dagbladet«, »være den, der ivrigst arbejdede paa at tilintetgøre de Ulykkens Huler og Elendighedens Boliger, som til vor Skændsel ligge inden for Hovedstadens Volde; og i dets Sted paatager den sig at værne om de usle Pengepugere, der med oprørende Griskhed berige sig af de fattiges Elendighed. Denne Kommunalbestyrelsens Færd staar i meget nøje Forbindelse med den Omstændighed, at samtlige Borgerrepræsentanter ere Grundejere.«

Mere Betydning havde det vel, at Lægeforeningen med Kraft optraadte imod Grundejernes Planer om paa ny at overfylde Byens usle Rønner, saa snart den umiddelbare Fare var drevet over. I en Skrivelse, Foreningen udsendte d. 8. Oktober 1853, paaviste den, hvorledes Udflytningen fra de pestbefængte Huse efter alle Erfaringer var det eneste virksomme Middel til at standse eller forebygge Sygdommen, og det vilde derfor være »Blindhed og Dorskhed« ikke at følge denne Vej. Hvis derimod alle de udflyttede igen vendte tilbage til de gamle Boliger, og de fattige paa ny sammenstuvedes i de overbefolkede Kvarterer og Gader, da kunde man med Vished vente Koleraens Besøg igen ad Aare.

»Skal altsaa Udflytningens Virkning være mere end blot forbigaaende, og skal den vundne Erfaring i Sandhed benyttes mod Koleraen, da bør denne Foranstaltning heller ikke ophøre med Epidemien, saa at alt gaar tilbage til den gamle Uorden, men den bør fortsættes og fuldstændiggøres ved efterhaanden at skaffe vedvarende sunde Boliger uden for Staden til deri at optage den overfyldte Befolkning. Sker det ikke, vil de af den fattige Klasse beboede Huse atter overfyldes; thi vindesyge Husejere ville ikke tage i Betænkning paa ny at fylde de nys forladte smaa Rum eller bygge nye Bag- og Sidebygninger til at sammenhobe Smuds og Mennesker i.«

Lægeforeningen lod derfor ikke Sagen falde trods Kommunalbestyrelsens Modstand. Den sørgede for, at Foretagendet blev udført ved private Kræfter, og Kommunalbestyrelsen strakte sig da saa vidt, at den overlod Foreningen en Byggegrund paa Øster Fælled, 40,000 Kvadratalen Jord, alene med den Betingelse, at Jordstykket igen skulde falde tilbage til Kommunen, naar det ikke længer anvendtes efter det oprindelige Øjemed. Centralkomiteen gav af sine Midler 20,000 Rdlr. til Bygningernes Opførelse. Lægeforeningen gav, hvad den havde tilbage af sine indsamlede Penge, og Arbejdet blev begyndt. Inden Udgangen af 1854 var de første af *Lægeforeningens Boliger* færdige, og i 1857 var hele Grunden fuldt bebygget og afgav Hjem for 250 Familier.

Siden den Tid er Kolonien gentagne Gange bleven udvidet. I 1867 fik Foreningen Skøde paa yderligere 60,000 Kvadratalen af Øster Fælled, som derefter bebyggedes. Og i Slutningen af Halvfjerdserne anlagdes en helt ny Koloni af Arbejderboliger paa en Del af Slagtervangen mellem Strandvejen og Øresund [1]).

Lægeforeningens Boliger var den første Arbejderby, der rejstes uden for København. Den har fundet mange Efterfølgere, og Erfaringen har vist, at den Vej, Foreningen her betraadte, var en af dem, som den kommende Tid vilde vedblive at følge.

Byggelov og sanitære Reformer.

Hvad der kunde gøres for at fremme Sundhedstilstanden i København, var, saa længe Demarkationsbestemmelserne gjaldt, ikke meget; thi Hovedaarsagen til det

[1]) Beretning om Lægeforeningens Boliger. 1897.

hele Onde — den alt for tætte Befolkning — var jo stadig til Stede. En enkelt Reform blev gennemført, idet Begravelser paa de indenbys Kirkegaarde blev aldeles forbudt efter 1. Maj 1851. Men en anden Plan, som man havde tumlet med i 34 Aar, nemlig Forlæggelsen af alle sundhedsskadelige Virksomheder til Pladser uden for Byen, kunde ikke bringes til Udførelse, saa længe det var forbudt at bygge paa Demarkationsterrænet.

Det kunde næsten se ud, som om Regeringen selv havde glemt denne Vanskelighed, da den i 1818 udstedte en meget prisværdig Forordning om de sundhedsskadelige Næringsveje: Alle Tran-, Olie-, Sæbe- og Potaskekogerier, Pergament-, Lim-, Stivelse- og Tarmstrenge-Fabrikker, Fiskebløderier, Lysestøberier, Feldberederier, Garverier og Slagterier skulde søges forlagte uden for Byen. Men to Aar efter havde man vel opdaget, at det ikke lod sig gøre; thi i 1820 resolveredes paa ny, at Forlæggelsen af disse Næringsveje skulde bero til bedre Tider. Saaledes forløb 27 Aar, uden at der hørtes mere om denne Sag. I 1847 foreslog Sundhedskollegiet, at Bestemmelsen fra 1818 nu endelig skulde bringes til Udførelse samt udvides til ogsaa at omfatte Benbrænderier, Benkogerier, Fernisfabrikker og Oplag af Ben og Klude [1]). Men heller ikke dette førte til noget, og først da den hygiejniske Kommission i 1851 tog sig af Sagen, blev det til Alvor.

Men da var ogsaa Muligheden til Stede for at bringe den gamle Bestemmelse til Udførelse: d. 6. Januar 1852 var jo Bebyggelsen bleven frigivet uden for Søerne, og allerede d. 10. Marts samme Aar udkom Loven om de sundhedsskadelige Virksomheder. »Den sanitære Demarkationslinie«, der angav den Grænse, inden for hvilken saadanne Virksomheder ikke maatte anlægges eller drives, blev afstukket. Den gik lidt længere ude end den nye

---

[1]) 2. Sekr. 1847 Nr. 3105. — Borgerrepr. Forh. 3. Febr. 1848.

militære Demarkationslinie, nemlig langs Blegdamsvejen, Blaagaardsvejen og Vodrofsaa. Udflytningen skulde dog først ske, efterhaanden som de nuværende Indehavere — i nogle Tilfælde ogsaa deres Enker og Børn — var uddøde.

Den hygiejniske Kommission — eller »Kommissionen til Forbedring af de hygiejniske Forhold i København« — var bleven nedsat i Henhold til en kgl. Befaling af 4. Februar 1851[1]). Den nærmeste Foranledning til dens Nedsættelse var Frygten for Kolera, og dens særlige Opgave var at træffe Foranstaltninger til at afværge eller imødegaa et muligt Udbrud af denne Epidemi. Den tog fat med stor Kraft, og dens Virksomhed blev af indgribende Betydning for mange Omraader af Hovedstadens Liv. Dens Medlemmer var: Politidirektør Bræstrup, Stadsfysikus Hoppe, Professor Hummel, Dr. E. Hornemann, Borgmester Bentley og Borgerrepræsentant Holmblad. Sjælen i denne Kommission, som i alle hygiejniske Reformer i Hovedstaden i disse Aar, kan vel nok siges at have været den virksomme og utrættelige Dr. Hornemann.

Kommissionen indsamlede Oplysninger om overbefolkede og usunde Bygninger og gjorde de første Forarbejder til Byggeloven af 1856. Den arbejdede for Indførelsen af et Kloaksystem, den undersøgte Brøndene, og den gjorde sig til Talsmand for Byens Udvidelse ud over Glacierne. Den fik Rendestenene udskyllede, Rosenborg Grav oprenset og de ovennævnte Virksomheder forlagte uden for Byen[2]).

Men først Koleraen satte Fart i Bestræbelserne for at forbedre Byens Sundhedstilstand. Koleraen viste sig som en mægtig Befordrer af den hygiejniske Reform, — ja, dens Lære gik dybere endnu: den gjorde opmærksom paa, at den uhyre Modsætning mellem rige og fattige i de

---

[1]) 2. Sekr. 1851 Nr. 367. — Reskript 12. Marts 1851.

[2]) E. Hornemann: Beretning om den d. 12. Marts 1851 nedsatte Sundhedskommissions Virksomhed, 1852.

store Stæder ikke kunde drives ud over et vist Punkt, uden at den hævnede sig paa Samfundet i sin Helhed: »Naar man hører den Trøst, som bydes disse af deres Livskaar trælbundne Familier, at de ere fri og kunne søge deres Boliger, hvor de ville; og fremdeles det offentliges Undskyldning, at man *ikke tør gribe ind i Ejendomsretten,* — saa begriber man, at en Jernarm som hin forfærdelige Sygdom var nødvendig, for at den menneskelige Følelse kunde vaagne.« [1])

Det var dette »Indgreb i Ejendomsretten«, som man endelig maatte overvinde sig til at gøre. Det var »den hensynsløse Egennytte, hvormed Husejerne ofte benytte deres Byggegrunde«, som man først og fremmest maatte vende sig imod.

Allerede i 1850 havde Sundhedskollegiet taget til Orde mod Indrettelse af Beboelseskældere i den indre By eller dog i dennes laveste Del. Men dengang modsatte baade Magistraten og Borgerrepræsentanterne sig denne Sags Fremme af Hensyn til, »at et Forbud mod n y e Kælderes Anlæg vilde lægge et i høj Grad trykkende Baand paa den frie Afbenyttelse af Ejendommene«, og Forslaget blev afvist af Kommunalbestyrelsen. Denne havde ligeledes formaaet at afværge en Undersøgelse af de værste Gaarde og Huse, som den hygiejniske Kommission og særlig dens Medlem Professor Hummel foreslog. Det gjaldt alle de Huse, i hvilke mindst fire Tilfælde af Kolera havde vist sig, og Undersøgelsen skulde omfatte: Beboernes Antal i Forhold til Lejlighedernes Rumfang, Ventilationsforholdene, Vandforsyningen, Afløb fra Latriner, Stalde o. s. v. og Jordbundens Beskaffenhed [2]). Borgerrepræsentationen afviste Forslaget, og Undersøgelsen blev ikke til noget. Men i Længden kunde Husejerne dog ikke slippe for det offentliges uvelkomne Indblanding.

---

[1]) Fædrelandet 14. Juni 1855.

[2]) 2. Sekr. 1854 Nr. 1101.

Siden 1852 havde en særlig Kommission arbejdet paa en Byggelov for København. Det første Resultat af dens Arbejde var nogle midlertidige Bygningsbestemmelser, der udstedtes af Indenrigsministeriet d. 19. Marts 1854. De gav de allernødtørftigste Regler for Opførelsen af Nybygninger: ingen Beboelsesetage maatte gøres lavere end 4 Alen mellem Gulv og Loft, og i Gader af under 10 Alens Bredde maatte Beboelseskældere ikke indrettes. I de smalle Gader, paa under 12 Alen, blev Bygningernes Højde nedsat til 15 Alen; der blev givet Forskrifter for Tagets Rejsning, og Beboelseslejligheder maatte fremtidig ikke indrettes paa Loftet, med mindre de var forsynede med Panel ind mod Tagskraaningen, — det synes altsaa, som om man tidligere har boet under de nøgne Tagsten. Endelig blev der foreskrevet nogle Foranstaltninger mod Brandfare. — Med Hensyn til de udenbys Distrikter indførtes den højst fornødne Bestemmelse, at Magistraten ved fremtidige Nybygninger skulde give Attest for, at Vandafløbet var reguleret og Vej hen til Bygningen anlagt. Den kom dog nu bagefter og fik næppe stor Betydning.

Den nye fuldstændige *Byggelov* udkom d. 17. Marts 1856 og traadte i Kraft d. 1. Maj næstefter. Den betegnede et stort Fremskridt fra de tidligere Tilstande, hvor kun de nødtørftigste Sikringer mod Brandfare var paabudte, medens for øvrigt alt med Hensyn til Byggepladsens Udnyttelse og Husenes Indretning var overladt til Ejeren. Alligevel gav Byggeloven sikkert mindre, end Hygiejnens Forkæmpere havde haabet, og set med vor Tids Øjne lod den meget tilbage at ønske. Mest beklageligt var det dog, at den kom saa sent, at hele den indre By og en stor Del af Forstæderne allerede paa dette Tidspunkt var fuldt bebygget og for største Delen netop bebygget i Strid med de Regler, som opstilledes i den nye Lov.

Byggeloven søgte først at skaffe bedre Plads paa Fortovene: Disse skulde overalt være mindst 2 Alen brede.

Karnapper og udbuede Vinduer maatte ikke mere anbringes og Kælderhalse og udvendige Trapper kun springe indtil 18 Tommer frem foran Huslinien. Porte og Døre maatte ikke aabnes udad. Ingen Bygning maatte males hvid.

Alle udvendige Mure skulde være af Grundmur, og Brandgavle skulde adskille de enkelte Huse fra hverandre. I enhver ny Bygning skulde der være to Trapper og hver Beboelseslejlighed have Udgang til dem begge. Tagrender af Træ blev forbudte, og de Svalegange og Altaner af Træ, som forefandtes, skulde efterhaanden fjernes. Slunke eller aabne Ildsteder anbragte paa Bjælkelag blev aldeles forbudte.

De hygiejniske Krav, som derefter opstilles, er beskedne. Det ubebyggede Gaardsrum skal være mindst en Fjerdedel af hele Grundens Areal, og naar der vender Vinduer ud til Gaarden, skal denne være mindst 25 Kvadratalen og i ingen Retning have mindre Udstrækning end 3 Alen!

Beboelseskældere skal have mindst 4 Fods Højde over Brolægningen. De maa ikke anbringes i Gader, som er under 12 Alen brede, og efter Udgangen af Aar 1865 maa overhovedet ingen ny Beboelseskælder indrettes. Latriner maa ikke anbringes under Beboelseslejligheder eller under Trapper, Kostalde ikke anlægges under Beboelseslejligheder eller ud til Gaden. Køkkenvasken maa ikke anbringes paa Gangen eller Trappen. — De midlertidige Bestemmelser om Etagernes Højde, Tagets Rejsning o. s. v. blev gentagne ligesom de faa særlige Regler, der gjaldt i Forstæderne. For øvrigt gjaldt Lovens Bestemmelser uforandrede helt ud til den gamle Demarkationslinie og udvidedes senere til ogsaa at gælde for den Del af Bymarken, som laa uden for denne Linie.

Til at vaage over Lovens Efterlevelse oprettedes en *Bygningskommission*, under hvilken der ansattes Byg-

ningsinspektører, som hver i sit Distrikt skulde føre Tilsyn med alle Byggeforetagender. Ingen ny Bygning maatte tages i Brug til Beboelse, før Bygningsinspektøren havde givet Attest for, at den opfyldte Lovens Forskrifter og var tilstrækkelig udtørret.

Denne sidste Bestemmelse var det i Begyndelsen ikke let at faa overholdt. Husværterne var ikke vante til det offentlige Tilsyn, og Lejerne var for længst afvante med at stille Fordringer. Til Oktober Flyttedag 1856 flyttede over 100 Familier ind i nyopførte Huse, for hvilke der hverken var søgt eller givet den i Loven foreskrevne Beboelsesattest. »Hvor vidt man i denne Retning er gaaet, vil enhver kunne overbevise sig om ved Besøg i nogle af de sidst opførte Huse, hvor man vil træffe indflyttede Familier i én Etage, medens en anden staar ufuldført, medens Trappegangen endnu ikke er færdig, medens Kalken paa Væggen i beboede Lejligheder endnu er saa fugtig, at den ikke har kunnet betrækkes med Papir« o. s. v.[1]) — Gamle Uvaner var det ikke let at faa Bugt med.

Endnu gjaldt de skadelige Bestemmelser om Skattelettelser for Lejligheder paa under 64 Kvadratalen og for Huse, der var opførte paa tidligere ubebygget Grund. Men den hygiejniske Kommission glemte dem ikke. Den henledede Justitsministeriets Opmærksomhed paa, at Bestemmelser som disse kun virkede skadeligt i sanitær Henseende, og at den Begunstigelse, de indrømmede, kun kom Ejeren og aldrig Lejerne til gode. Regeringen var nu modtagelig for saadanne Betragtninger, og ved en Lov af 4. Marts 1857 blev disse gamle Bestemmelser ophævede. Kun Fattigskatten vedblev de smaa Lejligheder fremdeles at være fritagne for.

Koleraen skaffede endelig Byen det store moderne *Hospital,* hvortil den saa højlig trængte, og gjorde saa-

[1]) Fædrelandet 6. Nov. 1856.

ledes omsider en Ende paa de uforsvarlige Tilstande, der saa længe havde hersket paa Almindelig Hospital. Et Par Maaneder efter Epidemiens Ophør nedsatte Indenrigsministeriet en Kommission til at forberede en anden Ordning af Byens Hospitalsforhold. Dens Betænkning gik ud paa, at der skulde opføres et nyt stort Hospital paa 600 Senge, beliggende uden for Voldene i sunde Omgivelser, med sin egen Bestyrelse og uden nogen Forbindelse med Fattigvæsenet. Det gamle Hospital skulde da alene benyttes som Lemmestiftelse. — Planen blev billiget i Borgerrepræsentationen, endda med den Udvidelse, at det nye Hospital skulde være paa 800 Senge i Stedet for paa 600. Blandt de Steder, der kom i Forslag til Hospitalets Anlæg, var det første Fuglebakken bag ved Ladegaarden. Denne Plads blev dog atter forkastet, da den var for tæt ved Assistens Kirkegaard og Rosenaaen og ved selve Ladegaarden og dens Befolkning. Vesterfælled havde mange gode Betingelser som Byggeplads for et Hospital; men Afstanden fra Byen frygtedes at blive for lang. Endelig vedtoges da Pladsen paa *Sortedamsagrene,* som rigtignok laa inden for Søerne, hvor Demarkationsforpligtelsen endnu ikke var hævet. Men Krigsministeriet gav i 1857 sin Tilladelse til Hospitalets Opførelse, og i 1863 kunde det nye store *Kommunehospital* aabnes.

Et særligt Epidemihospital blev indrettet efter Koleraen. Hertil købtes for 100,000 Rdlr. den Bygning paa Sct. Annæ Plads, som allerede i 1853 var lejet til Kolera-lasaret, og som nu fik Navnet *Sct. Annæ Hospital.* Det blev dog kun i ringe Grad benyttet efter sin egentlige Bestemmelse, — kun et Par Sale holdtes bestandig rede til Modtagelse af Kolerapatienter. Det øvrige blev overladt til Fattigvæsenet, som benyttede Bygningen dels til Fattigskole, dels som en Filial af Almindelig Hospital.

Denne Lemmestiftelse vedblev nemlig stadig at trænge til Udvidelse trods den stærke Formindskelse af Beboernes

Antal, som Koleraen havde foraarsaget, og trods den større. Plads, der vandtes ved de syges Overførelse til Kommunehospitalet i 1863. For øvrigt blev denne sidste Foranstaltning ikke fuldt gennemført, og Almindelig Hospital blev aldrig helt tømt for sine syge. De Patienter, som led af Fnat, Syfilis, Utøj eller uhelbredelig Benskade — i alt 260 —, blev ladt tilbage i de gamle Sygestuer, og til disse henvistes ogsaa i de følgende Aar alle Patienter, som led af disse Sygdomme.

Sin første *Sundhedsvedtægt* fik København i 1860 og sin første billige og vel indrettede *Badeanstalt* i 1865. Den laa i Borgergade og var opført for de betydelige Pengesummer, som den danskfødte Bankier Baron *C. Hambro* i London i Løbet af Halvtredserne havde skænket sin Fødeby til denne Anvendelse [1]).

Kloaksagen strander.

Men vigtigere maaske end alt andet var Anlæget af det haardt tiltrængte Kloaksystem og Byens Forsyning med ordentligt Drikkevand.

Det havde bestandig været Forudsætningen, at disse to Anlæg skulde følges ad. Tilførslen af det friske Vand og Afledningen af det forbrugte skulde supplere hinanden i Byens store Legeme som i den menneskelige Organisme.

Saaledes var det tænkt allerede i det første Forslag, der fremkom, til en bedre Ordning af disse Forhold i København. Det skyldtes Kammerraad *F. C. Kabell,* Salineinspektør i Oldeslohe, og var udarbejdet med Hamborgs Vand- og Kloaksystem som Forbillede.

---

[1]) Hist. Meddelelser, Bd. III.

I 1844 udgav Kabell et »Forslag til en forbedret Vandforsyning og Gadeskylning i København«. Det vakte saa megen Opmærksomhed, at Kommunalbestyrelsen bevilgede Forfatteren 600 Rdlr. til en Rejse til Hamborg for nærmere at sætte sig ind i Systemet. Han skildrede derefter dette i en Artikel i »Dansk Ugeskrift« [1]) og offentliggjorde i 1845 en detailleret Plan til et tilsvarende Anlæg i København.

For første Gang mødte man her en fuldstændig Plan, der hvilede paa de Principper, som man senere bestandig har arbejdet hen imod, men endnu langt fra faaet fuldt gennemført. Vandet skulde ved et stedsevarende Tryk drives gennem Rør til alle Dele af Staden og op i alle Husenes Etager. Og hvert Hus skulde have sin særegne Privat-Kloak, til hvilken der var Afløb fra Køkkenet, fra Tagrenderne og fra de ny indrettede Vandklosetter. Alle disse Privat-Kloaker udmundede i Hovedkloaker under Byens Gader, og i disse underjordiske Løb skulde alt Byens Spildevand og al Urenlighed føres bort. Kabell fremhævede stærkt, at Kloakerne var Hovedsagen ved det hele Anlæg; og de anbefaledes især derved, at kun ved en saadan Forbindelse af Vandtilførsel og Vandafledning var det muligt at faa Vandklosetter indført.

Kabells Forslag vandt ingen Tilslutning, og det led ogsaa i Udførelsen af adskillige Ufuldkommenheder. Han tænkte sig kun Pumpeværket i Gang nogle Timer hver Dag, saa der i hver Etage i Husene maatte være en Vandbeholder stor nok til et Døgns Forbrug. Og han havde ikke tænkt paa at skaffe frisk Vand til Veje ved Boringer, men regnede kun med det, der allerede fandtes i Søerne. Men Principperne i hans Forslag var rigtige, og den Vej var anvist, som man før eller senere maatte slaa ind paa.

I Begyndelsen af 1848 blev en Komité nedsat med

---

[1]) 2. Række 5. Bd. 1844

den Opgave at fremskaffe en ny Plan. Og da nu alligevel alle Byens Gader skuldė opgraves til disse Anlæg, blev det vedtaget samtidig at søge Gasledninger nedlagte og et Gasværk opført, da Byen jo dog engang skulde have en Afløser for de søvnige Tranlamper. Komiteen, der bestod af Overpræsident Lange, L. N. Hvidt, H. C. Ørsted, Major Lunding og Jernstøber Lunde, skulde altsaa opsøge en Civilingeniør, der var kyndig i hele dette tredobbelte Værk: Vand-, Gas- og Kloakanlæg. — I 1849 blev en international Konkurrence udskrevet.

Der indkom 18 Besvarelser, nemlig 8 engelske, 7 danske, 2 tyske og 1 fransk. Ingen af dem fandtes fyldestgørende i deres Helhed, men der fremkom dog brugelige Forslag til Anlæget af alle de tre Værker [1]).

For *Vandværkets* Vedkommende var den bedste Plan indleveret af Vandinspektør *Colding,* og enkelte gode Momenter kunde hentes fra en anden dansk Plan, indsendt af Ingeniørfirmaet English & Hansen, men væsentlig udarbejdet af Vandmester *Jens Sørensen.* Begge Planerne gik ud paa hovedsagelig at benytte de gamle Reservoirer: Damhussøen, Lersøen og de tre københavnske Søer, og ved Damptryk at drive Vandet op i Husene.

Den bedste *Kloakplan* var fremsendt af Franskmanden *Marillier.* Den gik ud paa, at Kloakerne skulde føres helt over til Amagers Østkyst som det eneste Sted, hvor de kunde udtømmes, uden at deres Indhold vendte tilbage til Havnen, og hvor de var tilstrækkelig langt borte til, at den mindst mulige Lugt vilde naa Staden. Hvad Komiteen havde Betænkeligheder ved, var især Planen om at føre et dykket Rør under Havnen, som skulde optage baade Kloakindholdet og Regnvandet fra hele Staden. Man frygtede, at et saadant Rør vanskelig kunde optage alt Overfladevandet i Regnskyl, og skulde det bygges meget stort,

[1]) Redegørelse for de indkomne Planer i Borgerrepr. Forh. 14. Aug. 1851.

vilde der under sædvanlige Forhold blive for lidt Strøm i Røret, saa det ikke kunde holdes rent. — En anden Kloakplan var udarbejdet af Brolægningsinspektør *Lindberg*. Den var mindre storslaaet og undgik det dykkede Rør ved at lade Kloakledningerne udmunde dels i Kallebodstrand, dels nord for Citadellet. Men netop disse Udmundinger saa tæt ved Byen kunde formodes at blive generende. Komiteen kombinerede da selv de to Planer til en tredie, hvorefter Overfladevandet skulde afledes til Kanalerne og Havnen, men Spildevandet ledes til Amagers Østkyst; de dykkede Rør behøvede da ikke at være større, end at der altid kunde være tilstrækkelig Strøm igennem dem. Men ogsaa over for dette sit eget Projekt stod Komiteen tvivlende, og den foreslog at udsætte i hvert Fald Kloakværket, indtil man havde indhentet yderligere Erfaringer fra England.

Af Planerne til *Gasværket* var der tre, som indeholdt brugelige Elementer. Bygmester *Kühnell* i Berlin havde fundet den bedste Anlægsplads til Gasværket, nemlig ude ved Enighedsværn, omtrent der, hvor Værket senere blev bygget. *English & Hansens* Plan havde det bedste Gasrensningssystem, og *Marilliers* Plan blev fulgt med Hensyn til Beskaffenheden af Rørene.

Den udlovede store Præmie for et samlet Anlæg blev saaledes ikke udbetalt, men alle de her nævnte Projekter blev belønnede. For Vandværksplanen fik Colding 150 Frederikd'orer og English & Hansen 100, hvilket Beløb Jens Sørensen derefter gjorde Fordring paa [1]); for Kloakplanen fik Marillier og Lindberg hver 125, for Gasværksplanen Kühnell, English & Hansen og Marillier hver 100. Præmierne blev udbetalte enten i Frederikd'orer eller i Rigsbankpenge [2]).

---

[1]) 2. Sekr. 1851 Nr. 1902.

[2]) Kommunens Regnskab 1851 S. 56. En Frederikd'or eller Christiand'or havde en Guldværdi af ca. 14 Kr. 75 Øre.

Komiteens Indstillinger forelaa saaledes for Borgerrepræsentationen d. 14. August 1851. Forsamlingen besluttede, at der skulde udarbejdes Planer til Anlæg af alle tre Værker paa Grundlag af de præmierede Udkast; dog skulde for Kloakplanens Vedkommende Anlægets Udførelse staa aaben til nærmere Afgørelse i Kommunalbestyrelsen. De artesiske Prøveboringer skulde fortsættes og særlig samles i Damhussøens Opland, ligesom der skulde gøres Forsøg med, efter English & Hansens Forslag, at samle Vand ved Hjælp af Underdrains over større Strækninger.

Udarbejdelsen af de tre Planer blev besørget af Colding og Professor Hummel og var tilendebragt i Begyndelsen af 1852. Samtidig var de vedtagne Forsøg paa at forøge Damhussøens Vandbeholdning bleven udførte, og Boringerne ved Harrestrup havde givet store Resultater. De nye artesiske Kilder gav allerede 40—50,000 Tdr. Vand i Døgnet eller omtrent Halvdelen af Byens hele Vandforbrug. Derimod havde de ved Damhussøen og ved Islehus nedlagte Drains kun bevist, at man ikke ad den Vej kunde skaffe nogen nævneværdig Forøgelse af Vandet.

Om alle Enkeltheder ved Vand- og Gasanlægene var der fuld Enighed mellem Colding og Hummel, og Planerne til disse Værker blev uden Vanskelighed godkendte af den endelige Bedømmelseskomité, der bestod af Generalmajor Schlegel, Professor Forchhammer og Jernstøber Lunde. Men desværre gik det ikke saa glat med Kloakanlæget. Her var der opstaaet en Uenighed mellem de to Teknikere om det Fald og den Størrelse, Kloakerne burde have, og Bedømmelseskomiteen dristede sig ikke til at tage Standpunkt i dette Spørgsmaal. Den udtalte, at »begge Meninger fremtraadte med en vis Berettigelse, der ikke uden bestemte Data kunde afvises«, og den indskrænkede sig derfor til at anbefale nærmere Forsøg.

Men paa dette Tidspunkt var det allerede bleven

klart, at Kloakplanen havde en farlig Modstander inden for selve Kommunalbestyrelsen. Overpræsident Lange lagde ikke Skjul paa, at han betragtede hele dette storslaaede Projekt med Mistillid og Uvilje. Han havde nylig faaet Renovationsvæsenet forbedret ved Indførelsen af Jerichaus Tøndesystem. For dette System interesserede han sig stærkt, og derved mente han, man burde blive staaende.

I April 1852 sammenkaldte han et gammelt Udvalg, der i sin Tid var bleven nedsat for at bevirke en Forbedring i Natterenovationen, til Genoptagelse af dets Møder. Han har nok ønsket at erfare Stemningen hos sine Kolleger i dette Udvalg; men hvis han har haabet paa Støtte hos dem, er han bleven skuffet. Udvalgets Medlemmer var, foruden Overpræsidenten, Konferensraad Bræstrup, Raadmand Holm, Dr. Hornemann, Kaptajn Kornbeck, Brygger Bjerre, Inspektør Lindberg og Jernstøber Lunde. Saa godt som alle disse Herrer gik ud fra, at Kloakplanen vilde blive udført og Byen i Løbet af nogle Aar forsynet med Vandklosetter, saa det var ret overflødigt nu at flikke yderligere paa det gamle slette System. Af deres Vota skal anføres:

Bræstrup: Da Indførelsen af et fuldstændigt Kloaksystem nu er besluttet [1]) for København, og herved den bedste Maade at blive Latrinrenovationen kvit vil opnaas, er der formentlig ikke længer Grund til at foretage nogen indgribende Forandring med Hensyn til denne Renovations Udførsel.

Kornbeck: Jeg formener, at et fuldstændigt Kloaksystem alene vil kunne hæve de vel begrundede Klager, der føres over vort Renovationsvæsen, saavel paa den gamle som paa den nye [ɔ: Jerichaus] Maade.

---

[1]) Bræstrups Skrivelse er dateret d. 21. Aug. 1852, da Kloakplanen allerede var vedtaget. De andre Skrivelser er fra Maj 1852.

Lindberg: Jeg kan ikke anse Indførelsen af et System, begrundet paa Opsamling og Udførsel i Tønder, som en hensigtssvarende Forandring. Kun et System, hvorved Urenlighederne fjernes hurtigst muligt, nemlig lige saa hurtigt som de dannes, kan jeg anse for en saadan, og denne, tror jeg, opnaas simplest ved Waterclosets og Bortskylning igennem lukkede Render, Kloaker. Jeg tror at turde opstille den Sætning, at »Et Watercloset i enhver Etage af en Bygning er Nutidens Fordring«.

Lunde: Da jeg hører til dem, der anser et komplet underjordisk Kloaksystem for København baade for udførligt og hensigtsmæssigt, saa kan jeg vanskelig gøre mig fortrolig med, at nogen anden Udførselsmaade af vor Latringødning kan komme i Betragtning.

Mærkelig nok er den for alle hygiejniske Fremskridt saa ivrige Dr. *E. Hornemann* mere forbeholden, — maaske fordi han var klogere end de andre og anede de Vanskeligheder, Sagen vilde faa at kæmpe imod. Selvfølgelig er han principielt Tilhænger af det fuldkomne Kloaksystem; men han venter, at der vil blive rejst Indvendinger imod det, dels af økonomiske Grunde, dels fordi der altid vil være nogle, som ønsker at afvente stadig nyere og flere Erfaringer fra Udlandet, endelig ogsaa »fordi alt for mange have haft og ville faa Indflydelse paa denne Sags Afgørelse, uden egentlig at forstaa sig paa det, hvorpaa det kommer an, nemlig det tekniske og det sanitære«.

Naar vi nu husker, at Sagen et Par Aar efter strandede paa Modstand fra to Jurister, Overpræsident Lange og A. S. Ørsted, kan vi ikke nægte, at Dr. Hornemann i disse Udtalelser har vist sig som en meget fremskuende Mand.

De to sidste Medlemmer af Komiteen, Raadmand Holm og Brygger Bjerre, var nærmest Overpræsidentens Meningsfæller. *Holm* mener, at man ikke kan lade For-

bedringer i Tøndesystemet bero »efter den endnu uvisse Løsning af Spørgsmaalet om Kloaksystemets Gennemførelse«. Og Borgerrepræsentant *Bjerre* holdt sig overbevist om, »at et saadant vanskeligt lader sig udføre i København, som baade er en stor og tæt bebygget Stad, som har mangfoldige gamle smaa Bygninger, der ikke vilde kunne taale at undergraves, naar et Kloaksystem, der tillige skulde tjene til at bortføre Latrinindholdet, skulde udføres« [1]).

Imidlertid var de ønskede Forsøg til Bestemmelse af Kloakernes Fald og Størrelse bleven anstillede i Sommeren 1852, og i Mødet d. 9. August fik Borgerrepræsentationen den hele Sag til Behandling. Den tog sit Standpunkt uden Vaklen: *Alle tre Værker skulde udføres paa én Gang;* Kloaksystemet skulde anlægges saa fuldstændigt, at ikke blot alt Regnvand, Grundvand og Spildevand fra Husene, men ogsaa Latrinernes Indhold kunde bortskaffes og al Natterenovation saaledes gøres overflødig; og det skulde paalægges alle Gaard- og Husejere i Staden og dens Forstæder at anskaffe og bekoste de Indretninger i deres Ejendomme, som hertil maatte blive fornødne [2]). — Det vedtoges i samme Møde at søge et Laan paa $3^1/_2$ Mill. Rdlr. til Arbejdernes Udførelse samt, af Hensyn til den forestaaende Udarbejdelse af Lovforslag, Reglementer og Kontrakter, at forstærke Arbejdskomiteen med juridisk Assistance. Af de oprindelige Medlemmer var kun tilbage Overpræsident *Lange* og Jernstøber *Lunde;* de tre andre, Ørsted, Lunding og Hvidt, var bleven afløste af Professor *Forchhammer*, Professor *Hummel* og Bankdirektør *H. P. Hansen.* Nu indvalgtes yderligere af Magistraten Borgmester *Mollerup,* af Borgerrepræsentationen Professor *Krieger* og Prokurator *Larsen.* Senere tilkald-

---

[1]) Sager vedr. Komiteen for Forandring ved Natterenovationens Udførsel 1846—52.

[2]) Borgerrepr. Forh. 1852 S. 112—13.

tes endvidere Dr. med. *Schleisner* som særlig sagkyndig for Kloaksagens Vedkommende. Overpræsidenten blev Komiteens Formand.

De forskellige Lovforslag blev nu udarbejdede og efterhaanden oversendte til Regeringen: Om Laanet, om Toldfrihed for Materialier til Værkerne, om Ret for Kommunen til Ekspropriation o. s. v. Under Forhandlingerne om disse Forslag mærkedes det allerede, at Kloaksagen ogsaa i Regeringskredsene vilde støde paa Modstand: A. S. Ørsted udtalte sig imod den i Landstinget, og et Lovforslag om Grundejernes Forhold til det nye Kloakværk vilde Regeringen ikke fremme, før der forelaa nærmere Redegørelse for det hele Værk.

Dette Forlangende fra Regeringens Side blev ufortøvet efterkommet. Lindberg gennemarbejdede endnu en Gang Kloakforslaget, Kommissionen gav det paa ny sin Anbefaling, og saaledes var endelig alt klart til en samlet Forelæggelse for Rigsdagen af alle tre Planer, — da Folketinget blev opløst d. 13. Januar 1853. De storpolitiske Forhold skød nu ganske de københavnske Lovforslag til Side. Efter nye Folketingsvalg fulgte en ny Rigsdagsopløsning d. 19. April, og to Dage derefter blev A. S. Ørsted Konseilspræsident og Indenrigsminister. Dermed var Afgørelsen af denne for Hovedstaden saa vigtige Sag lagt i Hænderne paa en Mand, der var Overpræsidentens gode Ven og allerede havde vist, at han ligesom denne var uvillig stemt mod det foreslaaede nye Kloakanlæg.

Kommunen maatte nu vente paa, at de politiske Forhold engang igen tillod Lovgivningsmyndighederne at beskæftige sig med de københavnske Lovforslag, og denne Ventetid besluttede man at anvende til at lade en anset engelsk Ingeniør se paa Planerne. Denne Idé skyldtes særlig Overpræsident Lange, hvis Tvivl og Ængstelse aldrig kunde tilstrækkelig beroliges.

Professor Hummel blev sendt til London med det

Hverv at opsøge og engagere en første Rangs Ingeniør, hvis Upartiskhed var hævet over enhver Tvivl, og som vilde rejse til København for paa Stedet at afgive den øverste Dom over Planerne. Ved Baron Hambros Mellemkomst kom han i Forbindelse med Ingeniør *James Simpson,* der i London blev anbefalet som den bedste Mand, der kunde faas. Simpson kom til København, saa' paa Planerne og godkendte dem alle tre. For Kloakplanens Vedkommende vilde dette sige, at han billigede Adskillelsen mellem Spildevand og Overfladevand; han anviste det Sted under Strømmen, hvor det dykkede Rør skulde anbringes, og gav den fornødne Tegning dertil, og han anbefalede et blandet System af murede Rør og Stenrør, som skulde anvendes til Kloakledningerne. I Henhold hertil udarbejdede Professor Hummel den sidste Plan, hvilken Simpson før sin Afrejse gav sin fulde Tilslutning. — Planen forudsatte, at baade Latrinkuler og Tønder aldeles blev afskaffede og Vandklosetter indførte i alle Etager i Husene.

Men ej heller Simpsons Autoritet kunde bringe Overpræsidentens Tvivl til at forstumme. Han betragtede Anlægget af de tre Værker paa én Gang som en saa »gigantisk Entreprise«, at den let kunde trodse alle forud gjorte Beregninger og Overslag. Han beklagede, at Gødningsværdien vilde gaa til Spilde i Stedet for at komme Landmanden til gode; og han antog, at de nye Vandklosetter vilde blive lige saa daarlige som de gamle Latriner, med mindre de blev underkastede det offentliges Kontrol, hvad der vilde være et Indgreb i Husfreden. Endelig greb han den Uoverensstemmelse, der havde vist sig mellem Teknikerne angaaende Rørledningerne, og udtalte Frygt for, at det blandede Rørsystem, som Simpson anbefalede, muligvis vilde forene alle de Ulemper, der havde vist sig saavel ved de murede Rør som ved Stenrørene. *Lange* fik dog kun Medhold hos det andet Magistratsmedlem i

Komiteen, Borgmester Mollerup, medens de øvrige Komitémedlemmer — H. P. Hansen, Larsen, Krieger, Forchhammer, Hummel og Lunde — fremdeles holdt paa alle tre Planer. Disse blev altsaa i det afgørende Møde d. 14. April 1853 vedtagne i Komiteen med 6 Stemmer mod 2. Dr. Schleisner nævnes ikke ved denne Afstemning, men det var bekendt nok, at hans Standpunkt faldt sammen med Flertallets. Han havde netop udtalt, at det kombinerede Vand- og Kloaksystem var en af Tidens største Opfindelser paa det sanitære Omraade.

Men i Magistraten stod 4 Stemmer mod 4, og der var saaledes endnu ingen Enighed opnaaet, da Sagen paa ny kom tilbage til Borgerrepræsentationen, hvor den behandledes d. 13. Juni 1853, just i de Dage, da Koleraen brød ud. Det viste sig, at Magistratens Ængstelse nu ogsaa havde fundet Tilhold i Borgerrepræsentationen. *Algreen-Ussing* stillede Forslag om kun at vedtage de to Værker, men dette Forslag blev forkastet med 16 Stemmer mod 10, og derefter vedtog Forsamlingen for anden Gang: »at samtlige Planer til Vand-, Gas- og Kloakværker bringes til Udførelse«. De 16 støttede deres Beslutning paa Overbevisningen om, at Kloakanlæget vilde være »et af de væsentligste Skridt til at forbedre Sundhedstilstanden i København og det eneste, hvorved nogen indgribende Forbedring af Renovationssystemet kunde opnaas«. De henviste i saa Henseende til Dr. Schleisners Udtalelse, til Komitéflertallets Votum, til Simpsons Anbefaling, til den hygiejniske Kommissions indtrængende Opfordringer og overhovedet til den Omstændighed, at alle Teknikere og alle, som af Selvsyn kendte det engelske Kloaksystem, optraadte som Forsvarere for Planen, medens der blandt dens Modstandere ingen sagkyndige fandtes [1]).

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 1853—54 S. 95.

Tilbage stod nu Regeringens Afgørelse. D. 28. September 1853 blev de tre Planer sendte til Indenrigsministeren — desværre altsaa A. S. Ørsted —, og d. 7. Februar 1854 kom Svaret. Det gik ud paa, at Ministeriet efter »den betydelige Meningsforskel, der havde vist sig i Kommunalbestyrelsen med Hensyn til *Kloakanlægget*«, ikke dristede sig til paa Sagens nuværende Standpunkt at bifalde den forelagte Plan. Derimod henstilledes, at Planerne til Gas- og Vandværkerne blev bragte til Udførelse uden Anlæg af Kloakerne [1]).

Dermed var Sagen afgjort. Komiteens Flertal udtalte endnu en Gang sin stærke Beklagelse af, at Kloakanlægget ikke blev udført; og idet Komiteen for øvrigt tilraadede Anlæget af de to andre Værker, maatte den nu føje den Betingelse til, at siden Kloakerne manglede, maatte ethvert Anlæg af Vandklosetter med Efterskylning til de aabne Rendestene forbydes. Borgerrepræsentationen udtalte, at hvis Ministeriet fastholdt sin Modstand mod Kloakplanen, vilde den ikke modsætte sig, at der blev taget fat paa de to andre alene. Den store samlede Plan var saaledes skrinlagt.

Ørsted og Lange havde sejret, og den Sejr blev dyr for København. Den kombinerede Komité beregnede, at den Sum, der rent ud vilde tabes ved, at Kloakværket ikke udførtes nu, men først senere — naar Erfaringen havde godtgjort dets Uundværlighed —, vilde beløbe sig til 500,000 Rdlr. [2])

Men den Skade, der var sket, indskrænkede sig ikke til Tabet af den halve Million Rdlr. Det betød mere, at Kloaksagen nu var skudt ud i en ubestemt Fremtid, og at København fremdeles maatte leve videre med sine stinkende Rendestene, sine væmmelige Latriner og sit mangelfulde Renovationsvæsen. Et Par Gange senere duk-

[1]) Dep. Tid. 1854 S. 267.

[2]) Fædrelandet 21. Juni 1854.

kede vel Kloakplanen op igen, dels i Anledning af Klagerne fra Beboerne paa Nørrebro og fra Krigsministeriet over Jerichaus Renovationsoplag ved Nørre Allé, dels foranlediget ved et nyt Kloakprojekt fra Ingeniørerne English & Hansen. Men Tiden var nu forbi, Øjeblikket forspildt, og der var næppe nogensteds ret Lyst til igen at tage fat paa det en Gang ødelagte Arbejde.

At Kloaksagen blev standset, er det mørke Punkt i Københavns Kommunestyrelse i disse Aar. Overalt kan ellers meldes om Virkelyst, om Fremskridt og nyttige Reformer; men her sejrede Smaalighed, Snæversyn og Ængstelse over for store Opgaver. Ansvaret derfor falder i første Række paa Overpræsident Lange, der allerede i 1851, da han modsatte sig den hygiejniske Kommissions Rendestensskylning, havde vist, hvor lidt Forstaaelse han havde af de sanitære Forholds Betydning. Nu gentog det samme sig i større Omfang, da han forhindrede Udførelsen af et ordentligt Kloaksystem. Dengang kunde vi have faaet det. Nu maatte der gaa et halvt Hundrede Aar, inden vi naaede det, som allerede i 1853 var bleven tilbudt, og kun langsomt og stykkevis blev det forsømte oprettet. Først i vor Tid er en fuldstændig Kloakplan endelig bleven gennemført. Men det System af Vandklosetter i alle Huse, som dengang var udarbejdet, godkendt af alle sagkyndige og to Gange vedtaget i Borgerrepræsentationen, — det har vi jo overhovedet ikke faaet endnu.

Anlæg af Vand- og Gasværker.

Af det store samlede Anlæg var saaledes kun Gas- og Vandværkerne tilbage. Kommunen satte nu al Kraft ind paa i hvert Fald at sikre sig disse.

Planer om Gasbelysning havde mange Gange været fremme i København. I Vinteren 1814—15 havde man for første Gang set en Gasflamme brænde paa offentlig Gade. Det var den driftige og opfindsomme Blikkenslager Irgens, der anbragte en Gaslygte uden for sit Hus paa Købmagergade og i de følgende Aar vedblev at forfærdige smaa Gasapparater til Belysning af enkelte Bygninger.

Han indlagde Gas i »Thalia«s Lokaler i 1818, i det kemiske Øvelseslaboratorium i 1819, i Hjorteapoteket 1826, i Polyteknisk Læreanstalt 1828, paa den militære Højskole 1830, i Etatsraad Waagepetersens Gaard 1841, i Hippodromen 1846 foruden flere Steder uden for København. Som foran nævnt blev ogsaa Kasino forsynet med Gas.

Ogsaa andre eksperimenterede med det nye Belysningsmiddel. Vestindianeren Mac Evoy fik i 1819 Tilladelse til at oplyse sin Gaard i Bredgade med Gas paa Betingelse af, at han tillige oplyste Amalienborg og omliggende Bygninger. Nogle faa Aftener straalede denne Bydel i det nye Lys; men snart blev Rørene utætte, Mac Evoy blev ked af de stadige Bekostninger og forærede Apparatet og samtlige Rørledninger til Kong Frederik VI, der igen, snurrigt nok, skænkede det hele til — Blindeinstituttet. Imidlertid havde man vundet saa megen Fortrolighed til det nye Belysningsmateriale, at der i 1825 var sluttet Kontrakt med et engelsk Selskab om hele Byens Belysning med Gas. Men Foretagendet blev ikke udført, og senere Forhandlinger med andre engelske og franske Selskaber og til sidst med Kasinos Gasværk førte ikke til noget [1]).

Det var først, da Planerne om de nye Vand- og Kloakanlæg kom frem, at der for Alvor blev Udsigt til ogsaa

---

[1]) Rubin, Frederik VI's Tid, 355-56. — Fædrelandet 18. Marts 1842.

at faa Gasledninger nedlagte, og det blev da hurtigt afgjort, at et Gasværk skulde anlægges samtidig med de andre Værker og ved Kommunens egen Foranstaltning.

Den endelige Beslutning om at skride til Anlæg af de to Værker blev taget i Borgerrepræsentationen d. 19. April 1854, to Maaneder efter at Indenrigsministeriet havde aflivet den første, mere omfattende Plan. En Arbejdskomité, bestaaende af Borgmester Casse, Brygger J. C. Jacobsen og Jernbanedirektør Rothe, med Colding som kontrollerende Ingeniør, fik Ledelsen af Arbejdet. Da man ikke her i Landet havde nogen sagkyndig med Hensyn til Anlæg og Drift af Gasværker, blev cand. polyt. Howitz sendt til England for at sætte sig ind i denne Virksomhed.

Til Opmand i alle Tvivlstilfælde paa det tekniske Omraade valgtes den før nævnte James Simpson, med hvem Kommunen sluttede Kontrakt i Efteraaret 1854. Han forlangte og fik en Betaling, der svarede til hans europæiske Ry: 7 Guineer daglig, naar han arbejdede hjemme i London, 10 Guineer daglig paa Rejser eller under Ophold i København, foruden Rejseomkostninger og tilsvarende Lønninger for hans Assistenter [1]). Dette dyre Engagement gjorde dog næppe anden Nytte end maaske at berolige nogle ængstelige; thi Simpson forandrede saa godt som intet i Coldings Planer. Efter at alle Detailtegninger var udarbejdede i Løbet af Vinteren, rejste Colding i Marts 1855 med det hele Apparat til London for endnu en Gang at forelægge det i sin Helhed for Simpson og derefter faa afsluttet Kontrakt med et engelsk Firma om Arbejdets Udførelse. Det samlede Anlæg blev overtaget af Firmaet Cochrane & Co. for en Betaling af 242,492 Pund Sterling (2,101,600 Rdlr.). Værkerne skulde afleveres i fuldfærdig Stand senest d. 31. Marts 1858. I to Maaneder der-

[1]) Borgerrepr. Forh. 4. Juni 1855.

efter skulde Entreprenørerne drive Gasværket for egen Regning, og i et Aar skulde de holde begge Værkerne ved lige; først derefter skulde den sidste Rest af Betalingen, 10 Procent af det hele Beløb, udbetales til dem. Kontrakten afsluttedes i London d. 26. Februar 1856 og blev paa Københavns Kommunes Vegne underskrevet af Baron Hambro.

Den Ingeniør, som af det engelske Firma sendtes til København for at udføre Arbejdet, var den tit nævnte *John Aird*. Han var dengang endnu en ganske ung Mand, men blev senere en af Nutidens berømteste Ingeniører. Lignende Anlæg som i København byggede han i Amsterdam, Cagliari, Altona, Berlin, Moskwa, Calcutta, Simla, Bahia og Para. Men hans største Bedrift var Anlægget af Nildæmningerne ved Assuan, som han udførte i Aarene 1898—1902, og ved hvilke han til Tider beskæftigede en Styrke paa 20,000 Mand. Dette Foretagende gjorde hans Navn verdenskendt. Han var Medlem af Parlamentet, blev adlet som Baronet, og da han døde i 1911, efterlod han sig en Formue paa 20 Millioner Kroner [1]).

John Aird lærte de københavnske Myndigheder at arbejde. Han tog fat straks og med stor Kraft. I Sommeren 1856 havde han over 900 Mand i Arbejde paa Værkerne, og naar det gjordes fornødent, arbejdede de om Natten med. Sligt var aldrig før set her i Byen, hvor Magistraten altid havde sørget for ikke at anvende flere Folk og større Kraft end strengt nødvendigt.

Arbejderne skred da ogsaa hurtigt frem. D. 16. Maj 1857 nedlagdes Grundstenen under Pumpestationen paa Vestre Glaci ved en Festlighed, ved hvilken Brygger J. C. Jacobsen og John Aird holdt Tale. De 14 Miles Rødledninger blev nedlagte i Gaderne, og et nyt stort Arbejde,

---

[1]) The Times Weekly Edition 13. Jan. og 24. Marts 1911. — The Engineering 13. Jan. 1911 S. 59.

som ikke oprindelig var paatænkt, blev udført jævnsides med de andre Anlæg. Det var Udboringen af en Tunnel under Havnen.

Kristianshavn skulde efter Planerne forsynes baade med Vand og Gas gennem dykkede Rør under Sejlløbet. Men man var ikke ret tilfreds med denne Ordning, og Vandinspektør Colding foreslog da at bygge en *Tunnel* under Strømmen. Han var ved de forskellige Boringer, som allerede var foretagne, kommen til den Overbevisning, at man ca. 40 Fod under daglig Vande vilde træffe den faste Kalk, i hvilken Tunnelen kunde hugges. En Brøndgravning blev udført til Prøve, og allerede i 36 Fods Dybde traf man paa Kalklaget. Saa besluttede Kommunen at bygge Tunnelen. Den skulde lægges i en Dybde af 60 Fod, saa der blev et Kalklag af tilstrækkelig Tykkelse ovenover den. Og gennem den skulde saa baade Vand- og Gasledninger føres over, ligesom der skulde være Plads til en fremtidig Kloakledning, naar en saadan engang maatte blive besluttet.

Nedgangsbrøndene anlagdes paa Gammelholm og ved Dokken paa Kristianshavn; selve Tunnelen blev ca. 400 Fod lang, og dens Højde var 5—6 Fod. Arbejdet udførtes af John Airds Folk efter Coldings Plan. Der arbejdedes fra begge Sider, og d. 12. Januar 1858 gennembrød Colding selv det sidste mellemliggende Parti og et lille Selskab, bestaaende af Colding, John Aird og Professor Forchhammer, passerede for første Gang den nye Vej fra København til Kristianshavn under Havets Bund[1]).

Et andet betydningsfuldt Arbejde, som ogsaa stod i Forbindelse med de kommunale Anlæg, fik den utrættelige Colding Tid til at udføre i de samme Aar, nemlig et fuldstændigt Nivellement over den indre By. Et ældre Nivellement, som Kaptajn Tuxen i sin Tid havde udført

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 18. Jan. 1858.

for Vandkommissionen, var blevet ubrugeligt. Dets faste Punkter var kun betegnede ved sorte Streger, der var malede paa Husene, eller ved særlige Bordursten, og Stregerne var i Tidens Løb bleven udslettede eller overmalede og Bordurstenene flyttede ved Stenbroens Omlægning. Arbejdet blev nu udført helt forfra. De nye Mærker bestod af indmurede Støbejernsplader, i alt 131, fordelte jævnt over hele Byen og anbragte i solide grundmurede Bygninger. Dette Arbejde blev udført 1855—56 [1]).

Af de to nye Anlæg blev *Gasværket* først færdigt. Det laa paa »Svendsens Pynt« i Kallebodstrand og er det nuværende Vestre Gasværk. D. 4. December 1857 tændtes Gassen for første Gang paa Københavns Gader, og hele Befolkningen var den Eftermiddag og Aften paa Benene for at beundre det nye Lys; 2200 Gaslygter var traadt i Stedet for de 1800 gamle Tranlamper, der dog endnu i de første 14 Dage vedblev at brænde sørgmodigt ved Siden af de nye Blus. Først efter Udløbet af de to Prøvemaaneder, da alt var befundet at være i Orden, blev de endelig borttagne [2]). — Cochrane i London fejrede Begivenheden ved at tilbyde Kommunen som Foræring tre dekorative Lygtestandere. De blev modtagne med Tak og opstillede paa fremtrædende Pladser i Byen: en paa Amagertorv, en foran Kristiansborg Slot og en paa Nytorv foran Raadhuset [3]).

Kommunalbestyrelsen havde med Hensyn til de nye Virksomheder overvundet sin Uvilje mod kommunal Drift, og det var i December 1856 bleven besluttet, at begge Værker skulde drives af Kommunen selv. Howitz blev Leder af Gasværket, cand. polyt. V. E. Poulsen af Vandværket, medens Colding blev Stadsingeniør.

---

[1]) 2. Sekr. 1856 Nr. 1005.

[2]) 2. Sekr. 1857 Nr. 2420.

[3]) Borgerrepr. Forh. 9. Nov. 1857. — Nu staar de to paa Nytorv og en paa Kristianshavns Torv.

Det nye *Vandværk* begyndte først sin Virksomhed i Sommeren 1859. Da var Damhussøen bleven saaledes oprenset og inddæmmet, at den kunde optage de store Vandmasser, der nu strømmede til den fra de artesiske Boringer langs Harrestrup Aa. Vandløbet til Byen var paa det sidste Stykke, fra Mariendals Have ved Falkoneralleen til Sct. Jørgens Sø, forandret til en underjordisk Jernledning. Filtrerbassiner var anlagte, og fra Pumpestationen ved Vester Farimagsvej dreves Vandet af mægtige Dampmaskiner op i alle Etager i alle Byens Huse.

Det er ikke mange Foretagender, som har ført til et saa fuldt ud lykkeligt Resultat som de Boringer, Colding og Forchhammer i Halvtredserne paabegyndte i Københavns Opland. De er senere bleven fortsatte med saa godt Udbytte, at København siden 1893 har kunnet forsynes u d e l u k k e n d e med Vand fra de artesiske Kilder, med absolut kimfrit og infektionsfrit, klart, køligt, frisk og velsmagende Kildevand, der ved sit eget Tryk vælder frem af Jorden. »Den Istidsmoræne, der ogsaa har skænket Sælland den smukke Natur og den frugtbare Jord, har ved sin filtrerende Evne holdt a l l e opslemmede Stoffer tilbage i Overfladen, og det dybe Grundvand, som paa den faste Saltholmskalks Overflade søger Havet, bevæger sig i Jordlag, som den solide Moræne har holdt ren og absolut kimfri. Det er denne Egenskab ved de ca. 70,000 Kubikmeter Kildevand, som daglig flyder til Byen København, som gør denne Vandforsyning enestaaende.« [1])

Den kendelige Forbedring af Sundhedstilstanden, der er indtraadt i København, siden Byen, først delvis, senere udelukkende, er bleven forsynet med Vand fra de artesiske Kilder, staar da ogsaa utvivlsomt i nøje Forbindelse

---

[1]) Prof. H. A. Nielsen i »Kbhvns. Vandværk 1859—1909« S. 2—4.

med dette uforlignelige Drikkevand. Fortidens Epidemier hørte sammen med det halvfordærvede Vand i de halvraadne Trærender. Og selv om der endnu af og til kan indtræffe smaa Epidemier, særlig af Tyfus, i vor By, saa er det i hvert Fald sikkert, at Drikkevandet er ganske uden Skyld deri.

IX. DET NYE SAMFUND.

Arbejderforhold.

Det var ikke let for Gemytterne at falde til Ro igen efter de bevægede Dage i 1848. Svendene kunde ikke glemme deres kortvarige Herredømme i Byen, og i hvert Fald vilde de ikke opgive det Terræn, de havde vundet ved deres tyske Kollegers Udjagelse. Men Tyskerne kom igen, og Mestrene modtog dem med Glæde, og saaledes var der i dette Spørgsmaal endnu Stof nok til aarelang Strid.

Ud paa Efteraaret 1848 sendte Oldermanden for Tøjmagerlauget følgende Skrivelse til Magistraten:

»Jeg betragter Svendenes Forlangende til Magistraten om at drage Omsorg for, at de ugifte tyske Svende blive beordrede til at drage ud af Landet, for i høj Grad uretfærdigt. De have hermed kun til Hensigt at tvinge Mestrene ved en Formindskelse af Arbejdere til at betale højere Arbejdsløn, uagtet denne alt siden September Maaned d. A. er bleven forhøjet. Hvad Følgerne deraf ville blive baade for Mestre og Svende, kan man forudse . . . .

Ladesvenden har erklæret, at ingen tyske Svende blive indskrevne i Lauget, fordi Svendene ikke ville have det; og Mestrene, som for Tiden ere meget forlegne for Svende, forlange, at jeg skal indskrive dem, hvorfor en Tilkendegivelse fra Københavns Magistrat i dette ubehagelige Anliggende vil være mig saare velkommen.«[1])

[1]) 2. Sekr. 1848 Nr. 1698.

Den Vanskelighed, som Oldermanden for Tøjmagerne her var stedt i, mødte efterhaanden alle Laugsoldermændene. Det var ikke lykkedes de danske Svende at faa alle de tyske fjernede. Dels havde Overpræsidenten i 1848 bestemt, at de gifte og de, for hvem der var lyst til Ægteskab, kunde blive her, medens de ugifte, med Rejsepenge og fri Overfart, skulde sendes bort. Dels var der adskillige ugifte, som man ikke havde faaet fat paa, fordi de i de kritiske Dage havde været borte fra Byen.

Det første Sammenstød foranledigedes netop af to Tømmersvende, der havde været bortrejste, da Udvisningen fandt Sted, — den ene arbejdede i Sorø, den anden var af sin Mester sendt til Island. I 1848 havde de været ugifte, og deres Navne blev derfor slettede af Svendenes Liste. Men da de dukkede op igen i København, var de begge gifte og mente sig derfor berettigede til at blive her. De danske Svende paastod imidlertid, at de to Tyskere kun havde giftet sig for at omgaa Bestemmelserne, og nægtede at indskrive dem i Svendelauget, og ingen Mester turde derefter give dem Arbejde.

Saa snart Krigen var endt, kom de tyske Svende igen i større Antal, og de danske krævede derfor i 1851 vedtaget:

at ingen fremmed Svend maa bosætte eller gifte sig her, før han har erhvervet Indfødsret,

at det paalægges Arbejdsgiverne altid først at afskedige de fremmede Svende, og

at enhver fremmed Svend, som i 3 Gange 24 Timer er uden Arbejde, skal udvises af Staden [1]).

Magistraten modsatte sig disse Forlangender, og Andragendet blev afvist af Indenrigsministeriet. Men ikke desto mindre optraadte Svendene, som om deres Fordringer allerede var gældende Lov. Mursvendene vedtog, at

---

[1]) 2. Sekr. 1851 Nr. 2547.

efter 8. August 1851 maatte ingen tyske Svende komme paa Herberget, ligesom de ikke kunde indskrives i den fælles Sygekasse. De tyske Mursvende, 90 i Tallet, henvendte sig til Politidirektøren om Beskyttelse, og Magistraten gav i en Laugssamling Oldgesellerne Paalæg om at optage dem i Sygekassen, ligesom Mestrene midlertidig betalte de tilrejsende tyske Svende den »Geschenk«, som blev dem nægtet af Svendeladen. Men Mursvendene vilde ikke bøje sig. Naar en tysk Svend blev syg, maatte han derfor indlægges paa Hospitalet paa Fattigvæsenets Regning, og da til sidst ogsaa Fattigvæsenet klagede over denne nye Byrde, maatte Sagen gaa til Doms. Afgørelsen gik Svendene ganske imod: de blev dømte til baade at indtegne Tyskerne i Lauget og til at modtage dem paa Herberget, og de Repræsentanter, som havde modsat sig dette, blev mulkterede. Saa faldt Svendene til Føje. De ansøgte om at faa Mulkterne eftergivne og lovede at rette sig efter Dommen. Til Gengæld gjorde Oldermanden dem den Indrømmelse, at han skulde søge at udvirke, at de danske Svende blev de første, der kom i Arbejde om Foraaret, og de sidste, der blev afskedigede om Efteraaret. — Hos Tømmersvendene forløb Sagen paa samme Maade; heller ikke de vilde bøje sig, før hver af deres Repræsentanter, 32 i Tallet, havde faaet en Mulkt paa 5 Rdlr. til Fattigkassen.

Regeringen havde for øvrigt selv bidraget til, at Uviljen mellem dansk og tysk ikke kunde glemmes, ved efter Fredslutningen at forlægge en Del af den holstenske Hær til København. Overalt, hvor disse Holstenere viste sig, blev der Tumulter, undertiden endog ret blodige. Da engang nogle Soldater, efter at være jagede ud af Smedekroen i Adelgade, kom i Spektakel med Politibetjente og Pøbel paa Gaden, trak de deres Hirschfængere, og fire af deres Modstandere, deriblandt en Politibetjent, blev bragt saarede paa Hospitalet. Dette Sammenstød havde til Følge,

at det blev forbudt Holstenerne at gaa med Sidevaaben uden for Tjenesten; men deres Stilling i Hovedstaden blev ikke behageligere derefter. Selv et saa ejderdansk Blad som »Fædrelandet« maa tage dem i Forsvar: »Det var nok et Misgreb at kalde det meste af den holstenske Hærstyrke til København. Holstenerne bliver, hvor de viser sig, uden al Grund haanede og ophidsede af den mundkaade Pøbel; de paastaar, at der bliver kastet Sten efter dem fra Husene.« [1])

Det var jo ikke let at faa det helet igen, som en treaarig Krig havde slaaet i Stykker.

Svendenes Kamp mod deres tyske Kolleger var dog ikke saa meget en national Strid som en social: det var Mestre og Svende, der stredes om Arbejdslønnen. For Haandværkerne havde de tre Krigsaar været en Opgangstid. I 1847—50 steg Lønnen med 20 Procent; men derefter stod den stille i en Aarrække, og da Pengenes Værdi samtidig var synkende, betød det i Virkeligheden en Tilbagegang. I 1868 var Lønnen, sammenlignet med Tilstanden i 1847—50, sunket ca. 22 Procent [2]).

Svendene havde altsaa ikke kunnet hævde den vundne Stilling, og deres Nederlag i Kampen om Tyskerne var kun et af flere Vidnesbyrd om, at Overmagten nu igen var paa Mestrenes Side. Arbejderbevægelsen stilnede af, og de Sammenslutninger, der var bleven dannede med et delvis socialt Program, løb ud i Sandet.

Haandværkerdannelsesforeningen havde udspillet sin Rolle. I 1851 var dens Medlemstal svundet ind til ca. 300, og under sin sidste Formand C. V. Rimestad førte den kun en Skyggetilværelse. — En »Forening af Oldgeseller og Ladesvende« var bleven stiftet i November 1850. Den

---

[1]) Fædrelandet 1. Okt. 1852.

[2]) C. Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade, S. 265.

skulde i det hele varetage Laugssvendenes Interesser, og særlig søgte den ved Henvendelser til Borgerrepræsentationen at afhjælpe den stedse trykkende Mangel paa Beboelseslejligheder for Arbejderklassen. Paa Grundlovsdagen 1851 udstedte denne Forening en Opfordring til Arbejderne om særlig at samle sig om de sociale Krav, — de politiske var jo nu opfyldte ved Grundloven. Denne Opfordring havde til Følge, at der dannedes en ny Sammenslutning, »Foreningen til Arbejdsklassens Vel«, med *Lunde* som Formand. Den skulde virke for bedre Lønforhold for Arbejdere og Tyende, og Lunde kæmpede navnlig for at faa oprettet en Pensionskasse for gamle Arbejdere efter Princippet »Hjælp til Selvhjælp«. Men hans Planer fandt kun ringe Tilslutning, og mismodig trak han sig ud af det offentlige Liv. I 1851 forlod han Borgerrepræsentationen, i 1852 Rigsdagen, og hans Forening til Arbejdsklassens Vel blev i 1853 slaaet sammen med Haandværkerdannelsesforeningen til den nye »Arbejderforening af 1853« med C. V. Rimestad som Formand.

Lige saa lidt Fremgang havde *Frederik Dreiers* Bestræbelser for at grundlægge en videnskabelig Socialisme i Danmark. I sit Ugeblad »Samfundets Reform« skrev han om »Kapital og Arbejde«, og han selv betegnede sig som Socialist. Første Gang, nogen dansk har kaldt sig med denne Betegnelse, er vistnok, da Dreier brugte den paa Titelbladet af sin i 1848 udsendte Piece, »Fremtidens Folkeopdragelse«. Som alle den Tids Socialister var han nærmest paavirket af Proudhon; han tænkte sig Arbejderne samlede i frie Associationer, der fik deres Arbejdsudbytte udbetalt og deres gensidige Kredit ordnet gennem en Folkebank [1]).

Enkelte Tilhængere vandt han, og ved Folketingsvalget 1852 forkyndtes for første Gang rent socialistiske An-

---

[1]) C. Nyrop, Meddelelser fra Industriens Omraade, S. 255.

skuelser fra en dansk Valgtribune. De repræsenteredes af en Tøjmager Klamer, der var opstillet paa Kristianshavn og blev anbefalet af Fr. Dreier. Han samlede 109 Stemmer, men blev ikke valgt [1]).

Dreier gav det første Stød til *Forbrugsforenings-Bevægelsen* i Danmark. Han stiftede først en Brændselsforening, der indkøbte Brænde en gros og solgte en detail til Medlemmerne til Indkøbspris; derefter en »Forening for billige Livsfornødenheder«, der en Tid havde Udsigt til virkelig at vinde Fremgang. Den stiftedes i Efteraaret 1852 med ca. 100 Medlemmer og med Kandidat G. C. Ploug, en Broder til »Fædrelandet«s Redaktør, som Formand. I Januar 1853 udsendtes en trykt Indbydelse til at tiltræde Foreningen, særlig henvendt til Arbejdere og Haandværkere samt Embeds- og Bestillingsmænd. I August 1853 talte Foreningen ca. 1150 Medlemmer og Aaret efter endogsaa 1400. Foreningen indkøbte de vigtigste Livsfornødenheder, saasom Brød, Smør, Sukker, Kaffe, Olie og Lys, og uddelte dem igen til Medlemmerne med den mindst mulige Prisforhøjelse. Det meddeltes f. Eks. paa Generalforsamlingen i Januar 1854, at der var indkøbt Brød for 3119 Rdlr. og det samme Kvantum igen solgt Medlemmerne for 3121 Rdlr. [2]) Den havde sit Udsalg i Pilestræde, en Tid desuden en Filial i Nyboder, som dog atter maatte lukkes paa Grund af for ringe Omsætning. For at blive Medlem betaltes et Indskud af 2 Rdlr. Saa snart Foreningen var kommen i Gang, blev der naturligvis klaget over den fra Urtekræmmerlauget, der i 1854 androg Indenrigsministeren om, at den hele Virksomhed maatte blive forbudt. Ministeren svarede, at han ikke fandt nogen Anledning til at skride ind, men henviste Urtekræmmerne til Domstolene [3]). Siden høres der

[1]) Socialdemokratiets Aarhundrede II, 118.
[2]) Fædrelandet 27. Jan. 1854.
[3]) 2. Sekr. 1854 Nr. 921.

ikke videre om Foreningen, og den er vistnok snart efter gaaet ind. — Fr. Dreier var død i 1853, kun 25 Aar gammel, og der fandtes ingen Arvtager til hans Virksomhed.

Et enligt Varsel om kommende Tiders store Lønkampe var Bygningshaandværkernes Strejke i 1851. Mur- og Tømmersvendene henvendte sig »ydmygst« til Magistraten med Anmodning om ved dens Hjælp at faa deres Dagløn forbedret: i Stedet for 6 Mark om Sommeren og 4—5 Mark om Vinteren forlangte de 7 Mark om Sommeren, 6 Mark om Efteraaret og 5 Mark om Vinteren samt Priserne paa Akkordarbejdet tilsvarende forhøjede. Men Magistraten vilde ikke blande sig heri og henviste dem til at forhandle med deres Mestre. Da disse kun vilde indrømme en Forhøjelse af 8 Skilling Sommer og Efteraar, opsagde Svendene d. 4. Januar 1851 deres Arbejde med 14 Dages Varsel, og d. 18. Januar fandt Arbejdsnedlæggelsen Sted.

Et saadant Skridt var endnu dengang strafbart som en Overtrædelse af Forordningen af 21. Marts 1800: »Skulde noget helt Laugs Svende vedtage at forlade Arbejdet, da bør Ophavsmanden til saadan Sammenrottelse dømmes til at arbejde i Rasphuset i 2 Aar og et saadant Laugs Svende ikke mere tillades at have Herberge og Forsamlingsstue.« [1]) Politiet skred ind, og nogle Mursvende blev arresterede. Men man havde dog ikke rigtig Lyst til at anvende Lovens Strenghed mod de strejkende. Tscherning talte deres Sag i Folketinget, og »Fædrelandet« stillede sig paa Svendenes Side. »Paa Bunden af de Skridt, som er foretaget imod Svendene, ligger dog Ønsket om at faa dem til at arbejde for en ringere Pris, end Omstændighederne tillade dem at forlange . . . Om Assessor Gudenrath nok saa meget forsikrer, at »Forhørene ikke have været rettede paa at nedtvinge Arbejdsprisen«, saa bliver

---

[1]) Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade, S. 249.

Forholdet dog det, at den offentlige Magt er optraadt som den, der holdt med Mestrene imod Svendene, idet den arresterede Svendene, men ingen af Mestrene, skønt, havde nogen af disse gjort sig skyldig i aabenbar Lovstridighed, saa var det Mestrene, thi de havde vedgaaet at have fastsat en Arbejdspris med tvingende Nødvendighed for alle Mestrene . . . En saadan ulige Behandling maa nødvendigvis hos de Ikke-Begunstigede fremkalde den Anskuelse, at den offentlige Magt tager Parti imod dem, og dette ligger jo ogsaa ligefrem deri, at man forbyder Svendene at holde en vis Pris for deres Arbejde, men ikke Mestrene at give en vis Pris for det samme Arbejde.« [1])

Men hvad der gjorde, at denne Strejke dog blev bilagt paa en fredelig Maade, var vel nok det, at Mestrene selv paa den Tid havde Brug for alle de Svende, de kunde faa. De tilstillede derfor Kriminalretten en Skrivelse, hvori de bad om, at Sagen maatte blive hævet. De gav Svendene det Skudsmaal, at de »uanset den stedfundne Meningsforskel uafbrudt havde vist sig beskedne og velvilligen stemte mod Mestrene«, og et lignende Vidnesbyrd fik de af Justitsminister Bardenfleth i Folketinget. Den paabegyndte Retsundersøgelse blev derpaa standset, og alt faldt igen i Lave. Mur- og Tømmersvendene fik nye Priskuranter i Januar 1851, og det var ved denne Lejlighed, man første Gang lod Priskuranten trykke.

Den stærke Byggevirksomhed, der udfoldedes i Halvtredserne, kom imidlertid af sig selv Bygningshaandværkerne til gode. I 1855 havde Tømmersvendene ikke blot naaet det, som de strejkede for i 1851, men yderligere 8 Skilling derudover hele Aaret rundt. Deres Dagløn var da i Sommermaanederne 7 Mark 8 Sk., i Marts og Oktober 6 Mark 8 Sk., i Vintermaanederne 5 Mark [2]). Men dermed

---

[1]) Fædrelandet 14. Marts 1851.

[2]) C. Nyrop, Kbhvns. Tømmerlav S. 221—22.

var ogsaa Højdepunktet naaet. De gode Byggetider fik en brat Afslutning ved Pengekrisen 1857, og derefter blev der Nedgang i Daglønnen baade for Murere og Tømrere, ligesom Priskuranten af 1851 blev opsagt fra Mestrenes Side.

Det manglede ikke paa Projekter til Forbedring af Arbejderstandens Kaar. Foran er omtalt Lundes Forening og hans Forslag til en Pensionskasse. En »Forening til Opførelse af sunde og billige Boliger for Arbejdsklassen« blev stiftet i 1851 af Pastor Visby m. fl. og fik ogsaa nogle Bygninger opførte. Men da den sammenskudte Kapital skulde forrentes, fik dette Foretagende dog nærmest Karakteren af et Aktieselskab. Fra anden Side anbefaledes Oprettelse af Vaske- og Badeanstalter, Spare- og Laanekasser, Sygekasser og Livsforsikringsanstalter — alt til Fordel for de arbejdende Klasser. Ogsaa en »Forening imod Arbejdsløshed« blev foreslaaet; den skulde virke gennem et Arbejdsanvisningskontor, hvis Udgifter dækkedes ved frivillige Bidrag.

Noget af dette blev forsøgt — i 1853 stiftedes den første egentlige Sygekasse, og i 1854 oprettede Arbejdere paa Kristianshavn »Den broderlige Arbejderklasses Hjælpeforening« —, medens andet ikke kom længere end paa Papiret. Arbejderklassens Stilling forblev væsentlig uforandret, og Haandværkernes første beskedne Forsøg paa at føre deres egen Politik havde spillet Fallit. Der var ikke Plads hverken for Dreiers socialistiske Agitation eller for Lundes velmenende Projekter, og den sociale Kamp kan betragtes som opgivet fra det Tidspunkt, da Haandværkerdannelsesforeningen og Foreningen til Arbejdernes Vel gik op i Arbejderforeningen af 1853. Arbejderstanden var endnu kun en uorganiseret Masse, der ikke selv kunde vælge sin egen Vej, men maatte følge det Parti, der først fik Tag i den. Det blev de nationalliberale; de havde alle-

rede haft et godt Tag i Haandværkerdannelsesforeningen og i Lundes Arbejderforening, og det befæstedes yderligere, da Rimestad samlede dem begge under én Hat og søgte at faa Udbredelsen af »folkelig Dannelse« gjort til Foreningens eneste Opgave. Endnu en Kamp maatte dog føres, før dette Maal var naaet. *Bondevennerne* vilde ikke uden videre overlade de nationalliberale alle de københavnske Arbejderes Stemmer; de søgte at faa Indpas i Hovedstaden gennem »Folkevennernes Selskab«, og I. A. Hansen udfoldede en stor Virksomhed for at vinde Smaahaandværkerne, med hvilke han selv havde saa mange Berøringspunkter. Men de nationalliberale var for stærke i København, og efter en kort Kamp maatte Bondevennerne kapitulere. Paa en Generalforsamling d. 31. Oktober 1855 blev Folkevennernes Selskab opløst, og dets Medlemmer opfordredes til at melde sig ind i Arbejderforeningen. Aaret efter lykkedes det vel for en Tid I. A. Hansens Folk at fortrænge Rimestad fra Formandspladsen i Arbejderforeningen. Bondevennen Major Müllen blev Formand, og I. A. Hansen blev Redaktør af Foreningens Blad. Men i 1859 var Rimestad atter Foreningens Formand, og Aaret efter stiftede han »Arbejderforeningen af 1860«, der endelig fuldt ud virkeliggjorde hans Ønsker og Planer. En selvstændig Arbejderpolitik var nu opgivet, og den nye Arbejderforening lagde alene Vægt paa det selskabelige Samliv og paa oplysende Foredrag. Dermed var den københavnske Arbejderstand fuldstændig indrulleret som Vælgere i den nationalliberale Hær.

Dyrtid.

Arbejdernes Bestræbelser i disse Aar for at højne deres Lønningsvilkaar var saa meget mere berettigede, som

Halvtredserne netop var meget vanskelige Tider for Smaafolk.

De høje Priser fra Dyrtiden 1847 var for længst overvundne, og for mange Varers Vedkommende var Priserne efter Krigen endogsaa bleven lavere, end de havde været i Midten af Fyrrerne. Men henimod Halvtredsernes Midte begyndte atter en stærk Stigning af Priserne paa alle Livsfornødenheder, og ved 1855 havde de naaet en saadan Højde, at vi atter møder Ordet *Dyrtid*.

Nedenstaaende Liste vil vise Prisstigningen i disse Aar. Den angiver de Priser, som Fattigvæsenet maatte betale for sine Leverancer efter Licitation [1]):

	1845	1850	1851	1852	1853	1854	Efteraaret 1855
Rugbrød ..... pr. ℔ Sk.	$2^{7}/_{16}$	$2^{1}/_{3}$	$2^{3}/_{4}$	$3^{1}/_{17}$	$3^{1}/_{6}$	$3^{10}/_{13}$	$4^{1}/_{2}$ Sk.
Sigtebrød ..... » »	$3^{5}/_{8}$	$2^{13}/_{16}$	$3^{1}/_{4}$	$3^{9}/_{16}$	$4^{9}/_{16}$	$4^{3}/_{4}$	Indkøbt til $6^{15}/_{16}$
Oksekød ..... » »	$8^{1}/_{4}$	$8^{1}/_{8}$	$6^{3}/_{4}$	$7^{11}/_{16}$	$9^{3}/_{4}$	13	» $16^{1}/_{2}$
Grønsaltet Flæsk. » »	$12^{3}/_{4}$	$8^{9}/_{16}$	10	14	$16^{3}/_{4}$	$18^{1}/_{2}$	» $19^{3}/_{4}$
Holstensk Ost ... » »	$6^{7}/_{8}$	$6^{1}/_{16}$	$5^{11}/_{16}$	$7^{1}/_{2}$	$8^{1}/_{4}$	8	» $10^{1}/_{4}$
Alm. godt Smør.. » »	$27^{1}/_{4}$	$22^{2}/_{7}$	$25^{5}/_{7}$	$24^{3}/_{14}$	$28^{2}/_{7}$	29	» $35^{1}/_{7}$
Gule Ærter pr. Td. Rdl. og Sk.	7	4-60	5-16	6-40	8-32	8	» 11
Havregryn » » »	10-44	8-36	10	10-52	11-8	13-62	» 16
Byggryn.. » » »	7-40	5-68	6-88	7-68	8-58	8-88	» 12-48
Godt Øl.. « » »	3	2-32	2-20	2-16	2-32	2-34	» 3
Kartofler . » » »	1-32	1-64	2	2	2	2	» 3
Brænde ..... pr. Favn »	11-48	10-64	10-16	10-48	12-64	10-48	» 15

Allerede i Oktober 1853 meldte *Politibetjentene* sig med Bøn om *Dyrtidstillæg:* »I dette skæbnesvangre Aar« med de høje Priser paa Husleje og Fødemidler kunde

[1]) Denne Liste og alle de i det følgende anførte Skrivelser angaaende Dyrtiden findes, for saa vidt intet andet er meddelt, ved 2. Sekr. 1855 Nr. 3275.

de umulig slaa sig igennem med en Gage, der selv i bedre Aaringer ikke var tilstrækkelig til et sorgfrit Udkomme [1]). Kommunalbestyrelsen vilde afvente, hvad Staten foretog sig over for s i n e Tjenestemænd, og da en Lov af 4. Januar 1854 bevilgede Dyrtidstillæg til disse, blev det ligesom i 1847 bestemt, at de samme Regler skulde følges i Kommunen. Tilskuddene var dog nu ikke saa rundelige som i 1847 og naaede ikke saa højt op; kun Familieforsørgere paa indtil 800 Rdlr. i aarlig Løn og ugifte Personer paa indtil 500 kunde faa Del i Dyrtidstillæget, medens dette i 1847 naaede op til Lønninger paa 1000 Rdlr. Den hele Udgift for Kommunen vilde beløbe sig til 17,785 Rdlr.

Men imidlertid var der ogsaa fra Statens Side truffet en Foranstaltning, der havde videre Sigte. Ved Lov af 27. November 1853 bemyndigedes Kommunerne til at hjælpe de trængende ved Understøttelser, der ikke skulde regnes for Fattighjælp. Loven skulde gælde til 30. September 1854, men den blev senere flere Gange fornyet og vedblev i det hele at gælde indtil Udgangen af 1857.

Københavns Kommunalbestyrelse yndede ikke denne Form for Understøttelse. Den stod netop i disse Aar midt i Kampen for Næringsfrihed, Handelsfrihed og Frikonkurrence: Ingen Indgriben i Næringslivets frie Forløb, ingen Monopoler, ingen Begunstigelser hverken til store eller smaa! »Hjælp dig selv, saa hjælper dig Gud!« Med de stigende Priser vilde ogsaa følge højere Arbejdsløn; men Almisser og Hjælp af det offentlige vilde kun svække Individernes Kraft og Vilje til selv at hævde sig i Konkurrencekampen. Altsaa ingen Understøttelser! Kommunalbestyrelsen vedtog, at den i k k e vilde benytte Loven, men erklærede sig derimod villig til at lade Pengehjælp gennem Fattigvæsenet uddele rundeligere og rigeligere end ellers.

---

[1]) 2. Sekr. 1853 Nr. 3476.

Det blev en drøj Tid for Kommunalbestyrelsen at staa igennem; thi fra alle Sider blev den nu bestormet af dem, der vilde have Del i den Hjælp, som Loven havde stillet i Udsigt. Først meldte *Haandværkerforeningen* sig; men den fik et rent Afslag: netop til Haandværkerne var der ingen Grund til at yde Hjælp; thi der var Arbejde nok, og Priserne paa alt Haandværksarbejde var stegne samtidig med Prisen paa Livsfornødenhederne. Derefter kom i Februar 1854 et Andragende fra *Folkevennernes Selskab*, forsynet med 1500 Underskrifter; det gik særlig ud paa at godtgøre, at Kommunalbestyrelsen ikke havde Ret, naar den paastod, at Arbejdslønnen var steget sammen med Livsfornødenhederne; men intet hjalp, Kommunalbestyrelsen stod fast paa sit Standpunkt. »Folkevennerne« besvarede Afslaget med en ny Henvendelse, hvis ironiske Form formodentlig skyldes I. A. Hansens spydige Pen:

»Kommunalbestyrelsen henviser i sit Svar til de Paagældendes egen forøgede Kraft og Virksomhed; men det vil ikke kunne nægtes, at mange, allerede før Dyrtiden indtraadte, have maattet udvikle en saadan Kraft og Virksomhed for at tilvejebringe deres nødtørftige Udkomme, at den ikke lader sig forøge; den menneskelige Kraft har en Grænse hos ethvert Individ, som han ikke kan komme ud over. Der er tillige mange, som i den nu allerede længere vedvarende Dyrtid saaledes have forøget deres Kraft og Virksomhed ved Siden af det ogsaa af Kommunalbestyrelsen anbefalede Afsavn af ellers tilvante Bekvemmeligheder, at de nu ikke længer formaa at vedligeholde denne Kraft og dette Afsavn ved Siden af hinanden.«

Underskriverne tillader sig dernæst »i al skyldig Ærbødighed at henlede Opmærksomheden paa et Faktum, som den ærede Kommunalbestyrelse under Sagens tidligere Behandling synes at have overset, det nemlig, at

denne Dyrtid er indtruffen umiddelbart efter en Epidemi af en saa ødelæggende Art, at Hovedstaden ikke har kendt Magen gennem mange Slægter«. Og for det Tilfælde, at Kommunalbestyrelsen ikke kan fravige sin tidligere fattede Beslutning, stiller Andragerne nu et andet Forslag, som det sikkert har været Bestyrelsen en Fornøjelse at koncipere:

»Vi ere overbeviste om, at Kommunalbestyrelsens højt ærede Medlemmer hver for sig kun med Bekymring have gjort, hvad de efter deres Pligtfølelse, ifølge deres Betragtning af samtlige foreliggende Omstændigheder, maatte gøre, da de besluttede ikke at benytte deres ekstraordinære Bemyndigelse ifølge Loven af 27. November f. A., og vi tvivle ikke om, at de alle som Privatmænd, hver for sig, have været de første til at vise den private Godgørenhed, hvortil de i Egenskab af Kommunalbestyrelse have henvist. Men i hvilken forøget Grad vilde ikke den private Godgørenhed vise sig, naar de ærede Herrer vilde træde frem — skulde det ikke være passende, at det skete som Kommunalbestyrelse, da som en Samling af højt ansete Privatmænd — med en almindelig Opfordring til den velhavende Del af Hovedstadens Befolkning om at yde frivillige Bidrag i dette Øjemed, som de vilde modtage og uddele paa bedste Maade!« [1])

Kommunalbestyrelsen stak alle Spydighederne i Lommen og foretog sig intet. Men Dyrtiden vedblev, og i 1855 begyndte Henvendelserne igen. Det var nu Foreningen af *Oldgeseller og Ladesvende,* som tog Affære, og den var ikke synderlig blidere, end Folkevennerne havde været:

»Vi begribe helt vel,« skriver de i Februar 1855, »at Dhrr. Medlemmer af Kommunalbestyrelsen, der alle sidde lunt inden Døre, ikke kunne have nøjagtig Kundskab

---

[1]) 2. Sekr. 1854 Nr. 482.

enten om den stedfindende Trang i sit hele Omfang eller til, i hvilke Kredse den trykker haardest og føles mest; men derfor er det, at vi, der som Oldgeseller repræsenterer alle Hovedstadens Haandværkslauge, og som i denne vor Stilling dagligen have de sørgeligste Erfaringer for Øje, anse det som vor ufravigelige Pligt at bidrage vort til denne højst vigtige og for Tiden mest presserende Kommunesags Fremme.« De føler sig ikke tilfredsstillede ved Henvisningen til, »at der ved Fattigvæsenet kan erholdes nogen Hjælp — som den er — med tilhørende Ubehageligheder og Uhøfligheder, som desværre endnu have hjemme under dette Departement«, og de opfordrer derfor Kommunalbestyrelsen til uopholdelig at gøre Brug af den Ret, som Loven hjemler den. — Men Kommunalbestyrelsen vendte fremdeles det døve Øre til, om den end til sidst, presset af Ministeriet, maatte gaa ind paa, at Modtagelsen af Interimshjælp i disse Aar ikke nødvendig maatte berøve Modtageren hans statsborgerlige Rettigheder. Derimod stod den fast paa, at Hjælpen skulde ydes gennem Fattigvæsenet i Henhold til Bestemmelserne i Loven af 1799, og at Udgifterne til den skulde dækkes gennem en Forøgelse af Fattigskatten [1]).

Ud paa Efteraaret 1855 meldte *Arbejderforeningen* sig. Men belært af sine Forgængeres Erfaring gik den ikke til Kommunalbestyrelsen med sit Andragende, derimod lige til Regeringen. Det har, skriver Rimestad, »ikke kunnet falde os ind at tænke paa en ny Bemyndigelse for Kommunalbestyrelserne, da de tidligere have vist sig aldeles unyttige, i det mindste for Københavns Vedkommende«. Men Vinteren 1855—56 truer med at blive endnu mere trykkende for den arbejdende Klasse end de næstforegaaende. Det gælder om at skaffe hurtig Hjælp,

---

[1]) 2. Sekr. 1855 Nr. 613. — Borgerrepr. Forh. 14. Jan. 1856. — Kommunens Regnskab 1855 S. 60.

og de nødlidende kan ikke vente paa den Reform i Næringslovgivningen, som ganske vist er det eneste, der kan bringe varig Hjælp. Det henstilles til Staten saa vidt muligt at skaffe Arbejde og foreløbig tillade hver enkelt uden Hensyn til alle Laugsindskrænkninger at arbejde med egne Hænder [1]).

Den Tanke at suspendere Laugstvangen var ikke ny. I 1848 havde Industriforeningen fremsat det samme Forslag i et Andragende til Justitsministeriet, men uden Held [2]). Nu, i 1855, stillede derimod baade Ministeriet og Magistraten sig imødekommende, og Overpræsidenten lod forespørge hos Laugene, om der var noget til Hinder for, at Svendene i en vis Tid af Aaret fik Tilladelse til paa egen Haand at udføre Reparationsarbejder. Men det vilde Mestrene ikke høre tale om. De havde i Virkeligheden ikke noget imod, at Svendene gik arbejdsløse en Tid af Aaret. De levede i den Tid væsentlig af Forskud, som Mestrene ydede dem, og derigennem fik disse et godt Hold paa Svendene, som de ikke ønskede at miste. Dette udtales ligefrem i en Skrivelse fra Oldermændene for Murer- og Tømrerlaugene som Svar paa Overpræsidentens Forespørgsel:

»Det Forhold, der hidtil har bestaaet mellem Mester og Svende, nemlig at Mesterne paa den Aarstid, hvor intet Arbejde foretages, understøtte de trængende Svende, de have haft i Arbejde i Aarets Løb, med Penge, som de igen afarbejde den paafølgende Sommer, vilde ved en saadan Tilladelse aldeles ophøre; thi det vilde vist ikke sjeldent indtræffe, at en saadan understøttet Svend i Forventning af paa egen Haand at finde Arbejde vilde vægre sig ved at staa i Mesterens Arbejde, netop naar denne

---

[1]) Blad for Arbejdsklassen. Redigeret af C. V. Rimestad, 4. Nov. 1855.

[2]) Borgerrepr. Forh. 22. Juni 1848.

havde hans Kræfter nødig . . . Hvorledes en tilbørlig Kontrol skulde kunne holdes over, at Svendene ikke udvidede denne Rettighed og i Forening paatoge sig større Arbejder, indse vi ikke og skulle tillade os at bemærke, at det allerede nu er umuligt at kontrollere de faa Frimestere i Laugene, idet henved 200 Svende i begge Lauge arbejde paa egen Haand.« [1])

Dette Forslag kom der altsaa ikke noget ud af. Men ogsaa paa anden Maade havde Indenrigsministeriet taget sig af Arbejderforeningens Henvendelse, idet der d. 3. November 1855 var afgaaet en Skrivelse til Magistraten, hvori det blev denne paalagt sammen med Politidirektøren at skaffe det omstridte Punkt nærmere oplyst: om Arbejdslønnen var steget i Forhold til Livsfornødenhederne eller ej. Denne Undersøgelse blev anstillet i Efteraaret 1855, og et rigt Materiale til Bedømmelse af de arbejdende Klassers Stilling blev indsamlet.

Magistraten sendte Skrivelser ud til alle Laugsoldermændene med Forespørgsel, om Arbejdslønnen i deres Fag var bleven sat op i den senere Tid.

N e j svarede Gørtlerne: det kunde der aldeles ikke være Tale om; de sad i Forvejen haardt nok i det under Konkurrencen med Isenkræmmernes Fabrik paa Raavaddam og med Hofguldsmed Dalhoff. Nej svarede endvidere Handskemagere, Sadelmagere, Børstenbindere, Bødkere, Malere, Glarmestre, Kobbersmede og Hattemagere.

J a svarede Tømrerne: Svendelønnen var i 1855 bleven forhøjet med 1 Mark daglig hele Aaret rundt, altsaa for den Svend, der havde stadigt Arbejde, med ca. 50 Rdlr. aarlig. Arbejdsfolkene, der for faa Aar siden fik 4 Mark daglig, fik nu om Sommeren 1 Rdlr., »og de er endda ikke ganske villige til at arbejde«. Vinterlønnen

---

[1]) 2. Sekr. 1855 Nr. 3672.

var i samme Forhold forhøjet fra 3 Mark til 4 à 5 Mark og paa Skibsværfterne endda meget højere. Oldermanden mener derfor at kunne sige, at Arbejdslønnen er steget forholdsmæssig med Levnedsmidlerne. I Murerlauget var ligeledes Daglønnen fra 1. Oktober 1855 forhøjet med 1 Mark, fra 4 til 5 Mark daglig. Rebslagernes Ugeløn var forhøjet fra 5 til 6 Rdlr., Smedenes og Tobaksspindernes Løn ligeledes sat op. Ogsaa i Møllerfaget var Lønnen steget, dog ikke paa Grund af Dyrtiden, men kun fordi »bemeldte Arbejdere er uvillige til at tjene for samme Løn som forhen«. De faar alle fuld Kost hos Mestrene, der »saaledes dobbelt føler Dyrtidens Tryk«. Paa samme Vis klager Barbererne: En Svend faar nu 3—4 Rdlr. om Ugen foruden Kost og Logis. »Tidens Tryk falder altsaa alene paa Principalerne, fordi Levnedsmidlerne ere saa dyre.« [1])

Samtidig indhentede Politidirektør Bræstrup gennem sine Assistenter og Betjente Oplysninger om Dyrtiden og Arbejdslønningerne, særlig ved Forespørgsel paa forskellige Fabrikker og Arbejdspladser. Disse Indberetninger peger, ligesom Laugenes Svarskrivelser, i forskellig Retning, saa det har ikke været let for Autoriteterne at faa et samlet Overblik over de økonomiske Forhold i disse Aar.

At der virkelig er Dyrtid til Stede, fastslaar Politiassistent Uttenreitter: Det fremgaar baade »af den Insolvens, hvoraf nu mange lide, og af den Maade, hvorpaa der søges Midler til Subsistens, saasom ved at vælge mindre honette Leveveje, ved at sætte paa Assistenshuset og ved at recurrere til Diskontørers Hjælp«. Den spores dernæst ogsaa tydeligt i det Røre, som viser sig overalt blandt Almuen og i Haandværkerstanden. Paa Værtshusene drejer Samtalen sig kun om Dyrtiden, og i de

---

[1]) 2. Sekr. 1854 Nr. 482.

saakaldte Arbejder-Selskaber udgør den endogsaa Emnet for almindelige Diskussioner. Politiassistenten er ikke fri for at finde det hele betænkeligt: »Hidtil har man dog i disse indskrænket sig til at fremkomme med Forslag om Petitioner og Adresser til Regering og Autoriteter; men ikke usandsynligt turde det være, at man gik videre og fulgte de givne Eksempler i Udlandet, f. Eks. i Sverrig og England, saa meget mere som Lederne i de forskellige Arbejderforeninger ogsaa ere Ledere for politiske Fraktioner, og de da muligt kunne tænke og haabe at slaa to Fluer med et Smæk.«

Men i andre Indberetninger lægges Vægten paa, at det egentlig er gode Tider: »Her hersker aldeles ingen Arbejdsløshed her i Staden, tværtimod er der Arbejde i Mængde for Arbejdsfolk, og Lønnen stiger med hver Dag.« Eller: »For Tiden kan det ikke siges, at der hersker nogen Nød hos den arbejdende Klasse, Arbejdsløshed er sjælden, og Arbejdet betales i Reglen i Forhold til Fornødenhedernes Pris.« Og hos en tredie: »Der er Arbejde for Tiden i Overflødighed, saavel for Svende som Arbejdsfolk, og dersom Vinteren ikke bliver alt for streng, vil det kunne holdes.« Der er dog visse Træk, som de fleste Indberetninger er enige om at fremhæve. Saaledes siges det gentagende, at for »de stillesiddende Arbejdere«, saasom Skomagere, Skræddere, Vævere og Tøjmagere, er Lønnen ikke forhøjet, og de er derfor gennemgaaende daarligt stillede. Og med stor Enstemmighed lyder det fra alle Sider, at Haandlangere og Arbejdsmænd aldrig har haft saa gode Tider som netop nu.

»Haandlangere ere næsten ikke at faa, og paa ingen Maade under 4 Mark daglig, hvilken Betaling i Forhold til Svendelønnen, som kun er 5 Mark, jo vistnok er for høj. I Sommer tjente Haandlangerne paa en Bygning paa Bodenhoffs Plads 11 Mark daglig, medens Svendene med en fordelagtig Akkord ikkun tjente 9 Mark, og dog

forlade mange Haandlangere ofte Arbejdet, fordi de kunne tjene mere ved Skibsarbejde.«

»Det hører til Sjældenhederne nu, at en Arbejdsmand vil lade sig nøje med 1 Daler; og da denne Pris er gængs paa enkelte Pakhuse, saa har Arbejdsherren stedse ondt ved at faa Folk, da disse kun tyer til ham, naar der ikke er andet Arbejde at erholde. — I øvrigt fremgaar af det hele, at Arbejdsmændene indbyrdes ere enige om ved Nægtelse af at modtage Arbejde at tvinge Arbejdsherren til at betale dem højere Løn; og flere af disse har ogsaa begyndt at anskaffe sig Svenskere eller Folk fra Provinserne, der ikke ere saa ublu i deres Fordringer, for nogenlunde at faa en Dæmper paa de almindelige Arbejdsmænd.«

»Det egentlige Sjøverarbejde betaler sig bedst.«

Klager over Arbejdernes Umedgørlighed er da ogsaa almindelige. »Den arbejdende Klasse er næsten ikke at tilfredsstille,« skriver en af Politiets Funktionærer. En anden, som særlig har undersøgt Forholdene i Cigarfabrikkerne, fortæller, at der mellem Cigarmagersvendene »synes at have dannet sig en fast Klike, som Principalen mange Gange maa bukke for. Arbejderne forsømmer i Reglen hver Mandag Værkstedet, og indfinder der sig undertiden enkelte, da er disse som oftest beskænkede. Vil Principalen under saadanne Forhold bortvise en eller anden af Værkstedet, er han vis paa, de øvrige gaar med; og det halve af Tirsdagen gaar da ogsaa spildt, og for ikke at lide for stort Tab i sin Bedrift maa han saaledes mange Gange se igennem Fingrene med megen Uorden paa Værkstedet, da han ved at omtale saadant straks bliver anmodet om Sedlen«.

Politimændene forstaar ikke rigtig dette, men de fleste af dem er tilbøjelige til at tro, det stammer fra, at der bliver gjort alt for meget for den arbejdende Klasse. Alle vil de have hørt saadanne Ytringer som, »at nu be-

gynder snart Vinteren, og saa kan man lade sin Kone hente Mad i Bespisningsanstalterne, saa behøver man ikke at arbejde for ingenting«; eller »at det nu ikke var værd at vedblive ret længe med at arbejde, thi nu fik Kone og Børn snart Mad og Drikke og Varme frit, ja Penge til«.

Politiets Indberetninger giver dog næppe det rigtige Billede af Tilstanden. De har heftet sig for meget ved enkelte udvortes Fænomener — en højttalende Arbejder paa en Beværtning eller en misfornøjet Arbejdsleder paa en Fabrik — og er ikke naaet ind til den egentlige Nød, som sagtens har søgt at skjule sig ogsaa for Politiets Øje. Fattigvæsenets Beretninger taler et andet Sprog.

Kommunalbestyrelsen var jo ikke uvillig til at hjælpe, naar blot Understøttelserne kunde gaa gennem Fattigvæsenet; og den stærkt stigende Brug, som i disse Aar blev gjort af Fattigvæsenets Interimshjælp, viser, at der har været megen Nød til Stede. D. 4. November 1854 uddeltes (paa denne ene Dag) i Interimshjælp 67 Rdlr. 48 Sk. og 373 Brød. Aaret derefter (d. 3. November 1855) uddeltes 90 Rdlr. 16 Sk. og 1141 Brød. D. 7. November 1854 uddeltes Hjælp til 109 Familier, bestaaende af 599 Personer; Aarsdagen efter til 378 Familier eller 2068 Personer. Indtil Sommeren 1855, da disse Interimsunderstøttelser foreløbig hørte op, var der hertil medgaaet 14,000 Rdlr. Men det var alligevel ikke lykkedes at afværge den forøgede Tilgang til den faste Fattigforsørgelse. I Vinteren 1854—55 tilkom til »den faste Almisse« 146 Familier med i alt 498 Personer; »og vedrører Tilgangen fornemmelig Mødre med Børn, forskellige Svende, især af Væverprofessionen og saadanne Skræddер- og Skomagersvende, der udføre simplere Arbejde, saa vel som en Del Personer henhørende til den egentlige Arbejdsklasse, idet Arbejdslønnen vel er stegen, men dog ikke i den Grad, at den staar i et passende Forhold til

den meget betydelig tiltagne Progression i Priserne paa de nødvendigste Levnedsmidler« [1]). — Folk havde været nødte til at tage mod Fattigvæsenets Hjælp, »som den er«.

Vinteren 1855—56 blev meget streng, — man regnede med Muligheden af, at Sundet kunde blive tillagt, saa der over Isen kunde tilføres Levnedsmidler fra Sverrig, — og Kommunens Interimshjælp, der udbetaltes med Beløb fra 3 til 15 Rdlr. en Gang for alle, løb i denne Vinter langt højere op end i den forrige. Da Uddelingen standsede i April 1856, var der uddelt 39,479 Rdlr. til 4797 Familier og 2010 enkelte Personer [2]). — Ogsaa Regeringen havde fortsat sine Bestræbelser for at hjælpe Hovedstaden. D. 28. Januar 1856 udkom en Lov om midlertidige Foranstaltninger til at sikre København tilstrækkelig Forsyning med billige Livsfornødenheder. Ved denne Lov ophævedes foreløbig alle Indskrænkninger i Skipperes, Landboeres og Høkeres Torvehandel. Loven fornyedes flere Gange, sidst indtil 1. April 1858.

En Hjælp for Smaafolk var vistnok det i 1856 af et Aktieselskab oprettede *Dampkøkken,* hvis Formaal var at levere varm Mad til billigst mulige Pris. Selskabet købte en Ejendom i Lille Regnegade, hvor Køkkenet og Spisesalene indrettedes efter Arkitekt Herholdts Tegninger. Det kunde levere 2500 Portioner Mad om Dagen og blev meget stærkt benyttet. I sit første Virksomhedsaar bespiste det 471,716 Mennesker, og mange Familier fandt deres Regning ved at lade sig Maden tilbringe fra Dampkøkkenet.

Der var for Datidens Øjne en Modsigelse i de økonomiske Forhold i disse Aar, som den ikke ret forstod. Det var jo »gode Tider«, der var Arbejde og ny Virksom-

---

[1]) Skrivelse fra Fattigvæsenet til Overpræsidenten 8. Nov. 1855.

[2]) Borgerrepr. Forh. 25. Aug. 1856.

hed alle Vegne, Penge blev tjent saa let og hurtigt som aldrig før. Og samtidig var Nøden og Fattigdommen større, end man nogen Sinde havde set. Man kendte endnu ikke dette, det var jo første Gang, København var Vidne til en Bygge- og Grundspekulation i stor Stil med paafølgende Pengekrise og Krak. Man havde ingen Erfaring i, hvorledes et saadant Kredsløb artede sig, og ikke tilstrækkelig Indsigt i det økonomiske Livs Love til at forstaa Aarsagssammenhængen deri. For os er det hele forstaaeligt nok; vi kender Jordspekulationens Virkninger, og vi har set Kredsløbet saa tit, at vi nu næsten kan beregne forud, i hvilket Aar Krisen vil komme.

Ingen Sinde havde Livet i Haandværkerkredse pulseret saa stærkt som i disse Laugsvæsenets sidste Aar [1]). Spekulationen tumlede med nye store Arealer, Byggevirksomheden florerede, alle faste Ejendomme steg i Pris, ligesom Lønnen steg for Bygningshaandværkere og Arbejdsmænd. Det var en Opgangstid, der i rask Stigen nærmede sig det Toppunkt, hvor Bølgekammen knækker over for atter at styrte i Dybet. Men en saadan »Opgangstid« uddyber Skellet mellem rig og fattig. De, som ikke kommer med i Dansen, de, som Opgangstiden ikke har Brug for, eller som den netop vrager, fordi de just hører Stilstandstiden til, alle de »stillesiddende«, — de sidder tilbage med de gammeldags Virksomheder og den lave Løn og mærker ikke andet til de gode Tider, end at Priserne stiger paa alle Livets Fornødenheder. Der er altid nogle, som har for lidt, og det lidet, de har, forslaar slet intet under en Højkonjunktur. Politibetjentene, som meldte sig med deres Andragende i 1853, kunde tale paa manges Vegne!

Alt var i Halvtredserne lagt til Rette for et stort

---

[1]) Se f. Eks. V. Hansen: Malernes Understøttelsesfond, S. 47.

Krak, for en virkelig moderne Pengekrise, — den nye Tid skulde holde sit Indtog paa standsmæssig Maade.

Bankvæsen og Pengekrise.

Overalt var der Vidnesbyrd om, at København var i Færd med at blive en moderne Storstad, — den havde nu ogsaa faaet sit første Millionlaan.

De tidligere Smaalaan paa 100,000 Rdlr. ad Gangen, som kunde faas i Byens egne Kasser — Nationalbanken, Overformynderiet, Livsforsikringsanstalten —, forslog ikke længer. Vand- og Gasværkerne krævede Millioner, og førend Anlæget af dem kunde paabegyndes, maatte en Lov vedtages, som gav Kommunen Tilladelse til at optage et Laan paa $3^1/_2$ Million Rdlr. En Del af disse Penge skulde dog bruges til andre Foretagender, saaledes til en forestaaende Udvidelse af Sindssygeanstalten paa Bidstrupgaard og til en Omordning af Byens egne Hospitalsforhold. En Komité blev nedsat til at skaffe Pengene, og i 1854 laantes den første halve Million. Vekselmæglerne Bechgaard & Aggersborg samt Grosserer R. Henriques jun. skaffede Pengene mod Obligationer til Kurs 97. — De store Pengeoperationer var nu begyndte, og Kommunen slap aldrig ud af dem igen.

Byens ældre Pengeinstitutter svarede nu ej heller længer til Tidens Fordringer. Dens eneste Bank var Nationalbanken og dens eneste Sparekasse den i 1820 oprettede »Sparekasse for København og Omegn«. Foruden disse to fandtes af Pengeinstitutter »Kreditkassen for Husejere i København«, oprettet efter Branden i 1795, og »Centralkassen«, stiftet 1829. Ingen af dem udfoldede nogen stor Virksomhed. *Kreditkassen* havde til Formaal

at skaffe de Husejere Laan, som efter Branden vanskelig kunde faa deres Bygninger genopførte. Den adskilte sig fra de moderne Kreditforeninger, der er Foreninger af Laantagere, derved, at den nærmest var en Forening af Laangivere. *Centralkassen* gav sig særlig af med at skaffe Købmænd Laan mod Pant i Varer; men da efterhaanden Nationalbanken og de andre Banker ogsaa begyndte at yde Laan mod saadant Pant, blev Centralkassen overflødig, og den nedlagdes i 1859.

Sparekassen var en meget gammeldags Indretning. Indtil 1844 var de Penge, som blev opsamlede i den, ganske unddragne den almindelige Omsætning, idet de efter den ældre Tids Skik blev indsatte dels i Statskassen, dels i Nationalbanken til Forrentning [1]). Kassen havde altsaa kun Betydning til den ene Side, for Sparerne, og selv denne Virksomhed blev røgtet meget ufuldkomment. I Begyndelsen var den kun aaben et Par Gange om Ugen; senere holdtes den aaben hver Dag, men kun et Par Timer om Formiddagen, paa en Tid, da de smaa Sparere vanskelig kunde faa Lejlighed til at komme. Besværet øgedes yderligere derved, at man for at blive ekspederet først skulde have udleveret en Billet. Disse Billetter uddeltes om Morgenen Kl. 7, hvorefter Sparekassen aabnedes Kl. 8. Naar Billetter var udleveret til saa mange, som man ventede at kunne faa ekspederet den Dag, maatte Resten gaa med uforrettet Sag. Ofte var der en Rift om disse Adgangskort til Sparekassen som om Billetter til en Première paa det kgl. Teater, og mange Arbejdere og Haandværksfolk, hvis Tid var kostbar, erklærede, at de hellere vilde beholde Pengene hjemme end spilde halve Dage med at vente uden for Sparekassens Dør. Ikke des mindre voksede de i Sparekassen indestaaende Beløb stærkt og hurtigt. Statskassen og Natio-

---

[1]) Bisgaard og Schiødt: Danmarks Sparekasser, 1910, S. 29—31.

nalbanken, der oprindelig havde lovet 5 Procent af Pengene, satte snart Renten ned, og fra 1844 maatte Sparekassen begynde paa selv at drive Udlaansvirksomhed for at faa de indskudte Penge anbragte. I de første Aar havde Sparekassen Lokale i Forværelset til de 32 Mænds Forsamlingssal paa Raadhuset. Senere flyttede den til en Lejlighed paa Hjørnet af Brolæggerstræde og Raadhusstræde. Først i 1862 fik den sin nuværende Ejendom paa Hjørnet af Valkendorfsgade og Niels Hemmingsens Gade.

Et Sted, hvor solide Laanere kunde faa Penge mod god Sikkerhed, var *Overformynderiet*, der laa inde med betydelige og stedse voksende Kapitaler. I 1840 indestod her ca. 10 Millioner, i 1857 ca. 17 Millioner Rdlr.

Planer om nye Pengeinstitutter af mere moderne Tilsnit dukkede jævnlig op i disse Aar. Foran er omtalt, hvorledes Industriforeningens Plan om Oprettelse af en *Laane- og Kreditkasse* strandede i 1844, og ikke bedre gik det *Frederik Dreiers* Plan om en *Folkebank* efter Proudhons Mønster. I 1854 ansøgte Hattefabrikant *Feldberg* om Tilladelse til at oprette en saakaldet »Bikubeforening«, antagelig en Slags Sparekasse; men Andragendet blev afslaaet [1]). Sekretær *Chr. Reiersen* anholdt om 5 Aars Eneret til i Danmark at oprette et saakaldet »Credit mobilier Compagni«, men fik ligeledes Afslag [2]). Handelshuset *Malling og Lund* vilde oprette en »Almindelig dansk Kreditanstalt« efter fransk og tysk Mønster. Men under Forhandlingerne herom i 1856 gik Firmaet fallit [3]). Samtidig projekterede *Gedalia & Co.* en *Handelsbank;* men dette Foretagende blev standset af Grosserersocietetet, der betegnede flere af de foreslaaede Planer som

---

[1]) 2. Sekr. 1854 Nr. 822.
[2]) 2. Sekr. 1856 Nr. 1258.
[3]) 2. Sekr. 1856 Nr. 2500.

saa farlige, at Staten ikke burde beskytte et Institut, der gav sig af med saadanne [1]). Ogsaa et Udkast til en *Privatbank* fremkom i 1856 fra et anonymt Selskab; men mod dette protesterede Nationalbanken, særlig fordi den nye Bank vilde udstede Beviser paa smaa Summer, der som Seddelpenge skulde gaa mellem Mand og Mand og saaledes vilde blive Konkurrenter til Nationalbankens Pengesedler [2]). Endelig kan nævnes, at Kaptajn *Bangert* i 1857 ønskede Tilladelse til at oprette en *Folkekasse,* der baade skulde være en Spare- og Laaneindretning og give sig af med Livsforsikringer. Men hverken Magistraten eller Ministeriet vilde anbefale hans Plan [3]).

Ud af alle disse Tilløb voksede dog enkelte levedygtige Foretagender. I 1851 stiftedes *Kreditforeningen af Grundejere i de danske Østifter,* den første Forening i sit Slags [4]). Allerede i det første Regnskabsaar var København (med Frederiksberg) interesseret i den med over 200,000 Rdlr., Aaret efter med det firdobbelte. I 1854 stiftedes *Københavns private Laanebank,* der især skulde støtte Haandværkere og Industridrivende ved Laan, og i 1856 begyndte *Bikuben* under Direktør Hellmanns Ledelse sin Virksomhed som Sparekasse og Forsørgelsesforening. Aaret efter grundlagdes *Privatbanken* med *C. F. Tietgen* som Direktør.

Indbydelsen til Aktietegning i denne Bank udsendtes i April 1857, underskrevet af 11 gode Navne. Der var tre Godsejere: Grev Frijs, Sehested-Juel og P. B. Scavenius, og 8 københavnske Firmaer: D. B. Adler, M. G. Melchior, C. A. Broberg, Jacob Holm & Sønner, O. B. Suhr o. fl. Banken aabnedes d. 2. November 1857 med

---

[1]) 1. Sekr. 1856 Nr. 767 og 2028.

[2]) 1. Sekr. 1856 Nr. 2028.

[3]) 1. Sekr. 1857 Nr. 2322.

[4]) Oprettelsen af tidssvarende Kreditforeninger og Laanekasser for Grundejere var bleven muliggjort ved Lov af 20. Juni 1850.

en Aktiekapital paa 2 Millioner Rdlr. Det nye Foretagende skulde meget hurtigt blive stillet paa en alvorlig Prøve og dets unge Direktør faa Lejlighed til at vinde sine Sporer. Thi en Maaned efter stod København midt i den store *Pengekrise 1857.*

De samme Aarsager, som i Halvtredserne fremkaldte det stærkt pulserende Liv i København, med tilhørende høje Priser og Dyrtid, virkede til Dels over hele Verden. Opgangsbevægelsen var international, som ogsaa den paafølgende Krise blev det. Guldfundene i Kalifornien 1848 og i Australien 1851 havde sænket Pengenes Værdi. Det stærkere Liv, som den politiske Frigørelse havde skabt, virkede overalt, — om det end ikke alle Vegne gav sig et saa haandgribeligt Udslag som Frigivelsen af Demarkationsterrænet omkring København. Jernbaner, Telegrafer og øget Dampskibsfart fremmede Omsætningen over hele Verden; overalt grundedes nye Pengeinstitutter og industrielle Foretagender.

Danmark tjente godt i disse Aar. Vore Landmænd fik høje Priser for deres Varer, ja overhovedet har ingen Periode i den nyere Tid set en saa stærk Prisstigning paa Landbrugsprodukter som disse Aar. Gennemsnittet af Kapitelstaksterne var:

		Td. Hvede	Td. Rug	Td. Byg	Td. Havre	Td. Smør	Pund Flæsk
1840—49:	Kr.	12,35.	9,27.	7,00.	4,99.	97,66	25,3 Øre
1850—59:	-	16,62.	12,38.	9,77.	6.92.	135,77	33,5 - [1])

Men umiddelbart før Krisen, i Dyrtiden 1855, var Priserne drevet endnu meget højere i Vejret: Rug kostede $8^2/_3$ Rdlr. Tønden, Byg $6^1/_2$, Havre $4^1/_2$, Hvede $13^1/_2$ Rdlr.[2]) Disse Priser var jo unaturlig høje; men de virkede ikke

---

[1]) Danmarks Statistik II, 149, hvor Priserne er omsatte i Kr. og Øre.

[2]) E. Meyer: December 1857 (Vort Folk II, S. 122 f).

som en Paamindelse om et forestaaende Sammenbrud, men kun som en Tilskyndelse til forøget Virksomhed. Spekulationen florerede, Kreditten blev misbrugt, og de danske Købmænd blev mere end nogen Sinde afhængige af de hamborgske Handelshuse. Selv efter at Krisen var brudt løs i Udlandet, var man ikke herhjemme klar over, hvad der forestod, og bremsede derfor ikke i Tide.

D. 24. August 1857 indtraf den første Fallit i Nordamerika; derfra kom Krisen til England, og i November var den i Sverrig og Hamborg. Ogsaa hos os begyndte dens Forløbere at vise sig; Kornpriserne sank, og Penge blev sjældne. D. 10. Oktober forhøjede Nationalbanken sin Diskonto til 6 Procent, d. 30. November til 7 Procent; men da Banken langt fra kunde forsyne alle dem, som ønskede Penge, var den virkelige Rente langt højere. Dog først da Hamborgkreditten svigtede, blev der Panik. Nu vilde alle sælge, ingen købe. Ind i December gik al Omsætning i Staa, og Fallitterne begyndte.

I December Maaned fallerede 42 Firmaer i København, i de værste Dage, d. 14.—19. December, 4—6 om Dagen. I alt fallerede i Vinteren 1857—58 81 Forretninger i København, 143 i Provinserne [1]). Mange af de store Grundspekulanter i Forstæderne mistede alt, hvad de ejede, saaledes Kaptajn Bangert paa Solitude. De trak atter Haandværkerstanden med sig, al Virksomhed standsede, og der kom stor Arbejdsløshed.

Nationalbanken var ganske ude af Stand til at bringe Hjælp, — den ramtes selv haardt af Krisen, og dens ledende Direktør H. P. Hansen led store Tab. Da maatte *Staten* gribe ind for at begrænse Ulykkernes Omfang.

Det store Handelshus *H. Pontoppidan* i Hamborg var truet, og hos det havde en Mængde danske Købmænd Blankokredit. Hvis Pontoppidan faldt, vilde han rive

---

[1]) Fædrelandet 4. Juni 1858.

mange med sig, og det første Skridt fra den danske Stats Side var derfor at undsætte ham. Tre Finansmænd sendtes til Hamborg for at undersøge hans Affærer; det var den senere Nationalbankdirektør Levy, Privatbankens Direktør Tietgen og den senere Finansminister Westenholtz. Deres Indberetning lød paa, at Pontoppidan kunde opretholdes ved et Laan af 1 Million Mark Banco (= $1^1/_3$ Million Kroner). Han fik Pengene, og de viste sig at være vel anvendte; saa snart Krisen var ovre, var Pontoppidan i Stand til at tilbagebetale det danske Laan.

Dernæst gjaldt det om at undsætte Nationalbanken. Monarkiets Fælleskasse laa just paa dette Tidspunkt inde med en betydelig Pengebeholdning, der især var fremkommet ved udenlandske Indbetalinger i Anledning af Øresundstoldens Afløsning. Ved Lov af 18. December blev der bevilget Nationalbanken et Laan paa 300,000 Pund Sterling (5,400,000 Kr.) af disse Penge. Men der var den Vanskelighed derved, at Pengene ikke havdes kontant; de var for største Delen bundne i Veksler paa London, der først forfaldt midt i Januar, og det gjaldt jo netop nu om at handle hurtigt. Da var det, *Tietgen* gjorde sit Mesterstykke. Han tilbød at diskontere alle de engelske Veksler og stille de 5,400,000 Kr. til Raadighed straks. Selvfølgelig havde den nystiftede Privatbank ikke disse Penge; men Tietgen regnede med, at der heller ikke vilde blive Brug for dem. Han gjorde Regning paa, at saa snart det blev bekendt, at der atter var Penge at faa, vilde Panikken lægge sig, Kreditten fæstnes, Forretningerne atter komme i Gang. Og saaledes gik det. »Den midlertidige Laanekasse«, som blev oprettet for at administrere Pengene, fik kun Brug for en ringe Del af de 5 Millioner Kr.; og forholdsvis hurtigt var Krisen ovre og Forretningslivet atter bragt paa ret Køl. Rystelsen havde været voldsom, men den stod ikke længe paa.

Krisen 1857 betød en gavnlig Udrensning af Forret-

ningslivet. Den ryddede op i mange daarlige Forhold og fjernede meget, som var usundt. Den gav Stødet til en bedre Ordning af vore Kreditforhold og til en ny Organisation af Nationalbanken. Men navnlig bidrog den til, at vor Handelsstand kom ud af den gamle, højst uheldige Afhængighed af den hamborgske Kredit.

Næringsfriheden.

Den vanskeligste og den vigtigste af de Opgaver, som ventede paa den nye Tids Mænd, var utvivlsomt Omordningen af Næringsforholdene. *Laugsvæsenets* Svagheder var saa iøjnefaldende og saa vel kendte, at Angrebet paa det ikke kunde udeblive. Algreen-Ussing havde i 1839 i den nystiftede Industriforening holdt en Række Foredrag om dette Emne, og det blev en af de 32 Mænds sidste Gerninger at bringe Spørgsmaalet frem i Kommunalbestyrelsen. Paa deres Foranledning blev ved Reskript af 3. April 1840 nedsat en Komité til at undersøge Laugsforholdene og forberede en Omordning af dem, og derved var Kampen mellem Laugstilhængerne og Næringsfrihedens Venner indledet. Kampen varede i hele 18 Aar; først i 1857 havde Næringsfriheden sejret.

Laugskomiteens ledende Kraft var i de første Aar Professor *C. N. David*. I 1842, da en Plads blev ledig ved Orla Lehmanns Udtræden, indvalgtes Auditør, senere Overretsassessor *Otto Müller*, og det blev derefter ham, som kom til at gøre det største Arbejde i Komiteen.

Dennes Nedsættelse havde vakt stor Bestyrtelse blandt Laugsmændene, og saa overdrevne Rygter kom i Omløb om den Omvæltning, der truede, at Komiteen selv foreslog, at Laugsoldermændene skulde have Adgang til at

overvære Møderne for at forvisse sig om, hvad det egentlig var, der foregik. Borgerrepræsentationen billigede dette Forslag, men Regeringen vilde ikke vide noget deraf, ligesom der ikke blev taget Hensyn til de gentagne Henvendelser fra Oldermændene om, at ogsaa deres Stemme maatte blive hørt i denne Sag.

Medens Komiteen arbejdede, førtes Striden for og imod Laugsvæsenet i Dagspressen og i større Skrifter. Paa Laugenes Foranstaltning udsendtes i 1843 et udførligt Skrift »Om Laugsforfatningens Gavnlighed« af *H. P. Giessing*. Han fremhæver som Fordele ved Laugsvæsenet den gensidige Hjælp, som Laugsbrødrene ydede hverandre, og hvorved Fattigvæsenet blev lettet for mange Udgifter; fremdeles at Laugsvæsenet var Politiet en Støtte til at opretholde god borgerlig Orden; at det bidrog til at sikre en jævnt velhavende Middelklasses Eksistens, medens man i de Lande, hvor Laugene ikke kendtes, f. Eks. England, kun vilde finde Fabrikherrer og Fabriksarbejdere. Ved de tvungne Svende- og Mesterprøver gav Laugene Publikum Sikkerhed for, at den, der var bleven Mester i Lauget, ogsaa virkelig forstod sit Haandværk; men hvis Adgangen blev aabnet for alle uden Kontrol, vilde man snart komme til at sande, at »19 Haandværker er 20 Ulykker«. Frikonkurrencen med den stærkeres Ret til at overvælde de svagere kunde aldrig være i det heles Interesse; thi »det maa være Staten mere magtpaaliggende, at det gaar Flertallet af de næringsdrivende godt, end alene en enkelt«.

Angrebene paa Laugsvæsenet førtes især af Otto Müller og Statistikeren Bergsøe. De fik en Forbundsfælle i den unge Polytekniker *H. H. Kayser*, den senere Tømmermester, der i 1844 udsendte et anonymt Skrift »Om de nuværende Mesterprøver ved Haandværkslaugene«. Han hævdede, at disse Mesterprøver ingen virkelig Garanti ydede for vedkommendes Dygtighed, medens de var

kostbare, tidsspildende og byrdefulde for Svendene. Hans Angreb paa Mesterprøverne blev i Virkeligheden et Angreb paa det hele System; thi Mesterprøven er, siger han, hele Laugsvæsenets Rygrad; i denne Adgang til at aabne eller lukke for Faget ligger Laugets Magt. Alt det andet: Laugsskikkene, Fanerne, »Velkomst« og »Gruss«, er kun det uvæsentlige, en intetsigende Dekoration, der af sig selv vil bortfalde, naar Laugsvæsenets Hovedstøtte, Mesterprøven, slaas bort [1]). — Den følgende Tids Udvikling viste, at han her havde Ret. Duelighedsprøven blev Laugsvennernes sidste Skanse, og omkring den førtes den haardeste Kamp.

Ved Nytaarstid 1844 var Komiteen færdig med den første Halvdel af sit Arbejde. Den havde taget fat paa *Handelslaugene* først, og Betænkningen om dem var udarbejdet af Professor David. Den gik radikalt til Værks: Handelslaugene skulde ganske afskaffes; der skulde for Fremtiden kun være ét Borgerskab for Detailhandlere og ét for Grosserere og Forskellen mellem de to Slags kun være den, at Grossererborgerskabet kostede noget mere. Men enhver Detailhandler kunde blive Medlem af Grosserersocietetet ved at betale Forskellen mellem Gebyrerne, og enhver Grosserer kunde træde ind i Detailhandlernes Korporation ved at holde aaben Butik. I begge Tilfælde krævedes en Handelseksamen som Betingelse for Borgerskabs Erhvervelse; Høkere, Boghandlere, Tømmerhandlere og Beværtere skulde have et særligt Borgerskab, og Marskandiserhandel kunde som hidtil kun drives efter særlig Bevilling. Kvinder skulde, ligeledes efter Bevilling, have Adgang til at drive forskellige Slags Handel samt Traktørnæring.

Dette betydningsfulde Aktstykke, hvori Næringsfrihedens Principper for første Gang førtes kraftigt frem,

---

[1]) Hist. Meddelelser om Kbhvn. II, 593.

blev tiltraadt af Kommunalbestyrelsen efter at være gennemdrøftet af Borgerrepræsentationen i fem paa hinanden følgende Møder. Paa Grundlag af Betænkningen blev derefter et Lovudkast udarbejdet i Kancelliet og i 1846 forelagt Stænderforsamlingen i Roskilde. Ogsaa her blev det vedtaget, og alt syntes saaledes at tyde paa en snarlig Gennemførelse af Reformen. Men Laugenes Modstand var endnu ikke brudt, og de fandt en god Støtte i Kristian VIII's mange Betænkeligheder.

De truede Laug gik direkte til Kongen med en Petition om, at han vilde standse Sagen, og det lykkedes helt vel; Kongen blev ængstelig, han vilde endnu en Gang høre Stænderne, inden han fattede sin Beslutning, og saaledes henstod Sagen uafgjort, indtil Kristian VIII døde.

Laugskomiteen havde imidlertid fortsat sit Arbejde, og Betænkningen om *Haandværkslaugene*, affattet af Otto Müller, udkom i 1847. I den gik Komiteen forsigtigere frem, og dens Forslag var meget moderate. De gik ud paa, at Haandværkslaugene skulde bestaa endnu i 20 Aar og Spørgsmaalet om deres Ophævelse først da tages op paa ny; men Overgangstiden skulde benyttes til ved Enkeltreformer at forberede Næringsfrihedens Indførelse. Mesterprøverne skulde beholdes, men ændres saaledes, at de kunde udføres i kortere Tid og med ringere Bekostning. Adskillige mindre Laug kunde slaas sammen til et, Adgangen til at blive Frimester skulde lettes, og Kvinder skulde kunne faa Adgang til Udøvelse af Haandværk.

Saa snart denne Betænkning var udkommen, lod *Haandværkerforeningen* høre fra sig. Efter at Betænkningen var drøftet rundt om i Laugene, udarbejdedes et Skrift: »Haandværkstandens Bemærkninger ved den udkomne Betænkning angaaende Haandværks- og Fabrikslaugene«, hvoraf Eksemplarer tilstilledes Borgerrepræsentationen. Oldermændene paaskønnede ingenlunde det Maadehold, som Komiteen havde vist: de fandt dens For-

slag »et saare uheldigt Arbejde«, »kun skikket til at fremkalde alle de Onder, som en unaturlig Forstyrrelse og en utidig Indgriben i en ordnet og fast begrundet Tilstand ufejlbarlig maatte føre med sig«. Paa alle Hovedpunkter gik Laugsvennerne imod det foreslaaede, om der end var enkelte Reformer, de kunde tiltræde.

Men heller ikke i den modsatte Lejr fandt Otto Müllers Arbejde nogen god Modtagelse. For de overbeviste Tilhængere af Næringsfriheden var Forslaget ikke vidtgaaende nok, og som Repræsentant for dem mødte *Tscherning* frem med Angreb paa Betænkningen.

Han fandt det ikke Umagen værd at rokke ved det bestaaende, saafremt det nye ikke bragte »endog blot een Hjørnesten til en anden Bygning end den nærværende«. Men de foreslaaede Næringslove satte sig netop paa alle halve Forholdsreglers ulykkelige Standpunkt og vilde derfor kun bringe en Rystelse til Veje, uden at noget stort Formaal blev opnaaet. »Denne Forandren og Forbedren, uden egentlig at gøre noget Fremskridt, forekommer mig saa meget desto farligere, som det snart vil vise sig, at der, hvor man er slumpet til at indføre noget virkelig godt, der lurer den vel fortjente Bebrejdelse for at have forraadt eller omgaaet den Grundsætning, man har ført i Munden.« [1])

Otto Müller søgte at forsvare sit Værk til begge Sider. Over for Tscherning kunde han fremhæve de vitterlige Fremskridt, som hans Udkast indeholdt; over for Haandværkerforeningen spillede han Industriforeningen ud og kunde pege paa, at denne Forening, der talte over 1800 Medlemmer, medens Haandværkerforeningen ikke havde 200, i det hele hyldede de friere Anskuelser i Næringsforholdene. Han søgte ogsaa at tage sig Haandværkssvendene til Indtægt og kunde for saa vidt gøre det, som disse i

---

[1]) Fædrelandet 5. Jan. 1848.

dette vanskelige Spørgsmaal stod paa et lignende Halvhedsstandpunkt som det, Betænkningen var Udtryk for. Tømmersvendene opstillede saaledes i 1848 et Program, hvorefter Duelighedsprøverne skulde bibeholdes, men gøres billigere; Laugene bevares, men de gamle Benævnelser Oldermand, Oldgesell, Bisidder og selve Navnet Laug afskaffes; Svende, som ikke kunde faa Arbejde hos nogen Mester, skulde have Ret til at arbejde for sig selv og Akkordarbejde overalt indføres. Et lignende Forslag indsendte Karetmagersvendene i 1849 til Magistraten.

Medens der saaledes stredes og forhandledes om Komiteens Betænkning, var selve Sagen allerede begravet for den Gang. Folk havde faaet saa meget andet at tænke paa. D. 30. Marts 1848 stod Betænkningen paa Borgerrepræsentationens Dagsorden; men efter Oldermændenes Begæring blev den udsat et Par Maaneder. Da den derpaa atter forelaa d. 20. Juni, blev den uden Forhandling vist tilbage til Komiteen, og der blev den rolig liggende i de følgende tre Krigsaar.

Da den blev taget frem igen, var Situationen en helt anden. Det var Næringsfrihedens Venner, som i 1848 havde faaet Magten i Staten, og i Grundloven af 5. Juni 1849 havde de indsat den Bestemmelse (§ 88), at »alle Indskrænkninger i den frie og lige Adgang til Erhverv, som ikke ere begrundede i det almene Vel, skulle hæves ved Lov«. Medens alle de tidligere Udkast kun havde taget Sigte paa det københavnske Laugsvæsen, var her lovet en ny Næringsordning for hele Landet, og det drejede sig nu ikke længer om lempelige Reformer i det bestaaende, men om en grundlæggende Indførelse af noget nyt.

I 1852 blev Sagen bragt paa Bane i Folketinget, og Indenrigsminister *Bang* stillede i Udsigt, at han vilde fremlægge et Forslag derom i næste Samling. Men endnu en Gang kom der Forhindring. Bang udtraadte af Mini-

steriet; Ørsted, der blev hans Efterfølger, gjorde ikke noget ved Sagen, og først da Bang igen var bleven Indenrigsminister, kom den i den rette Gænge. I December 1855 stillede *C. V. Rimestad* i Folketinget en Forespørgsel til Ministeren, om han agtede at fremlægge Forslag til en Reform af Næringslovgivningen. Bang svarede ligesom tre Aar tidligere, at Sagen skulde blive fremmet saaledes, at Forslag kunde fremlægges i næste Samling. Spørgsmaalet skulde dog paa ny overvejes, men denne Gang ikke af en Kommission, men af en enkelt dertil kvalificeret Mand. Det viste sig, at denne Mand var *Otto Müller*, der paa den Tid selv var Medlem af Folketinget.

Ved Budskabet herom samledes igen alt, hvad der kunde rejses til Forsvar for det truede Laugsvæsen; og det viste sig nu, at Næringsfrihedens Modstandere ikke blot fandtes i den Lejr, hvor man var forberedt paa at træffe dem: blandt de gamle Laugsmestre og de konservative Oldermænd i den københavnske Haandværkerforening; men at man ogsaa vilde møde Modstand fra den radikale Fløj under *I. A. Hansens* Førerskab. Den forhenværende Skomager i Rudkøbing kunde endnu føle Smaahaandværkerens Instinkter i sig, og han frygtede Kapitalens Vælde: Haandværksmanden havde hidtil haft et Værn mod Kapitalen i den lange Læretid, som var en Betingelse for at blive Mester, og som de store Pengemænd ikke vilde underkaste sig. Men faldt dette Værn bort, da vilde kæmpemæssige Butikker og Fabrikker opsluge de smaa Værksteder og forvandle de selvstændige Haandværkere til afhængige Arbejdere. Gamle Forbundsfæller som Tscherning gik imod I. A. Hansen i dette Spørgsmaal, medens Rimestads Arbejderforening gik med ham, og for første Gang stod Liberalismen i den Stilling, som saa ofte skulde komme igen: mellem de konservative Interesser paa den ene Side og Arbejdernes Sammenslutninger paa den anden.

De fire Foreninger: Folkevennernes Selskab, Foreningen af Oldgeseller og Ladesvende, Arbejderforeningen af 1853 og den nystiftede danske Haandværkerforening nedsatte i Fællesskab en Komité paa 10 Medlemmer under I. A. Hansens Ledelse med den Opgave at udarbejde et selvstændigt Forslag. Komiteens Betænkning, som forelaa d. 15. September 1855, var dog kun vedtaget med »nogenlunde Enstemmighed«. Den gik ud paa, at Haandværkslaugene skulde vedblive at bestaa og Mesterprøverne opretholdes. Derimod kunde Svendeprøven falde bort, og nye Laug maatte ikke oprettes. Enhver Svend skulde efter 8 Aars Arbejde have Ret til at nedsætte sig som Frimester, og alle Laugsherberger skulde sammendrages til en Centralkasse [1]). — Dette Program var klogt affattet; det gjorde tilsyneladende mange Indrømmelser, men det holdt fast paa Hovedpunkterne: Laugsrettighederne og Mesterprøven.

Aaret efter kom den københavnske Haandværkerforening med s i n Protest. Der afholdtes i Dagene d. 25.—28. Juli 1856 et almindeligt Haandværkermøde for hele Danmark, hvor 42 Købstæder og 40 københavnske Laug var repræsenterede. De der tagne Beslutninger, i hvilke man krævede Laugenes Opretholdelse, overraktes Indenrigsminister Unsgaard ved en Deputation d. 5. August; og en »vedblivende Komité« blev nedsat til at holde Øje med Næringsreformens Gang.

Imidlertid var *Otto Müller* bleven færdig med sit Arbejde, og hans »Udkast til Lov om borgerlig Næring i København og i Købstæderne« forelaa trykt i Foraaret 1857. En af de københavnske Laugsoldermænd, Skomagermester *Mouritzen*, har skildret, hvilket Røre denne Efterretning vakte i Haandværkerforeningen, hvor Medlemmerne netop var samlede en Aften i Marts Maaned i

---

[1]) Blad for Arbejdsklassen, 4. Nov. 1855.

Anledning af et forestaaende Borgerrepræsentantvalg. »Da hørte man første Gang det Budskab: Bogen er udkommen, og Laugene skal opløses inden 3 Aar. Med disse Ord paa Læberne mødte det ene Medlem, den ene Haandværker den anden; en almindelig Uro udbredte sig iblandt de forsamlede, og Frygten for Følgerne af Opløsningen, som efter alles Overbevisning vilde blive haarde og trykkende for et tarveligt Erhverv, fremkaldte en fast Beslutning om, med al mulig Energi og fælles Kraft paa lovlig Maade at paatale og forsvare sin nuværende Stilling.« [1]) Frygten var ikke ugrundet. Otto Müllers nye Lovudkast var betydelig mere radikalt end Betænkningen fra 1847; det bar nu tydeligt hen imod Laugsvæsenets Undergang, og de Indrømmelser, som Udkastet indeholdt, var mere tilsyneladende end virkelige.

I de første Ord, hvormed Skriftet indledes, stiller Forfatteren sig klart paa Næringsfrihedens Standpunkt: »De foreliggende Lovudkast ere i Hovedsagen grundede paa den Anskuelse, at Handel og Industri trives bedst, jo færre Indskrænkninger de ere underkastede, og at den størst mulige *Næringsfrihed* overhovedet er den Tilstand, der stemmer bedst saavel med Individets naturlige Rettigheder som med det heles Velvære.«

Efter det nye Forslag skulde Handelslaugene helt bortfalde, som det jo lige siden 1844 havde været foreslaaet; men over for Haandværkslaugene gjorde Forslaget den tilsyneladende Indrømmelse, at de kunde vedblive at bestaa, saa længe Medlemmerne ønskede det, — dog kun som frivillige Forbindelser. Den Eneret til vedkommende Erhverv, som hvert Laug tidligere havde haft, skulde falde bort tre Aar efter Lovens Datum, saa at det efter den Tid stod enhver frit for at tage Borgerskab paa ethvert Haandværk. Alle Næringsveje skulde fordeles i fem

---

[1]) I. Mouritzen: Laugsprøverne contra Assessor O. Müller 1857 S. 7

Klasser, efter hvilke der skulde betales et forskelligt Gebyr for Borgerbrevene.

Laugsfolkene syntes nu ganske at have tabt Troen paa deres Sag. De kastede sig i disse Aar ud i en helt desperat Politik med Laugsprocesser og gensidige Forfølgelser værre end nogen Sinde; det var, som vilde de benytte den Tid, der endnu var levnet dem, til at gøre sig alle de Fordele, som de bestaaende Love paa nogen Maade tillod. Men derved undergravede de ganske deres Stilling i den offentlige Mening og fremskyndede deres egen Undergang.

Størst Opmærksomhed vakte i disse Aar Stridighederne mellem Hosekræmmerne og Silke- og Klædekræmmerne.

Aarsag til Strid var der nok af mellem disse to Laug, der til Dels handlede med de samme Artikler, og kun henvendte sig til en forskellig Kundekreds, idet det fra gammel Tid havde været Skik, at Hosekræmmerne forsynede Almuesfolk og Sømænd, medens Klædekræmmerne havde de finere Kunder. Oprindelig var der ogsaa en dertil svarende Forskel paa de Varer, de maatte handle med. Hosekræmmerne solgte Vadmel og andre indenlandske Uldvarer; men nu var det allerede kommet dertil, at ikke den ringeste Arbejder vilde gaa med Vadmelsklæder, men forlangte finere Stoffer, og Hosekræmmerne maatte altsaa føre de Varer, som deres Kunder forlangte. Ligeledes havde Hosekræmmerne fra gammel Tid Tilladelse til at handle med ostindisk Kattun; men nu brugtes aldrig Kattun, derimod Sirts og Shirting, som ganske vist var den selv samme Vare, men som de ikke maatte handle med, fordi Varen nu bar et andet Navn. Og næsten alle de Produkter af indenlandsk Hjemmeflid, som Hosekræmmerne før havde falbudt, var nu afløste af udenlandske Maskin-Fabrikata, som Folk søgte, fordi de var

billigere; men disse Varer maatte ikke findes i Hosekræmmerens Butik.

Kampen mellem de to nær beslægtede Laug førtes med den særlige Bitterhed, som en Tilsætning af Klassehad kunde give. De fornemme Silke- og Klædekræmmere spottede de tarvelige Hosekræmmere, der stod i deres Kælderhalse eller Gadedøre for at kapre Kunder, og som paa deres Side med al Underklassens Forbitrelse forfulgte deres mere begunstigede Konkurrenter. Hosekræmmerne nægtede ikke, at de hver Dag overtraadte Loven; men dette var allerede nu tolereret i saa lang en Aarrække, at de mente fremdeles at have Krav paa at handle i Fred. Men netop nu begyndte Klædekræmmerne at forfølge dem paa det voldsomste. Naar Kræmmerne valgte Oldermænd, tog de især Hensyn til at faa en, som var villig til at anlægge Laugsprocesser, og de Oldermænd og Laugsskrivere, som var flinkest til at presse Bøder og Erstatninger ud af Hosekræmmerne, fik Gagetillæg og Gratialer af Laugets Kasse. Daglig indfandt sig i Hosekræmmernes Butikker Udsendinge, der købte en enkelt Alen Klæde eller Shirting og derefter optraadte som Vidner imod dem for Retten; og de ulykkelige Hosekræmmeres ydmyge Andragender om at blive optagne som Medlemmer af det begunstigede Klædekræmmerlaug blev hver Gang afslaaede. Borgerrepræsentationen udtalte sin Medlidenhed med de forfulgte Mennesker, men kunde intet gøre for at hjælpe dem [1]); og først ved den almindelige Næringsfriheds Indførelse slog Forløsningens Time for de plagede Hosekræmmere.

Men at det ikke var Kræmmerne alene, som saaledes plettede Laugsvæsenets sidste Dage ved smaalig Strid og ondskabsfuld Forfølgelse, fremgaar til fulde af Dagspressen fra hin Tid. Som et Eksempel skal anføres følgende vittige Artikel fra »Dagbladet«:

---

[1]) Borgerrepr. Forh. 14. April 1856.

»Er der i hele Landet nogen fornuftig Mand, som uden at føle Undseelse paa sit Fædrelands Vegne har kunnet læse den Dom, vi forleden meddelte, i hvilken Kriminal- og Politiretten efter moden Prøvelse troede at burde frifinde Urtekræmmer A. W. Bartholdy, som var bleven overbevist om d. 28. Aug. f. A. at have solgt for 1 Skilling et Bundt Friktionsfyrstikker. Vi vælge med Forsæt dette sidste Ord, thi Sagen er meget indviklet, og hele Retspunktet forrykkes, dersom man siger Svovlstikker. — Det er ikke tilfældigt, at Høkerformændene vælge denne ene Forbryder blandt alle Urtekræmmernes Tusinder; Sagen er, at bemeldte Bartholdy allerede fem Gange har forgrebet sig paa Næringslovgivningen, fanges han altsaa den sjette Gang, bliver Mulkten 160 Rdlr. — fem Gange »dobbelt op« fra 5 Rdlr. —, og dette er et meget væsentligt Hensyn, da Halvdelen af Mulkten tilfalder det klagende Laugs Kasse, en Del af Halvdelen maaske som Præmie de nidkære Formænd . . . . Urtekræmmeren indrømmer at have solgt Friktionsfyrstikker, men benægter, at der var Svovl paa Enden af dem, og støtter sin Frifindelsespaastand paa, at Friktionsfyrstikker ikke ere monopoliserede for Spækhøkerne. De lærde Dommere eftertænke denne Bemærkning og finde, at Indklagede har Ret: Plakaten af 18. Februar 1818 nævner vel, at »de med Borgerbreve forsynede Kældermænd« maa handle ogsaa med »Svovlstikker«, men derved forstodes dengang kun »Fyrrepinde med Svovl paa Enderne, som antændtes ved at bringe Svovlet i Forbindelse med Ild«, — og derfra kan ingen Slutning drages til Friktionsfyrstikker, der ere »et Produkt til Frembringelse af Ild, hvortil Svovl end ikke nødvendigvis anvendes for at opnaa det ved samme tilsigtede Resultat«. Sagen stiller sig altsaa nu saaledes: I Anledning af et Bundt Fyrstikker til 1 Sk., solgt d. 28. August f. A., er hele det processuale Maskineri sat i Bevægelse. Høkerformændene have betalt deres Sagfører en tredive Daler, Urtekræmmeren har maattet give sin Prokurator, der jo har vundet, lige saa meget, Omkostningerne ere »ophævede«, det vil sige, at hver Part betaler sin Del, og Urtekræmmerne tør fremdeles sælge Friktionsfyrstikker, dog at disse for en Sikkerheds Skyld helst maa være uden Svovl.

Man skulde tro, man levede i en Daarekiste! —

Intet kan i vor Mening mere slaaende godtgøre Absurditeten af vore Næringsforhold end disse Processer om uberettiget Næringsbrug, hvormed Laugsoldermændene og enkelte Dilettanter blandt Laugsmedlemmerne ligge paa Lur efter deres

Medborgere. Hvilken endeløs Række! Der er Kukkenbager Dethmer, denne utrættelige Vægter for Laugshegnene, som uden Forskel har angrebet og besejret baade smaa Kagekællinger og store Hofbagere; der er Silke- og Klædekræmmere, der værne om deres haardt truede Handelsret imod Hosekræmmernes Overgreb; der er Urtekræmmer- og Sukkerbagerlauget, som nidkært vaager over sine Monopoler og nu til Gengæld anfaldes af Spækhøkerne; der er Lysestøberne, som ikke taale, at nogen »Fusker eller Bønhas« handler med Tællelys; der er de »med Borgerbrev forsynede Kældermænd«, som opspore Enhver, der uden Borgerbrev er saa vittig at gøre sig selv til en Kældermand; der er Restauratør eller Værtshusholder Ginderup, en anden virksom Amatør, som ved Dom forhindrer Frugt- og Vildthandlerne fra at sælge Rødgrød med Fløde; der er Stolemagerne, som føre Krig med Drejerne, og Drejerne som føre Krig med Tobakshandlerne, der teknisk nok ogsaa høre til »The- og Porcelænshandlerne«, og Vognmændene, som føre Krig med Hyrekuskene, og Skrædderne, som føre Krig med Bundtmagerne, og Bundtmagerne, som føre Krig med Handskemagerne, og hver lille Korporation er som det vilde Æsel i Skriften: dens Haand er imod Alle, og Alles Haand er imod den. Der lejes Spioner, der bydes Stikpenge for at tie eller for at tale, der gives falske Forklaringer for Retten, der lyves og overlyves fra begge Sider, der demoraliseres for Fode væk for at naa eller undgaa en Mulkt af en halv Snes Daler og chikanere en Medborger. Det Offentlige skrider stundom til med Værdighed og kappes heldig med de Private; en Bager, som uden Jordbrug har opfødt 4 Svin paa Vesterbro, slagter disse og sælger dem paa Akseltorvet, hvorefter han dømmes i 10 Rigsdalers Mulkt foruden Omkostninger for uberettiget Næringsbrug, samtidig med at Loven om Hovedstadens Forsyning med billige Livsfornødenheder forlænges paa endnu et Aar. —

Der trænges i Sandhed haardt til Næringsreformen, og naar vi ikke oftere omtale denne, saa er det, fordi vi hidtil næsten have generet os ved at forsvare det, som synes os at være saa uendelig indlysende i sig selv. — «[1])

I Begyndelsen af 1857 blev *Otto Müllers* Lovudkast af Indenrigsministeriet sendt til Kommunalbestyrelsens Betænkning og behandledes i Borgerrepræsentationen i

[1]) Dagbladet 11. Okt. 1856.

tre Møder d. 11., 15. og 22. Juni. *Algreen-Ussing* stillede Forslag om, at Haandværkslaugene skulde vedblive at bestaa, men Forslaget forkastedes med 18 Stemmer mod 13. Ligeledes forkastedes et af Snedkermester *Cortsen* stillet Forslag om Duelighedsprøvernes Bevaring. Om Handelslaugenes Ophævelse var der fuld Enighed.

Laugsvennerne forsøgte endnu en Gang at vende den offentlige Mening, og den saakaldte »Næringsstandens Adresse« — et Værk paa 28 trykte Sider — blev udsendt over hele Landet til Underskrift. Adressen var udgaaet fra den paa Haandværkermødet nedsatte »vedblivende Komité«, men dens vidtsvævende filosofiske Betragtninger røbede, at det ikke var Haandværkere, som havde skrevet den, — man nævnede Højesteretsadvokat N. Levinsen som dens Forfatter [1]). Den spaaede Købstædernes og Købstadnæringens totale Undergang, hvis der blev indført Næringsfrihed, — en Spaadom, der jo er bleven saa grundig gendrevet af Kendsgerningerne som vistnok kun faa: det var tværtimod først efter Næringsfrihedens Indførelse, at den stærke Tilstrømning til Købstæderne for Alvor begyndte. Adressen krævede Rigsdagsopløsning og nye Valg, før nogen Beslutning i Næringsspørgsmaalet toges; og forsynet med 15,000 Underskrifter, deraf de 7000 fra København, overleveredes den til Indenrigsminister *Krieger* d. 1. Oktober 1857.

Men Ministeren tog meget overlegent paa denne store Adresse og udtalte endog til den Deputation, som overbragte den, at han følte sig overbevist om, at ikke Halvdelen af Underskriverne havde forstaaet, hvad de skrev under paa [2]). Og samme Dag, som Deputationen var hos ham, blev Lovforslaget indbragt i Folketinget [3]).

Her maatte *I. A. Hansen* føre den sidste Kamp. Han

---

[1]) Neergaard: Under Junigrundloven II, 282.

[2]) »Tiden« 1857 Nr. 119.

[3]) Rigsdagen var i 1857 sammentraadt Onsdagen d. 30. Sept.

krævede, til Dels støttet af Monrad, Mesterprøvens Opretholdelse og søgte at faa Lovens Ikrafttræden udskudt i hvert Fald til 1867. Men Tingets store Flertal delte ikke Hansens Frygt for Pengemagtens kommende Herredømme; Krieger, Grundtvig og fremfor alle Tscherning forsvarede Forslaget, og i et Udvalg, for hvilket Otto Müller selv var Ordfører, forstærkedes endogsaa dets frisindede Karakter: Kvindernes Adgang til Næringsdrift blev udvidet, det blev gjort lettere for straffede Personer at komme i selvstændig Stilling, Politiets særlige Tilsyn med Marskandisere blev strøget o. s. v., og i denne Skikkelse blev Loven derefter vedtaget af Folketinget.

At Landstinget vilde stille sig paa samme Maade som Folketinget, var givet, og tilbage stod da for Lovens Modstandere kun at forsøge en sidste Appel til Kongen: det var jo ad den Vej, man i 1847 havde faaet standset det af Laugskomiteen, Kommunalbestyrelsen, Stænderforsamlingen og Kancelliet anbefalede Forslag om Handelslaugenes Ophævelse. Men Tiderne havde forandret sig siden 1847. Det var ikke Kristian VIII, men Frederik VII, man fik i Tale, og hans Svar lød — venligt, men korrekt: »Jeg er, som De ved, konstitutionel Konge. Imidlertid skal jeg i denne Sag gøre, hvad jeg formaar.« Det er et Vidnesbyrd om Frederik VII's Evne til at vinde Folk ved sin personlige Optræden, at Deputationens Medlemmer, trods det Svar, de havde faaet, vendte hjem fra Audiensen paa Frederiksborg opfyldte af »den Mildhed og Naade, hvormed Kongen havde modtaget dem« [1]). Men Resultatet blev jo ikke derfor anderledes. Efter at være kommen tilbage fra Landstinget blev Loven ved den afsluttende Behandling i Folketinget d. 19. December 1857 vedtaget med 62 Stemmer mod 19. Den 29. December fik Loven den konstitutionelle Konges Underskrift, og den nye Tids Mænd havde vundet en af deres største Sejre.

[1]) Flyveposten 1857 Nr. 276 og 282.

Hvor stærk Forbitrelsen var hos det slagne Parti, kan ses deraf, at endnu efter at Loven var underskrevet, blev der gjort et Forsøg paa at faa Kongen til at omstyrte den igen. En ny Adresse, som ret utilsløret opfordrede til Statskup, blev omsendt til Underskrift. Det hedder i denne:

»Deres Kongelige Majestæt! Hvad Borgerne tidligere i denne Sag have bønfaldet om, kan under de nu indtraadte Forhold ikke gentages; men en anden Styrelse, til hvem Folket vil kunne se op med Agtelse og Tillid, kan gribe Foranstaltninger, der kunne suspendere den vedtagne Lovs Ikrafttræden og forskaffe den frie Folkemening Tid til at gøre sig gældende . . . .

Vi staa beredte, Deres Majestæt! til at høre Konge-Ord og erfare Konge-Handling! Der ere Borgere trindt omkring i Riget, mange Tusinder, som ingen Mur ville se oprejst mellem Kongen og dem; men ville bane Vejen, hvorpaa Monark og Undersaatter kunne færdes og virke sammen til et Maal: til Held og Hæder for Samtid og Eftertid!«[1])

Men denne farlige Adresse fik kun faa Underskrifter og blev ikke indgivet. Næringsfriheden stod fast, og den nye Ordning traadte fuldstændig i Kraft fra 1. Januar 1862.

Skattevæsenet.

Den Modsætning mellem den nye og den gamle Tid, som vi træffer overalt i disse Aar, kom ogsaa frem paa Skattevæsenets Omraade. Her var Stillingen den, at Borgerrepræsentationen og de liberale vilde have de bevægelige Skatter lignede paa alle Byens Indbyggere efter For-

---

[1]) Adressen trykt f. Eks. hos O. Nielsen: Vintapperlavet i Kbhvn. 193 f.

mue og Indkomst, medens Kancelliet og de konservative holdt paa det gamle System, der lagde disse Skatter alene paa de næringsdrivende Borgere. — Om de faste Skatter paa Grund og Ejendom var der ingen Uenighed.

Efter Bygningers og Gaders Areal og Beliggenhed lignedes en Mængde forskellige Skatter, der hver havde sin særlige Kasse og var bunden til sin bestemte Anvendelse. Dette gjaldt den samlede Grundskat, der indbefattede fem Underafdelinger: Borgervæbningsskat, Indkvarteringsskat, Renovationsskat, Vægterskat og Lygteskat. Dernæst Brolægningsskatten, der beregnedes efter hver Kvadratfavn Stenbro; Vandskatten, der beregnedes pr. Kvadratalen af den bebyggede Grund, men med et forskelligt Beløb for Forhusbygninger og for Side- eller Baghusbygninger; endelig Fattigskatten, der udregnedes efter et bestemt Forhold til Arealskatten eller Bygningsafgiften, der svaredes til Staten.

Men alle disse Skatter var altsaa, som deres Benævnelse angiver, bundne til en bestemt Anvendelse og kunde ikke bruges til andet. Der kunde være Overflod i den ene Kasse og Mangel i den anden, uden at de derfor kom hinanden til Hjælp. Og tilbage var jo saa alle de kommunale Udgifter, til hvilke ingen bestemt Skat var anvist: Udgifter til Administrationen, Politivæsenet, Skolevæsenet, Vejvæsenet. Alle disse skulde dækkes af den sidste af Skatterne, *Næringsskatten,* som var den supplerende Skat, der kunde forhøjes eller formindskes efter Kommunens Behov.

Til Paaligning af Næringsskatten var alle Næringsveje inddelte i seks Klasser, og inden for hver Klasse var der fastsat et Maksimum og et Minimum for det Antal Skatteportioner, som kunde paalignes de næringsdrivende i denne Klasse. Portionens Størrelse kunde være forskellig; den udgjorde i Fyrrernes Begyndelse i Reglen 10 Mark aarlig.

Det højeste Antal Portioner, der kunde paalignes en enkelt næringsdrivende, var 80 — Maksimum for første Klasse. Det laveste var $^1/_4$ Portion — Minimum for sjette Klasse. Men oven over de seks Klasser var der en saakaldet »Overklasse«, der omfattede Selskaber og Korporationer, og som kunde sættes i Skat med indtil 100 Portioner. De forskellige Næringer var en Gang for alle indordnede i deres bestemte Klasse, ofte uden at man kunde se nogen Grund til, at netop denne Klasse var bleven valgt. Haarskærere var i sjette Klasse og kunde ikke sættes højere end 5 Portioner. Snedkere, Skræddere og Skomagere var i femte og kunde stige til 15 Portioner; Hattemagere og Fiskeblødere var i fjerde, der betalte indtil 20 Portioner, o. s. v. Men mange lidt finere næringsdrivende stod helt uden for Klasserne og var altsaa fri for Næringsskat, saaledes Apotekere og Iglehandlere, Arkitekter, Hof- og Stadsbygmestre, Dekorationsmalere og Metaltrykkere, Universitets-Boghandlere, -Bogtrykkere og -Bogbindere, Kammerjægere, Ligtorneoperatører og Uldhandlere[1]). Det samme gjaldt naturligvis alle dem, der ikke drev nogen borgerlig Næring: Embedsmænd, Læger, Sagførere, Videnskabsmænd, Kunstnere, Lærere, Standspersoner og Pengemænd. Ved en kongelig Resolution af 26. April 1843 ændredes lidt ved Systemet: Grænsen mellem de forskellige Klasser ophævedes; det blev tilladt at ansætte Enkeltpersoner til højst 100 Portioner og »Overklassen« til 200; laveste Skatteansættelse blev 1 Portion, — de, som ikke kunde naa saa højt, skulde være helt fri. Ved samme Lejlighed blev det indført, at Ligningslisterne skulde fremlægges til offentligt Eftersyn. Men det blev fremdeles de samme Personer, der kom til at bære Skatten, og der skete kun det, at Kommunen nu kunde beskatte dem noget stærkere og muligvis lidt retfærdigere end hidtil. I 1844, da de nye Bestem-

---

[1]) Reskript 28. Okt. 1846.

melser for første Gang anvendtes, bevirkede de en Forøgelse af Portionernes Antal med 2345, hvorved Kommunen altsaa tjente henved 4000 Rdlr. De nye Bestemmelser, der i 1843 var bleven indførte forsøgsvis for 3 Aar, blev fra 1847 endelig gældende, og Kommunen undlod ikke at benytte det Spillerum, der var givet den, til at sætte Portionernes Antal ret kraftigt op. Fra 1844 til 1851 steg Næringsskatten med ca. 50 Procent.

Men efterhaanden som denne Skat blev mere trykkende, kom ogsaa Misfornøjelsen med den stedse stærkere frem. Den Indvending laa jo lige for, at den hovedsagelig svaredes af de mindst velstillede af Byens Beboere, medens alle de velhavende og fornemme var fritagne. Man sagde med nogen Ret, at det var Folkene i Kælderen og Stuen, der svarede Skatten, medens Herskaberne i de finere Etager var skattefri. Fra modsat Side, saaledes af Ørsted i Kollegialtidende, blev gjort gældende, at Næringsskatten var en Kendelse, der betaltes for Deltagelsen i den almindelige Købstadrettighed og som Vederlag for de Fordele, denne tilbød, og derfor kunde Næringsskat ikke rettelig paalægges de Folk, som ikke nød godt af Købstadens Rettigheder [1]). Men skønt denne principielle Betragtning — at Skatterne skal være den enkeltes Vederlag for de Goder, der tilbydes ham af det offentlige — ikke var uden Berettigelse, faldt den ganske uden for Tidens Tankegang og blev kraftigt bekæmpet af de liberale Førere. Deres Ideal var en Skat paa Formue og Indtægt, der ramte enhver efter hans Evne, uanset om han skyldte Københavns Kommune disse sine Indtægter eller ikke. Ej heller brød de sig om Ørsteds praktiske Indvendinger: at en saadan Skat vilde falde alt for haardt paa Folk med faste Indtægter, navnlig Embedsmændene, og at den vilde afskrække formuende Folk fra at tage

---

[1]) Koll. Tid. 1846 S. 1025.

Bopæl i Hovedstaden, hvis Behageligheder de lige saa fuldt kunde nyde, naar de bosatte sig i en Nabokommune. Tidens ledende Ideer trak, som sagt, i en helt anden Retning.

Forkæmperne for det nye Skattesystem savnede ej heller inden for det gamle visse Tilknytningspunkter, som de kunde henvise til og bygge videre paa. Der var, halvt tilfældigt og lejlighedsvis, gjort et Par Tilløb til en Indkomstbeskatning, og disse Eksempler benyttedes flittigt i Agitationen. Det var de to særlige Skatter, Præstepengene og Krigsskatten.

Præstepengene indkom fra gammel Tid paa den Maade, at alle Sognebeboerne fik Lejlighed til at tegne sig for et frivilligt Beløb. Men hvis en dertil nedsat Sognekommission skønnede, at en eller anden havde ansat sig selv for lavt, blev hans Bidrag forhøjet efter hans *Formue og Vilkaar*. Allerede i 1846 blev det foreslaaet, at den frivillige Tegning skulde falde bort og hele Beløbet lignes efter Formue og Lejlighed; men det blev foreløbig ikke til noget.

Præstepengene var i sig selv et ubetydeligt Beløb; men i deres Paaligningsmaade spirede det nye Princip, og derfor voksede Striden om disse Penge op til store Dimensioner. De liberale benyttede Præstepengene til bestandig at bringe en almindelig Formue- og Indkomstskat paa Tale, og de drillede omsider A. S. Ørsted saa længe, at han i den højofficielle Kollegialtidende indlod sig i Bladpolemik med »Fædrelandet«. Men da havde rigtignok ogsaa dette Blad drevet det til at beskylde Kancelliherrerne for, at de modsatte sig den nye Skatteform for selv at blive fri for at betale Skat. Denne Beskyldning bragte omsider den gamle Statsmand helt ud af Ligevægten:

»De Ytringer,« skriver han,[1]), »der findes i forrige Nummer af nærværende Tidende i Anledning af det der omhandlede

[1]) Koll. Tid. 1847 S. 730.

Forslag, at forvandle de saakaldte Præstepenge i København til en over hele Kommunen efter Formue og Lejlighed lignet Sum, har fremkaldt et Angreb i »Fædrelandet« Nr. 221, der udtyder hine Ytringer, som om Kancelliet havde forkastet den omspurgte Afgiftsform, fordi den vilde have til Følge, at de Embedsmænd, som have de største Indtægter, f. Ex. Kancelliherrerne, ogsaa vilde komme til at udrede de største Afgifter, uden at Kollegiet tog i Betragtning, om det ikke er retfærdigt og billigt, at enhver bidrager efter sin Evne. Disse Ytringer finder Forfatteren i »Fædrelandet« saa betegnende for Kancelliets Standpunkt, at de ikke bør gaa upaatalte hen, og iøvrigt vilde han for Kancelliets egen Skyld have ønsket, at saa selviske Hensyn vare blevne udtalte med lidt mindre Aabenhed . . .

Men den maa være meget langt fra den Sindsrenhed, som »Fædrelandet« ved denne Lejlighed savner hos Kancelliet, der kunde falde paa den Tanke, at dets Medlemmer herved skulde have taget Hensyn til den større eller mindre Udgift, de forskellige Afgiftsmaader kunde medføre for dem selv. Det er almindelig erkendt, at Kommuneudgifters Fordeling paa en Kommunes Medlemmer efter Ligningsmændenes Skøn over enhvers Evne til at bære en større eller mindre Andel i samme, er særdetes mislig . . . Og hvad der giver Anledning til idelige Besværinger i de mindre Købstæder, maatte i en ganske anden Grad foranledige Forurettelser og Klager, hvis en Ligning af dette Slags blev indført i København, hvor det ikke var muligt at finde Mænd, som med nogen Slags Sikkerhed kunde bedømme alle Indvaanernes Vilkaar i Forhold til hinanden . . .

Udgiveren skal imidlertid ikke nægte, at det dog, da han gennemgik den for denne Tidende bearbejdede Artikel, faldt ham ind, at den omhandlede Del af samme kunde give »Fædrelandet« Anledning til et Angreb, skønt han ikke havde ventet det saa plumpt, som det er sket. Han var og fra en anden Side i Tvivl om, hvorvidt ikke oftmeldte Ytringer, som ikke udgjorde noget nødvendigt Led i Fremstillingen, hellere maatte udgaa . . . Men just fordi det tillige var faldet ham ind, at »Fædrelandet« eller noget andet Blad kunde tage Anstød af hin Ytring, var det ham dog imod at tilbageholde den.«

Endelig engang havde saaledes A. S. Ørsted faaet sagt »Fædrelandet«, hvor dybt han foragtede det!

Ørsted var foreløbig den stærkeste, og først i 1861

udkom en Lov, hvorved Præstepengene lignedes med en bestemt Sum over hele Byen »paa Formue og Lejlighed eller efter Indkomst«.

Den anden Skat, som de liberale kunde bruge i deres Agitation, var den overordentlige *Krigsskat*, der i 1848 opkrævedes med et Beløb af 4 Millioner Rdlr. af hele Landet. I København blev denne Skat lignet efter forskellige Hensyn. En Del af den blev lagt paa de faste Ejendomme; en anden Del opkrævedes som en Skat paa Obligationer, Aktier og Embedsmænds Gager, altsaa delvis som en Formue- og Indkomstskat; og endelig opkrævedes en Del som et Tillæg til Næringsskatten, men saaledes at denne »Krigs-Næringsskat« i Modsætning til den egentlige ogsaa lignedes paa Sagførere, Læger, Apotekere og Præster.

Der var saaledes paa forskellige Maader gjort Indrømmelser til det nye Skatteprincip, og hen i Halvtredserne blev dette endelig taget op af Autoriteterne. Det blev den altid virksomme *P. G. Bang*, der som Indenrigsminister tog Initiativet i denne Sag. Da han i 1852 foreslog Kommunalbestyrelsen at give Afkald paa sine Bomindtægter, pegede han paa en Indkomstskat som Afløser derfor. Og da hans Raad ikke blev fulgt, skrev han i Maj 1852 til Magistraten, »at man maa være betænkt paa under passende, efter de lokale Forhold lempede, Former at forberede Indførelsen af en Afgift paa Formue og Lejlighed lig den, der findes i Rigets øvrige Købstæder«.

Ministeriets Henvendelse foranledigede, at en Komité af Magistratsmedlemmer og Borgerrepræsentanter blev nedsat til at gøre Forslag om en anden Ordning af Skatterne. Komiteens Forslag forelaa i 1853. Det gik ud paa, at Næringsskatten helt skulde bortfalde, og i Stedet for den skulde indføres en *almindelig Byskat*, der lignedes paa alle Byens Indbyggere efter deres Indkomst og Evne uden Hensyn til Stilling, ja endogsaa uden Hensyn til, om de

boede i Byen eller ej, saafremt de blot der havde deres Embede eller Næringsvej. — Men som alt andet gik ogsaa dette i Staa, da Ørsted blev Minister. Han foretrak Forbrugsskatter og satte sig i hvert Fald imod, at Statens Embedsmænd skulde svare Byskat [1]).

Men Nødvendigheden var stærkere end selve A. S. Ørsted, og her krævede Nødvendigheden, at Københavns Kommune fik flere Indtægter. Efter det sidste store Laan maatte det aarlige Budget forøges med 200,000 Rdlr. Halvdelen af dette Beløb kunde nok lægges paa Grundtaksten; men det var ganske ugørligt at lægge de øvrige 100,000 paa Næringsskatten, der siden 1840 allerede var steget fra 50,000 til 90,000 Rdlr. [2]) Og Ørsted maatte da gaa paa Akkord med Principperne. Med en Beklagelse af, at det ved Konsumtionens Afskaffelse var bleven vanskeliggjort at faa nye Forbrugsskatter indførte, maatte han i Oktober 1854 foreslaa Indførelsen af en *Hjælpeskat,* der skulde paalignes just efter det Princip, som han hidtil stadig havde bekæmpet.

Paa dette Grundlag naaedes hurtigt et Resultat, og d. 14. April 1855 udkom Loven om Nærings- og Hjælpeskatten, der foreløbig skulde gælde for tre Aar. Hjælpeskatten, der lignedes efter Formue og Lejlighed, skulde dække en Trediedel eller indtil Halvdelen af det Beløb, der udkrævedes, medens Resten som sædvanlig skulde tages gennem Næringsskatten. 5 Portioner af den nye Skat skulde, ligesom 5 Portioner af den gamle, give Valgret til Borgerrepræsentationen; og saa meget betød denne nye Beskatningsret for Kommunen, at Vælgerantallet derefter steg fra ca. 2300 til ca. 3300. — Skatteydernes samlede Antal var ca. 10,000.

En Mængde hidtil skattefri Personer blev jo nu satte i Skat. Selvangivelse blev ikke anvendt, og da det var

---

[1]) Dep. Tid. 1854 S. 269.

[2]) Dep. Tid. 1855 S. 149.

første Gang, man her i København forsøgte sig paa den vanskelige Opgave at bedømme Folks virkelige Indtægter, var det ikke mærkeligt, at der klagedes højlydt over Resultatet. Det er troligt nok, at denne første Ligning har været meget mangelfuld, og Autoriteterne indrømmede det for saa vidt selv, som det blev besluttet næste Gang at prøve Selvangivelse. Men Hovedsagen var jo, at det nye Princip havde sejret. Den foreløbige Lov blev i 1858 gjort endelig. I 1860 blev Næringsskatten yderligere indskrænket, og i 1861 blev den ganske ophævet.

Den nye Kommunallov.

Bestræbelserne for at ændre og udvide Forfatningen af 1. Januar 1840 var omtrent lige saa gamle som Forfatningen selv. Mangler ved den nye Ordning viste sig snart: Man fandt Valgretten for indskrænket og den folkevalgte Forsamlings Myndighed lige over for Magistraten for ringe. Administrationen var splittet mellem mange Autoriteter, Forretningsgangen var tung og slæbende, og ingen enkelt havde nogen Sinde Ansvaret. Den besluttende og den udøvende Myndighed var ikke holdt ude fra hinanden. Borgerrepræsentationen greb stadig ind i Administrationen, dens Medlemmer havde Sæde i de specielle Direktioner og Kommissioner, og jævnlig nedsattes blandede Komiteer til Udførelse af bestemte Hverv.

Allerede i 1843, da en Omordning af Magistraten var paatænkt, kom man ind paa det Spørgsmaal, om ikke hele Kommunalforfatningen burde ændres. En Komité, bestaaende af Overpræsidenten og de tre Borgmestre, blev nedsat, og denne afgav i 1845 en Betænkning, der særlig tog Sigte paa at bringe de specielle »Væsener« i nærmere

Forbindelse med Magistraten. Men ved Overpræsident Kierulffs Død i 1846 indtraadte en Standsning i Sagens Behandling, og den blev først optaget igen under Indflydelse af Begivenhederne i 1849. Straks efter Grundlovens Udstedelse meddelte Indenrigsminister *P. G. Bang*, at han i Henhold til Grundlovens § 96 [1]) agtede at forelægge den først sammentrædende Rigsdag om ikke en fuldstændig Kommunallov saa dog et Forslag til udvidet Valgret. Han stillede i Udsigt, at han desuden vilde give Kommunalbestyrelsen en videregaaende Myndighed i Kommunens økonomiske Sager og knytte de specielle Administrationsgrene, særlig Fattig- og Skolevæsenet, nøjere til denne. Han ønskede imidlertid først at høre Kommunalbestyrelsens Tanker om disse Punkter. Men nu vilde Kommunalbestyrelsen, mærkeligt nok, ikke udtale sig. Den stillede sig paa det formelle Standpunkt, at Initiativet til en Forandring i Kommunalloven rettest burde udgaa fra Regeringen selv og ikke fra Kommunen [2]), og da Bang et Par Maaneder efter udtraadte af Ministeriet, var Sagen dermed atter skrinlagt.

Imidlertid blev Angrebene paa Kommunalbestyrelsen stedse mere højrøstede, og selv Overpræsidenten maatte indrømme, »at deres Beføjelse ikke kunde benægtes, saa meget end Maaden, hvorpaa de i Almindelighed fremførtes, maatte misbilliges« [3]). Han sigtede herved særlig til en Artikel i »Fædrelandet« for 17. Juli 1852, hvori det bl. a. hedder:

»Kommunalloven af 1840 er ikke saa elendig, at der jo kunde være udrettet noget mere med den, end sket er, dersom Kommunalbestyrelsen selv havde haft alvorlig Interesse for Kommunens Tarv og en energisk Vilje til at

---

[1]) »Kommunernes Ret til, under Statens Tilsyn, selvstændig at styre deres Anliggender vil blive ordnet ved Lov.«

[2]) Borgerrepr. Forh. 4. Sept. 1849.

[3]) Borgerrepr. Forh. 30. Sept. 1852.

fremme det; men Ulykken er, at man har ingen af Delene haft i tilstrækkelig Grad og har dem ikke endnu. Man har hensnyldret et Utal af Møder med det usleste Pilleri, med den unødigste Talen frem og tilbage, men man har ikke været opmærksom paa de kommunale Indretningers Udvikling i andre Lande, ja ikke engang i Landet selv; man har ladet smaa Provinsbyer med smaa Midler løbe sig langt forbi; man har ikke agtet paa det, man saa lige for sine Øjne, paa Svineriet og Sløseriet, man har opsat alt, hvad der ikke nødvendigt maatte ske i Dag, man har ikke set et halvt Aar ud i Fremtiden.«

Overpræsident Lange tog derfor nu Sagen op paa ny og fremsatte 14. August 1852 et Udkast til en ret vidtgaaende Omordning af Kommunestyrelsen: Alle de kommunale Brancher skulde samles under Magistraten. Borgerrepræsentationens Deltagelse i Administrationen skulde ophøre, og Raadmandsinstitutionen, som »hverken var ganske hensigtssvarende for Forretningernes Gang eller tilfredsstillende for de vedkommende selv«, kunde gaa ind. Derimod skulde ansættes et større Antal Borgmestre eller Departementschefer, og saavel disse som alle andre kommunale Embedsmænd skulde vælges af Repræsentationen. Kun Overpræsidenten og den Borgmester, under hvem Øvrighedsforretningerne blev henlagte, skulde som hidtil ansættes af Regeringen.

Overpræsidenten havde her vist sin utvivlsomme gode Vilje til at hjælpe paa Styrelsens Brøst, og hans Forslag falder i mange Punkter sammen med det, som senere virkelig blev gennemført. Men han fik ingen Tak for sit Arbejde, og hans Forslag fandt ikke Støtte nogensteds. Magistratens øvrige Medlemmer fastholdt deres Standpunkt fra 1849, at Initiativet til en Forandring burde udgaa fra Regeringen, og Borgerrepræsentationen lagde Forslaget hen uden at behandle det.

Først da *P. G. Bang* efter Ministeriet Ørsteds Fald i

December 1854 paa ny var bleven Indenrigsminister, blev Sagen for Alvor taget op. Allerede i Marts 1855 bebudede Ministeren, at han vilde forelægge en helt ny Kommunallov. Men ligesom i 1849 vilde han ogsaa nu helst høre Kommunalbestyrelsens Mening først, og for at faa den paa Gled oversendte han i Sommeren 1855 en Række »foreløbige Bemærkninger«, som han ønskede gjort til Genstand for Undersøgelse i et Udvalg.

Disse Bemærkninger gik ud paa, at hele den besluttende Myndighed skulde tildeles Borgerrepræsentationen og hele den administrative henlægges under Magistraten. Den departementale Ordning, hvorefter hver enkelt Borgmester skulde have Ansvaret for sit Departement, skulde indføres og den større Del af Borgmestrene vælges af Repræsentationen. Regeringens Sanktion skulde udkræves til Forhøjelse af Skatter, til Optagelse af Laan og til Afhændelse af betydeligere Ejendomme. Forhandlingerne med specielle sagkyndige i de enkelte Brancher skulde saa vidt muligt føres mundtlig for at undgaa Indhentelse af de skriftlige Erklæringer, som »netop havde været det Skær, hvorpaa Sagernes Fremme havde strandet«. Overformynderiet kunde helt adskilles fra Kommunestyrelsen og lægges direkte under Justitsministeriet [1]).

Ved Oversendelsen af dette Udkast var formodentlig Kommunalbestyrelsens Forlangende — at Initiativet til en Omordning af Kommunens Styrelse skulde udgaa fra Regeringen — sket Fyldest. I hvert Fald blev der nu ikke mere gjort Indvendinger imod at tage fat paa Arbejdet, og Indenrigsministerens Udkast blev undergivet en grundig Behandling i et Udvalg, for hvilket Overpræsident Lange, og efter hans Død i 1856 Borgmester Casse, var Formand. Udvalget delte sig i to lige store Mindretal,

---

[1]) 2. Sekr. 1855 Nr. 1501. — Dep. Tid. 1855 S. 545.

idet *Casse, H. P. Hansen* og *Algreen-Ussing* indgav et Forslag (A) og Raadmand *Holm*, Brygger *Jacobsen* og Overretsprokurator *L. C. Larsen* et andet (B).

Forslag A sluttede sig i det væsentlige til Bangs Udkast. Det gav Repræsentationen den besluttende, Magistraten den udøvende Magt. Magistraten var dog ikke pligtig at udføre Forsamlingens Beslutninger, men kunde, saafremt den ikke var enig i dem, henskyde Afgørelsen i hvert enkelt Tilfælde til Indenrigsministeriet. Forfatningen vilde herefter blive — som den ogsaa blev — et Tokammersystem, hvor det ene Kammer tillige havde hele den udøvende Magt.

Forslag B vilde tildele Repræsentationen en helt anden Stilling. Ifølge dette skulde Forsamlingen ikke blot have hele den besluttende Myndighed, men tillige paa mange Maader kunne gribe ind i Administrationen; og i Tilfælde af Meningsforskel skulde Borgmestrene bøje sig for den folkevalgte Repræsentation. Kun Overpræsidenten kunde standse en Sag og, hvis Overensstemmelse efter fornyet Behandling ikke blev opnaaet, indsende den til Ministeriet. Forslaget tilsigtede et Etkammersystem: Borgmestrene skulde have Stemme i Repræsentanternes Forsamling, men de skulde ikke kunne udøve en selvstændig Myndighed ved Siden af denne.

Som det var at vente, sluttede Magistraten sig nærmest til Forslag A, medens Repræsentationens Flertal foretrak Forslag B, og begge Udkastene indsendtes saaledes, lidt ændrede, i November 1856 til Indenrigsministeriet.

Her havde paa dette Tidspunkt *Krieger* afløst Bang som Minister. Men dette fik ikke nogen Indflydelse paa Sagens Gang, thi Krieger tog sig af den med ikke mindre Iver, end hans Forgænger havde vist. Allerede i December kunde han forelægge Rigsdagen det af Regeringen udarbejdede Forslag. Det støttede sig væsentlig til Udkast A,

saaledes i det vigtige Spørgsmaal om Magistratens og Repræsentationens indbyrdes Forhold [1]).

Forslaget kom først til Behandling i Landstinget, hvor *Lehmann* var Udvalgets Ordfører. Det fandt her en gunstig Modtagelse, og et Par nye vigtige Bestemmelser blev indførte, saaledes den, at Borgerrepræsentanterne paa egen Haand kunde afskedige Borgmestrene, naar tre Fjerdedele af Forsamlingen stemte derfor. — Kampen om Principperne begyndte først, da Lovforslaget naaede til Folketinget.

Her mødte det straks ved første Behandling en kraftig Modstand fra Brygger *Jacobsen,* der siden 1854 var Medlem af Tinget. Han havde i Kommunalbestyrelsen været Medforslagsstiller til det demokratiske Udkast B, og hans eget Standpunkt var endda noget længere til venstre, end Udkastet angav. Jacobsen fandt Valgretten for indskrænket, Overpræsidentens Myndighed for stor, men navnlig Ordningen med de to sidestillede Afdelinger inden for Kommunalbestyrelsen uheldig [2]). I det Udvalg, som blev nedsat, fik Jacobsen Flertallet med sig, medens *Ploug* var Ordfører for et Mindretal, der holdt paa Tokammersystemet og den selvstændige Magistrat.

Ved anden Behandling vedtog Folketinget Jacobsens og Udvalgsflertallets Forslag; men Indenrigsminister Krieger vilde ikke modtage Loven i denne Skikkelse. Han modsatte sig bestemt, at den folkevalgte Forsamling fik en saadan Overvægt over Magistraten, som Jacobsens Forslag vilde give den, og forsvarede Tokammersystemet med megen Energi:

»Der burde i selve den kommunale Organisme være en Regulator, tvende Elementer, som ikke vare modsatte, men dog noget forskellige, ikke saa forskellige, at de vare

---

[1]) Dep. Tid. 1856 S. 1104.

[2]) Folketingets Forh. 1856—57, Sp. 2317.

naturligt modstridende, men dog heller ikke saa ensartede, at der ingen Forskel var, at der ikke kom nogen Strømning ind, at der ikke kunde fremkomme en Rivning, men en Rivning i dette Ords gode Betydning, saa at der vaktes en Kappelyst mellem dem om at fremme det gode.« [1])

Men mere end Ministerens Veltalenhed betød det vistnok, at han var i Stand til at lægge et Pres paa Folketinget ved at henvise til, at det var næsten uforsvarligt at lade Københavns Magistrat henstaa længer i den Forfatning, hvori den for Øjeblikket var. Forhandlingerne om den nye Kommunallov havde paa ny samlet en pinlig Opmærksomhed om det noget defekte Kollegium, der udgjorde Hovedstadens øverste Styrelse, og »Fædrelandet« havde ret ugenert drøftet Magistratsmedlemmernes personlige Egenskaber [2]). Bladet kom til det Resultat, at »saa længe Magistraten indeholder saa liden administrativ Dygtighed, som den gør, vilde det maaske gaa endnu værre, naar ikke Borgerrepræsentanterne gave sig af med at administrere, hvor principstridigt dette ellers kan være« [3]). Med mere Ærbødighed fulgte Hovedstaden ikke sin gamle Kommunalbestyrelse til Dørs.

Krieger benyttede sig nu af Magistratens maadelige Forfatning til at tvinge Loven igennem i den Skikkelse, som han vilde have: Det kunde blive nødvendigt, sagde han, at skaffe Hovedstaden nye Borgmestre, og man kunde ikke blive ved at vente paa en ny Lov. Skulde Borgerrepræsentationen derfor faa nogen Indflydelse paa det Borgmestervalg, som forestod, maatte man skynde sig at vedtage Loven nu. I modsat Fald maatte Regeringen selv udnævne nye Borgmestre.

---

[1]) Smstds. Sp. 3172.

[2]) Se foran S. 209—10.

[3]) Fædrelandet 30. Okt. 1856.

Krieger satte sin Vilje igennem; saa mange af Folketingsflertallet bøjede sig, at Tinget ved 3. Behandling forkastede det Forslag, som det ved 2. Behandling havde vedtaget. Kun I. A. Hansen og nogle andre Bondevenner fulgte Jacobsen til det sidste. Men Jacobsen tog sig dette Nederlag saa nær, at han for bestandig trak sig ud baade af Borgerrepræsentationen og af Rigsdagen [1]).

Den nye Kommunallov udkom d. 4. Marts 1857. Ved den blev Kommunalbestyrelsens Omraade udvidet, idet Fattigdirektionen, Vandkommissionen samt Brolægnings- og Vejkommissionen ophævedes og deres Virksomheder henlagdes under Magistraten. Derimod vedblev den særlige Skoledirektion og Brandkommissionen at bestaa, og Overformynderiet udskiltes under en særlig Styrelse. Overpræsidenten blev fremtidig det eneste Medlem af Magistraten, som udnævntes af Kongen, idet baade de 4 Borgmestre og de 4 ulønnede Raadmænd skulde vælges af Forsamlingen, de første paa Livstid, de sidste paa 6 Aar. Borgmestrenes Valg skulde stadfæstes af Kongen; men de kunde afskediges af Borgerrepræsentationen uden Kongens Samtykke, naar tre Fjerdedele af Forsamlingen var enige deri. Hver Borgmester bestyrede selvstændigt og paa eget Ansvar de under hans Afdeling hørende Sager. Magistraten og Borgerrepræsentationen fik i Forening den besluttende Myndighed, og enhver Uenighed mellem dem kunde af Repræsentationen henskydes til Ministeriets Afgørelse. Ved Valgretsbestemmelserne blev der ikke rørt; de ændredes først i 1861, da Næringsskatten blev afløst af en Indkomstskat.

Alle nærmere Enkeltheder, saasom Forretningernes Fordeling mellem de 4 Borgmestre, Antallet af Embedsmænd og deres Lønninger m. v., blev afgjort ved Vedtæg-

---

[1]) C. Nyrop: J. C. Jacobsen (Særtryk) S. 37—38.

ten af 30. December 1857. — Saaledes var nu alt i Orden til det nye Styre, og d. 1. Januar 1858 traadte den nye Kommunalforfatning i Kraft. Den har staaet sin Prøve godt og bevist sin Levedygtighed; thi det er efter denne Forfatning, vor By endnu styres den Dag i Dag.

Det København, vi forlader i 1857, er en helt anden By, end den vi kom til i 1840.

Alle Spærringsforanstaltninger ved Indgangen til Byen er nu borte: Portene nedrevne, Bommene fjernede, Konsumtionsbetjente og Skildvagter inddragne. Enhver kan frit gaa ind og ud, — det koster ikke noget. En helt ny By er i disse Aar vokset op uden for Voldene, — Forstæderne og Frederiksberg har nu 30,000 Indbyggere —, og det er vedtaget, at Gammelholm skal fraflyttes og Resten af Demarkationsterrænet gives fri. Jernbanen til Korsør og Dampskibet videre til Kiel har bragt vor Hovedstad i nær Forbindelse med den store Verden, og gennem Telegrafen til Hamborg har den Forbindelse med det hele europæiske Telegrafsystem. De Udviklingsmuligheder, som derved aabnes, udnyttes allerede af Byens Borgere, og den gamle Afhængighed af Hamborg er nu snart forsvunden. Nyt Liv er vaagnet i den før saa øde Havn, Handelen er i rask Opgang, og Øresundstoldens Afskaffelse i 1857 vil fremme den yderligere. De nye Gasblus lyser over en By, der begynder at blive renlig og sund, og som efter Evne søger at bøde paa Fortidens hygiejniske Synder. Skrankerne falder til alle Sider: Det kommunale Selvstyre udvides, Torvetvang og Laugstvang afskaffes, og det ene Monopol efter det andet forsvinder. Det nye Samfund, som skal bo inden for Byens nye Rammer, rydder

Pladsen for Fremtidens Arbejde og ordner sig under nye Love; selv Ulykker som Kolera og Pengekrise maa tjene det heles Vel ved at pege paa det, som er usundt, og give Vækst til det, som har Livskraft. De 18 Aar var en Rydningstid; men de lagde tillige Grundvolden under den Nutidsby, som der siden bestandig er bygget videre paa.

REGISTER.

Aadsler 142.
Aandssvageanstalt 331, 391.
Aarhus 408.
Abel Cathrines Stiftelse 329.
Accisevænget 99.
Adelgade 519, 530.
Adler, D. B., Grosserer 598.
Admiralgade 518.
Adresseavisen 443—44.
Adolph, J., Grosserer, 75, 233.
Aggersborg, Vekselmægler 124.
Ahlefeldts Mølle 296.
Aird, John, Ingeniør 45, 55, 514, 567—68.
Akademigade 25.
Aktieselskaber 29, 30, 345—51.
Albeck, Bager 351.
Alberti, Overretsprokurator 203.
Algreen-Ussing, Professor, Borgmester 131, 143, 194, 196, 201—02, 207—09, 266, 465, 486—87, 490, 542, 562, 602, 615, 629.
Alhambra 389—90.
Alleenberg 106, 298.
Allersgade 508.
Almindelig Hospital 63, 314, 323—27, 329—30, 338, 530—32, 551—52.
Alstrup, Fotograf 352.
Amager 154, 554—55. — Fælled 80, 464.
Amagerbro 85, 86, 395.
Amagerport 80, 497, 500, 526.
Amagertorv 569.
Amaliegade 26, 530.
Amaliegadefeberen 163.
Amalienborg 27, 147, 421, 425—27, 429—30, 565.
Amerikamølle 296.
Amici, Biagio, Kunstfyrværker 390.
Andersen, Bogbinder 375. — A. W., Grosserer 370. — H. C. 124.
Andræ, Politiker 492.
Sct. Annæ Plads 29, 58—62, 173, 207, 239, 297, 397. — Grav 59, 61. — Hospital 551.
Sct. Ansgars Kirke 310.
Apitz, Konditor 397.
Apoteker i Forstæderne 102.
Arbejderboliger 129—31, 541—44.
Arbejderforening af *1853*: 576, 580—81, 586, 588, 608—09. — af *1860*: 581.
Arbejderforhold 445—49, 467—75, 572—81.
Arbejdsanvisningskontor 580.
Arbejdsløn 274—75, 408—09, 448, 572, 575, 578—80, 588—92.
Arealskat 618.
Arentzen, Kr., Digter 449.

Arkanamidler 400.
Artesiske Boringer 167—68, 170, 556, 570.
Asfalt 171.
Asiatisk Kompagni 77.
Assistenshuset 307, 317, 407, 589.
Assistens Kirkegaard 114—18, 338, 509, 513.
Asylselskabet 319.
Athenæum 373, 441.

Bache, J. P., Grosserer 347.
Bachmann, Garvermester 182, 184.
Badeanstalter 124, 184—87, 552.
Badeskibe 187.
Badevejen 186.
Bag Børsen 50.
Bagere 237, 270, 281—82, 288—91, 351, 360, 411—12, 470, 476.
Bakkehus, Gamle 331.
Bandholm 529.
Banemøllen 296, 344.
Bang, O., Læge 529. — P. G., Professor, Minister 457, 488, 501, 607—08, 623, 626—29.
Bangert, Kaptejn 112, 508, 598, 600. — Bangertsbro 508, 513. — Bangertsgade 508.
Baptister 222, 310—11.
Barberer 291—93, 295, 400, 405, 589.
Bardenfleth, Minister 455, 457, 466, 579.
Barrierehuset 109—10.
Bartholdy, A. W., Urtekræmmer 613.
Baumgarten, H. H., Mekaniker, 78, 349.
Beauvais, Viktualiehandler 27, 286.
Beboelseskældere 547, 549.
Bechgaard & Aggersborg, Vekselmæglere 595.
Bechs Badeanstalt 124, 187.
Bedemænd 58, 59, 333—41.
Been, Urtekræmmer, 344.
Befæstning 3—8, 18—22, 88—90, 249, 323, 386, 502—05, 138—39. — nedlægges 518—26.
Begravelsesvæsen 40, 114—15; 301, 332—42, 534, 545.
Belvedere 105. — Belvedereklo-aken 179, 513, 514—16.
Bentley, Borgmester 207, 209, 529, 546.
Benthien, Arbejdsmand 540.
Bentzen, Isak, Baadebygger 259.
Berg, Overlæge 531.
Berggreen, Professor 383—84.
Bergmann, Tømrer 507.
Bergsøe, A. F., Statistiker 603. — Vilhelm, Forfatter 161.
Berlin 136.
Berlings Bogtrykkeri 350, 444.
Berlingske Tidende 431, 442, 444, 531.
Berner, v., Kammerherre 173.
Bespisningsanstalter 37, 318—19, 391, 535, 592.
Bidstrup Gods 243, 349.
Bikuben 598.
Bille, C. C., Væversvend 540.
Bindesbøll, Arkitekt 51.
Bing, M. H., Papirhandler 350, 385, 426. — & Ferslew 350. — & Grøndahl 350.
Bjerre, Brygger 557—59.
»Bjærgsangere« 381.
Bjørnsdal 106, 377.
Blaagaard 87, 95, 110—11, 180, 377, 506—07, 510, 517.
Blaagaardsvejen, Blaagaards Langgade 508, 514, 517.
Blaa Pakhus 63.
Blaa Stud 106.
Blaataarn 48, 49, 220—21.
Blankogade 25.
Blechingberg, Etatsraad 490.

Blegdammene 21, 112—13, 180, 367, 509—10, 513.
Blegdamsgrøften 113, 179—81, 512.
Blegdamsmølle 296, 344.
Blegdamsvejen 48, 106, 113.
Blikkenslagere 281, 469.
Blindeinstituttet 93, 124, 331—32, 565.
Blodigler 400—01.
Blom, Tømmermester 297.
Bluhme, Minister 491.
Blytækkere 263, 277.
Blædel, Præst 320.
Bodenhoffs Plads 344, 590.
Bogbindere 277, 375.
Bogtrykkere 259.
Boligforhold 127—38.
Bomme 5—22, 107, 393, 497—501.
Bomforpagtere 13—16, 243, 499—501.
Bomhuse 10, 22, 124, 499.
Bompenge 10, 11, 15. — afskaffes 501.
Bondebasar 105.
Bondevennerne 445, 447, 581.
Borddans 405.
Borgen, Kæmner 93—97, 217, 422. 541. — Købmand 242—43. — Skoledirektør 256, 486.
Borgerdydskolen paa Krhavn 161.
Borgergade 519.
Borgerrepræsentationen 6, 19, 31, 217, 443, 466—68, 483, 485, 494, 502. — Politisk Optræden 422—32, 452, 454—57. — Offentlige Møder 465.
Borgervæbningen 81—84, 244, 283, 476, 479—81, 492—93.
Borgervæbningsskat 243, 618.
Borring, Professor 363—64.
Borup, Bomforpagter 14, 15.
Borups Selskab 374.
Botanisk Have 57, 58, 457.
Bournonville, Balletmester 378.
Boye, C. J., Præst 531.
Bramsen, Distriktslæge 531.
Brandassurance 234—36, 307.
Brandes, L. I., Dr. med. 319, 325, 332.
Brandt, C. I., Præst 123.
Brandvæsen 32, 52, 53, 211, 227—34, 282—83, 306—07, 318, 632. — Branddamme 105.
Brede 285.
Bredgade 163, 188.
Breslaus Mølle 296.
Broberg, C. A., Grosserer 75, 598.
Brokkensbod 65, 66.
Brolægningsvæsen 32, 58, 170—73, 198—202, 212, 244.
Brolægnings- og Vejkommissionen 88, 202, 211, 511, 632.
Brolægningsskat 243, 245, 618.
Bropenge 8, 14.
Brudesengen 123.
Bryggere 237, 248, 262, 297—99, 350—51, 484.
Bryggerlængen 47.
Bryggervangen 125.
Bryllupper 301—02.
Brændeafgift 8, 51, 498—99.
Brændemærkning 223—24.
Brændevinsbrændere 237, 248—49, 263, 277, 281, 298—99.
Brændselsforening 320, 577.
Bræstrup, Politidirektør 6, 85, 121—22, 151, 177—78, 219—20, 242, 274, 375, 442, 475, 492, 525, 529, 546, 557.
Bröchner, Hans, Professor 533.
Brødtakst 289—90.
Brøndbyøster 168.
Brønde 164—65, 170, 244, 546.
Brøndum, Brændevinsbrænder 299.
Brønshøjholm 488.
Bull, Ole 381.
Bundtmagere 614.

Burmeister, C. C., Mekaniker 78, 349. — & Wain 78, 349.
Butikker 27, 30.
Bügelske Gaard 331.
Byggelov 127—28, 517, 546, 548—50.
Bygningsafgift 129, 550, 618.
Bygningskommission 549.
Bülow, Fuldmægtig 199. — Inspektør 508.
Bülowsvej 508.
Byskat 623—24.
Bødkere 281, 283, 287, 588,
Bøgh, Erik 389.
Børneasyl 319, 540.
Børnehospital 331.
Børneplejeforening 319.
Børnehuset 80, 84. Se Tugthuset.
Børnehusbroen 86, 368.
Børsen 50, 367, 372, 430, 494.
Børsbasar 392.
Børsgade 50, 75.
Børsgraven 49, 153.
Børstenbindere 588.
Bøttern, Gaardejer 298.

Caccavajo, Konditor 397.
Cadovius, Brændevinsbrænder 136—37.
»Caledonia«, Dampskib 68, 494.
Capozzi, Dominico 185, 388.
Cappeln, Restauratør 398.
Capri 2.
Capritz, Konditor 397.
Carlsberg Bryggeri 351.
Carlsen, Vandbygningsinspektør 74.
Caroline Amalie, Dronning 314, 319.
Carstensen, Georg 384—90, 392, 396, 406.
Caspersen, Ankersmed 78, 79, 194.
Casse, Borgmester 208—09, 566, 628—29.
Censur 435—37, 452—53.
Centralkassen 595—96.
Centralkomité 536, 544.
Charlottenborg 356.
Christensen, Bøssemager 448—49, 486. — Sadelmager 203. — Balthasar 194, 433—34, 438, 484. — Lars, Værtshusholder 184.
Cigarmagere 591.
Classen, Kammerherre 92, 93, 124, 187.
Classens Have 48, 87, 124, 349, 366, 375, 385. — Vænge 124.
Classenske Fideikommis 63.
Clausen, H. N., Professor 28, 29, 39, 72, 146, 299, 452, 466.
Cochrane & Co. 566, 569.
Colding, A., Stadsingeniør 117, 143—44, 217, 509, 512—16, 554—56, 566, 568—70. — Aëronaut 376.
Commissionstidende 443.
Constantia, Klub 373.
»Corsaren« 435, 438—40.
Cortsen, Snedkermester 615.
Cæciliaforeningen 381.

»Dagbladet« 543.
»Dagen«, Dagblad 442—43.
Daguerreotypien 352.
Dahl, Malermester 355. — Raadmand 208.
Dalhoff, Gørtler, 344. — Guldsmed 588.
Dameforeningen, Damekomiteen 133, 319.
Damhussøen 163, 168—70, 477, 556, 570.
Dampbrænderi 299.
Dampe, Dr., 453.
Dampkøkken 593.
Dampmaskiner 56, 343—45.
Dampmøller 343—44.

387 11.

Dampskibe 58, 61, 68—74, 77, 343, 366, 371, 476.
Dampvaskeri 315, 347—48.
»Dampvogne« 360.
Danner, Grevinde 485. Se Rasmussen, Louise.
Danseboder 85, 382.
David, C. N., Professor 194, 208—09, 223, 433, 486—87, 490, 602, 604.
»De fattiges Dyrehave« 124.
Deichmann, Fabrikant 99.
Demarkationsterrænet 89, 134, 502—06, 545, 599.
Demarkationslinien 124—25, 502—06, 524. — Den sanitære 545—46.
Demoleringskommission 503.
»Den Frisindede« 435, 440—41.
»De smaa Huse« 64, 65, 328.
Destillatører 281.
Det forenede Velgørenhedsselskab 407. — Dets Skole 254.
»Det gode Sindelag«, Klub 375.
Dethmer, Kukkenbager 173, 614.
Dirckink-Holmfeldt, Baron 487.
Dispensationsanstalt 327.
Dombrowski, polsk General 519.
Domhuskapellet 222, 309.
Dosseringen 113, 507.
Dragør 347, 527.
Dreier, Frederik, Forfatter 347, 449, 576—78, 580, 597.
Drejer, Læge 331.
Drejere 271—72, 283, 614.
Drewsen, Fabrikant 7. — Kammerraad 349.
Driefer, Raadmand 208—09, 266.
Drikkevarer 398.
Dronningens Enghave 103, 361, 364.
Dronningensgade 78, 519.
Dronningens Mølle 296, 343.
Drüknedes Redning 186, 212.
Druknehuset 48.
Dugmagere 263.
Dumin, Værtshusholder 398.
Duntzfeldt, Raadmand 209.
Dyrehaven 13, 389, 392—94, 396, 483. — Eremitagesletten 492.
Dyrtid *1847*: 246, 291, 322, 406—16, 582. — *1855*: 581—93, 599.
Døring, Skarpretter 224.
Døvstummeinstituttet 93, 124, 306, 332.

Eckersberg, C. W., Maler 531.
Eckmann, Snedkersvend 475.
Edsaflæggelse 302—03. — Jødernes 312.
Eksercerhuset paa Krhavn. 81, 82, 134, 328, 411.
Eksercerplads paa Krhavn. 83, 84, 157, 502, 535. — Gothersgades 492.
Elektrisk Lys 352. — Ur 353.
Emdrup Sø 159—60.
Engelbrecht, Hovmester 187.
Engelsted, Dr. med. 519.
Engelstoft, Konferensraad 399.
English & Hansen, Ingeniører 554—56, 564.
Enhorns Mølle 296—97.
»Enigheden«, Sangforening 383—84.
Enighedsværn 104, 377, 480, 492, 555.
Eskesen, Morten, Lærer 123.
Eskildsen, Havnekaptejn 71—73.
Esplanaden 29, 146.
Estakaderne 76, 187.

Farimagsvejen 87, 88, 99—101, 537.
Farvere 263.
Fassbindere 287.
Fattigvæscn 211, 223, 244, 306—

08, 314—30, 407, 440, 574, 582, 586, 592—593, 632. — Jødernes 313—14.
Fattigdirektionen 205, 321—24.
Fattigforstandere 323.
Fattiggaard 328.
Fattighuse 64.
Fattigkirkegaarde 84, 100—01.
Fattigskat 243, 322, 550, 586, 618.
Fattigskoler 253, 260, 324, 551.
Fattigstiftelser 324.
Feilberg, Arkivar 181. — Fabrikant 112.
Feldbereder 263.
Feldberg, Hattefabrikant 185, 597.
Fenger, Professor 179, 188.
Ferdinand, Prins 123.
»Feriebørn« 260—61.
Fibiger, Fabrikejer 359, 410. — Ilia 532. — Johannes, Præst 451.
Filosofgangen 22, 177—79, 188, 259.
Filtmagere 267—68.
Finlapperskibe 50.
Fiolstræde, Lille 26.
Firmenich, Konditor 397.
Fiskeblødere 619.
Fiskehal 55.
Fisketorvet 52.
Fladerne 86, 98, 151, 158.
Flinch, Xylograf 29, 30, 346.
Flydedok 77.
Flyveposten 523.
Fodgardens Kaserne 152, 329, 535.
Folketeatret 380.
Folkevennernes Selskab 581, 584—85, 609. — Sygekasse 317.
Fonseca, Jæger 115.
Forbrugsforening 577—78.
Forchhammer, Professor 116—17, 168, 345, 556, 559, 562, 568, 570.
Forenede Understøttelsesselskab 320.
Forening af Borgerofficerer 375. — af Oldgeseller og Ladesvende 575—76, 585—86, 609. — Den bestandig borgerlige 112, 373. — Den militære 374—75. — Den nye 373—74. — Den patriotiske 490. — Den slesvigske 375. — Dramatisk musikalsk 373—74. — imod Arbejdsløshed 580. — for billige Livsfornødenheder 577—78. — Polyteknisk 374. — til Arbejdsklassens Vel 576, 580. — til Opførelse af Boliger for Arbejdsklassen 580. — til Søfartens Fremme 371—72.
Forskønnelsesforeningen 28, 29, 34, 39, 61, 87, 172, 207. — kvindelige 29.
Forstæderne 140, 153, 179, 396, 506—18, 548—49 (Se de enkelte Forstæder).
Fredens Mølle 171, 346, 348.
Frederik VI 565. — Hans Begravelse 15, 418—19.
Frederik VII 213—14, 261, 356, 452, 455—57, 482—85, 492—93, 526. 535, 616.
Frederiksberg 301—02, 310, 328, 396, 514—16, 518. — Allé 106—08. — Have 106. — Slot 102, 213.
Frederiksborggade 26.
Frederiksdal 224.
Frederiksen, Justitsraad 104. — H. P., Finérskærer 347, 448.
Frederiks Hospital 155, 163, 185, 329, 338, 532.
Frederiksværk 35, 285, 472.
Fredsborgere 466—67.
Fribert, Redaktør 442—43.
Fridericia, Silke- og Klædekræmmer 313.
Frihedsstøtten 22, 418, 478.
Frijs, Greve 598.

Frilager 370.
Frimestre 282.
Frimurerlogen 47, 374.
Frisch, Justitsraad 184.
Frue Kirke 8, 39, 40, 229, 309, 337, 341, 375, 382. — Kirkeplads 38—40. — Arbejdshus 324, 327, 527, 532.
Frugt- og Vildthandlere 261.
Fry, Elisabeth 222, 311.
Fuglebakken 551.
Fyrens Gang 25.
»Fædrelandet«, Dagblad 431—41, 465, 488, 491—92, 523, 575, 578, 621—22.
Fællederne 118—23, 180, 366. — Vester Fælled 104—05, 551. — Øster Fælled 394, 542, 544.
Fælledvejen 87, 113, 509—10.
Fængselsselskab 222.
Fængselsvæsen 220—23.
Færgestræde, Lille 25.
Færgevæsen 71—73, 261.
Fæsteafgifter 94—97.
Fæstningsgraven 20, 21, 153, 522—23. (Se Befæstning.)
Fødselsstiftelsen 155—56, 245, 306, 330—31, 411, 443.
Føniksklubben 454.

Gaasegade 26.
Gaaseparken 118.
Gade, Komponist 380.
Gadefejning 139—41.
Gadeoptøjer 421, 427—28.
Gadevanding 173—74.
Gamél, Urtekræmmer 355.
Gamle Dok 56, 57, 153.
Gamle Pesthus 105.
Gammelholm 54—58, 283—84, 502. — Vagten 229, 339.
Gammelstrand 52, 239.
Gammeltorv 238—39.
Gandil, Kommandør 54.
Garbrecht, Borgerofficer 376.
Garde, C. F., Lieutenant 396.
Garnisonshospitalet 532.
Garnisons Kirke 58—60, 334. — Kirkegaard 349. — Arbejdshus 327.
Garvere 280, 316.
Gasbelysning, Gasværk 37, 108, 186, 227, 554—55, 565—69.
Gasværksvejen 108.
Gedalia & Co. 597.
Sct. Gertrudstræde 518.
Gianelli, Konditor 397.
Giessing, H. P., Forfatter 603. — Plattenslager 279.
Ginderup, Restauratør 614.
Giødvad, Redaktør 433—34, 438—39.
Glaciet 2, 20, 98, 99, 349, 535.
Glaciholm 99, 105, 504.
Glaci-Vænget 124.
Glarmestre 281, 588.
Glashandlere 261.
Gleerup, Skolelærer 442.
Glostrup 298.
Goldschmidt, Redaktør 435, 439—40, 445, 449, 453—54, 460, 471.
Gothersmølle 296.
Graae, Cand. 356.
Graabrødretorv 31—33, 239.
Gram, Kaptajn 113.
Grandjean, Konditor 397.
Greifswalde 468.
Griffenfeldtsgade 508.
Grosserersocietetet 69, 262, 369, 372, 494, 597, 604.
Grundlovsfester 491—93.
Grundpriser 94—96, 363—64, 366, 518, 524.
Grundskat 243, 618.
Grundtakst, udenbys 517.
Grundtvig, Biskop 123, 299, 311, 404—05, 449, 487, 616. — Svend 405.

Grüne, Redaktør 434, 440, 445, 447, 449, 454.
Grøndalsaa 163.
Grønland ved Østervold 25.
Grønlandsmøllen 296.
Gudenrath, Assessor 578.
Guidekasernen 64.
Guillotine 224.
Guldsmede 263.
Gurney, Joseph John 222.
Gyllings Sygekasse 404.
Gymnastikhus 251, 259, 533.
Gældsfængsel 223.
Gæstgivergaarde 24.
Gørtlere 276—77, 588.

Haandværkerdannelsesforeningen 448—49, 453, 486, 575—76, 580—81.
Haandværkerforeningen 317, 360, 374, 391, 429, 468, 584, 605—06, 609. — den danske 609. — den dramatiske 374.
Haandværkermøde 609.
Haandværkersangforening 383—84.
Haandværkerstiftelser 316.
Haarskærere 619.
Hage, A, Grosserer 75.
Hagemann, Arkitekt 35, 129, 258, 531.
Hall, Politiker, 492.
Halmstræde 25, 26.
Halmtorvet 22, 24.
Hals, Snedkersvend 474.
Hamann, Bager 298.
Hamborg 369—72, 553, 600—02.
Hambro, C., Baron 552, 561, 567.
»Hamlet«, Dampskib 68.
Hammeken, Legationsraad 348.
Handel 367—72.
Handels- og Kontoristforeningen 375.
Handskemagere 263, 280, 588, 614.
Hansen, General 488, 537—40. — kgl. Skuespiller 105. — Traadhandler 403. — Værtshusholder 52—55. — A. N., Grosserer 344. — C. W., Sukkerraffinadør 398. — H. P., Bankdirektør 75, 194, 208—09, 422, 455, 479, 487, 490, 559, 562, 600, 629. — I. A., Politiker 439, 445, 581, 584, 608—09, 615—16, 632. — Peter, Gartner 111. — P. C., Brændevinsbrænder 531.
Sct. Hans Gade 112—13, 179—80, 509, 514.
Sct. Hans Hospital 314, 330, 595.
»Harmonien«, Klub 373—74. — Sangforening 383.
Harrestrup, Harrestrup Aa 168, 170, 556, 570.
Hartmann, J. P. E., Komponist 79.
Hattemagere 267—68, 469, 588, 619.
Haugsted, Dr. med. 183.
Hauschildt, Sadelmager 281.
Hauserplads 239.
Havnen 66—76, 367—68.
Havnepoliti 70.
Heegaard, Jernstøber 7, 111.
Heiberg, J. L., Skuespillerinde 377.
»Heimdalen«, Klub 375.
Helligdagslov 300.
Helliggejstes Kirke 40—42, 114, 239, 303—05, 309, 418. — Arbejdshus 327.
Helliggejststræde, Store 25. — Lille 25, 27.
Hellmann, Direktør 598.
Helmcke, Snedkersvend 474—75.
Helmers Mølle 296.
Helsingørs Hospital 306—07.
Hempel, Dr. med. 520.
Henriques, R., Grosserer 595.
Herdahl, Bogtrykker 444.

Herforth, Fattigdirektør 324, 531.
Herholdt, Arkitekt 19, 511, 593.
»Hertha«, Klub 373—74.
Hestekød 399—400, 408.
Hetsch, Professor 28, 39, 43, 44, 46, 58, 65, 339, 356, 424.
Heymann, Vekselmægler 366.
Hille, Slagtermester 183.
Hillerød 431.
Hintze, Gartner 103.
Hippodromen 346, 379—80, 391, 565.
Hippodrommøder 449, 453—54, 486.
Hjaltelin, Dr. med. 95, 366—67, 394, 528.
Hjorteapoteket 565.
Hjorth, Overlæge 531. — Søren, Fuldmægtig 360—61.
Hjulfælge 174—76.
Hjul- og Karetmagere 265, 277.
Hjælpeforening, den broderlige 580.
Hjælpekasser 317.
Hjælpeskat 624.
Hofteater 379, 381.
Holbergs Minde, Klub 373, 375—77.
Holger Danskes Briller 118, 366.
Hollandske Kedelførere 285.
Holm, Arkitekt 355. — Raadmand 209, 557—58, 629. — Jakob & Sønner 59—64, 77, 286, 349, 598. — L., Grosserer 75.
Holmblad, Fabrikant 93, 157—58, 529, 546. — Farver 344.
Holmen, se Gammelholm.
Holmens Arbejdshus 318, 323—24, 327.
Holmensgade 37, 518.
Holmens Kanal 56, 152—53.
Holmens Kirke 41, 308—09, 334, 339, 495.
Holms Huse 77.
Holstebro 498.
Holstenske Soldater 574—75.
Holten, Professor 405.
Holstein-Ledreborg, Greve 531.
Homøopathi 401.
Hoppe, Stadsfysikus 130, 529, 546.
Hornemann, E., Dr. med. 134—35, 138—39, 142, 184, 529, 534, 546, 557—58.
Hosekræmmere 281, 611—12, 614.
Hotel d'Angleterre 30, 357, 381, 396, 419.
Hotel du Nord 185, 337, 396.
Hotel Phoenix 344, 397.
Hotel Royal 222.
Hotel Stadt Hamborg 346, 397.
Howitz, Cand. polyt. 566, 569.
»Hukket« 72, 73.
Hummel, Professor 142, 168, 546—47, 556, 559—62.
Hunde 137—38.
Husleje 316, 407, 502, 521, 541.
Hvidt, L. N., Bankdirektør 77, 143, 194, 201, 424, 427, 429—31, 452, 455—58, 465—66, 487, 490, 493—495, 542, 554, 559.
Hvælvingen 25.
Hübertz, Dr. med. 331.
Hygiejnisk Kommission 131, 142, 145, 150—51, 153, 164, 545—46, 550, 562.
»Hygæa« 319.
Hyrekuske 216, 261, 295, 614.
Høegh-Guldberg, Overkrigskommissær 390.
Højbroplads 239.
Høkere 237, 239—41, 248, 261, 363, 284—85, 316, 468, 593, 613—14.
Hørheglere 261, 263, 287—88.
Hørkræmmere 237, 240.
Høyen, Professor 404.

Ildebrande 77, 233, 235.
Indbyggerantal 3.

Indbyrdes Undervisning 252, 255—56, 260.
Indkomstskat 623.
Indkvarteringsskat 243—44, 618.
Industriforeningen 34, 345—46, 352, 356—62, 374, 387, 392, 429, 587, 597, 602, 606. — den merkantile 346, 358.
Industribasar 358, 388.
Industrimøde 357.
Industriudstillinger 356.
Influenza 401.
Inkvisitionskommissionen 223.
Irgens, Blikkenslager 565.
Isenkræmmere 280—81, 588.
Islehus 170.
Isningsredskaber 81—84.
Istedgade 108.
Italiensk Operaselskab 381.
Iversen, Kunstdrejer 354.

Jacobsen, J. C., Brygger 73, 350—51, 508, 542, 566—67, 629—32.
Jagtret 98, 111, 115.
Jagtvejen 87, 88, 156, 213, 296.
Jakobsen, Jakob, Kobbersmedsvend 270.
Jenner, Fabrikant 367.
Jensen, Lieutenant 353. — Rebslager 186. — Anthon, Brygger 350.
Jerichau, Renovationsentreprenør 13—15, 155—59, 557, 564.
Jernbanen 93, 103, 106—08, 186, 242—43, 261, 360—67, 384, 476.
Jernporten 106, 108.
Jernstøbere 280—81.
Jetsmark, Redaktør 443—44.
Johannedal 126.
Sct. Johannes Kirke 310, 517.
Johnsen, Bomforpagter 500.
Jokumsdal 126.
Jord-, Sang- og Kopulationspenge 308—09.
Julebasar 193, 357, 392.
Juliane Sophie, Prinsesse 173.
Justermester 55.
Jürgensen, Fr., Urmager 10, 40, 304. — Urban, Urmager 10, 286.
Jægersborg 351.
Jødevejen 114.
Jøder 311—14.
Jørgensen, Cand. phil. 355. — Drejersvend 540. — Vognmand 185, 337, 396.
Sct. Jørgens Gade 25.
Sct. Jørgens Sø 164, 181, 570.

Kabell, F. C., Kammerraad 552—53.
Kagstrygning 223—24.
Kalkbrænderi, Gamle 124—25, 187. — Nye 124.
»Kalkeballen« 376—77.
Kallebodstrand 76, 187, 370.
Kallundborg 408.
Kammagere 273, 277, 374.
»Kammerpotten« 119.
Kandestøbere 263.
Kaninlængen 519.
Karetmagere 607.
Karnapper 26, 549.
Kasino 62, 63, 346, 379, 387—89, 565.
Kasinomøder 453—55, 458, 460, 486, 488.
Kastelsvolden 48.
Kastelsporten 497.
Katolikker 310.
Kattegade 47.
Kattesund 518.
Katuntrykkere 287.
Kayser, Dr. med. 330—31. — H. H., Tømmermester 75, 203, 277, 486—87, 529, 603.
Kehlet, Traktør 298.
Kellermann, Tømmerhandler 11, 99—101.

Kemp, Kobbersmed 54. — Mursvend 232.
Kern, Tømmermester 304.
Kierkegaard, Søren 299.
Kierulff, Overpræsident 28, 204—06, 220, 419, 430, 626.
Kildetiden 5, 394.
Kildevæld 126.
Kirker 299—314. — Opvarmning 304—06. — Stolestader 303. — Tavleombæring 301, 306—08. (Se de enkelte Kirker.)
Kirkefoged 41, 42, 303.
Kirkegaarde 38—42, 79, 80, 87, 207, 533, 545. — Mosaisk 114. (Se endvidere de enkelte Kirkegaarde.)
Kirkeskoler 253, 255, 260, 308.
Kirsebærgangen 1, 21.
Kirstein, Konferensraad 98, 367.
Kirsten Pils Kilde 166.
Kjeldskov, Hattefabrikant 344.
Kjøbenhavnsposten 434, 436, 440.
Kjørup, J. L. 403.
Klamer, Tøjmager 577.
Klampenborg 346, 366—67, 393—94, 476, 528.
Klasselotteriet 391.
»Klemmen« ved Valby 348—49.
Kloakanlæg, paatænkt 177, 189, 207, 546, 552—64. — udenbys 511—17.
Klubber 373—77.
Klubskat 373—75.
Klædeboderne 25.
Kløvermarken paa Nørrebro 123, 508. — paa Amager 98.
Kløvermarksvejen 158.
Knapmagere 263, 279.
Knippelsbro 50, 74—76, 368.
Knuth, Minister 489.
Kobbersmede 269—70, 277, 285, 588.
Kokkegade ved Helliggejstes Kirke 25.
Kolera 145, 179, 259, 325, 376, 398, 517—18, 527—38, 546, 550—51.
Koleralejre 535—41.
Komfurer 295.
Kommunalforfatning af *1840*: 3, 191, 217, 625. — af *1857*: 625—33.
Kommunalbestyrelse 191—204.
Kommunehospitalet 331, 551—52.
Konditorier 397.
Konfirmation 300—01.
Kongens Bryghus 345, 350, 398.
Kongens Enghave 516.
Kongens Have, se Rosenborg Have.
Kongens Klub 99, 373.
Kongens Nytorv 29, 172—73, 193, 207, 357.
Konsumtionsafgift 8, 19, 22, 244, 298, 409—11. — ophæves 497—99, 527.
Koop, Krigsassessor 110, 377.
Koppekirkegaarden 100—01.
Kopulationspenge 244, 301—02.
Kornbeck, Kaptejn 557.
Kornskriver 55.
Korntørringsmagasin 63.
Korporationer 261—62.
Korsvej 508.
Korsør 408, 420, 529.
Krabbe-Carisius, Statsminister 388.
Kramp, Lassenius 360.
Krause, Harthugger, 125, 187.
Kreaturhold 136, 299.
Kreditbeviser 475, 489.
Kreditforening, Østifternes 519, 598.
Kreditkasse 358, 597.
Kreditkassen for Husejere 388, 519, 595—96.
Krieger, Professor, Minister, 203, 210, 559, 562, 615—16, 629—32.
Krigen *1848—50*: 169, 322, 476—78, 536, 575. — Troppernes Indtog 478.

Krigsskat 489, 621, 623.
Krigs-Næringsskat 623.
Kriminal- og Politiretten 196, 223.
Kristen Bernikows Stræde 25, 177.
Kristian VIII 31, 208, 221—22, 258, 311, 364, 369, 377—78, 381, 384, 394—95, 414, 416, 419—30, 482—83, 605. — Sølvbryllup 421, 424—25, 427. — Kroning 122, 421—22, 424—25. — Begravelse 450—52.
Kristiansborg 44, 164, 421, 456, 493, 535. — Ridebane 352, 356. — Ridehus 384, 442. — Slotsplads 207, 466, 569.
Kristianshavn 76—86, 130, 400, 520, 530, 568. — Bespisningsanstalt 318—19, 535. — Skoler 258—59. — Torv 569.
Kristians Plejehus 329.
Kristinebergs Mølle 296—97, 343.
Kromayer, Konditor 397.
Kroningsadressen 422, 427.
Kul- og Saltmaaler 55.
Kultorvet 239.
Kunstakademiet 19, 26, 28, 44, 45, 265, 525.
Kunstdrejere 264, 280.
Kunstige Tænder 353—55.
Kunstkammer 344.
KvindeligeVelgørenhedsselskab319—20.
Kvindesagen 404—05, 604—05, 616.
Kvist, Oberstlieutenant 129.
Kvægtorvet 105.
Kvæsthusbro 58, 61, 70.
Kvæsthusgade 58, 61, 73.
Kyhl, Urmager 170.
Kühnell, tysk Bygmester 555.
»Kæden« 331, 374.
Kældersumpe 141—42.
Kæmpevisestriden 405.
Kærlighedsstierne 88, 99.
Købke, Bager 113. — Maler 113.
Købmagergade, Store 176—77.
»Køge Station« 384.
»Køkkenkurven« 76, 186.

Laanebank, Kbhvns. private 598.
Laanekasse, den midlertidige 601.
Laboratorium, militære 77.
Ladegaarden 259, 323—24, 328, 407, 508, 530, 532.
Ladegaardsaaen 180—81, 508—09. 512—15.
Lange, Overpræsident 144, 172, 206—07, 210, 214—16, 412, 456, 465, 478—79, 554, 557—61, 563—64, 627—28. — Teaterdirektør 379—80, 389.
Langebro 76, 368.
Langelinie 48, 464 488.
Larsen, L. C., Overretsprokurator 559, 562, 629. — P., cand. theol. 396, 440.
Larsens Plads 59, 61, 62, 532.
Larslejstræde 518.
Lassen, Smedemester 266.
Lastepenge 369.
Latringruber 148—49, 154, 159.
Laug, Laugsvæsen 261—99, 316, 333, 339—40, 358—60, 413—14, 468—75, 487—88, 572—74, 587—89, 602—17. (Se de enkelte Næringer.)
Laugsprocesser 279—82, 611—14.
Leerbech, Politiassistent 427.
Lehmann, Orla 194—96, 204—05, 264, 359, 399, 419, 426—27, 433—34, 438, 442, 454—55, 458, 465, 487, 489, 494, 602, 630.
Lemvig 498.
Lersøen 157, 163, 169, 477, 512.
Levin, I., Literat 320, 404.
Levinsen, N., Højesteretsadvokat 615.
Levy, Professor 331. — Nationalbankdirektør 601.

Ligkapeller 301, 338.
Ligvogne 9, 58, 59, 334—36, 340—41.
»Lille København« 64.
Lille Kongens Mølle 503.
Lille Mølle 78, 296.
Lille Sofiegade 78.
Lille Svanemølle 296.
Lille Torvegade 519.
Limensgade paa Bornholm 346.
Limkilde, Rasmus, Gartner 186.
Lind, Jenny 377.
Lindberg, Brolægningsinspektør 173, 555, 557—58, 560.
Linnemann, Borgmester 208, 514.
Liszt, Frans 381.
Livsforsikringsanstalten 247.
Livjægere 279, 482. — Skydeselskab 375. — Sangforening 383.
Logishuse 133, 135, 190.
Lorentzen, H. P., Grosserer 38, 44, 47, 502, 519.
Lorentzensgade 47.
Lorenzen, Peter Hiort 428.
Lotterier 391.
Luciemølle 296.
Lumbye, H. C., Komponist, 380, 385, 388.
Lund, Møller 182. — Skrædermester 448. — Tøjmager 492, 531. — Bartholin, Cand. phil. 220—21.
Lundberg, Maskinbygger 54.
Lunde, Jernstøber 27, 28, 99, 162, 168, 304, 349, 446—47, 449, 457, 486, 490, 554, 556—59, 562, 576, 580—81.
Lunding, Læge 531. — Major 554, 559.
Lygteaaen 163.
Lygten 118.
Lygtevejen 118.
Lygtevæsen 85, 105—06, 226—27, 231, 243—44.
Lygteskat 243, 618.
Lysestøbere 261, 281, 614.
Lüttichau, Overpræsident 207.
Lægeforeningen 131, 534, 541—44. — Dens Boliger 534, 544.
Lærredsboderne 31, 40—42.
Lærredsvæveri 346—47.
Læseforeningen 373, 442.
Løjtegaard paa Amager 12.
Løveapoteket 28.
»Løven«, Hotel 153.
Löwener, Jernstøber 78, 355.

Maadeholdsselskab 399.
Maaløe, K. A., Landstingsmand 531.
Mac Evoy 352, 565.
Madvig, Professor 405.
Magistraten 191, 204—10, 244.
Malere 279, 281, 348, 588.
Malermestrenes Farvemølle 348.
Malersangforeningen 374, 383—84.
Malling & Lund, Handelshus 597.
Maltmølle 297, 498.
Manchesterfabrikken 112.
Mannheimer, Præst 312.
Marasini, Greve, Operadirektør 381.
Mariboe, Professor 254.
Marielyst 123.
Mariendal, Store 126.
Mariendal paa Frederiksberg 570.
Marillier, fransk Ingeniør 554—55.
Marmorkirken 42—47.
Marstrand, Bager 344. — & Nielsen 233.
Marx, Karl 446.
Maskinhørspinderi 287, 315, 346.
Meinert, Raadmand 209, 465.
Melchior, Grosserer 124, 598. — Moses 395.
Melchiorsplads 125.
Mel- og Grynhandlere 237, 261, 263.
Metalpenne 352—53.
Metropolitanskolen 308—09, 331—37, 340—41.

Meyer, Bager 311. — Jeremias, Gæstgiver 126.
Mikkelbryggersgade 173.
Mikkelsen, Knud, Opsynsmand 109.
Militære Brødbagning 296, 412.
Militære Højskole 56, 464, 471, 565.
Mini, Konditor 398.
Molbech, C., Professor 405.
Mollerup, Borgmester 208, 559, 562.
Moltke, Statsminister 401, 458, 487, 491.
Molzen, Byggespekulant 519.
Monigatti, Konditor 397.
Monrad, D. G. 194, 250, 256, 419, 433, 440, 458, 465, 487, 492, 494, 616.
Morbærtræer 57, 349.
Morgenposten 440.
Morskabsteatret 380—81.
Mouritzen, Skomager 609.
Mundt, Borgmester 198—202, 207, 209, 392.
Murere 266, 274, 277, 302, 468—70, 573—74, 578—80, 587, 589.
Murergade 506.
Musikforeningen 373, 380, 406.
Musikinteresse 380—84, 406.
Mygind, Urtekræmmer 156—59.
Müllen, Major 581.
Mynster, Biskop 299, 306, 310, 382.
Münter, Raadmand 208.
Müller, Otto, Overretsassessor 602—03, 605—06, 608—10, 614, 616.
Møen, Billedhugger 187.
Møens Badeanstalt 124.
Møller, Maskinbygger 355. — Pedel 338. — Slagtermester 182.
Møllere 263, 277, 296—97, 343, 414, 589.
Mønster, Gravør 310—11.
Mønten 57.
Møntergade 518.

Naalemagere 281.
Natførere 148—52, 157, 295.
Nathanson, Redaktør 226, 291, 442.
Nationalbanken 50, 167, 246, 475, 489, 494, 595—602.
Navigationsskolen 372.
Nebelong, Bygningsinspektør 44, 53.
Nehms Dansebod 271.
Neiendam, Melhandler 187, 393.
Nellikegade 25.
Nicander, svensk Digter 118.
Nikolajgade 32, 38, 502.
Nikolaj Kirke 249. — Kirkeplads 31—38, 239, 358. — Taarn 53, 229, 376. — Arbejdshus 324, 327.
Norges Minde 126.
Nyboder 25, 47, 226, 249, 502, 530.
Nybro Mølle 343.
Nybørs 50.
»Nye Borgere« 194.
Nygaard, Kunstdrejer 385.
Nygade i Nyboder 47.
Nyhavn 24, 153.
Nyholm 55, 58, 67, 77, 167.
Ny Mølle 296.
Nyrop, C., Professor 359, 361.
Nytaarsdusører 403.
Ny Toldbodgade 62—64.
Nytorv 569.
Næringsskat 243, 245, 618, 620, 623—25.
Næringsstandens Adresse 615.
Nærumgaard 351.
Nøjsomhed 98, 124.
Nørre Allé 87, 155—56.
Nørrebro 108—23, 154—57, 179—81, 380, 506—17, 564. — Apotek 102. — Bespisningsforening 319, 535. — Kirke 310, 375, 391, 517.
Nørrebrogade 87, 109.
Nørregade 24.
Nørreport 1, 5, 7, 9, 10, 14, 16, 19, 20, 23, 24, 499—500. — nedbrydes 45, 525—26.

Nørretorv 36.

Odense 408.
Ohlsson-Bagge, Læge 531.
Olsen, Marskandiser 286.
Omnibusser 17, 18, 107, 395—96.
Opfostringshuset 265, 307—08, 323, 327, 329, 391.
Oswald, Skarpretter 148.
Otteogtyvende Maj-Fest 438, 491.
Otto, Guldsmed 352. — Konditor 397.
Owen, Joseph, Grosserer 51, 151, 154, 248, 388.
Overformynderiet 205—06, 245—46, 315, 597, 632.
Overgaden neden Vandet 78. — oven Vandet 519.
Overskou, Th., Skuespiller 37, 38, 379, 487.

Paaklædning 401—03.
Paraplymagere 280.
Parcelbroen 112.
Parcelvejen 112, 508.
Parykmagere 265.
Passage, paatænkt 29, 30.
Passagepenge 9, 10, 15, 16, 498. — ophæves 500—01.
Paulli, Slotspræst 320, 404.
Sct. Paulskirken 47.
Peblingesøen 163, 170, 509.
Peder Madsens Gang 25, 26.
Pedrin, Konditor 397.
Peltsnere 280.
Pengekrise *1847:* 407. — *1857*: 372, 519, 580, 594—95, 599—602.
Peschiers Gaard 359.
Petersdal paa Nørrebro 118. — paa Amager 150.
Petersen, Finérskærer 344. — Overlærer 405. — Henrich, Arkitekt 380.
Petersminde 118.
Sct. Petri Kirke 232. — Menighed 468.
Pettoletti, Teaterejer 106, 380, 386.
Peymanns Rende 537.
Phønix, Træskereri 347.
Pindsvinegade 47.
Pistolstræde 25.
Plakatsøjler 353.
Planteskole 105.
Pleisch, Konditor 397.
Ploug, Redaktør 419, 438—39, 442, 492, 630. — G. C. 577.
Politiet 218—20, 244, 465—67, 488, 525, 582.
Polyteknisk Læreanstalt 77, 116, 224, 299, 305, 345, 443, 513, 565.
Pontoppidan, H., i Hamborg 600—01.
Poppeltræer 87.
Porcelænsfabrik, kgl. 40, 81, 84.
Porcelænshandlere 261, 614.
à Porta, Hotelbestyrer 344. — Konditor 397.
Portene 4—21, 522. — aabnes 496—501. — nedbrydes 525—26.
Portpenge 9, 12—16, 498.
Portskilling 15.
Porture 10, 11.
Postvæsen 125, 294, 362—63, 395.
Poulsen, Brolægningsinspektør 199. — V. E., Cand. polyt. 569.
Pramlauget 231, 261—62.
Prammandens Gang 25.
Price, Teaterdirektør 106, 380, 386.
Prinsens Palæ 427.
Prinsessegade ved Marmorkirken 43.
Prinzlau, Teaterkasserer 391.
Prisstigning 315, 406—09, 599.
Privatbanken 598—99, 601.
Privilegier, Stadens 426.
Prostitutionen 249.
Proudhon 358, 446, 576.
Provianthuset 49.
Proviantering 236—38, 412—15.

Præstepenge 621—23.
Pustervig 24.

Raadmandsmarken 123, 157.
Raavaddam 588.
Rabarberlandet 112.
Radford, W., Ingeniør 364.
Raffard, Præst 222, 224, 314.
Rafn, Pastor emer. 517.
Ramsing, Cand. phil. 352.
Ranch, Urmager 356.
Randulf, Herman. Krigsassessor 185.
Rasmussen, Dykker 402. — Louise 27, 376.
Ratzeborg 186.
Raunholdt, Skarpretter 224.
Raveliner 8, 13, 22.
Ravnsborg, Store 91, 112, 180, 509, 514. — Lille 112.
Reberbaner 92, 104, 186. — Holmens 57, 283—84.
Rebslagere 92, 283—86, 364, 589.
»Recreationen«, Klub 373.
Rée, Grosserer 63.
Regensen 332—33, 340—42.
Reiersen, Justitsraad 437—39. — Chr., Sekretær 597.
Reitzel, Typograf 439.
Rendestene 141—46, 173, 176—79.
Renovationskuler 80—81, 86, 150—51, 157—59.
Renovationsvæsen 14, 138—59, 212, 243—44, 248, 557—59.
Renovationsskat 243, 618.
Repp, Translatør 348—49.
Reverentsgade 25.
Rigensgade 520.
Riis-Lowson, Raadmand 208.
Rimestad, C. V., Redaktør 575—76, 581, 586, 608.
Rolighed paa Østerbro 124. — paa Frederiksberg 298, 332.
»Rolighed«, Kirkegaard 79, 80.
Rosenaaen 179, 181—83, 505, 513—16.
Rosenborg Slot 152. — Have 120, 146, 352, 381, 384—85, 478. — Mølle 296. — Brøndanstalt 357, 398, 535.
Rosendal 124.
Rosenengen 92, 124.
Rosenvænget 124.
Rosenhoff, Claudius 435, 440—41.
Rosenlund 106.
Roskilde Kro 168.
Rossi, italiensk Operasanger 404.
Rothe, Slotsgartner 28, 120, 173. — Jernbanedirektør 566.
Rudolphi, Gartner 504.
Rundetaarn 167.
Rung, Syngemester 381.
Rye, Olaf 344.
Ryesgade 511, 513.
Ryge, Dr., Skuespiller 378.
Rysensteens Badeanstalt 48, 76, 145, 185—86, 398.
Ræder, J. T., Oberst 531.
»Røde Pæl« 68.
Rødevejrmølle 296.
Rørholm 99.

Sadelmagere 263, 268, 276—77, 280—81, 588.
Sager, Bager 183.
Saint-Aubain, Forfatter 464.
Salling, Vognmand 91.
Saltkompagniet 347.
Samfundet for det kvindelige Tyendes Vel 319—20, 404.
Sandagerne 148.
Sandby ved Ringsted 242.
Sangforeninger 374, 383—84, 445.
Sandgravene 155—56, 448.
Sass, Grosserer 479.
Saxtorph, Lieutenant 62, 167, 173.
Scavenius, P. B., Godsejer 598.
Scharling, E. A., Professor 347.

Scherfig, Bager 290, 311, 360.
Schibild, Silke- og Klædehandler 183.
Schlegel, Stadskonduktør 218, 363. — Generalmajor 556.
Schleisner, Dr. med. 560, 562.
Schleppegrell, General 478.
Schmidt, Bøssemager 344. — Gæstgiver-Enke 183. — Skarpretter 224.
Schneider, Skomager 402—03.
Schou, Bedemand 338—39, 346, 348. — Brænderibestyrer 355.
Schouw, Professor 40, 452, 457, 466, 490.
Schram, G., Bogholder 360—61.
Schultz, Bogtrykker 337—38.
Schumann, Clara 381.
Schæffer, Borgmester 31, 172, 176, 198—202, 204—07, 236. — Urmager 351.
»Schæfferhøj« 172.
Sechi, Konditor 397.
Sehested-Juel, Godsejer 598.
Sejl-, Flag- og Kompasmagere 263, 277.
Seith, Høker 52.
»Seks Søstre« 50.
Selskab, det borgerlige dramatiske 373—74. — det forenede borgerlige 331, 373. — for Sandhed og Orden 461, 471. — skandinavisk 442. — teknisk 360. — til Hesteavlens Fremme 122.
Sibbern, Murmester 304.
Sielle, Urtekræmmer 40, 304.
Sieveking, Amalie 319.
Silke- og Klædekræmmere 263, 281, 611—12, 614.
Silkeselskab 348—49.
Silkevævere 262.
Simonsen, Madam 48.
Simpson, James, Ingeniør 561—62, 566.
Sivertsen, Møbelhandler 386.
Sjællandske Jernbaneselskab 346, 360—61.
Skakforening 374.
Skamstøtten 30, 31.
Skandinavisme 442.
Skarpretter 148, 224.
Skattevæsen 243, 248, 617—25.
Skibsfart 367—72.
Skibsaccise 368—69, 411.
Skibsted, Raadmand 208, 264.
Skidentorvet 25.
Skillingstold 8, 9, 15, 16.
Skippere 263, 372, 593.
Skolen i Larslejstræde 259. — i Nørre Allé 259. — i Prinsensgade 532. — i Suhmsgade 171, 259, 532. — i Sølvgade 258, 426. — paa 12. Blegdam 113, 259, 532. — paa Sct. Hans Torv 259. — for forsømte Børn 259. — Private Skoler 253—54, 476. — Tvangsskole 259.
Skolevæsen 37, 187, 211, 244, 246, 250—61, 309, 315, 632. (Se endvidere Skoler, Kirkeskoler, Fattigskoler.)
Skomagere 263, 282, 316, 590, 592, 619.
Skorstensfejere 230, 263, 295.
Skraldevogne 139—40.
Skvaldergade 25, 518.
Skræddere 263, 281, 470, 477, 590, 592, 614, 619.
Skydeselskab, det borgerlige 104. — det kgl. kbhvnske 9, 102, 106, 374, 469, 484—85, 491. — Livjægernes 375.
Skæremøllen 296.
Slagterboder 31—38, 42, 52, 53, 58—60, 239, 249.
Slagtere 34, 35, 263, 286, 476.
Slagtervangen 125, 544.
Slagtetiden 236.

Slavekirkegaarden 80.
Slaver 224—25, 249, 476, 522.
Slippen 25.
Slotsholmen 49—52. — Vagt 49, 476.
Slotskirken 308.
Slotskroen 106.
Slukefter 126, 393—94.
Smede 263, 271, 275, 277, 279—81, 285, 408—09, 448, 589.
Smedegade 506.
Smedekroen 574.
Snedkere 263, 265—66, 271, 275—80, 282—84, 316, 345, 469, 471—75, 619.
Snekastning 213—14.
Snorrebroen 86.
Socialisme 576—77.
Soda 347.
Soelberg, Hyrekusk 337.
Solitude 112, 376—77.
Sommer, Grosserer 63, 64.
Sophiegade 519.
Sorgenfri Slot 213.
Sortedamsagrene 95, 99, 366, 551.
Sortedamssøen 509—10.
Sorte Hest 105.
Sparekassen 331, 494, 595—97.
Sponneck, Minister 44—46, 488, 497.
Sporvogne 396.
Springgade 25.
Spækhøkere, se Høkere.
Stadens Materialgaard 161.
Stadsmusikanten 381—83, 386.
Stange, Snedkersvend 475.
Stemann, P. Chr., Statsminister 437—38.
Stenhuggere 277.
Stenhuggerhuset 109, 113.
Stjernemøllen 503.
Stokhuset 223, 476, 530, 532.
Stokhuslængen 25.
Stokhusmøllen 296.
Stolemagere 275, 280—81, 614.
Storeheddinge 296.
Store Kongensmølle 296.
Store Magleby 76.
Stormbroen 51, 351.
Strandmøllen 349.
Strandvejen 87, 173, 187, 392—93. — Vanding 393.
Strejke 578—79.
Studenter 333, 377, 419, 428, 442, 476, 484. — svenske 364.
Studenterforening 56, 373.
Studenterpenge 333.
Studentersangforening 383.
Studiestræde 24.
Størrestræde 25, 56.
Suhmsgade 518.
Suhr, J. Th. og O. B., Grosserere 63, 64, 598.
Sundbyvester 298.
Sundbyøster 154.
Sundhedsskadelige Næringsveje 130, 545.
Sundhedstilstande 162—63, 178—79, 187—90, 400—01, 570—71.
Sundhedsvedtægt 37, 552.
Svane, Møller, 93, 364.
Svanemøllen 126, 297.
Svanholm 346.
Svendsen, Slagtermester 104. — Niels, Slagtersvend 59.
»Svendsens Pynt« 569.
Svendsgade 511.
Svenske Hotel 397.
Svinehold 99—100, 138, 158, 614.
Svitzer, Grosserer 297. — & Lassen 349—50.
Svovlstikker 352, 613.
Sværdfegere 263, 285.
Sygehjemmet 325, 332, 391.
Sygekasser 317, 580.
Søbatteriet 49.

Søerne 160, 162, 512. (Se de enkelte Søer).
Søetatens Hospital 532.
Søkvæsthuset 81, 82, 130, 306—07, 527, 532.
Sølvgadens Mølle 296.
Søndermarken 106.
Søofficersforeningen 375.
Sørensen, Bager 323—24. — Typograf 353. — Jens, Vandmester 164, 168, 211, 554—55.

Taarnby paa Amager 76, 85, 154.
Taastrup-Valby 168.
Tagenshus 123.
Tallotteriet 391.
Tang, Jeppe 123.
Teater, det kongelige 304, 319, 377—79, 387, 391, 425, 483. — Vesterbros 93, 106. — private 359. —i Kannikestræde 376—77. — paatænkt 37, 38, 379.
Teglgaardsbroen 522.
Teknisk Institut 37, 360.
Telegraf 352.
Thal, Professor 531.
Thalia, Klub 373, 565.
The- og Kaffeskænkere 262—63.
The- og Porcelænshandlere 614.
Thomsen, Julius, cand. polyt. 116—17.
Thorlakson, Guldarbejder 354.
Thorvaldsen 45, 377.
Thorvaldsens Museum 8, 34, 43, 50—52, 246.
Thønnesen, Guldsmed 352—53.
Tietgen, C. F., Bankdirektør 598—99, 601.
Tivoli 103, 346, 382, 385—89, 392, 406, 493, 500.
Tivoliøen 2.
Tobakshandlere 614.
Tobaksrygning 402.
Tobaksspindere 259, 589.
Toldboden 61, 64—66, 71—74, 370, 395, 468, 471.
Toldbodbatteriet 72.
Toldbodbommen, Toldbodbroen 67, 69.
Toldbodvagten 65, 476.
Toldbodvejen 65.
Toldbodvinhus 65.
Toldremission 369, 371.
Tombolaer 391—92.
To og tredive Mænd 3, 33, 193—94, 201, 313, 420, 602. — Deres Skole 254.
Tornebuskegade 24.
Tortur 223.
Torvehandel 5, 6, 238—43, 362, 593.
Torvetvang 241—43.
Totalafholdenhedsselskab 399, 441.
»Tre Hjorter«, Gæstgivergaard 99, 384.
Treschow, Grosserer 351.
Trinitatis Kirke 309. — Kirkegaard 40. — Sogn 310. — Arbejdshus 324, 327,
Trommesalen 8, 21, 105, 242.
Trompetergangen 25.
Tscherning, A. F., 29, 347, 393, 419, 458, 476, 479—82, 487, 489, 578, 606, 608, 616.
Tuborg 126.
Tugthuset 245, 400, 476. — paa Møen 306.
Tugthusporten 24—25.
Tunnel under Havnen 568.
Tutein, Grosserer 92, 124, 367.
Tuxen, Kaptajn 568.
Tyendeforhold 403—04.
Typografernes Sangforening 383.
Tyske Haandværkssvende 467—75, 572—74.
Tøjhuset 49, 283.
Tøjmagere 263, 572, 590.
Tømmerhandel 364, 368.

Tømmerpladserne 48, 103.
Tømrere 275, 277, 302, 316, 469, 574, 578—80, 587—88, 607.
Tømrergade 506.
Tønnesen, Ole og Jokum 142.

Udenbys Jorder 87—98, 134, 244, 303, 363, 504.
Ulfeldts Plads 30, 31.
Ulrichsens Stiftelse 111.
Ulrik, Stadslæge 188.
Ulykkelige unge Pigers Frelse 320.
Ungern-Sternberg, Baron 12.
Universitetet 39.
Universitetsbiblioteket 26.
Unsgaard, Minister 609.
Urinkroge 147.
Urmagere 277, 286.
Urtekræmmere 263, 281, 316, 426, 577, 613—14.
Uttenreitter, Politiassistent 589—90.

Waagepetersen, Hofvinhandler 124, 349, 565.
Vagtklokken 6, 10.
Vajsenhuset 254, 494.
Valby 106, 220, 362—65. — Bakke 7.
Valbyere 238—41.
Valg til Borgerrepræsentationen 193—94, 203. -- til Rigsdagen 485—90.
Vandvæsen 113, 159—70, 211, 244, 248, 477, 507, 512, 632. — Det nye Vandværk 552—56, 567, 570—71.
Vandklosetter 553, 557—59, 561, 563—64.
Vandkunsten 167, 239.
Vandmestre 231.
Vandmøllestræde 25.
Vandskat 243, 618.
Varelotteri 391.
Warming, Frue 43.
Vartov 134, 328—29. — Gamle 126.
Wegener, Gehejmearkivar 492.
Vejerhuset 45, 52—55.
Vejermester 55.
Vejvæsen 88, 244. Se Brolægnings- og Vejkommissionen.
Velgørenhed 318—21, 407.
Velschow, Professor 490.
Weninger, Joseph, Daguerreotypist 352.
Venners Minde 123.
Venskabsstien 99.
Ventegodt 118.
Wessely, Politiker 433.
Westenholz, Regnar, Etatsraad 233, 601.
Vesterbro 102—08, 164, 181—84, 186, 309—10, 363—64, 380, 438, 513, 515—17. — Torv 108.
Vesterbrogade 21.
Vestergade 24.
Vesterport 15—23, 362, 386, 418, 497, 499—500, 522. — nedbrydes 526.
Vibenshus, Store 123. — Lille 126.
Wildau, Tømmermester 504—05, 507.
Wilders Bro 86.
Wilders Plads 77.
»Vildmanden« 359.
Wilhelm af Hessen, Landgreve 19, 225, 402.
Vilhelmsdal 126.
Wilkens, Professor 135, 505.
Vincent, Madam 375.
Vinhandlere 313, 396.
Winther, C. M., Arkivar 98. — Christian 113.
Visby, Præst 79, 82, 130, 315, 319—21, 399, 487, 541, 580.
With, Dr. med. 400.
Withusen, Professor 531.
Wium, Brændevinsbrænder 89, 90, 313.

Vodrofgaard 181—84. — Mølle 181—82, 296.
Vognmandsmarken 125, 293—94, 366.
Vognmænd 174—76, 231, 263, 393, 476, 614. — Store Vognmandslaug 125—26, 174, 237, 293—94. — Lille 148—50, 294—95.
Voldene 1—4, 29, 45. (Se Befæstning).
Wolff, Kancelliraad 49, 182. — Overrabbiner 312—13.
Volkersen, Bogtrykker 353.
Vor Frelsers Kirke 78, 79, 229, 303—04, 309, 319. — Arbejdshus 324, 327—28, 401, 532.
Wroblewski, Boghandler 20, 523.
Vuggestue 319.
Væddeløb 120, 122—23.
Vægtere 85, 225—30, 232, 243—44.
Vægterskat 243, 618.
Værkgeseller 282—83.
Værtshusholdere 261—63, 285, 316
Vævere 590, 592.

Zahrtmann, Marineminister 69.
Zinn, Grosserer 184.
Zinn & Søn 77, 129.
»Zittem Queers« 398.

Ægteskabsstien 99.
Ærtekedlen 186.

Øelunds Mølle 296,
Oehlenschläger 29, 405.
Øltappere 262—63.
Øresundstolden 369—70, 372, 601.
Ørsted, A. S., 192, 486—87, 490—93, 558, 560, 563, 608, 620—22. — H. C. 554.
Ørstedsparken 495, 526.
Østerberg, Vært 376.
Østerbro 102, 123—26, 310, 319.
Østergade 26, 30, 248.
Østerport 6, 497, 500. — nedbrydes 526.
Østervoldgade 25.

BILAG.

Til Minde om L. N. Hvidt udsatte i Aaret 1877 »en københavnsk Borger, hvem dette Minde maatte være særlig dyrebart«, (L. N. Hvidts Søn, Assurancemægler Eduard Hvidt) en Præmie paa 4000 Kroner, »for det bedste Skrift om Københavns Udviklingshistorie fra 1807 til 1857«. Det tilføjedes, at »Skriftet, der ventes offentliggjort, forbliver Forfatterens Ejendom«. Endvidere udsattes 1000 Kroner »som en Anerkendelse til det Skrift, der uden at kunne vinde Præmien dog giver gode Bidrag til Opgavens Løsning«. Der gaves tre Aar til Opgavens Besvarelse, og der nedsattes en Bedømmelseskomité bestaaende af Etatsraad C. A. Broberg, Geheimeetatsraaderne Fenger og Krieger, Højesteretsadvokat Henrichsen og Professor E. Holm (jfr. Nationaløkonomisk Tidsskrift, Bind 10, Side 478—79). Efterhaanden som næsten alle Medlemmerne af denne Komité afgik ved Døden, indtraadte Tømrermester H. H. Kayser, Konferensraad H. N. Hansen, Professor W. Scharling og Professor V. Falbe Hansen. Da de tre første af disse paa Grund af Dødsfald maatte erstattes med andre, kom Komiteen til at bestaa af undertegnede fire Medlemmer.

I Løbet af 1880erne indkom der to Besvarelser af Opgaven, men de ansaas ikke for vellykkede. Forfatterne lønnedes dog begge med mindre Beløb i Anerkendelse af de omfattende Arbejder, der vare præsterede. De to Besvarelser offentliggjordes hverken helt eller delvis. I Aaret 1889 henvendte Komiteen sig da til undertegnede Rubin (som da ikke var Medlem af Komiteen) »med Opfordring til at udarbejde et Skrift om det omhandlede Emne, dog hverken med bestemt Tidsfrist eller undergivet Bedømmelse af Komiteen som saadan, men til Offentliggørelse paa eget An- og Tilsvar«. Denne Henvendelse medførte Udarbejdelsen og Udgivelsen af de to Skrifter »1807—14« (Kbhvn. 1892) og »Frederik VI.s Tid fra

Kielerfreden til Kongens Død« (Kbhvn. 1895). Ihvorvel disse Skrifter jo kun førte Fremstillingen ned til 1840, og Staden Københavns Historie kun blev et underordnet Led i Forhold til Skildringen af Danmarks Historie (navnlig i Perioden 1814—40), mente den daværende Komité dog at have Føje til i det væsentlige at udbetale det udsatte Præmiebeløb til Forfatteren.

Af det oprindelige Beløb stod for nogle Aar siden, navnlig ved indvundne Renter, endnu en Sum til Raadighed, og man ønskede da at anvende den til at søge at faa Københavns Historie skrevet for Tidsrummet 1840—57. Hertil mente man, da man kun havde selve Stadens Historie for Øje — altsaa ingen Fortsættelse efter de ovennævnte Skrifters Plan —, at Københavns Raadstuearkivar, Dr. phil. Villads Christensen, vilde være særlig egnet. Paa Opfordring erklærede han sig villig dertil, og han har nu fuldført det Skrift, som herved forelægges Offentligheden.

Skønt Komiteen maa finde, at Skriftet er blevet endnu snævrere begrænset end forudsat, og selv om dette, som det foreligger, for den væsentligste Dels Vedkommende kun former sig som Københavns Forvaltnings Historie, skønner Komiteen dog, at det er egnet til Offentliggørelse. Idet man derfor har tilstillet Forfatteren det resterende Beløb, og efter at man altsaa nu i Skildringen af Københavns Historie er naaet ned til 1857, anser Komiteen herved sit Hverv for afsluttet.

København, i Marts 1912.

Edv. Holm. *V. Falbe Hansen.*

Marcus Rubin. *Harald Westergaard.*

HOLBERGSCADE
15 K